भूमिका

परमात्मनो निःश्वसितरूपेऽनन्ते वैदिके वाङ्मये संक्षेपतो भागद्वयम्—संहिताभागो ब्राह्मणभागश्चेति। संहिताश्च एकत्रिंशदधिकैकादशशत-(११३१) परिमिता आसन् दैनिकनिश्वाससमानाः। यासु खलु विहितकर्मानुष्ठानस्मारका मन्त्रा भिन्नाः सन्तोऽपि ग्रहणधारणाभ्यसन-सौकर्याय सन्धिकार्यप्रयोजिकयाऽऽसत्तिलक्षणया संहितया पठ्यन्ते। यथा—'इषे त्वा' इति मन्त्रस्य 'ऊर्जे त्वा' इति मन्त्रेण सह स्वाभाविकार्ध-मात्रातिरिक्तकालावयवाव्यवधानेन पाठे गुणरूपे सन्धिकार्ये पाठः सम्पद्यते 'इषे त्वोर्ज्जे त्वा' इति।

एवं प्राकरणिकानां मन्त्राणां संहितया पाठे ऋक् कण्डिका वा सम्पद्यते, तासां समुदायोऽध्यायः, अध्यायसमुदायः संहितेति। ताश्च ऋग्यजुः-सामाथर्वभेदेन चतस्रः, यासां शाखा एवमासन् ऋग्वेदस्य २१, यजु-र्वेदस्य १०१, सामवेदस्य १०००, अथर्ववेदस्य ९ इति। तत्र ऋग्वेदो नियतपादाक्षरावसानलक्षणानामृचां (पद्यानां) समुदायात्मकः, यजु-र्वेदोऽनियताक्षरपादावसानानां यजुषां (गद्यानां) पाठबहुलः संयुक्त-श्चर्ग्भिः, साम तु ऋक्षु गीयमानो गानविशेषः, छन्दोबद्धाः सङ्कीर्णा एव ऋग्विशेषा एवाऽथर्ववेदः।

तेषां "वेदचतुष्टयमन्त्राणां कर्मसु विनियोजकः कर्मविधायको नाना-विधानादीतिहासाख्यानबहुलो ज्ञान-विज्ञानपूर्णो भागो ब्राह्मणभागः"। तयोः 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' पञ्चसहस्रवर्षेभ्यः पूर्वम् 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्' इति महाभारतादिनिर्माणसमये स्थूलमानेन सहस्रशाखा-परिमितसंहितापाठात्मकस्य तत्संख्यकब्राह्मणभागोपेतस्य वेदस्य सत्त्वेऽपि परिबृंहणमपेक्षितमासीत्। प्रत्येकशाखाध्यायिनो विप्रवंशाश्चाऽस्मिन् भूमण्डलेऽभूवन्।

हन्तेदानीं क्व लुप्ताः शाखाः, क्व लुप्तास्तच्छाखीयाश्च विप्राः। ऋक्षु केवलं शाखाद्वयमेवोपलभ्यते— शाकला, बाष्कल चेति। यजुषि शुक्ले— काण्वा, माध्यन्दिनीया च। कृष्णे— तैत्तिरीया, कठी, मैत्रायणी चेति। सामवेदे— कौथुमी, राणायणीया, जैमिनीया चेति। अथर्ववेदे— पैप्पलादसंहिता, शौनकसंहिता चेति।

ब्राह्मणानि च न लभ्यन्ते सर्वाणि, कोऽप्ययं वैदिकवाङ्मये कालिकः परिपाकविशेषः। तत्र ऋग्वेदस्य— ऐतरेयम्, शाङ्खायनञ्चेति ब्राह्मणद्वय-मुपलभ्यते। एवम् एतरेयारण्यकम्, शाङ्खायनारण्यकञ्चोपलभ्यते। शुक्ल-यजुषः— काण्वशतपथब्राह्मणम्, माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणञ्च। कृष्ण-यजुषः— तैत्तिरीयब्राह्मणमेकमेव। एवम्— तैत्तिरीयारण्यकमपि। सामवे-दस्य— ताण्ड्य षड्विंश मन्त्र-दैवत-आर्षेय सामविधान-संहितोपनिषद्-वंश-जैमिनीयनामभिः प्रसिद्धान्यष्टौ ब्राह्मणानि समुपलभ्यन्ते। अथर्ववेदस्य गोपथाभिधेयमेकमेव ब्राह्मणं समुपलभ्यते।

साम्प्रतमुत्तरभारते प्रायः शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनसंहितायाः प्रचुरः प्रचारः। अस्यां खलु संहितायां 'इषे त्वा' इत्यारभ्य सकलभुवनजीवनभूतां वृष्टिमुद्दिश्य 'इमे पिन्वस्व' (३९-१४) इत्युपसंहृत्य ऊनचत्वारिंशताऽ-ध्यायैः क्रमशो दर्शपूर्णमासौ, पिण्डपितृयज्ञः, आधानम्, अग्निहोत्रम्, चातुर्मास्यानि, अग्निष्टोमः, वाजपेयः, राजसूयः, राजसूयशेषश्चरकसौ-त्रामणी, चयनम्, सौत्रामणी, अश्वमेधः, पुरुषमेधः, सर्वमेधः, पितृमेधश्चेति यागा धर्मशब्दवाच्याः प्रतिपादिताः। तत्र इष्टिचयरूपे यागे इष्टयोऽपेक्षिता इति इष्टिप्रकृतिभूता दर्शपूर्णमासेष्टिरेव प्रथमं प्रतिपादिता। अग्न्याधानेऽपि इष्टयः सन्तीति नाऽन्याधानादिकमः संहितायाम्। संहिताक्रममनति-

क्रमस्यैव ब्राह्मणस्य शताध्यायात्मकतयाऽन्वर्थस्य शतपथस्याऽपि क्रमः समुचितः । एतद्ग्रन्थसम्बन्धिन उपयोगिनोऽन्यान् सर्वान् विचारान् समालोचनादिकं च विस्तरेण ग्रन्थसमाप्तिसमनन्तरपातिन्यां बृहत्यां भूमिकायां पुनः प्रतिपादयिष्यामि ।

साम्प्रतं मुद्यमाणेषु–हविर्यज्ञ–एकपादिकाऽध्वर–ग्रह–सवोखासम्भरणाख्येषु षट्सु काण्डेषु प्रतिपाद्या विषयाः—

तत्र प्रथमे—दर्शपूर्णमासेष्टिः ।

द्वितीये—अग्न्याधानम्, पुनराधेयम्, अग्निहोत्रम्, पिण्डपितृयज्ञः, आग्रयणेष्टिः, दाक्षायणयज्ञः, चातुर्मास्यानि ।

तृतीये—सोमयागो दीक्षाप्रभृत्यवभृथान्तः ।

चतुर्थे— सवनत्रयगतं कर्म, षोडश्यादिसंस्थाः, द्वादशाहः, त्रिरात्राहीनदक्षिणा, सत्रधर्माः ।

पञ्चमे— वाजपेय-राजसूयौ ।

षष्ठे— उखासम्भरणम्, विष्णुक्रम-वात्सप्रोपस्थाने, वनीवाहनञ्चेति ।

तदिदमखिलब्रह्माण्डतृप्तिकरवृष्ट्यादिफलकैहिकनिरतिशयसुखदायकपारलौकिकधर्मविधायकज्ञानविज्ञानपरिपूर्णं शतपथब्राह्मणं दक्षिणे चोत्तरे च भारते पठ्यते पाठ्यते च गुरुपरम्परया । अतो मूलपुस्तकानि सन्त्येव हस्तलिखितानि निखिलवैदिकविप्रकुलेषु, मुद्रितानि च यन्त्रालयेषु । परन्तु गुरुपरम्पराधीतवैदिकविप्रद्वारासंशोधितपाठमयपुस्तकदौर्लभ्याय वैदिकधर्मप्रवणमानसैः श्रेष्ठिप्रवर-श्रीगौरीशङ्करगोयनकामहोदयैः वैदिकग्रन्थपठनपाठनसद्भावलोकनप्रचारादिप्रसक्तभूदेवानामर्थचिन्त्यै निचितानेकपुस्तकसाहाय्येन मुद्राप्यते । सायणभाष्यसहितमपि शतपथमलभ्यमपि सम्पूर्णमन्विष्य मुद्रयितुं यत्नः क्रियते एभिः श्रेष्ठिमहोदयैः, पूरयतु पूर्णस्तं मनोरथमिति प्रार्थयेऽहं भगवन्तं परमेश्वरमुमासहायम् ।

संशोधकं चाऽस्य श्रीचन्द्रधरशर्माणं वेदाचार्यं गुरुपरम्पराधीतसाङ्गसार्थसंहिताशतपथब्राह्मणं चतुर्थापुरुषार्थैः संयोजयतु पुरुषार्थसिद्धिनिधानश्चन्द्रशेखरः, यतोऽस्मिन् संस्करणे न दृश्यन्ते ते दोषाः प्रायो ये खलु नेत्र-यन्त्रपरिचारकदोषात्पुस्तकेषु बहुशः सम्भवन्ति ।

आशासे च अनेन श्रेष्ठिवर-गौरीशङ्करगोयनकासमुद्यमेन वैदिकानाम-न्येषां च गुणज्ञानां महानुपकारः स्यादिति शम्।

काशी,
गङ्गादशहरा १९९४.

विद्याधरशर्म्मा गौडः

सम्पादकोक्तिः—

इह खलु सृष्टेः प्राक् कीदृगासीदिदं जगदिति मीमांसायां 'नासदासीन्नो सदासीत्' 'तम आसीत्तमसा गूढमग्रे' 'अम्भः किमासीत्' इत्यादिश्रुतिवचनैः सृष्टेःप्राक् तत्स्वरूपं तर्कागोचरमेवासीदिति प्रतीयते। 'को अद्धा वेद' इत्यादिविचारोत्तरं 'यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्' इत्येवं रीत्या निर्णयश्च निगममूलक एवेति सुविदितमेव वेदविदाम्। एवञ्च स देवासीदिति सिद्धम्। निर्दिष्टरूपजगदभावदशायां 'स ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेय' इति श्रुतेः सृष्ट्यादौ सिसृक्षुः भगवान् परमेश्वरः स्थावरं जङ्गमं जगत् धर्माधर्मौ च सृष्ट्वा तत्प्रतिपादकान् ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यांश्चतुरो वेदान् ब्रह्मादिभ्य उपदिदेश। ते च स्वशिष्येभ्यः। एवं ब्रह्मपरम्परया सहस्रशाखो वेदो जातः। तत्र कोऽसौ वेदपदार्थ इति जिज्ञासायाम्—"इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः" इति वेदितव्यम्। तत्र तावदस्मत्प्राचीनतमा महर्षयः कल्पादिकाराश्च मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरपि निःसङ्कोचं वेदत्वमभिदधति—"मन्त्रब्राह्मणमित्याहुः" (बौ० गृ० २।६२), "आम्नायः पुनर्मन्त्राश्च ब्राह्मणानि" (कौ० सू० १।३), "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" (का० श्र० परि० १।१) इति।

साम्प्रतं शुक्लयजुर्वेदान्तर्गत-माध्यन्दिनशाखीयस्य शतपथब्राह्मणस्यादितः षट्काण्डात्मकः महता परिश्रमेण उपासम्भरणान्तो भागः सम्मुद्र्य प्रकाश्यते।

एतच्छोधने सङ्गृहीतान्यतिप्राचीनहस्तलिखितमुद्रितपुस्तकानि चेत्थम्—

(१) पं० श्रीमदमरनाथशास्त्रि-दीक्षितदत्तपुस्तकं हस्तलिखितं 'क' संज्ञितम्।

(२) 'कलकत्ता एशियाटिक् सोसाइटी' मुद्रितं सभाष्यं 'ख' संज्ञितम्।

(३) 'लिपजिग् (जर्मन) नगरमुद्रितं सायणभाष्यसारोपेतं 'ग' संज्ञितम्।

(४) हस्तलिखितं गुरुप्रवर-पं० श्रीविद्याधरगौडवेदाचार्यप्रदत्त-पुस्तकं 'घ' संज्ञितम्।

(५) मोहमय्यां खेमराजश्रीकृष्णदासयन्त्रालये मुद्रितं सभाष्यं प्रथमकाण्डात्मकं 'ङ' संज्ञितम्।

(६) 'अजमेर' नगरे मुद्रितं समग्रं मूलमात्रं 'च' संज्ञितम।

सङ्कलनयैतेषां यथामनीषं पाठान्तरादिसंयोजनेन च पुस्तकमिदं संस्कृतम्।

पारिभाषिकशब्ददुरूहत्वमार्जनाय कातीयश्रौतसूत्रव्याख्याधारेण टिप्पणमप्ययोजि। तथा च सर्वेषां शीघ्रोपस्थित्यै काण्डषट्कस्य विषयसूचिकाऽप्यादौ योजिता।

एतत्सम्पादनप्रौढतोपलब्धिनिदानं समुपशिष्यदनेकशिष्योपशिष्यसेवितं कोविदचक्रचूडामणिगुरुवर-श्री १०८ विद्याधरशर्मगौडमहोदयानां पादारविन्दद्वन्द्वं विजयतान्तराम्। यदीयानुकम्पाकटाक्ष एव मत्प्रतीहारेण प्रकृतग्रन्थं समेषामक्षिलक्ष्यतां विधत्ते।

अपि च सम्पादनकार्येऽमुष्मिन् येषामुपकृतिरजायत तेभ्यः साहित्याचार्येभ्योऽच्युतग्रन्थमालाध्यक्षेभ्यः पं० श्रीश्रीकृष्णपन्तमहोदयेभ्यो मुकुलित-कर-कमलेन कृतज्ञतापरार्धमुपायनीक्रियतेतमाम्।

यद्यप्ययं शतपथब्राह्मणाख्यो ग्रन्थो बहुभिर्बहुवारं यन्त्राद्ये प्रकाशित एवाऽऽसीत्तथाऽपि तेषु अनवधानालस्यादिमूलकास्तत्र तत्राऽनवसरप्राप्तविरामाऽनुस्वार-(ँ ॅ) स्वर-(उदात्तादि)-द्वित्व-(पदादिस्थवकारादेर्द्वित्वम्, न तु पदादिस्थयकारस्य)-असम्बद्धाक्षरादिजन्मानोऽनर्थावबोधेन तिरस्कारावहा बहवः प्रमादाः सन्त्येव। अतस्तान् दूरीकर्तुं मया सूक्ष्मेक्षिकया यथामति सम्यक् परिशोध्य परिष्कृतः संग्रहणीयोऽयं शतपथब्राह्मणाख्यो महानिबन्धो भूयादखिललोकोपकारक इति प्रार्थये भगवन्तमिन्दुशेखरम्।

अथाऽपि मनुजनु स्वभावसुलभ प्रमादश्चेत्क्वचित्स्खलनमुपगमयेत्तदवश्यं मौलिलालितयशोभरैर्विचक्षणैः क्षमापथपान्थो विधापयितव्य इति सविनयमावेद्य विरमति—

काशी,
गङ्गादशहरा, १९९४ } श्रीचन्द्रधरशर्मा

शतपथब्राह्मणविषयसूची

प्रथमं काण्डम्

[अ० १ ब्रा० १]

व्रतोपायनविधिः—

तत्र अपामुपस्पर्शनम्, अनृतवदनेनामेध्यत्वविचारः, अपां पवित्रत्वम्, अग्ने-र्व्रतपतित्वादिकम्, ततो व्रतविसर्जनमन्त्रविधानम्, अनृतवदननिन्दा, सत्यवदनप्रशंसा, व्रतग्रहणेन देवत्वावाप्तिः, व्रतविसर्जनेन पुनर्मानुषत्वम्, ततः अशनानशनयोर्विचारः, उपवसथनिर्वचनम्, व्रतिनो शयनस्थाननिर्णयश्च। ततः प्रणीताप्रणयनम्, तत्र प्रणयनस्थाननिर्णयः, तन्मन्त्रस्य व्याहृतिचतुष्टयात्मकत्वम्, प्रजापतिवर्णनम्, प्रणीताम्स्तुतिः, अप्शब्दनिर्वचनम्, अपां वज्रत्वविधानञ्च ततः प्रणीताप्रणयनप्रकारः, प्रणीताग्न्योर्मध्ये सञ्चरनिवृत्तिकथनम्, अपामतिहरणेऽनाप्तौ दोषश्च। ततः परिस्तरणम्, पात्रासादनञ्चेति (ख० १–२२)।

[अ० १ ब्रा० २]

हविर्निर्वापविधिः—

तत्र शूर्पाग्निहोत्रहवण्योर्ग्रहणम्, तयोः प्रतपनम्, व्रीहियवावपयोः चत्वारोऽष्टौ वा दोषा इति विचारः, ततः शकटसमीपे गमनम्, ततो हविर्ग्रहणम्, वेदिहविर्धानयोः समत्वकथनम्, धुरभिमर्शनादिकम्, ततः शकटारोहणविधानम्, तत्र व्रीह्यवेक्षणम्, तेभ्यस्तृणनिरसनम्, तदभिमर्शनम्, तद्ग्रहणञ्च। ततः देवतादेशनस्य कर्तव्यत्व-प्रतिपादनम्, एतस्य अग्नीषोमीयादिहविःष्वतिदेशः, ततो निरुप्तशेषाऽभिमर्शनम्, शकटादवरोहणम्, हविषा सहैवाग्निसमीपे गमनम्, ततो हविःसादनञ्चेति (ख० १–२३)।

[अ० १ ब्रा० ३]

पवित्रच्छेदनम्—

तत्र उत्पवनम्, तत्रेतिहासकथनञ्च। ततो वृत्रपदनिर्वचनम्, दर्भोत्पत्तिकथनम्, अच्छिद्रशब्दार्थवर्णनञ्च। तत उदिङ्गनम्, अपां संस्कारः, त्रैधविधः प्रोक्षणम्, ततो यज्ञपात्राणां प्रोक्षणम्, प्रोक्षणीस्थापनस्थानविध्युपदेशश्चेति (ख० १–१२)।

[अ० १ ग्रा० ४]

कृष्णाजिनादानविधिः--

तत्र तदवधूननम्, उदकोपस्पर्शनम्, कृष्णाजिनास्तरणम्, तत्रोलूखलस्थापनम्, हविरावपनम्, वाग्विसर्गः, हवि:कण्डनम्, हविष्कृदाह्वानम्, मनोर्ऋषभोपाख्यानम्, दृषदुपलयोराहननम्, हविर्निधानम्, निष्पवनम्, अपामुपस्पर्शनम्, हविर्विवेचनम्, तुषनिरसनादिकम्, फलीकरणञ्चेति (सू० १–१४) ।

[अ० २ ग्रा० १]

पेषणोपधाने--

तत्र दृषदुपलयोरुपधानम्, पुरोडाशस्य मस्तिष्करूपत्वकथनम्, उपवेषनिरुक्तिः, आमात्क्रव्याच्छब्दयोर्विवक्षितार्थः, अयज्ञियाग्निनिरसनप्रतिपादनम्, ततो मध्यमकपालोपधानम्, तन्मन्त्रगतब्रह्मक्षत्रशब्दयोरभिप्रेतार्थनिर्वचनम्, अभिचारे तद्विशेषविचारः, दक्षहस्ताङ्गुल्यभिनिधानम्, अग्निब्राह्मणयोः समत्वोपाख्यानम्, कपालोपरि अङ्गाराध्यूहनम्, ततः सर्वकपालानामुपधानम्, तेष्वप्यङ्गाराध्यूहनञ्च । ततः कृष्णाजिनास्तरणम्, दृषदुपस्थापनम्, तदुपर्युपलास्थापनम्, तत्पश्चाच्छम्योपधानम्, उपलोपधानमन्त्रतात्पर्यकथनम्, दृषदि तण्डुलप्रक्षेपः, तत्पेषणम्, तत्राऽऽज्यप्रक्षेपश्चेति (सू० १–२२) ।

[अ० २ ग्रा० २]

पात्र्यां पिष्टसंवापः--

तत्रोपसर्जनीरासेचनम्, पिष्टसंयवनम्, तद्द्वेधाकरणम्, तयोराहरणम्, पुरोडाशकपालस्थाज्याधिश्रयणस्य च समानकालता विधातुं कर्तृभेदकथनादिकञ्च । ततः पुरोडाशश्रपणाय अग्न्युपरि स्थापनम्, तत्प्रथनम्, अद्भिरभिमर्शनम्, पर्यग्निकरणम्, पुरोडाशपरिमाणनिर्णय, श्रपणाभिमन्त्रणमन्त्रयोस्तात्पर्यकथनम्, पुरोडाशस्याभिवासनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, ततः पात्रीनिर्णेजनञ्चेति (सू० १–१८)।

[अ० २ ग्रा० ३]

निर्णेजनप्रसङ्गेनाऽऽप्त्योत्पत्त्युपाख्यानम्--

तत्राऽऽप्त्यानां पात्रीनिर्णेजनजलमात्रकथनम्, त्वष्टृपुत्रविश्वरूपहननाख्यानम्, तस्यैनसो निष्क्रयार्थं यागानुष्ठानवर्णनम्, दक्षिणाप्रशंसा, दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणाविचारः, निनीतस्योदकस्य प्रतपनम्, संस्कृतस्य पुरोडाशस्य पशुत्वेन स्तुतिः, प्रसङ्गात्किम्पुरुषादिमांसानामभक्ष्यत्वविधानञ्चेति (सू० १–९) ।

[अ० २ ब्रा० ४]

वेदिकरणम्—

तत्र स्फ्य-यूप-रथ-शराणामुत्पत्तिकथनम्, ततः स्फ्यस्य वज्ररूपत्वेन स्तुतिः, स्फ्ययूपयोर्ब्राह्मणव्यवहार्यत्ववर्णनम्, रथशरयोः राजन्यव्यवहार्यत्ववर्णनञ्च। ततः स्फ्यादानम्, तत्तीक्ष्णीकरणम्, तत्संस्पर्शनिषेधश्च। ततः स्तम्बयजुर्हरणाख्यायिका, तद्विधिः, स्फ्यप्रहरणम्, ततः तत्प्रहरणनिष्पन्नस्य पांशोरादानम्, वेदिप्रेक्षणमन्त्रतात्पर्यकथनं च। तत उत्करे निधानमन्त्रस्याभिप्रायाविष्करणम्, अभिचारप्रयोगे विशेषविधानम्, मन्त्रेण वारत्रयं तूष्णीञ्चैकवारं स्तम्बयजुर्हरणञ्चेति (ख० १–२१)।

[अ० २ ब्रा० ५]

वेदिपरिग्रहः—

तत्रेतिहासाख्यानम्, तस्य पूर्वोत्तरपरिग्रहः, वेदेरायामविस्तारयोर्वर्णनम्, वेद्यंसयोराहवनीयस्पर्शविध्यादिकञ्च। ततः प्रोक्षण्यासादनम्, स्फ्योद्यमनम्, हस्तप्रक्षालनम्, यागात्प्राक् शृतानां हविषां स्पर्शनिषेधविधानार्थेतिहासकथनञ्चेति (ख० १–२६)।

[अ० ३ ब्रा० १]

स्रुक्सम्मार्जनम्—

तस्याऽऽदानप्रतपने, ततो जुह्वादीनां सम्मार्जनविधिः, ततः प्राशित्रहरणादिकम्, पत्नीसन्नहनम्, पत्न्या आज्यावेक्षणम्, तदधिश्रयणादिकञ्च। तत आज्यस्योत्पवनम्, प्रोक्षण्युत्पवनम्, अध्वर्योराज्यावेक्षणादिविधिश्चेति (ख० १–२८)।

[अ० ३ ब्रा० २]

जुहूपभृद्ध्रुवासु पुरुषावयवकल्पनविधिः—

तत्साध्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्यकथनम्, जुह्वादिषु प्राणरूपेण सञ्चरणोपपादनादिकम्, ततो जुहूपभृद्ध्रुवासु यथासंख्यमाज्यग्रहणविधानम्, तत्र गायत्र्यादिछन्दसस्त्रिपदात्वादिकथनम्, अनुष्टुभो वाग्रूपत्वनिर्णयश्चेति (ख० १–१८)।

[अ० ३ ब्रा० ३]

अध्वर्योरिध्मादि-प्रोक्षणाय प्रोक्षण्यादानविधानम्—

ततः प्रोक्षणम्, प्रस्तरप्रहरणादिकं च। ततो बर्हिषः स्तरणम्, तस्य त्रिवृत्त्वादिविधिकथनम्, तत आहवनीयाग्नेः सन्धुक्षणम्, इतिहासमुखेन परिधीना-

मुत्पत्तिवर्णनम्, परिधिस्कन्नद्रव्यभाग्देवानामुत्पत्तिकथनादिकम्, ततः परिधीनामिध्मावयवत्वादिविचारश्चेति (ख० १–२०)।

[अ० ३ ब्रा० ४]

परिधीनां परिधानविधिः—

तत्र तेषामार्द्रताविधानम्, तन्मन्त्रगतामिशब्दार्थनिर्णयश्च। ततः पूर्वाघारसमिदभ्याधानादिविधिः, प्रस्तरस्तरणम्, तृणनिरसनादिकम्, ततो जुह्वाः सादनम्, उपभृतः सादनम्, ध्रुवायाः सादनादिकम्, तत आसन्नाना हविषा अभिमर्शनञ्चेति (ख० १–१६)।

[अ० ३ ब्रा० ५]

सामिधेनीप्रकरणम्—

तत्र सामिधेनीनामनिर्वचनम्, तद्वाचयितुमध्वर्योः सम्प्रैषः, ततोऽनुवचनम्, तेषां विविधसंख्याविधानादिकम्, यजमानस्यैकविंशतिसामिधेनीविधानादिकञ्चेति (ख० १–१६)।

[अ० ४ ब्रा० १]

सामिधेन्यनुवचनारम्भे हिङ्कारविधानम्—

तत्र प्रसङ्गादसामयज्ञनिषेधः, सामिधेनीमन्त्राणां लिङ्गद्वयपरिचयः, ततो विदेघमाथवकथाश्रुतिः, ततो मन्त्रपाठपरिवर्तनविधिः, समिद्धमानसमिद्धयोर्मध्ये धाय्ययोः प्रक्षेपविधिविचारश्चेति (ख० १–४०)।

[अ० ४ ब्रा० २]

'अग्ने महाँ २॥ ऽअसि' इत्यस्यानुवचनविधिः—

ततः प्रवरविधिः, देवेद्ध इत्यादिनिवित्पदानामनुवचनम्, ततः सामिधेन्यनुवचनादयस्तिष्ठतैव कर्तव्या इति विधिः, याज्यायाः पाठस्त्वासीन एवेति विधानं चेति। (ख० १–१९)।

[अ० ४ ब्रा० ३]

लौकिकाग्न्यपेक्षया सामिधेनीसमिद्धस्याग्नेः श्रेष्ठत्वकथनम्—

ततः प्राणापानादिकरणग्रामविशिष्टात्मसंस्कारहेतुतया सामिधेनीनां प्रशंसनम्, सामिधेनीरन्वुवतो होतुरग्निसमानत्वकथनादिकञ्चेति (ख० १–२२)।

[अ० ४ ब्रा० ४]

आघारहोमविधानम्—

तत्र पूर्वाघारस्यामन्त्रकत्वप्रतिपादनम्, उत्तराघारस्य च समन्त्रकत्वम्, तयोः क्रमेणोपवेशनावस्थानलक्षणौ गुणौ च। ततोऽग्निसम्मार्गविध्यादि-कञ्चेति (ख० १-१५)।

[अ० ४ ब्रा० ५]

उत्तराघारप्रयोगविधिः—

तत्रादौ जुह्वपभृतोरादानम्, ध्रुवासमञ्जनादिकम्, पूर्वाघारस्योपांशुत्वप्रतिपादनाय मनोवाक्संवादः, प्रसङ्गात्सर्वेस्त्रीणामाग्नेयीत्वनिर्णयश्चेति (ख० १-१३)।

[अ० ५ ब्रा० १]

अध्वर्योर्होतृवरणम्—

तत्र आश्रावणम्, इध्मसन्नहनदर्भाणां ग्रहणविधिः, ततो दैवहोतृवरणम्, आर्षेयहोतृवरणम्, मानुषहोतृवरणम्, ततो होतुर्जपविधिः, वृतस्य होतुः सम्मर्शनम्, ततो जपादिविधानम्, ततः प्रदेशात् होतृषदनप्रत्यागमनादि-कञ्चेति (ख० १-२६)।

[अ० ५ ब्रा० २]

स्रुगादापननिगदस्य भागशो व्याख्यानम्—

तत्र आश्रावणप्रत्याश्रावणविषयिणी आख्यायिका, तयोर्विधिकथनम्, ततोऽध्वर्य्वादीनां मौनविधिः, पञ्चानामाश्रावणादीनां स्वरूपनिर्वचनादि-कञ्चेति (ख० १-२२)।

[अ० ५ ब्रा० ३]

आख्यायिकामुखेन प्रयाजसंख्याविधानम्—

तत्र प्रयाजस्याज्यद्रव्यत्वेन स्तुतिः, तद्धोमस्थाननिर्वचनम्, तेषां क्रमशो विधानम्, ततो जुह्वपभृतोराज्यसमानयनाद्युपदेशाः, अज्यपादि देवानां परिचयादि-कञ्चेति (ख० १-२५)।

[अ० ५ ब्रा० ४]

पूर्वोक्तानां प्रयाजानां प्रकारान्तरेण स्तुतिः—

तत्र समिधः प्राणत्वसमर्थनाय नैमित्तिकमभिमर्शनविधानम्, ततस्तदनुमन्त्रण-मन्त्राणामाख्यायिका चेति (ख० १-१६)।

[अ० ६ ब्रा० १]

प्रयाजदेवेष्वग्निसम्बन्धप्रतिपादिकाऽऽख्यायिका—

तत्र प्रयाजदेवाना माथम्ये ब्रह्मनादिना सम्वाद, आज्यभागादिस्विष्टकृदन्तानां यागानामग्निदेवताकत्वाभिधानम्, तत्र आज्यस्तुति, प्रजापतिशब्दार्थनिर्णयश्चेति (ख० १–२१)।

[अ० ६ ब्रा० २]

आग्नेयाष्टाकपालपुरोडाशविधेराख्यायिका—

तत्र तन्नामनिर्वचनद्वारेण पुरोडाशप्रशसा, प्रसङ्गादग्निप्रशसा चेति (ख० १–१२)।

[अ० ६ ब्रा० ३]

अग्नीषोमीयैकादशकपालपुरोडाशविधेराख्यायिका—

तत्र वृत्रशब्दनिर्वचनम्, 'इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व' मन्त्रेऽस्मिन् स्वरदोषकथाश्रुतिश्च । तत आज्यभागयोर्विधानम्, उपांशुयागविधानम्, तत उपवासयोग्यपर्वविधानम्, आज्यभागस्थाननियम, आग्नेयादिहविषा यज्ञचक्षुष्ट्वादि कथनञ्चेति (ख० १–४१)

[अ० ६ ब्रा० ४]

अमावास्यहविषा विधेराख्यायिका—

तत्र अमावस्याशब्दनिर्वचनादिकम्, द्वादशकपालस्यैन्द्राग्नस्य हविषो विधानम्, तत सान्नाय्यस्य, तस्य च सोमात्मकत्वम्, अमावास्योपवासे पुराकल्पाख्यानादिकञ्चेति (ख० १–२१)।

[अ० ७ ब्रा० १]

सान्नाय्यसिध्यर्थं प्रथमं तावत् वत्सापाकरणाय शाखाच्छेदनम्—

ततो वत्साना मातृसंयोजनादिकम्, शाखागूहनस्थाननिर्णयश्च । तत्र पवित्रबन्धनम्, अग्निहोत्रस्य द्रव्यान्तरत्वकथनम्, तत अध्वर्यो स्थाल्यादानादिविधानम्, मौनकालादिविधानञ्च । ततो दोहनपात्रप्रक्षालनोदकस्य पयसि समर्पणम्, दध्यर्थं पयस्यातञ्चनद्रव्यप्रक्षेपादिविधि, तत उदकवतीत्यानेन पात्रेण तत्पिधानविधिश्चेति (ख० १–२१)।

[अ० ७ ब्रा० २]

अवदानस्वरूपद्योतिकाऽऽख्यायिका—

तत्र तस्येयत्ताविधानम्, तत उभयत आज्यकरणस्य पुरोडाशस्य प्रशंसादिकम्, याज्याऽनुवाक्ययोः समनन्तरं पूर्वं वा वषट्कुर्यादिति विचारः, तयोर्गायत्र्यादिच्छन्दस्कत्वविधानम्, उच्चारणधर्मोपदेशविध्यादिकं च। ततो याज्यानन्तरभाविनो वषट्कारविधानम्, प्रसङ्गाद्दर्शपूर्णमासयागप्रशंसनम्, शुक्लकृष्णपक्षयोर्नामव्यत्यासकथनादिकञ्चेति (ख० १–२६)।

[अ० ७ ब्रा० ३]

स्विष्टकृद्यागविधानार्थाऽऽख्यायिका—

तत्र स्विष्टकृन्निगदव्याख्यानम्, तस्य याज्यापुरोऽनुवाक्ययोर्विधानम्, स्विष्टकृदवदानहोमप्रदेशकथनञ्च। ततो हविःश्रपणम्, अग्नेः परिस्तरणम्, ब्राह्मणतर्पणविधानञ्चेति (ख० १–२८)।

[अ० ७ ब्रा० ४]

प्राशित्रावदानविध्यर्थाख्यायिका—

तत्र प्रजापतेर्दुहितृगमनविषयिणी श्रुतिः, ततोऽवदानम्, अध्वर्युसञ्चरविधानम्, ऋत्विजां स्वस्वभागप्राशनविधानञ्च। ततो वाचंयमत्वविधानादिकम्, मानुषवाग्व्यवहारे प्रायश्चित्तविधिश्चेति (ख० १–२२)।

[अ० ८ ब्रा० १]

इडावदानविध्यर्थाख्यायिका—

तत इडायाः पञ्चावत्तादिविधिः, होतुरवान्तरेडावदानम्, हौत्रमिडोपह्वानम्, तत इडायाः प्राशनम्, मार्जनविधानञ्चेति (ख० १–४४)।

[अ० ८ ब्रा० २]

उल्मुकोदूहनम्—

ततः समिधामभ्याधानम्, सम्मार्जनम्, ततोऽनुयाजार्थवादः, बर्हिषः नाराशंसस्याग्नेश्च प्राथम्यादिकथनञ्चेति (ख० १–१७)।

[अ० ८ ब्रा० ३]

स्रुग्व्यूहनम्—

ततः परिधीनां समञ्जनम्, सूक्तवाकप्रैषार्थमाश्रावणम्, प्रस्तरादानम्, जुह्वादीनां अग्र-मध्य-मूलसमञ्जनम्, प्रस्तरावयवानुप्रहरणम्, तत्राग्नीदध्वर्य्वोः सम्वादः, शंयुवाकप्रैषार्थमाश्रावणम्, परिधीनामनुप्रहरणादिकञ्चेति (ख० १–२७)।

[अ० ९ ब्रा० १]

सूक्तवाकहौत्राख्यानम्—

तत्र तच्छन्दनिर्वचनम्, शंयुवाकहौत्राख्यानम्, तच्छन्दनिर्वचनश्चेति (ख० १-२९)।

[अ० ९ ब्रा० २]

पत्नीसंयाजः—

तत्र जुहू-स्रुव-वेदाज्यविलापनीनां ग्रहणम्, पत्नीसंयाजार्थवादः, ततः आज्य-हविषोपांशुयागविधिः, पत्नीसंयाजस्येडान्तत्वम्, वेदस्योत्पत्तिविध्यादि, ततः समिष्टयजुर्होमः, प्रणीतानिनयम्, कणानामुत्करे क्षेपणादिकश्चेति (ख० १-३५)।

[अ० ९ ब्रा० ३]

पूर्णपात्रनिनयनविधिः—

तत्र दक्षिणामाहात्म्यकथनम्, देवयानपितृयानवर्णनादिकम्, मुखोपस्पर्शनम्, ततो विष्णुक्रमविधानम्, तत्र प्राङ् प्रेक्षणम्, स्वः प्रेक्षणम्, सूर्यविक्षणम्, रश्म्युदीक्षणम्, सूर्यावर्तनम्, गार्हपत्योपस्थानादिकम्, ततो व्रतविसर्जनविधिः, तेन पुनर्यथावन्मानुपत्वलाभसिद्धिश्चेति (ख० १-२३)।

प्रथमं काण्डं समाप्तम् ।

द्वितीयं काण्डम्

[अ० १ ब्रा० १]

अग्न्याधानविधिः—

तत्रोदकहिरण्योषाखुकरीषशर्करारूपपञ्चसम्भाराणां विधानम्, तेषां निवपनो-ल्लेखनाभ्युक्षणसंस्काराणां विधानञ्चेति (ख० १–१४)।

[अ० १ ब्रा० २]

अग्न्याधानकालनिर्णयाय प्रथमं तावत् नक्षत्रविधानम्—

तत्र कृत्तिकादिनक्षत्रेषु आधानप्रतिपादनम्, पुनर्वस्वोः पुनराधानविषयत्व-कथनम्, लाभकामस्य हस्तेऽग्न्याधानविधानम्, क्षत्रियस्य चित्रायामग्न्याधानम्, ततो नक्षत्रपदार्थनिर्वचनञ्चेति (ख० १–१९)।

[अ० १ ब्रा० ३]

वसन्ताद्यृतूनां देवपित्रात्मना द्विविधत्वकथनम्—

तत्रायनविधानम्, तयोः स्वरूपकथनादिकञ्च। ततो ब्राह्मणादिवर्णक्रमेणर्तु-व्यवस्थादि, ततः श्वर्जीवनस्य निश्चयाभावात्कालप्रतीक्षणमकर्तव्यमित्युप-देशश्चेति (ख० १–९)।

[अ० १ ब्रा० ४]

अग्न्याधानप्रयोगः—

तत्र प्रथममुपवसथदिवसकर्तव्यताविचारः, ब्रह्मौदनपाकविध्यादि, व्याहृ-तीनामृग्यजुःसामातिरिक्तत्वेन वर्णनम्, वर्णत्रयोस्सत्यादिहेतुत्वेनाऽऽधानस्य स्तुतिः, अग्नेराहरणप्रकारः, तस्याग्नेराधानम्, तस्य सार्पराज्ञीभिर्ऋग्भिरुपस्था-नञ्चेति (ख० १–३०)।

[अ० २ ब्रा० १]

पूर्णाहुतिविधिः—

तत्राग्न्याधेयाङ्गपवमानेष्टिनामाग्नेयेष्टिविधानम्, ततः पवमानपावकशुच्या-ख्याग्निदेवतात्रयाख्यानम्, तत चरुपुरोडाशयाज्यापुरोऽनुवाक्यादीनां विधाना-दिकञ्चेति (ख० १–२२)।

[अ० २ ब्रा० २]

अन्याधानदक्षिणाविधानम्—

तत्र षड्द्वादशादि–विकल्पाख्यानम्, दक्षिणाशब्दार्थकथनम्, अदक्षिणस्य यज्ञस्य व्यर्थताख्यानादिकम्, आहिताग्नेः सत्यवादितादिव्रतोपदेशश्चेति (ख० १–२०) ।

[अ० २ ब्रा० ३]

पुनराधेयविधानाख्यानम्—

तत्र तस्यैव विधिप्रशंसे, ततः त्रैवर्णिकसाधारण्येनर्तुविशेषविधानम्, आदित्यस्य सर्वर्तुरूपताभिधानादिकम्, पुनराधित्सितस्याग्नेर्देवैरेवोद्धरणविधिः, व्रीहियवमययोरपूपयोरर्कपत्रद्वयसंगृहीतयोर्गार्हपत्याहवनीयायतनयोर्निधानादिकम्, ततः पुनराधेयस्य दक्षिणा निर्देशविधिश्चेति (ख० १–२८) ।

[अ० २ ब्रा० ४]

अग्निहोत्रविधानार्थाऽऽख्यायिका—

तत्र सृष्टिवर्णनम्, अग्निहोत्रहवण्याः स्रुचो वैकङ्कतत्वकथनम्, अग्निहोत्रहोमद्रव्यस्य पयस उत्पत्त्यादिकथनम्, अग्निवायुसूर्याणां पौर्वापर्यनिरूपणञ्चेति (ख० १–१८) ।

[अ० ३ ब्रा० १]

अग्निहोत्रहोमकालविधिः—

तत्राग्निहोत्रस्य ज्योतिष्टोमादित औत्कर्षविचारादि, ततोऽग्निहोत्रस्य याज्ञवल्क्याभिमतपाकयज्ञत्वोपन्यासः, तदाहुतिद्वयविधानार्थाख्यायिका, ततो होमप्रकारोपदेशः, हुतशिष्टस्य स्थालीमध्यस्य पयसो ब्राह्मणपेयत्वादिविधानञ्चेति (ख० १–३९) ।

[अ० ३ ब्रा० २]

अग्न्युपस्थानम्—

तत्र यजमान इन्द्रादिपञ्चदेवतानां स्थितिस्वीकारपूर्वकं तद्विशेषवर्णनम्, पञ्चानामग्नीनां देवत्वप्रतिपादनञ्च । तत आहवनीयाग्न्युपस्थानम्, गार्हपत्यस्योपस्थानम्, अन्वाहार्यपचनोपस्थानम्, सभ्याग्न्युपस्थानम्, आवसथ्याग्न्युपस्थानादिकञ्चेति (ख० १–१८) ।

[अ० ३ ब्रा० ३]

गार्हपत्याहवनीययोरग्न्योरुपस्थानम्—

तत्रादावग्निस्वभावादिकथनम्, अग्न्यग्निहोत्रिणोः पितापुत्रसम्बन्धकथनादिकम्, अग्निहोत्रयाजिनोरमृतत्वावाप्तिफलकथनम्, मृत्योरतिमोक्षलाभप्रकारः, अग्निहोत्रद्वारेतरेष्वपि यज्ञेष्वतिमुक्तिप्रदर्शनम्, ततो होमार्थमन्वागमनविधिः, अग्निहोत्रस्य नीरूपतया चित्याग्निसम्पत्त्या महदुक्थसम्पत्त्या च स्तुतिश्चेति (ख० १-२०) ।

[अ० ३ ब्रा० ४]

सायङ्कालीनाग्न्युपस्थानविधानार्थाख्यानम्—

तत्राऽऽहवनीयोपस्थानविध्यादि, ततोऽग्निहोत्रहोमद्रव्यस्य पयसः संपादनप्रकारादिकम्, ततो गार्हपत्योपस्थानविधिः, तत्र समन्त्रकं गोस्पर्शनम्, दर्शपूर्णमासयोरिवाग्निहोत्रेऽपि पुत्रनामग्रहणविधिश्चेति (ख० १-४१) ।

[अ० ४ ब्रा० १]

क्षुल्लकोपस्थानम्—

प्रवासं करिष्यतो यजमानस्योपस्थानम्, गच्छतोऽग्निहोत्रिणः पथि वाचंयमविध्यादिकञ्च । ततोऽमन्त्रकोपस्थानपक्षप्रतिपादनम्, प्रवासादागतस्याग्निहोत्रिणोऽग्निविषयककर्तव्योपदेशादिकम्, ततो गृहाणामुपचारश्चेति (ख० १-१४) ।

[अ० ४ ब्रा० २]

मासिमास्यमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञविधानार्थाख्यानम्—

तत्र पितॄणामर्चनप्रकारोपदेशादि, ततो गवादिपशूनामसुराणाञ्च प्रजापत्युपसदनादिकथनम्, देवाना प्रजापत्याज्ञानुलङ्घनकारित्वाख्यानादिकम्, मनुष्याणां सायं प्रातराशित्वाद्युपदेशश्च । ततः पितृयज्ञकालादिनिर्णयः, तत्र पिण्डदानार्थाग्निनिधानावनेजनादीनां विधानम्, पिण्डदानानन्तरं परागावर्तनादीनां विधानम्, ततः पितृप्रार्थनस्य पिण्डदोषावघ्राणस्य च विधानादिकश्चेति (ख० १-२४) ।

[अ० ४ ब्रा० ३]

आग्रयणेष्टिविधानम्—

तत्रैन्द्राग्नादीनां हविषा विधानम्, अनाश्रितदोषविचारः, दक्षिणाविधानम्, ईजानानीजानभेदेनाऽऽग्रयणव्यवस्था, ततो ब्राह्मणभोजनविधिः, तद्दक्षिणाविधिश्चेति (ख० १-१४) ।

[अ० ४ ब्रा० ४]

दाक्षायणेष्टिः—

तत्राख्यायिका, तन्नामनिर्वचनम्, फलान्तरहेतुताप्रतिपादनायाख्यायिकामुखेन परकृतित्रयोपन्यासकथनञ्च । ततो दाक्षायणयज्ञप्रयोगः, ततः पूर्वपौर्णमास्यामनुष्ठेययागविधिः, परेद्युरनुष्ठेययागद्वयविध्यादिकञ्च । ततः पौर्णमास्यां सान्नाय्ययागविध्यादि, अमावास्याया पयस्यायागविध्यादिकञ्च । ततो वाजिनहोमविधानादि, यजमानपञ्चमानामृत्विजा भक्षणविधिश्चेति (ख० १–२५) ।

[अ० ५ ब्रा० १]

चातुर्मास्ययागविधिः—

एतद्यागीयं वैश्वदेवाख्यं प्रथमं पर्व, तस्य प्रजासृष्टिहेतुत्वाख्यानम्, ततो वैश्वदेवयागप्रयोगविधिः, तत्राग्नेयादीनां पञ्चानां हविषां विधानम्, पयस्यायागविधानादिकम्, वैश्वदेवयागस्य प्रजाश्रीफलसाधनत्वाख्यानञ्चेति (ख० १–२२) ।

[अ० ५ ब्रा० २]

चातुर्मास्ययागीयं वरुणप्रघासाख्यं द्वितीयं पर्व—

तत्र वरुणपाशमोचनसाधनत्वादिकथनम्, तत्प्रयोगविधिश्च । तत उत्तरवेदिनिवपनादिकम्, करीराणामावपनम्, शमीपर्णानामावपनादिकञ्च । ततः करम्भपात्राणां निर्माणम्, तत्पात्रनिर्माणावशिष्टायवपिष्टान्मेषमेषीमिथुनस्य निर्माणम्, तयोः प्रयोगादिकञ्च । ततोऽग्निमन्थनविधिः, पत्नीव्यभिचारप्रश्नादिकम्, करम्भपात्रसंख्याविधानादि, अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोराश्रावणादिकम्, ततः पत्न्याः प्रचारादि, अध्वर्योः प्राशित्रावदानम्, इडोपह्वानादिकञ्च । तत आसेचनम्, अतिक्रमणम्, स्रुग्व्यूहनम्, पत्नीसंयाजः, समिष्टयजूंषि, ततोऽवभृथगमनादिकम्, केशश्मश्रुवपनादिकञ्चेति (ख० १–४८) ।

[अ० ५ ब्रा० ३]

चातुर्मास्ययागीयं साकमेधाख्यं तृतीयं पर्व—

तस्य पापोपशमनहेतुत्वाख्यानादिकम्, तत अनीकवतीष्टिः, गृहमेधीयेष्टिः, सान्तपनीयेष्टि, ततः पूर्णदर्व्याख्यस्य कर्मणो विधानादि, ऋषभमध्वनौ होमविधानादि, अन्त्येष्टिविधानादिकञ्चेति (ख० १–२०) ।

[अ० ५ ब्रा० ४]

महाहविषः प्रयोगविधिः—

तत्राऽऽग्नेयादीनामष्टानां हविषां विधानम्, तत्फलकथनञ्चेति (ख० १–११) ।

[अ० ६ आ० १]

पित्र्येष्टिः—

तत्र तावत्प्रथमं पितॄणामुत्पत्तिकथनम्, तेषां वसन्ताद्यृतुरूपत्वाख्यानञ्च। ततः पिण्डपितृयज्ञविधिः, तत्र सोमपादीनां हविर्विधानम्, ततः पित्र्यावेदेर्निर्माणप्रकारादि, तदीयसामिधेनीप्रयोगोपदेशादि, स्विष्टकृत्स्थानीयकव्यवाहनयागविध्यादि, ततः पिण्डदानविध्यादि, हुतोच्छिष्टस्याग्न्यादौ प्रक्षेपादिविधिविकल्पश्चेति (ख० १–४८)।

[अ० ६ आ० २]

त्र्यम्बकेष्टिविधानाख्यानम्—

तत्र त्र्यम्बकनामनिर्वचनम्, त्र्यम्बकहविषामभिधारणादिविधानम्, ततश्चतुष्पथप्रत्यागतकालीनप्रयोगः, परिगमनविध्यादि, ततो मूतकासजनविधिः, केशश्मश्रुवपनविध्यादिकञ्चेति (ख० १–१९)।

[अ० ६ आ० ३]

चातुर्मास्ययागीयं शुनासीरीयाख्यं चतुर्थं पर्व—

तत्र चतुर्णामेव यागानामक्षय्यादिफलहेतुत्ववर्णनादि, ततः शुनासीर्य्यप्रयोगः, तत्रत्यानां हविषां विधानादिकम्, दक्षिणाविधानञ्च। ततः शुनासीर्य्ययागस्य कालविचारः, परिवर्तनविधिश्चेति (ख० १–१७)।

[अ० ६ आ० ४]

वैश्वदेवादिषु सर्वेष्वपि पर्वसु सेतिकर्त्तव्यताकपरिवर्तनविधिः—

तत्र चातुर्मास्ययागस्य शत्रुविजयसाधनत्वाख्यानम्, वैश्वदेवस्याग्निमुखत्वाख्यानम्, वरुणप्रघासस्य वरुणमुखत्वाख्यानम्, साकमेधस्येन्द्रमुखत्वाख्यानञ्च। ततः केशश्मश्रुच्छेदनादिविधिः, चातुर्मास्ययाजिनां परमगतिफलावाप्तिकथनञ्चेति (ख० १–९)।

द्वितीयं काण्डं समाप्तम्।

तृतीयं काण्डम्

[अ० १ ब्रा० १]

शालानिर्माणाय देवयजनपरिग्रहः—

तत्र प्राचीनवंशशालानिर्माणम्, उदीचीनवंशशालानिर्माणञ्च। ततो दीक्षितशयने नियमविशेषविध्यादि, तत्र शूद्रादीनामभिप्राप्तिनिषेधादि, दीक्षितस्य शालाप्रवेशविधिश्चेति (ख० १–१२)।

[अ० १ ब्रा० २]

दीक्षाविधिः—

तत्र दीक्षाकालनिरूपणम्, परिश्रयणम्, नखनिकृन्तनम्, केशश्मश्रुवपनम्, स्नानम्, वासः परिधानम्, शालाप्रवेशविधिश्चेति (ख० १–२१)।

[अ० १ ब्रा० ३]

दीक्षाङ्गभूताग्नावैष्णवेष्टिप्रयोगः—

तत्रापः प्रणयनम्, आदित्यचरुविधानम्, प्रयोगेऽस्मिन्सामिधेनीयाज्यद्वये प्राप्ते तत्साम्यद्वयविध्यादि। ततो दीक्षितस्याभ्यञ्जविधिः— तत्राक्ष्णोरञ्जनप्रकारादिकम्, दर्भैः पावनम्, अङ्गुलीना न्यञ्चकरणम्, मुष्टिकरणम्, वाग्यमनञ्च। ततो दीक्षाहुत्यर्थं शालाप्रवेशादिविधिश्चेति (ख० १–२८)।

[अ० १ ब्रा० ४]

दीक्षाहुतिविधिः—

तत्रौद्ग्रभणहोमादि, तत्र एकाहुतिपक्षोपन्यासः, पूर्णाहुतिविधानञ्चेति (ख० १–२३)।

[अ० २ ब्रा० १]

कृष्णाजिनदीक्षाविधिः—

तत्र कृष्णाजिनद्वयास्तरणादिकम्, उपवेशनप्रकारः, कृष्णाजिनारोहणम्, ततश्चाद्राग एव प्रथमोपवेशनविधानञ्च। ततो मेखलादीक्षाविधिः—तदुपादानद्रव्यकथनम्, मुञ्जमिश्रितत्वाख्यानादिकञ्च। ततो वाससाच्छादनविधिः—वस्त्रान्ते कृष्णविषाणबन्धनम्, ततः तदुपस्याख्यानम्, गर्भवर्णनम्, वाग्वर्णनञ्च। ततस्तद्बन्धने

ऊर्ध्वमुखत्वविधानम्, तद्बन्धनप्रकारोपदेशः, तेनैव कण्डूयनविधानञ्च। ततो दण्डदीक्षाविधिः— तत्र दण्डकाष्ठनिरूपणम्, दण्डप्रमाणम्, दण्डोच्छ्रयणम्, दर्भैः पावनञ्च। ततो मुष्टीकरणवाग्यमनविधिः, अध्वर्युकर्तृकदीक्षितावेदनविधिश्चेति (सू० १-४०)।

[अ० २ आ० २]

वाग्विसर्जनकालविधानम्—

तत्र वाग्विमोककालविषये पक्षान्तरोपन्यासः, वाग्विमोकस्याग्न्यभिमुखकर्तव्यत्वम्, प्रसङ्गतो वनस्पतेर्यज्ञार्हत्वोपपादनञ्च। ततो व्रतश्रपणविध्यादि, प्रथमव्रतविषयकपक्षद्वयोपन्यासः, दैवमानुषकालयोर्विभागश्च। ततो यजमानकर्तृकमुदकोपस्पर्शनम्, नाभ्युपस्पर्शनम्, दीक्षितस्य मूत्रोत्सर्गे विशेषोपदेशादि, तस्य स्वापकालेऽग्निपरिदानविध्यादि, अनृतस्य क्रोधादेस्त्यागविधिः, तत्प्रायश्चित्तमन्त्रविधिश्च। अस्तमयोदयकालयोः प्रतिदिवसमध्वर्युकर्तृकं संप्रेषणम्, दीक्षितस्यानियमितसञ्चारस्वापनिषेधः, दीक्षितशब्दार्थनिर्वचनञ्चेति (सू० १-३०)।

[अ० २ आ० ३]

प्रायणेष्टिविधानम्—

तत्र पथ्यास्वस्तिदेवतादीनां यागानां विधानम्, तत्तत्पञ्चसंख्यानामृतुपरिज्ञानहेतुत्वेन प्रशंसादि, ततः प्रथमादिदेवतया उदीच्यादिदिशः प्रज्ञानोपपादनम्, आतिथ्याया इष्टेः सोमाध्वरशिरोरूपत्वेन वर्णनम्, प्रायणीयोदयनीययोस्तु बाहुद्वयरूपेण। ततः प्रायणीयेष्टेः शंय्वन्तत्वम् न तु पत्नीसंयाजान्तत्वमिति निर्णयश्चेति (सू० १-२३)।

[अ० २ आ० ४]

सोमक्रयविधानार्थाख्यानम्—

ततः सोमक्रयप्राक्कालिकहोमविधानम्, हिरण्यस्यापोद्धारविधानम्, तत्प्रशंसनञ्च। ततोऽन्वारम्भविधिः, ततः सोमक्रयण्यवस्थापनम्, तदभिमन्त्रणम्, तस्या एवोदक्प्रयाणविधानञ्चेति (सू० १-२२)।

[अ० ३ आ० १]

सोमक्रयण्या अनुनिष्क्रमणविधिः—

ततो होमार्थं हिरण्यनिधानस्तुतिः, आज्यस्तुतिश्च। ततः समन्त्रकहोमविधानम्, सोमक्रयणीपदस्य परिलेखनम्, तत्सप्तमपदपांसोः स्थाल्यां समन्त्रक-

स्थापनादि, ततः पत्न्यै तत्प्रदानम्, सोमक्रयणीप्रदर्शनञ्च। ततः सोमक्रयण्यास्त्रिविधस्वरूपत्वकथनम्, श्वेताख्याः सोमक्रयणीत्वनिषेधः, ततोऽङ्गविकृत्यादिदोषदुष्टायाः सोमक्रयण्या गोवर्जनीयत्वविधानादिकञ्चेति (ख० १-१६)।

[अ० ३ ब्रा० २]

अध्वर्युपात्रे तत्पदपांसुप्रक्षेपविधिः—

ततो हस्तप्रक्षालनम्, अध्वर्योः स्वाङ्गुल्यां हिरण्यबन्धनम्, सोमोपनहनार्थं संप्रैषविधानादि, अध्वर्युयजमानयोरन्तरस्य सोमोपनहनादानकर्तव्यताख्यानम्, प्राचीनवंशस्य पुरोदेशे उपरवप्रदेशेऽनुपादेयांशस्थापनयनम्, सोमविक्रयिणः स्थाननिर्देशश्च। ततः क्रयदेशं प्रत्यागमनसमयेऽध्वर्योर्यजमानवाचनादि, ततः सोमाभिमर्षणम्, सोमविचिन्वनञ्च। तत आस्तृते वाससि सोमोन्मानविधानम्, तत्प्रकारप्रदर्शनम्, तद्गतदशसंख्याप्रशंसनम्, सोमाधःप्रसारितस्य वस्त्रस्य पर्यन्तदेशानेकत्र संगृह्योष्णीषेण ग्रन्थ्यादिकरणञ्चेति। (ख० १-१९)।

[अ० ३ ब्रा० ३]

सोमक्रयविधिः—

तत्र तत्पणनव्यवहारः, प्रथमं गोः कलया सोमक्रयप्रस्तावः, प्रसङ्गादत्र दशविधगोर्वीर्यकथनञ्च। ततो गोः शफेन सोमक्रयप्रस्तावः, ततो गोः पदा, ततो गोर्धेन, ततो गवा, ततो गोवयः प्रश्नश्च। तत एकहायन्या सोमक्रयण्या सह देयेषु हिरण्यादिषु दशद्रव्येषु मध्ये हिरण्ये दीयमाने यजमानपठनीयमन्त्रविध्यादि, ततः सोमग्रहणम्, तत्स्थापनम्, आच्छादनञ्च। ततो धिष्ण्यानां वर्णनम्, अध्वर्योर्यजमानवाचनम्, ततः सोममादायोत्थानम्, शकटसमीपे गमनादिकञ्चेति (ख० १-१८)।

[अ० ३ ब्रा० ४]

शकटमध्ये सोमस्थापनाय कृष्णाजिनास्तरणम्—

ततः शकटेन सह सोमस्य वाससा बन्धनम्, कृष्णाजिनद्वयपक्षे तु तयोरेकस्य प्रतिनाह्भाजनविधानादिकम्, ततः चिबुकप्रमाणोद्धतफलकयोरन्तरेण सुब्रह्मण्यकर्तृकमनड्डुद्द्वयमेपणम्, सुब्रह्मण्यस्य तस्याधःस्थितिविधानम्, पलाशशाखया तत्प्राजनम्, तयोः शकटे योजनादिकम्, सुब्रह्मण्याह्वानञ्च। ततः प्रतिप्रस्थाताऽग्नीषोमीयं पशुं सोमस्याभिमुखं स्थापयेदिति विधिः, अध्वर्योस्तच्छकटोपस्तम्भनविधिः, ततोऽध्वर्य्या-

दीनां चतुर्णामृत्विजां राजासन्धानयनम्, तदासन्द्या नाभिप्रमाणमौदुम्बरीत्वविधानम्, तदुपरि कृष्णाजिनास्तरणम्, तत्र सोमासादनम्, शालाप्रवेशनम्, उदपात्रस्थापनञ्चेति (ख० १-३१)।

[अ० ४ ब्रा० १]

आतिथ्येष्टिविधिः—

तत्र प्रथममतिथिस्वरूपत्वाख्यानादिकम्, ततो हविरासादनविधानम्, आवपनम्, नवकपालपुरोडाशविधिः, कार्ष्मर्यमयाः परिधयः, आश्वनालः प्रस्तरः, ऐक्षव्यौ विधृती च। ततोऽग्निमन्थनविधिः—तत्राधिमन्थनशकलनिरूपणम्, अधरारणिस्वरूपकथनम्, मन्थनम्, ततोऽनुप्रहरणविध्यादि, अस्या इष्टेरिडान्तत्वविधानञ्चेति (ख० १-२६)।

[अ० ४ ब्रा० २]

तानूनप्त्रविधिः—

तत्र तदर्थमाज्यग्रहणादिविधानम्, तानूनप्त्रमाज्यं सर्वैः स्पृष्टमपि तद्यजमानायैव दातव्यमिति निर्णयश्चेति (ख० १-१६)।

[अ० ४ ब्रा० ३]

अवान्तरदीक्षाप्रायश्चित्तविशेषविधिः—

ततोऽवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकारः, तत्र समिदाधानम्, तदाख्यानम्, समिदभ्याधानम्, दीक्षाहुतिवदत्राऽप्यङ्गुल्यादिन्यञ्चनम्, मदन्त्युपस्पर्शनपूर्वकसोमाप्यायनविधिश्च। ततो निन्हवविधिः, तत्कालनिर्णयः, अध्वर्युकर्तृकशपथादिविधानञ्चेति (ख० १-२२)।

[अ० ४ ब्रा० ४]

उपसदिष्टिः—

तत्र तत्कालविधानम्, ततः प्रधानयागत्रयार्थमाज्यग्रहणप्रकारोपदेशादिकम्, उपसदां त्रित्वविधानम्, तत्प्रशंसनम्, द्वादशोपसत्पक्षे कर्तव्यविधानादिकञ्चेति (ख० १-२७)।

[अ० ५ ब्रा० १]

महावेदिनिर्माणविधिः—

तत्र स्थाननिरूपणम्, वेद्याः श्रोणिद्वयप्रमाणनिरूपणम्, आयामस्य पश्चाद्भागाधिकथनम्, प्राचीनावंशप्रदर्शनम्, अंशद्वयनिरूपणादिकञ्च। तत उत्तरवेदिनिर्माण-

विधि —तन्मानादिकथनम्, साधनद्रव्यविधानम्, चात्वालनिर्माणप्रकारोपदेशादि, ततो वेद्या अद्भिरभ्युक्षणम्, सिकताप्रकिरणम्, उत्तरवेदेर्यज्ञियवृक्षशाखया प्रच्छादनविधिश्चेति (ख० १–३६)।

[अ० ५ ब्रा० २]

उत्तरवेद्यामग्निप्रणयनप्रयोगविधिः—

तत्रेध्माभ्याधानादिकम्, प्रोक्षण्यादानम्, निनयनम्, परिधीनां परिधानञ्चेति (ख० १–१८)।

[अ० ५ ब्रा० ३]

सदोहविर्धानादीनां निर्माणविधिः—

तत्र हविर्धानप्रवर्तनाऽभ्यनुज्ञापनाय सवित्रहोमविधि, पत्न्या अक्षधुरा समञ्जम्, तत उत्तरहविर्धानस्य दक्षिणवर्तन्या हिरण्याधानपूर्वकमाज्यहोमविधानादि, हविर्धानयो स्थापनप्रदेशनिर्णय, तयोरभिमन्त्रणे उपस्तम्भनमेथ्युपहननच्छदिर्निधानादि, रराट्युपस्पर्शनादिकञ्चेति (ख० १–२५)।

[अ० ५ ब्रा० ४]

सोमाभिषवायोपरवाणां निर्माणविधानम्—

तत्र तत्खननस्य प्रयोजनव्याख्यानम्, ततोऽभ्र्यादानादिकम्, खननम्, तदवमर्शनञ्च। ततोऽध्वर्युयजमानयोर्मिथोऽक्षसम्मर्शनम्, अवटप्रोक्षणम्, तेषामुपरिबर्हिराच्छादनम्, ततोऽधिषवणफलकयोरुपधानम्, पर्यूहनम्, परिदृंहनम्, अधिषवणचर्मस्थापनम्, ग्राव्णां निधानञ्चेति (ख० १–२४)।

[अ० ६ ब्रा० १]

औदुम्बरीनिरवननविधिः—

तत्र प्रथममौदुम्बर्या सदोमध्ये स्थाननिरूपणम्, अभ्र्यादानम्, अवटपरिलेखनम्, तत्खननम्, तत्प्राग्देशे औदुम्बर्या स्थापनादि, प्रोक्षणीशेषस्योदकस्यावटेऽवनयनम्, तदुपरि बर्हिरास्तरणञ्च। तत औदुम्बर्या उच्छ्रयणपर्यूहणादिविधानम्, ततश्छदिर्निधानम्, तेषां नवसङ्ख्यात्वेन प्रशंसनम्, ततस्सदोनिर्माणादिविधानम्, तत्प्रकारोपदेशादि, तद्द्वारशाखादीनां सीवनादिविधानम्, आग्नीध्रस्थाननिर्णयश्चेति (ख० १–२९)।

[अ० ६ ब्रा० २]

धिष्ण्यविधि·—

तत्र सौपर्णीकाद्रवोपाख्यानम्, पुरुषस्य ऋणत्रययुक्तत्वाभिधानम, धिष्ण्यानां सोमरक्षकत्वाभिधानादिक चेति (ख० १–२६)।

[अ० ६ आ० ३]

वैसर्जनहोमविधिः—

तत्राऽग्नीषोमीयप्रयोगविध्यादि, तत आहवनीये वैसर्जनहोमादिविधानम्, ग्रावादीनामाग्नीध्रे समुपस्थापनम्, अध्वर्योरिध्मप्रोक्षणादिकञ्च। ततो हविर्धानप्रवेश-विधिः— तत्र दक्षिणहविर्धानपरिवृतमध्यप्रदेशे कृष्णाजिनस्योपरि तदुपस्थानम्, निष्क्रमणम्, आहवनीये समिदभ्याधानम्, दीक्षितान्नभोजननामग्रहणयोर्वैसर्जनहोमं यावन्निषेधश्चेति (ख० १-२१)।

[अ० ६ आ० ४]

यूपनिर्माणविधिः—

ततो यूपं छेत्स्यन्नाहवनीये होमः, तच्छेदनादिविधिः, ततो यूपानुमन्त्रणम्, यूपस्याऽष्टाश्रित्वविधानञ्चेति (ख० १-२७)।

[अ० ७ आ० १]

यूपस्थापनविधिः—

तत्राऽवटनिर्माणार्थमग्निग्रहणम्, यूपावटे तत्स्थापनादि, ततो यूपाञ्जनम्, चषालप्रतिमुञ्चनम्, अग्निष्ठाञ्जनम्, यूपोच्छ्रयणम्, तन्माननिरूपणम्, पर्यूहणम्, चषालोदीक्षणम्, रशनापरिव्ययणम्, यूपशकलावगूहनम्, स्वरुनामनिर्वचनम्, यूपपूर्वार्द्धमानादिकथनञ्चेति (ख० १-३२)।

[अ० ७ आ० २]

यूपैकादशिनीविधिः—

तत्रोपशययूपनिधानम्, अग्निष्ठप्रमुखानां सर्वेषामेव यूपानामेकस्य वोच्छ्रयण-मिति निर्णयः, एकादशिनीपक्षे यूपोच्छ्रयणक्रमविधानम्, पात्नीवतपशुप्रयोगविधा-नञ्चेति (ख० १-८)।

[अ० ७ आ० ३]

पशूपाकरणविधिः—

तत्र पशुनियोजनार्थं यूपस्य कर्तव्यताख्यापनार्थाख्यानम्, ततोऽग्नीषोमीय-पशुयूपे नियोगादिविधानम्, सार्थवादोपाकरणविधानञ्चेति (ख० १-१३)।

[अ० ७ आ० ४]

पशुपाशविधिः—

तत्र प्रथमं पशोर्बन्धनार्थं पाशकरणम्, पशोः प्रोक्षणम्, ललाटाञ्जनञ्च। ततो जुहूपभृतोः सादनादि, यजमानप्रवरनिगदार्थान्वाख्यानञ्चेति (ख० १-११)।

[अ० ८ ब्रा० १]

पशुसंज्ञपनप्रयोगविधिः—

तत्र होतृषदने होतुरुपवेशनविधानादि, तत आज्यान्ताभ्यां यूपशकलाभ्यां पशोर्ललाटस्पर्शादिविधानम्, तत्पर्यग्निकरणञ्च। ततो यजमानादीनां शामित्रप्रदेशगमनविधानादि, विशसनप्रदेशेऽध्वर्युकर्तृकास्तरणादि, ततस्संज्ञपनप्रकारश्चेति (ख० १–१६)।

[अ० ८ ब्रा० २]

पत्नीकर्मविधिः—

तत्र संज्ञप्ते पशौ पत्नीवाचनम्, पशोः प्राणमुखनासादीनां पत्न्या प्रक्षालनञ्च। ततः पशुवपोत्खेदविधिः, वपाश्रपण्योः कार्ष्मर्यमयत्वविधानपूर्वकं परिवासनम्, ततो वपायागः, तदनुप्राशनञ्चेति (ख० १–३०)।

[अ० ८ ब्रा० ३]

पशुपुरोडाशयागविधिः—

तत्र तस्य देवताविधानादिकम्, शमितुः पशुविशसनम्, शमितृसंशासनम्, हृदयाभिधारणम्, अवदानक्रमविधानादिकम्, मनोतानां निर्वचनञ्च। ततो वसाहोमविधानम्, वनस्पतियागविधानादिकम्, दिग्व्याघारणम्, पशोः सम्मर्शनञ्चेति (ख० १– २७)।

[अ० ८ ब्रा० ४]

अथोपयाजविधिः—

तत्रैकादशप्रयाजानुयाजाः, उपयाजाश्चैकादश इति पशोस्त्रीण्येकादशानीत्यादीनां विधानम्, अनुयाजार्थं पृषदाज्यग्रहणविधानञ्च। तत उपयाजप्रशंसनम्, तन्नामनिर्वचनम्, प्रतिमन्त्रं प्रतिवषट्कारं तद्धोमविधानादिकञ्चेति (ख० १–१८)।

[अ० ८ ब्रा० ५]

जाघन्याः पत्नीसंयाजविधानम्—

ततो हृदयशूलेनाऽवभृथगमनम्, परिकर्मिणे हृदयशूलसमर्पणम्, तन्निगूहनम्, तदभिमन्त्रणम्, तच्छूलोपगूहननिषेधश्चेति (ख० १—११)।

[अ० ९ ब्रा० १]

पश्वेकादशिन्या विधानार्थाख्यायिका—

तत्पशूनां क्रमविधानम्, तेषामुदङ्नयने वपाप्रचारे च तत्क्रमस्यैवातिदेशविधिश्चेति (ख० १–२७)।

[अ० ९ ब्रा० २]

वसतीवरीग्रहणविधिः—

ततो वसतीवरीग्रहणार्थं गमनविधानम्, तासामपां सवनत्रयार्थं विभजनम्, तद्ग्रहणकालनिर्णयादिकञ्च। ततस्तदासादनादिविधानम्, वसतीवरीशब्दनिर्वचनम्, वसतीवरीग्रहणप्रभृतीनामाग्नीध्रसादनान्तानां मन्त्राणां सप्तसंख्याकत्वेन शक्करीत्वसंपत्त्या प्रशंसनञ्चेति (ख० १–१७)।

[अ० ९ ब्रा० ३]

सवनीयपश्वर्थप्रयोगविधिः—

ततः सोमोपावहरणम्, उपावहृतस्य सोमस्योपस्थानञ्च। ततः प्रातरनुवाकप्रयोगविधिः-तस्य संप्रैषकालनिर्णयादि, तत एकधनानयनार्थं होमविधानम्, चतुर्णां प्रैषाणां विधानम्, एकधनानयनार्थं होत्रादीनां मार्गनिरूपणम्, प्रचरणीहोमविधानञ्च। ततो हुताया आहुत्या अपसरणादिकम्, मैत्रावरुणचमसेनोन्नयनम्, होत्रादीनां देवयजने पुनरागमनविधानादिकञ्चेति (ख० १–३४)।

[अ० ९ ब्रा० ४]

सोमाभिषवप्रयोगविधिः—

तत्र दारुमयफलकयोरुपरि पर्युपवेशनम्, अध्वर्योर्ग्रावादानम्, वाग्यमनम्, सोमोन्मानम्, सोमाभिमर्शनम्, निग्राभ्योदकैस्तत्सेचनम्, निग्राभ्याशब्दार्थकथनम्, सोमोपसर्जनम्, निग्राभ्यासिञ्चनम्, सोमप्रहरणम्, अभिषवप्रकारोपदेशश्च। ततो निग्राभ्योपायनम्, यज्ञनामनिर्वचनम्, होतृचमसेन ग्रहाणांग्रहणोपक्रमश्चेति (ख० १–२५)।

तृतीयं काण्डं समाप्तम्।

चतुर्थं काण्डम्

[अ० १ ब्रा० १]

अंशुग्रहग्रहणविधिः—

तत्र उपांशुव्युत्पत्तिप्रदर्शनम्, उक्तस्य सोमस्य गुणविशिष्टग्रहणविधानम्, उपनिग्राभविधानम्, उपांशुग्रहस्य सवनत्रात्मकत्वाख्यानञ्च। ततः क्षुल्लकाभिषवविधिः– तत्र विहिताभिषवपर्यायत्रये प्रहारसंख्याविशेषविधानम्, काम्यसंख्याविशेषविधानञ्च। ततः परिमार्जनम्, सादितस्य पात्रस्य समन्त्रकविधानम्, हविर्धानान्निष्क्रमणविधानम्, वरवरणम्, समन्त्रकहोमविधानम्, उन्मार्जनम्, उपांशुसवनमादानविधानञ्चेति (ख० १–२८)।

[अ० १ ब्रा० २]

अन्तर्यामग्रहग्रहणविधिः—

तत्र विधास्यमानस्य ग्रहस्याऽन्तर्यामनामव्युत्पादनायोपांश्वादेः प्राणव्यानात्मकत्वप्रतिपादनम्, ततोऽन्तर्यामग्रहग्रहणादि, खरे ग्रहाणां सादनप्रशंसनम्, ततः परिमार्जनविध्यादि, उदाहरणान्तरेण यज्ञस्य पक्षिरूपत्वोपपादनम्, आसादितानामुपांश्वादीनां लोकत्रयात्मकत्वेन स्तुतिश्चेति (ख० १–२७)।

[अ० १ ब्रा० ३]

ऐन्द्रवायवग्रहग्रहणविधिः—

तत ऐन्द्रवायवग्रहस्य तदानन्तर्ये कारणविधानम्, तत्राऽऽख्यायिकया ग्रहस्य देवत्वोपपादनम्, ऐन्द्रवायवग्रहणम्, तद्धोमविधिश्चेति (ख० १–१९)।

[अ० १ ब्रा० ४]

मैत्रावरुणग्रहग्रहणविधिः—

तत्रेन्द्रवायवानन्तर्ये कारणविधानम्, ग्रहस्य द्विदेवत्वप्रतिपादनम्, तस्य समन्त्रकग्रहणविधानम्, ततः पयसा सम्मिश्रणादिकञ्चेति (ख० १–१०)।

[अ० १ ब्रा० ५]

आश्विनग्रहग्रहणविधिः—

तत्र भक्षणीयविध्युपयोगित्वेनाऽऽश्विनग्रहस्य श्रोत्रात्मना प्रशंसनम्, तत आश्विनग्रहविधानार्थमुपोद्घातत्वेनाऽऽख्यायिकाप्रतिपादनम्, तस्य होमकालविधानम्, ततः समन्त्रकं ग्रहणञ्चेति (ख० १–१९)।

[अ० २ ब्रा० १]

शुक्रामन्थिग्रहग्रहणविधिः—

तत्र तयोश्चक्षुरात्मना प्रशंसनम्, पुनर्भोक्तृभोग्यात्मना प्रशंसनञ्च । ततस्तयोर्ग्रहणम्, ग्रहणे शण्डामर्कयोः स्वीकारस्य होमे तत्परित्यागस्य च हेतुप्रदर्शनम्, विहितशुक्रग्रहग्रहणे स्वाभिमतमन्त्रविधानपूर्वकं शाखान्तरमतनिरूपणञ्च । ततः सोमरसस्य यवपिष्टैर्मिश्रणम्, प्रसङ्गाच्छुक्रामन्थिग्रहयोर्होमकाले कर्तव्यताविशेषविधानम्, अरत्निसन्धानम्, अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः परितो गमनविधानम्, आच्छादनम्, अपनयनम्, अप्रोक्षितस्य यूपशकलस्य निरसनम्, आश्रावणपूर्वकं सम्प्रैषविधानञ्च । ततो होमविधानादि, होतृचमसे शेषस्याऽवनयनम्, चमसाभ्युन्नयनम्, होत्रकाणां याजनम्, ततो याज्यापाठानन्तरमध्वर्युरनुमन्त्रणविधिश्चेति (ख० १–२३) ।

[अ० २ ब्रा० २]

आग्रयणग्रहग्रहणविधिः—

तत्र तस्य प्राणादीनामाश्रयीभूतमध्यदेहात्मत्वेन स्तुतिः, ततो ग्रहणम्, ग्रहणे देवतासम्बन्धप्रदर्शनम्, आग्रयणशब्दार्थप्रतिपादनम्, वाग्यमनकारणप्रतिपादनम्, दशापवित्रेण ग्रहं गृहीत्वा हिंकुर्यादिति विधानम्, ततः समन्त्रकं वाग्विसर्जनादिकञ्चेति (ख० १–१६) ।

[अ० २ ब्रा० ३]

उक्थ्यग्रहग्रहणविधिः—

तत्र तस्य सूक्ष्मशरीरात्मकत्वेन स्तुतिः, ततो ग्रहणम्, होमकाले तस्यैव ग्रहस्य समन्त्रकविभागपूर्वकं ग्रहणविधानम्, ततस्तत्तद्देवताप्रतिपादकमन्त्रप्रदर्शनादि, तत उक्थ्यपर्यायत्रये शाखान्तरीयमतनिराकरणादिकञ्चेति (ख० १–१८) ।

[अ० २ ब्रा० ४]

ध्रुवग्रहग्रहणविधिः—

ततो ध्रुवग्रहस्य स्थाल्या ग्रहणमुपपादयितुमायुरात्मकत्वप्रतिपादनम्, ततोऽग्निष्टोमस्तोत्रावसरे सोमशोषस्याऽवनयनप्राप्तौ तन्निषेधश्च । ततोऽग्निष्टोमस्तोत्रपर्यन्तं सदनकर्तव्यत्वोपपादनम्, गृहीतस्य सोमरसस्य खरे सादनादि, ध्रुवनामनिरुक्तिः, तद्गोपनविधानम्, प्रकारान्तरेण ग्रहलक्षणप्रशंसनम्, ततो ग्रहस्य वत्सरूपत्वप्रतिपादनम्, अवनयनम्, समन्त्रकं ग्रहग्रहणविधानादिकञ्चेति (ख० १–२४) ।

[अ० २ ख० ५]

बहिष्पवमानस्तोत्रादि-विधानम्—

तत्राऽभिषवकाले ग्रहणकाले च स्कन्नानां सोमविन्दूनां तत्प्रत्यवायपरिहाराय विप्रुषो होम, ततो बहिष्पवमानर्थमध्वर्युणा तृणादानविधानम्, तयोरन्यतरतृण-निरसम्, स्तोत्राणामुपाकरणे मन्त्रान्तरप्रदर्शनञ्च। ततो बहिष्पवमानस्तोत्र सम्पादनकारणोपदेशादि, तदनन्तरमध्वर्योः कर्तव्यप्रैषोपदेशश्च। ततो यूपस्य परिव्ययणम्, पशूपाकरणम्, आलब्धस्य पशोः सवनत्रयव्यापित्वकथनम्, प्राकृतपशुद्रव्यस्य देवतासम्बन्धविधानम्, ततः सवनीयपशुपुरोडाशहोमादि-विधानञ्चेति (ख० १–२२)।

[अ० ३ ख० १]

सोमशेषभक्षणानन्तरभाविकर्तव्यत्वप्रतिपादनम्—

तत्र तावदध्वर्युः सवनीयपुरोडाशशकलमच्छावाकस्य पाणौ प्रक्षिपेदिति. विधानम्, ततोऽच्छावाककर्तृकयागानन्तरमृतुग्रहाणां यागविधानम्, ग्रहाणां संज्ञाविशेषविधानादि, ऋतुग्रहपात्रनिरूपणम्, अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः पर्यायेण निष्क्रमणप्रवेशादिकञ्च। तत ऐन्द्राग्नग्रहग्रहणम्, तत्प्रशंसनम्, पुनस्तस्य प्रका-रान्तरेण ग्रहणम्, तत्प्रशंसनञ्च। ततो गृहीतस्य सोमस्य समन्त्रकं खरे साद-नञ्चेति (ख० १–२७)।

[अ० ३ ख० २]

शस्त्रप्रतिगरः—

तत्र तच्छब्दनिर्वचनम्, प्रतिगरावसरेऽध्वर्यो. पर्यावृत्तिविधानम्, ततः प्रतिगरस्य कालविधानम्, प्रसङ्गात्प्रातः सवनादीनां गायत्र्यादीनि छन्दांसि प्रदर्शनम्, प्रतिगरप्रशंसनम्, तत्स्वरूपकथनञ्चेति (ख० १–१३)।

[अ० ३ ख० ३]

माध्यन्दिनसवनीयसोमाभिषवविधिः—

ततोऽभिषवानन्तरं शुक्रादीनां पञ्चाना ग्रहाणां विधानम्, उक्थ्यमरुत्वतीययोः पौर्वापर्ये शाखान्तरमतनिरासपूर्वकं स्वमतस्थापनम्, ततः शुक्रादीनां ग्रहाणां ग्रहणादि, ग्रहाणां ग्रहणसादनमन्त्रकथनञ्च। ततः प्रकृतग्रहणाश्रितपात्राभ्या ग्रहणविधानम्, माहेन्द्रग्रहग्रहणम्, उपाकरणादि-विधिश्चेति (ख० १–१९)।

[अ० ३ ब्रा० ४]

दक्षिणादानादिविधिः—

तत्र दक्षिणाशब्दनिरुक्तिः, तत्कल्पसिप्रतिपादनम्, तत्कल्पे ऋत्विक्-सम्बन्धविधानम्, दाक्षिणहोमविधिश्च। यज्ञे हिरण्यादयश्चतस्रो दक्षिणा दातव्या इति विधानम्, आग्नीध्रशालाया होमप्रतिपादनम्, शालाप्रवेशविधिश्च। ततो दक्षिणादानकाले आग्नीध्रस्य प्राथमिकत्वम्, दक्षिणादाननिरूपणम्, तदनन्तरं महत्वतीयग्रहस्याऽनुवाक्यासम्प्रैषविधानादि, मन्थादिदानविधानञ्चेति (ख० १–३३)।

[अ० ३ ब्रा० ५]

आदित्यग्रहग्रहणविधिः—

तत्राऽनुवषट्कारप्रदर्शनपूर्वकं द्विदेवत्ययागोपयुक्तप्रयोगविधानम्, ततो ग्रहग्रहणात्प्राक्छन्यमनुष्ठानविशेषविधानादि, ग्रहणानन्तरं पात्रमपगृह्य पुनरपि समन्त्रकं ग्रहणम्, ततः सार्थवादं दधिग्रहणविधानम्, दधिग्रहणादित्यग्रहणयोः प्रशंसनम्, आदित्यग्रहस्योपांशुसवनाख्येन ग्राव्णाऽऽलोडनविधानादि, निष्क्रमणम्, आग्रयण-ग्रहग्रहणम्, प्रतिप्रस्थातृकर्तृकसंस्रावसेचनादिकञ्चेति (ख० १–२४)।

[अ० ४ ब्रा० १]

सावित्रग्रहग्रहणविधिः—

तत्रोपांश्वन्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहग्रहणम्, सावित्रयागे नानुवषट्कार इति विधानम्, पूतभृतः सकाशान्महावैश्वदेवग्रहग्रहणविध्यादि, ततो होतुर्महा-वैश्वदेवशस्त्रसंशनम्, द्विदेवत्यपात्राणां खरे निधानादिकञ्चेति (ख० १–१८)।

[अ० ४ ब्रा० २]

सौम्यचरुप्रचारः—

तत्र तृतीयसवनप्रचारोपदेशः, आज्यस्योपस्तरणम्, धिष्ण्येषु प्रदीप्तशलाका-नामुपरि आज्येन होमविधानादिकञ्च। ततः पात्नीवतग्रहग्रहणविधानम्, प्रचरणीशेषेण पात्नीवतस्य मिश्रणम्, पात्नीवतयागः, पत्न्या अवेक्षणादि कञ्चेति (ख० १–१८)।

[अ० ४ ब्रा० ३]

हारियोजनग्रहः—

ततो द्रोणकलशे आग्रयणाद्धारियोजनग्रहग्रहणम्, तत्र धानाप्रक्षेपविधानम्, अनुवाचनम्, धानासोमयागः, सदसि भक्षणार्थं द्रोणकलशस्याऽऽहरणम्,

तत्र समन्त्रकं प्राणभक्षस्य भक्षणम्, चमसिना समन्त्रकं स्वस्वचमसस्पर्शविधानम्, मुखोपस्पर्शनविधानञ्चेति (स० १–१५)।

[अ० ४ खा० ४]

समिष्टयजुर्होमविधिः—

तत्र तन्नामनिरुक्तिः, तत्फलश्रुतिः, समिष्टयजुर्होमादिविधानञ्चेति (स० १–१४)।

[अ० ४ खा० ५]

अवभृथः—

तत्र तन्नामनिर्वचनम्, कृष्णविषाणादीनां चात्वाले प्रासनम्, ततोऽवभृथप्रयोग — तत्र 'उरुᳫहीति' वाचनादि, निधनसामगानञ्च । ततोऽप्सुहोमविधानादि, वारुणयागविधानम्, तत्र स्विष्टकृद्याग, पञ्चाहुतिक वाऽवभृथकर्म इति विधानम्, ऋजीषकुम्भस्य जले प्लावनविधानम्, उपस्थानम्, मज्जनञ्चेति (स० १–२३)।

[अ० ५ खा० १]

उदयनीयेष्टिः—

प्रसङ्गाचत्र तावत्प्रथम प्रायणीयोदयनीययोर्नामनिर्वचनम्, ततोऽग्न्यादिदेवताकयागविधानादि, मैत्रावरुणीवशानूबन्ध्यालम्भनम्, तत्फलश्रुतिश्च । तत उदयनीयेष्टिविधि — तत्र पञ्चकपालपुरोडाशनिर्वाप, वैष्णव्यर्चां चतुर्गृहीताज्यहोमविधानञ्चेति (स० १–१६)।

[अ० ५ खा० २]

आनुबन्ध्ययागः—

तत्र वशानामालम्भनम्, वपाप्रचार, निष्काश्यमानपश्वभिमन्त्रणम्, वसावदानहोमविधानादि, वनस्पतियाग, अवदानप्रकारोपदेशश्च । तत उष्णीषवेष्टितस्य पुरुषस्यासन्दादिदानम्, 'मदीयः' इत्यश्मैरम्मूहनञ्चेति (स० १–१८)।

[अ० ५ खा० ३]

षोडशिग्रहः—

तत्रौदुम्बरेण चतुःस्रक्तिना पात्रेण ग्रहणविधानम्, उपाकरणविधानञ्चेति (स० १–११)।

[अ० ५ ब्रा० ४]

अतिग्राह्यग्रहग्रहणविधिः—

तन्नामनिरुक्तिः, ततोऽतिग्राह्यग्रहग्रहणम्, तेषां समन्त्रकभक्षणादिविधानञ्चेति (ख० १–१४)।

[अ० ५ ब्रा० ५]

अन्तर्यामादिग्रहपात्राणां विचारः—

तत्र तेषां फलकथनम्, ततो द्रोणकलशोऽन्ततो हारियोजनग्रहग्रहणविधानादिकञ्चेति (ख० १–१३)।

[अ० ५ ब्रा० ६]

ग्रहावेक्षणम्—

ततो ग्रहणक्रमेणाऽवकाशमन्त्रवाचनपूर्वकमवेक्षणम्, तत्र प्रथमं तावत् उपांशुसवनस्य, ततोऽन्तर्यामस्य, ऐन्द्रवायवस्य, मैत्रावरुणस्य, आश्विनस्य, शुक्रामन्थिनयोः, आग्रयणस्य, उक्थ्यस्य, ध्रुवस्येति। ततो द्रोणकलशस्यावेक्षणादिकञ्चेति (ख० १–५)।

[अ० ५ ब्रा० ७]

सोमप्रायश्चित्तानि—

तत्र तन्नामनिरुक्तिः, ततो वसुरुद्रादित्यानां नामसंख्यानिरूपणम्, ततो रसरूपसोमस्कन्दनप्रायश्चित्तम्, हविर्धाने स्कन्दननिमित्तप्रायश्चित्तविधानञ्चेति (ख० १–९)।

[अ० ५ ब्रा० ८]

सहस्रदक्षिणे गर्गत्रिरात्रादौ दक्षिणाविभागः—

तत्र गोलक्षणनिरूपणम्, नीयमानामेनां साहस्रीं गां द्रोणकलशमवघ्रापयति इति विधानम्, ततो दश दशामेदेन दक्षिणादानादिविधानञ्चेति (ख० १–१६)।

[अ० ५ ब्रा० ९]

ब्राह्मणेऽस्मिन् व्यूढद्वादशाहधर्माः प्रतिपादिताः (ख० १–१३)।

[अ० ५ ब्रा० १०]

सोमापहरणादिविधिः—

तत्र लोहितादिपुष्पाणामभिषवोपदेशः, अरुणपुष्पाणामभावे सोमस्याशीरेवाऽभिषवादिविधानञ्चेति (ख० १–८)।

[अ० ६ ग्रा० १]

अंशुग्रहः—

तस्य चतुःस्रक्तिनौदुम्बरेण पात्रेण ग्रहणम्, ग्रावादानम्, अभिषवः, तत्र निषेधविधिविचारः, दक्षिणाविधिविचारश्चेति (ख० १–१५)।

[अ० ६ ग्रा० २]

ब्राह्मणेऽस्मिन् अतिग्राह्यग्रहग्रहणस्यैव प्रतिपादनम्।

[अ० ६ ग्रा० ३]

पञ्चयनस्तोमायने—

तत्राऽऽग्नेयादीनां पश्वालम्भनविधिविचारश्चेति (ख० १–३)।

[अ० ६ ग्रा० ४]

महाव्रतीयः—

तत्राऽऽख्यायिका, ततो महाव्रतग्रहग्रहणादिकञ्चेति (ख० १–६)।

[अ० ६ ग्रा० ५]

ग्रहस्तुतिः—

तत्र प्रथमं तावत् ग्रहस्य वाग्रूपत्वविधानम्, तदन्नरूपत्वादिविधानञ्चेति (ख० १–५)।

[अ० ६ ग्रा० ६]

सौमिकं ब्रह्मत्वम्—

तत्राऽऽख्यायिकामुखेनोत्तरत उपचारो यज्ञ इति विधानम्, ततो ब्रह्मजपविधिः, मैत्रावरुणजपविधिश्चेति (ख० १–८)।

[अ० ६ ग्रा० ७]

ब्रह्मत्व-सदो-हविर्धानविधिशेषः—

तत्र विष्णोर्यज्ञरूपत्वोपपादनम्, मसन्नात्पुरश्चरणशब्दनिरुक्तिः, सदोमण्डपस्य परिश्रयणम्, ततो हविर्धानस्य, ऋचां यजुषां च वाग्रूपत्वादि-कथनञ्चेति (ख० १–२१)।

[अ० ६ ग्रा० ८]

सत्रायणम्—

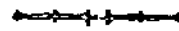
तत्र प्राजापत्यपशोर्यागविधानम्, अग्निमन्थनम्, तत उद्धरणादि, सोमक्रयादि-विधानम्, उदीचीनवंशशालाविधानम्, चीनवंशशालाविधानञ्चेति (ख० १–२०)।

[अ० ६ आ० ९]

सत्रधर्माः—

ततो गार्हपत्ये आहुतिद्वयहोमविधानम्, सत्रफलश्रुतिः, सत्रोत्थानम्, पत्नीशालाया समन्त्रक होमविधानम्, उत्तरहविर्धाने सामगानम्, दक्षिण-हविर्धानेऽधोऽधः सर्पणादि, धिष्ण्योपवेशनविधानम्, सार्पराज्ञीऋक्षु स्तुवते इति विधानादि, अध्वर्यो प्रतिगरः, वाकोवाक्ये ब्रह्मोद्यवदनम्, औदुम्बरीशालायां वाग्यमनविधानादिकञ्च। ततोऽस्तमिते प्राञ्च उपनिष्क्रमणम्, वाग्विसर्जनम्, सुब्रह्मण्यामाह्वानञ्चेति (ख० १–२५)।

चतुर्थं काण्डं समाप्तम्।

पञ्चमं काण्डम्

[अ० १ आ० १]

वाजपेयविधिप्रस्तावः—

तत्र ब्राह्मणस्याधिकारविधिमुक्त्वा बृहस्पतिवृत्तान्तप्रदर्शनपूर्वकमिन्द्रवृत्तान्ताख्यानम्, वाजपेयस्य साम्राज्यफलप्रदर्शनम्, सावित्रहोमविध्यादिकञ्चेति (ख० १–१६)।

[अ० १ आ० २]

वाजपेये ग्रहविशेषाणां विधानम्—

ततः प्राकृतसोमक्रयविध्यनुवादपूर्वकं परिश्रुत्क्रयविधानम्, वसतीवरीणां हविर्धानप्रपादनमनु परिश्रुत्प्रपादने विशेषविधानम्, ग्रहाणामन्यप्रदेशप्रापणनिषेधश्च। ततोमधुग्रहग्रहणम्, प्रसङ्गात्सुराग्रहाणां मधुग्रहस्य च माध्यन्दिनसवनमध्ये-विनियोगविधानञ्चेति (ख० १–१९)।

[अ० १ आ० ३]

पशुतन्त्रप्रयोगविधिः—

तत्र तावद् वाजपेयस्याग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्रसंस्थालक्षणसद्भावेनाऽग्नि-ष्टोमादिगतानां सवनीयपशूनां विशेषतो विधानम्, ततोऽग्निष्टोमादिपदाऽभिधानम्,

वशावपाहोमे उन्नेपपदवत्योर्याज्यापुरोऽनुवाक्ययोर्विधानम्, प्राकृतानामाग्नेयैद्राग्न-प्रभृतीनां वपाप्रचरणेन सह मारुतीवपाप्रचरणञ्च। ततो हविषामवदानप्रकारो-पदेशादि, पश्वन्तराणाञ्चविधानम्, आश्रावणानन्तरं कर्तव्ये प्रैषेऽपि विशेष-विधिश्चेति (ख० १–१४)।

[अ० १ ब्रा० ४]

माध्यन्दिनसवनीयप्रयोगविधिः—

तत्र यजमानाभिषेकः, आजिधावनञ्च। ततो रथेऽश्वत्रयाणां योजनम्, चतुर-श्वरथयुक्तस्याध्वर्यवे दानम्, ततो नीवारचरुविधिः—अश्वानां तदाघ्रापणविध्यादिक-ञ्चेति (ख० १–१५)।

[अ० १ ब्रा० ५]

आजिधावनप्रशंसा—

ततो ब्रह्मणो रथचक्रे गानम्, रथादवरोहणम्, दन्दुभ्युपावहरणम्, सप्त-दशोपुपत्न्याधकरणञ्च। रथे यजमानस्य समन्त्रकारोहणादि, ततः सुराग्रहाणां मधु-ग्रहस्य च माध्यन्दिने सवने विनियोगप्रकारोपदेशः, प्रतिगृहीतसुराग्रहाणामैच्छिक-व्यवहारप्रदर्शञ्चेति (ख० १–२८)।

[अ० २ ब्रा० १]

यजमानस्य यूपारोहणविधिः—

तत्र प्रथममासिहोमविधानम्, यूपचषालस्य गोधूमपिष्टमयत्वविधानम्, पत्न्याश्चण्डातकपरिधापनम्, यूपे निश्रेणिस्थापनम्, यूपारोहणकाले जायामन्त्रणादि, सहिरण्याजिनयोर्दम्पत्योर्यूपादवतरणम्, तत आसन्द्यामुपवेशनादिकञ्चेति (ख० १–२५)।

[अ० २ ब्रा० २]

नैवारचरुप्रचारविधिः—

तत्र वाजप्रसवीयहोमकालविधानम्, ततस्तद्धोमप्रयोगः, आवेदनविधिः, उज्जितिहोमादिविधिः, स्विष्टकृद्यागाद्यनुसन्धानादिकञ्चेति (ख० १–२१)।

[अ० २ ब्रा० ३]

राज्ञो राजसूयविधिः—

तत्र पवित्रेष्टिः, तदुत्तरदिने अनुमतीष्टिः, आग्नावैष्णवयागः, अग्नीषोमी-

ययागः, ऐन्द्राग्नयागः, तदुत्तरदिने दक्षिणादिविधानम्, चातुर्मास्ययागविधानञ्चेति (ख० १–१०)।

[अ० २ ब्रा० ४]

तत्र वैश्वदेवाख्यं प्रथमं पर्व, वरुणप्रघासाख्यं द्वितीयम्, साकमेधाख्यं-तृतीयम्, शुनासीर्याख्यं चतुर्थं पर्व, तेषां विधानादिकञ्च। ततः पञ्चवातीयहोम-विधानादिकम्, इन्द्रतुरीययागविधानम्, अपामार्गहोमविधानम्, उत्सुकादानम्, स्रुवक्षेपणादि–विधानञ्चेति (ख० १–२०)

[अ० २ ब्रा० ५]

त्रिषंयुक्तेष्टिः—

तत्र वैष्णवादियागप्रयाणामितिकर्तव्यतात्त्वादिविधानम्, ततो द्विहविष्कयाग-विधिः— तत्र वैश्वानरयागः प्रथमः, वारुणयागो द्वितीयः, अनयोर्दक्षिणाविधानञ्चेति (ख० १–१७)।

[अ० ३ ब्रा० १]

रत्नहविरिष्टिः—

तत्र रत्नहविःप्रयोगः– सेनानीगृहे प्रथमः, पुरोहितगृहे द्वितीयः, यजमानगृहे तृतीयः, महिष्या गृहे चतुर्थः, सूतस्य गृहे पञ्चमः, ग्रामणीगृहे षष्ठः, क्षत्तुर्गृहे सप्तमः, संग्रहीतुर्गृहे अष्टमः, भागदुघस्य गृहे नवमः, पुनर्यजमानगृहे दशमः, सूतगृहे एकादश, परिवृक्तीगृहे द्वादश, एतदन्ते किञ्चित्कर्तव्यविधानञ्चेति (ख० १–१३)।

[अ० ३ ब्रा० २]

सौमारौद्रयागविधिः—

यागस्याऽस्याऽऽख्यायिकामुखेन स्तुतिः, तत्र चरुपाकविधानम्, प्रसङ्गात् होमस्याऽस्य बाह्मप्रयोगप्रदर्शनम्, ततश्चरोरनुष्ठानप्रकारोपदेशः, आज्यकरणादि-विधानञ्चेति (ख० १–८)।

[अ० ३ ब्रा० ३]

अभिषेचनीयप्रयोगः—

तत्र देवसुवां हविषां विधानम्, सावित्रहविर्विधानम्, तत आग्नेयस्य, सौम्यस्य, ऐन्द्रस्य, रौद्रस्य, मैत्रस्य, वारुणस्येति। ततो देवस्वनामनिर्वचनादिकञ्चेति (ख० १–१५)।

[अ० ३ ब्रा० ४]

यजमानाभिषेकार्थं सप्तदशानामपां सम्भरणविधानम्—

तत्र प्रथम तावत् तत्पात्रनिरूपणम्, तत सारस्वतीनामपां सम्भरणम्, तत् प्रागूर्मीणाम्, प्रत्यगूर्मीणाम्, प्रतिलोमस्यन्दमानानाम्, रुद्धप्रवाहाणाम्, परिवाहिनीनाम्, उच्छलन्तीनां समुद्राणाम्, आवर्त्तोदकानां सूर्यत्वचसाम्, आतपवर्ष्याणाम्, सरस्यानाम्, कूप्यानाम्, नीहारात्मकानाम्, मधुरूपाणाम्, गोरुल्व्यानाम्, पयोरूपाणाम्, घृतोऽसिक्तानाम्, मरीचीनामपाञ्चेति (ख० १–२८) ।

[अ० ३ ब्रा० ५]

यजमानाभिषेकः—

तत्र तत्कालविधि, अभिषेकपात्रनिरूपणादि, ततो यजमानस्य तार्प्यपाण्ड्वाधिवासोष्णीषपरिधानम्, दीक्षितवसनस्य परित्यागविधि, धनुर्बाणग्रहणादिकञ्चेति (ख० १–३७) ।

[अ० ४ ब्रा० १]

केशनास्ये लोहायसप्रक्षेपविधिः—

तत्र केशवलोहायसदन्दशूकानामन्तरालवर्त्तित्वोपपादनम्, सुन्वतस्तस्य प्राच्यादि दिगाक्रमणविध्यादि, ततोऽभिषेचनीयपात्राणामग्रे आस्तृतस्य शार्दूलचर्मणोऽपरेऽन्ते निहितस्य सीसस्य पादानविधानम्, अधस्तादुपरिष्टाच रुक्मनिधानादिकञ्च । तत समन्त्रकबाहूद्ग्रहणम्, ऊर्द्धबाहुत्वेनैव स्थितस्य यजमानस्याऽभिषेकविधानञ्चेति (ख० १–१७) ।

[अ० ४ ब्रा० २]

अथाभिषेकप्रकारः—

तत्र शेषे सिक्तस्य पालाशाभिषेकपात्रस्य राजपुत्राय प्रदानविधि, ततस्तूष्णीं गार्हपत्येऽग्नौ होमविधानम्, पालाशपात्रशेषस्याऽऽग्नीध्रीये होमश्चेति (ख० १–१०) ।

[अ० ४ ब्रा० ३]

रथोपावहरणविधि.—

तत्र तावत्प्रथममाहवनीयस्योत्तरप्रदेशे शतानां तदधिकानां गवां स्थापनम्, ततो रथोपावहरणम्, यजमानस्य रथारोहणम्, रथस्थापनम्, तद्दक्षिणतोऽदनस्थापनम्, रथविमोचनीयहोमविध्यादिकम्, रथादवरोहणविधिश्च । ततो हस इति

मन्त्रस्य वैविध्यार्थप्रदर्शनम्, रथवाहनस्य दक्षिणेंऽसे शतमानयोरासञ्जनम्, तत औदुम्बर्या उपगूहनम्, पयस्यायां बाह्वोरवहरणञ्चेति (ख० १–२७)।

[अ० ४ ब्रा० ४]

पयस्याप्रचारविधिः—

तत्र आसन्द्यामधिवासास्तरणम्, सुन्वतस्तत्रोपवेशनम्, यजमानहस्ते पञ्चाक्षावाप', सुन्वत्पृष्ठे दण्डैराघातादि, द्यूतस्थाननिरूपणम्, अधिदेवने हिरण्यस्थापनपूर्वकहोमविनिश्च । ततोऽक्षनिवापः, गोपणनम्, दक्षिणादानम्, पयस्यायाः स्विष्टकृदिडादि विधानञ्चेति (ख० १–२५)।

[अ० ४ ब्रा० ५]

दशसंसृपाहविर्विधानम्—

तत्र दशपेयविधानम्, द्वादशकमलिनीस्रक्प्रतिमोकः, द्वादशपेयस्य दीक्षाविधानम्, आग्नेयादिहविर्निर्वापः, उपसत्त्रयार्थं हविस्त्रयकरणादिकम्, तत उपसद्यागः, द्वादशगर्भिणीनां गवां दानविधानम्, हिरण्यस्रक्कुरुमप्राकाशद्वयादवर्षभवासोद्वयानडुद्दानविधानञ्चेति (ख० १–२३)।

[अ० ५ ब्रा० १]

पञ्चबिलचरुयागविधिः—

ततो हिरण्यादिदक्षिणादानम्, एतस्य हविःपञ्चकस्य फलान्तराय राजसूयाद्बहिःप्रयोगविधानञ्चेति (ख० १–१२)।

[अ० ५ ब्रा० २]

द्वादशानां प्रयुग्घविषां विधानम्—

तत्र द्वादशप्रयुग्घवि.करणे नक्षत्रादेः दार्ढ्यत्वप्रतिपादनम्, पशुद्वयस्य विधानम्, ततोऽदितिदेवताकपशुपन्वविधानम्, तत्कर्मणो दक्षिणाविधानञ्चेति (ख० १–१०)।

[अ० ५ ब्रा० ३]

केशवपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्माः—

तत्राऽभिषेचनीययागानन्तरं केशवपनीयकरणे कारणविशेषप्रदर्शनम्, ततः केशवपनीयकालप्रदर्शनादि, केशवापनकेशानिकर्त्तनयोः क्रमान्निषेधविधाने, तत उपानद्दोपमुचनविधानादिकञ्चेति (ख० १–७)।

[अ० ५ ब्रा० ४]

सौत्रामणीयागविधिः—

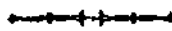
तत्र पशुत्रयाणां देवतासम्बन्धविशिष्टविधानम्, इन्द्रियेभ्यः सोमद्रवणकाले नासिकादिस्रुतस्य सिंहाद्यात्मनोत्पत्तिप्रदर्शनम्, ततोऽपानादितस्तद्रवणात्सुरोत्पत्तिः, निष्ठीवनत्रयात्सुरासन्धानां कुवलकर्कन्धुबदराणामुत्पत्तेराख्यायिका, सौत्रामणीशब्द-निरुक्तिश्च। ततः परिस्रुत्सन्धानविधिः, तत्पावनम्, तस्यां कुवलकर्कन्ध्वादिप्रक्षेपेणसुरात्वापादनादि, तद्भवनञ्च। ततः परिस्रुच्छेषमासिच्य रुक्मवच्छिद्रकुम्भं शिक्ये कृत्वा दक्षिणस्याग्नेरुपरिधारयन् श्रावत्या धारया सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वात्तानाञ्च पितॄणामुपस्थानादिकम्, सौत्रामण्या दक्षिणादानविधिश्चेति (ख० १–३५)।

[अ० ५ ब्रा० ५]

त्रैधातवीष्टिप्रयोगः—

तत्र तद्विधानार्थाख्यानम्, तन्नामनिर्वचनम्, तद्धविर्निरूपणम्, तद्दक्षिणाविधिः, तत्फलश्रुतिश्च। ततो वेदत्रयरूपयाऽनया त्रैधातव्याऽभिचारपरिहारस्व्याख्यानम्, ब्रह्मणे त्रीणि शतमानानि, होत्रे तिस्रः सवत्साः पयस्विनीर्गाः, अध्वर्यवे त्रीणि वासांसि, अग्नीधे एकां गाञ्चेति त्रयोदशदक्षिणाद्रव्याणां विधानञ्चेति (ख० १–१९)।

पञ्चमं काण्डं समाप्तम्।

षष्ठं काण्डम्

[अ० १ ब्रा० १]

हिरण्यगर्भकर्तृकसृष्टिवर्णनम्—

तत्र असदर्थनिरूपणादिकम्, मध्यमप्राणस्य इन्द्रशब्दवाच्यत्वम्, एकपुरुषे सप्तपुरुषसन्निवेशनम्, चित्याग्नेः शिरसः प्रदर्शनम्, आहवनीयस्य शिरोरूपत्वञ्च। ततो विराडुत्पत्तिः, ततश्चयनोपयुक्तस्येष्टेराम्नानम्, पृथिव्याद्युत्पत्तिवर्णनञ्चेति (ख० १–१५)।

[अ० १ ब्रा० २]

प्राग्यन्तरिक्षादिसृष्टिः—

तत्र प्रजापतेश्चित्याग्निरूपत्वम्, इष्टकाशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तादि-कथनम्,

पञ्चेष्टका विचार', परिशिष्टकावर्णनादि, मृत्तिकादीनामिष्टकासाधनत्वविचारश्चेति (ख० १–३६)।

[अ० १ ब्रा० ३]

चयनीयोपयुक्तानामग्न्यादीनामष्टरूपतादिविधानम्—

तत' कुमारोत्पत्ति, तस्याष्टनामानि, उख्याग्नेर्धारणविधानञ्चेति (ख० १–२०)।

[अ० २ ब्रा० १]

पुरुषाश्वगोऽव्यजानां पञ्चपशूनामालम्भनविधिः—

तत्र चतुर्विंशतिसामिधेन्यः, वैश्वानरः पुरोडाशः, कामपद्युक्ता याज्यानुवाक्याश्च । ततोऽप्सु कायचतुष्टयप्रासनम्, इष्टकानिर्माणकालप्रदर्शनम्, पशुशीर्षोपधानादिकम्, पञ्चेष्टकाविधानम्, नवसामिधेनीमन्त्राणां एकार्थताप्रतिपादनम्, आप्रीमन्त्राणां प्रदर्शनम्, कुणपमर्त्यदोषपरिहारार्थं हिरण्यशीर्षोपधानञ्चेति (ख० १–३९)।

[अ० २ ब्रा० २]

प्रजापतिदैवत्यपश्वनुष्ठाने सम्प्रदायप्रदर्शनम्—

तत्र तस्य पशोर्वर्णनिरूपणम्, तत. प्राजापत्यपशुपक्षप्रदर्शनम्, वायव्यपशुपक्षप्रदर्शनादिकथनम्, पश्वालम्भकालप्रतिपादनञ्च । ततोऽग्निधारणायोखासम्भरणविधि – तत्र दीक्षाकालविधानम्, पञ्चपश्वादीनां सम्पत्तिकथनम्, चयने यजमानकर्तव्यानां नियमानां विचारादि, दक्षिणादानविधानञ्चेति (ख० १–४०)।

[अ० २ ब्रा० ३]

उपधास्यमानानां चितीनामृषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्तिवर्णनम्—

तत' स्वयमातृण्णेष्टकानां स्थानप्रतिपादनम्, तत्र चितिशब्दार्थकथनञ्चेति (ख० १–१०)।

[अ० ३ ब्रा० १]

चयनमन्त्राणां विनियोगाभिधानम्—

ततोऽषाढाया इष्टकात्वम्, कायप्रासनप्रदेशाद्गुखाऽषाढेष्टकानिर्माणार्थं मृद आनयनम्, अनड्वापुरुषस्य पुरुषप्रतिनिधित्वम्, रासभस्य गवाश्वयोश्च प्रतिनिधिवर्णनम्, तेषां मौञ्जीबन्धनम्, रशनायास्त्रिवृतत्वम्, आहवनीयस्य दक्षिणेऽवस्थापनम्, अभ्रेर्वैणवीत्वादिविधिश्चेति (ख० १–४४)।

[अ० ३ ब्रा० २]

पूर्वविहितानामश्वादि-पञ्चपशूनामभिमन्त्रणादिविधिः—

तत्र तावत् प्रथममश्वाभिमन्त्रणम्, ततो रासभस्य, अजस्य, ततोऽभिमन्त्रणमन्त्रगतत्रिस्वरसंख्ययाग्निवृद्ग्न्यात्मना प्रशंसनम्, उत्क्रमणविधिश्चेति (ख० १–१०)।

[अ० ३ ब्रा० ३]

मृदाहरणाय ब्रह्माध्वर्युयजमानानामभिगमनविधिः—

ततः अनद्धापुरुषनिरीक्षणादि, अश्वपदे आहुतिद्वयविधानादि, ततः पिण्डखननविधिविचारश्चेति (ख० १–२६)।

[अ० ४ ब्रा० १]

मृत्खननविधिः—

तत्र मन्त्रद्वयविधानादि, कृष्णाजिनास्तरणम्, तत्र पुष्करपर्णनिधानम्, मृत्पिण्डसम्भरणम्, तदभिमर्शनम्, अभिमर्शनमन्त्रगतद्विस्वरसंख्याया यजमानाग्निरूपेण प्रशंसनञ्चेति (ख० १–१२)।

[अ० ४ ब्रा० २]

मृत्पिण्डाभिमर्शनविधिः—

तत्र ग्रहणमन्त्रविधानम्, तेषां मन्त्राणां गायत्र्यादिच्छन्दस्स्वरूपेण प्रशंसनम्, परिग्रहणे विनियुक्तानां मन्त्राणां सम्वत्सराग्न्यात्मना प्रशंसनञ्चेति (ख० १–१०)।

[अ० ४ ब्रा० ३]

उदकनिनयनविधिः—

तत्र समन्त्रकोदकनिनयनप्रयोगः, अनामिकाङ्गुल्याऽवटेपांसुसम्वापः, आस्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः अन्तोद्ग्रहणविधानादिकञ्चेति (ख० १–१०)।

[अ० ४ ब्रा० ४]

मृत्पिण्डसाहित्येन पश्वभिमन्त्रणविधिः—

तत्राऽश्वादीनामभिमन्त्रणम्, ततस्त्रयाणाम्पशूनामुपरि समन्त्रकं पिण्डधारणविध्यादिकञ्चेति (ख० १–२२)।

[अ० ५ ब्रा० १]

मृत्पिण्डे पलाशपर्णकथितोदकसिञ्चनविधिः—

तत्रोदकसेचनम्, फेनासेचनम्, ततः सम्मिश्रणादि, तत्र मन्त्रविधिनादिप्रतिपादनञ्चेति (ख० १–१२)।

[अ० ४ ब्रा० २]

उखाया अधस्तान्मृत्पिण्डदानविधिः—

ततः समन्त्रक पिण्डप्रथनम्, विस्तारितया निधिमृद् उपरि मृत्पिण्डप्रक्षेप-मन्त्रविधानादि, निधेरुद्धिद्वयस्य च समीकरणम्, उखाया उर्ध्वपरिमाणविध्यादिकम्, वर्तिकरणविधि, रास्नाकरणम्, वर्तीनामन्ते स्तनोन्नयनविधि, उखानिधानम्, उखासंख्याविचारादिकञ्चेति (ख० १–२२)

[अ० ४ ब्रा० ३]

अषाढेष्टकानिर्माणविधिः—

ततः उखाया निर्माणम्, तिसृणा विश्वज्योतिषामिष्टकाना निर्माणादि, आषाढादीना मन्त्राहृतमृदोत्पन्नत्वम्, पादमात्रादिपरिमाणवत्वम्, आसामिष्टकानामितरेष्टकावैलक्षण्यनिरूपणम्, अवशिष्टमृदो विनियोगाख्यानम्, अश्वशकृद्भिर्धूपनञ्चेति (ख० १–११)।

[अ० ४ ब्रा० ४]

उखादिस्थापनार्थमवटखननविधिः—

तत्रोखादीनामवस्थापनम्, पचनम्, उपावहरणम्, गर्तादुद्धरणम्, पात्रे स्थापनम्, पय आसेनञ्चेति (१–१७)।

[अ० ६ ब्रा० १]

दीक्षणीयाप्रयोगः—

ततः औदृग्रभणहोमविधिनिर्वचनादि, मुञ्जतृणावस्तरणम्, शणकुलायास्तरणञ्चेति (ख० १–२४)।

[अ० ६ ब्रा० २]

उखाया आहवनीयेऽधिश्रयणविधिः—

ततः प्रवृञ्जनम्, समिदाधानम्, उखादीनामुत्पत्तिप्रदर्शनञ्चेति (ख० १–१६)।

[अ० ६ ब्रा० ३]

द्वितीयायाः समिधो वैकङ्कतत्वादिविधिः—

ततस्त्रयोदशसमिन्मन्त्राणां विधिव्याख्याने, प्रादेशपरिमाणत्वविधानम्, तदाधाने मन्त्राणा स्वाहाकारान्तत्वविधानञ्चेति (ख० १–१७)।

[अ० ६ ब्रा० ४]

भस्मोद्वपनकालविधिः—

ततो व्रतपरिग्रहादि, उखाभेदे प्रायश्चित्तविधानम्, उखाग्न्यनुगमनेऽपि प्रायश्चित-

विधानम्, सुत्यादिने प्रायश्चित्तानुगतौ तत् प्रायश्चित्तादिकञ्चेति (सू० १–१५)।

[अ० ७ ब्रा० १]

रुक्मप्रतिमोकविधिः—

ततो रुक्मधारणप्रशंसा, तद्धारणप्रकारादिकम्, आसन्द्यामौदुम्बरीत्वविधानादिकञ्च। ततः शिक्यविध्यादि, उखाशब्दनिरुक्तिः, उख्याग्नेरिण्ड्वाभ्यां परिग्रहविधानादिकञ्चेति (सू० १–२८)।

[अ० ७ ब्रा० २]

रुक्मप्रतिमुञ्चनप्रकाराद्युपदेशः, शिक्यपाशप्रतिमुञ्चनप्रकारादिश्च। ततः इण्ड्वाभ्यामग्नेर्ग्रहणं तत् स्थापनञ्चेति (सू० १–१६)।

[अ० ७ ब्रा० ३]

विष्णुक्रमविधिः—

तत्राग्नेरूर्ध्वबाहुनोद्ग्रभणविध्यादि, ततोऽग्नेरवरोहणप्रत्यवरोहणे, तत्र तत्र विहितमन्त्राणां विध्यादिकञ्चेति (सू० १–१६)।

[अ० ७ ब्रा० ४]

वात्सप्रवर्णनविधिः—

तत्रोपस्थानमन्त्रत्रयविधानम्, विष्णुक्रमवात्सप्रयोर्जगदुत्पादकतया प्रशंसनम्, दीक्षाप्रथमदिवसे विष्णुक्रमवात्सप्रयोः समसनविध्यादि, ततः सम्वत्सरानुष्ठानफलकथनादिकम्, अन्तिमदिनकर्तव्यतानिरूपणञ्चेति (सू० १–१५)।

[अ० ८ ब्रा० १]

गार्हपत्यचयनायोख्याग्नेर्देवयजनदेशप्रापणविधानम्—

तत्र पुरावृत्तान्वाख्यानम्, वनीवाहनम्, तत्फलकथनञ्च। ततोऽग्नेः प्रणयनम्, शकटोपरि उख्याग्नेः स्थापनादि, समिदाधानविधानञ्चेति (सू० १–१५)।

[अ० ८ ब्रा० २]

भस्मोद्वपनशेषविधिः—

तत्र अप्सु प्रक्षेपमन्त्रविध्यादि, अद्भ्यः पुनरीषास्मादानविध्यादिकम्, ततः उपस्थानविधिः, द्विविधप्रायश्चित्तविध्यादिकञ्चेति (सू० १–१२)।

षष्ठं काण्डं समाप्तम्।

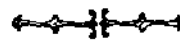

अथ शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनशाखीयं

शतपथब्राह्मणम्

हविर्यज्ञं नाम प्रथमं काण्डम् ॥

अस्मिन् काण्डे प्रतिपाद्यो विषयः—दर्शपौर्णमासः ।

॥ओ३म्॥ व्रतमुपैष्यन् । अन्तरेणाऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ् तिष्ठन्नप ऽउपस्पृशति तद्यदप ऽउपस्पृशत्यमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा ऽआपो मेध्यो भूत्वा व्रतमुपाऽयानीति पवित्रं वा ऽआपः पवित्रपूतो व्रतमुपाऽयानीति तस्माद्वा ऽअप ऽउपस्पृशति ॥१॥ सोऽग्निमेवाऽभीक्षमाणो व्रतमुपैति । 'अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यतामि'त्यग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा ऽएवैतत्प्राऽऽह व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यतामिति नाऽत्र तिरोहितमिवाऽस्ति ॥२॥ अथ सᳫं स्थिते विसृजते । 'अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधी'त्यशकद्ध्येतद्यो यज्ञस्य सᳫं स्थामगन्नराधि ह्यस्मै यो यज्ञस्य सᳫं स्थामगन्नेतेन न्वेव भूयिष्ठा ऽइव व्रतमुपयन्त्यनेन त्वेवोपेयात् ॥३॥ द्वयं वा ऽइदं न तृतीयमस्ति । सत्यं चैवाऽनृतं च सत्यमेव देवा ऽअनृतं मनुष्या 'ऽइदमहमनृतात्सत्यमुपैमी'ति तन्मनु

(१) शु० य० अ० १ क० ५। (२) शु० स० अ० २ क० २८। (३) शु० स० अ० १ क० ५।

प्येभ्यो देवानुपैति ॥४॥ स वै सत्यमेव वदेत् । एतद्ध वै देवा व्रतं चरन्ति यत्सत्यं तस्मात्ते यशो यशो ह भवति य ऽएवं विद्वान्सत्यं वदति ॥५॥ अथ सᳫंस्थिते विसृजते । 'इदमहं य ऽएवाऽस्मि सोऽस्मी'त्यमानुष ऽइव वा ऽएतद्भवति यद्व्रतमुपैति न हि तदवकल्पते यद् ब्रूयादिदमहᳫं सत्यादनृतमुपैमीति तदु खलु पुनर्म्मानुषो भवति तस्मादिदमहं य ऽएवाऽस्मि सोऽस्मी*त्येव व्रतं विसृजेत ॥६॥ अथाऽतोऽशनाऽनशनस्यैव । तदु हाऽऽषाढः सावयसोऽनशनमेव व्रतं मेने मनो ह वै देवा मनुष्यस्याऽऽजानन्ति त ऽएनमेतद्व्रतमुपयन्तं विदुः प्रातर्नो यक्ष्यत ऽइति तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति स ऽउपवसथः ॥ ७ ॥ तन्न्वेवाऽनवक्लृप्तम् । यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयादथ किमु यो देवेष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयात्तस्मादु नैवाऽश्नीयात् ॥८॥ तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाऽश्नाति पितृदेवत्यो भवति यद्यु ऽअश्नाति देवानत्यश्नातीति स यदेवाऽशितमनशितं तदश्नीयादिति यस्य वै हविर्न्न गृह्णन्ति तदशितमनशितः स यदश्नाति तेनाऽपितृदेवत्यो भवति यद्यु तदश्नाति यस्य हविर्न्न गृह्णन्ति तेनो देवान्नाऽत्यश्नाति ॥९॥ स वा ऽआरण्यमेवाऽश्नीयात् । या वा ऽआरण्या ऽओषधयो यद्वा वृक्ष्यं तदु ह स्माऽऽहाऽपि बर्कुर्वार्ष्णो माषान्मे पचत न वा ऽएतेषाᳫं हविर्ग्गृह्णन्तीति तदु तथा न कुर्य्याद् व्रीहियवयोर्वा ऽएतदुपजं यच्छमीधान्यं तद् व्रीहियवावेवैतेन भूयाᳫंसौ करोति तस्मा-

(१) शु० य० अ० १ क० ३८ । * 'त्येतम्' इति 'ग' पुस्तके ।

दारण्णयमेवाऽश्नीयात् ॥१०॥ स ऽआहवनीयागारे वैताᳪ रात्रिᳪ शयीत। गार्हपत्यागारे वा देवान्वा ऽएष ऽउपाऽऽवर्त्तते यो व्रतमुपैति स यानेवोपाऽऽवर्त्तते तेषामेवैतन्मध्ये शेतेऽधः शयीताऽधस्तादिव हि श्रेयस ऽउपचारः ॥११॥ स वै प्रातरेष ऽएव। प्रथमेन कर्म्मणाऽभिपद्यतेऽपः प्रणयति यज्ञो वा ऽआपो यज्ञमेवैतत्प्रथमेन कर्म्मणाऽभिपद्यते ताः प्रणयति यज्ञमेवैतद्वितनोति ॥१२॥ स प्रणयति। 'कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ती' त्येताभिरनिरुक्ताभिर्व्याहृतिभिरनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत् प्रजापतिमेवैतद्यज्ञे युनक्ति ॥१३॥ यद्वेवाऽपः प्रणयति। अग्निर्वाऽइदᳪ सर्वमासं तत्प्रथमेनैवैतत्कर्म्मणा सर्वमाप्नोति ॥ १४ ॥ यद्वेवाऽस्याऽत्र। होता वाऽध्वर्युर्वा ब्रह्मा वाऽऽग्नीध्रो वा स्वयं वा यजमानो नाऽभ्यापयति तदेवाऽस्यैतेन सर्वमासं भवति ॥१५॥ यद्वेवाऽपः प्रणयति। देवान्ह वै यज्ञेन यजमानाँस्तानसुररक्षसानि ररक्षुर्न यक्ष्यध्व ऽइति तद्यदरक्षँस्तस्माद्रक्षाᳪसि ॥१६॥ ततो देवा ऽएतं वज्रं ददृशुः। यदपो वज्रो वा ऽआपो वज्रो हि वा ऽआपस्तस्माद्येनैता यन्ति निम्नं कुर्वन्ति यत्रोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति तत ऽएतं वज्रमुदयच्छँस्तस्याऽभयेऽनाष्ट्रे निवाते यज्ञमतन्वत तथो ऽएवैष ऽएतं वज्रमुद्यच्छति तस्याऽभयेऽनाष्ट्रे निवाते यज्ञं तनुते तस्मादपः प्रणयति ॥१७॥ ता ऽउत्तरेणोत्तरेण गार्हपत्यᳪ सादयति। योषा वा ऽआपो वृषाऽग्निर्गृहा वै गार्हपत्यस्तद् गृहेष्वेवैतन्मिथुनं प्रज-

(१) शु० य० अ० १ क० ६।

नन्नं क्रियते वुज्रं वा ऽएष ऽउद्यच्छति योऽपः प्प्रणयति यो वा ऽअप्प्रतिष्ठितो वुज्रमुद्युच्छति नैनꣳ शक्नोत्युद्यन्तुꣳ सꣳ हैनꣳ शृणाति ॥ १८ ॥ स यद् गार्हपत्ये सादयति । गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्प्रतिष्ठा तद् गृहेष्वेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तथो हैनमेष वुज्रो न हिनस्ति तस्माद् गार्हपत्ये सादयति ॥ १९ ॥ ता ऽउत्तरेणाऽऽहवनीयं प्रणयति । योषा वाऽआपो व्वृषाऽग्निर्म्मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियत ऽएवमिव हि मिथुनं क्लृप्तमुत्तरतो हि स्त्री पुमाꣳसमुपशेते ॥ २० ॥ ता नाऽन्तरेण सञ्चरेयुः । नेन्मिथुनं चर्य्यमाणमन्तरेण सञ्चरानिति ता नाऽतिहृत्य सादयेन्नो ऽअनाप्ताः सादयेत्स यदतिहृत्य सादयेदुत्ति वा ऽअग्नेश्चाऽपां च व्विभ्रातृव्यमिव स यथेव ह तदग्नेर्भवति यत्राऽस्याऽप ऽउपस्पृशन्त्यग्नौ हाऽधि व्भ्रातृव्व्यं वर्द्धयेद्यदतिहृत्य सादयेद्यद्यु ऽअनाप्ताः सादयेन्नो हाऽभिस्तं काममभ्यापयेद्यस्मै कामाय प्प्रणीयन्ते तस्मादु सम्प्रत्येवोत्तरेणाऽऽहवनीयं प्रणयति ॥ २१ ॥ अथ तृणैः परिस्तृणाति । द्वन्द्वं पात्राण्युदाहरति शूर्प्पं चाऽग्निहोत्रहवणीं च स्फ्यं च कपालानि च शम्याँ च कृष्णाजिनं चोलूखलमुसले दृषदुपले तद्दश दशाक्षरा वै विराड्विराड्वै यज्ञस्तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयत्यथ यद् द्वन्द्वं द्वन्द्वं वै वीर्य्यं यदा वै द्वौ सꣳरभेते ऽअथ तद्वीर्य्यं भवति द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ २२ ॥ (A)

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(A) एतद्ब्राह्मणगतविषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा– का० श्रा० २. १. १ ।

अथ शूर्पं चाऽग्निहोत्रहवणीं चाऽऽदत्ते। 'कर्म्मणे वां वेषाय वा'मिति यज्ञो वै कर्म्म यज्ञाय हि तस्मादाह कर्म्मणे वामिति वेषाय वामिति वेवेष्टीव हि यज्ञम् ॥१॥ अथ वाचं यच्छति। वाग्वै यज्ञोऽविक्षुब्धो यज्ञं तनवा ऽइत्यथ प्रतपति 'प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा ऽअरातयो' निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता ऽअरातय' ऽइति वा ॥ २ ॥ देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः। तेऽसुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद्बिभयाञ्चक्रुस्तद्यज्ञमुखादेवैतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यतोऽपहन्ति ॥३॥ अथ प्रैति। 'उर्वन्तरिक्षमन्वेमी'त्यन्तरिक्षं वा ऽअनु रक्षश्चरत्यमूलमुभयतः परिच्छिन्नं यथाऽयं पुरुषोऽमूल ऽउभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति तद् ब्रह्मणैवैतदन्तरिक्षमभयमनाष्ट्रं कुरुते ॥४॥ स वा ऽअनसऽएव गृह्णीयात्। अनो ह वा ऽअग्रे पश्चेव वा ऽइदं यच्छालः स यदेवाऽग्रे तत्करवाणीति तस्मादनस ऽएव गृह्णीयात् ॥५॥ भूमा वा ऽअनः। भूमा हि वा ऽअनस्तस्माद्यदा बहु भवत्यनोवाह्यमभूदित्याहुस्तद् भूमानमेवैतदुपैति तस्मादनस ऽएव गृह्णीयात् ॥६॥ यज्ञो वा ऽअनः। यज्ञो हि वा ऽअनस्तस्मादनस ऽएव यजूꣳषि सन्ति न कोष्ठस्य न कुम्भ्यै भस्त्रायै ह स्मर्षयो गृह्णन्ति तद्धापीत्प्रति भस्त्रायै यजूꣳष्यासुस्तान्येतर्हि प्राकृतानि यज्ञाद्यज्ञं निर्मिमा ऽइति तस्मादनस ऽएव गृह्णीयात् ॥ ७ ॥ उतो पात्र्यै गृह्णन्ति। अनन्तरायमु तर्हि यजूꣳषि जपेत्स्फ्यमु तर्ह्यधस्तादुपोह्य गृह्णीयाद्यतो युनजाम ततो विमुञ्चामेति यतो ह्येव युञ्जन्ति ततो

(1) शु० सं० अ० २ क ६। (२) शु० सं० अ० १ क० ७। (३) शु० सं० अ० १ क० ७।

विमुञ्चन्ति ॥८॥ तस्य वा ऽएतस्याऽनसः । अग्निरेव धूरग्निर्हि वै धूरथ य ऽएनद्द् वहन्त्यग्निदग्धमिवैषां वहं भवत्यथ यज्जघनेन कस्तम्भीं प्र ऽउगं वेदिरेवाऽस्य सा नीड ऽएव हविर्धानम् ॥९॥ स धुरमभि मृशति । 'धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं यो ऽस्मान्धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वाम' ऽइत्यग्निर्वा ऽएष धुर्यस्तमेतदत्येष्यन्भवति हविर्ग्रहीष्यँस्तस्मा ऽएवैतान्निह्नुते तथो हैतमेषोऽतियन्तमग्निर्धुर्यो न हिनस्ति ॥१०॥ तद्ध स्मैतदारुणिराह । अर्द्धमासशो वा ऽअहँ सपत्नान्धूर्वामीत्येतद्ध स्म स तदभ्याह ॥११॥ अथ जघनेन कस्तम्भीमीषामभिमृश्य जपति । 'देवानामसि वह्नितमँ सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमम्' । 'अह्रुतमसि हविर्धानं दृँहस्व मा ह्वा'रित्यन ऽएवैतदुपस्तौत्युपस्तुताद्रातमनसो हविर्ग्रहानीति 'मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीदि'ति यजमानो वै यज्ञपतिस्तद्यजमानायैवैतदह्वलामाशास्ते ॥ १२ ॥ अथाऽऽक्रमते । 'विष्णुस्त्वा क्रमता' मिति यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य ऽइमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषामियं विक्रान्तिरिदमेव प्रथमेन पदेन पस्पाराऽथेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवमुत्तमेनैतामेवैष ऽएतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥१३॥ अथ प्रेक्षते । 'उरु वातारो'ति प्राणो वै वातस्तद् ब्रह्मणैवैतत्प्राणाय वातायोरुगायं कुरुते ॥१४॥ अथाऽपास्यति । 'अपहतँ रक्ष' ऽइति यद्यत्र किञ्चिदापन्नं भवति यद्व नाभ्येव मृशेत्तन्नाष्ट्रा ऽएवैतद्रक्षाँसि ततोऽपहन्ति ॥१५॥ अथाऽभिपद्यते । 'यच्छन्तां पञ्चे'ति पञ्च

(१-२) शु० सं० अ० १ क० ८ । (३-८) शु० सं० अ० १ क० ९ ।

वा ऽइमा ऽअङ्गुलयः पाङ्क्तो वै यज्ञस्तद्यज्ञमेवैतदत्र दधाति ॥१६॥ अथ गृह्णाति । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं गृह्णामी'ति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूत ऽएवैतद् गृह्णात्यश्विनोर्बाहुभ्यामित्यश्विनावद्ध्वर्यू पूष्णो हस्ताभ्यामिति पूषा भागदुघोऽशनं पाणिभ्यामुपनिधाता सत्यं देवा ऽअनृतं मनुष्यास्तत्सत्येनैवैतद् गृह्णाति ॥१७॥ अथ देवताया ऽआदिशति । सर्वा ह वै देवता ऽअद्ध्वर्युं हविर्ग्रहीष्यन्तमुपतिष्ठन्ते मम नाम ग्रहीष्यति मम नाम ग्रहीष्यतीति ताभ्य ऽएवैतत्सह सतीभ्यो ऽसमदं करोति ॥१८॥ यद्देव देवताया ऽआदिशति। यावतीभ्यो ह वै देवताभ्यो हवीꣳषि गृह्णन्त ऽऋणमु हैव तास्तेन मन्यन्ते यदस्मै तं कामꣳ समर्द्धयेयुर्यत्काम्या गृह्णाति तस्माद्वै देवताया ऽआदिशत्येवमेव यथापूर्वꣳ हवीꣳषि गृहीत्वा ॥१९॥ अथाऽभिमृशति। 'भूताय त्वा नारातय' ऽइति तद्यतः ऽएव गृह्णाति तदेवैतत्पुनराप्याययति ॥२०॥ अथ प्राङ् प्रेक्षते। 'स्वैरभिविख्येष'मिति परिवृतमिव वा ऽएतदनो भवति तदस्यै तच्चक्षुः पाप्मगृहीतमिव भवति यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्यस्तत्स्वरेवैतदतोऽभिविपश्यति ॥२१॥ अथाऽवरोहति। 'दृꣳहन्तां दुर्याः पृथिव्या'मिति गृहा वै दुर्यास्ते हैत ऽईश्वरो गृहा यजमानस्य योऽस्यैषोऽद्ध्वर्युर्यज्ञेन चरति तं प्रयन्तमनु प्रच्योतोस्तस्येश्वरः कुलं विक्षोब्धोस्तानेवैतदस्यां पृथिव्यां दृꣳहति तथा नाऽनुप्रच्यवन्ते तथा न विक्षोभन्ते तस्मादाह

(१) शु० सं० अ० १ कं० १०। (२-४) शु० सं० अ० १ कं० ११।

दृꣳहन्तां दुर्य्याः पृथिव्व्यामित्यथ प्प्रैत्यु'र्व्वन्तरिक्षमन्न्वेमी'ति सोऽसावेव बन्धुः ॥२२॥ स यस्य गार्हपत्ये हवीꣳषि श्रपयन्ति। गार्हपत्ये तस्य पात्राणि सꣳसादयन्ति जघनेनो तर्हि गार्हपत्यꣳ सादयेद्यस्याऽऽहवनीये हवीꣳषि श्रपयन्त्याऽऽहवनीये तस्य पात्राणि सꣳसादयन्ति जघनेनो तर्ह्याहवनीयꣳ सादये'त्पृथिव्व्यास्त्वा नाभौ सादयामी'ति मध्यं वै नाभिर्म्मध्यमभयं तस्मादाह पृथिव्व्यास्त्वा नाभौ सादयामी'त्यदित्या ऽउपस्थ' ऽइत्युपस्थ ऽइवैनद्भार्षुरिति वा ऽआहुर्य्यत्सुगुप्तं गोपायन्ति तस्मादाहाऽदित्या ऽउपस्थ ऽइ'त्यग्ने हव्व्यꣳ रक्षे'ति तदग्नये चैवैतद्धविः परिददाति गुप्त्या ऽअस्यै च पृथिव्व्यै तस्मादाहाऽग्ने हव्व्यꣳ रक्षेति ॥ २३ ॥ (B)

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

पवित्रे करोति । 'पवित्रे स्थो वैष्णव्व्या'विति यज्ञो वै विष्णुर्य्यज्ञिये स्थ ऽइत्येवैतदाह ॥१॥ ते वै द्वे भवतः । अयं वै पवित्रं योऽयं पवते सोऽयमेक ऽइवैव पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्प्रविष्टः प्प्राङ् च प्प्रत्यङ् च ताविमौ प्प्राणोदानौ तदेतस्यैवाऽनुमात्रां तस्माद् द्वे भवतः ॥ २ ॥ अथो ऽअपि त्रीणि स्युः । व्व्यानो हि तृतीयो द्वे त्वेव भवतस्ताभ्यामेताः प्प्रोक्षणीरुत्पूय ताभिः प्प्रोक्षति तद्यदेताभ्यामुत्पुनाति ॥३॥ व्वृत्रो ह वा ऽइदꣳ सर्वं व्वृत्वा शिश्ये । यदिदमन्तरेण द्यावा-

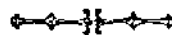
(१-४) शु० सं० अ० १ क० ११ । (५) शु० सं० अ० १ क० १२ ।
(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० १. १. २ ।

पृथिवी स यदिदꣳ सर्वं व्व्रत्वा शिश्ये तस्माद्वृत्रो नाम ॥४॥ तमिन्द्रो जघान। स हतः पूतिः ऽसर्वत ऽएवाऽऽपोऽभि प्प्रसुस्राव सर्वत ऽइव ह्ययꣳ समुद्रस्तस्माद् हैका ऽआपो वीभत्साञ्चक्रिरे ता ऽउपर्य्युपर्य्यति पुप्लुविरे त ऽइमे दर्भा-स्ता हैता ऽअनापूयिता ऽआपोऽस्ति वा ऽइतरासु सꣳसृष्ट-मिव यदेना व्वृत्रः पूतिरभि प्प्राऽस्रवत्तदेवाऽऽसामेताभ्यां पवित्राभ्यामपहन्त्यथ मेध्याभिरेवाऽद्भिः प्प्रोक्षति तस्मा-द्वा ऽएताभ्यामुत्पुनाति ॥ ५ ॥ स ऽउत्पुनाति। 'सवि-तुर्वः प्प्रसव ऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मि-भि'रिति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्प्रसूत-ऽएवैतदुत्पुनात्यच्छिद्रेण पवित्रेणेति यो वा ऽअयं पवत-ऽएषोऽच्छिद्रं पवित्रमेतेनैतदाह सूर्य्यस्य रश्मिभिरित्येते वा-ऽउत्पवितारो यत्सूर्य्यस्य रश्मयस्तस्मादाह सूर्य्यस्य रश्मि-भिरिति ॥ ६ ॥ ताः सव्ये पाणौ कृत्वा। दक्षिणेनोदिङ्ग-यत्युपस्तौत्येवैना ऽएतन्महयत्येव देवीरापो ऽअग्रेगुवो ऽअग्रे-पुव' ऽइति देव्यो ह्यापस्तस्मादाह देवीराप ऽइत्यग्रेगुव ऽइति ता यत्समुद्रं गच्छन्ति तेनाऽग्रेगुवोऽग्रेपुव ऽइति ता यत्प्रथ-माः सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति तेनाऽग्रेपुवो'ऽग्र ऽइममद्य यज्ञं नयताऽग्रे यज्ञपतिꣳ सुधातुं यज्ञपतिं देवयुव'मिति साधु यज्ञꣳ साधु यजमानमित्येवैतदाह ॥७॥ 'युष्मा ऽइन्द्रो-ऽवृणीत व्वृत्रतूर्य्ये' ऽइति। एता ऽउ हीन्द्रोऽव्वृणीत व्वृत्रेण स्पर्द्धमान ऽएताभिर्ह्येनमहꣳस्तस्मादाह युष्मा ऽइन्द्रोऽव्वृणीत

(१-३) शु० सं० अ० १ क० १२। (४) शु० सं० अ० ८ क० १३।

व्वृत्रतूर्य्ये ऽइति ॥८॥ 'यूयमिन्द्रमवृणीद्ध्वं व्वृत्रतूर्य्ये' ऽइति। एता ऽउ हीन्द्रमवृणत व्वृत्रेण स्पर्द्धमानमेताभिर्ह्येनमहँस्त- स्मादाह यूयमिन्द्रमवृणीद्ध्वं व्वृत्रतूर्य्ये ऽइति ॥९॥ प्रोक्षिता स्थेति। तदेताभ्यो निह्नुतेऽथ हविः प्प्रोक्षत्येको वै प्प्रोक्ष- णस्य बन्धुर्म्मेद्ध्यमेवैतत्करोति ॥ १० ॥ स प्प्रोक्षति। 'अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामी'ति तद्यस्यै देवतायै हविर्ब्भवति तस्यै मेध्यं करोत्येवमेव यथा पूर्व्वᳫं हवीᳫंषि प्प्रोक्ष्य ॥११॥ अथ यज्ञपात्रा- णि प्प्रोक्षति। दैव्व्याय कर्म्मणे शुन्धद्ध्वं देवयज्ज्याया' ऽइति दैव्व्याय हि कर्म्मणे शुन्धति देवयज्ज्यायै 'यद्वोऽशुद्धाः पराज- घ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामी'ति तद्यदेवैषामत्राऽशुद्धस्तक्षा वाऽन्न्यो वाऽमेद्ध्यः कश्चित्पराहन्ति तदेवैषामेतदद्भिर्म्मेध्यं करोति तस्मादाह यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामीति ॥१२॥

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ (C)

अथ कृष्णाजिनमादत्ते । यज्ञस्यैव सर्व्वत्त्वाय यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्त्वा चचार तस्य देवा ऽअनु- विद्य त्त्वचमेवाऽवच्छायाऽऽजह्रुः ॥१॥ तस्य यानि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि । तान्यृचां च साम्नां च रूपं यानि शुक्लानि तानि साम्नाᳫं रूपं यानि कृष्णानि तान्यृचां यदि वेतरथा यान्येव कृष्णानि तानि साम्नाᳫं रूपं यानि शुक्लानि तान्यृचां यान्न्येव बभ्रूणीव हरीणि तानि यजुषाᳫं रूपम् ॥ २ ॥ सैषा त्रयी विद्या यज्ञः । तस्या ऽएतच्छिल्पमेष

(१-४) शु. सं. अ. १ क. ११।

(C) एतद्ब्राह्मणस्य विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० २. १. ३ ।

वर्णस्तद्यत्कृष्णाजिनं भवति यज्ञस्यैव सर्वत्वाय तस्मात्कृष्णाजिनमधिदीक्षन्ते यज्ञस्यैव सर्वत्वाय तस्मादध्यवहननमधिषेपणं भवत्यस्कन्नꣳ हविरसदिति तद्यदेवाऽत्र तण्डुलो वा पिष्टं वा स्कन्दात्तद्यज्ञे यज्ञः प्रतितिष्ठादिति तस्मादध्यवहननमधिषेपणं भवति ॥३॥ अथ कृष्णाजिनमादत्ते । 'शर्म्माऽसी'ति चर्म्म वा ऽएतत्कृष्णस्य तदस्य तन्मानुषꣳ शर्म्म देवत्रा तस्मादाह शर्म्माऽसीति तदवधूनो'त्यवधूतꣳ रक्षोऽवधूता ऽअरातय' ऽइति तन्नाष्ट्रा ऽएवैतद्रक्षाꣳस्यतोऽपहन्त्यतिनत्येव पात्राण्यवधूनोति यद्यस्यामेध्यमभूत्तद्यस्यै तदवधूनोति ॥ ४ ॥ [अर्धप्रपाठकः ॥६१॥] तत्प्रतीचीनग्रीवमुपस्तृणाति । 'अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्त्वि'तीयं वै पृथिव्यदितिस्तस्या ऽअस्यै त्वग्यदिदमस्यामधि किञ्च तस्मादाहाऽदित्यास्त्वगसीति प्रति त्वाऽदितिर्वेत्त्विति प्रति हि स्वः सञ्जानीते तत्संज्ञामेवैतत्कृष्णाजिनाय च वदति नेदन्योऽन्यꣳ हिनसात ऽइत्यभिनिहितमेव सव्येन पाणिना भवति ॥५॥ अथ दक्षिणेनोलूखलमाहरति । नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षाꣳस्याविशानिति ब्राह्मणो हि रक्षसामपहन्ता तस्मादभिनिहितमेव सव्येन पाणिना भवति ॥ ६ ॥ अथोलूखलं निदधाति । 'अद्रिरसि वानस्पत्यो ग्रावाऽसि पृथुबुध्न' ऽइति वा तद्यथैवाऽदः सोमꣳ राजानं ग्रावभिरभिषुण्वन्त्येवमेवैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याꣳ हविर्यज्ञमभिषुणोत्यद्रयऽइति वै तेषामेकं नाम तस्मादाहाऽद्रिरसीति वानस्पत्य ऽइति

(१) शु० य० अ० १ क० १४। (२) शु० य० अ० १ क० १४। (३) शु० य० अ० १ क० १४।

वानस्पत्यो ह्येष ग्रावाऽसि पृथुबुध्न ऽइति ग्रावा ह्येष पृथुबुध्नो ह्येष 'प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्त्वि'ति तत्संज्ञामेवैतत्कृष्णाजिनाय च वदति नेदन्योऽन्यꣳ हिनसात ऽइति ॥७॥ अथ हविरावपति। 'अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जन'मिति यज्ञो हि तेनाऽग्नेस्तनूर्वाचो विसर्जनमिति यां वा ऽअमूꣳ हविर्ग्रहीष्यन्वाचं यच्छत्यत्र वै तां विसृजते तद्यदेतामत्र वाचं विसृजतऽएष हि यज्ञ ऽउलूखले प्रत्यष्ठादेष हि प्रासारि तस्मादाह वाचो विसर्जनमिति ॥ ८ ॥ स यदिदं पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत्। तत्रो वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा जपेद्यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञं पुनरारभते तस्यो हैषा प्रायश्चित्ति'र्देववीतये त्वा गृह्णामी'ति देवानवद्धित्यु हि हविर्गृह्यते ॥ ९ ॥ अथ मुसलमादत्ते। 'बृहद्ग्रावाऽसि वानस्पत्य' ऽइति बृहद्ग्रावा ह्येष वानस्पत्यो ह्येष तदवदधाति 'स ऽइदं देवेभ्यो हविः शमीष्व सुशमि शमीष्वे'ति स ऽइदं देवेभ्यो हविः सꣳस्कुरु साधु सꣳस्कृतꣳ सꣳस्कुर्वित्येवैतदाह ॥१०॥ अथ हविष्कृतमुद्वादयति। 'हविष्कृदेहि हविष्कृदेही'ति वाग्वै हविष्कृद्वाचमेवैतद्विसृजते वागु वै यज्ञस्तद्यज्ञमेवैतत्पुनरुपह्वयते ॥११॥ तानि वा ऽएतानि। चत्वारि वाच ऽएहीति ब्राह्मणस्याऽऽगह्याद्रवेति वैश्यस्य च राजन्यबन्धोश्चाऽऽधावेति शूद्रस्य स यदेव ब्राह्मणस्य तदाहैतद्धि यज्ञियतममेतदु ह वै वाचः शान्ततमं यदेहीति तस्मादेहीत्येव ब्रूयात् ॥१२॥ तद्ध स्मैतत्पुरा।

---

(१) शु॰ सं॰ अ॰ १ क॰ १४। (२) शु॰ य॰ अ॰ १ क॰ १५। (३) शु॰ सं॰ अ॰ १ क॰ १५। (४) शु॰ य॰ अ॰ १ क॰ १५। (५-६) शु॰ य॰ अ॰ १ क॰ १५।

जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति तदिदमप्येतर्हि य एव कश्चो-पोत्तिष्ठति स यत्रैष हविष्कृतमुद्वादयति तदेको दृषदुपले समाहन्ति तद्यदेतामत्र वाचं प्रत्युद्वादयन्ति ॥१३॥ मनोर्ह वा ऽऋषभ ऽआस । तस्मिन्नसुरघ्नी सपत्नघ्नी वाक्प्रविष्टा स तस्य ह स्म श्वसथाद्रवथादसुररक्षसानि मृद्यमानानि यन्ति ते हाऽसुराः समूदिरे पापं बत नोऽयमृषभः सचते कथं न्विमं दभ्नुयामेति किलाताकुली ऽइति हाऽसुरब्रह्मावासतुः ॥१४॥ तौ होचतुः । श्रद्धादेवो वै मनुरावं नु वेदावेति । तौ हाऽऽगत्योचतुर्मनो याजयाव त्वेति केनेत्यनेनर्षभेणेति तथेति तस्याऽऽलब्धस्य सा वागपचक्राम ॥१५॥ सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश । तस्यै ह स्म यत्र वदन्त्यै शृण्वन्ति ततो ह स्मैवाऽसुररक्षसानि मृद्यमानानि यन्ति ते हाऽसुराः समूदिर ऽइतो वै नः पापीयः सचते भूयो हि मानुषी वाग्वदतीति किलाताकुली हैवोचतुः श्रद्धादेवो वै मनुरावं न्वेव वेदावेति तौ हागत्योचतुर्मनो याजयाव त्वेति केनेत्यनयैव जाययेति तथेति तस्या ऽआलब्धायै सा वागपचक्राम ॥१६॥ सा यज्ञमेव यज्ञपात्राणि प्रविवेश । ततो हैनां न शेकतुर्निर्हन्तुः सैषाऽसुरघ्नी "*सपत्नघ्नी' वागुद्वदति स यस्य हैवं विदुष ऽएतामत्र वाचं प्रत्युद्वादयन्ति पापीयांसो हैवाऽस्य सपत्ना भवन्ति ॥ १७ ॥ स समाहन्ति । 'कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व' ऽइति मधुजिह्वो वै स देवेभ्य ऽआसीद्विषजिह्वोऽसुरेभ्यः स यो देवेभ्य ऽआसीः स न ऽएधीत्येवैतदाहे'षमूर्जमा वद

(१) शु० सं० अ० १. क० १६। (२) शु० सं० अ० १. क० १६। * नास्त्येतत्पदं 'घ' पुस्तके।

त्वया वयꣳ सङ्घातꣳसङ्घातं जेष्मे'ति नाऽत्र तिरोहितमिवा-ऽस्ति ॥१८॥ अथ शूर्पमादत्ते । 'वर्षवृद्धमसी'ति वर्षवृद्धꣳ ह्येतद्यदि नडानां यदि वेणूनां यदीषीकाणां वर्षमु ह्येवैता वर्द्धयति ॥१९॥ अथ हविर्निर्वपति । 'प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्त्वि'ति वर्षवृद्धा ऽउ ह्येवैते यदि व्रीहयो यदि यवा वर्षमु ह्येवैता-न्वर्द्धयति तत्संज्ञामेवैतच्छूर्पाय च वदति नेदन्योऽन्यꣳ हिनसात ऽइति ॥२०॥ अथ निष्पुनाति । 'परापूतꣳ रक्षः परा-पूता ऽअरातय' ऽइत्यथ तुषान्प्रहन्त्य'पहतꣳ रक्ष' ऽइति तन्नाष्ट्रा ऽएवैतद्रक्षाꣳस्यतोऽपहन्ति ॥२१॥ अथाऽपविनक्ति । 'वायुर्वो विविनक्ति'त्ययं वै वायुर्योऽयं पवत ऽएष वा ऽइदꣳ सर्वं विविनक्ति यदिदं किंच विविच्यते तदेनानेष ऽएवैत-द्विविनक्ति स यदैत ऽएतत्प्राप्नुवन्ति यत्रैनानध्यपविनक्ति ॥२२॥ अथाऽनुमन्त्रयते । 'देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना' सुप्रतिगृहीता ऽअसन्नित्यथ त्रिः फलीकरोति त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ २३ ॥ तद्धैके । देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्वमिति फलीकुर्वन्ति तदु तथा न कुर्य्यादादिष्टं वा ऽएतद्देवतायै हविर्भवत्यथैतद्वैश्वदेवं करोति यदाह देवेभ्यः शुन्धध्वमिति तत्समदं करोति तस्मादु तूष्णीमेव फलीकुर्य्यात् ॥२४॥ (D)

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(१-६) शु० य० अ० १ क० १६ ।

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा-का० श्रौ० २ १. ३; तै० सं० ३. ३. ५. ६. ।

स वै कपालान्न्येवाऽन्यतरऽउपदधाति। दृषदुपले ऽअन्य-तरस्तद्वा ऽएतदुभयꣳ सह क्रियते तद्यदेतदुभयꣳ सह क्रियते ॥१॥ शिरो ह वाऽ एतद्यज्ञस्य यत्पुरोडाशः। स यान्न्येवेमानि शीर्ष्णः कपालान्न्येतान्न्येवाऽस्य कपालानि मस्तिष्क ऽएव पि-ष्टानि तद्वा ऽएतदेकमङ्गमेकꣳ सह करवाव समानं करवावेति तस्माद्वा ऽएतदुभयꣳ सह क्रियते ॥२॥ स यꣳ कपालान्न्युप-दधाति। स ऽउपवेषमादत्ते 'धृष्टिरसी'ति स यदेनेनाऽग्निं धृष्णिवोपचरति तेन धृष्टिरथ यदेनेन यज्ञ ऽउपालभत ऽउपेव वा ऽएनेनैतद्वेवेष्टि तस्मादुपवेषो नाम॥३॥ तेन प्राचोऽ-ङ्गारानुदूहति। 'अपाग्ने ऽअग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादꣳ सेधे'त्ययं वा ऽआमाद्येनेदं मनुष्याः पक्त्वाऽश्नन्त्यथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्यादेतावेवैतदुभावतोऽपहन्ति ॥ ४ ॥ अथा-ऽङ्गारमास्कौति। 'आ देवयजं वहे'ति यो देवयाड् तस्मिन्ह-वींꣳष्यपि श्रपयाम तस्मिन्यज्ञं तनवामहा ऽइति तस्माद्वा-ऽआस्कौति ॥ ५ ॥ तं मध्यमेन कपालेनाऽभ्युपदधाति। देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्तेऽसुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद्बिभ-याञ्चक्रुर्नेन्नोऽधस्तान्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्युपोत्तिष्ठानित्यग्निर्हि रक्ष-सामपहन्ता तस्मादेवमुपदधाति तद्यदेष ऽएव भवति नाऽन्य ऽएष हि युजुष्कृतो मेध्यस्तस्मान्मध्यमेन कपालेनाऽभ्युप-दधाति॥ ६ ॥ स ऽउपदधाति। 'ध्रुवमसि पृथिवीं दृꣳहे'ति पृथिव्या ऽएव रूपेणैतदेव दृꣳहत्येतेनैव द्विषन्तं भ्रातृ-

(१) शु० सं० अ० १ कं० १७। (२) शु० सं० अ० १ कं० १७। (३) शु० सं० अ० १ कं० १७। (४) शु० सं० अ० १ कं० १७।

ऽव्यमववाधते 'ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्न्युपदधामि ॰भ्रातृव्यस्य वधायेति वह्वी वै यजुःष्वाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाऽऽशास्त ऽउभे वीर्ये सजातवनीति भूमा वै सजातास्त-न्द्भूमानमाशास्त ऽउपदधामि ॰भ्रातृव्यस्य वधायेति यदि नाऽभिचरेद्यद्यु ऽअभिचरेदमुष्य वधायेति ब्रूयादभिनिहित-मेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ७ ॥ अथाऽङ्गारमा-स्कौति । नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षाꣳस्याविशानिति ब्राह्मणो हि रक्षसामपहन्ता तस्मादभिनिहितमेव सव्यस्य पाणे-रङ्गुल्या भवति ॥ ८ ॥ अथाऽङ्गारमध्यूहति । 'अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्वे'ति नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षाꣳस्याविशानित्यग्निर्हि रक्षसामपहन्ता तस्मा*देवमध्यूहति ॥ ९ ॥ अथ यत्पश्चा-त्तदुपदधाति । 'धरुणमस्यन्तरिक्षं दृꣳह'स्यन्तरिक्षस्यैव रूपे-णैतदेव दृꣳहत्येतेनैव द्विषन्तं भ्रातृव्यमववाधते 'ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्न्युपदधामि ॰भ्रातृव्यस्य वधाये'ति ॥ १० ॥ अथ यत्पुरस्तात्तदुपदधाति । 'धर्त्रमसि दिवं दृꣳहे'ति दिव ऽएव रूपेणैतदेव दृꣳहत्येतेनैव द्विषन्तं भ्रातृव्यमववाधते 'ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि स-जातवन्न्युपदधामि ॰भ्रातृव्यस्य ॰वधाये'ति ॥ ११ ॥ अथ यद्दक्षिणस्तदुपदधाति । 'विश्वाभ्यस्त्वाऽऽशाभ्य ऽउपदधा-मी'ति स यदिमाँल्लोकानति चतुर्थमस्ति वा न वा तेनैवैतद् द्विषन्तं भ्रातृव्यमववाधतेऽनद्धा वै तद्यदिमाँल्लो-कानति चतुर्थमस्ति वा न वाऽनद्धो तद्यद्विश्वा ऽआशास्त-

(१) शु० य० अ० १ क० १७। (२-७) शु० य० अ० १ क० १८। * 'ग' पुस्तके 'दैनम्' इति।

स्मादाह विश्वाभ्यस्त्वाऽऽशाभ्य ऽउपदधामीति तूर्ष्णीं वै वेतराणि कपालान्युपदधाति 'चितं स्थोर्द्ध्वचित' ऽइति वा ॥१२॥ अथाऽङ्गारैरभ्यूहति । 'भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यद्ध्व'मित्येतद्वै तेजिष्ठं तेजो यद्भृगवङ्गिरसाᳶ सुतप्तान्यसन्निति तस्मादेवमभ्यूहति ॥ १३ ॥ अथ यो दृषदुपले ऽउपदधाति । स कृष्णाजिनमादत्ते 'शर्म्मासी'ति तदवधूनो'त्यवधूतᳶ रक्षोऽवधूता ऽअरातय, ऽइति सोऽसावेव वन्धुस्तत्प्रतीचीनग्रीवमुपस्तृणा'त्यदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्त्वि'ति सोऽसावेव वन्धुः ॥ १४ ॥ अथ दृषदमुपदधाति । 'धिषणाऽसि पर्वती प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्त्वि'ति धिषणा हि पर्वती हि प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्त्विति तत्संज्ञामेवैतत्कृष्णाजिनाय च वदति नेदन्योऽन्यᳶ हिनसात ऽइतीयमेवैषा पृथिवी रूपेण ॥ १५ ॥ अथ शम्म्यामुदीचीनाग्रामुपदधाति । 'दिवः स्कम्भनीरसी' त्यन्तरिक्षमेव रूपेणाऽन्तरिक्षेण हीमे द्यावापृथिवी विष्टब्धे तस्मादाह दिवः स्कम्भनीरसीति ॥१६॥ अथोपलामुपदधाति । 'धिषणाऽसि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेत्त्वि'ति कनीयसी ह्येषा दुहितेव भवति तस्मादाह पार्वतेयीति प्रति त्वा पर्वती वेत्त्विति प्रति हि स्वः सञ्जानीते तत्संज्ञामेवैतद् दृषदुपलाभ्यां वदति नेदन्योऽन्यᳶ हिनसात ऽइति द्यौरेवैषा रूपेण हनू ऽएव दृषदुपले जिह्वैव शम्म्या

(१) शु स अ १ क १८। (२) शु स अ १ क १८। (३) शु स अ १ क १९। (४) शु॰ स॰ अ॰ १ क॰ १९। (५) शु॰ स॰ अ॰ १ क॰ १९। (६) शु॰ स॰ अ॰ १ क॰ १९। (७) शु॰ स॰ अ॰ १ क॰ १९। (८) शु॰ स॰ अ॰ १ क॰ १९।

तस्माच्छम्म्यया समाहन्ति जिह्वया हि वदति ॥ १७ ॥ अथ हविरधिवपति 'धान्यमसि धिनुहि देवानि'ति धान्यꣳ हि देवान्धिनवदित्यु हि हविर्गृह्यते ॥ १८ ॥ अथ पिनष्टि । 'प्प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्व्यानाय त्वा दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धामि'ति प्प्रोहति 'देवो वꣳ सविता हिरण्यपाणिꣳ प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना चक्षुषे त्वे'ति ॥ १९ ॥ तद्यदेवं पिनष्टि । जीवं वै देवानाꣳ हविरमृतममृतानामथैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याꣳ हविर्य्यज्ञं घ्नन्ति ॥ २० ॥ स यदाह । प्राणाय त्वोदानाय त्वेति तत्प्राणोदानौ दधाति व्व्यानाय त्वेति तद्व्यानं दधाति दीर्घामनु प्प्रसितिमायुषे धामिति तदायुर्दधाति देवो वꣳ सविता हिरण्यपाणिꣳ प्प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना सुप्रति गृहीतान्यसन्निति चक्षुषे त्वेति तच्चक्षुर्दधात्येतानि वै जीवतो भवन्त्येवमु हैतज्जीवमेव देवानाꣳ हविर्भवत्यमृतममृतानां तस्मादेवं पिनष्टि पिꣳषन्ति पिष्टान्यभीन्धते कपालानि ॥ २१ ॥ अथैकऽ आज्यं निर्वपति । यद्वाऽआदिष्टं देवतायै हविर्गृह्यते यावद्देवत्यं तद्भवति तदितरेण यजुषा गृह्णाति न वाऽ एतत्कस्यै चन देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशति यदाज्यं तस्मादनिरुक्तेन यजुषा गृह्णाति 'महीनां पयोऽसी'ति मह्यऽइति ह वा ऽएतासामेकं नाम यद्गवां तासां वा ऽएतत्पयो भवति तस्मादाह महीनां पयोऽसीत्येव

(१) शु० सं० अ० १ क० २० । (२) शु० सं० अ० १ क० २० । (३) शु० सं० अ० १ क० २० । (४) शु० सं० अ० १ क० २० ।

सु हास्यैतत्खलु यजुषैव गृहीतं भवति तस्माद्वेवाऽऽह महीनां पयोऽसीति ॥ २२ ॥

द्वितीयाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

पवित्रवति संवपति । पात्र्यां पवित्रे ऽअवधाय 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याꣳ संवपामी'ति सोऽसावेवैतस्य यजुषो बन्धुः ॥ १ ॥ अथान्तर्वेद्युपविशति । अथैक ऽउपसर्जनीभिरेति ता ऽआनयति ताः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति 'समाप ऽओषधीभि'रिति सह ह्येतदापऽ ओषधिभिरेताभिः पिप्राभिः सङ्गच्छन्ते 'समोषधयो रसेने'ति सह ह्येतदोषधयो रसेनैताः पिप्राऽ अद्भिः सङ्गच्छन्त ऽआपो ह्येतासाꣳ रसः 'सꣳ रेवतीर्ज्जगतीभिः पृच्यन्तामि'ति रेवत्यऽ आपो जगत्यऽ ओषधयस्ता ऽउ ह्येतदुभय्यः सम्पृच्यन्ते 'सं मधुमतीर्म्मधुमतीभिः पृच्यन्तामि'ति सह रसवत्यो रसवतीभिः पृच्यन्तामित्येवैतदाह ॥ २॥ अथ संय्यौति । 'जनयत्यै त्वा संय्यौमी'ति यथा श्रियेऽन्नाद्यायेमाः प्रजा यजमानाय यच्छेदेवं वै तत्संय्यौत्यधिवक्ष्यन्नु वै संय्यौति यथा वा ऽअधिवृक्तोऽग्नेरधि जायेतैवं वै तत्संय्यौति ॥ ३ ॥ अथ द्वेधा करोति । यदि द्वे हविषी भवतः पौर्णमास्यां वै द्वे हविषी भव-

(१) शु० सं० अ० १ क० २१। (२) शु० सं० अ० १ क० २१। (३) शु० सं० अ० १ क० २१। (४) शु० सं० अ० १ क० २१। (५) शु० सं० अ० १ क० २१। (६) शु० सं० अ० १ क० २२।

तद्यः स यत्र पुनर्न्न सद्दहरिष्यन्त्स्यात्तदभिमृश'तीद्दमग्नेरिदमग्नीषोमयोरि'ति नानावा ऽएतदग्रे हविर्गृह्णन्ति तत्सहाऽवघ्नन्ति तत्सह पिहपन्ति तत्पुनर्न्नाना करोति तस्मादेवमभिमृशत्यधिवृणक्त्येवैप पुरोडाशमधि श्रयत्याज्यम् ॥ ४ ॥ तद्वा ऽएतत् । उभयद्द सह क्रियते तद्यदेतदुभयद्द सह क्रियतेऽर्धो ह वा ऽएष ऽआत्मनो यज्ञस्य यदाज्यमर्धो यदिह हविर्भवति स यश्चासावर्धो य ऽउ चायमर्धस्ता ऽउभावग्निं गमयावेति तस्माद्वा ऽएतदुभयद्द सह क्रियत ऽएवमु हैप ऽआत्मा यज्ञस्य सन्धीयते ॥ ५ ॥ सोऽसावाज्यमधिश्रयति । 'इषे त्वे'ति वृष्ट्यै तदाह यदाहेषे त्वेति तत्पुनरुद्वासय'त्यूर्ज्जे त्वे'ति यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाह ॥ ६ ॥ अथ पुरोडाशमधिवृणक्ति । 'घर्म्मोऽसी'ति यज्ञमेवैतत्करोति यथा घर्मं प्रवृञ्ज्यादेवं प्रवृणक्ति 'विश्वायुरि'ति तदायुर्दधाति ॥ ७ ॥ तं प्रथयति । 'उरुप्रथा ऽउरु प्रथस्वे'ति प्रथयत्येवैनमेत'दुरु ते यज्ञपतिः प्रथतामि'ति यजमानो वै यज्ञपतिस्तद्यजमानायैवैतदाशिषमाशास्ते ॥ ८ ॥ तं न सत्रा पृथुं कुर्यात् । मानुषद्ध ह कुर्याद्यत्पृथुं कुर्याद्द व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद्द व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्मान्न सत्रा पृथुं कुर्यात् ॥ ९ ॥ अश्वशफमात्रं कुर्यादित्यु हैक ऽआहुः । कस्तद्वेद यावानश्वशफो याव-

(१) शु स अ १ क २२। (२) शु स अ १ क २२। (३) शु स अ १ क १। (४) शु स अ १ क २२। (५) शु स अ १ क २२। (६) शु स अ १ क २२। (७) शु स अ १ क २२।

न्तमेव स्वयं मनसा न सन्त्रा पृथुं मन्येतैवं कुर्य्यात् ॥१०॥ तमद्भिरभिमृशति । सकृद्वा त्रिर्वा तद्यद्देवास्यात्राऽवघ्नन्तो वा पिᳪषन्तो वा क्षिण्वन्ति वा वि वा वृहन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति तस्मादद्भिरभिमृशति ॥११॥ सोऽभिमृशति । 'अग्नेष्ट्वे त्वचं मा हिᳪसीदित्यग्निना वाऽ एनमेतदभितप्स्यन्भवत्येष ते त्वचं मा हिᳪसीदित्येवैतदाह ॥१२॥ तं पर्य्यग्निं करोति । अच्छिद्रमेवैनमेतदग्निना परिगृह्णाति नेदेनं नाष्ट्रा रक्षाᳪसि प्रमृशानित्यग्निर्हि रक्षसामपहन्ता तस्मात्पर्य्यग्निं करोति ॥१३॥ तᳪ श्रपयति । 'देवस्त्वा सविता श्रपयत्वि'ति न वा ऽएतस्य मनुष्यः श्रपयिता देवो ह्येष तदेनं देव ऽएव सविता श्रपयति 'वर्षिष्ठेऽधि नाक' ऽइति देवत्रो ऽएतदाह यदाह वर्षिष्ठेऽधि नाक ऽइति तमभिमृशति शृतं वेदानीति तस्माद्वाऽअभिमृशति ॥१४॥ सोऽभिमृशति । 'माँ भेर्म्मा संविक्थाऽइति मा त्वं भैषीर्म्मा संविक्था यत्त्वाऽहममानुषः सन्तं मानुषोऽभिमृशामीत्येवैतदाह ॥१५॥ यदा शृतोऽथाभिवासयति । नेदेनमुपरिष्टान्नाष्ट्रा रक्षाᳪस्यवपश्यानिति नेद्वेव नग्न ऽइव सुषित ऽइव शयाता ऽइत्यु चैव तस्माद्वाऽ अभिवासयति ॥१६॥ सोऽभिवासयति । 'अन्तमेरुर्य्यज्ञोऽन्तमेरुर्य्यजमानस्य प्रजा भूयादि'ति नेदेतद्वतु यज्ञो वा यजमानो वा ताम्यायदिदमभिवासयामीति तस्मादेवमभिवासयति ॥१७॥

(१) शु. सं. अ. १ क. २२। (२) शु. सं. अ. १ क. २२। (३) शु. सं. अ. १ क. २२। (४) शु. सं. अ. १ क. २३। (५) शु. स. अ. १ क. २३।

अथ पात्रीनिर्णेजनम् । अङ्गुलिप्रणेजनमाप्त्येभ्यो निनयति तद्यदाप्त्येभ्यो निनयति ॥ १८ ॥

द्वितीयाऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥१॥
कण्डिकासङ्ख्या ॥१२१॥

चतुर्धा विहितो ह वा ऽअग्रेऽग्निरास । स यमग्रेऽग्निᳪं होत्राय प्रावृणत स प्राधन्वद्यं द्वितीयं प्रावृणत स प्रैवाधन्वद्यं तृतीयं प्रावृणत स प्रैवाधन्वदथ योऽयमेतर्ह्यग्निः स भीषा निलिल्ये सोऽपः प्रविवेश तं देवा ऽअनुविद्य सहसैवाद्भ्य ऽआनिन्युः सोऽपोऽभितिष्ठेवाऽवष्ठ्यूता स्थ याऽअप्रपदनᳪं स्थ याभ्यो वो मामकामं नयन्तीति तत ऽआप्त्याः सम्बभूवुस्त्रितो द्वित ऽएकतः ॥ १ ॥ त ऽइन्द्रेण सह चेरुः । यथेदं ब्राह्मणो राजानमनुचरति स यत्र त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान तस्य हैतेऽपि वध्यस्य विदाञ्चक्रुः शश्वद्धैनं त्रित ऽएव जघानात्य ह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि सः ॥२॥ त ऽउ हैत ऽऊचुः । उपैवेम ऽएनो गच्छन्तु येऽस्य वध्यस्याऽवेदिषुरिति किमिति यज्ञ ऽएवैषु मृष्टामिति तदेष्वेतद्यज्ञो मृष्टे यदेभ्यः पात्रीनिर्णेजनमङ्गुलिप्रणेजनं निनयन्ति ॥ ३ ॥ त ऽउ हाप्त्या ऽऊचुः । अत्येव वयमिदमस्मत्परो नयामेति कमभीति य ऽएवादक्षिणेन हविषा यजाता ऽइति तस्मान्नादक्षिणेन हविषा यजेताऽऽप्त्येषु ह यज्ञो मृष्ट ऽआप्त्या ऽउ ह तस्मिन्मृजते योऽदक्षिणेन हविषा

यजते ॥ ४ ॥ ततो देवाः । एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पन्यदन्वाहार्य्यं नेद्दक्षिणᳪ हविरसदिति तन्नाना निनयति तथैभ्योऽसमदं करोति तदभितपति तथैषाᳪ शृतं भवति स निनयति 'त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वे'ति पशुर्ह वा ऽएष ऽआलभ्यते यत्पुरोडाशः ॥५॥ पुरुषᳪ ह वै देवाः । अग्रे पशुमालेभिरे तस्याऽऽलब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽश्वं प्रविवेश तेऽश्वमालभन्त तस्याऽऽलब्धस्य मेधोऽपचक्राम स गां प्रविवेश ते गामालभन्त तस्याऽऽलब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽविं प्रविवेश तेऽविमालभन्त तस्याऽऽलब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽजं प्रविवेश तेऽजमालभन्त तस्याऽऽलब्धस्य मेधोऽपचक्राम ॥ ६ ॥ स ऽइमां पृथिवीं प्रविवेश । तं खनन्त ऽइवाऽन्वीषुस्तमन्वविन्दंस्ताविमौ व्रीहियवौ तस्मादप्येतावेतर्हि खनन्त ऽइवैवानुविन्दन्ति स यावद्वीर्य्यवद्ध वा ऽअस्यैते सर्वे पशव ऽआलब्धाः स्युस्तावद्वीर्य्यवद्धास्य हविरेव भवति य ऽएवमेतद्वेदात्रो सा सम्पद्यदाहुः पाङ्क्तः पशुरिति ॥ ७ ॥ यदा पिष्टान्यथ लोमानि भवन्ति । यदाप ऽआनयत्यथ त्वग्भवति यदा संयौत्यथ माᳪसं भवति सन्तत ऽइव हि स तर्हि भवति सन्ततमिव हि माᳪसं यदा शृतोऽथास्थि भवति दारुण ऽइव हि स तर्हि भवति दारुणमिव ह्यस्थ्यथ यदुद्वासयिष्यन्नभिघारयति तं मज्जानन्दधात्येषो सा सम्पद्यदाहुः पाङ्क्तः पशुरिति ॥८॥ स यं पुरुषमालभन्त । स किम्पुरुषोऽभवद्यावश्वं च

(१) शु॰ सं॰ अ॰ १ कं॰ २३ ।

गां च तौ गौरश्च गवयश्चाभवतां यमविमालभन्त सऽ उष्ट्रोऽभवद्यमजमालभन्त स शरभोऽभवत्तस्मादेतेषां पशूनान्नाशितव्यमपक्रान्तमेधा हैते पशवः ॥ ९ ॥

द्वितीयाऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार । स प्रहृतश्चतुर्धाऽभवत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद्वा यूपस्तृतीयं वा यावद्वा रथस्तृतीयं वा यावद्वा ऽथ यत्र प्राहरत्तच्छकलोऽशीर्य्यत स पतित्वा शरोऽभवत्तस्माच्छरो नाम यदशीर्य्यतैवमु स चतुर्धा वज्रोऽभवत् ॥ १ ॥ ततो द्वाभ्यां ब्राह्मणा यज्ञे चरन्ति । द्वाभ्याᳪं राजन्यबन्धवः संव्याधे यूपेन च स्फ्येन च ब्राह्मणा रथेन च शरेण च राजन्यबन्धवः ॥ २ ॥ स यत्स्फ्यमादत्ते । यथैव तदिन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छदेवमेवैषऽ एतं पाप्मने द्विषते भ्रातृव्याय वज्रमुद्यच्छति तस्माद्वै स्फ्यमादत्ते ॥ ३ ॥ तमादत्ते । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददेऽध्वरकृतं देवेभ्य'ऽ इति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूतऽ एवैनमेतदादत्तेऽश्विनोर्बाहुभ्यामित्यश्विनावध्वर्य्यू तत्तयोरेव बाहुभ्यामादत्ते न स्वाभ्यां * पूष्णो हस्ताभ्यामिति पूषा भागदुघस्तत्तस्यैव हस्ताभ्यामादत्ते न स्वाभ्यां वज्रो वा ऽएष तस्य न मनुष्यो भर्त्ता तमेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ४ ॥ आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य ऽइति । अध्वरो वै यज्ञो

(१) शु० सं० अ० १ क० २४। *-'क' पुस्तके पाठोऽयमधिको दृश्यते।

यज्ञकृतं देवेभ्यऽ इत्येवैतदाह तꣳ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेनाऽभिमृश्य जपति सꣳश्यत्येवैनमेतद्यज्जपति॥ ५॥ स जपति । 'इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण' ऽइति 'सहस्रभृष्टिः शततेजा' ऽइति सहस्रभृष्टिर्वै स वज्र ऽआसीच्छततेजा यं तं वृत्राय प्राहरत्तमेवैतत्करोति ॥ ६ ॥ 'वायुरसि तिग्मतेजा'ऽ इति । एतद्वै तेजिष्ठं तेजो यदयं योऽयं पवत ऽएष हीमांल्लोकाँस्तिर्य्यङ्ङनु पवते सꣳश्यत्येवैनमेत 'द्विषतो-वधं' ऽइति यदि नाऽभिचरेद्यद्यु ऽअभिचरेदमुष्य वध ऽइति ब्रूयात्तेन सꣳशितेन नास्मानमुपस्पृशति न पृथिवीं नेदनेन वज्रेण सꣳशितेनाऽऽत्मानं वा पृथिवीं वा हिनसानीति तस्मान्नात्मानमुपस्पृशति न पृथिवीम् ॥ ७ ॥ देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ते ह स्म यद्देवाऽ असुरान् जयन्ति ततो ह स्मैवैनान् पुनरुपोत्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥ ते ह देवा ऽऊचुः । जयामो वा ऽअसुरांस्ततस्त्वेव नः पुनरुपोत्तिष्ठन्ति कथं न्वेनाननपजय्यं जयेमेति ॥ ९ ॥ स हाग्निरुवाच । उदञ्चो वै नः पलाय्य मुच्यन्त ऽइत्युदञ्चो ह स्मैवैषां पलाय्य मुच्यन्ते ॥ १० ॥ स हाग्निरुवाच । अहमुत्तरतः पर्य्येष्याम्यथ यूयमित ऽउपसꣳरोत्स्यथ तान्त्सꣳरुध्यैभिश्च लोकैरभिनिधास्यामो यदु चेमाँल्लोकानति चतुर्थं ततः पुनर्न्न सꣳहास्यन्त ऽइति ॥ ११ ॥ सोऽग्निरुत्तरतः पर्य्यैत् । अथेम ऽइत ऽउपसमरुन्धँस्तान्त्सꣳरुध्यै-

(१) शु० सं० अ० १ कं० २४। (२) शु० सं० अ० १ कं० २४। (३) शु० सं० अ० १ कं० २४। (४) शु० सं० अ० १ कं० २४।

भिश्च लोकैरभिन्न्यद्धुर्ग्यद्दु चेमाँल्लोकानति चतुर्थं ततः पुनर्न्न समजिहत तदेतन्निदानेन यत् स्तम्बयजुः ॥ १२ ॥ स योऽसावग्नीदुत्तरतः पर्य्येति । अग्निरेवैष निदानेन तानध्वर्य्युरेवेत ऽउप सꣳरुणद्धि तान्त्सꣳरुध्यैभिश्च लोकैरभिनिदधाति यदु चेमांल्लोकानति चतुर्थं ततः पुनर्न्न सञ्जिहते तस्मादप्येतर्ह्यसुरा न सञ्जिहते येन ह्येवैनान्देवाऽ अवाबाधन्त तेनैवैनानप्येतर्हि ब्राह्मणा यज्ञेऽवबाधन्ते ॥ १३ ॥ य ऽउ ऽएव यजमानायारातीयति । यश्चैनं द्वेष्टि तमेवैतदेभिश्च लोकैरभिनिदधाति यदु * चेमाँल्लोकानति चतुर्थꣳ स वा ऽएभिश्चलोकैरभिनिदधद्यदु चेमाँल्लोकानति चतुर्थमस्या ऽएव सर्वꣳ हरत्यस्याꣳ हीमे सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः किꣳ हि हरेद्यदन्तरिक्षꣳ हरामि दिवꣳ हरामीति हरेत्तस्मादस्या ऽएव सर्वꣳ हरति ॥ १४ ॥ अथ तृणमन्तर्धाय प्रहरति । नेदनेन वज्रेण सꣳशितेन पृथिवीꣳ हिनसानीति तस्मात्तृणमन्तर्धाय प्रहरति ॥ १५ ॥ स प्रहरति । 'पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलम्मा हिꣳसिषमि'त्युत्तरमूलामिव वा ऽएनामेतत्करोत्याददानस्तामेतदाहौषधीनां ते मूलानि मा हिꣳसिषमिति' व्रजं गच्छ गोष्ठानमि'त्यभिनिधास्यन्नेवैतदनपक्रमि कुरुते तद्ध्यनपक्रमि यद्व्रजेऽन्तरस्तस्मादाह व्रजं गच्छ गोष्ठानमिति'वर्षतु ते द्यौरि'ति यत्र वा ऽअस्यै खनन्तः क्रूरीकुर्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्त-

(१) शु० सं० अ० १ क० २५। (२) शु० सं० अ० १ क० २५। (३) शु० सं० अ० १ क० २५।

* 'क' पुस्तके पाठोऽयमधिकः ।

दद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति तस्मादाह
वर्षतु ते द्यौरिति 'वधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्या-
मि'ति देवमेवैतत्सवितारमाहान्धे तमसि वधानेति यदाह
परमस्यां पृथिव्यामिति 'शतेन पाशैरि'त्यमुचे तदाह
'योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगि'ति यदि
नाऽभिचरेद्यद्यु ऽअभिचरेदमुमतो मा मौगिति ब्रूयात् ॥१६॥
अथ द्वितीयं प्रहरति । 'अपाररुं पृथिव्यै देवयजनाद्वध्यास-
मि'त्यररुर्ह वै नामाऽसुररक्षसमास तं देवा ऽअस्या ऽअपाघ्नत
तथो ऽएवैनमेतद्वेषोऽस्या ऽअपहते 'व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु
ते द्यौर्वधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याꣳ शतेन
पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगि'ति
॥ १७ ॥ तमग्नीदभिनिदधाति । 'अररो दिवं मा पप्त' ऽइति
यत्र वै देवा ऽअररुमसुररक्षसमपाघ्नत स दिवमपिपति-
षत्तमग्निरभिन्यदधादररो दिवम्मा पप्त ऽइति स न दिव-
मपतत्तथो ऽएवैनमेतदध्वर्युरेवाऽस्माँल्लोकादन्तरेति दिवोऽ-
ध्यग्नीत्तस्मादेवं करोति ॥ १८ ॥ अथ तृतीयं प्रहरति ।
'द्रप्सस्ते द्यां मा स्कन्नि'त्ययं वा ऽअस्यै द्रप्सो यमस्या
ऽइमꣳ रसं प्रजा ऽउपजीवन्त्येष ते दिवं मा पप्तदित्येवैतदाह
'व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्वधान देवसवितः परमस्यां
पृथिव्याꣳ शतेन पाशै र्योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयन्द्विष्मस्तमतो

(१) शु० सं० अ० १ क० २५। (२) शु० सं० अ० १ क० २५। (३) शु० सं० अ० १ क० २६। (४) शु० सं० अ० १ क० २६। (५) शु० सं० अ० १ क० २६। (६) शु० सं० अ० १ क० २६। (७) शु० सं० अ० १ क० २६।

⊛ 'क' 'ख' पुस्तके पाठोयमधिको लभ्यते ।

मा मोगी'ति ॥१९॥ स वै त्रिर्य्यजुषा हरति । त्रयो वा ऽइमे लोका ऽएभिरेवैनमेतल्लोकैरभिनिदधात्यद्धा वै तद्यदिमे लोकाऽ अद्धो तद्यद्यजुस्तस्मात्त्रिर्य्यजुषा हरति ॥ २० ॥ तूष्णीं चतुर्थम् । स यदिमाँल्लोकानति चतुर्थमस्ति वा न तेनैवैतद्द्विषन्तं भ्रातृव्यमवबाधतेऽनद्धा वै तद्यदिमाँ ल्लोकानति चतुर्थमस्ति वा न वाऽनद्धो तद्यत्तूष्णीं तस्मात्तूष्णीं चतुर्थम् ॥ २१ ॥

द्वितीयाऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवा ऽअनुव्यमिवाऽऽसुरथ हासुरा मेनिरेऽस्माकमेवेदं खलु भुवनमिति ॥ १ ॥ ते होचुः हन्तेमां पृथिवीं विभजामहै तां विभज्योपजीवामेति तामौक्ष्णैश्चर्म्मभिः पश्चात्प्राञ्चो विभजमाना ऽअभीयुः ॥ २ ॥ तद्वै देवाः शुश्रुवुः । विभजन्ते ह वा ऽइमामसुराः पृथिवीं प्रेत तदेष्यामो यत्रेमामसुरा विभजन्ते के ततः स्याम यदस्यै न भजेमहीति ते यज्ञमेव विष्णुं पुरस्कृत्येयुः ॥ ३ ॥ ते होचुः । अनु नोऽस्यां पृथिव्यामा भजतास्त्वेव नोऽप्यस्यां भाग ऽइति ते हासुरा ऽअसूयन्त ऽइवोचुर्य्यावदेवैष विष्णुरभिशेते तावद्वो दद्म ऽइति ॥ ४ ॥ वामनो ह विष्णुरास । तद्देवा न जिहीडिरे महद्वै नोऽदुर्य्ये नो यज्ञसम्मितमदुरिति ॥ ५ ॥ ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य । छन्दोभिरभितः पर्य्यगृह्णन्

'गायत्रेण त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामी'ति दक्षिणतस्'त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामी'ति पश्चा'ज्जागतेन त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामी'त्युत्तरतः ॥ ६ ॥ तं छन्दोभिरभितः परिगृह्य । अग्निं पुरस्तात् समाधाय तेनार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तेनेमाᳬं सर्वां पृथिवीᳬं समविन्दन्त तद्यदेनेनेमाᳬं सर्वाᳬं समविन्दन्त तस्माद्वेदिर्नाम तस्मादाहुर्यावती वेदिस्तावती पृथिवीत्येतया हीमाᳬं सर्वाᳬं समविन्दन्तैवᳬं ह वा ऽइमाᳬं सर्वाᳬं सपत्नानाᳬं संवृङ्क्ते निर्भजत्यस्यै सपत्नान्य ऽ एवमेतद्वेद ॥ ७ ॥ सोऽयं विष्णुर्ग्लानः । छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमास स तत ऽएवौषधीनां मूलान्युपमुम्लोच ॥ ८ ॥ ते ह देवा ऊचुः क नु विष्णुरभूत् क नु यज्ञोऽभूदिति ते होचुश्छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमस्त्यत्रैवान्विच्छतेति तं खनन्त ऽइवान्वीषुस्तं त्र्यङ्गुलेऽन्वविन्दँस्तस्मात्त्र्यङ्गुला वेदिः स्यात्तदु हापि पाञ्चिस्त्र्यङ्गुलामेव सौम्यस्याऽध्वरस्य वेदिं चक्रे ॥ ९ ॥ तदु तथा न कुर्य्यात् । ओषधीनां वै स मूलान्युपाम्लोचत्तस्मादोषधीनामेव मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयाद्यन्वेवात्र विष्णुमन्वविन्दँस्तस्माद्वेदिर्नाम ॥ १० ॥ तमनुविद्योत्तरेण परिग्रहेण पर्य्यगृह्णन् । 'सुक्ष्मा चासि शिवा चासी'ति दक्षिणतऽ इमामेवैतत्पृथिवीᳬं संविद्य सुक्ष्माᳬं शिवामकुर्वत 'स्योना चासि सुषदा चासी'ति पश्चादि-

(१) शु॰ सं॰ अ॰ १ क॰ २७। (२) शु॰ सं॰ अ॰ १ क॰ २७। (३) शु॰ सं॰ अ॰ १ क॰ २७। (४) शु॰ सं॰ अ॰ १ क॰ २७। (५) शु॰ सं॰ अ॰ १ क॰ २७।

मामेवैतत् पृथिवीᳳ संविद्य स्योनाᳳ सुपदामकुर्वतोर्ज-स्वती चासि पयस्वती चे'त्युत्तरतऽ इमामेवैतत्पृथिवीᳳ संविद्य रसवतीमुपजीवनीयामकुर्वत ॥ ११ ॥ स वै त्रिः पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति । त्रिरुत्तरं तत्पट्कृत्वः षड् वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत्परिगृह्णाति ॥ १२ ॥ षड्भिर्व्याहृतिभिः । पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति षड्भिरुत्तरं तद् द्वादशकृत्वो द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत्परिगृह्णाति ॥ १३ ॥ व्याममात्री पश्चात्स्यादि-त्याहुः । एतावान्वै पुरुषः पुरुषसम्मिता हि त्र्यरत्निः प्राची त्रिवृद्धि यज्ञो नात्र मात्रास्ति यावतीमेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं कुर्य्यात् ॥ १४ ॥ अभितोऽग्निमᳲसा ऽउन्न-यति । योषा वै वेदिर्वृषाऽग्निः परिगृह्य वै योषा वृषाणᳲ शेते मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्मादभितोऽग्निमᳲ सा ऽउन्नयति ॥ १५ ॥ सा वै पश्चाद्वरीयसी स्यात् । मध्ये सᳲह्वारिता पुनः पुरस्तादुर्व्येवमिव हि योषां प्रशᳲ-सन्ति पृथुश्रोणिर्विमृष्टान्तराᳲसा मध्ये सङ्ग्राह्येति जुष्टामेवैनामेतद्देवेभ्यः करोति ॥ १६ ॥ सा वै प्राक् प्रवणा स्यात् । प्राची हि देवानां दिगथोऽ उदक्प्रवणोदीची हि मनुष्याणां दिग्दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युदूहत्येषा वै दिक् पितृणाᳲ सा यद्दक्षिणाप्रवणा स्यात् क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोक-

(१) शु० स० अ० १ क २७ ।

मियात्तथो ह यजमानो ज्योग्जीवति तस्माद्दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युदूहति पुरीषवतीं कुर्वीत पशवो वै पुरीषं पशुमतीमेवैना-मेतत्कुरुते ॥ १७ ॥ तां प्रतिमार्ष्टि । देवा ह वै सङ्ग्रामꣳ सन्निधास्यन्तस्ते होचुर्हन्त यदस्यै पृथिव्या ऽअनामृतं देवयजनं तच्चन्द्रमसि निदधामहै स यदि न ऽइतोऽसुरा जयेयुस्तत ऽएवाऽर्चन्तः श्राम्यन्तः पुनरभिभवेमेति स यदस्यै पृथिव्या ऽअनामृतं देवयजनमासीत्तच्चन्द्रमसि न्य-दधत तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णं तस्मादाहुश्चन्द्रमस्यस्यै पृथि-व्यै देवयजनमित्यपि ह वा ऽअस्यैतस्मिन्देवयजन ऽइष्टं भवति तस्माद्वै प्रतिमार्ष्टि ॥ १८ ॥ स प्रतिमार्ष्टि । 'पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नि'ति सङ्ग्रामो वै क्रूरꣳ सङ्ग्रामे हि क्रूरं क्रियते हतः पुरुषो हतोऽश्वः शेते पुरा ह्येतत्सङ्ग्रा-मान्न्यदधत तस्मादाह पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नि-'त्युदादाय पृथिवीं जीवदानुमि'त्युदादाय हि यदस्यै पृथिव्यै जीवमासीत्तच्चन्द्रमसि न्यदधत तस्मादाहोदादाय पृथिवीं जीवदानुमि' ति 'यामैरयꣳश्चन्द्रमसि स्वधाभिरि'ति यां चन्द्रमसि ब्रह्मणा दधुरित्येवैतदाह 'तामु धीरासो ऽअनु-दिश्य यजन्त' ऽइत्येतेनो ह तामनुदिश्य यजन्तेऽपि ह वा ऽअस्यैतस्मिन्देवयजन ऽइष्टं भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥१९॥ अथाह 'प्रोक्षणीरासादये'ति । वज्रो वै स्फ्यो ब्राह्मणश्चेमं पुरा यज्ञमभ्यजूगुपतां वज्रो वा ऽआपस्तद्वज्रमेवैतदभिगुप्त्या

---

(१) शु० सं० अ० १ कं० २८ । (२) शु० सं० अ० १ कं० २८ । (३) शु० सं० अ० १ कं० २८ । (४) शु० सं० अ० १ कं० २८ । (५) शु० सं० अ० १ कं० २८ ।

ऽआसादयति स वा ऽउपर्य्युपर्य्येव प्रोक्षणीषु धार्य्यमाणास्वथ स्फ्यमुद्यच्छत्यथ यन्निहित ऽएव स्फ्ये प्रोक्षणीरासादयेद्वज्रौ ह समृच्छेयातां तथो ह वज्रौ न समृच्छेते तस्मादुपर्य्युपर्य्येव प्रोक्षणीषु धार्य्यमाणास्वथ स्फ्यमुद्यच्छति ॥ २० ॥ अथैतां वाचं वदति । 'प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादय स्रुचः सम्मृड्ढि पत्नीᳬ सन्नह्याज्येनोदेही'ति सम्प्रैष ऽएवैष स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यद्यु कामयेताऽपि नाद्रियेत स्वयमु ह्येवैतद्वेदेदमतः कर्म्म कर्त्तव्यमिति ॥ २१ ॥ अथोदञ्चᳬ स्फ्यं प्रहरति । अमुष्मै त्वा वज्रं प्रहरामीति यद्यभिचरेद्वज्रो वै स्फ्यस्तृणुते ह्येवैनेन ॥ २२ ॥ अथ पाणी ऽअवनेनिक्ते । यद्ध्यस्यै क्रूरमभूत्तद्ध्यस्मा ऽएतदहार्षीत्तस्मात्पाणी ऽअवनेनिक्ते ॥ २३ ॥ स ये हाग्र ऽईजिरे । ते ह स्माऽवमशं यजन्ते ते पापीयाᳬस ऽआसुरथ ये नेजिरे ते श्रेयाᳬस ऽआसुस्ततोऽश्रद्धा मनुष्यान्विवेद ये यजन्ते पापीयाᳬसस्ते भवन्ति य ऽउ न यजन्ते श्रेयाᳬसस्ते भवन्तीति तत ऽइतो देवान्हविर्न जगामेतः प्रदानाद्धि देवा ऽउपजीवन्ति ॥ २४ ॥ ते ह देवा ऊचुः । बृहस्पतिमाङ्गिरसमश्रद्धा वै मनुष्यानविदत्तेभ्यो विधेहि यज्ञमिति स हेत्योवाच बृहस्पतिराङ्गिरसः कथा न यजध्व ऽइति ते होचुः किङ्काम्या यजेमहि ये यजन्ते पापीयाᳬसस्ते भवन्ति य ऽउ न यजन्ते श्रेयाᳬसस्ते भवन्तीति ॥ २५ ॥ स होवाच । बृहस्पतिराङ्गिरसो यद्वै शुश्रुम देवानां परिपूतं

---

(१) ऋ० सं० परि० ।

तदेष यज्ञो भवति यच्छृतानि हवीꣳषि क्लृप्ता वेदिस्तेनाऽवमर्शमचारिष्ट तस्मात्पापीयाꣳसोऽभूत तेनाऽनवमर्शं यजन्तं तथा श्रेयाꣳसो भविष्यथेत्त्या क्रियत ऽइत्त्या बर्हिषस्तरणादिति बर्हिषा ह वै खल्वेषा शाम्यति स यदि पुरा बर्हिषस्तरणात् किञ्चिदापद्येत बर्हिरेव तत्स्तृणन्नुपास्येदथ यदा बर्हिस्तृणन्त्यपि पदाभितिष्ठन्ति स यो हैवं विद्वाननवमर्शं यजते श्रेयान्हैव भवति तस्मादनवमर्शमेव यजेत ॥ २६ ॥ द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

स वै स्रुचः सम्मार्ष्टि । तद्यत्स्रुचः सम्मार्ष्टि यथा वै देवानां चरणं तद्वा ऽअनु मनुष्याणां तस्माद्यदा मनुष्याणां परिवेषणमुपक्लृप्तं भवति ॥ १ ॥ अथ पात्राणि निर्णेनिजति । तैर्निर्णिज्य परिवेविषत्येवं वा ऽएष देवानां यज्ञो भवति यच्छृतानि हवीꣳषि क्लृप्ता वेदिस्तेषामेतान्येव पात्राणि यत्स्रुचः ॥ २ ॥ स यत्सम्मार्ष्टि । निर्णेनिक्त्येवैना ऽएतन्निर्णिक्ताभिः प्रचराणीति तद्वै द्वयेनैव देवेभ्यो निर्णेनिजत्येकेन मनुष्योऽद्भिश्च ब्रह्मणा च देवेभ्य ऽआपो हि कुशा ब्रह्म यजुरेकेनैव मनुष्येभ्योऽद्भिरेवैवम्वेतन्नाना भवति ॥ ३ ॥ अथ स्रुवमादत्ते । तं प्रतपति '[१]प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा ऽअरातयो निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता ऽअरातय' ऽइति वा ॥ ४ ॥ देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य

(१) शु० य० अ० १ क० २९ ।

ऽआसद्गाद्विभयाञ्चक्रुस्तद्यज्ञमुखादेवैतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यतोऽपहन्ति ॥ ५ ॥ स वा ऽइत्त्यग्रैरन्तरतः सम्मार्ष्टि । 'अनिशितोऽसि सपत्नक्षिदि'ति यथाऽनुपरतो यजमानस्य सपत्नान्क्षिणुयादेवमेतदाह 'वाजिनं त्वा वाजेध्यायै सम्माज्मी'ति यज्ञियं त्वा यज्ञाय सम्माज्मीत्त्येवैतदाहैतेनैव सर्वाः स्रुचः सम्मार्ष्टि 'वाजिनी त्वे'ति स्रुचं तूष्णीं प्राशित्रहरणं* ॥ ६ ॥ स वा ऽइत्त्यग्रैरन्तरतः सम्मार्ष्टीति । मूलैर्बाह्यत ऽइतीव वा ऽअयं प्राण ऽइतीवोदानः प्राणोदानावेवैतद्दधाति तस्माद्वितीवेमानि लोमानीतीवेमानि ॥ ७ ॥ स वै सम्मृज्य सम्मृज्य प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति । यथाऽवमर्शं निर्णिज्याऽनवमर्शमुत्तमं परिक्षालयेदेवं तत्तस्मात्प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ ८ ॥ स वै स्रुवमेवाग्रे सम्मार्ष्टि । अथेतराः स्रुचो योषा वै स्रुग्वृषा स्रुवस्तस्माद्यद्यपि बह्व्य ऽइव स्त्रियः सार्द्धं यन्ति य ऽएव तास्वपि कुमारक ऽइव पुमान् भवति स ऽएव तत्र प्रथम ऽएत्त्यनूच्य ऽ इतरास्तस्मात्स्रुवमेवाग्रे सम्मार्ष्ट्यथेतराः स्रुचः ॥ ९ ॥ स वै तथैव सम्मृज्यात् । यथाऽग्निं नाऽभिव्युक्षेद्यथा यस्मा ऽअशनमाहरिष्यन्त्स्यात्तं पात्रनिर्णेजनेनाऽभिव्युक्षेदेवं तत्तस्माद्वु तथैव सम्मृज्याद्यथाऽग्निं नाऽभिव्युक्षेत् प्राङिवेवोत्क्रम्य ॥ १० ॥ तद्धैके । स्रुवसम्मार्जनान्यग्नावभ्यादधति वेदस्याहाऽभूवन्त्स्रुच ऽएभिः सममार्जिषुरिदं वै किञ्चियज्ञस्य नेदिदं बहिर्द्धा यज्ञाद्भव-

(१) शु० सं० अ० १ क० २९। (२) शु० सं० अ० १ क० २९।
(३) शु० सं० अ० १ क० २९।
* 'ग' पुस्तके 'प्राशित्रहरणम्' इति।

दिति तदु तथा न कुर्य्याद्यथा यस्मा ऽअशनमाहरेत्तं पात्रनिर्णेजनं पाययेदेवं तत्तस्मादु परास्येद्वैतानि ॥ ११ ॥ अथ पत्नीꣳ सन्नह्यति । जघनार्द्धो वा ऽएष यज्ञस्य यत्पत्नी प्राङ् मे यज्ञस्तायमानो यादिति युनक्त्येवैनामेतद्युक्ता मे यज्ञमन्वासाता ऽइति ॥ १२ ॥ योक्त्रेण सन्नह्यति । योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्त्यस्ति वै पत्न्या ऽअमेध्यं यदवाचीनं नाभेरथैतदाज्यमवेक्षिष्यमाणा भवति तदेवास्या ऽएतद्योक्त्रेणान्तर्दधात्यथ मेध्येनैवोत्तरार्द्धेनाऽऽज्यमवेक्षते तस्मात्पत्नीꣳ सन्नह्यति ॥ १३ ॥ स वा ऽअभिवासः सन्नह्यति । ओषधयो वै वासो वरुण्या रज्जुस्तदोषधीरेवैतदन्तर्दधाति तथो हैनामेषा वरुण्या रज्जुर्न हिनस्ति तस्मादभिवासः सन्नह्यति॥१४॥ स सन्नह्यति । 'अदित्यै रास्नासी'तीयं वै पृथिव्यदितिः सेयं देवानां पत्न्येषा वा ऽएतस्य पत्नी भवति तदस्या ऽएतद्रास्नामेव करोति न रज्जुः हिरो वै रास्ना तामेवाऽस्या ऽएतत्करोति ॥ १५ ॥ स वै न ग्रन्थिं कुर्य्यात् । वरुण्यो वै ग्रन्थिर्वरुणो ह पत्नीं गृह्णीयाद्यद् ग्रन्थिं कुर्य्यात्तस्मान्न ग्रन्थिं करोति ॥ १६ ॥ ऊर्द्ध्वमेवोद्गूहति । 'विष्णोर्वेष्पोऽसी'ति सा वै न पश्चात्प्राची देवानां यज्ञमन्वासीतेयं वै पृथिव्यदितिः सेयं देवानां पत्नी सा पश्चात्प्राची देवानां यज्ञ-

---

(१) शु य अ १ क ३०। (२) शु य अ १ क ३०।

* 'विष्णोर्वेष्प' इत्यत्र 'विष्लृ व्याप्तौ' (जुहो० १३) इति धातो 'पानीविषिभ्य प' (३१०) इत्यौणादिकसूत्रेण 'प' प्रत्यये वेष्प इति रूप निष्पद्यते। अत्र वेष्क इति पाठकल्पनमौणादिकसूत्राज्ञानमूलकम्। पकारघटितपाठस्य आसेतुहिमाचल सम्प्रदायसिद्धत्वादिति शतीयभाष्ये आचार्या।

मन्वास्ते तद्वेमामभ्यारोहेत् सा पत्नी क्षिप्रेऽमुँल्लोकमियात्तथो ह पत्नी ज्ज्योग्जीवति तदस्या ऽएवैतान्निह्नुते तथो हेनामियं न हिनस्ति तस्माद् दक्षिणत ऽइवैवाऽन्वासीत ॥१७॥ अथाऽऽज्यमवेक्षते। योषा वै पत्नी रेत ऽआज्यं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्मादाऽऽज्यमवेक्षते ॥ १८ ॥ साऽवेक्षते। 'अदब्धेन त्वा चक्षुषाऽवपश्यामी'त्यनार्त्तेन त्वा चक्षुषाऽवपश्यामीत्त्येवैतदाह। 'ऽग्नेर्जिह्वासीति' यदा वा ऽएतदग्नौ जुह्वत्यथाऽग्नेर्जिह्वा ऽइवोत्तिष्ठन्ति तस्मादाहाऽग्नेर्जिह्वासीति 'सुहूर्देवेभ्यऽ' इति साधुदेवेभ्य ऽइत्त्येवैतदाह 'धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषेयजुष' ऽइति सर्वस्मै मे यज्ञायेधीत्त्येवैतदाह ॥ १९ ॥ अथाऽऽज्यमादाय प्राङुद्राद्रवति। तदाऽऽहवनीयेऽधिश्रयति यस्याऽऽहवनीये हवीꣳषि श्रपयन्ति सर्वो मे यज्ञ ऽआहवनीये श्रृतोऽसदित्यथ यदमुत्राऽग्नेऽधिश्रयति पत्नीꣳ ह्यवकाशयिष्यन्भयति न हि तदवकल्पते यत् सामि प्रत्यग्घरेत्पत्नीमवकाशयिष्यामीत्यथ यत्पत्नीं नाऽवकाशयेदन्तरियाद्ध यज्ञात् पत्नीं तथो ह यज्ञात्पत्नीं नाऽन्तरेति तस्माद् सार्द्धमेव विलाप्य प्रागुदाहरत्त्यवकाश्य पत्नीं यस्यो पत्नी न भवत्त्यग्र ऽएव तस्याऽऽहवनीयेऽधिश्रयति ततस्तऽआदत्ते तदन्तर्वेद्यासादयति ॥ २० ॥ तदाहुः। नाऽन्तर्वेद्यासादयेदतो वै देवानां पत्नीः संयाजयन्त्यवसभा ऽअह देवानां पत्नीः करोति परः पुꣳसो हाऽस्य पत्नी भवतीति

(१) शु. यं. अ. १८. २०। (२) शु. यं. अ. १८. २०।
(३) शु. यं. अ. १८. २०। (४) शु. यं. अ. १८. २०।

तदु होवाच याज्ञवल्क्यो यथाऽऽदिष्टं पत्न्या ऽअस्तु कस्तदाद्रियेत यत्परः पुꣳसा वा पत्नी स्याद्यथा वा यज्ञो वेदिर्यज्ञ ऽआज्यं यज्ञायज्ञं निर्मिमा ऽइति तस्मादन्तर्वेद्यैवाऽऽसादयेत् ॥ २१ ॥ प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतः । ते तत ऽआदत्ते ताभ्यामाज्यमुत्पुनात्येको वा ऽउत्पवनस्य बन्धुर्मेध्यमेवैतत्करोति ॥ २२ ॥ स ऽउत्पुनाति । 'सवितुस्त्वा प्रसव ऽउत्पुनाम्म्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभि'रिति सोऽसावेव बन्धुः ॥ २३ ॥ अथाऽऽज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् । प्रोक्षणीरुत्पुनाति 'सवितुर्वः प्रसव ऽउत्पुनाम्म्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभि'रिति सोऽसावेव बन्धुः ॥ २४ ॥ तद्यदाज्यालिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् । प्रोक्षणीरुत्पुनाति तदप्सु पयो दधाति तदिदमप्सु पयो हितमिदꣳ हि यदा वर्षत्यथौषधयो जायन्त ऽओषधीर्जग्ध्वाऽपः पीत्वा तत ऽएष रसः सम्भवति तस्माद् रसस्यो चैव सर्वत्वाय ॥ २५ ॥ अथाऽऽज्यमवेक्षते । तद्धैके यजमानमवख्यापयन्ति तदु होवाच याज्ञवल्क्यः कथं नु न स्वयमध्वर्य्यवो भवन्ति कथꣳ स्वयं नान्वाहुर्य्यत्र भूयस्य ऽइवाऽऽशिषः क्रियन्ते कथं न्वेषामत्रैव श्रद्धा भवतीति यां वै कां च यज्ञ ऽऋत्विज ऽआशिषमाशासते यजमानस्यैव सा तस्मादध्वर्य्युरेवाऽवेक्षेत ॥ २६ ॥ सोऽवेक्षते । सत्यं वै चक्षुः सत्यꣳ हि वै चक्षुस्तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य ऽएव ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा ऽएव श्रद्दध्याम तत्सत्ये-

(१) शु स अ १ क ३१। (२) शु स अ १ क ३१।

नैवैतत्समर्द्धयति ॥ २७ ॥ सोऽवेक्षते । 'तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसी'ति स ऽएष सत्य ऽएव मन्त्रस्तेजो ह्येतच्छुक्रꣳ ह्येतदमृतꣳ ह्येतत्तत्सत्येनैवैतत्समर्द्धयति ॥ २८ ॥

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञो यदेनं पुरुषस्तनुतऽएष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान् विधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥ तस्येयमेव जुहूः । इयमुपभृदसावेव ध्रुवा तद्वा ऽआत्मन ऽएवेमानि सर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति तस्माद्ध ध्रुवाया ऽएव सर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ २ ॥ प्राणऽएव स्रुवः । सोऽयं प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यनु सञ्चरति तस्माद्ध स्रुवः सर्वा ऽअनु स्रुचः सञ्चरति ॥ ३ ॥ तस्याऽसावेव द्यौर्जुहूः । अथेदमन्तरिक्षमुपभृदियमेव ध्रुवा तद्वाऽअस्या ऽएवेमे सर्वे लोकाः प्रभवन्ति तस्माद्ध ध्रुवाया ऽएव सर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ ४ ॥ अयमेव स्रुवो योऽयम्पवते । सोऽयमिमान्सर्वाँल्लोकाननुपवते तस्माद्ध स्रुवः सर्वा ऽअनु स्रुचः सञ्चरति ॥५॥ स ऽएष यज्ञस्तायमानः । देवेभ्यस्तायत ऽऋतुभ्यश्छन्दोभ्यो यद्धविस्तद्देवानां यत्सोमो राजा यत्पुरोडाशस्तत्तदादिश्य गृह्णात्यमुष्मै त्वा जुष्टं गृह्णामीत्येवमु हि तेषाम् ॥ ६ ॥ अथ यान्याज्यानि गृह्यन्ते । ऋतुभ्यश्चैव तानि छन्दोभ्यश्च गृह्यन्ते तत्तदनादिश्याऽऽज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति स वै चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टौ-

(१) शु॰ सं॰ अ॰ १ क॰ ३१।

कृत्व ऽउपभृति ॥ ७ ॥ स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति । ऋतुभ्य स्तद् गृह्णाति प्रयाजेभ्यो हि तद् गृह्णात्यृतवो हि प्रयाजा- स्तत्तदनादिश्याऽऽज्यस्यैव रूपेण गृह्णात्यजामितायै जामि ह कुर्याद्यद्वसन्ताय त्वा ग्रीष्माय त्वेति गृह्णीयात्तस्मादनादि- श्याऽऽज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥८॥ अथ यदष्टौकृत्व ऽउप- भृति गृह्णाति । छन्दोभ्यस्तद् गृह्णात्यनुयाजेभ्यो हि तद् गृह्णाति छन्दाꣳसि ह्यनुयाजास्तत्तदनादिश्याऽऽज्यैव रूपेण गृह्णात्यजामितायै जामि ह कुर्याद्यद्गायत्र्यै त्वा त्रिष्टुभे त्वेति गृह्णीयात्तस्मादनादिश्याऽऽज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥९॥ अथ यच्चतुर्ध्रुवायां गृह्णाति । सर्वस्मै तद्यज्ञाय गृह्णाति तत्तदनादिश्याऽऽज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति कस्मा ऽउ ह्यादिशे- द्यतः सर्वाभ्य ऽएव देवताभ्योऽवद्यति तस्मादनादिश्याऽऽज्य- स्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ १० ॥ यजमान ऽएव जुहूमनु । योऽस्मा ऽअरातीयति स ऽउपभृतमन्वन्तेव जुहूमन्वाद्य ऽउप- भृतमन्वत्तैव जुहूराद्य ऽउपभृत्स वै चतुर्जुह्वां गृह्णात्य- ष्टौकृत्व ऽउपभृति ॥ ११ ॥ स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति । अत्तारमेवैतत्परिमिततरं कनीयाꣳसं करोत्यथ यदष्टौकृत्व ऽउपभृति गृह्णात्याद्यमेवैतदपरिमिततरं भूयाꣳसं करोति तद्धि समृद्धं यत्रात्ता कनीयानाद्यो भूयान् ॥ १२ ॥ स वै चतुर्जुह्वां गृह्णन् । भूय ऽआज्यं गृह्णात्यष्टौकृत्व ऽउपभृति गृह्णन्कनीय ऽआज्यं गृह्णाति ॥ १३ ॥ स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णन् । भूय ऽआज्यं गृह्णात्यत्तारमेवैतत्परिमिततरं कनी- याꣳसं कुर्वंस्तस्मिन्वीर्यं बलं दधात्यथ यदष्टौकृत्व ऽउप-

भृति गृह्णन् कनीय ऽआज्यं गृह्णात्याय्यमेवैतदुपरिमिततरं भूयाꣳसं कुर्वंस्तमवीर्य्यमबलीयाꣳसं करोति तस्मादुत राजाऽपारां विशं प्रावसायाऽप्येकवेश्मनैव जिनाति स्वयथा स्वत्कामयते तथा सचत ऽएतेनो ह तद्वीर्य्येण यजुह्वां भूय ऽआज्यं गृह्णाति स यजुह्वां गृह्णाति जुह्वेव तज्जुहोति यदुपभृति गृह्णाति जुह्वेव तज्जुहोति ॥ १४ ॥ तदाहुः । कस्मा ऽउ तर्ह्युपभृति गृह्णीयाद्यदुपभृता न जुहोतीति स यद्धोपभृता जुहुयात्पृथग्घैवेमाः प्रजाः स्युर्नैवाऽत्ता स्यान्नाद्यः स्यादथ यत्तज्जुह्वेव समानीय जुहोति तस्मादिमा विशः क्षत्रियाय बलिः हरन्त्यथ यदुपभृति गृह्णाति तस्मादु क्षत्रियस्यैव वशे सति वैश्यं पशव ऽउपतिष्ठन्तेऽथ यत्तज्जुह्वेव समानीय जुहोति तस्माद्यदोत क्षत्रियः कामयतेऽथाह वैश्यमपि यत्ते परो निहितं तदाहरेति तं जिनाति स्वयथा स्वत्कामयते तथा सचत ऽएतेनो ह तद्वीर्य्येण ॥१५॥ तानि वा ऽएतानि । छन्दोभ्य ऽआज्यानि गृह्यन्ते स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति गायत्र्यै तद् गृह्णात्यथ यदष्टौकृत्व ऽउपभृति गृह्णाति त्रिष्टुब्जगतीभ्यां तद् गृह्णात्यथ यच्चतुर्ध्रुवायां गृह्णात्यनुष्टुभे तद् गृह्णाति वाग्वा ऽअनुष्टुब्वाचो वा ऽइदꣳ सर्वं प्रभवति तस्मादु ध्रुवाया ऽएव सर्वो यज्ञः प्रभवतीयं वा ऽअनुष्टुबस्यै वा ऽइदꣳ सर्वं प्रभवति तस्मादु ध्रुवाया ऽएव सर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ १६ ॥ स गृह्णाति । '(१)धाम नामासि प्रियं देवानामि'त्येतद्वै देवानां

(१) शु यं अ १ क ३१ ।

प्रियतमं धाम यदाज्यं तस्मादाह धाम नामाऽसि प्रियं देवानामित्य'नाधृष्टं देवयजनमसी'ति वज्रो ह्याज्यं तस्मादाहाऽनाधृष्टं देवयजनमसीति ॥ १७ ॥ स एतेन यजुषा । सकृज्जुह्वां गृह्णाति त्रिस्तूष्णीमेतेनैव यजुषा सकृदु पभृति गृह्णाति सप्तकृत्वस्तूष्णीमेतेनैव यजुषा सकृद् ध्रुवायां गृह्णाति त्रिस्तूष्णीं तदाहुस्त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयात्त्रिवृद्धि यज्ञ इति तदु नु सकृत्सकृदेवाऽत्रो ह्येव त्रिर्गृहीतं सम्पद्यते ॥ १८ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स इध्ममेवाऽग्रे प्रोक्षति 'कृष्णोऽस्याऽऽखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामी'ति तन्मेध्यमेवैतदग्नये करोति ॥ १ ॥ अथ वेदिं प्रोक्षति । 'वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामी'ति तन्मेध्यामेवैतद्बर्हिषे करोति ॥ २ ॥ अथाऽस्मै बर्हिः प्रयच्छति । तत्पुरस्ताद्ग्रन्थ्यासादयति तत्प्रोक्षति 'बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामी'ति तन्मेध्यमेवैतत्स्रुग्भ्यः करोति ॥३॥ अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ताभिरोषधीनां मूलान्युपनिनय'त्यदित्यै व्युन्दनमसी'तीयं वै पृथिव्यदितिस्तदस्या एवैतदोषधीनां मूलान्युपोनत्ति ता इमा आर्द्रमूला ओष-

---

छ—'ग' पुस्तके 'मीति' पदं नोपलभ्यते ।

(१) शु० य० अ० १ क० ३१ । (२) शु० य० अ० २ क० १ । (३) शु० य० अ० २ क० १ । (४) शु० य० अ० २ क० १ । (५) शु० य० अ० २ क० २ ।

धयस्तस्माद्यद्यपि शुष्काण्यग्राणि भवन्त्यार्द्राण्येव मूलानि भवन्ति ॥ ४ ॥ अथ विस्रꣳसस्य ग्रन्थिम् । पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णाति 'विष्णोस्तुपोऽसी, ति यज्ञो वै विष्णुस्तस्येयमेव शिखा स्तुप ऽएतामेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति पुरस्ताद् गृह्णाति पुरस्ताद्ध्ययꣳ स्तुपस्तस्मात्पुरस्ताद् गृह्णाति ॥ ५ ॥ अथ सन्नहनं विस्रꣳसयति । प्रवल्हः हैवाऽस्य स्त्री विजायत ऽइति तस्मात्सन्नहनं विस्रꣳसयति तद्दक्षिणायाꣳ श्रोणौ निदधाति नीविर्हैवाऽस्यैषा दक्षिणत ऽइव ह्ययं नीविस्तस्माद्दक्षिणायाꣳ श्रोणौ निदधाति तत्पुनरभिच्छादयत्यभिच्छन्नेव ह्ययं नीविस्तस्मात्पुनरभिच्छादयति ॥ ६ ॥ अथ बर्हि स्तृणाति । अयं वै स्तुपः प्रस्तरोऽथ यान्यवाक्षि लोमानि तान्येवाऽस्य यदितरं बर्हिस्तान्येवाऽस्मिन्नेतद्दधाति तस्माद्बर्हि स्तृणाति ॥ ७ ॥ योषा वै वेदिः । तामेतद्देवाश्च पर्य्यासते ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रुवाꣳसोऽनूचानास्तेष्वेवैनामेतत्पर्य्यासीनेष्वनग्नां करोत्यनग्नताया ऽएव तस्माद्बर्हि स्तृणाति ॥ ८ ॥ यावती वै वेदिः । तावती पृथिव्व्योषधयो बर्हिस्तदस्यामेवैतत्पृथिव्व्यामोषधीर्दधाति ता ऽइमा ऽअस्यां पृथिव्व्यामोषधयः प्रतिष्ठितास्तस्माद्बर्हि स्तृणाति ॥९॥ तद्वै बहुलꣳ स्तृणीयादित्याहुः । यत्र वा ऽअस्यै बहुलतमा ऽओषधयस्तदस्या ऽउपजीवनीयतमं तस्माद्बहुलꣳ स्तृणीयादिति तद्वै तदाहर्त्त्यैवाऽधि त्रिवृत्स्तृणाति त्रिवृद्धि यज्ञोऽथो ऽअपि प्रवर्हꣳ स्तृणीयात्स्तृणन्ति बर्हिरानुष-

(१) शु० सं० अ० २ क० २।

गिति बृंक्कपिणाऽभ्यनूक्तमधरमूलꣳ स्तृणात्यधरमूला ऽइव् हीमा ऽअस्यां पृथिव्यामोषधयः प्रतिष्ठितास्तस्मादधर-मूलꣳ स्तृणाति ॥ १० ॥ स स्तृणाति । 'ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थां देवेभ्य' ऽइति साध्वीं देवेभ्य ऽइत्ये-वैतदाह यदाहोर्णम्रदसं त्वेति स्वासस्थां देवेभ्य ऽइति स्वासदां देवेभ्य ऽइत्येवैतदाह ॥ ११ ॥ अथाऽग्निं कल्पयति । शिरो वै यज्ञस्याऽऽहवनीयः [1]पूर्वोऽर्द्धो वै शिरः पूर्वा ऽर्द्धमे-वैतद्यज्ञस्य कल्पयत्युपर्य्युपरि प्रस्तरं धारयन्कल्पयत्ययं वै स्तुपः प्रस्तर ऽएतमेवाऽस्मिन्नेतत्प्रति दधाति तस्मादु-पर्य्युपरि प्रस्तरं धारयन्कल्पयति ॥ १२ ॥ अथ परिधीन् परिदधाति । तद्यत्परिधीन्परिदधाति यत्र वै देवा ऽअग्रे ऽग्निः होत्राय प्रावृणत तद्धोवाच न वा ऽअहमिदमुत्सहे यद्वो होता स्यां यद्वो हव्यं वहेयं त्रीन्पूर्वांश्प्रावृढं ते प्राऽध-न्विपुस्तान्मे ऽवकल्पयताऽथ वा ऽअहमेतदुत्साक्ष्ये यद्वो होता स्यां यद्वो हव्यं वहेयमिति तथेति तानस्मा ऽएता-न्वाऽकल्पयंस्त ऽएते परिधयः ॥ १३ ॥ स होवाच । वज्रो वै तान्वषट्कारः प्रावृणग्वज्राद्वै वषट्काराद्बिभेमि यन्मा वज्रो वषट्कारो न प्रवृञ्ज्यादेतैरेव मा परिधत्त तथा मा वज्रो वषट्कारो न प्रवर्क्ष्यतीति तथेति तमेतैः पर्य्यदधुस्तं न वज्रो वषट्कारः प्रावृणक्तद्वस्मैवैतदग्नये नह्यति यदेतैः परिदधाति ॥ १४ ॥ त ऽउ हैत ऽऊचुः ।

(१) शु० य० अ० २ क० २।

*—'क' पुस्तके 'स्तृपि' इति । 'ख' पुस्तके 'स्तृपि' इति । 'ग' पुस्तके 'त्रिपि' इति च पाठो लभ्यते । [1] 'ग' पुस्तके पूर्वोऽर्ध इति ।

इदमु चेदस्माद्यज्ञे युङ्क्थास्त्वेवाऽस्माकमपि यज्ञे भाग
ऽइति ॥ १५ ॥ तथेति देवा ऽअब्रुवन् । यद्वहिष्परिधि
स्कन्त्स्यति तद्युष्मासु हुतमथ यद्व ऽउपर्य्युपरि होष्यन्ति
तंद्वोऽविष्यत्यथ यदग्नौ होष्यन्ति तद्वोऽविष्यतीति स
यदग्नौ जुहति तदेनानवत्यथ यदेनानुपर्य्युपरि जुह्वति तदे-
नानवत्यथ यद्वहिष्परिधि स्कन्दति तदेतेषु हुतं तस्माद् ह
नाग ऽइव स्कन्नं स्यादिमां वै ते [†]पृथिवीं प्राविशन्यद्वा
ऽइदं किञ्च स्कन्दत्यस्यामेव तत्सर्वं प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥
स स्कन्नमभिमृशति । '[1]भुवपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा
भूतानां पतये स्वाहे'त्येतानि वै तेषामग्नीनां नामानि
यद्भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानां पतिस्तद्यथा वषट्कृतꣳ हुत-
मेवमस्यैतेष्वग्निषु भवति ॥ १७ ॥ तद्धैके । इध्मस्यैवैता-
न्परिधीन् परिदधति तदु तथा न कुर्य्यादनवक्लृप्ता ह
तस्यैते भवन्ति यानिध्मस्य परिदधात्यभ्याधानाय ह्येवेध्मः
क्रियते तस्यो हैवैतेऽवक्लृप्ता भवन्ति यस्यैतानन्यताना-
हरन्ति परिधय ऽइति तस्मादन्यानेवाऽऽहरेयुः ॥ १८ ॥
ते वै पालाशाः स्युः । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्माऽग्निरग्नयो हि
तस्मात्पालाशाः स्युः ॥ १९ ॥ यदि पालाशान्न विन्देत् ।
अथो ऽअपि वैकङ्कता स्युर्य्यदि वैकङ्कतान्न विन्देदथो
ऽअपि कार्ष्मर्य्यमयाः स्युर्य्यदि कार्ष्मर्य्यमयान्न विन्देदथो

*—इत उत्तरं 'तद्वो' इत्यत प्राक् पाठ 'ग' पुस्तके नास्ति ।
(१) शु० यं० अ० २ क० २ ।
†—नास्त्येतद् पाठो 'ग' पुस्तके ।

ऽअपि वैल्वाः स्युरथो खादिरा ऽअथो ऽऔदुम्बरा ऽएते हि व्वृक्षा यज्ञियास्तस्मादेतेषां व्वृक्षाणां भवन्ति ॥ २० ॥

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ २ ॥

कण्डिकासङ्ख्या ॥ १२२ ॥

ते वा ऽआर्द्राः स्युः । एतद्ध्येषां जीवमेतेन सतेजस ऽएतेन व्वीर्य्यवन्तस्तस्मादार्द्राः स्युः ॥ १ ॥ स मध्यममेवाऽग्रे परिधिं परिदधाति । 'गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु व्विश्वस्याऽरिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ऽईडित' ऽइति ॥ २ ॥ अथ दक्षिणं परिदधाति । 'इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो व्विश्वस्याऽरिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ऽईडित' ऽइति ॥ ३ ॥ अथोत्तरं परिदधाति । 'मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्म्मणा व्विश्वस्याऽरिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ऽईडित' ऽइत्यग्नयो हि तस्मादाहाऽग्निरिड ऽईडित ऽइति ॥ ४ ॥ अथ समिधमभ्यादधाति । स मध्यममेवाऽग्रे परिधिमुपस्पृशति तेनैतानग्ने समिन्धेऽथाग्नावभ्यादधाति तेनो ऽअग्निं प्रत्यक्षः समिन्धे ॥ ५ ॥ सोऽभ्यादधाति । 'वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तः समिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वर' ऽइत्येतया

(१) शु॰ सं॰ अ॰ २ क॰ ३। (२) शु॰ सं॰ अ॰ २ क॰ ३। (३) शु॰ सं॰ अ॰ २ क॰ ३। (४) शु॰ सं॰ अ॰ २ क॰ ४।

पाहि यज्ञपतिमि'ति तद्यजमानमाह 'पाहि मां यज्ञन्य'मिति तदुष्व्यात्मानं यज्ञान्यज्ञन्तुरेति यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतत्सर्वं परिददाति गुप्त्यै तस्मादाह ता विष्णो पाहीति ॥ १६ ॥

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

— ❀ —

इन्धे ह वा ऽएतद्ध्वर्युः । इध्मेनाऽग्निं तस्मादिध्मो नाम समिन्धे सामिधेनीभिर्होता तस्मात्सामिधेन्यो नाम ॥ १ ॥ स ऽआह । अग्नये समिध्यमानायाऽनुब्रूहीत्यग्नये ह्येतत्समिध्यमानायाऽन्वाह ॥२॥ तदु हैक ऽआहुः । अग्नये समिध्यमानाय होतरनुब्रूहीति तदु तथा न ब्रूयादहोता वाऽएष पुरा भवति यदेवैनं प्रवृणीतेऽथ होता तस्मादु ब्रूयादग्नये समिध्यमानायाऽनुब्रूहीत्येव ॥ ३ ॥ आग्नेयीरन्वाह । स्वयैवैनमेतद्देवतया समिन्धे गायत्रीरन्वाह गायत्रं वाऽअग्नेश्छन्दः स्वेनैवैनमेतच्छन्दसा समिन्धे वीर्यं गायत्री ब्रह्म गायत्री वीर्येणैवैनमेतत्समिन्धे ॥ ४ ॥ एकादशाऽन्वाह । एकादशाऽक्षरा वै त्रिष्टुब्ब्रह्म गायत्री क्षत्रं त्रिष्टुबेताभ्यामेवैनमेतदुभाभ्यां वीर्याभ्याᳬं समिन्धे तस्मादेकादशाऽन्वाह ॥ ५ ॥ स वै त्रिः प्रथमामन्वाह । त्रिरुत्तमां त्रिवृत्प्रायणा हि यज्ञास्त्रिवृदुदयनास्तस्मात्त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् ॥ ६ ॥ ताः पञ्चदश सामिधेन्यः सम्पद्यन्ते । पञ्चदशो वै वज्रो वीर्यं वज्रो वीर्यमेवैतत्सामिधेनीरभि-

(१) शु० सं० अ० २ क० ६ ।

सम्पादयति तस्मादेतास्वनूच्यमानासु यं द्विष्यात्तमङ्गुष्ठाभ्यामवबाधेतेदमहममुमवबाध इति तदेनमेतेन वज्रेणाऽवबाधते ॥७॥ पञ्चदश वा अर्द्धमासस्य रात्रयः । अर्द्धमासशो वै संवत्सरो भवन्नेति तद्रात्रीराप्नोति ॥ ८ ॥ पञ्चदशानामु वै गायत्रीणाम् । त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाऽक्षराणि त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याऽहानि तदहान्याप्नोति तद्वेव संवत्सरमाप्नोति ॥ ९ ॥ सप्तदश सामिधेनीः । इष्ट्या अनुब्रूयादुपांशु तस्यै देवतायै यजति यस्याऽइष्टिं निर्वपति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्त्तव एषऽएव प्रजापतिः सप्तदशः सर्वं वै प्रजापतिस्तत्सर्वेणैव तं काममनपराधः राध्नोति यस्मै कामायेष्टिं निर्वपत्युपांशु देवतां यजत्यनिरुक्तं वा उपांशु सर्वं वा अनिरुक्तं तत्सर्वेणैव तं काममनपराधः राध्नोति यस्मै कामायेष्टिं निर्वपत्येष इष्टेरुपचारः ॥ १० ॥ एकविंशतिः सामिधेनीः । अपि दर्शपूर्णमासयोरनुब्रूयादित्याहुर्द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्त्तवस्त्रयो लोकास्तद्विंशतिरेष एवैकविंशो य एष तपति सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति तस्मादेकविंशतिमनुब्रूयात् ॥११॥ ता हैता गतश्रेरेवाऽनुब्रूयात् । य इच्छेन्न श्रेयान्त्स्यान्न पापीयानिति यादृशाय हैव स तेऽन्वाहुस्तादृङ्घैव भवति पापीयान्वा यस्यैवं विदुष एता अन्वाहुः सो एषा मीमांसैव नेत्त्वेवैता अनूच्यन्ते ॥ १२ ॥ त्रिरेव प्रथमां त्रिरुत्तमामन्वानश्चनुब्रूयात् । त्रयो वा इमे लोका-

गायत्र्या गायत्रीमेवैतत्समिन्धे सा गायत्री समिद्धाऽन्यानि छन्दाᳬंसि समिन्धे छन्दाᳬंसि समिद्धानि देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति ॥ ६ ॥ अथ यां द्वितीयाᳬं समिधमभ्यादधाति । वसन्तमेव तया समिन्धे स वसन्तः समिद्धोऽन्यानृतून्त्समिन्ध ऋतवः समिद्धाः प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति सोऽभ्यादधाति 'समिदसी'ति समिद्धि वसन्तः ॥७॥ अथाऽभ्याधाय जपति । 'सूर्य्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्याश्चिदभिशस्त्या' इति गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्यथैतत्सूर्य्यमेव पुरस्ताद् गोप्तारं करोति नेत्पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षाᳬंस्यभ्यवचरानिति सूर्य्यो हि नाष्ट्राणाᳬं रक्षसामपहन्ता ॥ ८ ॥ अथ यामेवाऽमूं तृतीयाᳬं समिधमभ्यादधाति । अनुयाजेषु ब्राह्मणमेव तया समिन्धे स ब्राह्मणः समिद्धो देवेभ्यो यज्ञं वहति ॥ ९ ॥ अथ स्तीर्णां वेदिमुपावर्त्तते । स द्वे तृणे आदाय तिरश्ची निदधाति 'सवितुर्बाहू स्थ' इत्ययं वै स्तुपः प्रस्तरोऽथाऽस्यैते भुवावेव तिरश्ची निदधाति तस्मादिमे तिरश्च्यौ भ्रुवौ क्षत्रं वै प्रस्तरो विश इतरं बर्हिः क्षत्रस्य चैव विशश्च विधृत्यै तस्मात्तिरश्ची निदधाति तस्माद्वेव विधृती नाम ॥१०॥ तत्प्रस्तरᳬ स्तृणाति । 'ऊर्णम्म्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्य' इति साधु देवेभ्य इत्येवैतदाह यदाहोर्णम्म्रदसं त्वेति स्वासस्थं देवेभ्य इति स्वासदं देवेभ्य इत्ये-

(१) शु० य० अ० २ क० ५। (२) शु० य० अ० २ क० ५। (३) शु० य० अ० २ क० ५। (४) शु० य० अ० २ क० ५।

वैतदाह ॥ ११ ॥ तमभिनिदधाति । 'आ त्वा वसवो रुद्रा ऽआदित्याः सदन्त्वि'त्येते वै त्रया देवा यद्वसवो रुद्रा ऽआदित्या ऽएते त्वा सीदन्त्वित्येवैतदाहाऽभिनिहित ऽएव सव्येन पाणिना भवति ॥ १२ ॥ अथ दक्षिणेन जुहूं प्रतिगृह्णाति । नेदिह पुरा नाष्ट्रा रक्षाᳪस्याविशानिति ब्राह्मणो हि रक्षसामपहन्ता तस्मादभिनिहित ऽएव सव्येन पाणिना भवति ॥ १३ ॥ अथ जुहूं प्रति गृह्णाति । 'घृताच्यसि जुहूर्नाम्ने'ति घृताची हि जुहूर्हि नाम्ना 'सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियᳪ सद ऽआसीदे'ति 'घृताच्यस्युप-भृन्नाम्ने'त्युपभृतं घृताची ह्युपभृद्धि नाम्ना 'सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियᳪ सद ऽआसीदे'ति 'घृताच्यसि ध्रुवा नाम्ने'ति ध्रुवां घृताची हि ध्रुवा हि नाम्ना 'सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियᳪ सद ऽआसीदे'ति 'प्रियेण धाम्ना प्रियᳪ सद ऽआ-सीदे'ति यदन्यद्धविः ॥ १४ ॥ स वा ऽउपरि जुह्वᳪ साद-यति । अथ ऽइतराः स्रुचः क्षत्रं वै जुहूर्विश ऽइतराः स्रुचः क्षत्रमेवैतद्विश ऽउत्तरं करोति तस्मादुपर्यासीनं क्षत्रियमधस्तादिमाः प्रजा ऽउपासते तस्मादुपरि जुहूᳪ सादयत्यथ ऽइतराः स्रुचः ॥ १५ ॥ सोऽभिमृशति । 'ध्रुवा ऽअसदन्नि'ति ध्रुवा ह्यसदन्नृतस्य योनाविति यज्ञो वा ऽऋतस्य योनिर्यज्ञे ह्यसदं 'स्ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं

(१) शु० य० अ० २ क० ५। (२) शु० य० अ० २ क० ६। (३) शु० य० अ० २ क० ६।
(४) शु० य० अ० २ क० ६। (५) शु० य० अ० २ क० ६। (६) शु० य० अ० २ क०
६। (७) शु० य० अ० २ क० ६। (८) शु० य० अ० २ क० ६। (९) शु० य०
अ० २ क० ६। (१०) शु० य० अ० २ क० ६। (११) शु० य० अ० २ क० ६।

पाहि यज्ञपतिमि॑ति तद्यजमानमाह 'पाहि मां यज्ञन्य॑मिति तदुष्यात्मानं यज्ञान्नान्तरेति यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतत्सर्वं परिददाति गुप्त्यै तस्मादाह ता विष्णो पाहीति ॥ १६ ॥

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इन्धे ह वा ऽएतद्ध्वर्युः। इध्मेनाऽग्निं तस्मादिध्मो नाम समिन्धे सामिधेनीभिर्होता तस्मात्सामिधेन्यो नाम ॥ १ ॥ स ऽआह। अग्नये समिध्यमानायाऽनुब्रूहीत्यग्नये ह्येतत्समिध्यमानायाऽन्वाह ॥२॥ तदु हैक ऽआहुः। अग्नये समिध्यमानाय होतरनुब्रूहीति तदु तथा न ब्रूयादहोता वाऽएष पुरा भवति यदैवैनं प्रवृणीतेऽथ होता तस्मादु ब्रूयादग्नये समिध्यमानायाऽनुब्रूहीत्येव ॥ ३ ॥ आग्नेयीरन्वाह। स्वयैवैनमेतद्देवतया समिन्धे गायत्रीरन्वाह गायत्रं वाऽअग्नेश्छन्दः स्वेनैवैनमेतच्छन्दसा समिन्धे वीर्यं गायत्री ब्रह्म गायत्री वीर्येणैवैनमेतत्समिन्धे ॥ ४ ॥ एकादशाऽन्वाह। एकादशाऽक्षरा वै त्रिष्टुब्ब्रह्म गायत्री क्षत्रं त्रिष्टुवेताभ्यामेवैनमेतदुभाभ्यां वीर्याभ्याᳪं समिन्धे तस्मादेकादशाऽन्वाह ॥ ५ ॥ स वै त्रिः प्रथमामन्वाह। त्रिरुत्तमां त्रिवृत्प्रायणा हि यज्ञास्त्रिवृदुदयनास्तस्मात्त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् ॥ ६ ॥ ताः पञ्चदश सामिधेन्यः सम्पद्यन्ते। पञ्चदशो वै वज्रो वीर्यं वज्रो वीर्यमेवैतत्सामिधेनीरभि-

(१) शु० यं० अ० २ म० ६।

सम्पादयति तस्मादेतास्वनूच्यमानासु यं द्विष्यात्तमङ्गुष्ठाभ्यामववाधेतेदमहममुमववाध इति तदेनमेतेन वज्रेणाऽववाधते ॥७॥ पञ्चदश वा अर्द्धमासस्य रात्रयः । अर्द्धमासशो वै संवत्सरो भवन्नेति तद्रात्रीराप्नोति ॥ ८ ॥ पञ्चदशानासु वै गायत्रीणाम् । त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याऽहानि तदहान्याप्नोति तद्देव संवत्सरमाप्नोति ॥ ९ ॥ सप्तदश सामिधेनीः । इष्ट्या अनुब्रूयादुपांशु तस्यै देवतायै यजति यस्याऽइष्टिं निर्वपति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्त्तव एषऽएव प्रजापतिः सप्तदशः सर्वं वै प्रजापतिस्तत्सर्वेणैव तं काममनपराधः राध्नोति यस्मै कामायेष्टिं निर्वपत्युपांशु देवतां यजत्यनिरुक्तं वा उपांशु सर्वं वा अनिरुक्तं तत्सर्वेणैव तं काममनपराधः राध्नोति यस्मै कामायेष्टिं निर्वपत्येष इष्टेरुपचारः ॥ १० ॥ एकविंशतिः सामिधेनीः । अपि दर्शपूर्णमासयोरनुब्रूयादित्याहुर्द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्त्तवस्त्रयो लोकास्तद्विंशतिरेष एव वैकविंशो य एष तपति सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति तस्मादेकविंशतिमनुब्रूयात् ॥११॥ ता हैता गतश्रेर्वाऽनुब्रूयात् । य इच्छेन्न श्रेयान्स्यान्न पापीयानिति यादृशाय हैव स तेऽन्वाहुस्तादृङ्ङ्हैव भवति पापीयान्वा यस्यैवं विदुष एता अन्वाहुः सो एषा मीमांसैव नेत्त्वेवैता अनूच्यन्ते ॥ १२ ॥ त्रिरेव प्रथमां त्रिरुत्तमामनवानन्ननुब्रूयात् । त्रयो वा इमे लोका-

स्तदिमान्नेवैतल्लोकान्त्सन्तनोतीमाँल्लोकान्त्स्पृणुते ऽथ ऽइमे पुरुषे प्प्राणा ऽएतमेवाऽस्मिन्नेतत्सन्ततमव्व्यवच्छिन्नं दधात्येतदनुवचनम् ॥ १३ ॥ स यावदस्य वशः स्यात् । एवमेवाऽनुविवक्षेत्तस्यैतस्य परिचक्षोत साम्म्युवान्न्यादनवानन्ननुविवक्षंस्तत्कर्म्मं विब्रूवेत सा परिचक्षा ॥ १४ ॥ स यद्येतन्नोदाशꣳसेत । अप्प्येकैकामेवाऽनवानन्ननुब्रूयात्तदेकैकयैवेमाँल्लोकान्त्सन्तनोत्येकैकयेमाँल्लोकान्त्स्पृणुतेऽथ यत्प्राणं दधाति गायत्री वै प्प्राणः स यत्कृत्स्नां गायत्रीमन्वाह तत्कृत्स्नं प्राणं दधाति तस्मादेकैकामेवाऽनवानन्ननुब्रूयात् , ॥ १५ ॥ ता वै सन्तता ऽअव्व्यवच्छिन्ना ऽअन्वाह । संवत्सरस्यैवैतदहोरात्राणि सन्तनोति तानीमानि संवत्सरस्याऽहोरात्राणि सन्ततान्यव्व्यवच्छिन्नानि परिप्लवन्ते द्विषत ऽउ चैवैतद् भ्रातृव्व्याय नोपस्थानं करोत्युपस्थानꣳ ह कुर्य्याद्यदसन्तता ऽअनुब्रूयात्तस्माद्वै सन्तता ऽअव्व्यवच्छिन्ना ऽअन्वाह ॥ १६ ॥

तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

हिङ्कृत्याऽन्वाह । नाऽसामा यज्ञोऽस्तीति वा ऽआहुर्न्न वा ऽअहिङ्कृत्य साम गीयते स यद्धिङ्करोति तद्धिङ्कारस्य रूपं क्रियते प्रणवेनैव साम्नो रूपमुपगच्छत्यो३म् ओ३मित्येतेनो हास्यैष सर्व्व ऽएव ससामा यज्ञो भवति ॥ १ ॥ यद्वेव हिङ्करोति । प्राणो वै हिङ्कारः प्राणो हि वै हिङ्कार-

स्तस्मादपिगृह्य नासिके न हिङ्कर्तुं शक्नोति वाचा वाऽऋचमन्वाह वाक् च वै प्राणश्च मिथुनं तदेतत्पुरस्तान्मिथुनं प्रजननं क्रियते सामिधेनीनां तस्माद्वै हिङ्कृत्याऽन्वाह ॥ २ ॥ स वा ऽउपांशु हिङ्करोति। अथ यदुच्चैर्हिङ्कुर्य्यादन्यतरदेव कुर्य्याद्वाचमेव तस्मादुपांशु हिङ्करोति ॥ ३ ॥ स वा ऽएति च प्रेति चाऽन्वाह। गायत्रीमेवैतदर्वाचीं च पराचीं च युनक्ति पराच्यूह देवेभ्यो यज्ञं वहत्यर्वाची मनुष्यानवति तस्माद्वा ऽएति च प्रेति चाऽन्वाह ॥ ४ ॥ यद्वेवेति च प्रेति चाऽन्वाह। प्रेति वै प्राण ऽएत्युदानः प्राणोदानावेवैतद्दधाति तस्माद्वा ऽएति च प्रेति चाऽन्वाह ॥ ५ ॥ यद्वेवेति च प्रेति चाऽन्वाह। प्रेति वै रेतः सिच्यत ऽएति प्रजायते प्रेति पशवो वितिष्ठन्त ऽएति समावर्त्तन्ते सर्वं वा ऽइदमेति च प्रेति च तस्माद्वा ऽएति च प्रेति चाऽन्वाह ॥ ६ ॥ सोऽन्वाह। प्रवो वाजा ऽअभिद्यव ऽइति तन्नु प्रेति भवत्यग्न ऽआयाहि वीतय ऽइति तद्वेति भवति ॥ ७ ॥ तदु हैक ऽआहुः। उभयं वाऽ एतत्प्रेति सम्पद्यत ऽइति तदु तदाऽतिविज्ञान्यमिव प्रवो वाजा ऽअभिद्यव ऽइति तन्नु प्रेत्यग्न ऽआयाहि वीतय ऽइति तद्वेति ॥ ८ ॥ सोऽन्वाह। 'प्रवो वाजा अभिद्यव' ऽइति तन्नु प्रेति भवति वाजा ऽइत्यन्नं वै वाजा ऽअन्नमेवैतदभ्यनूक्तमभिद्यव ऽइत्यर्द्धमासा वा ऽअभिद्यवोऽर्द्धमासानेवैतदभ्यनूक्तः 'हविष्मन्त' ऽइति

---

(१) 'प्रवो वाजा' इत्येकादश सामिधेनीमन्त्रा, (का० श्रौ० प० ११२) उपलभ्यन्ते, (ऋ० सं० अष्ट० ३ अ० १ व० २८)। (२) ऋ० सं० अष्ट० ३ अ० १ व० २८।

पशवो वै हविष्मन्तः पशूनेवैतदभ्यनूक्तम् ॥ ९ ॥ 'घृताच्य्े'ति । विदेघो ह माथवोऽग्निं वैश्वानरं मुखे बभार तस्य गोतमो राहूगण ऋषिः पुरोहित आस तस्मै ह स्माऽऽमन्त्र्यमाणो न प्रतिशृणोति नेन्मेऽग्निर्वैश्वानरो मुखान्निष्पद्याता इति ॥१०॥ तमृग्भिर्ह्वयितुं दध्रे । 'वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तः समिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वरे' विदेघेति ॥ ११ ॥ स न प्रतिशुश्राव । 'उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतींष्यर्चयो' विदेघा३ इति ॥ १२ ॥ स ह नैव प्रतिशुश्राव । 'तं त्वा घृतस्नवीमह' इत्येवाभिव्याहरदथाऽस्य घृतकीर्तावेवाऽग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्जज्वाल तन्न शशाक धारयितुं सोऽस्य मुखान्निष्पेदे स इमां पृथिवीं प्रापादः ॥ १३ ॥ तर्हि विदेघो माथव आस । सरस्वत्यां स तत एव प्राङ् दहन्नभीयायेमां पृथिवीं तं गोतमश्च राहूगणो विदेघश्च माथवः पश्चाद् दहन्तमन्वीयतुः स इमाः सर्वा नदीरतिददाह सदानीरेत्युत्तराद् गिरेर्निर्धावति ताꣳ हैव नाऽतिददाह ताꣳ ह स्म तां पुरा ब्राह्मणा न तरन्त्यनतिदग्धाऽग्निना वैश्वानरेणेति ॥ १४ ॥ तत एतर्हि । प्राचीनं बहवो ब्राह्मणास्तद्धाऽक्षेत्रतरमिवाऽऽस स्रावितरमिवाऽस्वदितमग्निना वैश्वानरेणेति ॥ १५ ॥ तदु हैतर्हि । क्षेत्रतरमिव ब्राह्मणा उ हि नूनमेनद्यज्ञैरसिष्वदन्त्साऽपि जघन्ये नैदाघे समिवेव कोपयति तावच्छीताऽनति-

(१) ऋ० सं० अष्ट० ३ अ० १ व० २८। (२) ऋ० सं० अष्ट० ४ व० १९।
(३) ऋ० सं० अष्ट० ६ अ० ३ व० २९। (४) ऋ० सं० अष्ट० ४ अ० ४ अ० व० १९।

दग्धा ह्यग्निना वैश्वानरेण ॥ १६ ॥ स होवाच । विदेघो माथवः काऽहं भवानीत्यत ऽएव ते प्राचीनं भुवनमिति होवाच सैषाऽप्येतर्हि कोसलविदेहानां मर्य्यादा ते हि माथवाः ॥ १७ ॥ अथ होवाच । गोतमो राहूगणः कथं नु म ऽआमन्त्र्यमाणो न प्रत्यश्रौषीरिति स होवाचाऽग्निर्म्मे वैश्वानरो मुखेऽभूत्स नेन्म्मे मुखान्निष्पद्याते तस्मात्ते न प्रत्यश्रौषमिति ॥ १८ ॥ तदु कथमभूदिति । यत्रैव त्वं घृतस्नवीमह ऽइत्यभिव्व्याहार्षीस्तदेव मे घृतकीर्त्तावग्निर्वैश्वानरो मुखादुदज्वालीत्तं नाशकं धारयितुं स मे मुखान्निरपादीति ॥ १९ ॥ स यत्सामिधेनीषु घृतवत् । सामिधेनमेव तत्समेवैनं तेनेन्धे वीर्य्यमेवाऽस्मिन्दधाति ॥२०॥ तदु घृताच्येति । 'देवान् जिगाति सुम्नयुरि'ति यजमानो वै सुम्नयुः स हि देवान् जिगीषति स हि देवान् जिगांसति तस्मादाह देवान् जिगाति सुम्नयुरिति सैषाऽऽग्नेयी सत्यनिरुक्ता सर्वं वा ऽअनिरुक्तः सर्वेणैवैतत्प्रतिपद्यते ॥२१॥ 'अग्ने ऽआयाहि वीतय' ऽइति । तद्वेति भवति वीतय ऽइति समन्तिकमिव ह वा ऽइमेऽग्रे लोका ऽआसुरित्त्युन्मृश्या हैव द्यौरास ॥ २२ ॥ ते देवा ऽअकामयन्त । कथं नु न ऽइमे लोका वितरां स्युः कथं न ऽइदं वरीय ऽइव स्यादिति तानेतैरेव त्रिभिरक्षरैर्व्व्यनयन् वीतय ऽइति त ऽइमे विदूरं लोकास्ततो देवेभ्यो वरीयोऽभवद्वरीयो ह वा ऽअस्मै भवति यस्यैवं

(१) ऋ० सं० अष्ट० ३ अ० १ व० २८ । (२) ऋ० सं० अष्ट० ४ अ० ५ व० २३ ।

विदुष ऽएतामन्वाहुर्वीतय ऽइति ॥ २३ ॥ 'गृणानो हव्यदातय'ऽइति । यजमानो वै हव्यदातिर्गृणानो यजमानायेत्येवैतदाह 'निहोता सत्सि बर्हिषी'त्यग्निर्वै होताऽयं लोको बर्हिरस्मिन्नेवैतल्लोकेऽग्निं दधाति सोऽयमस्मिँल्लोकेऽग्निर्हितः सैषेममेव लोकमभ्यनूक्तेममेवैतया लोकं जयति यस्यैवं विदुष ऽएतामन्वाहुः ॥२४॥ 'तं त्वा समिद्भिरङ्गिर' ऽइति । समिद्भिर्ह्येतमङ्गिरस ऽऐन्धताङ्गिर ऽइत्यङ्गिरा ऽउ ह्यग्नि'र्घृतेन वर्द्धयामसी'ति तत्सामिधेनं पदः समेवेनं तेनेन्धे वीर्य्यमेवाऽस्मिन्दधाति ॥ २५ ॥ 'बृहच्छोचा यविष्ठ्ये'ति । बृहद्ध ह्येष शोचाति समिद्धो यविष्ठ्येति यविष्ठो ह्यग्निस्तस्मादाह यविष्ठ्येति सैषैतमेव लोकमभ्यनूक्ताऽन्तरिक्षलोकमेव तस्मादाग्नेयी सत्यनिरुक्ताऽनिरुक्तो ह्येष लोक ऽएतमेवैतया लोकं जयति यस्यैवं विदुष ऽएतामन्वाहुः ॥ २६ ॥ 'स नः पृथु श्रवाय्यामि'ति । अदो वै पृथु यस्मिन्देवा ऽएतच्छ्रवाय्यं यस्मिन्देवा ऽअच्छा देव विवाससी'त्यच्छ देव विवासस्येतन्नो गमयेत्येवैतदाह ॥ २७ ॥ 'बृहदग्ने सुवीर्य्यमि'ति । अदो वै बृहद्यस्मिन्देवा ऽएतत्सुवीर्य्यं यस्मिन्देवाः सैषैतमेव लोकमभ्यनूक्ता दिवमेवैतमेवैतया लोकं जयति यस्यैवं विदुष ऽएतामन्वाहुः ॥ २८ ॥ सोऽन्वाह । 'ईडेन्यो नमस्य'ऽइतीडेन्यो ह्येष नमस्यो ह्येष

(१) ऋ० सं० अष्ट० ४ अ० ५ व० २२ । (२) ऋ० सं० अष्ट० ४ अ० ५ व० २२ ।
(३) ऋ० सं० अष्ट० ४ अ० ५ व० २३ । (४) ऋ० सं० अष्ट० ४ अ० ५ व० २३ ।
(५) ऋ० सं० अष्ट० ४ अ० ५ व० २३ । (६) ऋ० सं० अष्ट० ४ अ० ५ व० २३ ।
(७) ऋ० सं० अष्ट० ४ अ० ५ व० २३ । (८) ऋ० सं० अष्ट० ४ अ० ५ व० २३ ।
(९) ऋ० सं० अष्ट० १ अ० १ व० १० ।

'तिरस्तमाꣳसि दर्शत' इति तिर इव ह्येष तमाꣳसि समिद्धो ददृशे 'समग्निरिध्यते वृषे'ति सꣳहीध्यते वृषा 'वृषो अग्निः समिध्यत' इति सꣳहीध्यते ॥ २९ ॥ 'अश्वो न देववाहन' इति । अश्वो ह वा एष भूत्वा देवेभ्यो यज्ञं वहति यद्वै नेत्युच्च्योमिति तत्तस्मादाहाश्वो न देववाहन इति ॥ ३० ॥ 'तꣳ हविष्मन्त ईडत' इति । हविष्मन्तो ह्येतं मनुष्या ईडते तस्मादाह तꣳ हविष्मन्त ईडत इति ॥३१॥ 'वृषणं त्वा वयं वृषन्वृषणः समिधीमही'ति । सꣳ ह्येनमिन्धतेऽग्ने दीद्यतं बृहदि'ति दीद्येव ह्येष बृहत्समिद्धः ॥ ३२ ॥ तं वा एतम् । वृषण्वन्तं त्रिचमन्वाहाग्नेय्यो वा एताः सर्वाः सामिधेन्यो भवन्तीन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेन्द्रो वृषैतेनो हास्यैताः सेन्द्राः सामिधेन्यो भवन्ति तस्माद्वृषण्वन्तं त्रिचमन्वाह ॥३३॥ सोऽन्वाह । 'अग्निं दूतं वृणीमह' इति देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे तान्त्स्पर्धमानान्गायत्र्यन्तरा तस्थौ या वै सा गायत्र्यासीदियं वै सा पृथिवीयꣳ हैव तदन्तरा तस्थौ त उभय एव विदाञ्चक्रुर्यतरान्वै न इयमुपावर्त्स्यति ते भविष्यन्ति परेतरे भविष्यन्तीति तामुभय एवोपमन्त्रयाञ्चक्रिरेऽग्निरेव देवानां दूत आस सहरक्षा इत्यसुररक्षसमसुराणाꣳ साऽग्निमेवानुप्रेयाय तस्माद्-

(१) ऋ० सं० अष्ट० ३ अ० १ व० ३० । (२) ऋ० सं० अष्ट० ३ अ० १ व० ३० ।
(३) ऋ० सं० अष्ट० ३ अ० १ व० ३० । (४) ऋ० सं० अष्ट० ३ अ० १ व० ३० ।
(५) ऋ० सं० अष्ट० ३ अ० १ व० ३० । (६) ऋ० सं० अष्ट० ३ अ० १ व० ३० ।
(७) ऋ० सं० अष्ट० १ अ० १ व० ३१ ।

न्वाहाऽग्निं दूतं वृणीमह ऽइति स हि देवानां दूत ऽआसी- द्धोतारं विश्ववेदसमिति ॥ ३४ ॥ तदु हैकेऽन्वाहुः । होता यो विश्ववेदस ऽइति नेदरमित्यात्मानं ब्रवाणीति तदु तथा न ब्रूयात् मानुषं ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं † नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्माद्य- थैवर्चाऽनूक्तमेवमेवाऽनुब्रूयाद्धोतारं विश्ववेदसमित्येवा'ऽस्य यज्ञस्य सुक्रतुमि'त्येष हि यज्ञस्य सुक्रतुर्यदग्निस्तस्मा- दाहाऽस्य यज्ञस्य सुक्रतुमिति सेयं देवानुपाववर्त्त ततो देवा ऽअभवन्पराऽसुरा भवति ह वा ऽआत्मना पराऽस्य सपत्ना भवन्ति यस्यैवं विदुष ऽएतामन्वाहुः ॥ ३५ ॥ तां वा ऽअष्टमीमनुब्रूयात् । गायत्री वा ऽएषा निदानेनाऽष्टाक्षरा वै गायत्री तस्मादष्टमीमनुब्रूयात् ॥ ३६ ॥ तद्धैके । पुरस्ता- द्धाय्ये दधत्यन्नं धाय्ये मुखत ऽइदमन्नाद्यं दध्म ऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्य्यादनवक्लृप्ता *सा ह तस्यैषा भवति यः पुरस्ताद्धाय्ये दधाति दशमी वा हि तर्ह्येकादशी वा सम्पद्यते तस्यो हैवैषाऽवक्लृप्ता भवति यस्यैतामष्टमी- मन्वाहुस्तस्मादुपरिष्टादेव धाय्ये दध्यात् ॥३७॥ 'समिद्- ध्यमानो ऽअध्वर' ऽइति । अध्वरो वै यज्ञः समिद्ध्यमानो यज्ञ ऽइत्येवैतदाहा'ऽग्निः पावक ऽईड्य' ऽइति पावको ह्येष ऽईड्यो ह्येष 'शोचिष्केशस्तमीमह' ऽइति शोचन्तीव

† 'ग' पुस्तके नेतत्पदमिति ।

* 'सा' इत्येतत्पद 'ख' 'सा ह' इति 'ग' पुस्तके च नोपलभ्यते ।

(१) ऋ० स० अष्ट० १ । अ० १ व० २२ । (२) ऋ० स० अष्ट० १ अ १ व० २२ ।
(३) ऋ० स० अष्ट० ३ अ० १ । व० २८ । (४) ऋ० स० अष्ट० १ अ० १ व० २८ ।
(५) ऋ० स० अष्ट० ३ अ० १ व० २८ ।

होतस्य केशाः समिद्धस्य 'समिद्धो ऽअग्न ऽआहुते'त्यतः प्राचीनः सर्वमिध्ममभ्यादध्याद्यदन्यत्समिधोऽपवृङ्क्त ऽइव होतद्धोता यद्वा ऽअन्यत्समिध ऽइध्मस्याऽतिरिच्यते-ऽतिरिक्तं तद्यद्वै यज्ञस्याऽतिरिक्तं द्विषन्तः हाऽस्य तद् भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्यते तस्मादुतः प्राचीनः सर्वमिध्ममभ्यादध्याद्यदन्यत्समिधः ॥ ३८ ॥ 'देवान्यक्षि स्वध्वरे'ति। अध्वरो वै यज्ञो देवान्यक्षि सुयज्ञियेत्येवैतदाह 'त्वः हि हव्यवाडसी'त्येष हि हव्यवाड्यदग्निस्तस्मादाह त्वः हि हव्यवाडसी'त्याजुहोता दुर्वस्यताऽग्निं प्रयत्यध्वरे। वृणीध्वः हव्यवाहन'मिति सम्प्रेप्यत्येवैतया जुहुत च यजत च यस्मै कामाय समैन्धिढ्वं तत्कुरुतेत्येवैतदाहाऽग्निं प्रयत्यध्वर ऽइत्यध्वरो वै यज्ञोऽग्निं प्रयति यज्ञ ऽइत्येवै तदाह वृणीध्वः हव्यवाहनमित्येष हि हव्यवाहनो यदग्निस्तस्मादाह वृणीध्वः हव्यवाहनमिति ॥ ३९ ॥ तं वा ऽएतम्। अध्वरवन्तं त्रिचमन्वाह देवान्ह वै यज्ञेन यजमानान्त्सपत्ना ऽअसुरा दुधूर्षाश्चक्रुस्ते दुधूर्षन्त ऽएव न शेकुर्धूर्विर्तुं ते पराबभूवुस्तस्माद्यज्ञोऽध्वरो नाम दुधूर्षन्ह वा ऽएनः सपत्नः पराभवति यस्यैवं विदुषोऽध्वरवन्तं त्रिचमन्वाहुर्ग्यावद्देव सौम्येनाऽध्वरेणेष्ट्वा जयति तावज्जयति ॥ ४० ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

---

(१) ऋ० सं० अष्ट० ४ अ० १ व० २२। (२) ऋ० सं० अष्ट० ४ अ० १ व० २२।
(३) ऋ० सं० अष्ट० ४ अ० १ व० २२। (४) ऋ० सं० अष्ट० ४ अ० १ व० २२।

एतद्ध वै देवा ऽअग्निं गरिष्ठे युञ्जन्। यद्धोतृत्व ऽइदं नो हव्यं वहेति तमेतद् गरिष्ठे युक्त्वोपामदन्वी-र्य्यवान्वै त्वमस्यलं वै त्वमेतस्मा ऽअसीति वीर्य्यं समा-दधतो यथेदमप्येतर्हि ज्ञातीनां यं गरिष्ठे युञ्जन्ति तमु-पमदन्ति वीर्य्यवान्वै त्वमस्यलं वै त्वमेतस्मा ऽअसीति वीर्य्यं समादधतः स यदत ऽऊर्ध्वमन्वाहोपस्तौत्येवैनमेत-द्वीर्य्यमेवाऽस्मिन्दधाति ॥ १ ॥ अग्ने महाँ२॥ ऽअसि ब्राह्मण भारतेति। ब्रह्म ह्यग्निस्तस्मादाह ब्राह्मणेति भार-तेत्येष हि देवेभ्यो हव्यं भरति तस्माद्भरतोऽग्निरित्या-हुरेष ऽउ वा ऽइमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा बिभर्त्ति तस्मा-द्वेवाऽऽह भारतेति॥२॥ अथाऽऽर्षेयं प्रवृणीते। ऋषिभ्यश्चै-वैनमेतद्देवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्य्यो यो यज्ञं प्रापदिति तस्मादार्षेयं प्रवृणीते ॥ ३ ॥ परस्तादर्वाक् प्रवृणीते। पर-स्ताद्ध्यर्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते ज्यायसस्पतय ऽउ चैवैतं निह्नुत ऽइदः हि पितैवाऽग्रेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रस्तस्मा-त्परस्तादर्वाक् प्रवृणीते ॥ ४ ॥ स ऽआर्षेयमुक्त्वाऽऽह। 'देवेद्धो मन्विद्ध' ऽइति देवा ह्येतमग्र ऽऐन्धत तस्मादाह देवेद्ध ऽइति मन्विद्ध ऽइति मनुर्ह्येतमग्र ऽऐन्ध तस्मादाह मन्विद्ध ऽइति ॥५॥ ऋषिष्टुत ऽइति। ऋषयो ह्येतमग्रे स्तुवँस्तस्मादाहर्षिष्टुत ऽइति ॥६॥ विप्रानुमदित ऽइति। एते वै विप्रा यदृषय ऽएते ह्येतमन्वमदँस्तस्मादाह विप्रा-नुमदित ऽइति ॥ ७ ॥ कविशस्त ऽइति। एते वै कवयो

(१) यजुर्निविदप्दानि एकादश, तै० स० (२, ५, ९, २, १२,)

यदुपय ऽएते ह्येतमशꣳसंस्तस्मादाह कविशस्त ऽइति ॥८॥ ब्रह्मसꣳशित ऽइति । ब्रह्मसꣳशितो ह्येष घृताहवन ऽइति घृताहवनो ह्येषः ॥ ९ ॥ प्रणीर्यज्ञानाꣳ रथीरध्वराणामिति । एतेन वै सर्वान्यज्ञान्प्रणयन्ति ये च पाकयज्ञा ये चेतरे तस्मादाह प्रणीर्यज्ञानामिति ॥ १० ॥ रथीरध्वराणामिति । रथो ह वा ऽएष भूत्वा देवेभ्यो यज्ञं वहति तस्मादाह रथीरध्वराणामिति ॥ ११ ॥ अतूर्त्तो होता तूर्णिर्हव्यवाडिति । न ह्येतꣳ रक्षाꣳसि तरन्ति तस्मादाहाऽतूर्त्तो होतेति तूर्णिर्हव्यवाडिति सर्वꣳ ह्येष पाप्मानं तरति तस्मादाह तूर्णिर्हव्यवाडिति ॥ १२ ॥ आस्पात्रं जुहूर्देवानामिति । देवपात्रं वा ऽएष यदग्निस्तस्मादग्नौ सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति देवपात्रꣳ ह्येष प्राप्नोति ह वै तस्य पात्रं यस्य पात्रं प्रेप्स्यति य ऽएवमेतद्वेद ॥ १३ ॥ चमसो देवपान ऽइति । चमसेन ह वा ऽएतेन भूतेन देवा भक्षयन्ति तस्मादाह चमसो देवपान ऽइति ॥ १४ ॥ अराꣳ२॥ ऽइवाऽग्ने नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरसीति । यथाऽरान्नेमिः सर्वतः परिभूरेवं त्वं देवान्सर्वतः परिभूरसीत्येवैतदाह ॥१५॥ आवह देवान्यजमानायेति । तदस्मै यज्ञाय देवानावोढवा ऽआहाऽग्निमग्न ऽआवहेति तदाग्नेयायाऽऽज्यभागायाऽग्निमावोढवा ऽआह सोममावहेति तत्सौम्यायाऽऽज्यभागाय सोममावोढवा ऽआहाऽग्निमावहेति तद्य ऽएष ऽउभयत्राऽच्युत ऽआग्नेयः पुरोडाशो भवति तस्मा ऽअग्निमावोढवा

(१) आवहेत्याद्यावाहननिगदमन्त्राम्नायोऽयं, तै० सं० (२. ५. ९. ५, ८)

ऽआह ॥ १६ ॥ अथ यथादेवतम् । देवाँ ३ ॥ ऽआज्यपाँ ३ ॥ ऽआवहेति तत्प्रयाजाऽनुयाजानावोढवा ऽआह प्रयाजाऽनुयाजा वै देवा ऽआज्यपा ऽअग्निः होत्रायाऽऽवहेति तदग्निः होत्रायाऽऽवोढवा ऽआह स्वं महिमानमावहेति तत्स्वं महिमानमावोढवा ऽआह वाग्वा ऽअस्य स्वो महिमा तद्वाचमावोढवा ऽआहा च वह जातवेदः सुयजा च यजेति तद्या ऽएवैतद्देवता ऽआवोढवा ऽआह ता ऽएवैतदाहा चैना ञ्वहाऽनुष्ठ्या च यजेति यदाह सुयजा च यजेति ॥ १७ ॥ स वै तिष्ठन्नन्वाह । अन्वाह ह्येतदसौ ह्यनुवाक्या तदसावेवैतद् भूत्वाऽन्वाह तस्मात्तिष्ठन्नन्वाह ॥ १८ ॥ आसीनो याज्यां यजति । इयः हि याज्या तस्मान्न कश्चन तिष्ठन्याज्यां यजतीयः हि याज्या तदियमेवैतद् भूत्वा यजति तस्मादासीनो याज्यां यजति ॥ १९ ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

यो ह वा ऽअग्निः सामिधेनीभिः समिद्धः । अतितराꣳ ह वै स ऽइतरस्मादग्नेस्तपत्यनवधृष्यो हि भवत्यनवमृश्यः ॥ १ ॥ स यथा हैवाऽग्निः । सामिधेनीभिः समिद्धस्तपत्येवꣳ हैव ब्राह्मणः सामिधेनीर्विद्वाननुब्रुवंस्तपत्यनवधृष्यो हि भवत्यनवमृश्यः ॥ २ ॥ सोऽन्वाह । प्रव ऽइति प्राणो वै प्रवान्प्राणमेवैतया समिन्धेऽग्न ऽआयाहि वीतय ऽइत्यपानो वा ऽएतवानपानमेवैतया समिन्धे बृह-

च्छोचा यविष्ठ्येत्युदानो वै बृहच्छोचा ऽउदानमेवैतया समिन्धे ॥ ३ ॥ स नः पृथु श्रवाय्यमिति । श्रोत्रं वै पृथु श्रवाय्यꣳ श्रोत्रेण हीदमुरु पृथु शृणोति श्रोत्रमेवैतया समिन्धे ॥ ४ ॥ ईडेन्यो नमस्य ऽइति । वाग्वा ऽईडेन्या वाग्घीदꣳ सर्वमीट्टे वाचेदꣳ सर्वमीडितं वाचमेवैतया समिन्धे ॥ ५ ॥ अश्वो न देववाहन ऽइति । मनो वै देव-वाहनं मनो हीदं मनस्विनं भूयिष्ठं वनीवाह्यते मन ऽएवै-तया समिन्धे ॥ ६ ॥ अग्ने दीद्यतं बृहदिति । चक्षुर्वै दीद्-येव चक्षुरेवैतया समिन्धे ॥ ७ ॥ अग्निं दूतं वृणीमह ऽइति । य ऽएवाऽयं मध्यमः प्राण ऽएतमेवैतया समिन्धे स हैषाऽन्तस्था प्राणानामतो ह्यन्य ऽऊर्ध्वाः प्राणा ऽअतोऽन्ये-ऽवाञ्चोऽन्तस्था ह भवन्त्यन्तस्थामेनं मन्यन्ते य ऽएवमेता-मन्तस्थां प्राणानां वेद ॥ ८ ॥ शोचिष्केशस्तमीमह ऽइति । शिश्नं वै शोचिष्केशꣳ शिश्नꣳ हीदꣳ शिश्निनं भूयिष्ठꣳ शोचयति शिश्नमेवैतया समिन्धे ॥ ९ ॥ समिद्धो ऽअग्न ऽआहुतेति । य ऽएवाऽयमवाङ् प्राण ऽएतमेवैतया समिन्ध ऽआ जुहोता दुवस्यतेति सर्वमात्मानꣳ समिन्ध ऽआ-नखेभ्योऽथो लोमभ्यः ॥ १० ॥ स यद्येनं प्रथमायाꣳ सामिधेन्यामनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयात्प्राणं वा ऽएतदा-त्मनोऽग्नावाधाः प्राणेनाऽऽत्मन ऽआर्त्तिमारिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ ११ ॥ यदि द्वितीयस्यामनुव्याहरेत् । तं प्रतिब्रूयादपानं वा ऽएतदात्मनोऽग्नावाधा ऽअपानेना-ऽऽत्मन ऽआर्त्तिमारिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १२ ॥

यदि तृतीयस्यामनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयादुदानं वा ऽएतदात्मनोऽन्तरगाधा ऽउदानेनाऽऽत्मन ऽआर्त्तिमारिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १३ ॥ यदि चतुर्थ्यामनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्छ्रोत्रं वा ऽएतदात्मनोऽन्तरगाधाः श्रोत्रेणाऽऽत्मन ऽआर्त्तिमारिष्यसि बधिरो भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १४ ॥ यदि पञ्चम्यामनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयाद्वाचं वा ऽएतदात्मनोऽन्तरगाधा वाचाऽऽत्मन ऽआर्त्तिमारिष्यसि मूको भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १५ ॥ यदि षष्ठ्यामनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयान्मनो वा ऽएतदात्मनोऽन्तरगाधा मनसाऽऽत्मन ऽआर्त्तिमारिष्यसि ‡मनो मुषिगृहीतो *मोमुघंश्चरिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १६ ॥ यदि सप्तम्यामनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्चक्षुर्वा ऽएतदात्मनोऽन्तरगाधाश्चक्षुषाऽऽत्मन ऽआर्त्तिमारिष्यस्यन्धो भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १७ ॥ यद्यष्टम्यामनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयान्मध्ये वा ऽएतत्प्राणमात्मनोऽन्तरगाधा मध्येन प्राणेनाऽऽत्मन ऽआर्त्तिमारिष्यस्युद्ध्मायं मरिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १८ ॥ यदि नवम्यामनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्छिश्नं वा ऽएतदात्मनोऽन्तरगाधाः शिश्नेनाऽऽत्मन ऽआर्त्तिमारिष्यसि क्लीबो भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १९ ॥ यदि दशम्यामनु-

‡—मनसो मोषण मिशरिन्मेर तेन गृहीत इति ।

*—'मोमुघ' इति 'क' पुस्तके ।

(१) उद् ध्मानम् ऊर्ध्वं धमनम्, तदाध्मानेत्यर्थः ।

व्व्याहरेत्। तं प्रति ब्रूयादवाश्चं वा ऽएतत्प्राणमात्मनो ऽन्नावाधा ऽअवाचा प्प्राणेनाऽऽत्मन ऽआर्त्तिमारिष्यस्यपिनद्धो मरिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ २० ॥ यद्येकादश्यामनुव्व्याहरेत्। तं प्रतिब्रूयात्सर्वं वा ऽएतदात्मानमन्नावाधाः सर्वेणाऽऽत्मनाऽऽर्त्तिमारिष्यसि क्षिप्रेऽमुं लोकमेष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ २१ ॥ स यथा हैवाऽग्निः। सामिधेनीभिः समिद्धमापद्यार्त्ति ङ्येत्त्येवः हैव ब्राह्मणः सामिधेनीर्विद्वाछ समनुब्रुवन्तमनुव्व्याहृत्याऽऽर्त्तिं ङ्येति ॥ २२ ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

तं वा ऽएतमग्निः समैन्धिषत। समिद्धे देवेभ्यो जुहवामेति तस्मिन्नेते ऽएव प्रथमे ऽआहुती जुहोति मनसे चैव वाचे च मनश्च हैव वाक् च युजौ देवेभ्यो यज्ञं वहतः ॥ १ ॥ स यदुपांशु क्रियते। तन्मनो देवेभ्यो यज्ञं वहत्यथ यद्वाचा निरुक्तं क्रियते तद्वाग्देवेभ्यो यज्ञं वहत्येतद्वा ऽइदं द्वयं क्रियते तदेते ऽएवैतत्सन्तर्पयति तृप्ते प्प्रीते देवेभ्यो यज्ञं वहात ऽइति ॥ २ ॥ स्रुवेण तमाघारयति। यं मनस ऽआघारयति व्वृषा हि मनो व्वृषा हि स्रुवः ॥ ३ ॥ स्रुचा तमाघारयति। यं वाच ऽआघारयति योषा हि वाग्योषा हि स्रुक् ॥ ४ ॥ तूष्णीं तमाघारयति। यं मनस ऽआघारयति न स्वाहेति चनाऽनिरुक्तछ हि मनोऽनिरुक्तछ ह्येतद्यत्तूष्णीम् ॥ ५ ॥ मन्त्रेण तमा-

घारयति । यं वाच ऽआघारयति निरुक्ता हि वाङ् निरुक्तो
हि मन्त्रः ॥ ६ ॥ आसीनस्तमाघारयति । यं मनस
ऽआघारयति तिष्ठँस्तं यं वाचे मनश्च ह वै वाक् च युजौ
देवेभ्यो यज्ञं वहतो यतरो वै युजोर्ह्रसीयान्भवत्युपवहं
वै तस्मै कुर्वन्ति वाग्वै मनसो ह्रसीयस्यपरिमिततरमिव
हि मनः परिमिततरेव हि वाक्तद्वाच ऽएवैतदुपवहं करोति
ते सयुजौ देवेभ्यो यज्ञं वहतस्तस्मात्तिष्ठन्वाच ऽआघार-
यति ॥ ७ ॥ देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्ष-
सेभ्य ऽआसङ्गाद्बिभयाञ्चक्रुस्त ऽएतद्दक्षिणतः प्रत्युद-
श्रयन्नुच्छ्रितमिव हि वीर्य्यं तस्माद्दक्षिणतस्तिष्ठन्नाघारयति
स यदुभयत ऽआघारयति तस्मादिदं मनश्च वाक्च समा-
नमेव सन्नानेव शिरो ह वै यज्ञस्यैतयोरन्यतर ऽआघा-
रयोर्म्मूलमन्यतरः ॥ ८ ॥ स्रुवेण तमाघारयति । यो
मूलं यज्ञस्य स्रुचा तमाघारयति यः शिरो यज्ञस्य ॥ ९ ॥
तूष्णीं तमाघारयति । यो मूलं यज्ञस्य तूष्णीमिव हीदं
मूलं नो ह्यत्र वाग्वदति ॥ १० ॥ मन्त्रेण तमाघारयति ।
यः शिरो यज्ञस्य वाग्घि मन्त्रः शीर्ष्णो हीयमधि वाग्व-
दति ॥ ११ ॥ आसीनस्तमाघारयति । यो मूलं यज्ञस्य
निषण्णमिव हीदं मूलं तिष्ठंस्तमाघारयति यः शिरो यज्ञस्य
तिष्ठतीव हीदꣳ शिरः ॥ १२ ॥ स स्रुवेण पूर्वमाघार-
माघार्य्याऽऽह । अग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीति यथा धुरमभ्यूहेदेवं
तद्यत्पूर्वमाघारमाघारयत्यभ्युह्य हि धुरं युञ्जन्ति ॥१३॥
अथ सम्मार्ष्टि । युनक्त्येवैनमेतद्युक्तो देवेभ्यो यज्ञं वहा-

दिति तस्मात्सम्मार्ष्टि परिक्रामꣳ सम्मार्ष्टि परिक्रामꣳ हि योग्यं युञ्जन्ति त्रिस्त्रिः सम्मार्ष्टि त्रिवृद्धि यज्ञः ॥१४॥ स सम्मार्ष्टि । 'अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा सरिष्यन्तं वाजजितꣳ सम्मार्ज्मी'ति यज्ञं त्वा वक्ष्यन्तं यज्ञियꣳ सम्मार्ज्मीत्येवैतदाहाऽथोपरिष्टात्तूष्णीं त्रिस्तद्यथा युक्त्वा प्राजेत्प्रेहि वहेत्येवमेवैतत्कशयोपक्षिपति प्रेहि देवेभ्यो यज्ञं वहेति तस्मादुपरिष्टात्तूष्णीं त्रिस्तद्यदेतदन्तरेण कर्म्म क्रियते तस्मादिदं मनश्च वाक्च समानमेव सन्नानेव ॥ १५ ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिका सङ्ख्या ॥ १२८ ॥

स स्रुचोत्तरमाघारमाघारयिष्यन् । पूर्वेण स्रुचावञ्जलिं निदधाति 'नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य, इति तद्देवेभ्यश्चैवैतत्पितृभ्यश्चाऽऽर्त्विज्यं करिष्यन्निह्नुते 'सुयमे मे भूयास्तमि'ति स्रुचावादत्ते सुभरे मे भूयास्तं भर्त्तुं वाꣳ शकेयमित्येवैतदाहा'ऽस्कन्नमद्य देवेभ्यऽआज्यꣳ सम्भ्रियास'मित्यविक्षुब्धमद्य देवेभ्यो यज्ञं तनवा ऽइत्येवैतदाह ॥ १ ॥ 'अङ्घ्रिणा विष्णो मा त्वाऽवक्रमिषमि'ति । यज्ञो वै विष्णुस्तस्मा ऽएवैतन्निह्नुते मात्वाऽवक्रमिषमिति 'वसुमतीमग्ने

(१) शु० सं० अ० २ क० ७। (२) शु० सं० अ० २ क० ७। (३) शु० स० अ० २ क० ७। (४) शु० सं० अ० २ क० ८। (५) शु० स० अ० २ क० ८। (६) शु० स० अ० १ क० ८।

ते च्छायामुपस्थेयमि'ति साध्वीमग्ने ते च्छायामुपस्थेयामित्ये-
वैतदाह ॥ २ ॥ 'विष्णोस्थानमसी'ति । यज्ञो वै विष्णुस्त-
स्यैव ह्येतदन्तिकं तिष्ठति तस्मादाह विष्णोस्थानमसी'तीतऽ
इन्द्रो व्वीर्य्यमकृणोदि'त्यतो हीन्द्रस्तिष्ठन्दक्षिणतो नाष्ट्रा
रक्षाॐस्यपाऽहँस्तस्मादाहेत ऽइन्द्रो व्वीर्य्यमकृणोदि'त्यूर्द्ध्वो-
ऽध्वरँ ऽआस्थादि'त्यध्वरो वै यज्ञ ऽऊर्द्ध्वो यज्ञ ऽआस्थादित्येवैत-
दाह ॥३॥ 'अग्ने व्वेर्होत्रं व्वेर्दूत्यमि'ति । उभयं वा ऽएतदग्नि-
र्द्देवानाॐ होता च दूतश्च तदुभयं विद्धि यद्देवानामसीत्ये-
वैतदाह'ऽवतां त्वां द्यावापृथिवीऽअव त्वं द्यावापृथिवी'ऽइति
नाऽत्र तिरोहितामिवाऽस्ति 'स्विष्टकृद्देवेभ्य ऽइन्द्र ऽआज्येन
हविषाऽभूत्स्वाहे'तीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्र ऽआज्ये-
नेति वाचे वा ऽएतमाघारमाघारयतीन्द्रो वागित्यु वा ऽआहु-
स्तस्माद्वे वाऽऽहेन्द्र ऽआज्येनेति ॥४॥ अथाऽसॐस्पर्शयन्त्स्रुचौ
पर्य्येत्य । ध्रुवया समनक्ति शिरो वै यज्ञस्योत्तर ऽआघार
ऽआत्मा वै ध्रुवा तदात्मन्न्येवैतच्छिरः प्रतिदधाति शिरो
वै यज्ञस्योत्तर ऽआघारः श्रीर्वै शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तस्माद्यो-
ऽर्द्धस्य श्रेष्ठो भवत्यसावमुष्यार्द्धस्य शिर ऽइत्याहुः ॥ ५ ॥
यजमान ऽएव ध्रुवामनु । योऽस्मा ऽअरातीयति स
ऽउपभृतमनु स यद्धोपभृता समञ्ज्याद्यो यजमानायाऽराती-
यति तस्मिञ्छ्रियं दध्यात्तद्यजमान ऽएवैतच्छ्रियं दधाति
तस्माद् ध्रुवया समनक्ति ॥ ६ ॥ स समनक्ति । 'सञ्ज्योति-

(१) शु० य० अ० २ क० ८। (२) शु० य० अ० २ क० ८। (३) शु० सं० अ० २ क० ८। (४) शु० सं० अ० २ क० ९। (५) शु० सं० अ० २ क० ९। (६) शु० सं० अ० २ क० ९। (७) शु० सं० अ० २ क० ९।

तिषा ज्योतिरि॑ति ज्योतिर्वा ऽइतरस्यामाज्यं भवति ज्योतिरितरस्यां ते ह्येतदुभे ज्योतिषी सङ्गच्छेते तस्मादेवह्ᳬ समनक्ति ॥ ७ ॥ अथाऽतो मनसश्चैव वाचश्च । अहम्भद्र ऽउदितं मनश्च ह वै वाक्चाऽहम्भद्र ऽऊदाते ॥ ८ ॥ तद्ध मन ऽउवाच । अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न वै मया त्वं किं च नाऽनभिगतं वदसि सा यन्मम त्वं कृताऽनुकराऽनुवर्त्माऽस्यहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति ॥ ९ ॥ अथ ह वागुवाच । अहमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि यद्वै त्वं वेत्थाऽहं तद्विज्ञपयाम्यहᳬ संज्ञपयामीति ॥ १० ॥ ते प्रजापतिं प्रतिप्रश्नमेयतुᳬ । स प्रजापतिर्मनस ऽएवाऽनूवाच मन ऽएव त्वच्छ्रेयो मनसो वै त्वं कृताऽनुकराऽनुवर्त्माऽसि श्रेयसो वै पापीयान्कृताऽनुकरोऽनुवर्त्मा भवतीति ॥ ११ ॥ सा ह वाक् परोक्ता विसिस्मिये। तस्यै गर्भᳬ पपात सा ह वाक् प्रजापतिमुवाचाऽहव्यवाडेवाऽहं तुभ्यं भूयासं यां मा पराबोच ऽइति तस्माद्यत्किं च प्राजापत्यं यज्ञे क्रियतऽ उपाᳬश्वेव तत् क्रियतेऽहव्यवाड्धि वाक् प्रजापतय ऽआसीत् ॥ १२ ॥ तद्धैतद्देवाः । रेतश्चर्म्मन्वा यस्मिन्वा बभ्रुस्तद्ध स्म पृच्छन्त्यत्रैव त्या३ इति ततोऽत्रिः सम्बभूव तस्मादप्यात्रेय्या योषितैनस्व्येतस्यै हि योषायै वाचो देवताया ऽएते सम्भूताः ॥ १३ ॥

चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

स वै प्रवरायाऽऽश्रावयति । तद्यत्प्रवरायाऽऽश्रावयति यज्ञो वा ऽआश्रावणं यज्ञमभिव्याहृत्याऽथ होतारं प्रवृणा ऽइति तस्मात्प्रवरायाऽऽश्रावयति ॥ १ ॥ स ऽइध्मसन्नहना-न्येवाऽभिपद्याऽऽश्रावयति । स यद्वाऽनारभ्य यज्ञमध्वर्युरा-श्रावयेद्वेपनो वा ह स्यादन्यां वाऽऽर्तिमार्च्छेत् ॥२॥ तद्वैके । वेदे स्तीर्णायै बर्हिरभिपद्याऽऽश्रावयन्तीध्मस्य वा शकलम-पच्छिद्याऽभिपद्याऽऽश्रावयन्तीदं वै किञ्चिद्यज्ञस्येदं यज्ञमभि-पद्याऽऽश्रावयाम ऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्य्यादेतद्वै किञ्चि-द्यज्ञस्य यैरिध्मᳬ सन्नद्धो भवत्यग्निः सम्मृजन्ति तद्वेव खलु यज्ञमभिपद्याऽऽश्रावयति तस्मादिध्मसन्नहनान्येवाऽ-भिपद्याऽऽश्रावयेत् ॥ ३ ॥ स ऽआश्राव्य । य ऽएव देवानाᳬ होता तमेवाऽग्रे प्रवृणीतेऽग्निमेव तदग्नये चैवैतद्दे-वेभ्यश्च निह्नुते यदहाऽग्रेऽग्निं प्रवृणीते तदग्नये निह्नुते-ऽथ यो देवानाᳬ होता तमग्रे प्रवृणीते तदु देवेभ्यो निह्नुते ॥ ४ ॥ स ऽआह । अग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यग्निर्हि देवानाᳬ होता तस्मादाहाऽग्निर्देवो दैव्यो होतेति तद-ग्नये चैवैतद्देवेभ्यश्च निह्नुते यदहाऽग्रेऽग्निमाह तदग्नये निह्नुतेऽथ यो देवानाᳬ होता तमग्र ऽआह तदु देवेभ्यो निह्नुते ॥ ५ ॥ देवान्यक्षद्विद्वाँश्चिकित्वानिति । एष वै देवाननु विद्वान्यदग्निᳬ स एनाननु विद्वाननुष्ठ्या यक्ष-दित्येवैतदाह ॥ ६ ॥ मनुष्वद्भरतवदिति । मनुर्ह वा ऽअग्रे यज्ञेनेजे तदनुकृत्येमाᳬ प्रजा यजन्ते तस्मादाह मनु-ष्वदिति मनोर्यज्ञ ऽइत्यु वाऽ आहुस्तस्माद्वेवाऽऽह मनुष्व-

दिति ॥ ७ ॥ भरतवदिति । एष हि देवेभ्यो हव्यं भरति तस्माद्भरतोऽग्निरित्याहुरेष उ वा इमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा बिभर्ति तस्माद्वेवाऽऽह भरतवदिति ॥ ८ ॥ अथाऽऽर्षेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यश्चैवैनमेतद्देवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति तस्मादार्षेयं प्रवृणीते ॥ ९ ॥ परस्तादर्वाक् प्रवृणीते । परस्ताद्ध्यर्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते ज्यायसस्पतय उ चैवैतन्निह्नुत इदं हि पितैवाऽग्रेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रस्तस्मात्परस्तादर्वाक् प्रवृणीते ॥ १० ॥ स आर्षेयमुक्त्वाऽऽह । ब्रह्मण्वदिति ब्रह्म ह्यग्निस्तस्मादाह ब्रह्मण्वदित्या च वक्षदिति तद्या एवैतद्देवता आवोढवा आह ता एवैतदाहा च वक्षदिति ॥ ११ ॥ ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्राऽवितार इति । एते वै ब्राह्मणा यज्ञस्य प्राऽवितारो येऽनूचाना एते ह्येनं तन्वत एत एनं जनयन्ति तदु तेभ्यो निह्नुते तस्मादाह ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्राऽवितार इति ॥ १२ ॥ असौ मानुष इति । तदिमं मानुषꣳ होतारं प्रवृणीतेऽहोता हैष पुराऽथैतर्हि होता ॥ १३ ॥ स प्रवृतो होता जपति । देवता उपधावति यथाऽनुष्ठ्या देवेभ्यो वषट् कुर्याद्यथाऽनुष्ठ्या देवेभ्यो हव्यं वहेद्यथा न ह्वलेदेवं देवता उपधावति॥१४॥ तत्र जपति । एतं त्वा देव सवितर्वृणत इति तत्सवितारं प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविताऽग्निꣳ होत्रायेति तदग्नये चैवैतद्देवेभ्यश्च निह्नुते यदह्याऽग्रेऽग्निमाह तदग्नये निह्नुतेऽथ यो देवानाꣳ होता तस्य आह तदु

देवेभ्यो निह्नुते ॥ १५ ॥ सह पित्रा वैश्वानरेणेति । संवत्सरो वै पिता वैश्वानरः प्रजापतिस्तत्संवत्सरायैवै-तत्प्रजापतये निह्नुतेऽग्ने पूषन् बृहस्पते प्र च वद प्र च यजेत्यनुवक्ष्यन्वा ऽएतद्यक्ष्यन् भवति तदेताभ्य ऽएवैत-द्देवताभ्यो निह्नुते यूयमनु ब्रूत यूयं यजतेति ॥ १६ ॥ वसूनाꣳ रातौ स्याम । रुद्राणामुर्व्यायाꣳ स्वादित्या ऽअदितये स्यामाऽनेहस ऽइत्येते वै त्रया देवा यद्वसवो रुद्रा ऽआदित्या ऽएतेषामभिगुप्तौ स्यामेत्येवैतदाह ॥ १७ ॥ जुष्टामद्य देवेभ्यो वाचमुद्यासमिति । जुष्टमद्य देवेभ्यो-ऽनूच्यासमित्येवैतदाह तद्धि समृद्धं यो जुष्टं देवेभ्यो ऽनुब्रवत् ॥ १८ ॥ जुष्टां ब्रह्मभ्य ऽइति । जुष्टमद्य ब्राह्मणे-भ्योऽनूच्यासमित्येवैतदाह तद्धि समृद्धं यो जुष्टं ब्राह्मणे-भ्योऽनुब्रवत् ॥ १९ ॥ जुष्टां नराशꣳसायेति । प्रजा वै नरस्तत्सर्वाभ्यः प्रजाभ्य ऽआह तद्धि समृद्धं यश्च वेद यश्च न सादृध्ववोचत्सादृध्वन्ववोचदित्येव विसृज्यन्ते यदद्य होतृवर्य्ये जिह्मं चक्षुः परापतत् । अग्निष्टत्पुनराभ्रि-याज्जातवेदा विचर्षणिरिति यथा यानग्नेऽग्नीन्होत्राय प्राव्वृ-णत ते प्राऽधश्चन्नेवं यन्मेऽत्र प्रवरेणाऽमायि तन्मे पुनरा-प्यायेत्येवैतदाह तथो हाऽस्यैतत्पुनराप्यायते ॥ २० ॥ अथाऽध्वर्युं चाऽग्नीधं च सम्मृशति । मनो वा ऽअध्वर्यु-र्वाग्घोता तन्मनश्चैवैतद्वाचं च सन्दधाति ॥ २१ ॥ तत्र जपति । पूर्णमोर्वीरद्हसस्पान्त्वग्निश्च पृथिवी चाऽऽपश्च वातश्चाऽहश्च रात्रिश्चेत्येता मा देवता ऽआर्त्तेर्गोपाय-

न्विवृत्त्यैवैतदाह तस्यो हि न ह्वलाऽस्ति यमेता देवता ऽआर्त्तेर्गोपायेयुः ॥ २२ ॥ अथ होतृषदनमुपाऽऽवर्त्तते । स होतृषदनादेकं तृणं निरस्यति 'निरस्तः परावसुरि'ति परावसुर्ह वै नामाऽसुराणाᳩं होता स तमेवैतद्धोतृषदनान्निरस्यति ॥ २३ ॥ अथ होतृषदन ऽउपविशति । इदमहमर्वा वसोः सदने सीदामीत्यर्वा वसुर्वै नाम देवानाᳩं होता तस्यैवैतत्सदने सीदति ॥ २४ ॥ तत्र जपति । विश्वकर्म्मस्तनूपा ऽअसि मा मो दोषिष्टं मा मा हिᳩसिष्टमेष वां लोक ऽइत्युदङ्ङेजत्यन्तरा वा ऽएतदाहवनीयं च गार्हपत्यं चाऽऽस्ते तदु ताभ्यां निह्नुते मा मो दोषिष्टं मा मा हिᳩसिष्टमिति तथो हैनमेतौ न हिᳩस्तः ॥ २५ ॥ अथाऽग्निमीक्षमाणो जपति । 'विश्वे[2] देवाः शास्तन मा यथेह होता वृतो मनवै यन्निषद्य । प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा हव्यमा वो वहानी'ति यथा येभ्यः पक्वः स्यात्तान् ब्रूयादनु मा शास्त यथा व ऽआहरिष्यामि यथा वः परिवेक्ष्यामीत्येवमेवैतद्देवेषु प्रशासनमिच्छतेऽनु मा शास्त यथा वोऽनुष्ठ्या वषट्कुर्य्यामनुष्ठ्या हव्यं वहेयमिति तस्मादेवं जपति ॥ २६ ॥

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अग्निर्होता वेत्त्वग्नेर्होत्रमिति । अग्निरिदᳩ होता वेत्त्वित्यैवैतदाहाऽग्नेर्होत्रमिति तस्यो हि होत्रं वेत्तु प्रावित्र-

* 'म' पुस्तके पुरावसुर्ह इति ।
(१) सांख्या० श्रौ० सू० १, ६, ६ । (२) ऋ० सं० म० १०, सू० ५२, ऋ० १ ।

मिति यज्ञो वै पवित्रं वेत्तु यज्ञमित्येवैतदाह साधु ते यजमान देवतेति साधु ते यजमान देवता यस्य तेऽग्निर्होतेत्येवैतदाह घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्वेति तदध्वर्युं प्रसौति स यदेकामिवाऽऽह ॥ १ ॥ यजमान ऽएव जुहूमनु। योऽस्मा ऽअरातीयति स ऽउपभृतमनु.स यद्द्वे ऽइव ब्रूयाद्यजमानाय द्विषन्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्य्यादुत्तैव जुहूमन्वाय ऽउपभृतमनु स यद्द्वे ऽइव ब्रूयादत्र ऽआद्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्य्यात्तस्मादेकामिवैवाऽऽह ॥ २ ॥ देवयुवं विश्ववारामिति । उपस्तौत्येवैनामेतन्महयत्येव यदाह देवयुवं विश्ववारामितीडामहै देवाँ२ ॥ ऽईडेन्यान्नमस्याम नमस्यान् यजाम यज्ञियानितीडामहै तान्देवाऽन्य ऽईडेन्या नमस्याम ताऽन्ये नमस्या यजाम यज्ञियानिति मनुष्या वा ऽईडेन्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञियाः ॥३॥ या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पराभूता वै ता ऽएवमेवैतद्या ऽइमाः प्रजा ऽअपराभूतास्ता यज्ञ ऽआभजति मनुष्याननु पशवो देवाननु वयाꣳस्योषधयो वनस्पतयो यदिदं किञ्चैवमु तत्सर्वं यज्ञ ऽआभक्तम् ॥ ४ ॥ ता वा ऽएताः । नव व्याहृतयो भवन्ति नवेमे पुरुषे प्राणा ऽएतानेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति तस्मान्नव व्याहृतयो भवन्ति ॥ ५ ॥ यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम । तं देवा ऽअन्वमन्त्रयन्ता नः शृणूप न ऽआवर्त्तस्वेति सोऽस्तु तथेत्येव देवानुपाववर्त्त तेनोपाऽवृत्तेन देवा ऽअयजन्त तेनेष्ट्वेतदभवन्यदिदं देवाः ॥६॥ स यदाश्रावयति । यज्ञमेवैतदनुमन्त्रयत ऽआ नः शृणूप

न ऽआवर्त्तस्वेत्यथ यत्प्रत्याश्रावयति यत्र ऽएवैतदुपाऽऽवर्त्तते-ऽस्तु तथेति तेनोपाऽऽवृत्तेन रेतसा भूतेनर्त्विजः सम्प्रदायं चरन्ति यजमानेन परोक्षं यथा पूर्णपात्रेण सम्प्रदायं चरेयुरेवमनेनर्त्विजः सम्प्रदायं चरन्ति तद्वाचैवैतत्सम्प्रदायं चरन्ति वाग्घि यज्ञो वाग्घु हि रेतस्तदेतेनैवैतत्सम्प्रदायं चरन्ति ॥ ७ ॥ सोऽनुब्रूहीत्येवोक्त्वाऽद्ध्वर्युः । नाऽपव्व्याहरेन्नो ऽएव होताऽपव्व्याहरेदाश्रावयत्यद्ध्वर्युस्तदग्नीधं यत्र ऽउपा-ऽऽवर्त्तते ॥ ८ ॥ सोऽग्नीन्नाऽपव्व्याहरेत् । आप्रत्या-श्रावणात्प्रत्याश्रावयत्यग्नीत्तत्पुनरद्ध्वर्युं यत्र ऽउपाऽऽवर्त्तते ॥ ९ ॥ सोऽद्ध्वर्युर्नाऽपव्व्याहरेत् । आयजेति वक्तोर्य्यजेत्येवाऽद्ध्वर्युर्होत्रे यज्ञः सम्प्रयच्छति ॥ १० ॥ स होता नाऽपव्व्याहरेत् । आवषट्कारात्तं वषट्कारे-णाऽग्नावेव योनौ रेतो भूतः सिञ्चत्यग्निर्वै योनिर्य्यज्ञस्य स ततः प्रजायत ऽइति नु हविर्य्यज्ञेऽथ सौम्येऽद्ध्वरे ॥११॥ स वै ग्रहं गृहीत्वाऽद्ध्वर्युः । नाऽपव्व्याहरेदोपाकरणादुपाऽऽच-र्त्तेद्ध्वमित्येवाऽध्वर्युरुद्गातृभ्यो यज्ञः सम्प्रयच्छति ॥१२॥ त ऽउद्गातारो नाऽपव्व्याहरेयुः । ओत्तमाया ऽएषोत्तमे-त्येवोद्गातारो होत्रे यज्ञः सम्प्रयच्छन्ति ॥ १३ ॥ स होता नाऽपव्व्याहरेत् । आवषट्कारात्तं वषट्कारेणाऽग्नावेव योनौ रेतो भूतः सिञ्चत्यग्निर्वै योनिर्य्यज्ञस्य स ततः प्रजा-यते ॥ १४ ॥ स यद्ध सोऽपव्व्याहरेत् । यं यत्र ऽउपाऽऽ-वर्त्तते यथा पूर्णपात्रं परासिञ्चेदेवः ह स यजमानं परासिञ्चेत्स यत्र हैवमृत्विजः संविदाना यज्ञेन चरन्ति

सर्वमेव तत्र कल्पते न मुह्यति तस्मादेवमेव यज्ञो भर्त्तव्यः ॥ १५ ॥ ता वा ऽएताः । पञ्च व्याहृतयो भवन्त्योश्राव-याऽस्तु श्रौषड्यज ये यजामहे वौषडिति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्यैषैका यज्ञस्य मात्रैषा सम्पत् ॥१६॥ तासाᳬं सप्तदशाऽक्षराणि । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापति-र्यज्ञ ऽएषैका यज्ञस्य मात्रैषा सम्पत् ॥१७॥ ओ श्रावयेति वै देवाः । पुरो वातᳬं ससृजिरेऽस्तु श्रौषडित्यभ्राणि सम-प्लावयन्यजेति विद्युतं ये यजामह ऽइति स्तनयित्नुं वषट्-कारेणैव प्रावर्षयन् ॥ १८ ॥ स यदि वृष्टिकामः स्यात् । यद्वीष्ट्या वा यजेत दर्शपूर्णमासयोर्वैव ब्रूयाद्वृष्टिकामो वा ऽअस्मीति तत्रो ऽअध्वर्युं ब्रूयात्पुरो वातं च विद्युतश्च मनसा ध्यायेत्यभ्राणि मनसा ध्यायेत्यग्नीधᳬं स्तनयित्नुं च वर्षं च मनसा ध्यायेति होतारᳬं सर्वाण्येतानि मनसा ध्यायेति ब्रह्माणं वर्षति हैव तत्र यत्रैवमृत्विजः संविदाना यज्ञेन चरन्ति ॥१९॥ ओ श्रावयेति वै देवाः । विराजमभ्याजुहुवुर-स्तु श्रौषडिति वत्समुपाऽवाऽसृजन्यजेत्युदजयन्ये यजामह ऽइत्युपाऽऽसीदन्वषट्कारेणैव विराजमदुहतेयं वै विराडस्यैवा ऽएष दोह ऽएवᳬं ह वा ऽअस्मा ऽइयं विराट् सर्वान् कामान्दुहे य ऽएवमेतं विराजो दोहं वेद ॥ २० ॥

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

ऋतवो ह वै प्रयाजाः । तस्मात्पञ्च भवन्ति पञ्च ह्यृतवः ॥ १ ॥ देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर ऽएतस्मिन्यज्ञे प्रजापतौ पितरि संवत्सरेऽस्माकमयं भविष्यत्यस्माकमयं भविष्यतीति ॥ २ ॥ ततो देवाः । अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्त ऽएतान्प्रयाजान्ददृशुस्तैरयजन्त तैर्ऋतून्त्संवत्सरं प्राजयन्नृतुभ्यः संवत्सरात्सपत्नानन्तरायँस्तस्मात्प्रजयाः प्रजया ह वै नामैतद्यत्प्रयाजा ऽइति तथो ऽएवैष ऽएतैर्ऋतून्त्संवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संवत्सरात्सपत्नानन्तरेति तस्मात्प्रयाजैर्यजते ॥ ३ ॥ ते वा ऽआज्यहविषो भवन्ति । वज्रो वा ऽआज्यमेतेन वै देवा वज्रेणाऽऽज्येनर्तून्त्संवत्सरं प्राजयन्नृतुभ्यः संवत्सरात्सपत्नानन्तरायंस्तथो ऽएवैष ऽएतेन वज्रेणाऽऽज्येनर्तून्त्संवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संवत्सरात्सपत्नानन्तरेति तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ४ ॥ एतद्वै संवत्सरस्य स्वं पयः । यदाज्यं तत्स्वेनैवैनमेतत्पयसा देवाः स्व्यकुर्वत तथो ऽएवैनमेष ऽएतत्स्वेनैव पयसा स्वीकुरुते तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ५ ॥ स यत्रैव तिष्ठन् प्रयाजेभ्य ऽआश्रावयेत् । तत ऽएव नाऽपक्रामेत्सङ्ग्रामो वा ऽएष सन्निधीयते यः प्रयाजैर्यजते यतरो वै संयत्तयोः पराजयतेऽप वै सङ्क्रामत्यभितरामु वै जयन्क्रामति तस्मादभितरामभितरामेव क्रामेदभितरामभितरामाहुतीर्जुहुयात् ॥ ६ ॥ तदु तथा न कुर्यात् । यत्रैव तिष्ठन् प्रयाजेभ्य ऽआश्रावयेत्तत ऽएव नाऽपक्रा-

मेद्यत्रो ऽएव समिद्धतमं मन्येत तद्राहुतीर्ज्जुहुयात्समिद्धहोमेन ह्येव समृद्धा ऽआहुतयः॥ ७ ॥ स ऽआश्राव्याऽऽह । समिधो यजेति तद्वसन्तः समिन्धे स वसन्तः समिद्धोऽन्यानृतून्त्समिन्ध ऽऋतवः समिद्धाः प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति तद्वेव खलु सर्व्वानृतूनिराहाऽथ यज यजेत्येवोत्तरानाहाऽजामितायै जामि ह कुर्य्याद्यत्तनूनपातं यजेडो यजेति ब्रूयात्तस्माद्यज यजेत्येवोत्तरानाह ॥ ८ ॥ स वै समिधो यजति । वसन्तो वै समिद्वसन्तमेव तद्देवा ऽअवृञ्जत वसन्तात्सपत्नानन्तरायन्वसन्तमन्वेवैष ऽएतद् वृङ्क्ते वसन्तात्सपत्नानन्तरेति तस्मात्समिधो यजति ॥ ९ ॥ अथ तनूनपातं यजति । ग्रीष्मो वै तनूनपाद् ग्रीष्मो ह्यासां प्रजानां तनूस्तपति ग्रीष्ममेव तद्देवा ऽअवृञ्जत ग्रीष्मात्सपत्नानन्तरायन् ग्रीष्ममन्वेवैष ऽएतद्वृङ्क्ते ग्रीष्मात्सपत्नानन्तरेति तस्मात्तनूनपातं यजति ॥ १० ॥ अथेडो यजति । वर्षा वा ऽइड ऽइति हि वर्षा ऽइडो यदिदं क्षुद्रं सरीसृपं ग्रीष्महेमन्ताभ्यान्नित्यक्तं भवति तद्वर्षा ऽईडितमिवाऽन्नमिच्छमानं चरति तस्माद्वर्षा ऽइडो वर्षा ऽएव तद्देवा ऽअवृञ्जत वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरायन्वर्षा ऽउ ऽएवैष ऽएतद्वृङ्क्ते वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरेति तस्मादिडो यजति ॥ ११ ॥ अथ बर्हिर्य्यजति । शरद्वै बर्हिरिति हि शरद्बर्हिर्य्या ऽइमा ऽओषधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्ता भवन्ति ता वर्षा वर्द्धन्ते ताः शरदि बर्हिषो रूपं प्रस्तीर्ण्णाः शेरते तस्माच्छरद्बर्हिः शरदमेव

तद्देवा ऽअवृञ्जत शरदः सपत्नानन्तरायञ्छरदम्वेवैष ऽएत-द्वृङ्क्ते शरदः सपत्नानन्तरेति तस्माद्बर्हिर्यजति ॥ १२ ॥ अथ स्वाहा स्वाहेति यजति । अन्तो वै यज्ञस्य स्वाहा-कारोऽन्त ऽऋतूनाᳫं हेमन्तो वसन्ताद्धि पराक्र्योऽन्तेनैव तदन्तं देवा ऽअवृञ्जताऽन्तेना ऽन्तात्सपत्नानन्तरायन्नन्तेनोऽ-एवैष ऽएतदन्तं वृङ्क्तेऽन्तेनाऽन्तात्सपत्नानन्तरेति तस्मा-त्स्वाहा स्वाहेति यजति ॥ १३ ॥ तद्वा ऽएतत् । वसन्त ऽएव हेमन्तात्पुनरसुरेतस्माद्वृध्येष पुनर्भवति पुनर्ह वा-ऽअस्मिँल्लोके भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥ १४ ॥ स वै व्यन्तु वेत्विति यजति । अजामितायै जामि ह कुर्य्याद्यद्वयन्तु व्यन्त्विति वैव यजेद्वेतु वेत्विति वा व्यन्त्विति वै योषा वेत्विति वृषा मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्मा-द्व्यन्तु वेत्विति यजति ॥ १५ ॥ अथ चतुर्थे प्रयाजे समा-नयति बर्हिषि । प्रजा वै बर्ही रेत ऽआज्यं तत्प्रजास्वेवैत-द्रेतः सिच्यते तेन रेतसा सिक्तेनेमाः प्रजाः पुनरभ्या-वर्त्तं प्रजायन्ते तस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ १६ ॥ सङ्ग्रामो वा ऽएष सन्निधीयते । यः प्रयाजै-र्यजते यतरं वै संयत्तयोर्मित्रमागच्छति स जयति तदे-तदुपभृतोऽधि जुहूं मित्रमागच्छति तेन प्रजयति तस्मा-च्चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ १७ ॥ यजमान ऽएव जुहूमनु । योऽस्मा ऽअरातीयति स ऽउपभृतमनु यज-मानायैवैतद् द्विषन्तं भ्रातृव्यं बलिᳫं हारयत्यत्तेव जुहू-मन्वाद्य ऽउपभृतमन्वत्र ऽएवैतदाद्यं बलिᳫं हारयति

तस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति ॥ १८ ॥ स वा ऽअनवमृशन्त्समानयति । स यद्धाऽवमृशेद्यजमानं द्विषता भ्रातृव्येणा ऽवमृशेदुत्तारमाग्नेनाऽवमृशेत्तस्मादनवमृशन्त्समानयति ॥१९॥ अथोत्तरां जुहूमभ्यूहति। यजमानमेवैतद् द्विषति भ्रातृव्येऽभ्यूहत्युत्तारमाग्नेऽध्यूहति तस्मादुत्तरां जुहूमद्ध्यूहति ॥ २० ॥ देवा ह वा ऽऊचुः । हन्त विजितमेवाऽनु सर्वं यज्ञꣳ सꣳस्थापयाम यदि नोऽसुररक्षसान्यासजेयुः सꣳस्थित ऽएव नो यज्ञः स्यादिति ॥२१॥ त ऽउत्तमे प्रयाजे । स्वाहाकारेणैव सर्वं यज्ञꣳ समस्थापयन्त्स्वाहाऽग्निमिति तदाग्नेयमाज्यभागꣳ समस्थापयन्त्स्वाहा सोममिति तत्सौम्यमाज्यभागꣳ समस्थापयन्त्स्वाहाऽग्निमिति तद्य ऽएष ऽउभयत्राऽच्युत ऽआग्नेयः पुरोडाशो भवति तꣳ समस्थापयन् ॥ २२ ॥ अथ यथादेवतꣳ। स्वाहा देवा ऽआज्यपा ऽइति तत्प्रयाजाऽनुयाजान्त्समस्थापयन्प्रयाजाऽनुयाजा वै देवा ऽआज्यपा जुषाणोऽअग्निराज्यस्य वेत्विति तदग्निꣳ स्विष्टकृतꣳ समस्थापयन्नग्निर्हि स्विष्टकृत्स ऽएषोऽप्येतर्हि तथैव यज्ञः सन्तिष्ठते यथैवेनं देवाः समस्थापयँस्तस्मादुत्तमे प्रयाजे स्वाहा स्वाहेति यजति यावन्ति हवीꣳषि भवन्ति विजितमेवैतदनु सर्वं यज्ञꣳ सꣳस्थापयति तस्माद्यदुत ऽऊर्ध्वं विलोम यज्ञे क्रियेत न तदाद्रियेत सꣳस्थितो मे यज्ञ ऽइति ह वियात्सहैव यज्ञो यातयामेवाऽऽस यथा वषट्कृतꣳ हुतꣳ स्वाहाकृतम् ॥ २३ ॥ ते देवा ऽअकामयन्त । कथं

ष्विमं यज्ञं पुनराप्यायेमाऽयातयामानं कुर्य्याम तेनाऽयातयाम्ना प्रचरेमेति ॥२४॥ स यज्जुह्वामाज्यं परिशिष्टमासीत् । येन यज्ञः समस्थापयँस्तेनैव यथापूर्वॐ हवीॐष्यभ्यघारयन्पुनरेवैनानि तदाप्याययन्नयातयामान्यकुर्वन्नयातयाम ह्याज्यं तस्मादुत्तमं प्रयाजमिष्ट्वा यथापूर्वॐ हवीॐष्यभिघारयति पुनरेवैनानि तदाप्याययत्ययातयामानि करोत्ययातयाम ह्याज्यं तस्माद्यस्य कस्य च हविषोऽवद्यति पुनरेव तदभिघारयति स्विष्टकृत ऽएव तत्पुनराप्याययत्ययातयाम करोत्यथ यदा स्विष्टकृतेऽवद्यति न ततः पुनरभिघारयति नो हि ततः काश्चन हविषोऽस्याहुतिॐ होष्यन्भवति ॥ २५ ॥

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

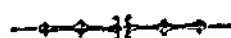
स वै समिधो यजति । प्राणा वै समिधः प्राणानेवैतत्समिन्धे प्राणैर्ह्ययं पुरुषः समिद्धस्तस्मादभिमृशेति ब्रूयाद्यद्युपतापी स्यात्स यद्युष्णः स्यादेव तावच्छॐसेत समिद्धो हि स तावद्भवति यद्यु शीतः स्यान्न शॐसेत तत्प्राणेनेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति तस्मात्समिधो यजति ॥ १ ॥ अथ तनूनपातं यजति । रेतो वै तनूनपाद्रेत ऽएवैतत्सिञ्चति तस्मात्तनूनपातं यजति ॥ २ ॥ अथेडो यजति । प्रजा वा ऽइडो यदा वै रेतः सिक्तं प्रजायतेऽथ तदीडितमिवाऽन्नमिच्छमानं चरति तत्प्रैवैतज्जनयति तस्मादिडो यजति ॥३॥

अथ बर्हिर्यजति । भूमा वै बर्हिर्भूमानमेवैतत्प्रजनयति तस्माद्बर्हिर्यजति ॥ ४ ॥ अथ स्वाहा स्वाहेति यजति । हेमन्तो वा ऽऋतूनाᳲ स्वाहाकारो हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं वशमुपनयते तस्माद्धेमन् म्लायन्त्योपधयः प्रवनस्पतीनां पलाशानि मुच्यन्ते प्रतितरामिव वयाᳲसि भवन्त्यधस्तरामिव वयाᳲसि पतन्ति विपतितलोमेव पापः पुरुषो भवति हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं वशमुपनयते स्वीह वै तमर्द्धं कुरुते श्रियेऽन्नाद्याय यस्मिन्नर्द्धे भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥ ५ ॥ देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ते दण्डैर्द्धनुर्भिर्न्न व्व्यजयन्त ते हाऽविजयमाना ऊचुर्हन्त वाच्च्येव ब्रह्मन्विजिगीषामहै स यो नो वाचं व्व्याहृतां मिथुनेन नाऽनुनिक्रामात्स सर्व्वं पराजयाता ऽअथ सर्व्वमितरे जयानिति तथेति देवाऽअब्रुवँस्ते देवा ऽइन्द्रमब्रुवन्व्याहरेति ॥ ६ ॥ स ऽइन्द्रोऽब्रवीत् । एको ममेत्यथाऽस्माकमेकेऽतीतरेऽब्रुवँस्तदु तन्मिथुनमेवाऽविन्दन्मिथुनᳲ ह्येकश्चैका च ॥ ७ ॥ द्वौ ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथाऽस्माकं द्वे ऽइतीतरे ऽब्रुवँस्तदु तन्मिथुनमेवाऽविन्दन्मिथुनः हि द्वौ च द्वे च ॥ ८ ॥ त्रयो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथाऽस्माकं तिस्र ऽइतीतरेऽब्रुवँस्तदु तन्मिथुनमेवाऽविन्दन्मिथुनः हि त्रयश्च तिस्रश्च ॥ ९ ॥ चत्वारो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथाऽस्माकं चतस्र ऽइतीतरेऽब्रुवँस्तदु तन्मिथुनमेवाऽविन्दन्मिथुनः हि चत्वारश्च चतस्रश्च ॥ १० ॥ पञ्च ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । तत

ऽइतरे मिथुनं नाऽविन्दन्नो ह्यत ऽऊर्द्ध्वं मिथुनमस्ति पञ्च पञ्चेति ह्येवैतदुभयं भवति ततोऽसुराः सर्व्वं पराजयन्त सर्व्वस्माद्देवा ऽअसुरानजयन्त्सर्व्वस्मात्सपत्नानसुरान्निरभजन् ॥ ११ ॥ तस्मात्प्रथमे प्रयाज ऽइष्ट्वे ब्रूयात् । एको ममेत्येका तस्य यमहं द्वेष्मीति यद्यु न द्विष्याद्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म ऽइति ब्रूयात् ॥ १२ ॥ द्वौ ममेति द्वितीये प्रयाजे । द्वे तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मऽइति ॥ १३ ॥ त्रयो ममेति तृतीये प्रयाजे । तिस्रस्तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म ऽइति ॥ १४ ॥ चत्वारो ममेति चतुर्थे प्रयाजे । चतस्रस्तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म ऽइति ॥ १५ ॥ पञ्च ममेति पञ्चमे प्रयाजे । न तस्य किं चन योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म ऽइति स पञ्च पञ्चेत्येव भवत्परा भवति तथाऽस्य सर्व्वः संवृङ्क्ते सर्वस्मात्सपत्नान्निर्भजति य ऽएवमेतद्वेद ॥ १६ ॥

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

ऋतवो ह वै देवेषु यज्ञे भागमीषिरे । आ नो यज्ञे भजत मा नो यज्ञादन्तर्गतास्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग ऽइति ॥ १ ॥ तद्वै देवा न जज्ञुः । त ऽऋतवो देवेष्वजानत्स्वसुरानुपाऽऽवर्त्तन्ताऽप्रियान्देवानां द्विषतो भ्रातृव्यान् ॥२॥ ते हैतामेधतुमेधां चक्रिरे । यामेषामेतामनु शृण्वन्ति

कृषन्तो ह स्मैव पूर्वे वपन्तो यन्ति लुनन्तोऽपरे मृणन्तः शश्वद्धैभ्योऽकृष्टपच्या ऽएवौषधयः पेचिरे ॥ ३ ॥ तद्वै देवानामाग ऽआस । कनीय ऽइन्न्वतो द्विषन् द्विषते-ऽरातीयति किम्वेतावन्मात्रमुपजानीत यथेदमितोऽन्यथाऽसदिति ॥ ४ ॥ ते होचुः । ऋतूनेवाऽनुमन्त्रयामहाऽइति केनेति प्रथमानेवैनाव्यज्ञे यजामेति ॥ ५ ॥ स हाऽग्निरुवाच । अथ यन्मां पुरा प्रथमं यजथ क्वाऽहं भवानीति न त्वामायतनाच्च्यावयाम ऽइति ते यदृतूनभिह्वयमानाऽअथाऽग्निमायतनान्नाऽच्च्यावयँस्तस्मादग्निरच्च्युतो न ह वाऽआयतनाच्च्यवते यस्मिन्नायतने भवति य ऽएवमेतमग्निमच्च्युतं वेद ॥ ६ ॥ ते देवा ऽअग्निमब्रुवन् । परेह्येनांस्त्वमेवाऽनुमन्त्रयस्वेति स हेत्याग्निरुवाचर्त्तवोऽविदं वै वो देवेषु यज्ञे भागमिति कथं नोऽविद ऽइति प्रथमानेव वो यज्ञे यक्ष्यन्तीति ॥ ७ ॥ त ऽऋतवोऽग्निमब्रुवन् । आ वयं त्वामस्मासु भजामो यो नो देवेषु यज्ञे भागमविद ऽइति स ऽएषोऽग्निरृतुष्वाभक्तः समिधो ऽअग्ने तनूनपादग्न ऽइडो ऽअग्ने बर्हिरग्ने स्वाहाऽग्निमित्याभक्तो ह वै तस्यां पुण्यकृत्यायां भवति यामस्य समानो ब्रुवाणः करोत्यग्निमते ह वा ऽअस्मा ऽअग्निमन्त ऽऋतव ऽओषधीः पचन्तीदꣳ सर्वं य ऽएवमेतमग्निमृतुष्वाभक्तं वेद ॥ ८ ॥ तदाहुः । यदुत्तमान्प्रयाजानावाहयन्त्यथ कस्मादेनान्प्रथमान्यजन्तीत्युत्तमान्ह्येनान्यज्ञेऽवाकल्पयन्प्रथमान्वो यजामेत्यब्रुवँस्तस्मादुत्तमानावाहयन्ति प्रथमान्य-

जन्ति ॥ ९ ॥ चतुर्थेन वै प्रयाजेन देवाः । यज्ञमाप्नुवँस्तं पञ्चमेन समस्थापयन्नथ यदुत ऽऊर्ध्वमसꣳस्थितं यज्ञस्य स्वर्गमेव तेन लोकꣳ समाश्नुवत ॥ १० ॥ ते स्वर्गं लोकं यन्तः । असुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद्बिभयाञ्चक्रुस्तेऽग्निं पुरस्तादकुर्वत रक्षोहणꣳ रक्षसामपहन्तारमग्निं मध्यतोऽकुर्वत रक्षोहणꣳ रक्षसामपहन्तारमग्निं पश्चादकुर्वत रक्षोहणꣳ रक्षसामपहन्तारꣳ ॥ ११ ॥ स यद्येनान्पुरस्तात् । असुररक्षसान्यासिसंक्षन्नग्निरेव तान्यपाऽहन्नक्षोहा रक्षसामपहन्ता यदि मध्यत ऽआसिसंक्षन्नग्निरेव तान्यपाऽहन्नक्षोहा रक्षसामपहन्ता यदि पश्चादासिसंक्षन्नग्निरेव तान्यपाऽहन्नक्षोहा रक्षसामपहन्ताऽत एवꣳ सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानाः स्वर्गं लोकꣳ समाश्नुवत ॥ १२ ॥ तथो ऽएवैष ऽएतत् । चतुर्थेनैव प्रयाजेन यज्ञमाप्नोति तं पञ्चमेन सꣳस्थापयत्यथ यदुत ऽऊर्ध्वमसꣳस्थितं यज्ञस्य स्वर्गमेव तेन लोकꣳ समश्नुते ॥ १३ ॥ स यदाग्नेयमाज्यभागं यजति । अग्निमेवैतत्पुरस्तात्कुरुते रक्षोहणꣳ रक्षसामपहन्तारमथ यदाग्नेयः पुरोडाशो भवत्यग्निमेवैतन्मध्यतः कुरुते रक्षोहणꣳ रक्षसामपहन्तारमथ यदग्निꣳ स्विष्टकृतं यजत्यग्निमेवैतत्पश्चात् कुरुते रक्षोहणꣳ रक्षसामपहन्तारꣳ ॥ १४ ॥ स यद्येनं पुरस्तात् । असुररक्षसान्यासिसंक्षन्त्यग्निरेव तान्यपहन्ति रक्षोहा रक्षसामपहन्ता यदि मध्यत(१)ऽआसि-

(१) 'असुररक्षसानि' इति 'ग' पुस्तके ।

संक्षन्त्यग्निरेव तान्यपहन्ति रक्षोहा रक्षसामपहन्ता यदि पश्चादा(१)सिसंक्षन्त्यग्निरेव तान्यपहन्ति रक्षोहा रक्षसामपहन्ता स ऽएवꣳ सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानः स्वर्गं लोकꣳ समश्नुते ॥ १५ ॥ स यद्येनं पुरस्तात्। यजुस्याऽनुव्व्याहरेत्तं प्रति ब्रूयान्मुख्यामार्त्तिमारिष्यस्यन्धो वा बधिरो वा भविष्यसीत्येता वै मुख्या ऽआर्त्तयस्तथा हैव स्यात् ॥ १६ ॥ यदि मध्यतो यजुस्याऽनुव्व्याहरेत्। तं प्रति ब्रूयादप्रजा ऽअपशुर्भविष्यसीति प्रजा वै पशवो मध्यं तथा हैव स्यात् ॥ १७ ॥ यद्यन्ततो यजुस्याऽनुव्व्याहरेत्। तं प्रति ब्रूयादप्रतिष्ठितो दरिद्रः क्षिप्रेऽमुं लोकमेष्यसीति तथा हैव स्यात्तस्मादु ह नाऽनुव्व्याहारीव स्यादुत ह्येवंवित्परो भवति ॥ १८ ॥ संवत्सरꣳ ह वै प्रयाजैर्ज्जयं जयति। स ह स्त्वेवैनं जयति योऽस्य द्वाराणि वेद किꣳ हि स तैर्गृहैः कुर्य्याद्यानन्तरतो न व्यव विद्याद्यथा यथाऽस्य ते भवन्ति तस्य वसन्त ऽएव द्वारꣳ हेमन्तो द्वारं तं वा ऽएतꣳ संवत्सरꣳ स्वर्गं लोकं प्रपद्यते सर्वं वै संवत्सरः सर्वं वा ऽअक्षय्यमेतेनो हाऽस्याऽक्षय्यꣳ सुकृतं भवत्यक्षय्यो लोकः ॥ १९ ॥ तदाहुः। किं देवत्याज्याज्यानीति प्राजापत्यानीति ह ब्रूयादनिरुक्तो वै प्रजापतिरनिरुक्तान्याज्यानि तानि हैतानि यजमानदेवत्यान्येव यजमानो ह्येव स्वे यज्ञे प्रजापतिरेतेन हुक्त्वा ऽऋत्विजस्तद्वते तं जनयन्ति ॥२०॥ स ऽआज्यस्योपस्तीर्य्य। द्विर्हविषोऽवदायाऽथोपरिष्टा-

(१) 'असुररक्षसानि' इति 'ग' पुस्तक एव दृश्यते।

द्राज्यस्याऽभिघारयति सैषाऽऽज्येन मिश्राहुतिर्हूयते यजमानेन हैवैषैतन्मिश्रा हूयते यदि ह वाऽ अपि दूरे सन्न्यजते यद्यन्तिके यथा हैवाऽन्ते सत्त्ऽइष्टऽ स्यादेवऽ हैवैवं विदुषऽइष्टं भवति यद्यु ह्याऽपि बहिव पापं करोति नो हैव बहिर्द्धा यज्ञाद्भवति यऽएवमेतद्वेद ॥ २१ ॥

पञ्चाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

कण्डिका सङ्ख्या ॥ १२१ ॥

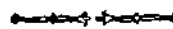

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषामियं जितिस्ते होचुः कथन्नऽइदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यऽ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनाऽयोपयँस्तस्माद्यूपो नाम तद्वाऽऋषीणामनुश्रुतमास ॥ १ ॥ यज्ञेन ह वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषामियं जितिस्ते होचुः कथं नऽइदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यऽ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्निति तमन्वेष्टुं दध्रिरे ॥२॥ तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । श्रमेण ह स्म वै तद्देवा जयन्ति यदेषां जय्यमासर्षयश्च तेभ्यो देवा वैव प्ररोचयाश्चक्रुः स्वयं वैव दध्रिरे प्रेत तदेष्यामो यतो देवाः स्वर्गं लोकऽ समाश्नुवतेति ते किं प्ररोचते किं प्ररोचतऽइति चेरुरेतुरो-

डाशमेव कूर्म्मं भूत्वा सर्पन्तं ते ह सर्व्व ऽएव मेनिरे ऽयं वै यज्ञ ऽइति ॥ ३ ॥ ते होचुः । अश्विभ्यां तिष्ठ सरस्वत्यै तिष्ठेन्द्राय तिष्ठेति स ससर्पैवाऽग्नये तिष्ठेति ततस्तस्थावग्नये वा ऽअस्थादिति तमग्नावेव परिगृह्य सर्व्व-हुतमजुहवुराहुतिर्हि देवानां तत ऽएभ्यो यज्ञः प्रारोचत तमसृजन्त तमतन्वत सोऽयं परोऽवरं यज्ञोऽनूच्यते पितेव पुत्राय ब्रह्मचारिणे ॥ ४ ॥ स वा ऽएभ्यस्तत्पुरो-ऽदाशयत् । य ऽएभ्यो यज्ञं प्राऽरोचयत्तस्मात्पुरोडाशः पुरोडाशो ह वै नामैतद्यत्पुरोडाश ऽइति स ऽएष ऽउभ-यत्राऽच्युत ऽआग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ५ ॥ स न पौर्णमासस्य हविः । नामाऽवास्यमग्नीषोमीय ऽएव पौर्णमासस्य हविः सान्नाय्यमामावास्यं यज्ञ ऽएवैष ऽउभ-त्राऽवक्लृप्तो नेद्यज्ञादयानीति न्वेव पुरस्तात्पौर्णमासस्य क्रियत ऽएवं वाऽमावास्यस्यैतत्तु तद्यस्मादत्र क्रियते ॥ ६ ॥ यद्यु ऽएनमुपधावेत् । इष्ट्या मा याजयेत्येतयैव याज-येद्यत्कामा वा ऽएतमृषयोऽजुहवुः स ऽएभ्यः कामः समर्ध्यत यत्कामो ह वा ऽएतेन यज्ञेन यजते सोऽस्मै कामः समृध्यते यस्यै वै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यतेऽग्नौ वै तस्यै जुह्वत्यग्ना ऽउ चेद्धोष्यन्स्यात्किमन्यस्यै देवताया ऽआदिशेत्तस्मादग्नय ऽएव ॥ ७ ॥ अग्निर्वै सर्वा देवताः । अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति तद्यथा सर्व्वा देवता ऽउपधावेदेवं तत्तस्मादग्नय ऽएव ॥ ८ ॥ अग्निर्वै देवानाम-द्धातमाम् । यं वा ऽअद्धातमां मन्येत तमुपधावेत्तस्मादग्नय

ऽएव ॥ ९ ॥ अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः। यं वै मृदुहृदयतमं मन्येत तमुपधावेत्तस्मादग्नय ऽएव ॥ १० ॥ अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठम्। यं वै नेदिष्ठमुपसर्त्तव्यानां मन्येत तमुपधावेत्तस्मादग्नय- ऽएव ॥ ११ ॥ स यदीष्टिं कुर्वीत। सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादुपांशु देवतां यजति तद्धीष्टिरूपं मूर्द्धन्वत्यौ याज्यानुवाक्ये स्यातां वार्त्रघ्नाऽवाज्यभागौ विराजौ संयाज्ये ॥ १२ ॥

पष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

त्वष्टुर्ह वै पुत्रः। त्रिशीर्षा पडक्ष ऽआस तस्य त्रीण्येव मुखान्यासुस्तद्यदेवं रूप ऽआस तस्माद्विश्वरूपो नाम ॥ १ ॥ तस्य सोमपानमेवैकं मुखमास। सुरापाणमेकमन्यस्मा ऽअशनायैकं तमिन्द्रो दिद्वेष तस्य तानि शीर्षाणि प्रचिच्छेद ॥ २ ॥ स यत्सोमपानमास। ततः कपिञ्जलः समभवत्तस्मात्स बभ्रुक ऽइव बभ्रुरिव हि सोमो राजा ॥ ३ ॥ अथ यत्सुरापाणमास। ततः कलविङ्कः समभवत्तस्मात्सोऽभिमाद्यत् क ऽइव वदत्यभिमाद्यन्निव हि सुरां पीत्वा वदति ॥ ४ ॥ अथ यदन्यस्मा ऽअशनायाऽऽस। ततस्तित्तिरिः समभवत्तस्मात्स विश्वरूपतम ऽइव सन्त्येव घृतस्तोका ऽइव त्वन्मधुस्तोका ऽइव त्वत्पर्णेष्वाश्चुतिता ऽएवंरूपमिव हि स तेनाऽशनमावयत् ॥ ५ ॥ स त्वष्टा चुक्रोध। कुविन्मे पुत्रमवधीदिति सोऽपेन्द्रमेव सोममाजह्रे स यथाऽयं सोमः

प्रसुत ऽएवमपेन्द्र ऽएवाऽऽस ॥ ६ ॥ इन्द्रो ह वा ऽईक्षाञ्चक्रे । इदं वै मा सोमादन्तर्यन्तीति स यथा बलीयानबलीयस ऽएवमनुपहूत ऽएव यो द्रोणकलशे शुक्र ऽआस तं भक्षयाञ्चकार स हैनं जिहिᳬस सोऽस्य विष्वङ्ङेव प्राणेभ्यो दुद्राव मुखाद्धैवाऽस्य न दुद्रावाऽथ सर्वेभ्योऽन्येभ्यः प्राणेभ्योऽद्रवत्तदुदः सौत्रामणीतीष्टिस्तस्यां तद्व्याख्यायते यथैनं देवा ऽअभिषज्यन् ॥ ७ ॥ स त्वष्टा चुक्रोध । कुविन्मेऽनुपहूतः सोममवभक्षदिति स स्वयमेव यज्ञवेशसं चक्रे स यो द्रोणकलशे शुक्रः परिशिष्ट ऽआस तं प्रवर्तयाञ्चकारेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति सोऽग्निमेव प्राप्य सम्बभूवाऽन्तरेव सम्बभूवेत्यु हैक ऽआहुः सोऽग्नीषोमावेवाऽभिसम्बभूव सर्वा विद्याः सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यᳬ सर्वाᳬ श्रीᳬ ॥ ८ ॥ स यद्वर्त्तमानः समभवत् । तस्माद्वृत्रोऽथ यदपात्समभवत्तस्मादहिस्तं दनुश्च दनायूश्च मातेव च पितेव च परिजगृहतुस्तस्माद्दानव ऽइत्याहुः ॥ ९ ॥ अथ यदब्रवीदिन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति । तस्मादु हैनमिन्द्र ऽएव जघानाऽथ यद्ध शश्वदवक्ष्यदिन्द्रस्य शत्रुर्वर्द्धस्वेति शश्वदु ह स ऽएवेन्द्रमहनिष्यत् ॥ १० ॥ अथ यदब्रवीद्वर्द्धस्वेति । तस्मादु ह स्मेषुमात्रमेव तिर्यङ् वर्द्धत ऽइषुमात्रं प्राङ्सोऽवैवाऽवरᳬ समुद्रं दधावपूर्वᳬ स यावत्स ऽआस सहैव तावदन्नाद ऽआस ॥ ११ ॥ तस्मै ह स्म पूर्वाह्णे देवाः । अशनमभिहरन्ति मध्यन्दिने मनुष्या ऽअपराह्णे पितरः ॥ १२ ॥

स वा ऽइन्द्रस्तथैव नुत्तश्चरन् । अग्नीषोमा ऽउपमन्त्रयाश्चक्रेऽग्नीषोमौ युवं वै मम स्थो युवयोरहमस्मि न युवयोरेष किञ्चन कं स ऽइमं दस्युं वर्द्धयथ ऽउप माऽऽवर्त्तेथामिति ॥ १३ ॥ तौ होचतुः । किमावयोस्ततः स्यादिति ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निरवपत्तस्मादग्नीषोमीय ऽएकादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १४ ॥ तावेनमुपाऽऽवव्रततुः । तावनु सर्वे देवाः प्रेयुः सर्वा विद्याः सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यः सर्वा श्रीस्तेनेष्ट्वेन्द्र ऽएतदभवद्यदिदमिन्द्र ऽएष ऽउ पौर्णमासस्य बन्धुः स यो हैवं विद्वान् पौर्णमासेन यजत ऽएताः हैव श्रियं गच्छत्येवं यशो भवत्येवमन्नादो भवति ॥ १५ ॥ तद्वैव खलु हतो वृत्रः । स यथा दृतिर्निष्पीत ऽएवः संल्लीनः शिश्ये यथा निर्धूतसक्तुर्भस्त्रैवः संल्लीनः शिश्ये तमिन्द्रोऽभ्यादुद्राव हनिष्यन् ॥ १६ ॥ स होवाच । मा नु मे प्रहार्षीस्त्वं वै तदेतर्ह्यसि यदहं व्येव मा कुरु माऽमुयाऽभूवमिति स वै मेऽन्नमेऽधीति तथेति तं द्वेधाऽन्वभिनत्तस्य यत्सौम्यं न्यक्तमास तं चन्द्रमसं चकाराऽथ यदस्याऽऽसुर्यमास तेनेमाः प्रजा ऽउदरेणाऽविध्यत् तस्मादाहुर्व्वृत्र ऽएव तर्ह्यन्नाद ऽआसीद् वृत्र ऽएतर्हीतीदः हि यदसावापूर्य्यतेऽस्माद्वैतल्लोकादाप्यायतेऽथ यदिमाः प्रजा ऽअशनमिच्छन्तेऽस्मा ऽएवैतद् वृत्रायोदराय वलिः हरन्ति स यो हैवमेतं वृत्र-

(१) निष्पीतो दृतिरिव चर्मनिर्मितपात्रमिव ।

मन्नादं ब्वेदान्नादो हैव् भवति ॥ १७ ॥ ता ऽउ हैता देव्ता ऽऊचुः । या ऽइमा ऽअग्नीषोमावन्वाजग्मुरग्नीषोमौ युवं वै नो भूयिष्ठभाजौ स्थो ययोर्वामिदं युवयोरस्मानन्वाभजतमिति ॥ १८ ॥ तौ होचतुः । किमावयोस्ततः स्यादिति यस्यै कस्यै च देव्तायै हविर्निर्व्वपांस्तद्वां पुरस्तादाज्यस्य यजानिति तस्माद्यस्यै कस्यै च देव्तायै हविर्निर्व्वपन्ति तत्पुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति तत्र सौम्येऽध्वरे न पशौ यस्यै कस्यै च देव्तायै हविर्निर्व्वपानिति ह्यब्रुवन् ॥ १९ ॥ स हाऽग्निरुवाच । मय्येव् वः सर्व्वेभ्यो जुह्वतु तद्वोऽहं मय्याभजामीति तस्मादग्नौ सर्व्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति तस्मादाहुरग्निः सर्व्वा देव्ता ऽइति ॥ २० ॥ अथ ह सोम ऽउवाच । मामेव् वः सर्व्वेभ्यो जुह्वतु तद्वोऽहं मय्याभजामीति तस्मात्सोमः सर्व्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति तस्मादाहुः सोमः सर्व्वा देव्ता ऽइति ॥ २१ ॥ अथ यदिन्द्रे सर्व्वे देवास्तस्थानाः । तस्मादाहुरिन्द्रः सर्व्वा देव्ता ऽइन्द्रश्रेष्ठा देवा ऽइत्येतद्ध वै देवास्त्रेधैकदेव्त्या ऽअभवन्त्स यो हैव् मेतद्वेदैकधा हैव स्वानाᳪं श्रेष्ठो भवति ॥ २२ ॥ द्वयं व्वा ऽइदं न तृतीयमस्ति । आर्द्रञ्चैव शुष्कञ्च यच्छुष्कं तदाग्नेयं यदार्द्रं तत्सौम्यमथ यदिदं द्वयमेव्वाऽथ किमेतावत्क्रियत ऽइत्यग्नीषोमयोरेवाऽऽज्यभागावग्नीषोमयोरुपांशुयाजोऽग्नीषोमयोः पुरोडाशो यदत्र ऽएकतमेनैवेदᳪं सर्व्वमाप्नोत्यथ किमेतावत्क्रियत ऽइत्यग्नीषोमयोर्हैवैतावती व्विभूतिः प्रजातिः

॥२३॥ सूर्य्य ऽएवाऽऽग्नेयश्चंद्रमाः । सौम्म्योऽहरेवाऽऽग्नेयः रात्रिः सौम्म्या य ऽएवाऽऽपूर्य्यतेऽर्द्धमासः स ऽआग्नेयो योऽपक्षीयते स सौम्म्यः ॥ २४ ॥ आज्यभागाभ्यामेव । सूर्य्याचन्द्रमसावाप्नोत्युपाᳫंशुयाजेनैवाऽहोरात्रे ऽआप्नोति पुरोडाशेनैवाऽर्द्धमासावाऽऽप्नोतीत्यु हैक ऽआहुः ॥ २५ ॥ तदु होवाचाऽऽसुरिः । आज्यभागाभ्यामेवाऽतो यतमे वा यतमे वा द्वे ऽआप्नोत्युपाᳫंशुयाजेनैवाऽतो यतमे वा यतमे वा द्वे ऽआप्नोति पुरोडाशेनैवाऽतो यतमे वा यतमे वा द्वे ऽआप्नोति सर्वं म ऽआप्तमसत्सर्वं जितᳫं सर्वेण व्वृत्रᳫं हनानि सर्वेण द्विषन्तं भ्रातृव्यᳫं हनानीति तस्माद्वा ऽएतावत्क्रियत ऽइति ॥ २६ ॥ तदाहुः । किमिदं जामि क्रियतेऽग्नीषोमयोरेवाऽऽज्यस्याऽग्नीषोमयोᳫं पुरोडाशस्य यदनन्तर्हितं तेन जामीत्यनेन ह त्वेवाऽजाम्म्याज्यस्येतरं पुरोडाशस्येतरं तदन्यदिवेतरमन्यदिवेतरं भवत्यृचमनूच्य जुषाणेन यजत्यृचमनूच्यर्चा यजति तदन्यदिवेतरमन्यदिवेतरं भवत्यनेन ह त्वेवाऽजाम्म्युपाᳫंशुवाज्यस्य यजत्युच्चैᳫं पुरोडाशस्य स यदुपाᳫंशु तत्प्राजापत्यᳫं रूपं तस्मात्तस्याऽनुष्टुभमनुवाक्यामन्वाह वागित्यनुष्टुब्वाग्घि प्रजापतिᳫं ॥ २७ ॥ एतेन वै देवाः । उपाᳫंशुयाजेन यं यमसुराणामकामयन्त तमुपत्सर्य्य वज्रेण वषट्कारेणाऽघ्नँस्तथो ऽएवैष ऽएतेनोपा-

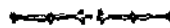
* 'ग' पुस्तके-यतमे० द्वे० इत्यस्य स्थाने-'अहोरात्रेऽआप्नोति पुरोडाशेनैवाऽर्द्धमासौ' इति पाठो लभ्यते ।

ᳫ्शुयाजेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यमुपस्तर्य्य वज्रेण वषट्कारेण हन्ति तस्मादुपाᳫ्शुयाजं यजति ॥ २८ ॥ स वा ऽऋचमनूच्य जुपाणेन यजति । तदुन्विमा ऽअन्यतरतोदन्ताᳫ् प्प्रजाᳫ् प्प्रजायन्तेऽस्थि ह्युगस्थि हि दन्तोऽन्यतरतो ह्येतदस्थि करोति ॥ २९ ॥ अथर्चमनूच्यर्चा यजति । तदुन्विमा ऽउभयतोदन्ताᳫ् प्प्रजाः प्प्रजायन्तेऽस्थि ह्युगस्थि हि दन्त ऽउभयतो ह्येतदस्थि करोत्येता वा ऽइमा द्वय्यᳫ् प्प्रजा ऽअन्यतरतोदन्ताश्चैवोभयतोदन्ताश्च स यो हैवं विद्वानग्नीषोमयोᳫ् प्प्रजातिं यजति वहुर्हैव प्प्रजया पशुभिर्भवति ॥ ३० ॥ स वै पौर्णमासेनोपवत्स्यन् । न सत्राऽसुहित ऽइव स्यात्तेनेदमुदरमसुर्य्यं क्लिनात्याहुतिभिᳫ् प्रातर्द्वैवमेष ऽउ पौर्णमासस्योपचारᳫ् ॥ ३१ ॥ स वै सम्प्रत्येवोपवसेत् । सम्प्रति वृत्रᳫ् हनानि सम्प्रति द्विपन्तं भ्रातृव्यᳫ् हनानीति ॥ ३२ ॥ स वा ऽउत्तरामेवोपवसेत् । समिव वा ऽएष क्रमते यः सम्प्रत्युपवसत्युनद्धा वै सङ्क्रान्तयोर्य्यदीतरो वेतरमभिभवतीतरो वेतरमथ य ऽउत्तरामुपवसति यथा पराश्रमावृत्तᳫ् सम्पिᳫ्ष्यादप्रत्यालभमानᳫ् सोऽद्यतो घात्येव स्यादेवं तद्य ऽउत्तरामुपवसति ॥ ३३ ॥ स वै सम्प्रत्येवोपवसेत् । यथा वा ऽअन्यस्य हतᳫ् सम्पिᳫ्ष्यादेवं तद्य ऽउत्तरामुपवसति सोऽन्यस्यैव कृताऽनुकरोऽन्यस्योपाऽवसायी भवति तस्माद् सम्प्रत्येवोपवसेत् ॥ ३४ ॥ प्प्रजापतेर्ह वै प्प्रजाः । ससृजानस्य

पर्वाणि विस्रस्तानसुः स वै संवत्सर एव प्रजापतिस्त-
स्यैतानि पर्वाण्यहोरात्रयोः सन्धी पौर्णमासी चाऽमा-
वास्या चर्त्तुमुखानि ॥ ३५ ॥ स विस्रस्तैः पर्वभिः ।
न शशाक सछ्हातुं तमेतैर्हविर्य्यज्ञैर्देवा ऽअभिषज्यन्नग्नि-
होत्रेणैवाऽहोरात्रयोः सन्धी· तत्पर्वाऽभिषज्यँस्तत्समदधुः
पौर्णमासेन चैवाऽमावास्येन च पौर्णमासीं चाऽमावास्यां च
तत्पर्वाऽभिषज्यँस्तत्समदधुश्चातुर्मास्यैरेवर्त्तुमुखानि तत्प-
र्वाऽभिषज्यँस्तत्समदधुः ॥ ३६ ॥ स सछ्हितैः पर्वभिः ।
इदमन्नाद्यमभ्युत्तस्थौ यदिदं प्रजापतेरन्नाद्यः स यो हैवं
विद्वान्त्सम्प्रत्युपवसति सम्प्रति हैव प्रजापतेः पर्व भिष-
ज्यत्यवति हैनं प्रजापतिः स ऽएवमेवाऽन्नादो भवति य
ऽएवं विद्वान्त्सम्प्रत्युपवसति तस्मादु सम्प्रत्येवोपवसेत्
॥ ३७ ॥ चक्षुषी ह वा ऽएते यज्ञस्य यदाज्यभागौ ।
तस्मात्पुरस्ताज्जुहोति पुरस्ताद्धीमे चक्षुषी तत्पुरस्तादेवै-
तच्चक्षुषी दधाति तस्मादिमे पुरस्ताच्चक्षुषी ॥ ३८ ॥ उत्त-
रार्द्धपूर्वार्द्धे हैके । आग्नेयमाज्यभागं जुह्वति दक्षिणार्द्ध-
पूर्वार्द्धे सौम्यमाज्यभागमेतत्पुरस्ताच्चक्षुषी दध्म ऽइति
वदन्तस्तदु तथाऽविज्ञान्यमिव हवीछ्षि ह वा ऽआत्मा
यज्ञस्य स यदेव पुरस्ताद्धविषां जुहोति तत्पुरस्ताच्चक्षुषी
दधाति यत्रो ऽएव समिद्धतमं मन्येत तदाहुतीर्ज्जुहुया-
त्समिद्धहोमेन ह्येव समृद्धा ऽआहुतयः ॥ ३९ ॥ स वा
ऽऋचमनूच्य जुपाणेन यजति । तस्मादिमे ऽअस्थ-
न्वत्यनस्थिके चक्षुषी ऽआश्लिष्टे ऽअथ यदृचमनूच्य·

र्चा युजेदुरिथ हैवु कुर्य्यान्न चक्षुः ॥ ४० ॥ ते वा ऽएते । अग्नीषोमयोरेव रूपमन्न्वायत्ते युच्छुक्लं तदाग्नेयं यत् कृष्णं तत्सौम्म्यं यदि वेतरथा यदेव कृष्णं तदाग्नेयं युच्छुक्लं तत्सौम्म्यं युदेव वीक्षते तदाग्नेयछं रूपछं शुष्के ऽइव हि वीक्षमाणस्याऽक्षिणी भवतः शुष्कमिव ह्याग्नेयं युदेव स्वपिति तत्सौम्म्यछं रूपमार्द्रे ऽइव हि सुषुपुषोऽक्षिणी भवत ऽआर्द्र ऽइव हि सोम ऽआजरसछं ह वा ऽअस्मिँ-ल्लोके चक्षुष्मान्भवति सचक्षुरमुष्मिँल्लोके सम्भवति य ऽएवुमेतौ चक्षुषी ऽआज्यभागौ वेद ॥ ४१ ॥

पष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार । सोऽवलीया-न्मन्न्यमानो नाऽस्तृषीतीव विभ्यन्निलयांचक्रे स परांः परावतो जगाम देवा ह वै विदांचक्रुर्हतो वै वृत्रोऽथेन्द्रो न्यलेष्टेति ॥ १ ॥ तमन्वेष्टुं दद्रिरे । अग्निर्देवतानाथ्ठ हि-रण्यस्तूप ऽऋषीणां बृहतीच्छन्दसां तमग्निरनु विवेद तेनैताथ्ठ रात्रिछं सहाऽऽजगाम स वै देवानां वसुर्वीरो ह्येषाम् ॥ २ ॥ ते देवा ऽअब्रुवन् । अमा वै नोऽद्य वसु-र्वसति यो नः प्राऽवात्सीदिति ताभ्यामेतद्यथा ज्ञातिभ्यां वा सखिभ्यां वा सहाऽऽगताभ्याथ्ठ समानमोदनं पचेदजं वा तदुह मानुषछं हविर्देवानामेवमाभ्यामेतत्समानछं हवि-

(१) परा परावतो जगाम अत्यन्त विप्रकृष्टदेश गतवानित्यर्थं ।

ग्निरवपन्नैन्द्राग्नं द्वादशकपालं पुरोडाशं तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ३ ॥ स ऽइन्द्रोऽब्रवीत् । यत्र वै वृत्राय वज्रं प्राऽहरं तद्वयस्मये स कृश ऽइवाऽस्मि न वै मेदं धिनोति यन्मा धिनवत्तन्मे कुरुतेति तथेति देवा ऽअब्रुवन् ॥ ४ ॥ ते देवा ऽअब्रुवन् । न वा ऽइममन्यत्सोमाद्धिनुयात्सोममेवाऽस्मै सम्भरामेति तस्मै सोमꣳ समभरन्नेष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स यत्रैष ऽएताꣳ रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तदिमं लोकमागच्छति स ऽइहैवाऽऽपश्चौषधीश्च प्रविशति स वै देवानां वस्वन्नꣳ ह्येषां तद्यदेष ऽएताꣳ रात्रिमिहाऽमा वसति तस्मादमावास्या नाम ॥५॥ तं गोभिरनुविष्ठाप्य समभरन् । यदोषधीराश्नꣳस्तदोषधिभ्यो यदपोऽपिबꣳस्तदद्भ्यस्तमेवꣳ सम्भृत्यातच्य तीव्रीकृत्य तमस्मै प्राऽयच्छन् ॥६॥ सोऽब्रवीत् । धिनोत्येव मेदं नेव तु मयि श्रयते यथेदं मयि श्रयातै तथोपजानीतेति तꣳ शृतेनैवाऽश्रयन् ॥ ७ ॥ तद्वा ऽएतत् । समानमेव सत् पय ऽएव सदिन्द्रस्यैव सत्तत्पुनर्नानेवाऽऽचक्षते यदब्रवीद्धिनोति मेति तस्माद्दधिथ यदेनꣳ शृतेनैवाऽऽश्रयंस्तस्माच्छृतꣳ ॥८॥ स यथाऽꣳशुराप्यायेत । एवमाप्यायताऽप पाप्मानꣳ हरिमाणमह तैष ऽउ ऽआमावास्यस्य बन्धुꣳ स यो हैवं विद्वान्त्सन्नयत्येवꣳ हैव प्रजया पशुभिराप्यायतेऽप पाप्मानꣳ हते तस्माद्वै सन्नयेत् ॥ ९ ॥ तदाहुः । नाऽसोमयाजी सन्नयेत्सोमाहुतिर्वा ऽएषा साऽनवरुद्धाऽसोमयाजिनस्तस्मान्नाऽसोमयाजी सन्नयेदिति ॥१०॥

तदु समेव नयेत् । नन्वत्राऽन्तरेण शुश्रुम सोमेन नु मा याजयताऽथ म ऽएतदाप्यायनꣳ सम्भरिष्यथेत्यब्रवीदिति न वै मेदं धिनोति यन्मा धिनवत्तन्मे कुरुतेति तस्मा ऽएतदाप्यायनꣳ समभरँस्तस्मादप्यसोमयाजी समेव नयेत् ॥ ११ ॥ वार्त्रघ्नं वै पौर्णमासम् । इन्द्रो ह्येतेन वृत्रमहन्नथैतदेव वृत्रहत्यं यदामावास्यं वृत्रꣳ ह्यस्मा ऽएतज्जघ्नुष ऽआप्यायनमकुर्वन् ॥ १२ ॥ तद्वा ऽएतदेव वार्त्रघ्नम् । यत्पौर्णमासमथैष ऽएव वृत्रो यच्चन्द्रमाꣳ स यत्रैष ऽएताꣳ रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तदेनमेतेन सर्वꣳ हन्ति नाऽस्य किं चन परिशिनष्टि सर्वꣳ ह वै पाप्मानꣳ हन्ति न पाप्मनꣳ किं चन परिशिनष्टि य ऽएवमेतद्वेद ॥ १३ ॥ तद्वैके । दृष्ट्वोपवसन्ति श्वो नोदेतेत्यदो हैव देवानामविक्षीणमन्नं भवत्यथैभ्यो वयमित ऽउपप्रदास्याम ऽइति तद्धि समृद्धं यदक्षीण ऽएव पूर्वस्मिन्नन्नेऽथाऽपरमन्नमागच्छति स ह वह्वन्न ऽएव भवत्यसोमयाजी तु क्षीरयाज्यदो हैव सोमो राजा भवति, ॥ १४ ॥ अथ यथैव पुरा । केवलीरोषधीरश्नन्ति केवलीरपꣳ पिबन्ति ताꣳ केवलमेव पयो दुह ऽएवं तदेष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाꣳ स यत्रैष एताꣳ रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तदिमं लोकमागच्छति स ऽइहाऽऽपश्चौषधीश्च प्रविशति तदेनमन्नथ ऽओषधिभ्यꣳ संभृत्याहुतिभ्योऽधि जनयति स ऽएष ऽआहुतिभ्यो जातꣳ पश्चाद्ददृशे ॥ १५ ॥ तद्वा ऽएतत् । अविक्षीणमेव देवानामन्नाद्यं परिप्लवतेऽविक्षीणꣳ ह वा

ऽअस्याऽस्मिँल्लोकेऽन्नं भवत्यक्षय्यमुष्मिँल्लोके सुकृतं य
ऽएवमेतद्वेद ॥ १६ ॥ तद्वा ऽएतांऽ रात्रिम् । देवेभ्योऽन्नाद्यं
प्रच्च्यवते तदिमं लोकमागच्छति ते देवा ऽअकामयन्त
कथं नु न ऽइदं पुनरागच्छेत्कथं न ऽइदं परागेव न प्प्रणश्ये-
दिति तद्य ऽएव सन्नयन्ति तेप्वाशाऽसन्त ऽएत ऽएव नः
सम्भृत्य प्प्रदास्यन्तीत्याह वा ऽअस्मिन्त्स्वाश्च निष्ट्याश्च
शऽसन्ते य ऽएवमेतद्वेद यो वै परमतां गच्छति तस्मि-
न्नाऽशाऽसन्ते ॥ १७ ॥ तद्वा ऽएष ऽएवेन्द्रः । य ऽएष तप-
त्यथैष ऽएव व्वृत्रो यच्चन्द्रमाः सोऽस्यैष भ्रातृव्व्यजन्मेव
तस्माद्यद्यपि पुरा विदूरमिवोदितोऽथैनमेतांऽ रात्रिमुपैव
न्न्याप्प्लवते सोऽस्य व्व्यात्तमापद्यते ॥ १८ ॥ तं ग्रसित्वो-
देति । स न पुरस्तान्न पश्च्चाद्दृशे ग्रसते ह वै द्विषन्तं
भ्रातृव्व्यमयमेवाऽस्ति नाऽस्य सपत्नाः सन्तीत्याहुर्य्य ऽएवमे-
तद्वेद ॥ १९ ॥ तं निर्धीय निरस्यति । स ऽएष धीतः
पश्च्चाद्दृशे स पुनराप्प्यायते स ऽएतस्यैवाऽन्नाद्याय पुनरा-
प्प्यायते यदि ह वा ऽअस्य द्विषन्भ्रातृव्व्यो वणिज्यया
वा केनचिद्वा संभवत्येतस्य हैवाऽन्नाद्याय पुनः सम्भवति
य ऽएवमेतद्वेद ॥ २० ॥ तद्वैके । महेन्द्रायेति कुर्वन्तीन्द्रो
वा ऽएष पुरा व्वृत्रस्य वधादथ व्वृत्रः हत्वा यथा महा-
राजो विजिग्यान ऽएवं महेन्द्रोऽभवत्तस्मान्महेन्द्रायेति
तद्विन्द्रायेत्येव कुर्य्यादिन्द्रो वा ऽएष पुरा व्वृत्रस्य वधा-
दिन्द्रो व्वृत्रं जघ्निवाँस्तस्मादिन्द्रायेत्येव कुर्य्यात् ॥ २१ ॥

षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

स वै पर्णशाखया वत्सानपाकरोति । तद्यत्पर्णशाखया वत्सानपाकरोति यत्र वै गायत्री सोममच्छाऽपतत्तदस्या ऽआहरन्त्या ऽअपा‡ ऽदस्ताभ्यायत्य पर्णं प्रचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञस्तत्पतित्वा पर्णोऽभवत्तस्मात्पर्णो नाम तद्यदेवाऽत्र सोमस्य न्यक्तं तदिहाऽप्यसदिति तस्मात्पर्णशाखया वत्सानपाकरोति ॥ १ ॥ तमाच्छिनत्ति । 'इषे[1] त्वोर्ज्जे त्वे'ति वृष्ट्यै तदाह यदाहेषे त्वेत्यूर्ज्जे त्वेति यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाह ॥ २ ॥ अथ मातृभिर्वत्सान्त्समवार्ज्जन्ति । स वत्सᳪ शाखयोपस्पृशति 'वायव[2] स्थे'त्ययं वै वायुर्योऽयं पवतऽएष वा ऽइदᳪ सर्वं प्रप्याययति यदिदं किं च वर्षत्येष वा ऽएतासां प्रप्याययिता तस्मादाह वायव स्थे'त्युपायव स्थेत्यु' हैक ऽआहुरुप हि द्वितीयोऽवर्तीति तदु तथा न ब्रूयात् ॥ ३ ॥ अथ मातृणामेकाᳪ शाखयोपस्पृशति । वत्सेन व्याकृत्य 'देवो[3] वः सविता प्राऽर्प्पयत्वि'ति सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूता यज्ञᳪ सम्भरानिति तस्मादाह देवो वः सविता प्राऽर्प्पयत्विति ॥ ४ ॥ 'श्रेष्ठतमाय[4] कर्म्मण' ऽइति । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म्म यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय कर्म्मण ऽइति ॥ ५ ॥ 'आप्यायध्वमघ्न्या[5] ऽइन्द्राय भागमि'ति । तद्यथैवाऽदो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येवमेवैतद्देवताया

‡ 'अपाधस्ताभ्या' इति माधवसम्मतः । वस्तुतस्तु-'अपादस्ता अप अदस्ताम् अनुपश्ची (?)...' इति (तै० ब्रा० ३,२,३,१२) द्रष्टव्यम् ।

(१) शु० सं० अ० १ क० १। (२) शु० सं० अ० १ क० १। (३) तै० सं० १ १ १। (४) शु० सं० अ० १ क० १। (५) शु० सं० अ० १ क० १। (६) शु० सं० अ० १ क० १।

ऽआदिशति यदाहाऽऽप्यायद्ध्वमघ्न्या ऽइन्द्राय भागमिति ॥६॥ 'प्रजावतीरनमीवा ऽअयक्ष्मा' ऽइति। नाऽत्र तिरोहितमिवाऽस्ति 'मा वं स्तेन ऽईशत माऽघशꣳस' ऽइति मा वो नाष्ट्रा रक्षाꣳसीशतेत्येवैतदाह 'ध्रुवा ऽअस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वी'रित्यनपक्रमिण्योऽस्मिन्यजमाने बह्व्यः स्यातेत्येवैतदाह ॥ ७ ॥ अथाऽऽहवनीयागारस्य वा पुरस्तात्। गार्हपत्यागारस्य वा शाखामुपगूहति 'यजमानस्य पशून्पाही'ति तद् ब्रह्मणैवैतद्यजमानस्य पशून्परिददाति गुप्त्यै ॥ ८ ॥ तस्यां पवित्रं करोति। 'वसोः पवित्रमसी'ति यज्ञो वै वसुस्तस्मादाह वसोः पवित्रमसीति ॥ ९ ॥ अथ यवाग्वैताꣳ रात्रिमग्निहोत्रं जुहोति। आदिष्टं वा ऽएतद्देवतायै हविर्भवति यत्पयः स यत्पयसा जुहुयाद्यथा ऽन्यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं तदन्यस्यै जुहुयादेवं तत्तस्माद्यवाग्वैताꣳ रात्रिमग्निहोत्रं जुहोति जुह्वत्यग्निहोत्रमुपकलृप्ता भवत्यथाऽऽहोपसृष्टां प्रब्रूतादिति यदा प्राऽऽहोपसृष्टेति ॥ १० ॥ अथोखामादत्ते। 'द्यौरसि पृथिव्यसी' त्युपस्तौत्येवैनामेतन्महयत्येव यदाह द्यौरसि पृथिव्यसीति 'मातरिश्वनो घर्मो ऽसी'ति यज्ञमेवैतत्करोति यथा घर्मं प्रवृञ्ज्यादेवं प्रवृणक्ति 'विश्वधा ऽअसि परमेण धाम्ना दृꣳहस्व मा ह्वा'रिति दृꣳहत्येवैनामेतदशिथिलां

(१) शु० य० अ० १ क० १। (२) शु० य० अ० १ क० १। (३) शु० य० अ० १ क० १। (४) शु० य० अ० १ क० १। (५) शु० य० अ० १ क० २। (६) शु० य० अ० १ क० २। (७) शु० य० अ० १ क० २। (८) शु० य० अ० १ क० २।

१ तण्डुलाना शिथिल पाको यवागूरित्युच्यते।

करोति 'मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीदि'ति यजमानो वै यज्ञपति-स्तद्यजमानायैवैतदह्वलामाशास्ते ॥ ११ ॥ अथ पवित्रं निदधाति । तद्वै प्राङ् निदध्यात्प्राची हि देवानां दिगथो ऽउदगुदीची हि मनुष्याणां दिगयं वै पवित्रं योऽयं पवते सोऽयमिमाँल्लोकाँस्तिर्य्यङ्ङनु पवते तस्मादुदङ् निदध्यात् ॥ १२ ॥ तद्यथैवाऽदः । सोमꣳ राजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येवमेवैतत्सम्पावयत्युदीचीनदशं वै तत्पवित्रं भवति येन तत्सोमꣳ राजानꣳ सम्पावयन्ति तस्मादुदङ् निदध्यात् ॥ १३ ॥ तन्निदधाति । 'वसोः पवित्रमसी'ति यज्ञो वै वसुस्तस्मादाह वसोः पवित्रमसीति 'शतधारꣳ सहस्रधार-मि'त्युपस्तौत्येवैनदेतन्महयत्येव यदाह शतधारꣳ सहस्र-धारमिति ॥ १४ ॥ अथ वाचंयमो भवति आ तिसृणां दोग्धोर्वागे यज्ञोऽविक्षुब्धो यज्ञं तनवा ऽइति ॥ १५ ॥ तदानीयमानमभिमन्त्रयते । 'देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वे'ति तद्यथैवाऽदः सोमꣳ राजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येवमेवैतत्सम्पावयति ॥ १६ ॥ अथाऽऽह 'कामधुक्ष' ऽइति । अमूमिति 'सा विश्वायु' रित्यथ द्वितीयां पृच्छति कामधुक्ष ऽइत्यमूमिति 'सा विश्वकर्म्मे'त्यथ तृतीयां पृच्छति कामधुक्ष ऽइत्यमूमिति 'सा विश्वधाया' ऽइति तद्यत्पृच्छति वीर्य्याण्येवाऽऽस्वेतद्-

(१) शु० सं० अ० १ क० २। (२) शु० सं० अ० १ क० ३। (३) शु० सं० अ० १ क० ३। (४) शु० सं० अ० १ क० ३। (५) शु० सं० अ० १ क० ३। (६) शु० सं० अ० १ क० ४। (७) शु० सं० अ० १ क० ४। (८) शु० सं० अ० १ क० ४।

धाति तिस्रो दोग्धि त्रयो वा ऽइमे लोका ऽएभ्य ऽएवैन-देतल्लोकेभ्यः सम्भरत्यथ कामं वदति ॥ १७ ॥ अथोत्तमां दोहयित्वा । येन दोहयति पात्रेण तस्मिन्नुदस्तोकमानीय पल्यङ्ग्य *‡प्रत्यानयति यदत्र पयसोऽहायि तदिहाऽप्यसदिति रसस्यो चैव सर्वत्वायेदः हि यदा वर्षत्यथौषधयो जायन्त ऽओषधीर्जग्ध्वाऽपः पीत्वा तत ऽएष रसः सम्भवति तस्माद् रसस्यो चैव सर्वत्वाय तदुद्वास्याऽऽतनक्ति तीव्री-करोत्येवैनदेतत्तस्मादुद्वास्याऽऽतनक्ति ॥ १८ ॥ स ऽआ-तनक्ति । 'इन्द्रस्य त्वा भागः सोमेनाऽऽतनच्मी'ति[1] तद्यथैवाऽदो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येवमेवैतद्देवताया ऽआदिशति यदाहेन्द्रस्य त्वा भागमिति सोमेनाऽऽतन-च्मीति स्वदयत्येवैनदेतद्देवेभ्यः ॥ १९ ॥ अथोदकवतो-त्तानेन पात्रेणाऽपिदधाति । नेदेनदुपरिष्टान्नाष्ट्रा रक्षाᳪ᳭सि स्यवमृशानिति वज्रो वा ऽआपस्तद्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्रा रक्षाᳪ᳭सि स्यतोऽपहन्ति तस्मादुदकवतोत्तानेन पात्रेणाऽपिदधाति ॥ २० ॥ सोऽपिदधाति । 'विष्णो हव्यᳪ᳭ रक्षे'ति[2] यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतद्धविः परिददाति गुप्त्यै, तस्मादाह विष्णो हव्यᳪ᳭ रक्षेति ॥ २१ ॥

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

---

* परिपूर्वोऽङ्गते रूपमिदम्, 'पल्यङ्ग्य' परितोगममित्वा दोहपात्र उदकमासिच्यन्यर्थ ।

‡ (ग) पुस्तके 'पल्यङ्ग्' इति पाठ ।

(१) शु० य० अ० १ क० ४ । (२) शु० य० अ० १ क० ४ ।

ऋणꣳ ह वै जायते योऽस्ति । स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यः ॥ १ ॥ स यदेव यजेत । तेन देवेभ्य ऋणं जायते तद्ध्येभ्य एतत्करोति यदेनान्यजते यदेभ्यो जुहोति ॥ २ ॥ अथ यदेवाऽनुब्रुवीत । तेनर्षिभ्य ऋणं जायते तद्ध्येभ्य एतत्करोत्यृषीणान्निधिगोप इति ह्यनूचानमाहुः ॥ ३ ॥ अथ यदेव प्रजामिच्छेत । तेन पितृभ्य ऋणं जायते तद्ध्येभ्य एतत्करोति यदेषाꣳ सन्तताऽव्यवछिन्ना प्रजा भवति ॥ ४ ॥ अथ यदेव वासयेत । तेन मनुष्येभ्य ऋणं जायते तद्ध्येभ्य एतत्करोति यदेनान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति स य एतानि सर्वाणि करोति स कृतकर्म्मा तस्य सर्वमाप्तꣳ सर्वं जितꣳ ‡ ॥ ५ ॥ स येन देवेभ्य ऋणं जायते । तदेनाँस्तदवदयते यद्यजतेऽथ यदग्नौ जुहोति तदेनाँस्तदवदयते तस्माद्यत्किञ्चाऽग्नौ जुह्वति तदवदानं नाम ॥ ६ ॥ तद्वै चतुरवत्तं भवति । इदं वा अनुवाक्याऽथ याज्याऽथ वषट्कारोऽथ सा देवता चतुर्थी यस्यै देवतायै हविर्भवत्येवꣳ हि देवता अवदानान्यन्वायत्ता ऽवदानानि वा देवता अन्वायत्तान्यतिरिक्तꣳ ह तदवदानं यत्पञ्चमं कस्मा उ हि तदवद्येत्तस्माच्चतुरवत्तं भवति ॥७॥ उतो पञ्चाऽवत्तमेव भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्यैषो पञ्चाऽवत्तस्य सम्पद्यद्वेव प्रजया पशुभिर्भवति यस्यैवं विदुषः पञ्चाऽवत्तं क्रियते एतद्ध

‡ 'ख' पुस्तके 'जितम्' इत्युपलभ्यते ।

ह्येव प्रज्ञातं कौरुपाञ्चालं यच्चतुरवत्तं तस्माच्चतुरवत्तं भवति ॥ ८ ॥ स वै यावन्मात्रमिवैवाऽवद्येत् । मानुषꣳ ह कुर्य्याद्यन्महदवद्येद् व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद्व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्माद्यावन्मात्रमिवैवाऽवद्येत् ॥ ९ ॥ स ऽआज्यस्योपस्तीर्य्य । द्विर्हविषोऽवदायाऽथोपरिष्टादाज्यस्याऽभिघारयति द्वे वा ऽआहुती सोमाहुतिरेवाऽन्याऽऽज्याहुतिरन्या तत ऽएषा केवली यत्सोमाहुतिरथैषाऽऽज्याहुतिर्य्यद्धविर्य्यज्ञो यत्पशुस्तदाज्यमेवैतत्करोति तस्मादुभयत ऽआज्यं भवत्येतद्वै जुष्टं देवानां यदाज्यं तज्जुष्टमेवैतद्देवेभ्यः करोति तस्मादुभयत ऽआज्यं भवति ॥ १० ॥ असौ वा ऽअनुवाक्येयं याज्या । ते ऽउभे योषे तयोर्म्मिथुनमस्ति वषट्कार ऽएव तद्वा ऽएष ऽएव वषट्कारो य ऽएष तपति स ऽउद्यन्नेवाऽमूमधिद्रवत्यस्तं यन्निमामधिद्रवति तदेतेन वृष्णेमां प्रजातिं प्रजायते यैनयोरियं प्रजातिः ॥ ११ ॥ सोऽनुवाक्यामनूच्य । याज्यामनुद्रुत्य पश्चाद्वषट् करोति पश्चाद्वै परीत्य वृषा योषामधिद्रवति तदेने ऽउभे पुरस्तात्कृत्वा वृष्णा वषट् कारेणाऽधिद्रावयति तस्मादु सह वैव वषट्कारेण जुहुयाद्वषट्कृते वा ॥ १२ ॥ देवपात्रं वा ऽएष यद्वषट्कारः । तद्यथा पात्र ऽउद्धृत्य प्रयच्छेदेवं तदु यत्पुरा वषट्काराज्जुहुयाद्यथाऽधोभूमौ निदिग्धं तदमुया स्यादेवं तत्तस्मादु सह वैव वषट्कारेण जुहुयाद्वषट्कृते वा ॥ १३ ॥ तद्यथा योनौ रेतः सिञ्चेत् । एवं तदु यत्पुरा वषट्काराज्जुहुयाद्यथा योनौ रेतः सिक्तं तदमुया स्यादेवं

तत्तस्मादु सह वैव वषट्कारेण जुहुयाद्वषट्कृते वा ॥ १४ ॥ असौ वा ऽअनुवाक्येयं याज्या। सा वै गायत्रीयं त्रिष्टुब्वसौ स वै गायत्रीमुश्वाह तदमूमनुब्रुवन्नसौ ह्यनुवाक्येमामुश्वा- हेयꣳ हि गायत्री ॥ १५ ॥ अथ त्रिष्टुभा यजति। तदनया यजन्नियꣳ हि याज्याऽमुष्या ऽअधि वषट् करोत्यसा ऽउ हि त्रिष्टुप्तदेने सयुजौ करोति तस्मादिमे सम्भुञ्जाते ऽअ- नयोरनु सम्भोगमिमाः सर्वाः प्रजा ऽअनु सम्भुञ्जते ॥१६॥ स वाऽअंह्वयन्निवैवाऽनुवाक्यामनुब्रूयात्*। असौ ह्यनु- वाक्या बृहद्ध्यसौ बार्हतꣳ हि तद्रूपं क्षिप्र ऽएव याज्यया त्वरेतेयꣳ हि याज्या रथन्तरꣳ हीयꣳ राथन्तरꣳ हि तद्रूपꣳ ह्वयति वा ऽअनुवाक्यया प्रयच्छति याज्यया तस्मादनुवाक्यायै रूपꣳ हुवे हुवामह ऽआगच्छेदं बर्हिः सीदेति यद्ध्वयति हि तया प्रयच्छति याज्यया तस्मा- द्याज्यायै रूपं वीहि हविर्जुषस्व हविराव्यायस्वाऽद्धि पिव प्रेति यत्प्र हि तया यच्छति ॥ १७ ॥ सा या पुरस्ताल्ल- क्षणा। साऽनुवाक्या स्यादसौ ह्यनुवाक्या तस्याऽमुष्याऽ अवस्ताल्लक्ष्म चन्द्रमा नक्षत्राणि सूर्य्यः ॥ १८ ॥ अथ योपरिष्टाल्लक्षणा। सा याज्या स्यादियꣳ हि याज्या तस्याऽ अस्या ऽउपरिष्टाल्लक्ष्मौषधयो वनस्पतय ऽआपोऽग्निरिमाः प्रजाः ॥१९॥ सा ह त्वेव समृद्धाऽनुवाक्या। यस्यै प्रथमा- त्पदाद्देवतामभिव्याहरति सो ऽएव समृद्धा याज्या यस्या ऽउत्तमात्पदाद्देवताया ऽअधि वषट् करोति वीर्यं वै देवत-

* 'अंह्वयन्निव' वर्णानालोडयन्निवेत्यर्थः ।

र्चैस्तदुभयत ऽएवैतद्वीर्य्येण परिगृह्य यस्यै देवतायै हवि-
र्भवति तस्यै प्रयच्छति ॥ २० ॥ स वै वौगिति करोति ।
वाग्वै वषट्कारो वागेतो रेत ऽएवैतत्सिञ्चति षडित्यृतवो
वै षट् तदृतुष्वेवैतद्रेतः सिच्यते तदृतवो रेतः सिक्तमिमाः
प्रजाः प्रजनयन्ति तस्मादेवं वषट्करोति ॥ २१ ॥ देवाश्च
वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दाय-
मुपेयुरेतावेवाऽर्द्धमासौ य ऽएवाऽऽपूर्य्यते तं देवा ऽउ-
पायन्योऽपक्षीयते तमसुराः ॥ २२ ॥ ते देवा ऽअकामयन्त ।
कथं न्विममपि संवृञ्जीमहि योऽयमसुराणामिति तेऽर्चन्तः
श्राम्यन्तश्चेरुस्त ऽएतद्ध हविर्य्यज्ञं ददृशुर्य्यद्दर्शपूर्ण-
मासौ ताभ्यामयजन्त ताभ्यामिष्ट्वैतमपि समवृञ्जत ॥२३॥
य ऽएषोऽसुराणामासीत् । यदा वा ऽएता ऽउभौ परिप्ल-
वेते ऽअथ मासो भवति मासशः संवत्सरः सर्वं वै संवत्सरः
सर्वमेव तद्देवा ऽअसुराणाᳬं समवृञ्जत सर्वस्मात्सपत्नान-
सुरान्निरभजन्त्सर्वं वेवैष ऽएतत्सपत्नानाᳬं संवृङ्क्ते सर्व-
स्मात्सपत्नान्निर्भजति य ऽएवमेतद्वेद ॥ २४ ॥ स यो
देवानामासीत् । स यवाऽयुवत हि तेन देवा योऽसुराणाᳬं
सोऽयवा न हि तेनाऽसुरा ऽअयुवत ॥ २५ ॥ अथो
ऽइतरथाऽऽहुः । य ऽएव देवानामासीत्सोऽयवा न हि

(१) अमायां पूर्णिमायां चाऽनुष्ठेयत्वादेतयो कर्मणो 'दर्शपूर्णमासौ' इति नाम । अत्र पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल पुरोडाशयाग, आज्यद्रव्यकोऽग्नीषोमीय उपांशुयागो द्वितीय, अग्नीषोमीय एकादशकपाल पुरोडाशयागस्तृतीय । तथा च अमायां—अग्निदेवताक पुरोडाशयाग एक, ऐन्द्रो दधिद्रव्यको यागो द्वितीय, पुनरैन्द्र पयोद्रव्यमिश्रितो यागस्तृतीय, उभयत्र मिलित्वा षड् यागा सम्पद्यन्ते ।

तमसुरा ऽअयुवत योऽसुराणाᳫं स यथाऽयुवत हि तं देवाः सव्दमहः सगरा रात्रिर्य्यव्या मासाः सुमेकः संवत्सरः स्वेको ह वै नामैतद्यत्सुमेक ऽइति यवा च हि वा ऽअयवा यवेतीवाऽथ येनैतेषाᳫं होता भवति तया- विहोत्रमित्याचक्षते ॥ २६ ॥

सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

कंडिकासंख्या ॥ १२१ ॥

यज्ञेन वै देवाः । दिवमुपोदक्रामन्नथ योऽयं देवः पशूनामीष्टे स ऽइहाऽहीयत तस्माद्वास्तव्य ऽइत्याहुर्वास्तौ हि तदहीयत ॥ १ ॥ स येनैव देवा दिवमुपोदक्रामन् । तेनो ऽएवाऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुरथ योऽयं देवः पशूनामीष्टे य ऽइहाऽहीयत ॥ २ ॥ स ऽऐक्षत । अहाऽस्य हाऽन्तर्य्यन्त्यु मा यज्ञादिति सोऽनूच्चक्राम स ऽआयततयोत्तरत ऽउपोत्पेदे यं ऽएष स्विष्टकृतः कालः ॥ ३ ॥ ते देवा ऽअब्रुवन् । मा विस्रक्षीरिति ते वै मा यज्ञान्माऽन्तर्गताऽऽहुतिं मे कल्पयतेति तथेति स समवृहत्स नाऽस्यत्स न कंचनाऽहिनत् ॥ ४ ॥ ते देवा ऽअब्रुवन् । यावन्ति नो हवीᳫंषि गृहीतान्यभूवन्त्सर्वेषां तेषाᳫं हुतमुपजानीत यथाऽस्मा ऽआहुतिं कल्पयामेति ॥ ५ ॥ तेऽध्वर्य्युमब्रुवन् । यथापूर्वᳫं हवीᳫंष्यभिघारयै-

* 'ग पुस्तके स इति ।

कस्मा ऽअवदानाय पुनराप्यायययाऽयातयामानि कुरु तत ऽएकैकमवदानमवद्येति ॥ ६ ॥ सोऽद्ध्वर्युः । यथापूर्वंह हवीꣳष्यभ्यघारयदेकस्मा ऽअवदानाय पुनराप्यायययदयातयामान्यकरोत्तत ऽएकैकमवदानमवाद्यत्तस्माद्वास्तव्य ऽइत्याहुर्व्वास्तु हि तद्यज्ञस्य यद्धुतेषु हविःषु तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते सर्वत्रैव स्विष्टकृदन्वाभक्तः सर्वत्र ह्येवैनं देवा ऽअन्वाभजन् ॥ ७ ॥ तद्वा ऽअग्नय ऽइति क्रियते । अग्निर्वै स देवस्तस्यैतानि नामानि शर्व ऽइति यथा प्राच्या ऽआचक्षते भव ऽइति यथा वाहीकाः पशूनाम्पती रुद्रोऽग्निरिति तान्यस्याऽशान्तान्येवेतराणि नामान्यग्निरित्येव शान्ततमं तस्मादग्नय ऽइति क्रियते स्विष्टकृत ऽइति ॥ ८ ॥ ते होचुः । यन्नवस्यमुत्र सत्ययक्षमहि तन्नः स्विष्टं कुर्व्विति तदेभ्यः स्विष्टमकरोत्तस्मात्स्विष्टकृतं ऽइति ॥९॥ सोऽनुवाक्यामनूच्य सम्प्रेष्यति । ये तथा 'ऽग्निꣳ स्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेः प्रिया धामानी'ति तदाग्नेयमाज्यभागमाहा'ऽयाट् सोमस्य प्रिया धामानी'ति तत्सोम्यमाज्यभागमाहाऽ'याडग्नेः प्रिया धामानी'ति तद्य ऽएष ऽउभयत्राऽच्युत ऽआग्नेयः पुरोडाशो भवति तमाह ॥१०॥ अथ यथादेवतम् । 'अयाड् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानी'ति तत्प्रयाजाऽनुयाजानाह प्रयाजाऽनुयाजा वै देवा ऽआज्यपा 'यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानी'ति तदग्निः होता-

---

* प्रधानयागस्य सुष्ठु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत्, इतस्य प्रधानयागस्य पौष्कल्यापादक इति ।

(१) शु० स० अ० २१ क० ४७। (२) शु० स० अ० २१ क० ४७। (३) शु० स० अ० २१ क० ४७। (४) शु० स० अ० २१ क० ४७। (५) शु० स० अ० २१ क० ४७।

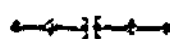
रमाह तदस्मा ऽएतां देवाऽआहुतिं कल्पयित्वाऽथैनेनैतन्नूयः समशाम्यन्निप्रय ऽएनं धामन्नुपाऽऽह्वयन्त तस्मादेवहः सम्पश्यति ॥ ११ ॥ तद्धैके। देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाट्कारादग्नेरयाट् सोमस्याऽयाडिति तदु तथा न कुर्य्याद्विलोम ह ते यज्ञे कुर्वन्ति ये देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाट्कारादिदः हि प्रथममभिव्याहरन्नयाट्कारमेवाऽभिव्याहरति तस्मादयाट्कारमेव पूर्वं कुर्य्यात् ॥१२॥ 'यक्षत्स्वं महिमानमि'ति। यत्र वा ऽअदो देवता ऽआवाहयति तदपि स्वं महिमानमावाहयति तदुतः प्राङ् नैव किंचन स्वायमहिम्न ऽइति क्रियते तदत्र तं प्रीणाति तथो हाऽस्यैषोऽमोघायाऽऽवाहितो भवति तस्मादाह यक्षत्स्वं महिमानमिति ॥ १३ ॥ 'आ यजतामेज्या ऽइष' ऽइति। प्रजा वा ऽइषस्ता ऽएवैतद्याय-जूकाः करोति ता ऽइमाः प्रजा यजमाना ऽअर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चरन्ति ॥ १४ ॥ 'सो ऽअध्वरा जातवेदा जुषताꣳ हवि'रिति। तद्यज्ञस्यैवैतत्समृद्धिमाशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि महज्जयति तस्मादाह जुषताꣳ हविरिति ॥ १५ ॥ तद्यदेते ऽअत्र। याज्याऽनुवाक्ये ऽअवक्लृप्ततमे भवतस्तृतीयसवनं वै स्विष्टकृद्वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं 'पिप्रीहि देवाँ २॥ ऽउशतो यविष्ठ्य'ति तदनुवाक्यायै वैश्वदेवमग्ने 'यद्देवा विशो ऽअध्वरस्य होत'रिति तद्याज्यायै वैश्वदेवं तद्यदेते ऽएवः रूपे भवतस्तेनो ऽएते तृतीयसव-

(१) शु० सं० अ० २१ क० ४७। (२) शु० सं० अ० २१ क० ४७।
(३) शु० सं० अ० २१ क० ४७। (४) तै० सं० ४. ३. १३। (५) तै० सं० ४. ३. १३।

नस्य रूपं तस्माद्वा ऽएते ऽअत्र याज्याऽनुवाक्ये ऽअवक्लृप्ते-भवतः ॥ १६॥ ते वै त्रिष्टुभौ भवतः । वास्तु वा ऽएतद्य-ज्ञस्य यत्स्विष्टकृद्वीर्य्यं वै वास्त्विन्द्रियं वीर्य्यं त्रिष्टुबिन्द्रिय-मेवैतद्वीर्य्यं वास्तौ स्विष्टकृति दधाति तस्मात्त्रिष्टुभौ भवतः ॥ १७ ॥ उतो ऽअनुष्टुभावेव भवतः । वास्त्वनुष्टु-व्वास्तु स्विष्टकृद्वास्तावेवैतद्वास्तु दधाति पेसुकं वै वास्तु पिस्यति ह प्रजया पशुभिर्य्यस्यैवं विद्वुषोऽनुष्टुभौ भवतः ॥ १८ ॥ तदु ह भाल्लवेयः । अनुष्टुभमनुवाक्यां-चक्रे त्रिष्टुभं याज्यामेतदुभयं परिगृह्णामीति स रथात्प-पात स पतित्वा बाहुमपि शश्रे स परिममृशे यत्किमकरं तस्मादिदमापदीति स हैतदेव मेने यद्विलोम यज्ञेऽकरमिति तस्मान्न विलोम कुर्य्यात्सच्छन्दसावेव स्यातामुभे वैवाऽनुष्टुभा ऽउभे वा त्रिष्टुभौ ॥ १९ ॥ स वा ऽत्तरार्द्धादवद्यति । उत्तरार्द्धे जुहोत्येषा ह्येतस्य देवस्य दिक्तस्मादुत्तरार्द्धादव-द्यत्युत्तरार्द्धे जुहोत्येतस्यै वै दिशऽ उदपद्यत तं तत ऽएवा ऽशमयँस्तस्मादुत्तरार्द्धादवद्यत्युत्तरार्द्धे जुहोति ॥ २० ॥ स वा ऽअभ्यर्द्ध ऽइवेतराभ्य ऽआहुतिभ्यो जुहोति । इतरा ऽआहुतीः पशवोऽनुप्रजायन्ते रुद्रियः स्विष्टकृद्रुद्रियेण पशून्प्रसजेद्यदितराभिराहुतिभिः सहःसृजेत्तेऽस्य गृहाः पशव ऽउपमूर्य्यमाणा ऽईयुस्तस्मादभ्यर्द्ध ऽइवेतराभ्य ऽआहुतिभ्यो जुहोति ॥ २१ ॥ एष वै स यज्ञः । येन तद्देवा दिवमुपोदक्रामन्नेष ऽआहवनीयोऽथ य ऽइहाऽहीयत स गार्हपत्यस्तस्मादेतं गार्हपत्यात्प्राञ्चमुद्धरन्ति ॥ २२ ॥

तं वा ऽअष्टासु विक्रमेष्वादधीत । अष्टाऽक्षरा वै गायत्री गायत्र्यैवैतद्दिवमुपोत्क्रामति ॥ २३ ॥ एकादशस्वादधीत । एकादशाऽक्षरा वै त्रिष्टुप् त्रिष्टुभैवैतद्दिवमुपोत्क्रामति ॥ २४ ॥ द्वादशस्वादधीत । द्वादशाऽक्षरा वै जगती जगत्यैवैतद्दिवमुपोत्क्रामति नाऽत्र मात्राऽस्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्न्येत तदादधीत स यद्वा ऽअप्यल्पकमिव प्राश्चमुद्धरति तेनैव दिवमुपोत्क्रामति ॥ २५ ॥ तदाहुः । आहवनीये हवीꣳषि श्रपयेयुरतो वै देवा दिवमुपोदक्रामँस्तेनो ऽएवाऽर्चन्तः श्राम्म्यन्तश्चेरुस्तस्मिन्हवीꣳषि श्रपयाम तस्मिन्यज्ञं तनवामहा ऽइत्य पस्खल ऽइव ह स हविर्षां यद् गार्हपत्ये श्रपयेयुर्य्यज्ञ ऽआहवनीयो यज्ञे यज्ञं तनवामहा ऽइति ॥ २६ ॥ उतो गार्हपत्य ऽएव श्रपयन्ति । आहवनीयो वा ऽएष न वा ऽएष तस्मै यदस्मिन्नश्रृतꣳ श्रपयेयुस्तस्मै वा ऽएष यदस्मिञ्छृतं जुहुयुरित्यतो यतरथा कामयेत तथा कुर्य्यात् ॥ २७ ॥ स हैष यज्ञ ऽउवाच । नग्नताया वै बिभेमीति का तेऽनग्नतेत्यभित ऽएव मा परिस्तृणीयुरिति तस्मादेतदग्निमभितः परिस्तृणन्ति तृष्णाया वै बिभेमीति का ते तृप्तिरिति ब्राह्मणस्यैव तृप्तिमनु तृप्येयमिति तस्मात्सꣳस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्प्पयितवै ब्रूयाद्यज्ञमेवैतत्तर्प्पयति ॥ २८ ॥

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

प्रजापतिर्ह वै स्वां दुहितरमभिदध्यौ । दिवं वोषसं

वा मिथुन्न्येनया स्यामिति ताᳫं सम्बभूव ॥ १ ॥ तद्वै देवानामाग ऽआस । य ऽइत्थᳫं स्वां दुहितरमस्माकᳫं स्वसारं करोतीति ॥ २ ॥ ते ह देवा ऽऊचुः । योऽयं देवः पशूनामीष्टेऽतिसन्धं वा ऽअयं चरति य ऽइत्थᳫं स्वां दुहितरमस्माकᳫं स्वसारं करोति विद्ध्येममिति तᳫंं रुद्रोऽभ्यायत्त्य विव्याध तस्य सामि रेतः प्रचस्कन्द तथेन्नूनं तदास ॥ ३ ॥ तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन् क्ष्मया रेतः सञ्जग्मानो निषिञ्चदिति तदाग्निमारुतमित्युक्थं तस्मिँस्तद्व्याख्यायते यथा तद्देवा रेतः प्राऽजनयँस्तेषां यदा देवानां क्रोधो व्यैदथ प्रजापतिमभिषज्यँस्तस्य तᳫंं शल्यं निरकृन्तन्त्स वै यज्ञ ऽएव प्रजापतिः ॥४॥ ते होचुः । उपजानीत यथेदन्नाऽमुयाऽसत्कनीयो ह्याऽऽहुतेर्यथेदᳫं स्यादिति ॥५॥ ते होचुः । भगायैन-दक्षिणत ऽआसीनाय परिहरत तद्भगः प्राशिष्यति तद्यथाऽहुतमेवं भविष्यतीति तद्भगाय दक्षिणत ऽआसीनाय पर्य्याजह्रुस्तद्भगोऽवेक्षाञ्चक्रे तस्याऽक्षिणी निर्ददाह तथेन्नूनं तदास तस्मादाहुरन्धो भग ऽइति ॥ ६ ॥ ते होचुः । नो न्वेवाऽत्राऽशमत्पूषण ऽएनत्परिहरतेति तत्पूष्णे पर्य्याजह्रुस्तत्पूषा प्राऽऽश तस्य दतो निर्जघान तथेन्नूनं तदास तस्मादाहुरदन्तकः पूषेति तस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वन्ति प्रपिष्टानामेव कुर्वन्ति यथाऽदन्तकायैवम् ॥ ७ ॥ ते होचुः । नो न्वेवाऽत्राऽशमद् बृहस्पतय ऽएनत्परिहरतेति तद् बृहस्पतये पर्य्याजह्रुः स बृहस्पतिः सवितारमेव प्रसवायोपाऽ-

धावत्सविता वै देवानां प्रसवितेदम्मे प्रसुवेति तदस्मै सविता प्रसविता प्राऽसुवत्तदेनः सवितृप्रसूतं नाऽहि-नत्तोऽर्वाचीनः शान्तं तदेतन्निदानेन यत्प्राशित्रम्[†] ॥ ८ ॥ स यत्प्राशित्रमवद्यति । यदेवाऽत्राऽविद्धं यज्ञस्य यद्रुद्रियं तदेवैतन्निर्म्मिमीतेऽथाऽप ऽउपस्पृशति शान्तिरापस्त-दद्भिः शमयत्यथेडां पशून्त्समवद्यति ॥ ९ ॥ स वै याव-न्मात्रमिवैवाऽवद्येत् । तथा शल्यः प्रच्च्यवते तस्माद्याव-न्मात्रमिवैवाऽवद्येदन्यतरत ऽआज्यं कुर्य्यादधस्ताद्वोपरि-ष्टाद्वा तथा खदुन्निस्सरणवद्भवति तथा निस्रवति तस्मा-दन्यतरत ऽआज्यं कुर्य्यादधस्ताद्वोपरिष्टाद्वा ॥ १० ॥ स ऽआज्यस्योपस्तीर्य्य । द्विर्हविषोऽवदायाऽथोपरिष्टादाज्यस्या ऽभिघारयति तद्यथैव यज्ञस्याऽवदानमेवमेव तत् ॥११॥ तन्न पूर्वेण परिहरेत् । पूर्वेण हैके परिहरन्ति पुरस्ताद्वै प्रत्यञ्चो यजमानं पशव ऽउपतिष्ठन्ते रुद्रियेण ह पशून्प्रसजेयत्पू-र्वेण परिहरेत्तेऽस्य गृहाः पशव उपमूर्य्यमाणा ऽईयुस्तस्मा-दित्त्येव तिर्य्यक्प्रजिहीत तथा ह रुद्रियेण पशून्न प्रसजति तिर्य्यगेवैनं निर्म्मिमीते ॥ १२ ॥ तत्प्रतिगृह्णाति । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृ-ह्णामी'ति ॥ १३ ॥ तद्यथैवाऽदो बृहस्पतिः । सवितारं प्रसवायोपाऽधावत्सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुवेति तदस्मै सविता प्रसविता प्राऽसुवत्तदेनः सवितृप्रसूतं

[†] मध्यगो भाग प्राशित्रमिति ।

(१) शु० सं० अ० २ क० ११ (२) शु० सं० अ० २ क० ११ ।

नाऽहिनदेवमैवैष ऽएतत्सवितारमेव प्रसवायोपधावति सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुवेति तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति तदेनꣳ सवितृप्रसूतं न हिनस्ति ॥१४॥ तत्प्राश्नाति । 'अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामी'ति न वा ऽअग्निं किंचन हिनस्ति तथो हैनमेतन्न हिनस्ति ॥ १५ ॥ तन्न दद्भिꣳ खादेत् । नेन्म ऽइदꣳ रुद्रियं दतो हिनसदिति तस्मान्न दद्भिꣳ खादेत् ॥ १६ ॥ अथाऽप ऽआचामति । शान्तिरापस्तदद्भिꣳ शान्त्या शमयतेऽथ परिक्षाल्य पात्रम् ॥ १७ ॥ अथाऽस्मै ब्रह्मभागं पर्य्याहरन्ति । ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत ऽआस्तेऽभिगोप्ता स ऽएतं भागं प्रतिविद्वान् ऽआस्ते यत्प्राशित्रं तदस्मै पर्य्याहार्षुस्तत्प्राऽऽशीदथ यमस्मै ब्रह्मभागं पर्य्याहरन्ति तेन भागी स यदुत ऽऊर्द्ध्वमसꣳस्थितं यज्ञस्य तदभिगोपायति तस्माद्वा ऽअस्मै ब्रह्मभागं पर्य्याहरन्ति ॥ १८ ॥ स वै वाचंयम ऽएव स्यात् । ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीत्येतस्माद्वचसो विवहन्ति वा ऽएते यज्ञं क्षण्णन्ति ये मध्ये यज्ञस्य पाकयज्ञिययेडया चरन्ति ब्रह्मा वा ऽऋत्विजां भिषक्तमस्तद्ब्रह्मा सन्दधाति न ह सन्दध्याद्यद्वाऽवद्यमान ऽआसीत तस्माद्वाचंयम ऽएव स्यात् ॥ १९ ॥ स यदि पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत् । तत्रो वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा जपेद्यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञं पुनरारभते तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः ॥२०॥ स यत्राऽऽह ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति तद्ब्रह्मा जप[1]'त्येतं ते[2] देव सवितर्यज्ञं प्राऽऽहु'रिति तत्सवितारं

(१) शु० य० अ० २ क० ११। (२) शु० य० अ० २ क० १२।

प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविता 'बृहस्पतये ब्रह्मण' ऽइति बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा तद्य ऽएव देवानां ब्रह्मा तस्मा ऽएवैतत्प्राऽऽह तस्मादाह बृहस्पतये ब्रह्मण ऽइति 'तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामवे'ति नाऽत्र तिरोहितमिवाऽस्ति ॥ २१ ॥ 'मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्ये'ति । मनसा वा ऽइदꣳ सर्वमात्तं तन्मनसैवैतत्सर्वमाप्नोति बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं यज्ञꣳ समिमं दधात्वि'ति यद्विवृढं तत्सन्दधाति 'विश्वे देवास ऽइह मादयन्तामि'ति सर्वं वै विश्वे देवाः सर्वेणैवैतत्सन्दधाति स यदि कामयेत ब्रूया'त्प्रतिष्ठे'ति' यद्यु कामयेताऽपि नाऽऽद्रियेत ॥ २२ ॥

सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

मनवे ह वै प्रातः । अवनेग्यमुदकमाजहुर्यथेदं पाणिभ्यामवनेजनायाऽऽहरन्त्येवं तस्याऽवनेनिजानस्य मत्स्यः पाणी ऽआपेदे ॥ १ ॥ स हाऽस्मै वाचमुवाद । बिभृहि मा 'पारयिष्यामि त्वे'ति कस्मात्मा पारयिष्यसीत्यौघ ऽइमाः सर्वाः प्रजा निर्वोढा ततस्त्वा पारयिताऽस्मीति कथं ते भृतिरिति ॥ २ ॥ स होवाच । यावद्वै क्षुल्लका भवामो बह्वी वै नस्तावन्नाष्ट्रा भवत्युत मत्स्य ऽएव मत्स्यं गिलति

(१) शु० सं० अ० २ क० ११। (२) शु० सं० अ० २ क० ११। (३) शु० सं० अ० २ क० ११। (४) शु० सं० अ० २ क० १३। (५) शु० सं० अ० २ क० १३। (६) शु० सं० अ० २ क० १३।

कुम्भ्यां माऽग्रे विभरासि स यदा तामतिवर्द्धा ऽअथ कर्षूं खात्वा तस्यां मा विभरासि स यदा तामतिवर्द्धा ऽअथ मा समुद्रमभ्यवहरासि तर्हि वा ऽअतिनाष्ट्रो भवितास्मीति ॥ ३ ॥ शश्वद्ध झष ऽआस । स हि ज्येष्ठं वर्द्धतेऽथे-तिथीᳩं समां तदौघ ऽआगन्ता तं मा नावमुपकल्प्योपाऽऽसासै स ऽऔघ ऽउत्थिते नावमापद्यासै ततस्त्वा पारयिताऽस्मीति ॥ ४ ॥ तमेवं भृत्वा समुद्रमभ्यवजहार । स यतिथीं तत्समां परिदिदेश ततिथीᳩं समां नावमुपकल्प्योपाऽऽसाञ्चक्रे स ऽऔघ ऽउत्थिते नावमापेदे तᳪं स मत्स्य ऽउपन्याप्लुवे तस्य शृङ्गे नावᳪं पाशं प्रतिमुमोच तेनैतमुत्तरं गिरिमधिदुद्राव ॥ ५ ॥ स होवाच । अपीपरं वै त्वा वृक्षे नावं प्रतिवध्नीष्व तं तु त्वा मा गिरौ सन्तमुदकमन्तश्छैत्सीद्यावदुदकᳪं समवायात्तावत्तावदन्ववसर्प्पासीति स ह तावत्तावदेवाऽन्ववससर्प्प तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्म्मनोरवसर्प्पणमित्यौघो ह ताᳪं सर्वाᳪं प्रजा निरुवाहाऽथेह मनुरेवैकᳪं परिशिशिषे ॥ ६ ॥ सोऽर्च्चञ्छ्राम्यँश्चचार प्रजाकामᳪं । तत्राऽपि पाकयज्ञेनेजे स घृतं दधि मस्त्वामिक्षामित्यप्सु जुहवाञ्चकार ततᳪं संवत्सरे योषित्सम्बभूव सा †ह पिब्दमानेवोदेयाय तस्यै

* कर्षूं खातिका इत्यर्थः ।

% (क) पुस्तके 'प्रबध्नीष्व' इति ।

* गव्यमपय उष्णं कृत्वा तत्र पयसि दधि प्रक्षिप्तं चेत् तदा तत्पयो द्विधा भवति घनीभूतं द्रवीभूतञ्च । तत्र यो घनीभूतोंऽशस्तद्वाजिनम्, यो द्रवीभूतोंऽशस्तच्च आमिक्षा इति पदैर्व्यवह्रियते ।

† 'पिब्दमाना पाकधर्मास्मिका इव सा योषिदित्यर्थः ।

ह स्म घृतं पदे सन्तिष्ठते तया मित्रावरुणौ सङ्गमाते ॥ ७ ॥ ताꣳ होचतुः काऽसीति । मनोर्दुहितेत्यावयो-र्ब्रूष्वेति नेति होवाच य ऽएव मामजीजनत तस्यैवा-ऽहमस्मीति तस्यामपित्वमीषाते तद्वा जज्ञौ तद्वा न जज्ञा-वतित्वेवेयाय सा मनुमाजगाम ॥ ८ ॥ ताꣳ ह मनुरुवाच काऽसीति । तव दुहितेति कथं भगवति मम दुहितेति या ऽअमूरप्स्वाहुतीरहौषीर्घृतं दधि मस्त्वामिक्षां ततो मामजीजनथाः साऽऽशीरस्मि तां मा यज्ञेऽवकल्पय यज्ञे चेद्वै माऽवकल्पयिष्यसि बहुः प्रजया पशुभिर्भविष्यसि ‡यामु मया काञ्चाऽऽशिषमाशासिष्यसे सा ते सर्वा समर्द्धि-ष्यत ऽइति तामेतन्मध्ये यज्ञस्याऽवाऽकल्पयन्मध्यꣳ ह्येतद्यज्ञस्य यदन्तरा प्रयाजाऽनुयाजान् ॥ ९ ॥ तयाऽर्च्च-ञ्छ्राम्यँश्चचार प्रजाकामः । तयेमां प्रजातिं प्रजज्ञे येयं मनोः प्रजातिर्यामु त्वेनया काञ्चाऽऽशिषमाशास्त साऽस्मै सर्वा समार्ध्यत ॥ १० ॥ सैषा निदानेन यदिडा॰ । स यो हैवं विद्वानिडया चरत्येताꣳ हैव प्रजातिं प्रजायते यां मनुः प्राऽजायत यामु त्वेनया काञ्चाऽऽशिषमाशास्ते साऽस्मै सर्वा समृध्यते ॥ ११ ॥ सा वै पञ्चाऽवत्ता भवति । पशवो वा ऽइडा पाङ्क्ता वै पशवस्तस्मात्पञ्चाऽवत्ता भवति ॥ १२ ॥ स समवदायेडाम् । पूर्वार्द्धे पुरोडाशस्य प्राशीर्त्र्यं पुरस्ताद्ध्रुवायै निदधाति ताꣳ होत्रे प्रदाय

---

‡ 'यामनुया' इति 'ग-च' पुस्तक समुपलभ्यते ।

* इडाशब्देन इडाभिधानात् पुरोडाशादि-द्रव्यमुच्यते ।

दक्षिणाऽत्र्येति ॥ १३ ॥ स होतुरिह निलिम्पति । तद्धोतौष्ठयोर्न्निलिम्पते 'मनसस्पतिना ते हुतस्याऽश्नामीषे प्प्राणायेति ॥ १४ ॥ अथ होतुरिह निलिम्पति । तद्धोतौष्ठयोर्न्निलिम्पते 'वाचस्पतिना ते हुतस्याऽश्नाम्यूर्ज्ज ऽउदानायेति ॥ १५ ॥ एतद्ध वै मनुर्बिभयाञ्चकार । इदं वै मे तनिष्ठं यज्ञस्य यदियमिडा पाकयज्ञिया यद्वै म ऽइह रक्षाꣳसि यज्ञं न हिꣳस्युरिति तामेतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य ऽइत्येव प्प्राशयत तथो ऽएवैनामेष ऽएतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य ऽइत्येव प्प्राशयतेऽथ यत्प्रत्यक्षं न प्प्राऽश्नाति नेदनुपहूतां † प्राऽश्नानीत्येतद्देवैनां प्प्राशयते यदोष्ठयोर्न्निलिम्पते ॥ १६ ॥ अथ होतुः पाणौ समवद्यति । समवत्तामेव सतीं तदेनां प्रत्यक्षः होतरि श्रयति तयात्मन्छृतया होता यजमानायाऽऽशिषमाशास्ते तस्माद्धोतुः पाणौ समवद्यति ॥ १७ ॥ अथोपाꣳशूपह्वयते । एतद्ध वै मनुर्बिभयाञ्चकारेदं वै मे तनिष्ठं यज्ञस्य यदियमिडा पाकयज्ञिया यद्वै म ऽइह रक्षाꣳसि यज्ञं न हन्युरिति तामेतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य ऽइत्येवोपाꣳशूपाऽऽह्वयत तथो ऽएवैनामेष ऽएतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य ऽइत्येवोपाꣳशूपह्वयते ॥ १८ ॥ स ऽउपह्वयते । 'उपहूतꣳ रथन्तरꣳ सह पृथिव्व्योप माꣳ रथन्तरꣳ सह पृथिव्व्या ह्वयतामुपहूतं वामदेव्व्यꣳ सहाऽन्तरिक्षेणोप मां वाम-

---

† 'प्राश्नामि' इति 'ग-च' पुस्तके ।

(१-२) तै० सं० २ ६ ८ । (३) तै० ब्रा० ३ ५ १३ ।

देव्यह सहाऽन्तरिक्षेण ह्वयतामुपहूतं बृहत्सह दिवोप-
मां बृहत्सह दिवाऽऽह्वयतामिति' तदेतामेवैतदुपह्वयमान
ऽइमाँश्च लोकानुपह्वयत ऽएतानि च सामानि ॥ १९ ॥
'उपहूता गावः सहर्षभा' ऽइति । पशवो वा ऽइडा तदेनां
परोऽक्षमुपह्वयते . सहर्षभा ऽइति सुमिथुनामेवैनामेतदु-
पह्वयते ॥ २० ॥ 'उपहूता सप्तहोत्रे'ति । तदेनाᳫं सप्तहोत्रा
सौम्येनाऽध्वरेणोपह्वयते ॥ २१ ॥ 'उपहूतेडा तनुरि'रिति ।
तदेनां प्रत्यक्षमुपह्वयते तनुरिरिति सर्वᳫं ह्येषा पाप्मानं
तरति तस्मादाह तनुरिरिति ॥ २२ ॥ 'उपहूतः सखा भक्ष'
ऽइति । प्राणो वै सखा भक्षस्तत्प्राणमुपह्वयत ऽउपहूतः
हेगिति तच्छरीरमुपह्वयते तत्सर्वामुपह्वयते ॥ २३ ॥ अथ
प्रतिपद्यते । 'इडोपहूतोपहूतेडोपो ऽअस्माँ२॥ ऽइडा ह्वयता-
मिडोपहूते'ति तदुपहूतामेवैनामेतत्सतीं प्रत्यक्षमुपह्वयते या
वै साऽऽसीद् गौर्वै साऽऽसीच्चतुष्पदी वै गौस्तस्माच्चतुरुपह्वयते
॥ २४ ॥ स वै चतुरुपह्वयमानः । अथ नानेवोपह्वयते
ऽजामितायै जामि ह कुर्य्याद्यदिडोपहूतेडोपहूतेत्येवोपह्व-
येतो'पहूतेडेति वेडोपहूते'ति तदर्वाची'मुपह्वयत ऽउपहूतेडे'ति
तत्पराची'मुपो' ऽअस्माँ२॥ ऽइडा ह्वयतामि'ति तदात्मानं
चैवैतन्नाऽन्तरेत्यन्यथेव च भवतीडोपहूतेति तत्पुनरर्वाची-
मुपह्वते तदर्वाचीं चैवैनामेतत्पराचीं चोपह्वयते ॥ २५ ॥
'मानवी घृतपदी'ति । मनुर्ह्येतामग्रेऽजनयत तस्मादाह मान-

(१) तै० ब्रा० ३ ५. १३। (२) तै० ब्रा० ३ ५ १३। (३) तै० ब्रा० ३ ५ १३। (४) तै० ब्रा० ३ ५. १३। (५) तै० ब्रा० ३ ५ १३। (६) तै० ब्रा० ३ ५. १३। (७) तै० ब्रा० ३ ५ १३। (८) तै० ब्रा० ३ ५. १३।

वीति घृतपदीति यद्देवाऽस्यै घृतं पदे समतिष्ठत तस्मादाह घृतपदीति ॥ २६ ॥ उत मैत्रावरुणीति । यदेव मित्रावरुणाभ्याᳫं᳭ समगच्छत स ऽएव मैत्रावरुणो न्यङ्गो 'ब्रह्मा देवकृतोपहूते'ति ब्रह्मा ह्येषां* देवकृतोपहूतोपहूता 'दैव्या ऽअद्ध्वर्यव ऽउपहूता मनुष्या' ऽइति तद्दैवाँश्चैवैतदद्ध्वर्यूनुपह्वयते ये च मानुषा वत्सा वै दैव्या ऽअद्ध्वर्यवोऽथ य ऽइतरे ते मानुषाः ॥ २७ ॥ य ऽइमं यज्ञमवाऽन्ये च यज्ञपतिं वर्द्धानिति । एते वै यज्ञमवन्ति ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाᳫं᳭सोऽनूचाना ऽएते ह्येनं तन्वत ऽएतं ऽएनं जनयन्ति तदु तेभ्यो निह्नुते वत्सा ऽउ वै यज्ञपतिं वर्द्धन्ति यस्य ह्येते भूयिष्ठा भवन्ति स हि यज्ञपतिर्वर्द्धते तस्मादाह ये च यज्ञपतिं वर्द्धानिति ॥ २८ ॥ 'उपहूते द्यावापृथिवी पूर्वजे ऽऋतावरी देवी देवपुत्रे' ऽइति । तदिमे द्यावापृथिवी ऽउपह्वयते ययोरिदᳫं᳭ सर्वमद्ध्युपहूतोऽयं यजमान ऽइति तद्यजमानमुपह्वयते तद्यदत्र नाम न गृह्णाति परोऽक्षᳫं᳭ स्वत्राऽऽशीर्यदिडायां मानुषᳫं᳭ ह कुर्य्याद्यन्नाम गृह्णीयाद्व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद्व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्मान्न नाम गृह्णाति ॥ २९ ॥ 'उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूत' ऽइति । तदस्मा ऽएतज्जीवातुमेव परोऽक्षमाशास्ते जीवन् हि पूर्वमिष्ट्वाऽथाऽपरं यजते ॥ ३० ॥ तदस्मा ऽएतत्प्रजामेव परोऽक्षमाशास्ते । यस्य हि प्रजा

(१) तै० ब्रा० ३ ५ १३। (२) तै० ब्रा० ३ ५ १३। (३) तै० ब्रा० ३ ५ १३।
(४) तै० ब्रा० ३ ५ १३।
* 'क' पुस्तके 'ब्रह्माप्येषां देव' इति पाठः ।

भवत्यमुं लोकमात्मनैत्यथाऽस्मिँल्लोके प्रजा यजते तस्मात्प्रजोत्तरा देवयज्या ॥ ३१ ॥ तदस्मा ऽएतत्पशूनेव परोऽक्षमाशास्ते । यस्य हि पशवो भवन्ति स पूर्वमिष्ट्वाऽथाऽपरं यजते ॥ ३२ ॥ 'भूयसि हविष्करण ऽउपहूत' ऽइति । तदस्मा ऽएतज्जीवातुमेव परोऽक्षमाशास्ते जीवन्हि पूर्वमिष्ट्वाऽथ भूयो भूय ऽएव हविष्करोति ॥३३॥ तदस्मा ऽएतत्प्रजामेव परोऽक्षमाशास्ते । यस्य हि प्रजा भवत्येक ऽआत्मना भवत्यथोत दशधा प्रजया हविष्क्रियते तस्मात्प्रजा भूयो हविष्करणम् ॥ ३४ ॥ तदस्मा ऽएतत्पशूनेव परोऽक्षमाशास्ते । यस्य हि पशवो भवन्ति स पूर्वमिष्ट्वाऽथ भूयो भूय ऽएव हविष्करोति ॥ ३५ ॥ एषा वा ऽआशीः । जीवेयं प्रजा मे स्याच्छ्रियं गच्छेयमिति तद्यत्पशूनाशास्ते तच्छ्रियमाशास्ते श्रीर्हि पशवस्तदेताभ्यामेव तदाशीर्भ्याᳬं सर्वमाप्तं तस्माद्वा ऽएते ऽअत्र द्वे ऽआशिषौ क्रियेते ॥ ३६ ॥ 'देवा म ऽइदᳬं हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूत' ऽइति तद्यज्ञस्यैवैतत्समृद्धिमाशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि महज्जयति तस्मादाह जुषन्तामिति ॥ ३७ ॥ तां वै प्राश्नन्त्येव । नाऽग्नौ जुह्वति पशवो वा ऽइडा नेत्पशूनग्नौ प्रवृणजामेति तस्मान्नाऽग्नौ जुह्वति ॥ ३८ ॥ प्राणेष्वेव हूयते । होतरि त्वद्यजमाने त्वदध्वर्यौ त्वदथ यत्पूर्वार्द्धं पुरोडाशस्य प्रशीर्य पुरस्ताद्ध्रुवायै निदधाति यजमानो वै ध्रुवा तद्यजमानस्य प्राऽशितं भवत्यथ

(१) तै० ब्रा० ३ ५ १३ । (२) तै० ब्रा० ३ ५ १३ ।

यत्प्रत्यक्षं न प्राऽश्नाति नेदसःस्थिते यज्ञे प्राऽश्नानीत्येतदेवाऽस्य प्राऽशितं भवति सर्वे प्राऽश्नन्ति सर्वेषु मे हुताऽसदिति पञ्च प्राऽश्नन्ति पशवो वा ऽइडा पाङ्क्ता वै पशवस्तस्मात्पञ्च प्राऽश्नन्ति ॥ ३९ ॥ अथ यत्र प्रतिपद्यते । तच्चतुर्द्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति तदुत्र पितॄणां भाजनेन चतस्रो वा ऽअवान्तरदिशो वाऽन्तरदिशो वै पितरस्तस्माच्चतुर्द्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति ॥ ४० ॥ अथ यत्राऽऽहो'पहूते[†] द्यावापृथिवी' ऽइति । तदग्नीध ऽआदधाति तदग्नीत्प्राश्ना[१]त्युपहूता पृथिवी मातोप मां पृथिवी माता ह्वयतामग्निराग्नीध्रात्स्वाहोपहूतो द्यौष्पितोप मां द्यौष्पिता ह्वयतामग्निराग्नीध्रात्स्वाहे'ति द्यावापृथिवीभ्यो वा ऽएष यदाग्नीद्ध्रस्तस्मादेवं प्राऽश्नाति ॥ ४१ ॥ अथ यत्राऽऽशिषमाशास्ते । तज्जपति [२]'मयीदमिन्द्र ऽइन्द्रियं दधात्वस्मान्रायो मघवानः सचन्ताम् । अस्माकः सन्त्वाशिषः सत्या नः सन्त्वाशिष' ऽइत्याशिषामेवैष प्रतिग्रहस्तद्या ऽएवाऽत्रर्त्विजो यजमानायाऽऽशिष ऽआशासते ता ऽएवैतत्प्रतिगृह्याऽऽत्मन्कुरुते ॥ ४२ ॥ अथ पवित्रयोर्म्मार्ज्जयन्ते । पाकयज्ञियेव वा ऽएतदिडयाऽचारिषुः पवित्रपूता यदुत ऽऊर्द्ध्वमसःस्थितं यज्ञस्य तत्तनवामहा ऽइति तस्मात्पवित्रयोर्म्मार्ज्जयन्ते ॥ ४३ ॥ अथ ते पवित्रे प्रस्तरेऽपि सृजति ।

* भक्षणेऽयं क्रमो बोध्यः—पूर्वं चतुर्धाकरणभागस्य भक्षणम्, ततः षडवत्तभागस्य, तत इडाभागस्येति ।

† का० श्री० परि० ।

(१) शु० सं० अ० २ क० १०-११ । (२) शु० सं० अ० २ क० ११ ।

भवत्यमुं लोकमात्मनैत्यथाऽस्मिँल्लोके प्रजा यजते तस्मा- त्प्रजोत्तरा देवयज्या ॥ ३१ ॥ तदस्मा ऽएतत्पशूनेव परोऽक्ष- माशास्ते । यस्य हि पशवो भवन्ति स पूर्वमिष्ट्वाऽथाऽपरं यजते ॥ ३२ ॥ 'भूयसि हविष्करण ऽउपहूत' ऽइति । तदस्मा ऽएतज्जीवातुमेव परोऽक्षमाशास्ते जीवन्हि पूर्व- मिष्ट्वाऽथ भूयो भूय ऽएव हविष्करोति ॥३३॥ तदस्मा ऽए- तत्प्रजामेव परोऽक्षमाशास्ते । यस्य हि प्रजा भवत्येक ऽआत्मना भवत्यथोत दशधा प्रजया हविष्क्रियते तस्मा- त्प्रजा भूयो हविष्करणम् ॥ ३४ ॥ तदस्मा ऽएतत्पशूनेव परोऽक्षमाशास्ते । यस्य हि पशवो भवन्ति स पूर्वमिष्ट्वाऽथ भूयो भूय ऽएव हविष्करोति ॥ ३५ ॥ एषा वा ऽआशीः । जीवेयं प्रजा मे स्याच्छ्रियं गच्छेयमिति तद्यत्पशूनाशास्ते तच्छ्रियमाशास्ते श्रीर्हि पशवस्तदेताभ्यामेव तदाशीर्भ्यार्थं सर्वमाप्तं तस्माद्वा ऽएते ऽअत्र द्वे ऽआशिषौ क्रियेते ॥ ३६ ॥ 'देवा म ऽइदꣳ हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूत' ऽइति तद्यज्ञस्यैवैतत्समृद्धिमाशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि महज्जयति तस्मादाह जुषन्तामिति ॥ ३७ ॥ तां वै प्राऽश्नन्त्येव । नाऽग्नौ जुहृति पशवो वा ऽइडा नेत्पशूनग्नौ प्रवृणजामेति तस्मान्नाऽग्नौ जुह्वति ॥ ३८ ॥ प्राणेष्वेव हूयते । होतरि त्वद्यजमाने त्वदद्ध्वर्य्यौ त्वदथ यत्पूर्वार्द्धं पुरोडाशस्य प्रशीर्य्य पुरस्ताद्ध्रुवायै निदधाति यजमानो वै ध्रुवा तद्यजमानस्य प्राऽशितं भवत्यथ

(१) तै० ब्रा० ३ ५ १३। (२) तै० ब्रा० ३ ५ १३।

यत्प्रत्यक्षं न प्राऽश्नाति नेदुसंस्थिते यज्ञे प्राऽश्नानीत्येतदेवाऽस्य प्राऽशितं भवति सर्वे प्राऽश्नन्ति सर्वेषु मे हुताऽसदिति पुश्च प्राऽश्नन्ति पशवो वा ऽइडा पाङ्क्ता वै पशवस्तस्मात्पञ्च प्राऽश्नन्ति ॥ ३९ ॥ अथ यत्र प्रतिपद्यते । तच्चतुर्द्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति तदत्र पितॄणां भाजनेन चतस्रो वा ऽअवान्तरदिशो वाऽन्तरदिशो वै पितरस्तस्माच्चतुर्द्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति ॥ ४० ॥ अथ यत्राऽऽहोपहूते[1] द्यावापृथिवी’ ऽइति । तदग्नीध ऽआदधाति तदग्नीत्प्राश्ना’त्युपहूता पृथिवी मातोप मां पृथिवी माता ह्वयतामग्निराग्नीध्रात्स्वाहोपहूतो द्यौष्पितोप मां द्यौष्पिता ह्वयतामग्निराग्नीध्रात्स्वाहे’ति द्यावापृथिव्यो वा ऽएष यदाग्नीद्ध्रस्तस्मादेवं प्राऽश्नाति ॥४१॥ अथ यत्राऽऽशिषमाशास्ते । तज्जपति ‘मयीदमिन्द्र ऽइन्द्रियं दधात्वस्मान्रायो मघवानः सचन्ताम् । अस्माकः सन्त्वाशिषः सत्या नः सन्त्वाशिष’[2] ऽइत्याशिषामेवैष प्रतिग्रहस्तद्वा ऽएवाऽत्रर्त्विजो यजमानायाऽऽशिष ऽआशासते ता ऽएवैतत्प्रतिगृह्याऽऽत्मन्कुरुते ॥४२॥ अथ पवित्रयोर्म्मार्जयन्ते । पाकयज्ञियमेव वा ऽएतदिडयाऽचारिषुः पवित्रपूता यदत ऽऊर्द्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य तत्तनवामहा ऽइति तस्मात्पवित्रयोर्म्मार्जयन्ते ॥ ४३ ॥ अथ ते पवित्रे प्रस्तरेऽपि सृजति ।

---

* भक्षणेऽयं क्रमो बोध्य —पूर्वं चतुर्धाकरणभागस्य भक्षणम्, तत पञ्चवत्तभागस्य, तत इडाभागस्येति ।

† का० टी० परि० ।

(१) शु० सं० अ० २ क० १०—११ । (२) शु० सं० अ० २ क० ११ ।

यजमानो वै प्रस्तरः प्राणोदानौ पवित्रे यजमाने तत्प्राणोदानौ दधाति तस्मात्ते पवित्रे प्रस्तरेऽपिसृजति ॥४४॥

अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

ते वा ऽएते ऽउल्मुके ऽउदूहन्ति । अनुयाजेभ्यो यातयामेव वा ऽएतदग्निर्भवति देवेभ्यो हि यज्ञमूहिवान्भवत्ययातयाम्न्यनुयाजाँस्तनवामहा ऽइति तस्माद्वा ऽएते ऽउल्मुके ऽउदूहन्ति ॥ १ ॥ ते पुनरनु सꣳस्पर्शयन्ति । पुनरेवैतदग्निमाप्याययन्त्ययातयामानं कुर्वन्त्ययातयाम्नि यदुत ऽऊर्ध्वमसꣳस्थितं यज्ञस्य तत्तनवामहा ऽइति तस्मात्पुनरनु सꣳस्पर्शयन्ति ॥ २ ॥ अथ समिधमभ्यादधाति । समिन्ध ऽएवैनमेतत्समिद्धे यदुत ऽऊर्ध्वमसꣳस्थितं यज्ञस्य तत्तनवामहा ऽइति तस्मात्समिधमभ्यादधाति ॥ ३ ॥ ताꣳ होताऽनुमन्त्रयते । '(१)एषा ते ऽअग्ने समित्तया वर्धस्व चाऽऽच प्यायस्व वर्द्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमही'ति तद्यथैवाऽदः समिद्ध्यमानायाऽन्वाहैवमेवैतदन्वाह तदेतद्धोतुः कर्म्म स यदि मन्येत न होता वेदेत्यपि स्वयमेव यजमानोऽनुमन्त्रयेत ॥ ४ ॥ अथ सम्मार्ष्टि । युनक्त्येवैनमेतद्युक्तो यदुत ऽऊर्ध्वमसꣳस्थितं यज्ञस्य तद्वहादिति तस्मात्सम्मार्ष्टि सकृत्सकृत्सम्मार्ष्टि त्रिस्त्रिर्वा ऽअग्ने देवेभ्यः सम्मृजन्ति नेत्तथा

(१) शु० य० अ० २ क० १२ ।

करवाम यथा देवेभ्य ऽइति तस्मात्सकृत्सकृत्सम्माष्टर्ट्यू-जामितायै जामि ह कुर्य्याद्यत्त्रिः पूर्वं त्रिरपरं तस्मात्स-कृत्सकृत्सम्मार्ष्टि ॥ ५ ॥ स सम्मार्ष्टि । 'अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा सस्वाᳫंसं वाजजितᳬ सम्माज्र्मी'ति सरिष्यन्तमिति वा ऽअग्र ऽआह सरिष्यन्निव हि तर्हि भवत्यथाऽत्र सस्वाᳫंसमिति ससृवेव ह्यत्र भवति तस्मादाह सस्वा-ᳫंसमिति ॥ ६ ॥ अथाऽनुयाजाद्यजति । या वा ऽएतेन यज्ञेन देवता ह्वयति याभ्य ऽएष यज्ञस्तायते सर्व्वा वै तत्ता ऽइष्टा भवन्ति तद्यत्तासु सर्व्वास्विष्टास्वथैतत्पश्चेवा-ऽनुयजति तस्मादनुयाजा नाम ॥ ७ ॥ अथ यदनुयाजा-न्यजति । छन्दाᳫंसि वा ऽअनुयाजाᳬ पशवो वै देवानां छन्दाᳫंसि तद्यथेदं पशवो युक्ता मनुष्येभ्यो वहन्त्येवं छन्दाᳫंसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति तद्यत्र च्छन्दाᳫंसि देवान्त्समतर्प्पयन्नथ च्छन्दाᳫंसि 'देवाᳬ समतर्प्पयँस्तदत-स्तत्प्रागभूयच्छन्दाᳫंसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञमवाक्षु-र्य्यदेनान्त्समतीतृपन् ॥ ८ ॥ अथ यदनुयाजान्यजति । छन्दाᳫंसि वा ऽअनुयाजाश्छन्दाᳫंस्येवैतत्सन्तर्प्पयति तस्मादनुयाजान्यजति तस्माद्येन वाहनेन धावयेत्तद्विमुच्य ब्रूयात्पाययतैनत्सुहितं कुरुतेत्येष ऽउ वाहनस्याऽपह्नवᳬ ॥ ९ ॥ स वै खलु वर्हिᳬ प्रथमं यजति^१। तद्वै कनिष्ठं छन्दᳬ सद् गायत्री प्रथमा च्छन्दसां युज्यते तदु तद्वीर्य्येणैव यच्छ्येनो भूत्वा दिवᳬ सोममाहरत्तदुयथाऽयं मन्यन्ते

(१) शु० स० अ० २ क० १४ ।

यत्कनिष्ठं छन्दः सद् गायत्री प्रथमा च्छन्दसां युज्यतेऽथाऽत्र यथायथं देवाश्छन्दाᳪंस्यकल्पयन्ननुयाजेषु नेत्पापवस्य-समसदिति ॥ १० ॥ स वै खलु वर्हिः प्रथमं यजति । अयं वै लोको वर्हिरोषधयो वर्हिरस्मिन्नेवैतल्लोक ऽओष-धीर्दधाति ता ऽइमा ऽअस्मिँल्लोक ऽओषधयः प्रतिष्ठिता-स्तदिदᳪं सर्वं जगदस्यां तेनेयं जगती तज्जगतीं प्रथमाम-कुर्वन् ॥ ११ ॥ अथ नराशᳪंसं द्वितीयं यजति । अन्तरिक्षं वै नराशᳪंसः प्रजा वै नरस्ता ऽइमा ऽअन्तरिक्षमनु वावद्यमानाः प्रजाश्चरन्ति यद्वै वदति शᳪंसतीति वै तदाहुस्तस्मादन्तरिक्षं नराशᳪंसोऽन्तरिक्षमु वै त्रिष्टुप् तत्त्रिष्टुभं द्वितीयामकुर्वन् ॥ १२ ॥ अथाऽग्निरुत्तमः । गायत्री वा ऽअग्निस्तद् गायत्रीमुत्तमामकुर्वन्नेवं यथायथेन क्लृप्तेन च्छन्दाᳪंसि प्रत्यतिष्ठँस्तस्मादिदमपापवस्यसम् ॥ १३ ॥ 'देवान्यजे'त्येवाऽध्वर्युराह । 'देवन्देवमि'ति सर्वेषु होता देवानां वै देवाः सन्ति च्छन्दाᳪंस्येव पशवो ह्येषां गृहा हि पशवः प्रतिष्ठो हि गृहाश्छन्दाᳪंसि वा ऽअनुयाजा-स्तस्माद्देवान्यजेत्येवाऽध्वर्युराह देवन्देवमिति सर्वेषु होता ॥ १४ ॥ 'वसुवने वसुधेयस्ये'ति । देवताया ऽएव वषट् क्रियते देवतायै हूयते न वा ऽअत्र देवताऽस्त्यनुयाजेषु 'देवं वर्हि'रिति तत्र नाऽग्निर्नेन्द्रो न सोमो 'देवो नराशᳪंस' ऽइति नाऽत ऽएकं चन यो वा ऽअत्राऽग्निर्गायत्री सं निदानेन ॥ १५ ॥ अथ

(१) का० श्रौ० सू० ३.५.६। (२) का० श्रौ० सू० ३ ५ ८। (३) तै० ब्रा० ३.५.९। (४) तै० ब्रा० ३ ५ ९। (५) तै० ब्रा० ३ ५ ९।

* 'क' पुस्तके 'स निदानेन' इति समुपलभ्यते।

'यद्वसुवने वसुधेयस्ये'ति यजति । अग्निर्वै वसुवनिरिन्द्रो वसुधेयोऽस्ति वै च्छन्दसां देवतेन्द्राऽग्नी ऽएवैतमु हैतद्देवताया ऽएव वषट् क्रियते देवतायै हूयते ॥ १६ ॥ अथोत्तममनुयाजमिष्ट्वा समानीय जुहोति । प्रयाजाऽनुयाजा वा ऽएते तद्यथैवाऽदः प्रयाजेषु यजमानाय द्विषन्तं भ्रातृव्यं बलिꣳ हारयत्यत्र ऽआद्यं बलिꣳ हारयत्येवमेवैतदनुयाजेषु बलिꣳ हारयति ॥ १७॥ ॥

अष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥ .

कण्डिकासङ्ख्या ॥ १११ ॥

स वै स्रुचौ* 'व्यूहति† । '[1]अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामी'ति जुहूं प्राचीं दक्षिणेन पाणिना'[2]ऽग्नीषोमौ तमपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनाऽपोहामी'त्युपभृतं प्रतीचीꣳ सव्येन पाणिना यदि स्वयं यजमानः ॥ १ ॥ यद्यु ऽअध्वर्युः । '[3]अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जयत्वयं' यजमानो वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहात्वग्नीषोमौ तमपनुदतां यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि वाजस्यैनं प्रसवेनाऽपोहामी'ति पौर्णमास्यामग्नीषोमीयꣳ हि पौर्णमासꣳ हविर्भवति ॥ २ ॥

(१) तै० ब्रा० ३ ५. ९ । (२) शु० य० अ० २ क० १० । (३) शु० य० अ० २ क० १५ । (४) का० श्रौ० सू० ३ ५ १९ ।

* पलाशकाष्ठनिर्मिता बाहुप्रमाणा हंसमुखप्रणालिका 'स्रुक्' इत्युच्यते । तस्या अपरपर्यायो 'जुहू' इति ।

† परस्परविपरीतत्वेनाऽपनोदनम् 'व्यूहनम्' इत्युच्यते ।

अथाऽमावास्यायाम् । 'इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीन्द्राग्नी तमपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनाऽपोहामी'ति यदि स्वयं यजमानः ॥ ३ ॥ यद्यु ऽअद्ध्वर्युः । इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जयत्वयं यजमानो वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहामीन्द्राग्नी तमपनुदतां यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीत्यमावास्यायामैन्द्राग्नꣳ ह्यामावास्यꣳ हविर्भवत्येवं यथा देवतं व्यूहति तद्यदेवं व्यूहति ॥ ४ ॥ यजमान ऽएव जुहूमनु । योऽस्मा ऽअरातीयति स ऽउपभृतमनु प्राञ्चमेवैतद्यजमानमुदूहत्यपाञ्चं तमपोहति योऽस्मा ऽअरातीयत्यत्तैव जुहूमन्वाद्य ऽउपभृतमनु प्राञ्चमेवैतदत्तारमुदूहत्यपाञ्चमाद्यमपोहति ॥ ५ ॥ तद्वा ऽएतत् । समान ऽएव कर्म्मन्व्याक्रियते तस्मादु समानादेव पुरुषादत्ता चाऽऽद्यश्च जायेते ऽइदꣳ हि चतुर्थे पुरुषे तृतीये सङ्गच्छामह ऽइति विदेवं दीव्यमाना जात्या ऽआसत ऽएतस्मादु तत् ॥ ६ ॥ अथ जुह्वा परिधीन्त्समनक्ति । यया देवेभ्योऽहौषीत्तया यज्ञः समतिष्ठिपत्तयैवैतत्परिधीन्प्रीणाति तस्माज्जुह्वा परिधीन्त्समनक्ति ॥ ७ ॥ स समनक्ति । 'वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वाऽऽदित्येभ्यस्त्वे'त्येते वै त्रया देवा यद्वसवो रुद्रा ऽआदित्या ऽएतेभ्यस्त्वेत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

---

(१) शु० सं० अ० २ क० १५ । (२) शु० सं० अ० २ क० १६ ।

* अश्वत्थकाष्ठनिर्मिता जुहूसदृशी उपसमीपे भ्रियते ध्रियते इति व्युत्पत्त्या अध्वर्युणा होमार्थं घृतदक्षकरसम्बन्धिजुह्वन्तिके धारणादुपभृदित्युच्यते ।

अथ परिधिमभिपद्याऽऽश्रावयति । परिधिभ्यो ह्येतदाश्रावयति यज्ञो वा ऽआश्रावणं यज्ञेनैवैतत्प्रत्यक्षं परिधीन्प्रीणाति तस्मात्परिधिमभिपद्याऽऽश्रावयति ॥ ९ ॥ स ऽआश्राव्याऽऽह । 'इषिता दैव्या होतार' ऽइति दैव्या वा ऽएते होतारो यत्परिधयोऽग्नयो हीष्टा दैव्या होतार ऽइत्येवैतदाह यदाहेषिता दैव्या होतार ऽइति "भद्रवाच्च्याये'ति स्वयं वा ऽएतस्मै देवा युक्ता भवन्ति यत्साधु वदेयुर्यत्साधु कुर्य्युस्तस्मादाह भद्रवाच्च्यायेति 'प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाये'ति तदिमं मानुषः होतारः सूक्तवाकाय प्रसौति ॥ १० ॥ अथ प्रस्तरमादत्ते। यजमानो वै प्रस्तरस्तद्यत्राऽस्य यज्ञोऽगँस्तदेवैतद्यजमानः स्वगाकरोति देवलोकं वा ऽअस्य यज्ञोऽगन्देवलोकमेवैतद्यजमानमपि नयति ॥ ११ ॥ स यदि वृष्टिकामः स्यात् । एतेनैवाऽऽददीत 'सञ्जानाथां द्यावापृथिवी'ऽइति यदा वै द्यावापृथिवी सञ्जानाते* ऽअथ वर्षति तस्मादाह सञ्जानाथां द्यावापृथिवी ऽइति 'मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्यावतामि'ति तद्यो वर्षस्येष्टे स त्वा वृष्ट्याऽवत्वित्येवैतदाहाऽयं वै वर्षस्येष्टे योऽयं पवते सोऽयमेक ऽइवैव पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः प्राङ् च प्रत्यङ् च ताविमौ प्राणोदानौ प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ तद्य ऽएव वर्षस्येष्टे स त्वा वृष्ट्याऽवत्वित्येवैतदाह तमेते-

(१) का० श्रौ० सू० ३, ६, १। (२) का० श्रौ० सू० ३ ६, २। (३) का० श्रौ० सू० ३, ६, ११। (४) शु० स० अ० २ क० १६। (५) शु० स० अ० २ क० १६।

* 'ग' पुस्तके 'सञ्जानाथे' इति।

नैवाऽऽददीत यदा ह्येव कदा च वृष्टिः शंमिव तमनक्त्या-
हुतिमेवैतत्करोत्याहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति ॥ १२ ॥
स वा ऽअग्रं जुह्वामनक्ति । मद्ध्यमुपभृति मूलं ध्रुवायामग्र-
मिव हि जुहूर्म्मद्ध्यमिवोपभृन्मूलमिव ध्रुवा† ॥१३॥ सोऽ-
नक्ति । '(१)व्यन्तु वयोऽक्तꣳ रिहाणा' ऽइति वय ऽएवैनमे-
तद्भूतमस्मान्मनुष्यलोकाद्देवलोकमभ्युत्पातयति तन्नीचैरिव
हरति वयं तद्यस्मान्नीचैरिव हरेद्यजमानो वै प्रस्तरोऽस्या
ऽएवैनमेतत्प्रतिष्ठायै नोद्धन्तीहो ऽएव वृष्टिं नियच्छति
॥ १४ ॥ स हरति '(२)मरुतां पृषतीर्गच्छे'ति देवलोकं
गच्छेत्येवैतदाह यदाह मरुतां पृषतीर्गच्छेति '(३)वशा
पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमावहे'तीयं वै
वशा पृश्निर्य्यदिदमस्यां मूलि चाऽमूलं चाऽन्नाद्यं प्रतिष्ठितं
तेनेयं वशा पृश्निरियं भूत्वा दिवं गच्छेत्येवैतदाह ततो
नो वृष्टिमावहेति वृष्टाद्वा ऽऊर्ग्रसः सुभूतं जायते
तस्मादाह ततो नो वृष्टिमावहेति ॥ १५ ॥ अथैकं
तृणमुपगृह्णाति । यजमानो वै प्रस्तरः स यत्कृत्स्नं
प्रस्तरमनुप्रहरेत् क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोकमियात्तथो ह
यजमानो ज्योग्जीवति यावद्ध्वेवाऽस्येह मानुषमायुस्तस्मा
ऽएवैतदुपगृह्णाति ॥ १६ ॥ तन्मुहूर्त्तं धारयित्वाऽनुप्रहरति।

---

* 'ख' पुस्तके 'समिव' इति।

† विकङ्कतकाष्ठनिर्मिता जुहूसदृशी यागसमाप्तिं यावद् विद्यमानतया स्थिरत्वदर्शनात् ध्रुवति गमनरहिता भवतीति ध्रुवा।

(१) शु० सं० अ० २ क० १६। (२) शु० सं० अ० २ क० १६। (३) शु० सं० अ० २ क० १६।

तद्यन्नाऽस्यैतर ऽआत्माऽगँस्तद्देवाऽस्यैतद् गमयत्यथ यन्नाऽनुप्रहरेदन्तरियाद्ध यजमानं लोकात्तथो ह यजमानं लोकान्नाऽन्तरेति ॥ १७ ॥ तं प्राञ्चमनुसमस्यति । प्राची हि देवानां दिगथो ऽउदञ्चमुदीची हि मनुष्याणां दिक्मङ्गुलिभिरेव योयुप्येरन्न काष्ठैर्दारुभिर्वा ऽइतरथ शवं ह्युपन्ति नेत्तथा करवाम यथेतरथ शवमिति तस्मादङ्गुलिभिरेव योयुप्येरन्न काष्ठैर्यदा होता †सूक्तवाकमाह ॥ १८ ॥ अथाऽग्नीदाहाऽनुप्रहरेति । तद्यन्नाऽस्यैतर ऽआत्माऽगँस्तद्देवाऽस्यैतद् गमयेत्त्येवैतदाह तूष्णीमेवाऽनुप्रहृत्य. 'चक्षुष्पा ऽअग्नेऽसि चक्षुर्म्मे पाही'त्यात्मानमुपस्पृशति तेनो ऽअप्यात्मानं नाऽनुप्रवृणक्ति ॥ १९ ॥ अथाऽऽह 'संवदस्वे'ति। संवादयैनं देवैरित्त्येवैतदाह 'ऽगानग्नीदि'त्यगन् खल्वित्येवैतदाहाऽगन्नितीतरः प्रत्याह 'श्रावये'ति तं वै देवैः श्रावय तमनुबोधयेत्त्येवैतदाह 'श्रौषडि'ति विद्वुर्वा ऽएनमनु वा ऽएनमभुत्सतेत्त्येवैतदाहैवमद्ध्वर्य्युश्चाऽग्नीच्च देवलोकं यजमानमपि नयतः ॥२०॥ अथा ऽऽह 'स्वगा दैव्या होतृभ्य' ऽइति । दैव्या वा ऽएते होतारो यत्परिधयोऽग्नयो हि तानेवैतत्स्वगाकरोति तस्मादाह स्वगा दैव्या होतृभ्य ऽइति 'स्वँस्तिर्म्मानुषेभ्य' ऽइति तदस्मै मानुषाय होत्रे-

---

* 'युप रप लुप विमोहने' दिवा० प० (१२९–१३१) 'योयुप्येरन्' अतिशयेन न मूर्छयेयुरित्यर्थः।

† 'इद द्यावापृथिवी भद्रमभूत्' इत्यनुवाकप्रतिपाद्यो मन्त्रविशेषः सूक्तवाकः, का० हो० परि० (१ १३) इति।

(१) शु० स० अ० २ क० १६। (२) का० श्रौ० सू० ३, ६, १५। (३) का० श्रौ० सू० ३, ६, १५। (४) का० श्रौ० सू० ३, ६, १५। (५) का० श्रौ० सू० ३, ६, १५। (६–७) का० श्रौ० सू० ३, ६, १५।

ऽह्वलामाशास्ते ॥ २१ ॥ अथ परिधीननुप्रहरति । स मद्ध्यममेवाऽग्रे परिधिमनुप्रहरति 'यं परिधिं पर्य्यधत्था ऽअग्ने देव पणिभिर्गुह्यमानः । तन्त ऽएतमनु जोषं भराम्येष नेत्त्वदपचेतयाता' ऽइत्य'ग्नेः प्रियं पाथोऽपीत'मितीतराव- नुसमस्यति ॥ २२ ॥ अथ जुहूं चोपभृतं च सम्प्रगृह्णाति । अदो हैवाऽऽहुतिं करोति यदनक्त्याहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति तस्माज्जुहूं चोपभृतं च सम्प्रगृह्णाति ॥ २३ ॥ स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णाति । यद्वा ऽअनादिष्टं देवतायै हविर्गृह्यते सर्वा वै तस्मिन्देवता अपित्विन्यो मन्यन्ते न वा ऽएतत्कस्यै चन देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशति यदाज्यं तस्माद्विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णात्येतद् वैश्वदेवः हविर्य्यज्ञे ॥ २४ ॥ स सम्प्रगृह्णाति । 'सꣳस्रवभागा स्थेषा बृहन्त' ऽइति सꣳस्रवो ह्येव खलु परिशिष्टो भवति 'प्रस्तरेष्ठाः परिधेयाश्च देवा' ऽइति प्रस्तरश्च हि परिधयश्चाऽनुप्रहृता भवन्ती'मां वाचमभि विश्वे गृणन्त' ऽइत्येतद् वैश्वदेवं करो'त्यासद्याऽस्मिन्बर्हिषि माद- यध्वꣳ स्वाहा वाडि'ति तद्यथा वषट्कृतः हुतमेवमस्यैतद्भवति ॥ २५ ॥ स यस्याऽनसो हविर्गृह्णन्ति । अनसस्तस्य धुरि विमुञ्चन्ति यतो युनजाम ततो विमुञ्चामेति यतो ह्येव युञ्जन्ति ततो विमुञ्चन्ति यस्यो पात्र्यै स्फ्ये तस्य

• बाहुमात्र्यः पलाशादिसमिध आहवनीयस्य परितो निधानात् 'परिधय' इत्युच्यन्ते ।

(१) शु० सं० अ० २ कं० १७ । (२) शु० सं० अ० २ कं० १७ । (३) शु० सं० अ० २ कं० १८ । (४) शु० सं० अ० २ कं० १८ । (५) शु० सं० अ० २ कं० १८ । (६) शु० सं० अ० २ कं० १८ ।

यतो युनजाम ततो विमुञ्चामेति यतो ह्येवं युञ्जन्ति ततो विमुञ्चन्ति ॥ २६ ॥ युजौ ह वा ऽएते यज्ञस्य यत्स्रुचौ । ते ऽएतद्युङ्क्ते यत्प्रचरति स यं निधाया-ऽवद्येद्यथा वाहनमवाच्छेंदेवं तत्ते ऽएतात्स्विष्टकृति विमोचन-मागच्छतस्ते तत्सादयति तद्विमुञ्चति ते ऽएतत्पुनः प्रयुङ्क्तेऽनुयाजेषु सोऽनुयाजेश्चरित्त्वैतद्विमोचनमागच्छति ते तत्सादयति तद्विमुञ्चति ते ऽएतत्पुनः प्रयुङ्क्ते यत्स-म्प्रगृह्णाति तद्यां गतिमभियुङ्क्ते तां गतिं गत्वा विमुञ्चते यज्ञं वा ऽअनुप्रजास्तस्मादयं पुरुषो युङ्क्तेऽथ विमु-ञ्चतेऽथ युङ्क्ते तद्यां गतिमभियुङ्क्ते तां गतिं गत्वाऽन्ततो विमुञ्चते स सादयति 'घृताची स्थो धुर्य्यौ पातः सुम्ने स्थः सुम्ने मा धत्तमि'ति साध्व्यौ स्थः साधौ मा धत्तमित्ये-वैतदाह ॥ २७ ॥

अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

-०००००-

स यत्राऽऽह । 'इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय-प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाये'ति यदतो होताऽन्वाह सूक्तैव तदाह यजमानायैवैतदाशिषमाशास्ते तद्वा ऽएतदुपरिष्टाद्यज्ञस्याऽऽशिषमाशास्ते द्वयं तद्यस्मादुपरिष्टा-

(१) ऋ० सं० अ० २ व० १९। (२) का० श्रौ० सू० ३ ६ २।
* 'ग घ' पुस्तके "सूक्त ऽइव' इति पाठ ।

यज्ञस्याऽऽशिषमाशास्ते ॥ १ ॥ यज्ञं वा ऽएष जनयति । यो यजत ऽएतेन ह्युक्त्वा ऽऋत्विजस्तन्वते तं जनयन्त्यथाऽऽशिषमाशास्ते तामस्मै यज्ञ ऽआशिषᳫं सन्नमयति यामाशिषमाशास्ते यो माऽजीजनतेति तस्माद्वा ऽउपरिष्टाद्यज्ञस्याऽऽशिषमाशास्ते ॥ २ ॥ देवान्वा ऽएष प्रीणाति । यो यजत ऽएतेन यज्ञेनर्ग्भिरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वदाहुतिभिरिव त्वत्स देवान्प्रीत्वा तेष्वपित्वी भवति तेष्वपित्वी भूत्वाऽथाऽऽशिषमाशास्ते तामस्मै देवा ऽआशिषᳫं सन्नमयन्ति यामाशिषमाशास्ते यो नोऽप्रैषीदिति तस्माद्वा ऽउपरिष्टाद् यज्ञस्याऽऽशिषमाशास्ते ॥ ३॥ अथ प्रतिपद्यते । 'इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदि'ति भद्रᳫं ह्यभूद्यो यज्ञस्य सᳫंस्थामगन्नार्ध्म सूक्तवाकमुत नमोवाकमि'त्युभयं वा ऽएतद्यज्ञ ऽएव यत्सूक्तवाकश्च नमोवाकश्चाऽरात्स्म यज्ञमविदाम यज्ञमित्येवैतदाहाग्ने त्वᳫं सूक्तवागस्युपश्रुती दिवस्पृथिव्योरि'त्यग्निमेवैतदाह त्वᳫं सूक्तवागस्युपशृण्वत्योरनयोर्द्यावापृथिव्योरित्योमन्वती तेऽस्मिन्यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्तामित्यन्नवत्यौ तेऽस्मिन्यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्तामित्येवैतदाह ॥ ४ ॥ 'शंगवी जीवदानू'ऽइति । शङ्गवी ते जीवदानू स्तामित्येवैतदा'हात्रस्नूऽअप्रवेदे' ऽइति माऽऽह कस्माच्चन प्रत्राऽऽसीर्म्मो त ऽइदं

(१) तै॰ ब्रा॰ ३, ५, १०। (२) तै॰ ब्रा॰ ३, ५, १०। (३) तै॰ ब्रा॰ ३. ५. १०। (४) तै॰ ब्रा॰ ३. ५ १०।

* 'जीवदानू' 'जीरदानू' शब्दौ अभिन्नार्थकौ, शाखाभेदात् भिन्नरूपौ श्रूयेते ॥

पुष्टं कश्चन प्रविदतेत्येवैतदाह ॥५॥ 'उरुगव्यूती ऽअभयङ्कृताविति । उरुगव्यूती तेऽभये स्तामित्येवैतदाह'व्वृष्टिद्यावा रीत्यापेति व्वृष्टिमत्यौ ते स्तामित्येवैतदाह ॥ ६ ॥ 'शम्भुवौ मयोभुवाविति । शम्भुवौ ते मयोभुवौ स्तामित्येवैतदाहो'र्जस्वती च पयस्वती चे'ति रसवत्यौ त ऽउपजीवनीये स्तामित्येवैतदाह ॥ ७ ॥ 'सूपचरणा च स्वधिचरणा' चेति । सूपचरणाह तेऽसावस्तु यामधस्तादुपचरसि स्वधिचरणो त ऽइयमस्तु यामुपरिष्टादधिचरसीत्येवैतदाह 'तयोराविदी'ति तयोरनुमद्यमानयोरित्येवैतदाह ॥ ८ ॥ 'अग्निरिदꣳ हविः । अजुषताऽवीवृधत महो ज्यायोऽक्रते'ति तदाग्नेयमाज्यभागमाह 'सोमं ऽइदꣳ हविरजुषताऽवीवृधत महो ज्यायोऽक्रते'ति तत्सौम्यमाज्यभागमाहा'ऽग्निरिदꣳ हविरजुषताऽवीवृधत महो ज्यायोऽक्रते'ति तद्य ऽएष ऽउभयत्राऽच्युत ऽआग्नेयः पुरोडाशो भवति तमाह ॥ ९ ॥ अथ यथादेवतम् । 'देवा ऽआज्यपा ऽआज्यमजुषन्ताऽवीवृधन्त महो ज्यायोऽक्रते'ति तत्प्रयाजाऽनुयाजानाह प्रयाजाऽनुयाजा वै देवा ऽआज्यपा 'ऽअग्निर्होत्रेणेदꣳ हविरजुषताऽवीवृधत महो ज्यायोऽक्रते'ति तदग्निः होत्रे-

---

* रीतिस्तृप्तिस्तामापत इति'रीत्यापौ' सुष्ठु वर्षशालिन्यर्थ ।

* (१) तै० ब्रा० ३ ५ १०।(२) तै० ब्रा० ३ ५ १०। (३) तै० ब्रा० ३ ५ १०।(४) तै० ब्रा० ३ ५ १०। (५) तै० ब्रा० ३ ५ १०। (६) तै० ब्रा० ३ ५ १०। (७) तै० ब्रा० ३ ५ १०। (८) तै० ब्रा० ३ ५ १०। (९) तै० ब्रा० ३ ५ १०। (१०) तै० ब्रा० ३ ५ १०। (११) तै० ब्रा० ३ ५ १०।

णाऽऽहाँऽजुपतेत्येवं या ऽइष्टा देवता भवन्ति ताः सम्पश्य-
त्यसौ हविरजुपताऽसौ हविरजुपतेति तद्यजस्यैवैतत्समृद्धि-
माशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि महज्जयति
तस्मादाहाऽजुपतेत्यऽवीवृधतेति यद्वै देवा† हविर्जोषयन्ते
तदपि गिरिमात्रं कुर्वते तस्मादाहाऽवीवृधतेति ॥ १० ॥ 'महो
ज्यायोऽक्रते'ति । यज्ञो वै देवानां महस्तथं ह्येतज्ज्यायाथं-
समिव कुर्वते तस्मादाह महो ज्यायोऽक्रतेति ॥ ११ ॥
'अस्यामृधेद्धोत्रायां देवङ्गमायामि'ति । अस्याथं राद्ध्नोतु
होत्रायां देवङ्गमायामित्येवैतदाहाऽऽशास्तेऽयं यजमानोऽसा-
विति नाम गृह्णाति तदेनं प्रत्यक्षमाशिषा सम्पादयति
॥ १२ ॥ 'दीर्घायुत्वमाशास्त' ऽइति । सा याऽमुत्रोत्तरा देव-
यज्या तदिह प्रत्यक्षं दीर्घायुत्वम् ॥ १३ ॥ 'सुप्रजास्त्व
माशास्त' ऽइति । तद्यदमुत्र भूयो हविष्करणं तदिह
प्रत्यक्षः सुप्रजास्त्वं प्रशासनः स कुर्याद्य ऽएवं कुर्या-
दुत्तरां देवयज्यामाशास्त ऽइति त्वेव ब्रूयात्तदेव जीवातुं
तत्प्रजां तत्पशून् ॥ १४ ॥ 'भूयो हविष्करणमाशास्त'-
ऽइति । तद्धेव तत् 'सजातवनस्यामाशास्त' ऽइति प्राणा वै
सजाताः प्राणैर्हि जायते तत्प्राणानाशास्ते ॥ १५ ॥ 'दिव्यं-
धामाऽऽशास्त'ऽइति । देवलोके मेऽप्यसदिति वै यजते
यो यजते तद्देवलोक ऽएवैनमेतदपित्विनं करोति 'यदनेर्न

* 'णाऽजुषत' इति 'ख' 'च' पुस्तके पाठ ।

† 'ख च' पुस्तके 'हविर्जुषन्ते' इति पाठ ।

(१) तै० ब्रा० ३ ५ १० । (२) तै० ब्रा० ३ ५ १० । (३) तै० ब्रा० ३. ५ १० । (४) तै० ब्रा० ३ ५ १० । (५) तै० ब्रा० ३. ५ १० । (६) तै० ब्रा० ३ ५ १० । (७) तै० ब्रा० ३ ५ १० । (८) तै० ब्रा० ३. ५. १० ।

हविषाऽऽशास्ते तदश्याद्दध्यादि'ति यदनेन हविषाऽऽशास्ते तदस्मै सर्वः समृद्ध्यतामित्येवैतदाह ॥१६॥ ता वा एताः। पञ्चाऽऽशिषः करोति तिस्र इडायां ता अष्टावष्टाऽक्षरा वै गायत्री वीर्यं गायत्री वीर्यमेवैतदाशिषोऽभिसम्पादयति ॥ १७ ॥ नाऽतो भूयसीः कुर्य्यात् । अतिरिक्तः ह कुर्य्याद्यदतो भूयसीः कुर्य्याद्वै यज्ञस्याऽतिरिक्तं द्विषन्तः हाऽस्य तद् भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्यते तस्मान्नाऽतो भूयसीः कुर्य्यात् ॥ १८ ॥ अपीद्वे कनीयसीः सप्त । 'तदस्मै देवा रासन्तामि'ति तदस्मै देवा अनुमन्यन्तामित्येवैतदाह 'तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनुतां वयमग्नेः परि मानुषा' इति तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनुतां वयमग्नेरुद्ध्यस्मा एतद्वनवामहा इत्येवैतदाह ॥ १९ ॥ 'इष्टं च वित्तं चे'ति । एषिपुरिव वा एतद्यज्ञं तमविदँस्तस्मादाहेष्टं च वित्तं चे'त्युभे चैनं द्यावापृथिवी अंहसस्पाता'मित्युभे चैनं द्यावापृथिवी आर्त्तेर्गोपायतामित्येवैतदाह ॥२०॥ तदु हैक आहुः । उभे च मेति तथा होताऽऽशिष आत्मानं नाऽन्तरेतीति तदु तथा न ब्रूयाद्यजमानस्य वै यज्ञ आशीः किन्नु तत्रर्त्विजां यां वै काञ्च यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैव सा न ह स एतां क चनाऽऽशिषं प्रतिष्ठापयति य आहोभे च मेति तस्मादु ब्रूयादुभे चैनमित्येव ॥ २१ ॥ 'इह गतिर्वामस्ये'ति । तद्यदेव यज्ञस्य साधु तदेवाऽस्मिन्ने-

(१) तै० ब्रा० ३ ५ १० । (२) तै० ब्रा० ३ ५ १० । (३) तै० ब्रा० ३ ५ १० । (४) तै० ब्रा० ३ ५ १० ।

तद्दधाति तस्मादाहेह गतिर्वामस्येति ॥ २२ ॥ 'इदं च नमो देवेभ्य' इति । तद्यज्ञस्यैवैतत्सꣳस्थां गत्वा नमो देवेभ्यः करोति तस्मादाहेदं च नमो देवेभ्य इति ॥ २३ ॥ अथ शंय्योराह । शंयुर्ह वै बार्हस्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य सꣳस्थां विदाञ्चकार स देवलोकमपीयाय तत्तदन्तर्हितमिव मनुष्येभ्य आस ॥२४॥ तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास । शंयुर्ह वै बार्हस्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य सꣳस्थां विदाञ्चकार स देवलोकमपीयायेति ते तामेव यज्ञस्य सꣳस्थामुपायन्याꣳ शंयुर्बार्हस्पत्योऽवेद्यच्छंय्योरन्ववस्तामेवैष एतद्यज्ञस्य सꣳस्थामुपैति याꣳ शंयुर्बार्हस्पत्योऽवेद्यच्छंय्योराह तस्माद्वै शंय्योराह ॥ २५ ॥ स प्रतिपद्यते । 'तच्छंय्योरावृणीमह' इति तां यज्ञस्य सꣳस्थामावृणीमहे याꣳ शंयुर्बार्हस्पत्योऽवेदित्येवैतदाह ॥ २६ ॥ 'गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय' इति । गातुꣳ ह्येष यज्ञायेच्छति गातुं यज्ञपतये यो यज्ञस्य सꣳस्थान्दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्य' इति स्वस्ति नो देवत्राऽस्तु स्वस्ति मनुष्यत्रेत्येवैतदा'होर्ध्वं जिगातु भेषजमि'त्यूर्ध्वं* नोऽयं यज्ञो देवलोकं जयत्वित्येवैतदाह ॥ २७ ॥ 'शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पद' इति । एतावद्वा इदꣳ सर्वं यावद् द्विपाच्चैव चतुष्पाच्च तस्मा एवैतद्यज्ञस्य सꣳस्थां गत्वा शङ्करोति

(१) तै० ब्रा० ३. ५. १० । (२) तै० ब्रा० ३. ५. ११ । (३) तै० ब्रा० ३. ५. ११ । (४) तै० ब्रा० ३. ५. ११ । (५) तै० ब्रा० ३. ५ ११ । (६) तै० ब्रा० ३. ५. ११ ।

* 'क' पुस्तके 'त्यूर्ध्वं नोऽयम्' इति लभ्यते ।

तस्मादाह शन्नो ऽअस्तु द्विपदे शञ्चतुष्पद ऽइति ॥ २८ ॥ अथाऽनयेत्युपस्पृशति । अमानुष ऽइव वा ऽएतद्भवति यदार्त्विज्ये प्प्रवृत्त ऽइयं वै पृथिवी प्प्रतिष्ठा तदस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तदु खलु पुनर्म्मानुषो भवति तस्मादनयेत्युपस्पृशति ॥ २९ ॥

नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

ते वै पत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्प्रतिपरायन्ति । जुहूं च स्रुवं चाऽद्ध्वर्य्युरादत्ते वेदः होताऽऽज्यविलापनीमग्नीत् ॥१॥ तद्धैकेपामद्ध्वर्य्युः । पूर्वेणाऽऽहवनीयं पर्य्येति तदु तथा न कुर्य्याद्वहिर्द्धा ह यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात् ॥ २ ॥ जघनेनो हैव पत्नीम् । एकेपामद्ध्वर्य्युरेति नो ऽएव तथा कुर्य्यात्पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्याऽद्ध्वर्य्युर्जघनार्द्धः पत्नी यथा भसत्तः शिरः प्प्रतिदद्ध्यादेवं तद्वहिर्द्धा हैव यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात् ॥ ३ ॥ अन्तरेणो हैव पत्नीम् । एकेपामद्ध्वर्य्युरेति नो ऽएव तथा कुर्य्यादन्तरियाद्ध यज्ञात्पत्नीं यत्तेनेयात्तस्मादु पूर्वेणैव गार्हपत्यमन्तरेणाऽऽहवनीयं चैति तथा ह न वहिर्द्धा यज्ञाद्भवति यथो ऽएवाऽदः प्प्रचरन्नन्तरेण सञ्चरति स ऽउ ऽएवाऽस्यैष सञ्चरो भवति ॥४॥ अथ पत्नीः* संय्याजयन्ति । यज्ञाद्वै

* दर्शपूर्णमासशेषभूता पत्नीदेवताकाश्चत्वारो यागाः 'पत्नीसंयाजाः' । तत्प्रकारश्चत्थम्—अध्वर्युः आहवनीयाग्नेः पूर्वतः गार्हपत्यस्य पश्चिमतो वा तत्राऽपि पत्न्या मध्यतो वा बाह्यतो वा गार्हपत्यस्यैशानदेशं गत्वा उपविश्य दक्षिणं जानु भूमौ निपात्य स्थाल्याज्येन चतस्रो देवता अध्वर्युर्यजेदिति ।

प्प्रजाः प्प्रजायन्ते यज्ञात्प्रजायमाना मिथुनात् प्रजायन्ते मिथुनात्प्रजायमाना ऽअन्ततो यज्ञस्य प्प्रजायन्ते तदेना ऽएतदन्ततो यज्ञस्य मिथुनात्प्रजननात्प्रजनयति तस्मान्मिथुनात्प्रजननादन्ततो यज्ञस्येमाः प्प्रजाः प्प्रजायन्ते तस्मात्पत्नीः संय्याजयन्ति ॥ ५ ॥ चतस्रो देवता यजति। चतस्रो वै मिथुनं द्वन्द्वं वै मिथुनं द्वे द्वे हि खलु भवतो मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्माच्चतस्रो देवता यजति ॥ ६ ॥ ता वा ऽआज्यहविषो भवन्ति। रेतो वा ऽआज्यꣳ रेत ऽएवैतत्सिञ्चति तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ७ ॥ तेनोपाꣳशु चरन्ति। तिर ऽइव वै मिथुनेन चर्य्यते तिर ऽइवैतद्यदुपाꣳशु तस्मादुपाꣳशु चरन्ति ॥ ८ ॥ अथ सोमं यजति। रेतो वै सोमो रेत ऽएवैतत्सिञ्चति तस्मात्सोमं यजति ॥ ९ ॥ अथ त्वष्टारं यजति। त्वष्टा वै सिक्तꣳ रेतो विकरोति [†] तदेष ऽएवैतत्सिक्तꣳ रेतो विकरोति तस्मात्त्वष्टारं यजति ॥ १० ॥ अथ देवानां पत्नीर्य्यजति। पत्नीषु वै योनौ रेतः प्प्रतिष्ठितं ततः प्प्रजायते तत्पत्नीष्वेवैतद्योनौ रेतः सिक्तं प्रतिष्ठापयति ततः प्प्रजायते तस्माद्देवानां पत्नीर्य्यजति ॥ ११ ॥ स यत्र देवानां पत्नीर्य्यजति। तत्पुरस्तात्तिरः करोत्युप ह वै तावद्देवता ऽआसते यावन्न समिष्टयजुर्जुह्वतीदं नु नो जुह्वत्विति ताभ्य ऽएवै-

---

† 'ख च' पुस्तके 'तदेष० विकरोति' एतदन्त यावद् पाठो नोपलभ्यते ।

* 'देवा गातुविद' इति मन्त्रेण विहितो होम 'समिष्टयजु'। सम्य इष्टा देवता इज्यन्ते अनेनेति व्यासवाक्यम्।

तत्तिरः करोति तस्मादिमा मानुष्य स्त्रियस्तिर ऽइवैव पुंसो जिघत्सन्ति या ऽइव तु ता ऽइवेति ह स्माऽऽह याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥ अथाऽग्निं गृहपतिं यजति । अयं वा ऽअग्निर्लोक ऽइममेवैतल्लोकमिमाः प्रजा ऽअभिप्रजनयति ता ऽइमं लोकमिमाः प्रजा ऽअभिप्रजायन्ते तस्मादग्निं गृहपतिं यजति ॥ १३ ॥ तद्विडान्तं भवति । न ह्यत्र परिधयो भवन्ति न प्रस्तरो यत्र वा ऽअदः प्रस्तरेण यजमानꣳ स्वगाकरोति पतिं वा ऽअनु जाया तदेवाऽस्याऽपि पत्नी स्वगाकृता भवतीयसि तः ह कुर्य्याद्यत्प्रस्तरस्य रूपं कुर्य्यात्तस्मादिडान्तमेव स्यादुतो प्रस्तरस्यैव रूपं क्रियते ॥ १४ ॥ स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्य्यात् । यथैवाऽदः प्रस्तरेण यजमानꣳ स्वगाकरोत्येवमेवैतत्पत्नीꣳ स्वगाकरोति ॥ १५ ॥ स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्य्यात् । वेदस्यैकं तृणमाच्छिद्याऽग्रं जुह्वामनक्ति मध्यꣳ स्रुवे बुध्नꣳ स्थाल्याम् ॥ १६ ॥ अथाऽग्नीदाहाऽनुप्रहरेति । तूष्णीमेवाऽनुप्रहृत्य 'चक्षुष्पा ऽअग्नेऽसि चक्षुर्म्मे पाही'त्यात्मानमुपस्पृशति तेनो ऽअप्यात्मानं नाऽनुप्रवृणक्ति ॥१७॥ अथा ऽऽह 'संवदस्वे'ति । 'अगानग्नीदगञ्छ्रावय श्रौषट् स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्म्मानुषेभ्यः 'शंय्योर्ब्रूही'ति ॥ १८ ॥ अथ

---

* प्रस्तर कुशमुष्ट ।

† ग पुस्तके शम्योर्ब्रूहि इत्यव पाठो दृश्यते।

(१) शु० स० अ० २ क० १६ । (२) का० श्रौ० सू० ३ ६ १५ । (३) का० श्रौ० सू० ३ ६ १५ ।

जुहूं च स्रुवं च सम्प्रगृह्णाति । अदो हैवाऽऽहुतिं करोति यदनक्त्याहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति तस्माज्जुहूं च स्रुवं च सम्प्रगृह्णाति ॥१९॥ स वा ऽअग्नये सम्प्रगृह्णाति । 'अग्नेऽदब्धायोऽशीतमे'त्यमृतो ह्यग्निस्तस्मादाहाऽदब्धायेत्यशीतमेत्यशिष्टो ह्यग्निस्तस्मादाहाऽशीतमेति 'पाहि मा दिद्योः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरद्मन्या' ऽइति सर्वाभ्यो मार्त्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदा'हाऽविषं नः पितुं कृण्वि'त्यन्नं वै पितुरनमीवं न ऽइदमकिल्विषमन्नं कुर्वित्येवैतदाह 'सुषदा योना'वित्यास्मन्येतदाह 'स्वाहा वाडि'ति तद्यथा वषट्कृतꣳ हुतमेवमस्यैतद्भवति ॥ २० ॥ अथ वेदं पत्नी विस्रꣳसयति । योषा वै वेदिर्वृषा वेदो मिथुनाय वै वेदः क्रियतेऽथ यदेनेन यज्ञ ऽउपालभते मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ २१ ॥ अथ यत्पत्नी विस्रꣳसयति । योषा वै पत्नी वृषा वेदो मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्माद्वेदं पत्नी विस्रꣳसयति ॥ २२ ॥ सा विस्रꣳसयति । 'वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूया' ऽइति यदि यजुषा चिकीर्षेदेतेनैव कुर्यात् ॥ २३ ॥ तमा वेदेः सꣳस्तृणाति । योषा वै वेदिर्वृषा वेदः पश्चाद्वै परीत्य वृषा योषामधिद्रवति पश्चादेवैनामे-

---

* अङ्गुष्ठपर्वप्रमाणेन वृत्तमुखं स्रुवं सम्पाद्य ।

तथा च सूत्रम्-'अरत्निमात्र स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्कर' (का० श्रौ० सू० १ ३ ३९) इति ।

(१) शु० सं० अ० २ क० २० । (२) शु० सं० अ० २ क० २० । (३) शु० सं० अ० २ क० २० । (४) शु० सं० अ० २ क० २० । (५) शु० सं० अ० २ क० २० । (६) शु० सं० अ० २ क० २१ ।

तत्परीत्य च्चूर्णा वेदेनाऽधिद्रावयति तस्मादा वेदेः सꣳस्तृणाति ॥ २४ ॥ अथ समिष्टयजुर्जुहोति । प्राङ् मे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता ऽइत्यथ यद्धुत्वा समिष्टयजुः पत्नीः संय्याजयेत्प्रत्यङ्ङु हैवाऽस्यैष यज्ञः सन्तिष्ठेत तस्माद्वा ऽएतर्हि समिष्टयजुर्जुहोति प्राङ् मे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता ऽइति ॥ २५ ॥ अथ यस्मात्समिष्टयजुर्नाम। या वा ऽएतेन यज्ञेन देवता ह्वयति याभ्य ऽएष यज्ञस्तायते सर्वा वै तत्ताः समिष्टा भवन्ति तद्यत्तासु सर्वासु समिष्टास्वथैतज्जुहोति तस्मात्समिष्टयजुर्नाम ॥ २६ ॥ अथ यस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति । या वा ऽएतेन यज्ञेन देवता ह्वयति याभ्य ऽएष यज्ञस्तायत ऽउप ह वै ता ऽआसते यावन्न समिष्टयजुर्जुह्वतीदं नु नो जुह्वत्विति ता ऽएवैतद्यथायथं व्यवसृजति यत्र यत्राऽऽसां चरणं तदनु यज्ञं वा ऽएतदजीजनत यदेनमतत तं जनयित्वा यत्राऽस्य प्रतिष्ठा तत्प्रतिष्ठापयति तस्मात् समिष्टयजुर्जुहोति ॥ २७ ॥ स जुहोति । 'देवा गातुविद' ऽइति गातुविदो हि देवा 'गातुं वित्त्वे'ति यज्ञं वित्त्वेत्येवैतदाह 'गातुमिते'ति तदेतेन यथायथं व्यवसृजति 'मनसस्पत ऽइमं देव यज्ञꣳ स्वाहा वाते धा'ऽइत्ययं वै यज्ञो योऽयं पवते तदिमं यज्ञः सम्भृत्यैतस्मिन्यज्ञे प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञः सन्दधाति तस्मादाह स्वाहा वाते धा ऽइति ॥ २८ ॥ अथ बर्हिर्जुहोति ।

(१) शु० सं० अ० २ क० २१। (२) शु० सं० अ० २ क० २१। (३) शु० सं० अ० २ क० २१। (४) शु० सं० अ० २ क० २१।

अयं वै लोको बर्हिरोषधयो बर्हिरस्मिन्नेवैतल्लोक ऽओषधीर्दधाति ता ऽइमा ऽअस्मिँल्लोक ऽओषधयः प्रतिष्ठितास्तस्माद्बर्हिर्जुहोति ॥ २९ ॥ तां वा ऽअतिरिक्तां जुहोति । समिष्टयजुर्ह्येवाऽन्तो यज्ञस्य यदूर्ध्वं समिष्टयजुषोऽतिरिक्तं तद्यदा हि समिष्टयजुर्जुहोत्यथैताभ्यो जुहोति तस्मादिमा ऽअतिरिक्ता ऽअसम्मिता ऽओषधयः प्रजायन्ते ॥ ३० ॥ स जुहोति । 'सं बर्हिरङ्क्ताꣳ हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सं मरुद्भिः समिन्द्रो विश्वदेवेभिरङ्क्तां दिव्यं नभो गच्छतु यत्स्वाहे'ति ॥ ३१ ॥ अथ प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति । युङ्क्ते वा ऽएतद्यज्ञं यदेनं तनुते स यन्न निनयेत्पराङ् हाऽविमुक्त ऽएव यज्ञो यजमानं प्रक्षिणीयात्तथो ह यज्ञो यजमानं न प्रक्षिणाति तस्मात्प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति ॥ ३२ ॥ स निनयति । 'कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति पोषाये'ति तत्पुष्टिमुत्तमां यजमानाय निराह स येनैव प्रणयति तेन निनयति येन ह्येव योग्यं युञ्जन्ति तेन विमुञ्चन्ति योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्ति योक्त्रेण विमुञ्चन्त्यथ †फलीकरणान्कपालेनाऽधोऽधः कृष्णाजिनमुपाऽस्यति 'रक्षसां भागोऽसी'ति ॥ ३३ ॥ देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर-

---

(१) शु० सं० अ० २ क० २२ । (२) शु० सं० अ० २ क० २३ । (३) शु० सं० अ० २ क० २३ ।

* चमसे गृहीता आप प्रणीता , तासां स्थापनम् स्वस्थाने निधानम् प्रणीताप्रणयनम् ।

† तण्डुलानां कणादिनिरसनेन शोधनं फलीकरणम् ।

ऽएतस्मिन्यज्ञे प्रजापतौ पितरि संवत्सरेऽस्माकमयं भविष्यत्यस्माकमयं भविष्यतीति ॥ ३४ ॥ ततो देवाः । सर्वं यज्ञꣳ संवृज्याऽथ यत्पापिष्ठं यज्ञस्य भागधेयमासीत्तेनैनान्निरभजन्नस्ना पशोः फलीकरणैर्हविर्यज्ञात्सुनिर्भक्ता ऽअसन्नित्येष वै सुनिर्भक्तो यं भागिनं निर्भजन्त्यथ यमभागं निर्भजन्त्येव स तावच्छश्सत ऽउत हि वशे लब्ध्वाऽऽह किं मा बभक्थेति स यमेवैभ्यो देवा भागमकल्पयँस्तमेवैभ्य ऽएष ऽएतद्भागं करोत्यथ यदधोऽधः कृष्णाजिनमुपाऽस्यत्यनग्नावेवैभ्य ऽएतदन्धे तमसि प्रवेशयति तथो ऽएवाऽस्नवपशो रक्षसां भागोऽसीत्यनग्नावन्धे तमसि प्रवेशयति तस्मात्पशोस्तेदनीं न कुर्वन्ति रक्षसाꣳ हि स भागः ॥३५॥

नवमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

सꣳस्थिते यज्ञे । दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निनयति तथा ह्युदग्भवति तस्माद्दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निनयति देवलोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो यजते सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाऽभिप्रैति तदनूची दक्षिणा यां ददाति सैति दक्षिणामन्वारभ्य यजमानः ॥ १ ॥ स ऽएष देवयानो वा पितृयाणो वा पन्थाः । तदुभयतोऽग्निशिखे समोषन्त्यौ तिष्ठतः प्रति तमोषतो यः प्रत्युष्योऽस्त्यु तꣳ सृजेते योऽतिसृज्यः शान्तिरापस्तदेतमेवैतत्पन्थानꣳ शमयति ॥ २ ॥ पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णꣳ सर्वेणैवैनमेतच्छमयति

सन्ततमव्यवच्छिन्नं निनयति सन्ततेनैवैनमेतदव्यवच्छिन्नेन शमयति ॥ ३ ॥ यद्वेव पूर्णपात्रं निनयति । यद्वै यज्ञस्य मिथ्या क्रियते व्यस्य तद्वहन्ति क्षण्वन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति ॥ ४ ॥ पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णꣳ सर्वेणैवैतत्सन्दधाति सन्ततमव्यवच्छिन्नं निनयति सन्ततेनैवैतदव्यवच्छिन्नेन सन्दधाति ॥ ५ ॥ तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति । 'सं वर्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्महि मनसा सꣳ शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टमि'ति यद्विवृढं तत्सन्दधाति ॥ ६ ॥ अथ मुखमुपस्पृशते । इयं तद्यस्मान्मुखमुपस्पृशतेऽमृतं वा ऽआपोऽमृतेनैवैतत्सꣳस्पृशतऽएतदु चैवैतत्कर्म्माऽऽत्मन्कुरुते तस्मान्मुखमुपस्पृशते ॥७॥ अथ विष्णुक्रमान्क्रमते । देवान्वा ऽएष प्रीणाति यो यजतऽएतेन यज्ञेनर्ग्भिरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वदाहुतिभिरिव त्वत्स देवान्प्रीत्वा तेष्वपित्वी भवति तेष्वपित्वी भूत्वा तानेवाऽभिप्रक्रामति ॥ ८ ॥ यद्वेव *विष्णुक्रमान्क्रमते । यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य ऽइमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषामियं विक्रान्तिरिदमेव प्रथमेन पदेन पस्पाराऽथेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवमुत्तमेनैतामेवैष ऽएतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते तस्माद्विष्णुक्रमान्क्रमते तद्वा ऽइत ऽएव पराचीनं भूयिष्ठा ऽइव क्रमन्ते ॥ ९ ॥ तदु त'त्पृथिव्यां विष्णुर्व्य-

(१) शु० यं० अ० २ क० २४। (२) शु० सं० अ० २ क० २५।

* विष्णुपादवुद्ध्या स्वपादस्य भूमौ प्रक्षेपः विष्णुक्रमः ।

क्रथंस्त। गायत्रेण च्छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रꣳस्त त्रैष्टुभेन च्छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो दिवि विष्णुर्व्यक्रꣳस्त जागतेन च्छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म' इत्येवमिमाँल्लोकान्त्समारुह्याऽथैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा य एष तपति तस्य ये रश्मयस्ते सुकृतोऽथ यत्परं भाः प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोकस्तदेवमिमाँल्लोकान्त्समारुह्याऽथैतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति परस्तात्त्वेवाऽर्वाङ् क्रमेत य इतोऽनुशासनं चिकीर्षेदू द्वयं तद्यस्मात्परस्तादर्वाङ् क्रमेत* ॥ १० ॥ अपसरणतो ह वाऽअग्रे देवा जयन्तोऽजयन्। दिवमेवाऽग्रेऽथेदमन्तरिक्षमथेतोऽनपसरणात्सपत्नाननुदन्त तथो एवैष एतदपसरणत एवाऽग्रे जयञ्जयति दिवमेवाऽग्रेऽथेदमन्तरिक्षमथेतोऽनपसरणात्सपत्नान्नुदत इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा तदस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ११ ॥ तद्दु 'तद्दिवि विष्णुर्व्यक्रꣳस्त† । जागतेन च्छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यश्च वयं द्विष्मोऽन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रꣳस्त त्रैष्टुभेन च्छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च

---

* 'क्रमते' इति 'ग' पुस्तके।

† प्राङ्मुखो यजमान उत्थाय दक्षिणवेदिश्रोणेरारभ्य आहवनीयादर्वाक् 'दिवि विष्णु' 'अन्तरिक्षे विष्णु' 'पृथिव्यां विष्णु' इति त्रिभिर्मन्त्रै विष्णुक्रमाख्यान् क्रमणान् विदध्यादिति।

अथवा प्रथमक्रमणे 'पृथिव्यां विष्णु' द्वितीये 'अन्तरिक्षे विष्णु' तृतीये दिवि विष्णु' इति मन्त्रक्रमे विकल्पो बोध्य।

(१) शु० स० अ० २ क० २५।

वयं द्विष्मः पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रᳬंस्त गायत्रेण च्छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽस्मादन्नाद्स्यै प्रतिष्ठाया' ऽइत्यस्याᳬं हीदᳬं सर्वमन्नाद्यं प्रतिष्ठितं तस्मादाहाऽस्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठाया ऽइति ॥ १२ ॥ अथ प्राङ् प्रेक्षते । प्राची हि देवानां दिक्तस्मात्प्राङ् प्रेक्षते ॥ १३ ॥ स प्रेक्षते । 'अगन्म स्वरि'ति देवा वै स्वरगन्म देवानित्येवैतदाह 'सञ्ज्योतिषाऽभूमे'ति सन्देवैरभूमेत्येवैतदाह ॥ १४ ॥ अथ सूर्य्यमुदीक्षते । सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति तस्मात्सूर्य्यमुदीक्षते ॥ १५ ॥ स ऽउदीक्षते । 'स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिरि'त्येष वै श्रेष्ठो रश्मिर्य्यत्सूर्य्यस्तस्मादाह स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिरिति 'वर्चोदा ऽअसि वर्चो मे देही'ति त्वेवाऽहं ब्रवीमीति ह स्माऽऽह याज्ञवल्क्यस्तद्ध्येव ब्राह्मणेनैष्टव्यं यद् ब्रह्मवर्चसी स्यादित्युतो ह स्माऽऽहौपोदितेय ऽएष वाऽव मह्यं गा दास्यति गोदा गा मे देहीत्येवं यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः समृध्यते ॥ १६ ॥ अथाऽऽवर्त्तते । 'सूर्य्यस्याऽऽवृतमन्वावर्त्त' ऽइति तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गत्वैतस्यैवाऽऽवृतमन्वावर्त्तते ॥ १७ ॥ अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठते । द्वयं तद्यस्माद् गार्हपत्यमुपतिष्ठते गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तद् गृहेष्वेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति यावद्वेवाऽस्येह मानुषमायुस्तस्मा ऽएवैतदुपतिष्ठते तस्माद् गार्हपत्यमुपति-

---

(१) शु० सं० अ० २ क० २५। (२) शु० सं० अ० २ क० २५। (३) शु० सं० अ० २ क० २६। (४) शु० सं० अ० २ क० २६। (५) शु० सं० अ० २ क० २६।

ष्ठते ॥ १८ ॥ स ऽउपतिष्ठते । 'अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाऽग्नेऽहं गृहपतिना भूयासꣳ सुगृहपतिस्त्वम्मयाऽग्ने गृहपतिना भूया' ऽइति नाऽत्र तिरोहितमिवा'ऽस्त्यस्थूरि*' णौ गार्हपत्यानि सन्त्वि'त्यनार्त्तानि नौ गार्हपत्यानि सन्त्वित्येवैतदाह 'शतꣳ हिमा' ऽइति शतं वर्षाणि जीव्यासमित्येवैतदाह तदप्येतद् ब्रुवन्नाऽऽद्रियेताऽपि हि भूयाꣳसि शताद्वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति तस्मादुप्येतद् ब्रुवन्नाऽऽद्रियेत ॥१९॥ अथाऽऽवर्त्तते । 'सूर्य्यस्याऽऽवृतमन्वावर्त्त' ऽइति तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गत्वैतस्यैवाऽऽवृतमन्वावर्त्तते ॥ २० ॥ अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति । 'इदं मेऽयं वीर्य्यं पुत्रोऽनुसन्तनवदि'ति यदि पुत्रो न स्यादप्यात्मन ऽएव नाम गृह्णीयात् ॥ २१ ॥ अथाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते । 'प्राङ् मे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता ऽइति तूष्णीमुपतिष्ठते ॥ २२ ॥ अथ व्रतं विसृजते । 'इदमहं य ऽएवाऽस्मि सोऽस्मी'त्यमानुष ऽइव वा ऽएतद्भवति यद् व्रतमुपैति न हि तदवकल्पते यद् ब्रूयादिदमहꣳ सत्यादनृतमुपैमीति तदु खलु पुनर्म्मानुषो

(१) शु० सं० अ० २ क० २७। (२) शु० सं० अ० २ क० २७। (३) शु० सं० अ० २ क० २७। (४) शु० सं० अ० २ क० २७। (५) मन्त्रोऽयं शाखान्तरीय । कातीयसूत्रे तु–'इद मे कर्मेद वीर्यं पुत्रोऽनु सन्तनोतु (का० श्रौ० ३ ८ २२) इति। (६) शु० सं० अ० २ क० २८।

* एकाश्वयुक्त शकट स्थूरिरित्युच्यते, तद्विपरीतो बहुभिरश्वैरपेत शकटोऽस्थूरिरिति ऋ० सं० भाष्ये (६ १५ १९)। शुक्लयजु संहिताभाष्ये तु—एकपार्श्वे बलीवर्दयुक्त शकट स्थूरि, न स्थूरि अस्थूरि (२ २७) इति।

भवति तस्मादिदमहं यऽ एवाऽस्मि सोऽस्मीत्त्येव व्रतं विसृजेत ॥ २३ ॥

नवमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे सप्तमः प्रपाठकः ॥७॥ कण्डिका संख्या ११४ ॥

इति नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति हविर्यज्ञनाम* प्रथमं काण्डं समाप्तम् ॥

* अस्मिन् काण्डे कण्डिकासंख्या ८१७ ॥

अथ एकपादिकानाम द्वितीयं काण्डम्

अस्मिन् काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः—अग्न्याधानम्, पुनराधेयम्, अग्निहोत्रम्, पिण्डपितृयज्ञः, आग्रयणेष्टिः, दाक्षायणयज्ञः, चातुर्मास्यानि ।

॥ ओ३म् ॥ स यद्वा ऽइतश्चेतश्च सम्भरति । तत्सम्भाराणाᳪ सम्भारत्वं यत्र यत्राऽग्नेर्न्यक्तं ततस्ततः सम्भरति तद्यशसैव त्वदेवैनमेतत्समर्द्धयति पशुभिरिव त्वन्मिथुनेनेव त्वत्सम्भरन् ॥ १ ॥ अथोल्लिखति । तद्यदेवाऽस्यै पृथिव्या ऽअभिष्ठितं वाऽभिष्ठ्यूतं वा तदेवाऽस्या ऽएतदुद्धन्त्यथ यज्ञियायामेव पृथिव्यामाधत्ते तस्माद्वा ऽउल्लिखति ॥ २ ॥ अथाऽद्भिरभ्युक्षति । एष वा ऽअपाᳪ सम्भारो यदद्भिरभ्युक्षति तद्यदपः सम्भरत्यन्नं वा ऽआपो-ऽन्नᳪ हि वा ऽआपस्तस्माद्यदेमं लोकमाप ऽआगच्छन्त्यथेहाऽन्नाद्यं जायते तदन्नाद्येनैवैनमेतत्समर्द्धयति ॥ ३ ॥ योषा वा ऽआपः । वृषाऽग्निर्मिथुनेनैवैनमेतत्प्रजननेन समर्द्धयत्यद्भिर्वा ऽइदᳪ सर्वमाप्तमद्भिरेवैनमेतदाप्त्वाऽऽधत्ते तस्मादपः सम्भरति ॥ ४ ॥ अथ हिरण्यᳪ सम्भरति । अग्निर्ह वा ऽअपोऽभिदध्यौ मिथुन्याभिः स्यामिति ताः सम्बभूव तासु रेतः प्राऽऽसिञ्चत्तद्धिरण्यमभवत्तस्मादेतदग्निसंकाशमग्नेर्हि रेतस्तस्मादप्सु विन्दन्त्यप्सु हि प्राऽऽसिञ्चत्तस्मादेनेन न धावयति न किञ्चन करोत्यथ

यशो देवरेतसꣳ हि तद्यशसैवैनमेतत्समर्द्धयति सरेतसमेव कृत्स्नमग्निमाधत्ते तस्माद्धिरण्यꣳ सम्भरति ॥ ५ ॥ अथोपान्त्सम्भरति । असौ ह वै द्यौरस्यै पृथिव्या ऽएतान्पशून्प्रददौ तस्मात्पशव्यमूषरमित्याहुः पशवो ह्येवैते साक्षादेव तत्पशुभिरेवैनमेतत्समर्द्धयति तेऽमुत ऽआगता ऽअस्यां पृथिव्यां प्रतिष्ठितास्तमनयोर्द्यावापृथिव्यो रसं मन्यन्ते तदनयोरेवैनमेतद् द्यावापृथिव्यो रसेन समर्द्धयति तस्मादूषान्त्सम्भरति ॥ ६ ॥ अथाऽऽखुकरीषꣳ सम्भरति । आखवो ह वा ऽअस्यै पृथिव्यै रसं विदुस्तस्मात्ते ऽधोऽध ऽइमां पृथिवीं चरन्तः पीविष्ठा ऽअस्यै हि रसं विदुस्ते यत्र तेऽस्यै पृथिव्यै रसं विदुस्तत ऽउत्किरन्ति तदस्या ऽएवैनमेतत्पृथिव्यै रसेन समर्द्धयति तस्मादाखुकरीषꣳ सम्भरति पुरीष्य ऽइति वै तमाहुर्यः श्रियं गच्छति समानं वै पुरीषं च करीषं च तदेतस्यैवा-ऽवरुद्ध्यै तस्मादाखुकरीषꣳ सम्भरति ॥ ७ ॥ अथ शर्कराः सम्भरति । देवाश्च वा ऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे सा हेयं पृथिव्यलेलायद्यथा पुष्करपर्णमेवं ताꣳ ह स्म वातः संवहति सोपैव देवाञ्जगामोपाऽसुरान्त्सा यत्र देवानुपजगाम ॥ ८ ॥ तद्धोचुः । हन्तेमां प्रतिष्ठां दृꣳहामहे तस्यां ध्रुवायामशिथिलायामग्नी ऽआदधामहै ततोऽस्य सपत्नान्निर्भक्ष्याम ऽइति ॥ ९ ॥ तद्यथा शङ्कुभिश्चर्म्म विहन्यात् । एवमिमां प्रतिष्ठाꣳ शर्कराभिः पर्यदृꣳहन्त सेयं ध्रुवाऽशिथिला प्रतिष्ठा तस्यां

ध्रुवायामशिथिलायामग्नी ऽआदधत ततोऽस्यै सपत्नान्निर्भजन् ॥ १० ॥ तथो ऽएवैष ऽएतत् । इमां प्रतिष्ठाᳯं शर्कराभिः परिवृᳯहते तस्यां ध्रुवायामशिथिलायामग्नी ऽआधत्ते ततोऽस्यै सपत्नान्निर्भजति तस्माच्छर्कराः सम्भरति ॥ ११ ॥ तान्वा ऽएतान् । पञ्च सम्भारान्त्सम्भरति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्य ॥ १२ ॥ तदाहुः । षडेवर्त्तवः संवत्सरस्येति न्यूनमु तर्हि मिथुनं प्रजननं क्रियते इयूनाद्वा ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तच्छ्रेयसमुत्तरावत्तस्मात्पञ्च भवन्ति यद्यु षडेवर्त्तवः संवत्सरस्येत्यग्निरेवैतेपाᳯं षष्ठस्तथो ऽएवैतदन्यूनं भवति ॥१३॥ तदाहुः । नैवैकं चन सम्भारः सम्भरेदित्यस्यां वा ऽएते सर्वे पृथिव्यां भवन्ति स यदेवाऽस्यामाधत्ते तत्सर्वान्त्सम्भारानाप्नोति तस्मान्नैवैकं चन सम्भारः सम्भरेदिति तदु समेव भरेद्यद्वैवाऽस्यामाधत्ते तत्सर्वान्त्सम्भारानाप्नोति यदु सम्भारैः सम्भृतैर्भवति तदु भवति तस्मादु समेव भरेत् ॥ १४ ॥

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

कृत्तिकास्वग्नी ऽआदधीत* । एता वा ऽअग्निनक्षत्रं यत्कृत्तिकास्तद्वै सलोम योऽग्निनक्षत्रेऽग्नी ऽआदधातै तस्मा-

* "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, ग्रीष्मे राजन्य, वर्षासु वैश्य" इत्यादिवचनै स्त्रैवर्णिकान्प्रति तत्तद्वर्णोद्देशेन 'अमावास्यायामग्न्याधेयम्' का० श्रौ० सू० (४ ७ १) इत्यादिसूत्रेण विहितं कर्म अग्न्याधानम् । तच्च गार्हपत्याहवनीय-दक्षिणाग्नि-सभ्याग्नि-चतुष्टयसम्पादकं तत्तत्स्थानेषु मन्त्रपुरःसरमग्नीनां स्थापनरूपमिति आचार्यकृतकातीयभूमिकायाम् ।

त्कृत्तिकास्वादधीत ॥ १ ॥ एकं द्वे त्रीणि । चत्वारीति वा ऽअन्यानि नक्षत्राण्यथैता ऽएव भूयिष्ठा यत्कृत्तिकास्तद्भूमानमेवैतदुपैति तस्मात्कृत्तिकास्वादधीत ॥ २ ॥ एता ह वै प्राच्यै दिशो न च्यवन्ते । सर्वाणि ह वा ऽअन्यानि नक्षत्राणि प्राच्यै दिशश्च्यवन्ते तत्प्राच्यामेवाऽस्यैतद्दिश्याहितौ भवतस्तस्मात्कृत्तिकास्वादधीत ॥ ३ ॥ अथ यस्मान्न कृत्तिकास्वादधीत । †ऋक्षाणाᳬं ह वा ऽएता ऽअग्रे पत्न्य ऽआसुः सप्तर्षीन्नु ह स्म वै पुरर्क्षा ऽइत्याचक्षते ता मिथुनेन व्यार्ध्यन्तामी ह्युत्तरा हि सप्तर्षय ऽउद्यन्ति पुर ऽएता ऽअशमिव वै तद्यो मिथुनेन व्यृद्धः स नेन्मिथुनेन व्यृद्ध्या ऽइति तस्मान्न कृत्तिकास्वादधीत ॥ ४ ॥ तद्वेव दधीत । अग्निर्वा ऽएतासां मिथुनमग्निनैता मिथुनेन समृद्धास्तस्मादेव दधीत ॥ ५ ॥ रोहिण्यामग्नी ऽआदधीत । रोहिण्याᳬं ह वै प्रजापतिः प्रजाकामोऽग्नी ऽआदधे स प्रजा ऽअसृजत ता ऽअस्य प्रजाः सृष्टा ऽएकरूपा ऽउपस्तब्धास्तस्थू रोहिण्य ऽइवैव तद्वै रोहिण्यै रोहिणीत्वं बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति य ऽएवं विद्वान्रोहिण्यामाधत्ते ॥ ६ ॥ रोहिण्यामु ह वै पशवः । अग्नी

---

* "माघादिपञ्चमासेषु श्रावणे चाऽऽश्विने तथा ॥
कुर्यान्मृगोत्तमार्हे वा आधानं शुक्लपक्षतः ॥१॥
हस्तद्वयं चित्रायासु कृत्तिकादित्रयं तथा ॥
पुनर्वसुद्वये तद्वद्रेवतीपूर्वासु च ॥२॥
भौमार्किचन्द्रवर्जे वारे चाऽधिमासे तथा क्षये ॥
चन्द्रेऽनुकूले पूर्वाह्णे रिक्ताविष्टिविवर्जिते" ॥३॥ इति कारिकायाम् ।

† 'ऋक्षाणां' इति 'स च' पुस्तके दृश्यते ।

ऽआदधिरे मनुष्याणां कामः रोहेमेति ते मनुष्याणां काममरोहन्त्यमु हैव तत्पशवो मनुष्येषु काममरोहँस्तमु हैव पशुषु कामः रोहति य ऽएवं विद्वान्रोहिण्यामाधत्ते ॥ ७ ॥ मृगशीर्षेऽग्नी ऽआदधीत । एतद्वै प्रजापतेः शिरो यन्मृगशीर्षंश्रीर्वै शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तस्माद्योऽर्द्धस्य श्रेष्ठो भवत्यसावमुष्यार्द्धस्य शिर ऽइत्याहुः श्रियः ह गच्छति य ऽएवं विद्वान्मृगशीर्ष ऽआधत्ते ॥ ८ ॥ अथ यस्मान्न मृगशीर्ष ऽआदधीत । प्रजापतेर्वा ऽएतच्छरीरं यत्र वा ऽएनं तदविद्ध्यँस्तदिषुणा त्रिकाण्डेनेत्याहुः स ऽएतच्छरीरमजहाद्वास्तु वै शरीरमयज्ञियं निर्वीर्य्यं तस्मान्न मृगशीर्ष ऽआदधीत ॥ ९ ॥ तद्वैव दधीत । न वा ऽएतस्य देवस्य वास्तु नाऽयज्ञियं न शरीरमस्ति यत्प्रजापतेस्तस्मादेव दधीत पुनर्वस्वोः पुनराधेयमादधीतेति ॥ १० ॥ फल्गुनीष्वग्नी ऽआदधीत । एता वा ऽइन्द्र नक्षत्रं यत्फल्गुन्योऽप्यस्य प्रतिनाम्न्योऽर्जुनो ह वै नामेन्द्रो यदस्य गुह्यं नामाऽर्जुन्यो वै नामैतास्ता ऽएतत्परोऽक्षमाचक्षते फल्गुन्य ऽइति को ह्येतस्याऽर्हति गुह्यं नाम ग्रहीतुमिन्द्रो वै यजमानस्तत्स्व ऽएवैतन्नक्षत्रेऽग्नी ऽआधत्त ऽइन्द्रो यज्ञस्य देवतैतेनो हाऽस्यैतत्सेन्द्रमग्न्याधेयं भवति पूर्वयोरादधीत पुरस्तात्क्रतुर्हैवाऽस्मै भवत्युत्तरयोरादधीत श्वः श्रेयसः हैवाऽस्मा ऽउत्तरावद्भति ॥ ११ ॥ हस्तेऽग्नी ऽआदधीत । य ऽइच्छेत्प्र मे दीयेतेति तद्वा ऽअनुष्ठ्या यद्धस्तेन प्रदीयते प्र हैवाऽस्मै दीयते

॥ १२ ॥ चित्रायामग्नी ऽआदधीत । देवाश्च वा ऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे तु ऽउभय ऽएवाऽमुं लोकꣳ समारुरुक्षांचक्रुर्दिवमेव ततोऽसुरा रौहिणमित्याग्निं चिक्यिरेऽनेनाऽमुं लोकꣳ समारोक्ष्याम ऽइति ॥ १३ ॥ इन्द्रो ह वा ऽईक्षाञ्चक्रे । इमं चेद्वा ऽइमे चिन्वते तत ऽएव नोऽभिभवन्तीति स ब्राह्मणो ब्रुवाण ऽएकेष्टकां प्रवव्रेयाय ॥ १४ ॥ स होवाच । हन्ताहमिमामप्युपदधा ऽइति तथेति तामुपाऽऽधत्त तेषामल्पकाद्देवाऽग्निरसंचित ऽआस ॥ १५ ॥ अथ होवाच । अन्वा ऽअहं तां दास्ये या ममेहेति तामभिपद्या ववर्ह तस्यामावृढायामग्निर्व्यवशशादाऽग्नेर्व्यवशादमन्वसुरा व्युवशेदुः स ता ऽएवेष्टका वज्रान्कृत्वा ग्रीवाः प्रचिच्छेद ॥ १६ ॥ ते ह देवाः समेत्योचुः । चित्रं वा ऽअभूम य ऽइयतः सपत्नान्वधिष्मेति तद्वै चित्रायै चित्रात्वं चित्रꣳ ह भवति हन्ति सपत्नान्हन्ति द्विषन्तं भ्रातृव्यं य ऽएवं विद्वाँश्चित्रायामाधत्ते तस्मादेतत्क्षत्रिय ऽएव नक्षत्रमुपेत्सेज्जिघाꣳसतीव ह्येष सपत्नान्वीव जिगीषते ॥ १७ ॥ नाना ह वा ऽएतान्यग्ने क्षत्राण्यासुः । यथैवाऽसौ सूर्य ऽएवं तेषामेष ऽउद्यन्नेव वीर्यं क्षत्रमादत्त तस्मादादित्यो नाम यदेषां वीर्यं क्षत्रमादत्त ॥ १८ ॥ ते ह देवा ऽऊचुः । यानि वै तानि क्षत्राण्यभूवन्न वै तानि क्षत्राण्यभूवन्निति तद्वै नक्षत्राणां नक्षत्रत्वं तस्मादु सूर्यनक्षत्र ऽएव स्यादेष ह्येषां वीर्यं क्षत्रमादत्त यद्यु नक्षत्रकामः स्यादेतद्वा ऽअनपराद्धं

नक्षत्रं यत्सूर्य्यः स ऽएतेनैव पुण्याह्नेन यदेतेषां नक्षत्राणां कामयेत तदुपेत्सेत्तस्मादु सूर्य्यनक्षत्र ऽएव स्यात् ॥ १९ ॥

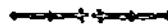
प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः । ते देवा ऽऋतवः शरद्धेमन्तः शिशिरस्ते पितरो य ऽएवाऽऽपूर्य्यतेऽर्द्धमासः स देवा योऽपक्षीयते स पितरोऽहरेव देवा रात्रिः पितरः पुनरह्नः पूर्वाह्णो देवा ऽअपराह्णः पितरः ॥१॥ ते वा ऽएत ऽऋतवः । देवाः पितरः स यो हैवं विद्वान्देवाः पितर ऽइति ह्वयत्या हाऽस्य देवा देवहूयं गच्छन्त्या पितरः पितृहूयमवन्ति हैनं देवा देवहूयेऽवन्ति पितरः पितृहूये य ऽएवं विद्वान्देवाः पितर ऽइति ह्वयति ॥ २ ॥ स यत्रोदङ्ङावर्त्तते । देवेषु तर्हि भवति देवाँस्तर्ह्यभिगोपायत्यथ यत्र दक्षिणाऽऽवर्त्तते पितृषु तर्हि भवति पितॄँस्तर्ह्यभिगोपायति ॥ ३ ॥ स यत्रोदङ्ङावर्त्तते । तर्ह्यग्नी ऽआदधीताऽपहतपाप्मानो देवा ऽअप पाप्मानꣳ हतेऽमृता देवा नाऽमृतत्त्वस्याऽऽशास्ति सर्वमायुरेति यस्तर्ह्याधत्तेऽथ यत्र दक्षिणाऽऽवर्त्तते यस्तर्ह्याधत्तेऽनपहतपाप्मानः पितरो न पाप्मानमपहते मर्त्याः पितरः पुरा हाऽऽयुषो म्रियते यस्तर्ह्याधत्ते ॥ ४ ॥ ब्रह्मैव वसन्तः । क्षत्रं ग्रीष्मो विडेव वर्षास्तस्माद् ब्राह्मणो वसन्त ऽआदधीत ब्रह्म हि वसन्तस्तस्मात्क्षत्रियो ग्रीष्म ऽआदधीत क्षत्रꣳ हि ग्रीष्मस्तस्माद्वैश्यो वर्षास्वादधीत विड्ढि

वर्षाः ॥ ५ ॥ स यः कामयेत । ब्रह्मवर्चसी स्यामिति वसन्ते स ऽआदधीत ब्रह्म वै वसन्तो ब्रह्मवर्चसी हैव भवति ॥ ६ ॥ अथ यः कामयेत । क्षत्रꣳ श्रिया यशसा स्यामिति ग्रीष्मे स ऽआदधीत क्षत्रं वै ग्रीष्मः क्षत्रꣳ हैव श्रिया यशसा भवति ॥ ७ ॥ अथ यः कामयेत । बहुः प्रजया पशुभिः स्यामिति वर्षासु स ऽआदधीत विड् वै वर्षा ऽअन्नं विशो बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति य ऽएवं विद्वान्वर्षास्वाधत्ते ॥ ८ ॥ ते वा ऽएत ऽऋतवः । उभय ऽएवाऽपहतपाप्मानः सूर्य्य ऽएवैषां पाप्मनोऽपहन्तोद्यन्नेवैषामुभयेषां पाप्मानमपहन्ति तस्माद्यदैवैनं कदा च यज्ञ ऽउपनमेदथाऽग्नी ऽआदधीत न श्वः श्वमुपाऽऽसीत को हि मनुष्यस्य श्वो वेद ॥ ९ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

यदहरस्य श्वोऽग्न्याधेयꣳ स्यात् । दिवैवाऽश्नीयाज्ञ्मनो ह वै देवा मनुष्यस्याऽऽजानन्ति तेऽस्येतच्छ्वोऽग्न्याधेयं विदुस्तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति स ऽउपवसथः ॥ १ ॥ तन्न्वेवाऽनवक्लृप्तं यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयादथ किमु यो देवेष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयात्तस्मादु दिवैवाऽश्नीयात्तद्वपि काममेव नक्तमश्नीयान्नो ह्यनाहिताग्नेर्व्रतचर्य्याऽस्ति मानुषो ह्येवैष तावद्भवति यावदनाहिताऽग्निस्तस्माद्वपि काममेव नक्तमश्नीयात् ॥ २ ॥

तद्धैकेऽजमुपयच्छन्ति । आग्नेयोऽजोऽग्नेरेव सर्वत्त्वा-
येति वदन्तस्तदु तथा न कुर्य्याद्यद्यस्याऽजः स्यादग्नीध
एवैनं प्रातर्दद्यात्तेनैव तं काममाप्नोति तस्मादु तन्ना-
ऽऽद्रियेत ॥ ३ ॥ अथ *चातुष्प्राश्यमोदनं पचन्ति ।
छन्दांᳪस्यनेन प्रीणीम इति यथा येन वाहनेन स्यन्त्स्य-
न्त्स्यात्तत्सुहितं कुर्त्तवै ब्रूयादेवमेतदिति वदन्तस्तदु तथा
न कुर्य्याद्वा अस्य ब्राह्मणाः कुले वसन्त्यृत्विजश्चाऽनृ-
त्विजश्च तेनैव तं काममाप्नोति तस्मादु तन्नाऽऽद्रियेत
॥ ४ ॥ तस्य सर्प्पिरासेचनं कृत्वा । सर्प्पिरासिच्याऽऽश्व-
त्थीस्तिस्रः समिधो घृतेनाऽभ्यज्य †समिद्वतीभिर्घृतवतीभि-
र्ऋग्भिरभ्यादधाति ‡शमीगर्भमेतदाप्नुम इति वदन्तः स
यः पुरस्तात्संवत्सरमभ्यादध्यात्स ह तं काममाप्नुयात्तस्मादु
तन्नाऽऽद्रियेत ॥ ५ ॥ तदु होवाच भाल्लवेयः । यथा वा
अश्यत्करिष्यन्त्सोऽश्यत्कुर्य्याद्यथाऽश्यद्वदिष्यन्त्सोऽन्यद्व-
देद्यथाऽन्येन पथैष्यन्त्सोऽन्येन प्रतिपद्येतैवं तद्य एतं
चातुष्प्राश्यमोदनं पचेदपराद्धिरेव सेति न हि तदवकल्पते
यस्मिन्नग्नावृचा वा साम्ना वा यजुषा वा समिधं
वाऽभ्यादध्यादाहुतिं वा जुहुयाद्यत्तं दक्षिणा वा हरेयुरनु
वा गमयेयुर्दक्षिणा वा ह्येनं* हरन्त्यन्वाहार्य्यपचनो भवि-

* चतुर्भिरध्वर्युब्रह्मादिभिर्ऋत्विग्भि प्राशितु योग्य ओदनश्चातुष्प्राश्य इत्यर्थ ।

† समिच्छन्दयुक्ताभिर्घृतशब्दयुक्ताभि 'समिधाग्निम्० त ला' (शु० स० अ० ३ क० १-३) इत्यन्ताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिरित्यर्थ ।

‡ शमी वृक्षमध्य उत्पन्नोऽश्वत्थ शमीगर्भ इत्युच्यते ।

* अन्वाहरति यज्ञसम्बन्धिदोषजात परिहरति अनेनेति अन्वाहार्य ऋत्विग्भ्यो देय ओदन विशेष । श० सा० भा० (१ ३ ३ ५)

प्यतीत्यनु वा गमयन्ति ॥ ६ ॥ अथ जाग्रति जाग्रति देवाः । तद्देवानेवैतदुपाऽऽवर्त्तते स सदेवत्तरः श्रान्ततरस्त-पस्वितरोऽग्नी ऽआधत्ते तद्वपि काममेव स्वप्प्यान्नो ह्यनाहि-ताग्नेर्व्रतचर्य्याऽस्ति मानुषो ह्येवैष तावद्भवति यावदना-हिताग्निस्तस्माद्वपि काममेव स्वप्प्यात्॥ ७ ॥ तद्धैकेऽनुदिते मथित्वा । तमुदिते प्प्राञ्चमुद्धरन्ति तदु तदुभे ऽअहोरात्रे परिगृह्णीमः प्प्राणोदानयोर्म्मनसश्च वाचश्च पर्य्याप्त्या-ऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्य्यादुभौ हैवाऽस्य तथाऽनुदित-ऽआहितौ भवतोऽनुदिते हि मथित्वा तमुदिते प्प्राञ्चमुद्ध-रन्ति स य ऽउदित ऽआहवनीयं मन्थेत्स ह तत्पर्य्याप्नुयात् ॥८॥ अहर्वै देवाः । अनपहतपाप्प्मानः पितरो न पाप्प्मान-मपहते मर्त्त्याः पितरः पुरा ह्याऽऽयुषो म्म्रियते योऽनुदिते मन्थ-त्यपहतपाप्प्मानो देवा ऽअप पाप्प्मानः हतेऽमृता देवा नाऽमृतत्वस्याऽऽशास्ति सर्वमायुरेति श्रीर्द्देवाः श्रियं गच्छति यशो देवा यशो ह भवति य ऽएवं विद्वानुदिते मन्थति ॥९॥ तदाहुः । यन्नर्चा न साम्म्ना न यजुषाऽग्निराधीयतेऽथ केनाऽऽधीयत ऽइति ब्रह्मणो हैवैष ब्रह्मणाऽऽधीयते वाग्वै ब्रह्म तस्यै वाचः सत्यमेव ब्रह्म ता वा ऽएताः सत्यमेव व्व्याहृतयो भवन्ति तदस्य सत्येनैवाऽऽधीयते ॥ १० ॥ भूरिति वै प्प्रजापतिः । इमामजनयत भुव ऽइत्यन्तरिक्षꣳ स्वरिति दिवमेतावद्वा ऽइदꣳ सर्वं यावदिमे लोकाः सर्वेणैवाऽऽधीयते ॥ ११ ॥ भूरिति वै प्प्रजापतिः । ब्रह्माऽजनयत भुव ऽइति क्षत्रꣳ स्वरिति विशमेतावद्वा ऽइदꣳ सर्वं यावद् ब्रह्म क्षत्रं

विट् सर्वेणैवाऽऽधीयते ॥ १२ ॥ भूरिति वै प्रजापतिः । आत्मानमजनयत भुव ऽइति प्रजाꣳ स्वरिति पशूनेतावद्वा-ऽइदꣳ सर्वं यावदात्मा प्रजा पशवः सर्वेणैवाऽऽधीयते॥१३॥ स वै 'भूर्भुव' ऽइति । एतावतैव गार्हपत्यमादधात्यथ यत्सर्वैरादध्यात्केनाऽऽहवनीयमादध्याद् द्वे ऽअक्षरे परिशिनष्टि तेनो ऽएतान्ययातयामानि भवन्ति तैः सर्वैः पञ्चभिराहवनीयमादधाति 'भूर्भुवः स्व'रिति तान्यष्टावक्षराणि सम्पद्यन्तेऽष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्रमग्नेश्छन्दः स्वेनैवैनमेतच्छन्दसाऽऽधत्ते ॥१४॥ देवान्ह वा ऽअग्नी ऽआधास्यमानान् । तानसुररक्षसानि ररक्षुर्नाऽऽग्निर्जनिष्यते नाऽग्नी आधास्यद्ध्व ऽइति तद्यद्ररक्षꣳस्तस्माद्रक्षाꣳसि ॥ १५ ॥ ततो देवा ऽएतं वज्रं ददृशुः । यदश्वं तं पुरस्तादुदश्रयꣳस्तस्याऽभयेऽनाष्ट्रे निवातेऽग्निरजायत तस्माद्यत्राऽग्निं मन्थिष्यन्त्स्यात्तदश्वमानेतवै ब्रूयात्स पूर्वेणोपतिष्ठते वज्रमेवैतदुच्छ्रयति तस्याऽभयेऽनाष्ट्रे निवातेऽग्निर्जायते ॥ १६ ॥ स वै पूर्ववाट् स्यात् । स ह्यपरिमितं वीर्य्यमभिवर्द्धते यदि पूर्ववाहं न विन्देदपि य ऽएव कश्चाऽश्वः स्याद्यद्यश्वं न विन्देदप्यनड्वानेव स्यादेष ह्येवाऽनडुहो बन्धुः ॥ १७ ॥ तं यत्र प्राञ्चꣳ हरन्ति । तत्पुरस्तादश्वं नयन्ति तत्पुरस्तादेवैतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यपघ्नन्नेत्यथाऽभयेनाऽनाष्ट्रेण हरन्ति ॥१८॥ तं वै तथैव हरेयुः । यथैनमेष प्रत्यङ्ङुपाऽऽचरेदेष वै यज्ञो यदग्निः प्रत्यङ् हैवेनं यज्ञः प्रविशति तं क्षिप्रे यज्ञ ऽउपनमत्यथ यस्मात्पराङ् भवति पराङ् हैवाऽस्माद्यज्ञो

भवति स यो हैनं तत्राऽनुव्व्याहरेत्पराङस्माद्यज्ञोऽभूदितीश्वरो ह यत्तथैव स्यात् ॥१९॥ एष ऽउ वै प्प्राणः। तं वै तथैव हरेयुर्य्यथैनमेष प्प्रत्यङ्ङुपाऽऽचरेत्प्रत्यङ् हैवैनं प्राणः प्प्रविशत्यथ यस्मात्पराङ् भवति पराङु हैवाऽस्मात्प्राणो भवति स यो हैनं तत्राऽनुव्व्याहरेत्पराङस्मात्प्राणोऽभूदितीश्वरो ह यत्तथैवं स्यात् ॥ २० ॥ †अयं वै यज्ञो योऽयं पवते। ‡तं वै तथैव हरेयुर्य्यथैनमेष प्प्रत्यङ्ङुपाऽऽचरेत्प्रत्यङ् हैवैनं यज्ञः प्प्रविशति तं क्षिप्रे यज्ञ ऽउपनमत्यथ यस्मात्पराङ् भवति पराङु हैवाऽस्माद्यज्ञो भवति स यो हैनं तत्राऽनुव्व्याहरेत्पराङस्माद्यज्ञोऽभूदितीश्वरो ह यत्तथैव स्यात् ॥ २१ ॥ एष ऽउ वै प्प्राणः । ते वै तथैव हरेयुर्य्यथैनमेष प्प्रत्यङ्ङुपाऽऽचरेत्प्रत्यङ् हैवैनं प्राणः प्प्रविशत्यथ यस्मात्पराङ् भवति पराङु हैवाऽस्मात्प्राणो भवति स यो हैनं तत्राऽनुव्व्याहरेत्पराङस्मात्प्राणोऽभूदितीश्वरो ह यत्तथैव स्यात्तस्माद्‌ तथैव हरेयुः ॥ २२ ॥ अथाऽश्वमाक्रमयति । तमाक्रमय्य प्राञ्चमुन्नयति तं पुनरावर्त्तयति तमुदञ्चं प्रमुञ्चति व्वीर्य्यं वा ऽअश्वो नेदस्मादिदं पराग्वीर्य्यमसदिति तस्मात्पुनरावर्त्तयति ॥ २३ ॥ तमश्वस्य पद ऽआधत्ते । व्वीर्य्यं वा ऽअश्वो व्वीर्य्यं ऽएवैनमेतदाधत्ते तस्मादश्वस्य पद ऽआधत्ते ॥ २४ ॥ स वै तूष्णीमेवाऽग्र ऽउपस्पृशति ।

* 'ख पुस्तके 'तदेव' इति पाठः ।

† शतम् ९००।

‡ 'ते वै' इति तत्पुस्तक एव दृश्यते।

अथोद्यच्छत्यथोपस्पृशति 'भूर्भुवः स्व'रित्येव तृतीयेना-
ऽऽदधाति त्रयो वा ऽइमे लोकास्तदिमानेवैतल्लोकानाप्नो-
त्येतन्न्वेकम् ॥ २५ ॥ अथेदं द्वितीयम् । तूष्णीमेवाऽग्र
ऽउपस्पृशत्यथोद्यच्छति 'भूर्भुवः स्व'रित्येव द्वितीयेना-
ऽऽदधाति यो वा ऽअस्यामप्रतिष्ठितो भारमुद्यच्छति
नैनꣳ शक्नोत्युद्यन्तुꣳ स हैनꣳ शृणाति ॥ २६ ॥ स
यत्तूष्णीमुपस्पृशति । तदस्यां प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठन्ति*
सोऽस्यां प्रतिष्ठित ऽआधत्ते तथा न व्यथते तद्ध हैतत्पश्चेव
दध्रिर ऽआसुरिः पाञ्चिर्म्माधुकिः सर्व्वं वा ऽअन्यदिय-
सितमिव प्रथमेनैवोद्यत्यादध्या'द्भूर्भुवः स्व'रिति तदेवा-
नियसितमित्यतो यतमथा कामयेत तथा कुर्य्यात् ॥ २७ ॥
अथ पुरस्तात्परीत्य । पूर्वार्द्धमुल्मुकानामभिपद्य जपति
'द्यौरिव भूम्ना पृथिवीव वरिम्णे'ति यथाऽसौ द्यौर्बह्वी
नक्षत्रैरेवं बहुर्भूयासमित्येवैतदाह यदाह द्यौरिव भूम्नेति
पृथिवीव वरिम्णेति यथेयं पृथिव्युर्व्येवमुरुर्भूयास-
मित्येवैतदाह 'तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्ठे' ऽइत्यस्यै
ह्येनं पृष्ठ ऽआधत्ते'ऽग्निमन्नादमन्नाद्यायाऽऽदध' ऽइत्यन्ना-
दोऽग्निरन्नादो भूयासमित्येवैतदाह सैषाऽऽशीरेव स यदि
कामयेत जपेदेतद्यद्यु कामयेताऽपि नाऽऽद्रियेत ॥ २८ ॥
अथ †सर्प्पराज्ञ्या ऽऋग्भिरुपतिष्ठते । 'आयं गौः पृश्निरक्रमी-

(१) शु० य० अ० ३ क० ५। (२) शु० स० अ० ३ क ५। (३) शु० स० अ० ३ क० ५। (४) शु० स० अ० ३ क० ५। (५) शु० स० अ० ३ क० ५। (६) शु० सं० अ० ३ क० ५। (७) शु० स० अ० ३ क० ६-८।

* 'क' पुस्तके 'प्रतितिष्ठति' इत्येव पाठो लभ्यते।

† 'आय गौ' इत्यादीना निम्णामृचा 'सार्पराज्ञी' इति नामधेयम्।

दुसदन्मातरं पुरः। पितरं च प्प्रयन्त्स्वः ॥ अन्तश्चरति रोचनाऽस्य प्प्राणादपानती । व्व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥ त्रिंशद्धाम विराजति वाक्पतङ्गाय धीयते । प्प्रति वस्तोरह द्युभिरिति तद्यद्देवाऽस्याऽत्र सम्भारैर्वा नक्षत्रैर्वर्त्तुभिर्वाऽऽधानेन वाऽनाप्तं भवति तद्देवाऽस्यैतेन सर्वमाप्तं भवति तस्मात्सर्प्पराज्ञ्या ऽऋग्भिरुपतिष्ठते ॥ २९ ॥ तदाहुः। न सर्प्पराज्ञ्या ऽऋग्भिरुपतिष्ठेतेतीयं वै पृथिवी सर्प्पराज्ञी स यदेवाऽस्यामाधत्ते तत्सर्वान्कामानाप्नोति तस्मान्न सर्प्पराज्ञ्या ऽऋग्भिरुपतिष्ठेतेति ॥ ३० ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

उद्धृत्याऽऽहवनीयं पूर्णाहुतिं जुहोति। तद्यत्पूर्णाहुतिं जुहोत्यन्नादं वा ऽएतमात्मनो जनयते यदग्निं तस्मा ऽएतदन्नाद्यमपि दधाति यथा कुमाराय वा जाताय वत्साय वा स्तनमपि दद्ध्यादेवमस्मा ऽएतदन्नाद्यमपि दधाति ॥ १ ॥ स ऽएतेनाऽन्नेन शान्तः। उत्तराणि हवीꣳष्यपि श्रप्यमाणान्न्युपरमति शश्वद्ध वा ऽअध्वर्युं वा यजमानं वा प्प्रदहेत्तौ ह्यस्य नेदिष्ठं चरतो यदस्मिन्नेतामाहुतिं न जुहुयात्तस्माद्वा ऽएतामाहुतिं जुहोति ॥ २ ॥ तां वै पूर्णां जुहोति। सर्वं वै पूर्णꣳ सर्वेणैवैनमेतच्छमयति स्वाहाकारेण जुहोत्यनिरुक्तो वै स्वाहाकारः सर्वं वा

ऽअनिरुक्तः सर्वेणैवैनमेतच्छमयति ॥ ३ ॥ यां वै प्रजापतिः । प्रथममाहुतिमजुहोत्स्वाहेति वै तामजुहोत्सो स्विदेषा निदानेन तस्मात्स्वाहेति जुहोति तस्यां वरं ददाति सर्वं वै वरः सर्वेणैवैनमेतच्छमयति ॥ ४ ॥ तदाहुः । एतामेवाऽऽहुतिः हुत्वाऽथोत्तराणि हवीꣳषि नाऽऽद्रियेतैतयैव तं काममाप्नोति यमभिकाममुत्तराणि हवीꣳषि निर्वपतीति ॥ ५ ॥ स वा ऽअग्नये पवमानाय निर्वपति । प्राणो वै पवमानः प्राणमेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति तद्वेतयैवाऽस्मिँस्तद्दधात्यन्नः हि प्राणोऽन्नमेषाऽऽहुतिः ॥ ६ ॥ अथाऽग्नये पावकाय निर्वपति । अन्नं वै पावकमन्नमेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति तद्वेतयैवाऽस्मिँस्तद्दधात्येषा ह्येव प्रत्यक्षमन्नमाहुतिः ॥ ७ ॥ अथाऽग्नये शुचये निर्वपति । वीर्य्यं वै शुचि यद्वा ऽअस्यैतदुज्ज्वलत्येतदस्य वीर्य्यः शुचि वीर्य्यमेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति तद्वेतयैवाऽस्मिँस्तद्दधाति यदाह्येवाऽस्मिन्नेतामाहुतिं जुहोत्यथाऽस्यैतद्वीर्य्यः शुच्युज्ज्वलति ॥ ८ ॥ तस्मादाहुः । एतामेवाऽऽहुतिः हुत्वाऽथोत्तराणि हवीꣳषि नाऽऽद्रियेतैतयैव तं काममाप्नोति यमभिकाममुत्तराणि हवीꣳषि निर्वपतीति तदु निर्वपेदेवोत्तराणि हवीꣳषि परोऽक्षमिव वा ऽएतद्यददस्तदिदमितीव ॥ ९ ॥ स यदग्नये पवमानाय निर्वपति । प्राणा वै पवमानो यदा वै जायतेऽथ प्राणोऽथ यावन्न जायते मातुर्वैव तावत्प्राणमनु प्राणिति यथा वा तज्जात ऽएवाऽस्मिन्नेतत्प्राणं दधाति ॥ १० ॥ अथ यदग्नये पावकाय निर्वपति । अन्नं

वै पावकं तज्जात उएवाऽस्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ ११ ॥ अथ यदग्नये शुचये निर्वपति । वीर्य्यं वै शुचि यदा वा ऽअन्नेन वर्द्धतेऽथ वीर्य्यं तदन्नेनैवैनमेतद्वर्द्धयित्वाऽथाऽस्मिन्नेतद्वीर्य्यᳬ शुचि दधाति तस्मादग्नये शुचये ॥ १२ ॥ तद्वेतदेव सद्विपर्य्यस्तमिव । अग्निर्ह यत्र देवेभ्यो मनुष्यानभ्युपाऽऽववर्त्त तद्वेक्षाञ्चक्रे मैव सर्वेणेवाऽऽत्मना मनुष्यानभ्युपाऽऽवृतमिति ॥ १३ ॥ स ऽएतास्तिस्रस्तनूरेषु लोकेषु विन्यधत्त । यदस्य पवमानᳬ रूपमासीत्तदस्यां पृथिव्यां न्यधत्ताऽथ यत्पावकं तदन्तरिक्षेऽथ यच्छुचि तद्दिवि तद्वा ऽऋषयᳬ प्रतिबुबुधिरे य ऽउ तर्ह्यृषय ऽआसुरसर्वेण वै न ऽआत्मनाऽग्निरभ्युपाऽऽवृतदिति तस्मा ऽएतानि हवीᳪषि निरवपन् ॥ १४ ॥ स यदग्नये पवमानाय निर्वपति । यदेवाऽस्याऽस्यां पृथिव्याᳪ रूपं तदेवाऽस्यैतेनाऽऽप्नोत्यथ यदग्नये पावकाय निर्वपति यदेवाऽस्याऽन्तरिक्षे रूपं तदेवाऽस्यैतेनाऽऽप्नोत्यथ यदग्नये शुचये निर्वपति यदेवाऽस्य दिवि रूपं तदेवाऽस्यैतेनाऽऽप्नोत्येवमु कृत्स्नमेवाऽग्निमनपनिहितमाधत्ते तस्मादु निर्वपेदेवोत्तराणि हवीᳪषि ॥ १५ ॥ केवलबर्हिᳬ प्रथमᳪ हविर्भवति । समानबर्हिषी ऽउत्तरे ऽअयं वै लोकᳬ प्रथमᳬ हविरथेदमन्तरिक्षं द्वितीयं द्यौरेव तृतीयं वहुलेव वा ऽइयं पृथिवी लेलयेवाऽन्तरिक्षं लेलयेवाऽसौ द्यौरुभे चिदेनां प्रत्युयामिनीस्तामिति तस्मात्समानबर्हिषी ॥ १६ ॥ अष्टाकपालाᳬ सर्वे पुरोडाशा भवन्ति । अष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्रमग्नेश्छन्दᳬ स्वेनैवैनमेतच्छन्दसाऽऽधत्ते तानि सर्वाणि

चतुर्विꣳशतिः कपालानि सम्पद्यन्ते चतुर्विꣳशत्यक्षरा वै गायत्री गायत्रमग्नेश्छन्दः स्वेनैवैनमेतच्छन्दसाऽऽधत्ते [†]गायत्र्यो याज्यानुवाक्या भवन्ति गायत्रमग्नेश्छन्दः स्वेनैवैनमेतच्छन्दसाऽऽधत्ते ॥ १७ ॥ अथाऽदित्यै चरुं निर्वपति । प्रच्यवत ऽइव वा ऽएषोऽस्माल्लोकाद्य ऽएतानि हवीꣳषि निर्वपतीमाꣳह्नि लोकान्त्समारोहन्नेति ॥ १८ ॥ स यददित्यै चरुं निर्वपति । इयं वै पृथिव्यदितिः सेयं प्रतिष्ठा तदस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तस्माद-दित्यै चरुं निर्वपति ॥ १९ ॥ तस्य विराजौ संयाज्ये स्यातामित्याहुः । विराड्ढीयमित्यथो त्रिष्टुभौ त्रिष्टुब्भीयमित्यथो जगत्यौ जगती हीयमिति विराजावित्येव[*] स्याताम् ॥ २० ॥ तस्यै धेनुर्दक्षिणा । धेनुरिव वा ऽइयं मनुष्येभ्यः सर्वान्कामान्दुहे माता धेनुर्मातेव वा ऽइयं मनुष्यान्बिभर्ति तस्माद्धेनुर्दक्षिणैतन्न्वेकमयनम् ॥ २१ ॥ अथेदं द्वितीयम् । आग्नेयमेवाऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपति परोऽक्षमिव वा ऽएतद्यदग्नये पवमानायाऽग्नये पावकायाऽग्नये शुचय ऽइतीवाऽथाऽग्नसैवैनमेतत्प्रत्यक्षमाधत्ते तस्माद-दग्नयेऽथाऽदित्यै चरुं निर्वपति स य ऽएव चरोर्बन्धुः स बन्धुः ॥ २२ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

† 'गायत्र्यो याज्या० धाऽऽधत्त' इत्यय ग्रन्थभागो ग-च पुस्तके नास्ति ।

* 'घ' पुस्तके 'वित्येव' इति ।

घ्नन्ति वा ऽएतद्यज्ञं । यदेनं तन्वते यद्वेव राजानमभिषुण्वन्ति तत्तं घ्नन्ति यत्पशुꣳ संज्ञपयन्ति विशासति तत्तं घ्नन्त्युलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याꣳ हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ १ ॥ स ऽएष यज्ञो हतो न ददक्षे । तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयँस्तद्यदेनं दक्षिणाभिरदक्षयँस्तस्माद्दक्षिणा नाम तद्यदेवाऽत्र यज्ञस्य हतस्य व्यथते तदेवाऽस्यैतद्दक्षिणाभिर्दक्षयत्यथ समृद्ध ऽएव यज्ञो भवति तस्माद्दक्षिणा ददाति ॥ २ ॥ ता वै षड् दद्यात्। षड् वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतीभिर्दक्षयति ॥ ३ ॥ द्वादश दद्यात् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतीभिर्दक्षयति ॥ ४ ॥ चतुर्विꣳशतिं दद्यात् । चतुर्विꣳशतिर्वै संवत्सरस्याऽर्द्धमासाः संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतीभिर्दक्षयत्येषा मात्रा दक्षिणानां दद्यात्त्वेव यथाश्रद्धं भूयसीस्तद्दक्षिणा ददाति ॥ ५ ॥ द्वया वै देवा देवाः । अहैव देवा ऽअथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाꣳसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तेषां द्वेधा विभक्त ऽएव यज्ञ ऽआहुतय ऽएव देवानां दक्षिणा मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानाꣳ शुश्रुवुषामनूचानानामाहुतिभिरेव देवान्प्रीणाति दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवान्ब्राह्मणाँछुश्रुवुषोऽनूचानाँस्त ऽएनमुभये देवाः प्रीताः सुधायां दधति ॥ ६ ॥ तद्यथा योनौ रेतो दध्यात् । एवमेवैतदृत्विजो यजमानं लोके दधति

तद्यदेभ्य ऽएतद्ददाति ये मेदुः सम्प्रापिपन्निति नु दक्षिणानाम् ॥ ७ ॥ देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे त ऽउभये ऽएवाऽनात्मान ऽआसुर्मर्त्त्या ह्यासुरनात्मा हि मर्त्यस्तेषूभयेषु मर्त्येष्वग्निरेवाऽमृत ऽआस तꣳ ह स्मोभयेऽमृतमुपजीवन्ति स यꣳ ह स्मैषां घ्नन्ति तद्ध* स्मैव स भवति ॥ ८ ॥ ततो देवाः । तनीयाꣳस ऽइव परिशिशिषिरे तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुरुताऽसुरान्त्सपत्नान्मर्त्यानभिभवेमेति त ऽएतदमृतमग्न्याधेयं ददृशुः ॥ ९ ॥ ते होचुः । हन्तेदममृतमन्तराऽऽत्मन्नादधामहै त ऽइदममृतमन्तराऽऽत्मन्नाधायाऽमृता भूत्वाऽस्तर्य्या भूत्वा स्तर्य्यान्त्सपत्नान्मर्त्यानभिभविष्याम ऽइति ॥ १० ॥ ते होचुः । उभयेषु वै नोऽयमग्निः प्रब्रवेवाऽसुरेभ्यो ब्रवामेति ॥ ११ ॥ ते होचुः । आ वै वयमग्नी धास्यामहेऽथ यूयं किं करिष्यथेति ॥ १२ ॥ ते होचुः । अथैनं वयं न्येव धास्यामहेऽत्र तृणानि दहाऽत्र दारूणि दहाऽत्रौदनं पचाऽत्र माꣳसं पचेति स यं तमसुरा न्यदधत तेनाऽनेन मनुष्या भुञ्जते ॥ १३ ॥ अथैनं देवाः । अन्तराऽऽत्मन्नादधत त ऽइममममृतमन्तराऽऽत्मन्नाधायाऽमृता भूत्वा ऽस्तर्य्या भूत्वा स्तर्य्यान्त्सपत्नान्मर्त्यानभ्यभवँस्तथो ऽएवैष ऽएतदमृतमन्तराऽऽत्मन्नाधत्ते नाऽमृतत्वस्याऽऽशास्ति सर्वमायुरेत्य स्तर्य्यो हैव भवति न हैनꣳ सपत्नस्तुस्तूर्षमाणश्च न स्तृणुते तस्माद्यदाहिताग्निश्चाऽनाऽऽहिताग्निश्च स्पर्द्धेते ऽआहिताग्निरेवा-

* 'ग-न' पुस्तके 'स्म वै' इति पाठो लभ्यते।

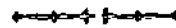
ऽभिभवत्यस्तर्ह्यो हि खलु स तर्हि भवत्यमृतः ॥ १४ ॥
तद्यत्रैनमदो मन्थन्ति । तज्जातमभि प्राणिति प्राणो वा
ऽअग्निर्जातमेवैनमेतत्सन्तं जनयति स पुनरपानिति
तदेनमन्तराऽऽत्मन्नाधत्ते सोऽस्यैषोऽन्तराऽऽत्मन्नग्निराहितो
भवति ॥ १५ ॥ तमुद्दीप्य समिन्धे । इह यक्ष्य ऽइह
सुकृतं करिष्यामीत्येवैनमेतत्समिन्धे योऽस्यैषोऽन्तराऽऽत्म-
न्नग्निराहितो भवति ॥ १६ ॥ अन्तरेणाऽगाद्धयवृतादिति ।
न ह वा ऽअस्यैतं कश्चनाऽन्तरेणैति यावज्जीवति योऽस्यै-
षोऽन्तराऽऽत्मन्नग्निराहितो भवति तस्मादु तन्नाऽऽद्रियेत
यदनुगच्छेन्न ह वा ऽअस्यैषोऽनुगच्छति यावज्जीवति
योऽस्यैषोऽन्तराऽऽत्मन्नग्निराहितो भवति ॥ १७ ॥ ते वा
ऽएते। प्राणा ऽएव यदग्नयः प्राणोदानावेवाऽऽहवनीयश्च
गार्हपत्यश्च व्यानोऽन्वाहार्यपचनः ॥ १८ ॥ तस्य वा
ऽएतस्याऽग्न्याधेयस्य । सत्यमेवोपचारः स यः सत्यं वदति
यथाऽग्निं समिद्धं तं घृतेनाऽभिषिञ्चेदेवꣳ हैनꣳ स ऽउद्दीप-
यति तस्य भूयो–भूय ऽएव तेजो भवति श्वः–श्वः श्रेया-
न्भवत्यथ योऽनृतं वदति यथाऽग्निं समिद्धं तमुदकेना-
ऽभिषिञ्चेदेवꣳ हैनꣳ स जासयति तस्य कनीयः—कनीय
ऽएव तेजो भवति श्वः–श्वः पापीयान्भवति तस्मादु
सत्यमेव वदेत् ॥ १९ ॥ तदु हाऽप्यरुणमौपवेशिं* ज्ञातय
ऽऊचुः । स्थविरो वा ऽअस्यग्नी ऽआधत्स्वेति स होवाच
ते मैतद्ब्रूथ वाचंयम ऽएवैधि न वा ऽआहिताग्निनाऽनृतं

* क' पुस्तके 'मौपवेशिं' इत्यत्र (।) एष छेदो विद्यते ।

वदितव्यं न वदञ्जातु नाऽनृतं वदेत्तावत्सत्यमेवोपचार ऽइति ॥ २० ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥
कण्डिकासंख्या ॥ ११४ ॥

वरुणो हैनद्राज्यकाम ऽआदधे । स राज्यमगच्छत्तस्माद्यश्च वेद यश्च न वरुणो राजेत्येवाऽऽहुः सोमो यशस्कामः स यशोऽभवत्तस्माद्यश्च सोमे लभते यश्च नोभावेवाऽऽगच्छतो यश ऽएवैतद्भक्षमागच्छन्ति यशो ह भवति राज्यं गच्छति य ऽएवं विद्वानाधत्ते ॥ १ ॥ अग्नौ ह वै देवाः । सर्वाणि रूपाणि निदधिरे यानि च ग्राम्याणि यानि चाऽऽरण्यानि विजयं वोप प्रेष्यन्तः कामचारस्य वा कामायाऽयं नो गोपिष्ठो गोपायदिति वा ॥ २ ॥ तान्यु हाऽग्निर्निचकमे । तैः संगृह्यर्तून्प्रविवेश पुनरेम ऽइति देवा ऽएदग्निं तिरोभूतं तेपाथं हेयसेवाऽऽस किमिह कर्त्तव्यं केह प्रज्ञेतीव* ॥ ३ ॥ तत ऽएतत्त्वष्टा पुनराधेयं ददर्श । तदादधे तेनाऽस्य प्रियं धामोपजगाम सोऽस्माऽउभयानि रूपाणि प्रति निःससर्ज यानि च ग्राम्याणि यानि चाऽऽरण्यानि तस्मादाहुस्त्वाष्ट्राणि वै रूपाणीति त्वष्टुर्ह्येव सर्वं रूपमुप ह त्वेवाऽन्याः प्रजा† यावत्सो

* 'ख च' पुस्तके 'प्रज्ञेति वा' इत्येव पाठ ।
† 'यावच्छो यावच्छ' इति 'च' पुस्तके दृश्यते ।

यावत्स ऽइव तिष्ठन्ते ॥ ४ ॥ तस्मै कं पुनराधेयमादधीत । एवꣳ हैवाऽग्नेः प्रियं धामोपगच्छति सोऽस्मा ऽउभयानि रूपाणि प्रति निःसृजति यानि च ग्राम्याणि यानि चाऽऽरण्यानि तस्मिन्नेतान्युभयानि रूपाणि दृश्यन्ते परमता वै सा स्पृहयन्त्यु हाऽस्मै तथा पुष्यति लोक्यस्त्वेवाऽपि ॥ ५ ॥ आग्नेयोऽयं यज्ञः । ज्योतिरग्निः पाप्मनो दग्धा सोऽस्य पाप्मानं दहति स ऽइह ज्योतिरेव श्रिया यशसा भवति ज्योतिरमुत्र पुण्यलोकत्त्वैतन्नु तद्यस्मादादधीत ॥ ६ ॥ स वै वर्षास्वादधीत । वर्षा वै सर्वे ऽऋतवो वर्षा हि वै सर्वे ऽऋतवोऽथाऽद्गो वर्षमकुर्म्माऽद्गो वर्षमकुर्म्मेति संवत्सरान्त्संपश्यन्ति वर्षा ह त्त्वेव सर्वेषामृतूनाꣳ रूपमुत हि तद्वर्षासु भवति यदाहुर्ग्रीष्म ऽइव वा ऽअद्येत्युतो तद्वर्षासु भवति यदाहुः शिशिर ऽइव वा ऽअद्येति वर्षादिद्वर्षाः ॥ ७ ॥ अथैतदेव परोऽक्षꣳ रूपम् । यदेव पुरस्ताद्वाति तद्वसन्तस्य रूपं यत्स्तनयति तद् ग्रीष्मस्य यद्वर्षति तद्वर्षाणां यद्विद्योतते तच्छरदो यद्वृष्ट्वोद्गृह्णाति तद्धेमन्तस्य वर्षाः सर्वे ऽऋतव ऽऋतूनप्राविशदृतुभ्य ऽएवैनमेतन्निर्म्मिमीते ॥ ८ ॥ आदित्यस्त्वेव सर्वे ऽऋतवः । यदैवोदेत्यथ वसन्तो यदा [†]संगवोऽथ ग्रीष्मो यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा

---

* य भागाधानाल्लब्धप्रतिष्ठोऽपि आधानसमनन्तरं संवत्सरादर्वागेव यस्य महत्त्वस्य कीर्तेर्हानिर्भवति धनधान्यादिहानिर्वा, तस्य पुनराधेयसंज्ञकं कर्म भवतीति शेषः । तथा च सूत्रम्-'पुनराधेयमाधानाप्रतिष्ठितस्य' (का० श्रौ० सू० ४ ११ १) इति । *

† प्रातः-सङ्गव-मध्याह्न-पराह्ण-सायंकालात्मका अहोऽवयवाः सूर्यसम्बन्धिनः पञ्चर्तवः, तत्र वर्षास्वाधानस्य विहितत्वात्तदात्मके मध्यन्दिने एव पुनराधानं कुर्यादिति ।

यदाऽपराह्णोऽथ शरद्यद्वैवाऽस्तमेत्यथ हेमन्तस्तस्माद् मध्यन्दिन एवाऽऽदधीत तर्हि ह्येषोऽस्य लोकस्य नेदिष्ठं भवति तन्नेदिष्ठादेवैनमेतन्मध्यान्निर्मिमीते ॥ ९ ॥ छायेव वा अयं पुरुषः । पाप्मनाऽनुषक्तः सोऽस्याऽत्र कनिष्ठो भवत्यधस्पदमिवेयस्यते तत्कनिष्ठमेवैतत्पाप्मानमवबाधते तस्माद् मध्यन्दिन एवाऽऽदधीत ॥ १० ॥ तं वै दर्भैरुद्धरति । दारुभिर्वै पूर्वमुद्धरति दारुभिः पूर्वं दारुभिरपरं जामि कुर्य्यात्समदं कुर्य्याद्दापो दर्भा आपो वर्षा ऋतुस्तन्प्राविशदद्भिरेवैनमेतदद्भ्यो निर्मिमीते तस्माद्दर्भैरुद्धरति॥ ११ ॥ अर्कपलाशाभ्याम् । व्रीहिमयमपूपं कृत्वा यत्र गार्हपत्यमाधास्यन्भवति तन्निदधाति तद्गार्हपत्यमादधाति ॥ १२ ॥ अर्कपलाशाभ्याम् । यवमयमपूपं कृत्वा यत्राऽऽहवनीयमाधास्यन्भवति तन्निदधाति तदाहवनीयमादधाति पूर्वाभ्यामेवैनावेतदग्निभ्यामन्तर्दधम इति वदन्तस्तद् तथा न कुर्य्याद्व्राहिभिर्ह्येवाऽन्तर्हितौ भवतः ॥ १३ ॥ आग्नेयमेव पञ्चकपालं पुरोडाशं निर्वपति । तस्य पञ्चपदाः पङ्क्तयो याज्यानुवाक्या भवन्ति पञ्च वा ऋतव ऋतून्प्राविशदृतुभ्य एवैनमेतान्निर्मिमीते॥ १४ ॥ सर्व आग्नेयो भवति। एवः हि त्वष्टाऽग्नेः प्रियं धामोपाऽगच्छत्तस्मात्सर्व आग्नेयो भवति ॥ १५ ॥ तेनोपांशु चरन्ति । यद्वै ज्ञातये वा सख्ये वा निष्केवल्यं चिकीर्षति तिर इवैतेन वोभवद्वैश्वदेवोऽन्यो यज्ञोऽथैष निष्केवल्य आग्नेयो यद्वै तिर इव तदुपांशु तस्मादुपांशु चरन्ति ॥ १६ ॥ उच्चैरुत्तम-

मनुयाजं यजति । कृतकर्म्मेव हि स तर्हि भवति सर्वं हि कृतमनुबुध्यते ॥ १७ ॥ स ऽआश्राव्याह । समिधो यजेति तदाग्नेयꣳ रूपं परोऽक्षं त्वग्नीन्यजेति त्वेव ब्रूयात्त-देव प्रत्यक्षमाग्नेयꣳ रूपꣳ ॥ १८ ॥ स यजति । अग्न ऽआज्यस्य व्यन्तु वौषडग्निमाज्यस्य वेतु वौषडग्निनाऽऽज्य-स्य व्यन्तु वौषडग्निराज्यस्य वेतु वौषडिति ॥ १९ ॥ अथ स्वाहाग्निमित्याह । आग्नेयमाज्यभागꣳ स्वाहाग्निं पवमान-मिति यदि पवमानाय क्रियेरन्त्स्वाहाग्निमिन्दुमन्तमिति यद्यग्नय ऽइन्दुमते क्रियेरन्त्स्वाहाग्निꣳ स्वाहाग्नीनाज्य पाञ्जुषाणो ऽअग्निराज्यस्य वेत्विति यजति ॥ २० ॥ अथा-ऽऽहाऽग्नयेऽनुब्रूहीति । आग्नेयमाज्यभागꣳ सोऽन्वाहा'ऽग्निꣳ स्तोमेन बोधय समिधानो ऽअमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधदि'ति स्वपितीव खलु वा ऽएतद्यदुद्वासितो भवति सम्प्रबोधयत्येवैनमेतत्समुदीर्यति जुषाणो ऽअग्निराज्यस्य वेत्विति यजति ॥ २१ ॥ अथ यद्यग्नये पवमानाय क्रियेरन् । अग्नये पवमानायाऽनुब्रूहीति ब्रूयात्सोऽन्वाहाऽ'ग्न ऽआयू-ꣳषि पवस ऽआसुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुना'मिति तथाऽऽहाऽऽग्नेयो भवति सोमो वै पवमानस्तदु सौम्यादा-ज्यभागान्नयन्ति जुषाणो ऽअग्निः पवमान ऽआज्यस्य वेत्विति यजति ॥ २२ ॥ अथ यद्यग्नय ऽइन्दुमते क्रियेरन् । अग्नय ऽइन्दुमतेऽनुब्रूहीति ब्रूयात्सोऽन्वा'हेहꣳ पु व्रवाणि

(१) ऋ० सं० ५ १४ १ । शु० य० सं० अ० २२, क० १५ । (२) शु० य० सं० अ० १९ क० ३८ । (३) शु० य० सं० अ० २६ क० १३ ।

तेऽग्न ऽइत्थेतरा गिरः । एभिर्वर्द्धास ऽइन्दुभिरिति तथा ह्याऽऽग्नेयो भवति सोमो वा ऽइन्दुस्तदु सौम्म्याद्याज्यभागान्न यन्ति जुषाणो ऽअग्निरिन्दुमानाज्यस्य वेत्विति यजत्येवमु सर्वमाग्नेयं करोति ॥ २३ ॥ अथाहाग्नयेऽनुब्रूहीति हविषः । अग्निं यजाऽग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूह्यग्निं स्विष्टकृतं यजेत्यथ यद्देवान्न्यजेत्यग्नीन्न्यजेत्येवैतदाह ॥ २४ ॥ स यजति । अग्नेर्वसुवने वसुधेयस्य वेतु वौ ३षगग्ना ऽउ वसुवने वसुधेयस्य वेतु वौ ३षग्देवो ऽअग्निः स्विष्टकृदिति स्वयमाग्नेयस्तृतीय ऽएवं वाऽऽग्नेयाननुयाजान्करोति ॥ २५ ॥ ता वा ऽएताः । षड् विभक्तीर्य्यजति चतस्रः प्प्रयाजेषु द्वे ऽअनुयाजेषु षड् वा ऽऋतव ऽऋतूञ्प्राविशद्वृतुभ्य ऽएवैनमेतन्निर्म्मिमीते ॥२६॥ द्वादश वा त्रयोदश वाऽक्षराणि भवन्ति । द्वादश वा वै त्रयोदश वा संवत्सरस्य मासाः संवत्सरमृतून्प्राविशद्वृतुभ्य ऽएवैनमेतत्संवत्सरान्निर्म्मिमीते न द्वे चन सहाऽजामितायै जामि ह कुर्य्याद्यद् द्वे चित्सह स्यातां व्व्यन्तु वेत्वित्येव प्प्रयाजानाꣳ रूपं वसुवने वसुधेयस्येत्यनुयाजानाम् ॥ २७ ॥ तस्य हिरण्यं दक्षिणा । आग्नेयो वा ऽएष यज्ञो भवत्यग्ने रेतो हिरण्यं तस्माद्धिरण्यं दक्षिणाऽनड्वान्वा स हि वहेनाऽग्नेयोऽग्निदग्धमिव ह्यस्य वहं भवति देवानाꣳ हव्यवाहनोऽग्निरिति वहति वा ऽएष मनुष्येभ्यस्तस्मादनड्वान्दक्षिणा ॥ २८ ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

प्रजापतिर्ह वा ऽइदमग्र ऽएक ऽएवाऽऽस । स ऽऐक्षत कथं नु प्रजायेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत सोऽग्निमेव मुखाज्जनयाञ्चक्रे तद्यदेनं मुखादजनयत तस्मादन्नादोऽग्निः स यो हैवमेतमग्निमन्नादं वेदाऽन्नादो हैव भवति ॥ १ ॥ तद्वा ऽएनमेतदग्रे देवानामजनयत । तस्मादग्निरग्रिर्ह वै नामैतद्यदग्निरिति स जातः पूर्वः प्रेयाय यो वै पूर्व ऽएत्यग्र ऽएतीति वै तमाहुः सो ऽएवाऽस्याऽग्निता ॥ २ ॥ स ऽऐक्षत प्रजापतिः । अन्नादं वा ऽइममात्मनोऽजीजने यदग्निं न वा ऽइह मदन्यदन्नमस्ति यं वा ऽअयं नाऽद्यादिति कल्वालीकृता हैव तर्हि पृथिव्यास न्नौषधय ऽआसुर्न वनस्पतयस्तदेवाऽस्य मनस्यास ॥ ३ ॥ अथैनमग्निर्व्यात्तेनोपपर्य्यावर्त्त । तस्य भीतस्य स्वो महिमाऽपचक्राम वाग्वा ऽअस्य स्वो महिमा वागस्याऽपचक्राम स ऽआत्मन्नेवाहुतिमीषे स ऽउदमृष्ट तद्यदुदमृष्ट तस्मादिदं चाऽलोमकमिदं च तत्र विवेद घृताहुतिं वैव पय ऽआहुतिं वोभयछ ह त्वेव तत्पय ऽएव ॥ ४ ॥ सा हैनं नाऽभिराधयाञ्चकार । केशमिश्रेव हाऽऽस तां व्यौक्षदोषं[†] धयेति तत ऽओषधयः समभवंस्तस्मादोषधयो नाम स द्वितीयमुदमृष्ट तत्राऽपरामाहुतिं विवेद घृताहुतिं वैव पय ऽआहुतिं वोभयछ ह त्वेव तत्पय ऽएव ॥ ५ ॥ सा हैनमभिराधयाञ्चकार । स

---

* आमन्येवा इति पाठ क पुस्तके ।

† ओषधय ओषद्धयन्तीति वा, ओषत्यना धयन्तीति वा, दोष धयन्तीति वा । निरु० (९ । २६) ।

ऽव्यचिकित्सज्जुहवानी३मा हौषा३मिति तथं स्वो महिमाऽ-
ऽभ्युवाद जुहुधीति स प्रजापतिर्विदाञ्चकार स्वो वै मा
महिमाऽऽहेति स स्वाहेत्येवाऽजुहोत्तस्मादु स्वाहेत्येव हूयते
तत ऽएष ऽउदियाय य ऽएष तपति ततोऽयं प्रबभूव
योऽयं पवते तत ऽएवाऽग्निः पराङ् पर्य्याववर्त्त ॥६॥ स हुत्वा
प्रजापतिः । प्र चाऽजायताऽत्त्स्यतश्चाऽग्नेर्म्मृत्योरात्मान-
मत्रायत स यो हैवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्येताꣳ हैव
प्रजातिं प्रजायते यां प्रजापतिः प्राऽजायतैवमु हैवाऽत्त्स्यतो-
ऽग्नेर्म्मृत्योरात्मानं त्रायते ॥ ७ ॥ स यत्र म्रियते । यत्रैन-
मग्नावभ्यादधति तदेषोऽग्नेरधिजायतेऽथाऽस्य शरीरमेवाऽ-
ग्निर्द्दहति तद्यथा पितुर्वा मातुर्वा जायेतैवमेषोऽग्नेरधिजायते
शश्वद्ध वा ऽएष न सम्भवति योऽग्निहोत्रं न जुहोति तस्माद्वा-
ऽअग्निहोत्रꣳ होतव्यम् ॥ ८ ॥ तद्वा ऽएतत् । एव
विचिकित्सायै जन्म यत्प्रजापतिर्व्यचिकित्सत्स विचिकि-
त्सञ्छ्रेयस्यध्रियत यः प्र चाऽजायताऽत्त्स्यतश्चाऽग्नेर्म्मृत्यो-
रात्मानमत्रायत स यो हैवमेतद्विचिकित्सायै जन्म वेद यद्ध
किञ्च विचिकित्सति श्रेयसि हैव ध्रियते ॥९॥ स हुत्वा न्य-
मृष्ट । ततो विकङ्कतः समभवत्तस्मादेष यज्ञियो यज्ञपात्रीयो

---

* अग्निहोत्रं नाम अग्न्युद्देशेन सायं प्रातः क्रियमाणो होमविशेषः । अत्र द्रव्याणि पय आदीनि बहूनि आम्नातानि । तत्र पयो मुख्यं द्रव्यं श्रुत्वकतयाऽऽम्नातम् । इतराणि च काम्यानि द्रव्याणि यवागू तण्डुल दधि घृतरूपाणि श्रुतावाम्नातानि । देवता चाऽत्र अग्निर्मुख्या, अङ्गदेवता स्विष्टकृत् स्थानीया प्रजापतिः सायंकाले, प्रातश्च मुख्या देवता सूर्यः, अङ्गदेवता तु पूर्वोक्ता एव । अत एव अग्निदेवताकत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमादाय अग्निहोत्रशब्दो कर्मनामधेयमिति निर्णीतं पूर्वमीमांसायाम् ।

व्यृक्षस्तत एते देवानां वीरा अजायन्ताग्निर्योऽयं पवते सूर्य्यः स यो हैवमेतान्देवानां वीरान्वेदाऽऽहाऽस्य वीरो जायते ॥१०॥ त उ हैत ऊचुः। वयं वै प्रजापतिं पितरमनुस्मो हन्त वयं तत्सृजामहे यदस्मानन्वसदिति ते परिश्रित्य गायत्रेणाऽपहिंकारेण तुष्टुविरे तद्यत्पर्य्यश्रयन्त स समुद्रोऽथेयमेव पृथिव्यास्तावः ॥ ११ ॥ ते स्तुत्वा प्राञ्च उच्चक्रमुः। पुनरेम इति देवा एतद्याꣳ सम्भृताꣳ सा हैनानुदीक्ष्य हिञ्चकार ते देवा विदाञ्चक्रुरेष साम्नो हिंकार इत्यपहिंकारꣳ हैव पुरा ततः सामाऽऽस स एष गवि साम्नो हिंकारस्तस्मादुपोपजीवनीयोपजीवनीयो ह वै भवति य एवमेतं गवि साम्नो हिङ्कारं वेद ॥ १२ ॥ ते होचुः। भद्रं वा इदमजीजनामहि ये गामजीजनामहि यज्ञो ह्येवेयं नो ह्यृते गोर्य्यज्ञस्तायतेऽन्नꣳ ह्येवेयं यद्धि किं चाऽन्नं गौरेव तदिति ॥ १३ ॥ तद्वा एतद्देवतासां नाम। एतद्यज्ञस्य तस्मादेतत्परिहरेत्साधु पुण्यमिति वह्वो ह वा अस्यैता भवन्त्युपनाऽमुक एनं यज्ञो भवति य एवं विद्वानेतत्परिहरति साधु पुण्यमिति ॥१४॥ तामु हाऽग्निरभिदध्यौ। मिथुन्यनया स्यामिति ताꣳ सम्बभूव तस्याꣳ रेतः प्राऽसिञ्चत्तत्पयोऽभवत्तस्मादेतदामायां गवि सत्याꣳ शृतमग्नेर्हि रेतस्तस्माद्यदि कृष्णायां यदि रोहिण्याꣳ शुक्लमेव भवत्यग्निसंकाशमग्नेर्हि रेतस्तस्मात्प्रथमदुग्धमुष्णं भवत्यग्नेर्हि रेतः ॥१५॥ ते होचुः। हन्तेदं जुहवामहाइति कस्मै न इदं प्रथमाय होष्यन्तीति मह्यमिति हैवाऽग्निरुवाच

मह्यमिति योऽयं पवते मह्यमिति सूर्य्यस्ते न सम्पादयाञ्चक्रुस्ते हाऽसम्पाद्योचुः प्रजापतिमेव पितरं प्रत्ययाम स यस्मै न ऽइदं प्रथमाय होतव्यं वक्ष्यति तस्मै न ऽइदं प्रथमाय होष्यन्तीति ते प्रजापतिं पितरं प्रतीत्योचुः कस्मै न ऽइदं प्रथमाय होष्यन्तीति ॥ १६ ॥ स होवाच। अग्नयेऽग्निरनुष्टया स्वः रेतः प्रजनयिष्यते तथा प्रजनिष्यद्ध्वऽइत्यथ तुभ्यमिति सूर्य्यमथ यदेव हूयमानस्य व्यश्नुते तदेवैतस्य योऽयं पवत ऽइति तदेभ्य ऽइदमप्येतर्हि तथैव जुह्वत्यग्नयऽएव सायः सूर्य्याय प्रातरथ यदेव हूयमानस्य व्यश्नुते तदेवैतस्य योऽयं पवते ॥ १७ ॥ ते हुत्वा देवाः। इमां प्रजातिं प्राऽजायन्त यैषामियं प्रजातिरिमां विजितिं व्यजयन्त येयमेषां विजितिरिममेव लोकमग्निरजयदन्तरिक्षं वायुर्दिवमेव सूर्य्यः स यो हैवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्येताः हैव प्रजातिं प्रजायते यामेत ऽएतत्प्राऽजायन्तैतां विजितिं विजयते यामेत ऽएतद्व्यजयन्तैतैरुहैव सलोको भवति य ऽएवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्माद्वा ऽअग्निहोत्रः होतव्यम् ॥ १८ ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सूर्य्यो ह वा ऽअग्निहोत्रम्। तद्यदेतस्या ऽअग्र ऽआहुतेरुदैत्तस्मात्सूर्य्योऽग्निहोत्रम् ॥ १ ॥ स यत्सायमस्तमिते

जुहोति । य ऽइदं तस्मिन्निह सति जुहवानीत्यथ यत्प्रातरनु-
दिते जुहोति य ऽइदं तस्मिन्निह सति जुहवानीति
तस्माद्वै सूर्य्योऽग्निहोत्रमित्याहुः ॥ २ ॥ * अथ
यदस्तमेति । तदग्नावेव योनौ गर्भो भूत्वा प्रविशति तं
गर्भं भवन्तमिमाः सर्वाः प्रजा ऽअनु गर्भा भवन्तीलिता
हि शेरे संजानाना ऽअथ यद्रात्रिस्तिर ऽएवैतत्करोति तिर
ऽइव हि गर्भाः ॥ ३ ॥ स यत्सायमस्तमिते जुहोति ।
गर्भमेवैतत्सन्तमभिजुहोति गर्भः सन्तमभिकरोति स
यद्गर्भः सन्तमभिजुहोति तस्मादिमे गर्भा ऽअनश्नन्तो
जीवन्ति ॥ ४ ॥ अथ यत्प्रातरनुदिते जुहोति । प्रजन-
यत्येवैनमतत्सोऽयं तेजो भूत्वा विभ्राजमान ऽउदेति शश्वद्ध
वै नोदियाद्यदस्मिन्नेतामाहुतिं न जुहुयात्तस्माद्वा ऽएता-
माहुतिं जुहोति ॥ ५ ॥ स यथाऽहिस्त्वचो निर्म्मुच्येत ।
एवः रात्रेः पाप्मनो निर्म्मुच्यते यथा ह वा ऽअहिस्त्वचो
निर्म्मुच्येतैवः सर्वस्मात्पाप्मनो निर्म्मुच्यते य ऽएवं विद्वा-
नग्निहोत्रं जुहोति तदेतस्यैवाऽनु प्रजातिमिमाः सर्वाः प्रजा
ऽअनु प्रजायन्ते वि हि सृज्यन्ते यथार्थः† ॥६॥ स यः पुराऽऽ-
दित्यस्याऽस्तमयात् । आहवनीयमुद्धरत्येते वै विश्वे देवा
रश्मयोऽथ यत्परं भाः प्रजापतिर्वा स ऽइन्द्रो वैतद्ध ह वै
विश्वे देवा ऽअग्निहोत्रं जुह्वतो गृहानागच्छन्ति स यस्या-
नुद्धृतमागच्छन्ति तस्माद्देवा ऽअपप्रयन्ति तद्वा ऽअस्मै

---

* अत्र शतम् १००० ॥

† 'यथार्थम्०' इति 'क' 'ख' पुस्तकयोः ।

तद्वृध्यते यस्माद्देवा ऽअपप्रयन्ति तस्याऽनु व्यृद्धिं यश्च वेद यश्च नाऽनुद्धृतमभ्यस्तमगादित्याहुः ॥ ७ ॥ अथ यः पुराऽऽदित्यस्याऽस्तमयात्। आहवनीयमुद्धरति यथा श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथेनोपक्लृप्तेनोपाऽऽसीतैवं तत्स यस्योद्धृतमागच्छन्ति तस्याऽऽहवनीयं प्रविशन्ति तस्याऽऽहवनीये निविशन्ते ॥ ८ ॥ स यत्सायमस्तमिते जुहोति। अग्नावेवैभ्य ऽएतत्प्रविष्टेभ्यो जुहोत्यथ यत्प्रातरनुदिते जुहोत्यप्रेतेभ्य ऽएवैभ्य ऽएतज्जुहोति तस्मादुदितहोमिनां विच्छिन्नमग्निहोत्रं मन्यामह ऽइति ह स्माऽऽहाऽऽसुरिर्यथा शून्यमावसथमाहरेदेवं तदिति ॥९॥ द्वयं वा ऽइदं जीवनम्। मूलि चैवाऽमूलं च तदुभयं देवानाथं सन्मनुष्या ऽउपजीवन्ति पशवो मूला ऽओषधयो मूलिन्यस्ते पशवो मूला ऽओषधीर्मूलिनीर्जग्ध्वाऽपः पीत्वा तत ऽएष रसः सम्भवति ॥ १० ॥ स यत्सायमस्तमिते जुहोति। अस्य रसस्य जीवनस्य देवेभ्यो जुहवानि यदेषामिदः सदुपजीवाम ऽइति स यत्ततो रात्र्याश्नाति हुतोच्छिष्टमेव तन्निरवत्तवल्ल्यश्नाति हुतोच्छिष्टस्य ह्येवाऽग्निहोत्रं जुह्वदशिता ॥ ११ ॥ अथ यत्प्रातरनुदिते जुहोति। अस्य रसस्य जीवनस्य देवेभ्यो जुहवानि यदेषामिदः सदुपजीवाम ऽइति स यत्ततोऽह्नाऽश्नाति हुतोच्छिष्टमेव तन्निरवत्तवल्ल्यश्नाति हुतोच्छिष्टस्य ह्येवाऽग्निहोत्रं जुह्वदशिता ॥ १२ ॥ तदाहुः। सम्मेवाऽन्ये यज्ञास्तिष्ठन्तेऽग्निहोत्रमेव न सन्तिष्ठतेऽपि द्वादशसंवत्सरमन्तवदेवाऽथैतदेवानन्तः सायः हि हुत्वा वेद प्रातर्होष्या-

मीति प्रातर्हुत्वा वेद पुनः सायꣳ होष्यामीति तदेतदनुपस्थितमग्निहोत्रं तस्याऽनुपस्थितिमन्वनुपस्थिता ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्तेऽनुपस्थितो ह वै श्रिया प्रजया प्रजायते य ऽएवमेतदनुपस्थितमग्निहोत्रं वेद ॥ १३ ॥ तद्दुग्ध्वाऽधिश्रयति । शृतमसदिति तदाहुर्य्यर्ह्युदन्तं तर्हि शृतं तर्हि जुहुयादिति तद्वै नोदन्तं कुर्य्याद्दुप ह दहेद्यदुदन्तं कुर्य्यादुप्रजज्ञि वै रेत ऽउपदग्धं तस्मान्नोदन्तं कुर्य्यात् ॥ १४ ॥ अधिश्रित्यैव जुहुयात् । यन्न्वेवैतदग्ने रेतस्तेनं न्वेव शृतं यद्वेनदग्नावधिश्रयन्ति तेनो ऽएव शृतं तस्मादधिश्रित्यैव जुहुयात् ॥ १५ ॥ तदवज्योतयति । शृतं वेदानीत्यथाऽपः प्रत्यानयति शान्त्यै न्वेव रसस्यो चैव सर्वत्वायेदꣳ हि यदा वर्षत्यथौषधयो जायन्त ऽओषधीर्जग्ध्वाऽपः पीत्वा तत ऽएष रसः सम्भवति तस्माद् रसस्यो चैव सर्वत्वाय तस्माद्यद्येनं क्षीरं केवलं पानेऽभ्याभवेदुदस्तोकमाश्चोतयितवै ब्रूयाच्छान्त्यै न्वेव रसस्यो चैव सर्वत्वाय ॥ १६ ॥ अथ चतुरुन्नयति । चतुर्द्धाविहितꣳ हीदं पयोऽथ समिधमादायोदाद्रवति समिद्धहोमायैव सोऽनुपसाद्य पूर्वामाहुतिं जुहोति स यदुपसादयेद्यथा यस्मा ऽअशनमाहरिष्यन्त्स्यात्तदन्तरा निदध्यादेवं तदथ यदनुपसाद्य यथा यस्मा ऽअशनमाहरेत्तस्मा ऽआहृत्यैवोपनिदध्यादेवं तदुपसाद्योत्तरां नानावीर्ये ऽएवैने ऽएतत्करोति मनश्च ह वै वाक् चैते ऽआहुती तन्मनश्चैवैतद्वाचं च व्यावर्त्तयति तस्मादिदं मनश्च

* 'तर्हि शृतं' इति पाठ 'क' पुस्तके एव दृश्यते ।

वाक् च समानमेव सन्नानेव ॥ १७ ॥ स वै द्विरग्नौ जुहोति। द्विरुपमार्ष्टि द्विः प्राश्नाति चतुरुन्नयति तद्दश दशाक्षरा वै विराड्विराड् वै यज्ञस्तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयति ॥ १८ ॥ स यदग्नौ जुहोति। तद्देवेषु जुहोति तस्माद्देवाः सन्त्यथ यदुपमार्ष्टि तत्पितृषु चौषधीषु च जुहोति तस्मात्पितरश्चौषधयश्च सन्त्यथ यद्धुत्वा प्राऽश्नाति तन्मनुष्येषु जुहोति तस्मान्मनुष्याः सन्ति ॥ १९ ॥ या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः। पराभूता वै ताऽ एवमेवैतद्या इमाः प्रजा ऽअपराभूतास्ता यज्ञमुख ऽआभजति तेनो ह पशवोऽन्वाभक्ता यन्मनुष्याननु पशवः ॥ २० ॥ तदु होवाच याज्ञवल्क्यः। न वै यज्ञ ऽइव मन्तवै पाकयज्ञ ऽइव वा ऽइतीदं हि यदन्यस्मिन्यज्ञे स्रुच्यवद्यति सर्वं तदग्नौ जुहोत्यथैतदग्नौ हुत्वोत्सृप्याऽऽचामति निर्लेढि तदस्य पाकयज्ञस्येवेति तदस्य तत्पशव्यं रूपं पशव्यो हि पाकयज्ञः ॥ २१ ॥ सैषैकाहुतिरेवाऽग्रे। यामेवाऽमूं प्रजापतिरजुहोदथ यदेत ऽएतत्पश्चेवाऽऽध्रियन्ताऽग्निर्योऽयं पवते सूर्य्यस्तस्मादेषा द्वितीयाहुतिर्हूयते ॥ २२ ॥ सा या पूर्वाहुतिः। साऽऽग्निहोत्रस्य देवता तस्मात्तस्यै जुहोत्यथ योत्तरा स्विष्टकृद्भाजनमेव सा तस्मात्तामुत्तरार्द्धे जुहोत्येषा हि दिक् स्विष्टकृतस्तन्मिथुनायैवैषा द्वितीयाहुतिर्हूयते द्वन्द्वं हि मिथुनं प्रजननम् ॥२३॥ तद् द्वयमेवैते ऽआहुती। भूतं चैव भविष्यच्च जातं च जनिष्यमाणं चाऽऽगतं चाऽऽशा चाऽद्य च श्वश्च तद् द्वयमेवाऽनु ॥ २४ ॥

आत्मैव भूतम् । अद्धा हि तद्यद्भूतमद्धो तद्यदात्मा प्रजैव भविष्यदनद्धा हि तद्यद्भविष्यदनद्धो तद्यत्प्रजा ॥ २५ ॥ आत्मैव जातम् । अद्धा हि तद्यज्जातमद्धो तद्यदात्मा प्रजैव जनिष्यमाणमनद्धा हि तद्यज्जनिष्यमाणमनद्धो तद्यत्प्रजा ॥ २६ ॥ आत्मैवाऽऽगतम् । अद्धा हि तद्यदागतमद्धो तद्यदात्मा प्रजैवाऽऽशाऽनद्धा हि तद्यदाशानद्धो तद्यत्प्रजा ॥ २७ ॥ आत्मैवाऽद्य । अद्धा हि तद्यदद्याद्धो तद्यदात्मा प्रजैव श्वोऽनद्धा हि तद्यछ्वोऽनद्धो तद्यत्प्रजा ॥ २८ ॥ सा या पूर्वाहुतिः । †सात्मानमभि हूयते तां मन्त्रेण जुहोत्यद्धा हि तद्यन्मन्त्रोऽद्धो तद्यदात्माऽथ योत्तरा सा प्रजामभि हूयते तां तूष्णीं जुहोत्यनद्धा हि तद्यत्तूष्णीमनद्धो तद्यत्प्रजा‡ ॥ २९ ॥ स जुहोति । 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहे'त्यथ प्रातः 'सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहे'ति तत्सत्येनैव हूयते यदा ह्येव सूर्योऽस्तमेत्यथाऽग्निर्ज्योतिर्यदा सूर्य उदेत्यथ सूर्यो ज्योतिर्यद्वै सत्येन हूयते तदेवान्गच्छति ॥ ३० ॥ तदु हैतदेवाऽऽरुणये । ब्रह्मवर्चसकामाय तक्षाऽनूवाचाऽग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसी हैव भवति य एवं विद्वानग्नि

* 'यद्भूतम्' इति 'ख' पुस्तके ।

† 'ख' पुस्तके 'सात्मानमभि' इत्यत्र 'सात्मानमधि' इत्येष पाठो विद्यते स तु न समीचीन, एतदतिरिक्तपुस्तकेषु अनुपलम्भात् ।

‡ 'प्रजा' इत्युक्तपुस्तक एवोपलभ्यते ।

(१) शु० य० अ० ३ क० ९ । (२) शु० य० अ० ३ क० ९ ।

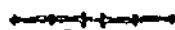
होत्रं जुहोति ॥३१॥ तद्वस्त्येव प्रजननस्येव रूपम्। अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति तदुभयतो ज्योती रेतो देवतया परिगृह्णात्युभयतः परिगृहीतं वै रेतः प्रजायते तदुभयत एवैतत्परिगृह्य प्रजनयति ॥ ३२ ॥ अथ प्रातः । 'सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहे'ति तदुभयतो ज्योती रेतो देवतया परिगृह्णात्युभयतः परिगृहीतं वै रेतः प्रजायते तदुभयत एवैतत्परिगृह्य प्रजनयति तत्प्रजननस्य रूपम् ॥ ३३ ॥ तदु होवाच जीवलश्चैलकिः । गर्भमेवाऽऽरुणिः करोति न प्रजनयतीति स एतेनैव सायं जुहुयात् ॥ ३४ ॥ अथ प्रातः । 'ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहे'ति तद्बहिर्द्धा ज्योती रेतो देवतया करोति बहिर्द्धा वै रेतः प्रजातं भवति तदेनत्प्रजनयति ॥ ३५ ॥ तदाहुः । अन्नावेवैतत्सायः सूर्यं जुहोति सूर्ये प्रातरग्निमिति तद्वै तदुदितहोमिनामेव यदा ह्येव सूर्योऽस्तमेत्यथाऽग्निर्ज्योतिर्यदा सूर्य उदेत्यथ सूर्यो ज्योतिर्न्नोऽस्य सा परिचक्षेयमेव परिचक्षा यत्तस्यै नाऽद्धा देवतायै हूयते याऽग्निहोत्रस्य देवताऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति तत्र नाऽग्नये स्वाहेत्यथ प्रातः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति तत्र न सूर्याय स्वाहेति ॥ ३६ ॥ अनेनैव जुहुयात् । 'सजूर्देवेन सवित्रे'ति तत्सवितृमत्प्रसवाय 'सजू रात्र्येन्द्रवत्ये'ति तद्रात्र्या मिथुनं करोति सेन्द्रं करोतीन्द्रो

---

(१) शु० सं० अ० ३ क० ९ । (२) शु० सं० अ० ३ क० ९ । (३) शु० सं० अ० ३ क० १० । (४) शु० सं० अ० ३ क० १० ।

हि यज्ञस्य देवता 'जुषाणो ऽअग्निर्वेतु स्वाहेति तदग्नये प्रत्यक्षं जुहोति ॥ ३७ ॥ अथ प्रातः । 'सजूर्देवेन सवित्रे'ति तत्सवितृमत्प्रसवाय 'सजूरुषसेन्द्रवत्ये'त्यहेति वा तदह्नां वोषसां वा मिथुनं करोति सेन्द्रं करोतीन्द्रो हि यज्ञस्य देवता 'जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहे'ति तत्सूर्याय प्रत्यक्षं जुहोति तस्मादेवमेव जुहुयात् ॥ ३८ ॥ ते होचुः । को न इदः होष्यतीति ब्राह्मण ऽएवेति ब्राह्मणेदं नो जुहुधीति किं मे ततो भविष्यतीत्यग्निहोत्रोच्छिष्टमेवेति सयत्स्रुचि परिशिनष्टि तदग्निहोत्रोच्छिष्टमथ यत्स्थाल्यां यथा परीणहो निर्वपेदेवं तत्तस्मात्तद्य ऽएव कश्च पिबेत्सद्धै नाऽब्राह्मणः पिबेदग्नौ ह्यधिश्रयन्ति तस्मान्नाऽब्राह्मणः पिबेत् ॥ ३९ ॥

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

एता ह वै देवता यो ऽस्ति । तस्मिन्न्वसन्तीन्द्रो यमो राजा नड्वो नैषिधोऽनश्नन्त्साङ्गमनोऽसन्पाठ्सवः ॥ १ ॥ तद्वा ऽएष ऽएवेन्द्रः । यदाहवनीयो ऽथैष ऽएव गार्हपत्यो यमो राजाऽथैष ऽएव नडो नैषिधो यदन्वाहार्यपचनस्तद्यदेतमहरहर्दक्षिणत ऽआहरन्ति तस्मादाहुरहरहर्वै नडो नैषिधो यमः राजानं दक्षिणत ऽउपनयतीति

(१) शु० सं० अ० ३ क० ९० । (२) शु० सं० अ० ३ क० १० । (३) शु० सं० अ० ३ क० १० । (४) शु० सं० अ० ३ क० १० ।

॥ २ ॥ अथ य ऽएष सभायामग्निः। एष ऽएवाऽनश्न-न्त्संङ्गमनस्तद्यदेतमनशित्वैवोपसङ्गच्छन्ते तस्मादेषोऽनश्न-न्नथ यदेतद्भस्मोद्धृत्य परावपन्त्येष ऽएवाऽऽसन्पाथंसवः स यो हैवमेतद्वेदैवं मन्येता देवता वसन्तीति सर्वाँ्हैवैताँल्लो-काञ्जयति सर्वाँल्लोकाननुसञ्चरति ॥ ३ ॥ तेषामुपस्थानम्। यदेव सायं प्रातराहवनीयमुप च तिष्ठत ऽउप चाऽऽस्ते तदेव तस्योपस्थानमथ यदेव प्रतिपरेत्य गार्हपत्यमास्ते वा शेते वा तदेव तस्योपस्थानमथ यत्रैव संव्रजन्नन्वाहा-र्य्यपचनमुपस्मरेत्तदेव तं मनसोपतिष्ठेत तदेव तस्यो-पस्थानम् ॥ ४ ॥ अथ प्रातः। अनशित्वा मुहूर्त्तं सभायामासित्वाऽपि कामं पल्ययेत तदेव तस्योपस्था-नमथ यत्रैव भस्मोद्धृतमुपनिगच्छेत्तदेव तस्योपस्थान-मेवमु हाऽस्यैता देवता ऽउपस्थिता भवन्ति ॥ ५ ॥ यजमानदेवत्यो वै गार्हपत्यः। अथैष भ्रातृव्यदेवत्यो यदन्वाहार्य्यपचनस्तस्मादेतं नाऽहरहराऽऽहरेयुर्न्न ह वा ऽअस्य सपत्ना भवन्ति यस्यैवं विदुष ऽएतं नाऽहरहराऽऽहरन्त्यन्वा-हार्य्यपचनो वा ऽएषः ॥ ६ ॥ उपवसथ ऽएवैनमाहरेयुः। यत्रैवाऽस्मिन्नवक्ष्यन्तो भवन्ति तथो हाऽस्यैषोऽमोघायाऽऽहृतो भवति ॥ ७ ॥ नवाऽवसिते वैनमाहरेयुः। तस्मिन्पचेयुस्तद्‌-ब्राह्मणा ऽअश्नीयुर्य्यद्यु तन्न विन्देयत्पचेदपि गोरेव दुग्धम-धिश्रयितवे ब्रूयात्तस्मिन्ब्राह्मणान्पाययितवे ब्रूयात्पापीयाथंसो ह वा ऽअस्य सपत्ना भवन्ति यस्यैवं विदुष ऽएवं कुर्वन्ति

* 'ग घ' पुस्तकयो 'न्मोऽश्मन' इति पाठो लभ्यते।

तस्मादेवमेव चिकीर्षेत् ॥ ८ ॥ तद्यत्रैतत्प्रथमः समिद्धो भवति । धूप्यत ऽइव तर्हि हैष भवति रुद्रः स यः कामयेत यथेमा रुद्रः प्रजा ऽअश्रद्धयेव त्वत्सहसेव त्वन्निघातमिव त्वत्सचत ऽएवमन्नमद्यामिति तर्हि ह स जुहुयात्प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं य ऽएवं विद्वाँस्तर्हि जुहोति ॥ ९ ॥ अथ यत्रैतत्प्रदीप्ततरो भवति । तर्हि हैष भवति वरुणः स यः कामयेत यथेमा वरुणः प्रजा गृह्णन्निव त्वत्सहसेव त्वन्निघातमिव त्वत्सचत ऽएवमन्नमद्यामिति तर्हि ह स जुहुयात्प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं य ऽएवं विद्वाँस्तर्हि जुहोति ॥ १० ॥ अथ यत्रैतत्प्रदीप्तो भवति । उच्चैर्धूमः परमया जूत्या बल्बलीति तर्हि हैष भवतीन्द्रः स यः कामयेतेन्द्र ऽइव श्रिया यशसा स्यामिति तर्हि ह स जुहुयात्प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं य ऽएवं विद्वाँस्तर्हि जुहोति ॥ ११ ॥ अथ यत्रैतत्प्रतितरामिव । तिरश्चीवार्चिः सञ्शाम्यतो भवति तर्हि हैष भवति मित्रः स यः कामयेत मैत्रेणेदमन्नमद्यामिति यमाहुः सर्वस्य वा ऽअयं ब्राह्मणो मित्रं न वा ऽअयं कञ्चन हिनस्तीति तर्हि ह स जुहुयात्प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं य ऽएवं विद्वाँस्तर्हि जुहोति ॥ १२ ॥ अथ यत्रैतदङ्गाराश्चाऽऽकश्यन्त ऽइव । तर्हि हैष भवति ब्रह्म स यः कामयेत ब्रह्मवर्चसी स्यामिति तर्हि ह स जुहुयात्प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं य ऽएवं विद्वाँस्तर्हि जुहोति ॥ १३ ॥ एतेषामेकः संवत्सरमुपेप्सेत् । स यं जुहुयदि वाऽस्याऽन्यो जुहुयादथ योऽन्यथाऽन्यथा जुहोति यथाऽऽपो वाऽभिखनन्नन्यद्वाऽन्ना-

यद्दः स सामि निवर्त्तेतैवं तदथ यः सार्द्धं जुहोति यथाऽऽपो वाऽभिखनन्नन्यद्वाऽन्नाद्यं तत्क्षिप्रेऽभितृन्द्यादेवं तत् ॥ १४ ॥ अभ्रयो ह वा ऽएता ऽअन्नाद्यस्य यदाहुतयः । अभि हैवैतदन्नाद्यं तृणत्ति य ऽएवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ १५ ॥ सा या पूर्वाहुतिः । ते देवा ऽअथ योत्तरा ते मनुष्या ऽअथ यत्स्रुचि परिशिनष्टि ते पशवः ॥ १६ ॥ स वै कनीय ऽइव पूर्वामाहुतिं जुहोति । भूय ऽइवोत्तरां भूय ऽइव स्रुचि परिशिनष्टि ॥ १७ ॥ स यत्कनीय ऽइव पूर्वामाहुतिं जुहोति । कनीयाꣳसो हि देवा मनुष्येभ्योऽथ यद्भूय ऽइवोत्तरां भूयाꣳसो हि मनुष्या देवेभ्योऽथ यद्भूय ऽइव स्रुचि परिशिनष्टि भूयाꣳसो हि पशवो मनुष्येभ्यः कनीयाꣳसो ह वा ऽअस्य भार्य्या भवन्ति भूयाꣳसः पशवो य ऽएवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तद्वै समृद्धं यस्य कनीयाꣳसो भार्य्या ऽअसन्भूयाꣳसः पशवः ॥ १८ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०३ ॥

यत्र वै प्रजापतिः प्रजाः ससृजे । स यत्राऽग्निं ससृजे स ऽइद्धं जातः सर्वमेव दुग्धुं दध्र ऽइत्येवाऽविलमेव ता यास्तर्हि प्रजा ऽआसुस्ता हैनः सम्पेष्टुं दध्रिरे सोऽ-

तितिक्षमाणः पुरुपमेवाऽभ्येयाय ॥ १ ॥ स होवाच । न वा ऽअहमिदं तितिक्षे हन्त त्वा प्रविशानि तं मा जनयित्वा विभृहि स यथैव मां त्वमस्मिँल्लोके जनयित्वा भरिष्यस्येवमेवाऽहं त्वाममुष्मिँल्लोके जनयित्वा भरिष्यामीति तथेति तं जनयित्वाऽबिभः ॥ २ ॥ स यदग्नी ऽआधत्ते । तदेनं जनयति तं जनयित्वा विभर्ति स यथा हैवैष ऽएतमस्मिँल्लोके जनयित्वा बिभर्त्येवमु हैवैष ऽएतममुष्मिँल्लोके जनयित्वा बिभर्ति ॥ ३ ॥ तन्न साम्म्युद्वासयेत। सामि हाऽस्मै स ग्लायति स यथा हैवैष ऽएतस्मा ऽअस्मिँल्लोके सामि ग्लायत्येवमु हैवैष ऽएतस्मा ऽअमुष्मिँल्लोके सामि ग्लायति तस्मान्न साम्म्युद्वासयेत ॥ ४ ॥ स यत्र म्म्रियते । यत्रैनमग्नावभ्यादधति तदेषोऽग्नेरधिजायते स ऽएष पुत्रः सन्पिता भवति ॥ ५ ॥ तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तं*। 'शतमिन्नु शरदो ऽअन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम्। पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोरि'ति पुत्रो ह्येष सन्त्स पुनः पिता भवत्येतन्नु तद्यस्मादग्नी ऽआदधीत ॥ ६ ॥ तद्वा ऽएष ऽएव मृत्युः । य ऽएष तपति तद्यदेष ऽएव मृत्युस्तस्माद्या ऽएतस्मादर्वाच्यः प्रजास्ता म्म्रियन्तेऽथ याः पराच्च्यस्ते देवास्तस्मादु तेऽमृतास्तस्येमाः सर्वाः प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्वभिहिता यथाऽश्वोऽश्वाभिधान्या वाऽभीशुभिर्वैवम-

* 'ख' पुस्तके 'नूक्तम्' इति।

(१) शु॰ य॰ अ॰ २५ क॰ २२।

स्येमाः सर्वाः प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्वभिहितास्तस्मादु रश्मयः प्राणानभ्यववतायन्ते ॥७॥ स यस्य कामयते। तस्य प्राणमादायोदेति स म्रियते स यो हैतं मृत्युमनतिमुच्याऽथाऽमुं लोकमेति यथा हैवाऽस्मिँल्लोके न संयतमाद्रियते यदा यदैव कामयतेऽथ मारयत्येवमु हैवाऽमुष्मिँल्लोके पुनः पुनरेव प्रमारयति ॥ ८ ॥ स यत्सायमस्तमिते द्वे ऽआहुती जुहोति*। तदेताभ्यां पूर्वाभ्यां पद्भ्यामेतस्मिन्मृत्यौ प्रतितिष्ठत्यथ यत्प्रातरनुदिते द्वे ऽआहुती जुहोति तदेताभ्याम-पराभ्यां पद्भ्यामेतस्मिन्मृत्यौ प्रतितिष्ठति स ऽएनमेष ऽउद्यन्नेवाऽऽदायोदेति तदेतं मृत्युमतिमुच्यते सैषाऽग्निहोत्रे मृत्योरतिमुक्तिरति ह वै पुनर्म्मृत्युं मुच्यते य ऽएवमेतामग्निहोत्रे मृत्योरतिमुक्तिं वेद ॥९॥ यथा वा ऽइषोरनीकम् । एवं यज्ञानामग्निहोत्रं येन वा ऽइषोरनीकमेति सर्वा वै तेनेषुरेत्ये-तेनो हाऽस्य सर्वे यज्ञक्रतव ऽएतं मृत्युमतिमुक्ताः ॥ १० ॥ अहोरात्रे ह वा ऽअमुष्मिँल्लोके परिप्लवमाने । पुरुषस्य सुकृतं क्षिणुतोऽर्वाचीनं वा ऽअतोऽहोरात्रे तयो हाऽस्याऽहोरात्रे सुकृतं न क्षिणुतः ॥ ११ ॥ स यथा रथोपस्थे तिष्ठन् । उपरिष्टाद्रथचक्रे *पल्यङ्गमाने ऽउपावेक्षेतैवं परस्तादर्वाचीनोऽहोरात्रे ऽउपावेक्षते न ह वा ऽअस्याऽहोरात्रे सुकृतं क्षिणुतो य ऽएवमेतामहोरात्रयोरतिमुक्तिं वेद ॥ १२ ॥ पूर्वेणाऽऽहवनीयं परीत्य । अन्तरेण गार्हपत्यं चैति न वै देवा मनुष्यं विदुस्त ऽएनमेतदन्तरेणाऽतियन्तं विदुरयं वै न

* 'च' पुस्तके 'पल्यद्भ्य' इति पाठः ।

ऽइदं जुहोतीत्यग्निर्वै पाप्मनोऽपहन्ता तावस्याऽऽहवनीयश्च गार्हपत्यश्चाऽन्तरेणाऽतियतः पाप्मानमपहतः सोऽपहतपाप्मा ज्योतिरेव श्रिया यशसा भवति ॥ १३ ॥ उत्तरतो वाऽअग्निहोत्रस्य द्वारः । स यथा द्वारा प्रपद्येतैवं तदथ यो दक्षिणत ऽएत्याऽऽस्ते यथा वहिर्द्धा चरेदेवं तत् ॥ १४ ॥ नौर्ह वा ऽएषा स्वर्ग्या । यदग्निहोत्रं तस्या ऽएतस्यै नावः स्वर्ग्याया ऽआहवनीयश्चैव गार्हपत्यश्च नौमण्डे ऽअथैष ऽएव नावाजो यत्क्षीरहोता ॥ १५ ॥ स यत्प्राङुपोदैति । तदेनां प्राचीमभ्यजति स्वर्गं लोकमभि तया स्वर्गं लोकꣳ समश्नुते तस्या ऽउत्तरत ऽआरोहणꣳ सैनꣳ स्वर्गं लोकꣳ समापयत्यथ यो दक्षिणत ऽएत्याऽऽस्ते यथा प्रतीर्णायामागच्छेरस् विहीयेत स तत ऽएव वहिर्द्धा स्यादेवं तत् ॥ १६ ॥ अथ यामेताꣳ समिधमभ्यादधाति । सेष्टका येन मन्त्रेण जुहोति तद्यजुर्य्येनैतामिष्टकामुपदधाति यदा वा ऽइष्टकोपधीयतेऽथाऽऽहुतिर्हूयते तदस्योपहितास्वेवेष्टकास्वेता ऽआहुतयो हूयन्ते या ऽएता ऽअग्निहोत्राहुतयः ॥१७॥ प्रजापतिर्वा ऽअग्निः । संवत्सरो वै प्रजापतिः संवत्सरे—संवत्सरे ह वा ऽअस्याऽग्निहोत्रं चित्येनाऽग्निना सन्तिष्ठते संवत्सरे-संवत्सरे चित्यमग्निमाप्नोति य ऽएवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्येतद्ध हाऽस्याऽग्निहोत्रं चित्येनाऽग्निना सन्तिष्ठते चित्यमग्निमाप्नोति ॥ १८ ॥ सप्त च वै शतान्यशीतीनामृचः । विꣳशतिश्च स यत्सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहोति ते द्वे ऽआहुती

---

* नावमजति प्रेरयतीति नावाजो नाविक इत्यर्थः ।

ता ऽअस्य संवत्सर ऽआहुतयः सम्पद्यन्ते ॥ १९ ॥ सप्त चैव शतानि विंशतिश्च । संवत्सरे—संवत्सरे ह वा ऽअस्याऽग्निहोत्रं महतोक्थेन सम्पद्यते संवत्सरे-संवत्सरे महदुक्थमाप्नोति य ऽएवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्येतद्धा-ऽस्याऽग्निहोत्रं महतोक्थेन सम्पद्यते महदुक्थमाप्नोति ॥२०॥

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

अग्नौ ह वै देवाः। सर्वान्पशून्निदधिरे ये च ग्राम्या ये चाऽऽरण्या विजयं वोपप्रैष्यन्तः कामचारस्य वा कामायाऽयं नो गोपिष्ठो गोपायदिति वा ॥ १ ॥ तान्नु हाऽग्निर्निचकमे । तैः संगृह्य रात्रिं प्रविवेश पुनरेम ऽइति देवा ऽएदाग्निं तिरोभूतं ते ह विदाञ्चक्रुरिह वै प्राऽविक्षद्रात्रिं वै प्राऽविक्ष-दिति तमेतत्प्रत्यायत्याथं रात्रौ सायमुपाऽतिष्ठन्त देहि नः पशून्पुनर्नः पशून्देहीति तेभ्योऽग्निः पशून्पुनरददात् ॥२॥ तस्मै कमग्नी ऽउपतिष्ठेत । अग्नी वै दातारौ ताविवैतद्याचते सायमुपतिष्ठेत सायं हि देवा ऽउपाऽतिष्ठन्त दत्तो हैवाऽस्मा-ऽएतौ पशून्य ऽएवं विद्वानुपतिष्ठते ॥ ३॥ अथ यस्मान्नो-पतिष्ठेत। उभये ह वा ऽइदमग्रे सहाऽऽसुर्देवाश्च मनुष्याश्च तद्यद्ध स्म मनुष्याणां न भवति तद्ध स्म देवान्याचन्त ऽइदं वै नो नाऽस्तीदं नोऽस्त्विति ते तस्या ऽएव याच्ञायै द्वेषेण देवास्तिरोभूता नेद्धिनसानि नेद्द्वेष्योऽसानीति तस्मान्नोपति-ष्ठेत ॥ ४ ॥ अथ यस्मादुपैव तिष्ठेत । यज्ञो वै देवानामा-शीर्यजमानस्य तद्वा ऽएष ऽएव यज्ञो यदाहुतिराशीरेव

यजमानस्य तद्यद्देवाऽस्याऽत्र तद्देवैतदुपतिष्ठमानः कुरुते तस्मादुपैव तिष्ठेत ॥ ५ ॥ अथ यस्मान्नोपतिष्ठेत । यो वै ब्राह्मणं वा शूद्रसमानोऽनुचरति क्षत्रियं वाऽयं मे दास्यत्ययं मे गृहान्करिष्यतीति यो वै तं याचेन वा कर्म्मणा वाऽभिरिराधयिषति तस्मै वै स देयं मन्यतेऽथ य ऽआह किं नु त्वं ममाऽसि यो मे न ददासीतीश्वर ऽएनं द्वेष्टोरीश्वरो निर्वेदं गन्तोस्तस्मान्नोपतिष्ठेतैतद्धिवेवैष ऽएतं याचते यदिन्धे यज्जुहोति तस्मान्नोपतिष्ठेत ॥ ६ ॥ अथ यस्मादुपैव तिष्ठेत । उत वै याचन्दातारं लभत ऽएवोतो भर्त्ता भार्य्यं नाऽनुबुध्यते स यदेवाऽऽह भार्य्यो वै तेऽस्मि बिभृहि मेत्यथैनं वेदाऽथैनं भार्य्यं मन्यते तस्मादुपैव तिष्ठेतेदमित्तु समस्तं यस्मादुपतिष्ठेत ॥ ७ ॥ प्रजापतिर्वा ऽएष भूत्वा । यावत ऽईष्टे यावदेनमनु तस्य रेतः सिञ्चति यदग्निहोत्रं जुहोतीदमेवैतत्सर्वमुपतिष्ठमानोऽनु विकरोतीदꣳ सर्वमनु प्रजनयति ॥ ८ ॥ स वा ऽउपवत्त्या प्रतिपद्यते । इयं वा ऽउप ह्येनेयमुप यद्धीदं किञ्च जायतेऽस्यां तदुपजायतेऽथ यच्चवृच्छ्रयस्यामेव तदुपोप्यते तद्वा रात्र्या भूयो-भूय ऽएवाऽक्षरयं भवति तदक्षर्य्येणैवैतद्भूम्ना प्रतिपद्यते ॥९॥ स ऽआह । 'उपप्रयन्तो ऽअध्वर'मित्यध्वरो वै यज्ञ ऽउपप्रयन्तो यज्ञमित्येवैतदाह 'मन्त्रं वोचेमाऽऽग्नय' ऽइति मन्त्रमु ह्यस्मा ऽएतद्वक्ष्यन्भवत्या'रे ऽअस्मे च शृण्वत' ऽइति यद्यप्यस्मदारका-

(१) शु० सं० अ० ३ क० ११। (२) शु० सं० अ० ३ क० ११। (३) शु० सं० अ० ३ क० ११।

दस्यथ न ऽएतच्छ्रण्वेवैवमेवैतन्मन्यस्वेत्येवैतदाह ॥१०॥ 'अग्निर्मूर्द्धा दिवः । ककुत्पतिः पृथिव्या ऽअयम् । अपाᳩ रेताᳪसि जिन्वती'त्यन्वेव धावति तद्यथा याचन्कल्याणं वदेदामुष्यायणो वै त्वमस्यलं वै त्वमेतस्मा ऽअसीत्येवमेषा ॥ ११ ॥ अथैन्द्राग्नी । 'ऽउभा वामिन्द्राग्नी ऽआहुवध्या ऽउभा राधसः सह मादयध्यै । उभा दाताराविषाᳩ रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वामि'त्येष वा ऽइन्द्रो य ऽएष तपति स यदस्तमेति तदाहवनीयं प्रविशति तदुभावेवैतत्सह सन्ता ऽउपतिष्ठत ऽउभौ मे सह सन्तौ दत्तामिति तस्मादैन्द्राग्नी ॥ १२ ॥ 'अयं ते योनिर्ऋ-त्वियः । यतो जातो ऽअरोचथाः । तं जानन्नग्न ऽआरो-हाऽथा नो वर्धया रयिमि'ति पुष्टं वै रयिर्भूयो-भूय ऽएव न ऽइदं पुष्टं कुर्वित्येवैतदाह ॥ १३ ॥ 'अयमिह प्रथमः । धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो ऽअध्वरेष्वीड्यः । यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशे-विश' ऽइत्यन्वेव धावति तद्यथा याचन्कल्याणं वदेदामुष्यायणो वै त्वमस्यलं वै त्वमेतस्मा ऽअसीत्येवमेषा यथो ऽएवैष तथो ऽएवैनमेतदाह यदाह विभ्वं विशे-विश ऽइति विभूर्ह्येष विशे-विशे ॥ १४ ॥ 'अस्य प्रत्नाम् । अनु द्युतᳪ शुक्रं दुदुहे ऽअह्रयः । पयः सहस्रसामृषिमि'ति परमा वा ऽएषा सनीनां यत्सहस्रसनिस्तदेतस्यैवाऽवरुद्ध्यै

---

(१) शु० सं० अ० ३ क० १२ । (२) शु० सं० अ० ३ क० १३ । (३) शु० सं० अ० ३, क० १४ । (४) शु० सं० अ० ३ क० १५ । (५) शु० सं० अ ३ क० १६ ।

तस्मादाह पयः सहस्रसामृपिमिति ॥ १५ ॥ तदेतत्समाहार्य्यः पङ्क्तम्। तस्योपवती प्रथमा प्रत्नवत्युत्तमाऽवोचाम तद्यस्मादुपवत्यथाऽद्व ऽएव प्रत्नं यावन्तो ह्येव सनाऽग्ने देवास्तावन्त ऽएव देवास्तस्मादद्वः प्रत्नं तदिमे ऽएवाऽन्तरेण सर्वे कामास्ते ऽअस्मा ऽइमे सञ्जानाने सर्वान्कामान्सन्नमतः ॥ १६ ॥ स वै त्रिः प्रथमां जपति । त्रिरुत्तमां त्रिवृत्प्रायणा हि यज्ञास्त्रिवृदुदयनास्तस्मात्त्रिः प्रथमां जपति त्रिरुत्तमाम् ॥ १७ ॥ यद्व वा ऽअत्राऽग्निहोत्रं जुह्वत् । वाचेन वा कर्म्मणा वा मिथ्या करोत्यात्मनस्तदुवचरत्या-युषो वा वर्चसो वा प्रजायै वा ॥ १८ ॥ तदु खलु । 'तनूपा ऽअग्नेऽसि तन्वं मे पाह्यायुर्दा ऽअग्नेऽस्यायुर्म्मे देहि वर्चोदा ऽअग्नेऽसि वर्चो मे देहि । अग्ने यन्मे तन्वा ऽऊनं तन्म ऽआपृणे'ति ॥ १९ ॥ यद्व वा ऽअत्राऽग्निहोत्रं जुह्वत् । वाचेन वा कर्म्मणा वा मिथ्या करोत्यात्मनस्तदुवचरत्यायुषो वा वर्चसो वा ऽप्रजायै वा तस्मै पुनराप्यायय्त्येवैतदाह तथो हाऽस्यैतत्पुनराप्यायते ॥ २० ॥ 'इन्धानास्त्वा । शतः हिमा द्युमन्तः समिधीमही'ति शतं वर्षाणि जीव्यास्मेत्येवैतदाह तावत्त्वा महान्तः समिधीमहीति यदाह द्युमन्तः समिधीमहीति 'वयस्वन्तो वयस्कृतः सहस्वन्तः सहस्कृतमि'ति वयस्वन्तो वयं भूयास्म वयस्कृत्त्वं भूया ऽइत्येवैतदाह सहस्वन्तो वयं भूयास्म सहस्कृत्त्वं भूया

(१) शु० सं० अ० ३ क० १७। (२) शु० सं० अ० ३. क० १८। (३) शु० सं० अ० ३. क० १८।

ऽइत्येवैतदाह। 'अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो ऽअदाभ्यमि'ति त्वया वयꣳ सपत्नाꣳपापीयसः क्रियास्मेत्येवैतदाह ॥ २१ ॥ 'चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीये'ति। त्रिरेतज्जपति रात्रिर्वै चित्रावसुः सा हीयꣳ सङ्गृह्येव चित्राणि वसति तस्मान्नाऽऽरकाच्चित्रं ददृशे ॥ २२ ॥ एतेन ह स्म वा ऽऋषयः। रात्रेः स्वस्ति पारꣳ समश्नुवत ऽएतेनो ह स्मैनान्रात्रेर्नाष्ट्रा रक्षाꣳसि न विन्दन्त्येतेनो ऽएवैष ऽएतद्रात्रेः स्वस्ति पारꣳ समश्नुत ऽएतेनो ऽएनꣳ रात्रेर्नाष्ट्रा रक्षाꣳसि न विन्दन्त्येतावन्नु तिष्ठञ्जपति ॥ २३ ॥ अथाऽऽसीनः। 'संत्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसा गथा' ऽइति तद्यदस्तं यन्नाऽऽदित्य ऽआहवनीयं प्रविशति तेनैतदाह 'समृषीणाꣳ स्तुतेने'ति तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाह 'सं प्रियेण धाम्ने'त्याहुतयो वा ऽअस्य प्रियं धामाऽऽहुतिभिरेव तदाह 'समहमायुषा सं वर्चसा सं प्रजया सꣳ रायस्पोषेण ग्मिषीये'ति यथा त्वमेतैः समगथा ऽएवमहमायुषा वर्चसा प्रजया रायस्पोषेणेति यद्ब्रूम्नेति तदेवमहमेतैः सङ्गच्छा ऽइत्येवैतदाह ॥ २४ ॥ अथ गामभ्यैति। 'अन्धं स्थाऽन्धो वो भक्षीय मह स्थ महो वो भक्षीये'ति यानि वो वीर्याणि यानि वो महाꣳसि तानि वो भक्षीयेत्येवैतदा'होर्ज्ज स्थोर्ज्जं वो भक्षीये'ति रस स्थ रसं वो भक्षीयेत्येवैतदाह 'रायस्पोष

(१) शु॰ सं॰ अ॰ ३. क॰ १८। (२) शु॰ सं॰ अ॰ ३ क॰ १८। (३) शु॰ सं॰ अ॰ ३. क॰ १९। (४) शु॰ सं॰ अ॰ ३. क॰ १९। (५) शु॰ सं॰ अ॰ ३. क॰ १९। (६) शु॰ सं॰ अ॰ ३ क॰ १९। (७) शु॰ सं॰ अ॰ ३ क॰ २०। (८) शु॰ सं॰ अ॰ ३. क॰ २०। (९) शु॰ सं॰ अ॰ ३. क॰ २०।

स्थ रायस्पोषं वो भक्षीये'ति भूमा स्थ भूमानं वो भक्षीयेत्येवैतदाह ॥ २५ ॥ 'रेवती रमद्ध्वमि'ति । रेवन्तो हि पशवस्तस्मादाह रेवती रमद्ध्वमि'त्यस्मिन्योनावस्मिन्गोष्ठेऽस्मिँल्लोकेऽस्मिन्क्षये । इहैव स्त माऽपगाते'त्यात्मन ऽएवैतदाह मदेव माऽपगातेति ॥ २६ ॥ अथ गामभिमृशति । 'संहितासि विश्वरूपी'ति विश्वरूपा ऽइव हि पशवस्तस्मादाह विश्वरूपी'त्यूर्ज्जा माऽऽविश गौपत्येने'त्यूर्ज्जेति यदाह रसेनेति तदाह गौपत्येनेति यदाह भूम्नेति तदाह ॥ २७ ॥ अथ गार्हपत्यमभ्यैति । स गार्हपत्यमुपतिष्ठत 'ऽउप त्वाग्ने दिवे-दिवे दोषावस्तर्द्धिया वयम् । नमो भरन्त ऽएमसी'ति नम ऽएवाऽस्मा ऽएतत्करोति यथैनं न हिꣳस्यात् ॥ २८ ॥ 'राजन्तमद्ध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् । वर्धमानꣳ स्वे दम' ऽइति स्वं वै त ऽइदं यन्मम तन्नो भूयो-भूय ऽएव कुर्व्वित्येवैतदाह ॥ २९ ॥ 'स नः पितेव *सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तय' ऽइति यथा पिता पुत्राय सूपचरो नैवैनं केन चन हिनस्त्येवं नः सूपचर ऽएधि मैव त्वा केन चन हिꣳसिष्मेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥ अथ द्विपदाः । 'अग्ने त्वन्नो ऽअन्तम ऽउत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः ।

---

* 'ख ग च पुस्तकेषु 'सूनवे । अग्ने' इत्येव पाठो दृश्यते ।

(१) शु० स० अ० ३ क० २१। (२) शु० स० अ० ३ क० २१। (३) शु० स० अ० ३ क० २२। (४) शु० स० अ० ३ क० २२। (५) शु० स० अ० ३ क० २२। (६) शु० स० अ० ३ क० २३। (७) शु० स० अ० ३ क० २४। (८) शु० स० अ० ३ क० २५-२६।

वसुरग्निर्वसुश्रवा ऽअच्छा नक्षि द्युमत्तमः रयिन्दाः ॥ तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः । स नो बोधि श्रुधी हवमुरुष्या णो ऽअघायतः समस्मादि'ति ॥ ३१ ॥ यद्वा ऽआहवनीयमुपतिष्ठते । पशूँस्तद्याचते तस्मात्तमुच्चावचैश्छन्दोभिरुपतिष्ठत ऽउच्चावचा ऽइव हि पशवोऽथ यद् गार्हपत्यं पुरुषाँस्तद्याचते तद् गायत्रं प्रथमं त्रिचं गायत्रं वा ऽअग्नेश्छन्दः स्वेनैवैनमेतच्छन्दसोपपरैति ॥ ३२ ॥ अथ द्विपदाः । पुरुषच्छन्दसं वै द्विपदा द्विपाद्वा ऽअयं पुरुषः पुरुषानेवैतद्याचते पुरुषान्हि याचते तस्माद्-द्विपदाः पशुमान्ह वै पुरुषवान्भवति य ऽएवं विद्वानु-पतिष्ठते ॥ ३३ ॥ अथ गामभ्यैति । 'इड ऽएह्यदित ऽएही'तीडा हि गौरदितिर्हि गौस्तामभिमृशति 'काम्म्या ऽएते'ति मनुष्याणाꣳ ह्येतासु कामाः प्रविष्टास्तस्मादाह काम्म्या ऽएतेति 'मयि वः कामधरणं भूयादि'त्यहं वः प्रियो भूयासमित्त्येवैतदाह ॥ ३४ ॥ अथाऽन्तरेणा-ऽऽहवनीयं च गार्हपत्यं च । प्राङ् तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणो जपति 'सोमानꣳ स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य ऽऔशिजः ॥ यो रेवान्यो ऽअमीवहा वसुवित्पुष्टिव-र्द्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ मा नः शꣳसो ऽअररुषो धूर्त्तिः प्रणङ् मर्त्यस्य । रक्षा णो ब्रह्मणस्पत' ऽइति ॥ ३५ ॥ यद्वा ऽआहवनीयमुपतिष्ठते । दिवं तदुपतिष्ठ-

(१) शु० सं० अ० ३ कं० २७ । (२) शु० सं० अ० ३ कं० २७ । (३) शु० सं० अ० ३ कं० २७ । (४) शु० सं० अ० ३ कं० २८-३० ।

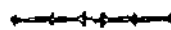
तेऽथ यद्द गार्हपत्यं पृथिवीं तदुपैतदन्तरिक्षमेषा हि दिग्बृहस्पतेरेताᳬं ह्येतद्दिशमुपतिष्ठते तस्माद्बार्हस्पत्यं जपति ॥ ३६ ॥ 'महि त्रीणामवोऽस्तु । द्युक्षं मित्रस्याऽर्यम्णः । दुराधर्षं वरुणस्य ॥ न हि तेषाममा चन नाऽध्वसु वारणेषु । ईशे रिपुरघशᳬसः ॥ ते हि पुत्रासो ऽअदितेः प्रजीवसे मर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्त्यजस्र'मिति तत्राऽस्ति नाऽध्वसु वारणेष्वित्त्येते ह वा ऽअध्वानो वारणा य ऽइमेऽन्तरेण द्यावापृथिवी ऽएतान्ह्येतदुपतिष्ठते तस्मादाह नाऽध्वसु वारणेष्विति ॥ ३७ ॥ अथैन्द्री । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सेन्द्रमेवैतदग्न्युपस्थानं कुरुते 'कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुष' ऽइति यजमानो वै दाश्वान्न यजमानाय द्रुह्यसीत्येवैतदा'होपोपेन्नु मघवन्भूय ऽइन्नु ते दानं देवस्य पृच्यत' ऽइति भूयो भूय ऽएव न ऽइदं पुष्टं कुर्वित्त्येवैतदाह ॥ ३८ ॥ अथ सावित्री । सविता वै देवानां प्रसविता तथो हाऽस्मा ऽएते सवितृप्रसूता ऽएव सर्वे कामाः समृध्यन्ते 'तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयादि'ति ॥ ३९ ॥ अथाऽऽग्नेयी । तदग्नय ऽएवैतदात्मानमन्ततः परिददाति गुप्त्यै 'परि ते दूडभो रथोऽस्माँ ॥ ऽअश्नोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुष' ऽइति यजमाना वै दाश्वाᳬंसो यो ह वा ऽअस्याऽनाधृष्यतमो रथस्तेनैष यजमाना-

(१) शु० सं० अ० ३ क० ३१-३३। (२) शु० सं० अ० ३ क० ३४। (३) शु० सं० अ० ३ ३४। (४) शु० सं० अ० ३ क० ३५। (५) शु० सं० अ० ३ क० ३६।

नभिरक्षति स यस्तेऽनाधृष्यतमो रथो येन यजमानानभिरक्षसि तेन नः सर्वतोऽभिगोपायेत्येवैतदाह त्रिरेतज्जपति ॥ ४० ॥ अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति । 'इदं मेऽयं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनवदि'ति यदि पुत्रो न स्यादप्यात्मन एव नाम गृह्णीयात् ॥ ४१ ॥

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ हुतेऽग्निहोत्र उपतिष्ठते । 'भूर्भुवः स्वरि'ति तत्सत्येनैवैतद्वाचः समर्द्धयति यदाह भूर्भुवः स्वरिति तया समृद्ध्याऽऽशिषमाशास्ते 'सुप्रजाः प्रजाभिस्स्यामि'ति तत्प्रजामाशास्ते 'सुवीरो वीरैरि'ति तद्वीरानाशास्ते 'सुपोषः पोषैरि'ति तत्पुष्टिमाशास्ते ॥ १ ॥ यद्वा अदो दीर्घमग्न्युपस्थानम् । आशीरेव साऽऽशीरियं तदेतावतैवैतत्सर्वमाप्नोति तस्मादेतेनैवोपतिष्ठेतैतेन न्वेव वयमुपचराम इति ह स्माऽऽहाऽऽसुरिः ॥ २ ॥ अथ प्रवत्स्यन् । गार्हपत्यमेवाग्र उपतिष्ठतेऽथाऽऽहवनीयः ॥ ३ ॥ स गार्हपत्यमुपतिष्ठते । 'नर्य्य प्रजाम्मे पाही'ति प्रजाया हैष ईष्टे तत्प्रजामेवाऽस्मा एतत्परिददाति गुप्त्यै ॥ ४ ॥ अथाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते । 'शंस्य पशून्मे पाही'ति

(१) तै॰ ब्रा॰ ५ १ । (२) शु॰ सं॰ अ॰ ३ क॰ ३७ । (३) शु॰ सं॰ अ॰ ३ क॰ ३७ । (४) शु॰ सं॰ अ॰ ३ क॰ ३७ । (५) शु॰ सं॰ अ॰ ३ क॰ ३७ । (६) शु॰ सं॰ अ॰ ३ क॰ ३७ । (७) शु॰ सं॰ अ॰ ३ क॰ ३७ ।

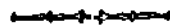
पशूनाᳯ हैव ऽईष्टे तत्पशूनेवाऽस्मा ऽएतत्परिददाति गुप्त्यै ॥५॥ अथ प्र वा व्व्रजति प्र वा धावयति । स यत्र वेलां मन्यते तत्स्यन्त्वा वाचं विसृजतेऽथ प्रोष्य परेक्ष्य यत्र वेलां मन्यते तद्वाचं यच्छति स यद्यपि राजाऽन्तरेण स्यान्नैव तमु-पेयात् ॥ ६ ॥ स ऽआहवनीयमेवाऽग्र ऽउपतिष्ठते । अथ गार्हपत्यं गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तद् गृहेष्वेवै-तत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥७॥ स ऽआहवनीयमुपतिष्ठते । '(१)आगन्म विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम् । अग्ने सम्राडभि द्युम्नमभि सह ऽआयच्छस्वे'त्यथोपविश्य तृणान्यपलुम्पति ॥ ८ ॥ अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठते । '(२)अयमग्निर्गृहपतिर्गार्ह-पत्यः प्रजाया वसुवित्तमः । अग्ने गृहपतेऽभिद्युम्नमभि सह ऽआयच्छस्वे'त्यथोपविश्य तृणान्यपलुम्पत्येतद्ध जपेनैतेन न्वेव भूयिष्ठा ऽइवोपतिष्ठन्ते ॥ ९ ॥ स वै खलु तूष्णी-मेवोपतिष्ठेत । इदं वै यस्मिन्न्वसति ब्राह्मणो वा राजा वा श्रेयान्मनुष्यो न्वेव तमेव नाऽर्हति वक्तुमिदं मे त्वं गोपाय प्राऽहं वत्स्यामीत्यथाऽस्मिन्नेते श्रेयाᳯसो वसन्ति देवा ऽअग्नयः क ऽउ तानर्हति वक्तुमिदं मे यूयं गोपायत प्राऽहं वत्स्यामीति ॥१०॥ मनो ह वै देवा मनुष्यस्याऽऽजानन्ति । स वेद गार्हपत्यः परिदां मेदमुपागादिति तूष्णीमेवाऽऽहवनीय-मुपतिष्ठते स वेदाऽऽहवनीयः परिदां मेदमुपाऽगादिति ॥११॥ अथ प्र वा व्व्रजति प्र वा धावयति । स यत्र वेलां* मन्यते

(१) शु० सं० अ० ३ कं० ३८ । (२) शु० सं० अ० ३ कं० ३९ ।

* 'ग च' पुस्तकयो 'वेला' इत्यत्र 'वेरो' इति पाठ ।

तत्स्यन्त्वा वाचं विसृजतेऽथ प्रोष्य परेक्ष्य यत्र वेलां मन्यते तद्वाचं यच्छति स यद्यपि राजाऽन्तरेण स्यान्नैव तमुपेयात् ॥ १२ ॥ स ऽआहवनीयमेवाऽग्र ऽउपतिष्ठते । अथ गार्हपत्यं तूष्णीमेवाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते तूष्णीमुपविश्य तृणान्यपलुम्पति तूष्णीमेव गार्हपत्यमुपतिष्ठते तूष्णीमुपविश्य तृणान्युपलुम्पति ॥ १३ ॥ अथाऽतो गृहाणामेवोपचारः । एतद्ध वै गृहपतेः प्रोषुष ऽआगताद् गृहाः समुद्रस्ता ऽइव भवन्ति किमयमिह वदिष्यति किं वा करिष्यतीति स यो ह तत्र किंचिद्वदति वा करोति वा तस्माद् गृहाः प्रत्रसन्ति तस्येश्वरः कुलं विक्षोब्धोरथ यो ह तत्र न वदति न किं चन करोति तं गृहा ऽउपसुश्रयन्ते न वा ऽअयमिहाऽवादीन्न किं चनाऽकरदिति स यदिह्वाऽपि सुक्रुद्ध ऽइव स्याच्छ ऽएव ततस्तत्कुर्यांद्यद्वदिष्यन्वा करिष्यन्वा स्यादेष ऽउ गृहाणामुपचारः ॥ १४ ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

प्रजापतिं वै भूतान्युपाऽऽसीदन् । प्रजा वै भूतानि वि नो धेहि यथा जीवामेति ततो देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपाऽऽसीदँस्तानब्रवीद्यज्ञो वोऽन्नममृतत्वं व ऽऊर्ग्वः सूर्यो वो ज्योतिरिति ॥ १ ॥ अथैनं पितरः । प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपाऽऽसीदँस्तानब्रवीन्मासि-मासि वोऽशनꣳ स्वधा वो मनोजवो

वश्चन्द्रमा वो ज्योतिरिति ॥ २ ॥ अथैनं मनुष्याः। प्प्राव्वृता ऽउपस्थं कृत्त्वोपाऽऽसीदँस्तानब्रवीत्सायं प्रातर्वो-ऽशनं प्रजा वो मृत्युर्वोऽग्निर्वो ज्योतिरिति ॥ ३ ॥ अथैनं पशव ऽउपाऽऽसीदन्। तेभ्यः स्वैपमेव चकार यदैव यूयं कदा च लभाद्वै यदि काले यद्यनाकालेऽथैवाऽश्नाथेति तस्मादेते यदैव कदा च लभन्ते यदि काले यद्यनाकाले-ऽथैवाऽश्नन्ति ॥ ४ ॥ अथ हैनꣳ शश्वदप्प्यसुरा ऽउपसेदु-रित्याहुः। तेभ्यस्तमश्च मायां च प्प्रददावस्त्यहैवाऽसुर-मायेतीव पराभूता ह त्वेव ताः प्प्रजास्ता ऽइमाः प्प्रजास्त-थैवोपजीवन्ति यथैवाऽऽभ्यः प्प्रजापतिर्व्यदधात् ॥५॥ नैव देवा ऽअतिक्रामन्ति। न पितरो न पशवो मनुष्या ऽएवैके-ऽतिक्रामन्ति तस्माद्यो मनुष्याणां मेद्यत्यशुभे मेद्यति विहूर्च्छति हि न ह्ययनाय चन भवत्यनृतꣳ हि कृत्त्वा मेद्यति तस्मादु सायम्प्रातराश्येव स्यात्स यो हैवं विद्वान्त्सा-यम्प्रातराशी भवति सर्वꣳ हैवाऽऽयुरेति यदु ह किं च वाचा व्याहरति तदु हैव भवत्येतद्धि देवसत्त्यं गोपायति तद्वैत-त्तेजो नाम ब्राह्मणं य ऽएतस्य व्रतꣳ शक्नोति चरितुम् ॥ ६ ॥ तद्वा ऽएतत्। मासि-मास्येव पितृभ्यो ददतो यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशेऽथैभ्यो ददात्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स ऽएतां रात्रिं क्षीयते तस्मिन्क्षीणे ददाति तथैभ्योऽसमदं करोत्यथ यदक्षीणे दद्यात्समदꣳ ह कुर्य्याद्देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च तस्माद्यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशेऽथैभ्यो ददाति ॥ ७ ॥ स वा ऽअप-

राह्ले ददाति । पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनो मनुष्यणामपराह्णः पितॄणां तस्मादपराह्ले ददाति ॥ ८ ॥ स जघनेन गार्हपत्यम् । प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणासीन ऽएतं गृह्णाति स तत ऽएवोपोत्थायोत्तरेणाऽन्वाहार्य्यपचनं दक्षिणा तिष्ठन्न् वहन्ति सकृत्फलीकरोति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मात्सकृत्फलीकरोति ॥ ९ ॥ तछ्रपयति । तस्मिन्नधिश्रित ऽआज्यं प्रत्यानयत्यग्नौ वै देवेभ्यो जुह्वत्युद्धरन्ति मनुष्येभ्योऽथैव पितॄणां तस्मादधिश्रित ऽआज्यं प्रत्यानयति ॥ १० ॥ स ऽउद्वास्याऽग्नौ द्वे ऽआहुती जुहोति देवेभ्यः । देवान्वा ऽएष ऽउपाऽऽवर्त्तते य ऽआहिताग्निर्भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजतेऽथैतत्पितृयज्ञेनेवाऽचारीत्तद् देवेभ्यो निन्हुते स देवैः प्रसूतोऽथैतत्पितृभ्यो ददाति तस्मादुद्वास्याऽग्नौ द्वे ऽआहुती जुहोति देवेभ्यः ॥ ११ ॥ स वा ऽअग्नये च सोमाय च जुहोति । स यदग्नये जुहोति सर्वत्र ह्येवाऽग्निरन्वाभक्तोऽथ यत्सोमाय जुहोति पितृदेवत्यो वै सोमस्तस्मादग्नये च सोमाय च जुहोति ॥१२॥ स जुहोति । 'अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहे'त्यग्नौ मेक्षणमभ्यादधाति तत्स्विष्टकृद्भाजनमथ दक्षिणेनाऽन्वाहार्य्यपचनꣳ सकृदुल्लिखति तद्वेदिभाजनꣳ सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मात्सकृदुल्लिखति ॥ १३ ॥ अथ परस्तादुल्मुकं निदधाति । स यन्निधा-

* 'क' पुस्तके 'ऽथैनम्' इति पाठ ।

(१) शु० सं० अ० २ क० २९ ।

योल्मुकमथैतत्पितृभ्यो दद्यादसुररक्षसानि हैषामेतद्विमथ्नीरँस्तथो हैतत्पितृणामसुररक्षसानि न विमथ्नते तस्मात्परस्तादुल्मुकं निदधाति ॥ १४ ॥ स निदधाति। 'ये[1] रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना ऽअसुराः सन्तः स्वधया चरन्ति। परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टाँल्लोकात्प्रणुदात्यस्मादि'त्यग्निर्हि रक्षसामपहन्ता तस्मादेवं निदधाति ॥ १५ ॥ अथोदपात्रमादायाऽवनेजयति। असाववनेनिक्ष्वेत्येव यजमानस्य पितरमसाववनेनिक्ष्वेति पितामहमसाववनेनिक्ष्वेति प्रपितामहं तद्यथाऽऽशिष्यतेऽभिषिञ्चेदेवं तत् ॥ १६ ॥ अथ सकृदाच्छिन्नान्युपमूलं दिनानि भवन्ति। अग्रमिव वै देवानां मध्यमिव मनुष्याणां मूलमिव पितृणां तस्मादुपमूलं दिनानि भवन्ति सकृदाच्छिन्नानि भवन्ति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मात्सकृदाच्छिन्नानि भवन्ति ॥ १७ ॥ तानि दक्षिणोपस्तृणाति। तत्र ददाति स वा ऽइति ददातीतीव वै देवेभ्यो जुह्वत्युद्धरन्ति मनुष्येभ्योऽथैवं पितृणां तस्मादिति ददाति ॥ १८ ॥ स ददाति। असावेतत्त ऽइत्येव यजमानस्य पित्रे ये च त्वामन्वित्यु हैक ऽआहुस्तदु तथा न ब्रूयात्स्वयं वै तेषाꣳ सह येषाꣳ सह तस्मादु ब्रूयादसावेतत्त ऽइत्येव यजमानस्य पित्रेऽसावेतत्त ऽइति पितामहायाऽसावेतत्त ऽइति

(१) शु० रा० अ० २ क० ३०।

* "कुशोत्पाटनसमय एव मूलस्याऽधस्तात् तदूर्ध्वं एकेनैव दात्रप्रहारेण यदुत्पाटितं बर्हिः तत्सकृदाच्छिन्नमित्युच्यते"। छेदनसमये मूलस्याऽधोभाग एव छेत्तव्यो नोर्ध्वभाग इत्यर्थः। मतो मूले बर्हिः सकृदाच्छिन्नम् इति वैयाघ्रनेऽकि परास्तेति ॥

प्रपितामहाय तद्यदितः पराग्ददाति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरः ॥ १९ ॥ तत्र जपति । '[1]अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमि'ति यथाभागमश्नीतेत्येवैतदाह ॥ ॥ २० ॥ अथ पराङ् पर्य्यावर्त्तते । तिर इव वै पितरो मनुष्येभ्यस्तिर इवैतद्भवति स वा आ तमितोरासीतेत्याहुरेतावान्ह्यसुरिति स वै मुहूर्त्तमेवाऽऽसित्वा ॥ २१ ॥ अथोपपर्य्यावृत्य जपति । '[2]अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषते'ति यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाह ॥ २२ ॥ अथोदपात्रमादायाऽवनेजयति । असाववनेनिक्ष्वेत्येव यजमानस्य पितरमसाववनेनिक्ष्वेति पितामहमसाववनेनिक्ष्वेति प्रपितामहं तद्यथा †जक्षुषेऽभिषिञ्चेदेवं तत् ॥ २३ ॥ अथ नीविमुद्वृह्य नमस्करोति । पितृदेवत्या वै नीविस्तस्मान्नीविमुद्वृह्य नमस्करोति यज्ञो वै नमो यज्ञियानेवैनानेतत्करोति षट्कृत्वो नमस्करोति षड् वा ऋतवः पितरस्तस्मात्षट्कृत्वो नमस्करोति '[3]गृहान्नः पितरो दत्ते'ति गृहाणाᳬं ह पितर ईशत एषो एतस्याऽऽशीः कर्म्मणोऽथाऽवजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डान्त्स यजमानभागोऽग्नौ सकृदाच्छिन्नान्यभ्यादधाति पुनरुल्मुकमपि सृजति ॥२४॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

(१) शु० सं० अ० २ क० ३१। (२) शु० सं० अ० २ क० ३१। (३) शु० सं० अ० २ क० ३२।

† जक्षुषे भुक्तवते पुरुषाय मुखप्रक्षालनार्थं करे उदकमभिषिञ्चेदित्यर्थः। 'जक्षुषे' इत्यत्र अदेर्लिटि क्वसुप्रत्यये 'लिट्यन्यतरस्याम्' (पा सू २ ४ ४०) इति घसादेशे पुनश्चतुर्थ्येकवचने सम्प्रसारणे च रूपमिति।

तदु होवाच कहोडः कौषीतकिः । अन्नयोर्वा ऽअयं द्यावापृथिव्यो रसोऽस्य रसस्य हुत्वा देवेभ्योऽथेममश्नामेति तस्माद्वा ऽआग्रयणेष्ट्या यजत ऽइति ॥ १ ॥ तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । देवाश्च वा ऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा ऽउभयीरोषधीर्याश्च मनुष्या ऽउपजीवन्ति याश्च पशवः कृत्ययेव त्वद्विषेणेव त्वत्प्रलिलिपुरुतैवं चिद्देवानभिभवेमेति ततो न मनुष्या ऽआशुर्न पशव ऽआलिलिशिरे ता हेमाः प्रजा ऽअनाशकेन नोत्पराबभूवुः ॥ २ ॥ तद्वै देवाः शुश्रुवुः । अनाशकेन ह वा ऽइमाः प्रजाः पराभवन्तीति ते होचुर्हन्तेदमासामपजिघाꣳसामेति केनेति यज्ञेनैवेति यज्ञेन ह स्म वै तद्देवाः कल्पयन्ते यदेषां कल्प्यमासर्षयश्च ॥ ३ ॥ ते होचुः । कस्य न ऽइदं भविष्यतीति ते मम-ममेत्येव न सम्पादयाञ्चक्रुस्ते हाऽसम्पाद्योचुराजिमेवाऽस्मिन्नजामहै स यो न ऽउज्जेष्यति तस्य न ऽइदं भविष्यतीति तथेति तस्मिन्नाऽऽजिमाजन्त ॥ ४ ॥ ताविन्द्राग्नी ऽउदजयताम् । तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवतीन्द्राग्नी ह्यस्य भागधेयमुदजयतां तौ यत्रेन्द्राग्नी ऽउज्जिगीवाꣳसौ तस्थतुस्तद्विश्वे देवा ऽअन्वाजग्मुः ॥ ५ ॥ क्षत्रं वा ऽइन्द्राग्नी । विशो विश्वे देवा यत्र वै क्षत्रमुज्जयत्यन्वाभक्ता वै तत्र विट् तद्विश्वान्देवानन्वाभजतां तस्मादेष वैश्वदेवश्चरुर्भवति ॥ ६ ॥ तं वै पुराणानां कुर्यादित्याहुः । क्षत्रं वा ऽइन्द्राग्नी

* 'ग-च' पुस्तकयोः 'कृत्यम्' इति ।

नेत्क्षत्रमभ्यारोहयाणीति तौ वा ऽउभावेव नवानाꣳ स्यातां *यद्धि पुरोडाश ऽइतरश्चरुरितरस्तेनैव क्षत्रमनभ्यारूढं तस्मादुभावेव नवानाꣳ स्याताम् ॥ ७ ॥ त ऽउ ह विश्वे देवा ऽऊचुः । अनयोर्वा ऽअयं द्यावापृथिव्व्यो रसो हन्तेमे ऽअस्मिन्नाभजामेति ताभ्यामेतं भागमकल्पयन्नेतं द्यावापृथिव्यमेककपालं पुरोडाशं तस्माद् द्यावापृथिव्य ऽएककपालः पुरोडाशो भवति तस्येयमेव कपालमेकेव हीयं तस्मादेककपालो भवति ॥ ८ ॥ तस्य परिचक्षा । यस्यै वै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते सर्वत्रैव स्विष्टकृदन्वाभक्तो ऽथैतꣳ सर्वमेव जुहोति न स्विष्टकृतेऽवद्यति सा परिचक्षोतो हुतः पर्य्यावर्त्तते ॥ ९ ॥ तदाहुः । पर्य्याभूद्वा ऽअयमेककपालो मोहिष्यति राष्ट्रमिति नाऽस्य सा परिचक्षाऽऽहवनीयो वा ऽआहुतीनां प्रतिष्ठा स यदाहवनीयं प्राप्प्याऽपि दशकृत्वः पर्य्यावर्त्तेत न तदाद्रियेत यद्वीत्वन्न्ये वदन्ति कस्तत्सन्धमुपेयात्तस्मादाज्यस्यैव यजेदाज्यꣳ ह वा ऽअनयोर्द्यावापृथिव्योः प्रत्यक्षꣳ रसस्तत्प्रत्यक्षमेवैने ऽएतस्वेन रसेन मेधेन प्रीणाति तस्मादाज्यस्यैव यजेत् ॥१०॥ एतेन वै देवाः । यज्ञेनेष्ट्वौषधीनामोषधीनां याश्च मनुष्या ऽउपजीवन्ति याश्च पशवः कृत्यामिव त्वद्विषमिव त्वदुपजघ्नुस्तत ऽआश्नन्मनुष्या ऽआलिशन्त पशवः ॥११॥ अथ यदेष ऽएतेन यजते । तन्नाऽहं श्रेवैतस्य तथा कश्चन कृत्ययेव त्वद्विषेणेव त्वत्प्रलिम्पतीति देवा ऽअकुर्वन्निति त्वेवैष

* 'क' पुस्तके 'यद्वै' इति दृश्यते ।

ऽएतत्करोति यमु चैव देवा भागमकल्पयन्त तमु चैवैभ्य-ऽएष ऽएतद्भागं करोतीमा ऽउ चैवैतदुभयीरोषधीर्याश्च मनुष्या ऽउपजीवन्ति याश्च पशवस्ता ऽअनमीवा ऽअकिल्विषाः कुरुते ता ऽअस्याऽनमीवा ऽअकिल्विषा ऽइमाः प्रजा ऽउपजीवन्ति तस्माद्वा ऽएष ऽएतेन यजते ॥ १२ ॥ तस्य प्रथमजो गौर्द्दक्षिणा । अग्रयमिव हीदः स यदीजानः स्याद्दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेताऽथैतेन यजेत यद्यु ऽअनीजानः स्याच्चातुष्प्राश्यमेवैतमोदनमन्वाहार्य्यपचने पचेयुस्तं ब्राह्मणा ऽअश्नीयुः ॥ १३ ॥ द्वया वै देवा देवाः । अहैव देवा ऽअथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्य-देवास्तद्यथा वषट्कृतः हुतमेवमस्यैतद्भवति तन्नो यच्छ्-क्नुयात्तद्द्यान्नाऽदक्षिणः हविः स्यादिति ह्याहुर्नाऽग्निहोत्रे जुहुयात्तसमदः ह कुर्य्यायदग्निहोत्रे जुहुयादन्यद्वा ऽआग्रयणमन्यदग्निहोत्रं तस्मान्नाऽग्निहोत्रे जुहुयात् ॥ १४ ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥
कण्डिकासंख्या ॥ ११३ ॥

प्रजापतिर्ह वा ऽएतेनाऽग्रे यज्ञेनेजे । प्रजाकामो बहुः प्रजया पशुभिः स्याꣳ श्रियं गच्छेयं यशः स्यामन्नादः स्यामिति ॥ १ ॥ स वै दक्षो नाम । तद्यदेनेन सोऽग्रेऽयजत तस्माद्दाक्षायणयज्ञो नामोतैनमेके वसिष्ठयज्ञ ऽइत्याचक्षत ऽएष वै वसिष्ठ ऽएतमेव तदभ्याचक्षते स ऽएतेन

यज्ञेनेजे स ऽएतेन यज्ञेनेष्ट्वा येयं प्रजापतेः प्रजातिर्या श्रीरेतद्बभूवैताᳬह वै प्रजातिं प्रजायत ऽएताᳬश्रियं गच्छति य ऽएवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते तस्माद्वा ऽएतेन यजेत ॥ २ ॥ तेनो ह तत ऽईजे। प्रतीदर्शः श्वैक्नः स ये तं प्रत्यासुस्तेषां विवचनमिवाऽऽस विवचनमिव ह वै भवति य ऽएवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते तस्माद्वा ऽएतेन यजेत ॥ ३ ॥ तमाजगाम । सुप्ला सार्ञ्जयो ब्रह्मचर्य्यं तस्मादेतं च यज्ञमनूचेऽस्यमु च सोऽनूच्य पुनः सृञ्जयाञ्जगाम ते ह सृञ्जया विदाञ्चक्रुर्य्यज्ञं वै नोऽनूच्याऽगन्निति ते होचुः सह वै नस्तद्देवैरागन्न्यो नो यज्ञमनूच्याऽगन्निति स वै सह देवः सार्ञ्जयस्तदप्येतन्निवचनमिवाऽस्त्यन्यद्वा ऽअरे सुप्ला नाम दध ऽइति स ऽएतेन यज्ञेनेजे स ऽएतेन यज्ञेनेष्ट्वा येयः सृञ्जयानां प्रजातिर्या श्रीरेतद्बभूवैताᳬह वै प्रजातिं प्रजायत ऽएताᳬश्रियं गच्छति य ऽएवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते तस्माद्वा ऽएतेन यजेत ॥ ४ ॥ तेनो ह तत ऽईजे। देवभागः श्रौतर्षः स ऽउभयेषां कुरूणां च सृञ्जयानां च पुरोहित ऽआस परमता वै सा यो न्वेवैकस्य राष्ट्रस्य पुरोहितोऽसत्सा न्वेव परमता किमु यो द्वयोः परमतामिव ह वै गच्छति य ऽएवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते तस्माद्वा ऽएतेन यजेत ॥ ५ ॥ तेनो ह तत ऽईजे । दक्षः पार्वतिस्त ऽइमेऽप्येतर्हि *दाक्षायणा राज्यमिवैव प्राप्ता

* दाक्षायणयज्ञो नाम एकस्मिन् प्रयोगे द्विर्द्विरनुष्ठेयो यागविशेषो दर्शपूर्णमासयाग एव गुणविकृतिभूतो न कर्मान्तरम् । तेन दाक्षायणयज्ञानुष्ठानपक्षे दर्शपूर्णमासयोरपि 'गुणविधानं वा सन्निधिसम्पद्वचनाभ्याम्' (का० श्रौ० सू० ४ ४ १।) इति ।

राज्यमिह वै प्राप्नोति य ऽएवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते तस्मा-द्वा ऽएतेन यजते स वा ऽएकैक ऽएवाऽनूची नाऽहं पुरोडाशो भवत्येतेनो हाऽस्याऽसपत्नानुपबाधा श्रीर्भवति स वै द्वे पौर्णमास्यौ यजते द्वे ऽअमावास्ये द्वे वै मिथुनं मिथुन-मेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ ६ ॥ अथ यत्पूर्वेद्युः । अग्नीषो-मीयेण यजते पौर्णमास्यां ते द्वे देवते द्वे वै मिथुनं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ ७ ॥ अथ प्रातः । आग्नेयः पुरोडाशो भवत्यैन्द्रः सान्नाय्यं ते द्वे देवते द्वे वै मिथुनं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ ८ ॥ अथ यत्पूर्वेद्युः । ऐन्द्राग्नेन यजतेऽमावास्यायां ते द्वे देवते द्वे वै मिथुनं मिथुनमेवै-तत्प्रजननं क्रियते ॥ ९ ॥ अथ प्रातः । आग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणी पयस्या नेद्यज्ञाद्वयानीति न्वेवाऽऽग्नेयः पुरोडाशोऽथैतावेव मित्रावरुणौ द्वे देवते द्वे वै मिथुनं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियत ऽएतदु हाऽस्य तद्रूपं येन बहुर्भवति येन प्रजायते ॥ १० ॥ अथ यत्पूर्वेद्युः । अग्नी-षोमीयेण यजते पौर्णमास्यां यमेवाऽमुमुपवसथेऽग्नीषोमीयं पशुमालभते स ऽएवाऽस्य सः ॥ ११ ॥ अथ प्रातः । आग्नेयः पुरोडाशो भवत्यैन्द्रः सान्नाय्यं प्रातः सवनमेवा-ऽस्याऽऽग्नेयः पुरोडाश ऽआग्नेयः हि प्रातः सवनमथैन्द्रः सान्नाय्यं माध्यन्दिनमेवाऽस्य तत्सवनमैन्द्रः हि माध्य-न्दिनः सवनम् ॥ १२ ॥ अथ यत्पूर्वेद्युः । ऐन्द्राग्नेन यज-तेऽमावास्यायां तृतीयसवनमेवाऽस्य तद्वैश्वदेवं वै तृतीय-सवनमिन्द्राग्नी वै विश्वेदेवाः ॥ १३ ॥ अथ प्रातः । आग्नेयः

पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणी पयस्या नेद्यज्ञादुयानीति न्वेवाऽऽग्नेयः पुरोडाशोऽथ यामेवाऽमूं मैत्रावरुणीं वशामनूबन्ध्यामालभते सैवाऽस्य मैत्रावरुणी पयस्या स पौर्णमासेन चाऽमावास्येन चेष्ट्वा यावत्सौम्येनाऽध्वरेणेष्ट्वा जयति तावज्जयति तदु खलु महायज्ञो भवति॥ १४ ॥ अथ यत्पूर्वेद्युः। अग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्यामेतेन वाऽइन्द्रो वृत्रमहन्नेतेनो ऽएव व्यजयत याऽस्येयं विजितिस्तां तथो ऽएवैष ऽएतेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ हन्ति तथो ऽएव विजयतेऽथ यत्सन्नयत्यामावास्यं वै सान्नाय्यं दूरे तद्यदमावास्येति क्षिप्रं ऽएवैतद्वृत्रं जघ्नुषे तमेतेन रसेनाऽप्रीणꣳक्षिप्रे ह वै पाप्मानमपहते य ऽएवं विद्वाꣳपौर्णमास्याꣳ सन्नयत्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमास्तमेतत्पूर्वेद्युरभिषुण्वन्ति प्रातर्भक्षयिष्यन्तस्तमेतद्भक्षयन्ति यदपक्षीयते ॥ १५ ॥ अथ यत्पूर्वेद्युः। अग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्यामभिषुणोत्येवैनमेतत्तस्मिन्नभिषुत ऽएतꣳ रसं दधात्येतेन रसेन तीव्रीकरोति स्वदयति ह वै देवेभ्यो हव्यꣳ स्वदते हाऽस्य देवेभ्यो हव्यं य ऽएवं विद्वान्पौर्णमास्याꣳ सन्नयति ॥ १६ ॥ अथ यत्पूर्वेद्युः। ऐन्द्राग्नेन यजतेऽमावास्यायां दर्शपूर्णमासयोर्वै देवते स्तऽइन्द्राग्नी ऽएव ते ऽएवैतदञ्जसा प्रत्यक्षं यजत्यञ्जसा ह वाऽअस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टं भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥१७॥ अथ प्रातः। आग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणी पयस्या नेद्यज्ञादुयानीति न्वेवाऽऽग्नेयः पुरोडाशोऽथैतावेवाऽर्द्धमासौ

मित्रावरुणौ य ऽएवाऽऽपूर्य्यते स वुरुणो योऽपक्षीयते स मित्रस्तावेताᳬ रात्रिमुभौ समागच्छतस्तदुभावेवैतत्सह सन्तौ प्प्रीणाति सर्वᳮ ह वा ऽअस्य प्प्रीतं भवति सर्वमाप्तं यु ऽएवमेतद्वेद ॥ १८ ॥ तद्वा ऽएताᳬ रात्रिम् । मित्रो वुरुणे रेतᳮ सिञ्चति तदेतेन रेतसा प्प्रजायते यदापूर्य्यते तद्यदेषाऽत्र मैत्रावरुणी पयस्याऽवक्लृप्ततमा भवति ॥ १९ ॥ सान्नाय्य-भाजना वा ऽअमावास्या । तदुदस्तत्पौर्णमास्यां क्रियते स यद्वाऽत्राऽपि सन्नयेज्जामि कुर्य्यात्समदं कुर्य्यात्तदेनमन्वय-ऽओषधिभ्यᳮ सम्भृत्याहुतिभ्योऽधिजनयति स ऽएष ऽआहुतिभ्यो जातᳮ पश्चाद्ददृशे ॥ २० ॥ मिथुनाद्द्वा ऽएनमेतत्प्रजनयति । योषा पयस्या रेतो वाजिनं तद्वा ऽअनुष्ठ्या यन्मिथुनाज्जायते तदेनमेतस्मान्मिथुनात्प्रजननात्प्र-जनयति तस्मादेषाऽत्र पयस्या भवति ॥ २१ ॥ अथ वाजिभ्यो वाजिनं जुहोति । ऋतवो वै वाजिनो रेतो वाजिनं तदृतुष्वेवैतद्रेतᳮ सिच्यते तदृतवो रेतᳮ सिक्तमिमाᳮ प्प्रजाᳮ प्प्रजनयन्ति तस्माद्वाजिभ्यो वाजिनं जुहोति ॥२२॥ स वै पश्चादिव यज्ञस्य जुहोति । पश्चाद्वै परीत्य वृषा योषामधिद्रवति तस्याᳬ रेतᳮ सिञ्चति स वै प्प्रागेवाऽग्ने जुहोत्यग्ने वीहीत्यनुवषट्करोति तत्स्विष्टकृद्भाजनᳮ स वै प्प्रागेव जुहोति ॥ २३ ॥ अथ दिशो व्याघारयति । 'दिशᳮ प्प्रदिश ऽआदिशो विदिश ऽउद्दिशो दिग्भ्यᳮ स्वाहे'ति पश्च

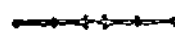
* 'स ग च' पुस्तकेषु 'तदृतुष्वेवैतत्' इत्येव लभ्यते ।

(१) शु० स० अ० ६ क० १९ ।

दिशः पञ्चर्त्तवस्तदृतुभिरेवैतद्दिशो मिथुनीकरोति ॥ २४ ॥
तद्वै पञ्चैव भक्षयन्ति। होता चाऽद्ध्वर्युश्च ब्रह्मा चाऽग्नीच्च यजमानः पञ्च वा ऽऋतवस्तदृतूनामेवैतद्रूपं क्रियते तदृतुष्वेवैतद्रेतः सिक्तं प्रतिष्ठापयति प्प्रथमो यजमानो भक्षयति प्प्रथमो रेतः परिगृह्णानीत्यथो ऽअप्युत्तमो मय्युत्तमे रेतः प्प्रतितिष्ठादित्युपहूत ऽउपह्वयस्वेति सोममेवैतत्कुर्व्वन्ति ॥ २५ ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

प्रजापतिर्ह वा ऽइदमग्र ऽएक ऽएवाऽऽस। स ऽऐक्षत कथं नु प्प्रजायेयेति सोऽश्राम्म्यत्स तपोऽतप्प्यत स प्प्रजा ऽअसृजत ता ऽअस्य प्प्रजाः सृष्टाः पराबभूवुस्तानीमानि वयाᳩसि पुरुषो वै प्प्रजापतेर्न्नेदिष्ठं द्विपाद्वा ऽअयं पुरुषस्तस्माद् द्विपादो वयाᳩसि ॥ १ ॥ स ऽऐक्षत प्प्रजापतिः। यथा न्वेव पुरैकोऽभूवमेवम्मु न्वेवाप्प्येतर्ह्येक ऽएवाऽस्मीति स द्वितीयाः ससृजे ता ऽअस्य परैव बभूवुस्तदिदं क्षुद्रᳩ सरीसृपं यदन्न्यत्सर्प्पेभ्यस्तृतीयाः ससृज ऽइत्याहुस्ता ऽअस्य परैव बभूवुस्त ऽइमे सर्प्पा ऽएता ह न्वेव द्वयीर्य्याज्ञवल्क्य ऽउवाच त्रयीरु तु पुनर्ऋचा ॥ २ ॥ सोऽर्च्चञ्छ्राम्म्यन्प्प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे। कथं नु मे प्प्रजाः सृष्टाः पराभवन्तीति स हैतदेव ददर्शाऽनशनतया वै मे प्प्रजाः

पराभवन्तीति स ऽआत्मन ऽएवाऽग्रे स्तनयोः पय ऽआप्याययाश्चक्रे स प्रजा ऽअसृजत ता ऽअस्य प्रजाः सृष्टा स्तनावेवाऽभिपद्य तास्ततः सम्बभूवुस्ता ऽइमा ऽअपराभूताः ॥ ३ ॥ तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । प्रजा ह तिस्रो ऽअत्यायमीयुरिति तद्याः पराभूतास्ता ऽएवैतदभ्यनूक्तन्यन्या ऽअर्कमभितो विविश्र ऽइत्यग्निर्वा ऽअर्कस्तद्या ऽइमाः प्रजा ऽअपराभूतास्ता ऽअग्निमभितो निविष्टास्ता ऽएवैतदभ्यनूक्तम् ॥ ४ ॥ महद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तरिति । प्रजापतिमेवैतदभ्यनूक्तं पवमानो हरित ऽआविवेशेति दिशो वै हरितस्ता ऽअयं वायुः पवमान ऽआविष्टस्ता ऽएवैपर्गभ्यनूक्ता ता ऽइमाः प्रजास्तथैव प्रजायन्ते यथैव प्रजापतिः प्रजा ऽअसृजतेदः हि यदैव स्त्रियै स्तनावाप्यायेते ऽऊधः पशूनामथैव यज्ञायते तज्जायते तास्तत स्तनावेवाऽभिपद्य सम्भवन्ति ॥ ५ ॥ तद्वै पय ऽएवाऽन्नम् । एतद्ध्यग्रे प्रजापतिरन्नमजनयत तद्वा ऽअन्नमेव प्रजा ऽअन्नाद्धि सम्भवन्तीदः हि यासां पयो भवति स्तनावेवाऽभिपद्य तास्ततः सम्भवन्त्यथ यासां पयो न भवति जातमेव ता ऽअथाऽदयन्ति तदु ता ऽअन्नादेव सम्भवन्ति तस्माद्धन्नमेव प्रजाः ॥ ६ ॥ स यः प्रजाकामः । एतेन हविषा यजतऽआत्मानमेवैतद्यज्ञं विधत्ते प्रजापतिं भूतः ॥ ७ ॥† स वा ऽआग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति। अग्निर्वै देवतानां मुखं प्रजनयिता स प्रजापतिस्तस्मादाग्नेयो भवति ॥ ८ ॥

† अत्र शतम् १२०० ।

अथ सौम्यश्चरुर्भवति। रेतो वै सोमस्तदग्नौ प्रजनयितरि सोमः रेतः सिञ्चति तत्पुरस्तान्मिथुनं प्रजननम् ॥ ९ ॥ अथ सावित्रः। द्वादशकपालो वाऽष्टाकपालो वा पुरोडाशो भवति, सविता वै देवानां प्रसविता प्रजापतिर्म्मध्यतः प्रजनयिता तस्मात्सावित्रो भवति ॥ १० ॥ अथ सारस्वतश्चरुर्भवति। पौष्णश्चरुर्योषा वै सरस्वती वृषा पूषा तत्पुनर्म्मिथुनं प्रजननमेतस्माद्वा ऽउभयतो मिथुनात्प्रजननात्प्रजापतिः प्रजाः ससृज ऽइतश्चोर्द्ध्वा ऽइतश्चाऽवाचीस्तथो ऽएवैष ऽएतस्मादुभयत ऽएव मिथुनात्प्रजननात्प्रजाः सृजत ऽइतश्चोर्द्ध्वा ऽइतश्चाऽवाचीस्तस्माद्वा ऽएतानि पञ्च हवीꣳषि भवन्ति ॥११॥ अथाऽतः पयस्याया ऽएवाऽऽयतनम्। मारुतस्तु सप्तकपालो विशो वै मरुतो देवविशस्ता हेदमनिपेद्धा ऽइव चेरुस्ताः प्रजापतिं यजमानमुपेत्योचुर्वि वै ते मथिष्यामह ऽइमाः प्रजा या ऽएतेन हविषा सक्ष्यस ऽइति ॥ १२ ॥ स ऽऐक्षत प्रजापतिः। पुरा मे पूर्वाः प्रजा ऽअभूवन्निमा ऽउ चेदिमे विमथ्नते न ततः किञ्चन परिशेक्ष्यत ऽइति तेभ्य ऽएतं भागमकल्पयदेतं मारुतः सप्तकपालं पुरोडाशः स ऽएष मारुतः सप्तकपालस्तस्मात्सप्तकपालो भवति सप्त-सप्त हि मारुतो गणस्तस्मान्मारुतः सप्तकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १३ ॥ तं वै स्वतवोभ्य ऽइति कुर्यात्। स्वयः हि तु ऽएतं भागमकुर्वतोतो स्वतवोभ्यो याज्यानुवाक्येन विन्दन्ति स ऽउ खलु मारुत ऽएव स्यात्स वा ऽएष प्रजाभ्य-

ऽएवाऽहिꣳसायै क्रियते तस्मान्मारुतः ॥ १४ ॥ अथाऽतः पयस्यैव । पयसो वै प्रजाः सम्भवन्ति पयसः सम्भूतास्तद्यत ऽएव सम्भूता यतः सम्भवन्ति तद्देवाऽऽभ्य ऽएतत्करोति तथाः पूर्वैर्हविर्भिः प्रजाः सृजते ता ऽएतस्मात्पयसऽएतस्यै पयस्यायै सम्भवन्ति ॥१५॥ तस्यां मिथुनमस्ति । योषा पयस्या रेतो वाजिनं तस्मान्मिथुनाद्विश्वमसंमितमनु प्राऽजायत तद्यदेतस्मान्मिथुनाद्विश्वमसंमितमनु प्राऽजायत तस्माद्वैश्वदेवी भवति ॥१६॥ अथ द्यावापृथिव्य ऽएककपालः पुरोडाशो भवति । एतैर्वै हविर्भिः प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां पर्य्यगृह्णात्ता ऽइमा द्यावापृथिवीभ्यां परिगृहीतास्तथो ऽएवैष ऽएतद्या ऽएतैर्हविर्भिः प्रजाः सृजते ता द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति तस्माद् द्यावापृथिव्य ऽएककपालः पुरोडाशो भवति ॥ १७ ॥ अथाऽत ऽआवृदेव । नोपकिरन्त्युत्तरवेदिं विसृष्टमसत्सर्वमसद्वैश्वदेवमसदिति त्रेधा बर्हिः सन्नद्धं भवति तत्पुनरेकधैतद्धि प्रजननस्य रूपं प्रजननमु हीदं पिता माता यज्जायते तत्तृतीयं तस्मात्त्रेधा सत्पुनरेकधा प्रस्व ऽउपसन्नद्धा भवन्ति तं प्रस्तरं गृह्णाति प्रजननमु हीदं प्रजननमु हि प्रस्वस्तस्मात्प्रसूः प्रस्तरं गृह्णाति ॥१८॥ आसाद्य हवीꣳष्यग्निं मन्थति । अग्निः ह वै जायमानमनु प्रजापतेः प्रजा जज्ञिरे तथो ऽएवैतस्याऽग्निमेव जायमानमनु प्रजा जायन्ते तस्मादासाद्य हवीꣳष्यग्निं मन्थति ॥ १९ ॥ नवप्रयाजं भवति । नवाऽनुयाजं दशाक्षरा वै विराड्‌थैताम-

भयतोऽन्यूनां विराजं करोति प्रजननायैतस्माद्वा ऽउभयतोन्न्यूनात्प्रजननात्प्रजापतिः प्रजाः ससृज ऽइतश्चोर्द्ध्वा ऽइतश्चाऽवाचीस्तथो ऽएवैष ऽएतस्मादुभयत ऽएव न्न्यूनात्प्रजननात्प्रजाः सृजत ऽइतश्चोर्द्ध्वा ऽइतश्चाऽवाचीस्तस्मान्नवप्रयाजं भवति नवाऽनुयाजम् ॥२०॥ त्रीणि समिष्टयजूᳬष्यपि भवन्ति। ज्याय ऽइव हीदᳬ हविर्य्यज्ञाद्यत्र नवप्रयाजं नवाऽनुयाजमथो ऽअप्प्येकमेव स्याद्धविर्य्यज्ञो हि तस्य प्रथमजो गौर्द्दक्षिणा ॥ २१ ॥ एतेन वै प्रजापतिः यज्ञेनेष्ट्वा। येयं प्रजापतेः प्रजातिर्या श्रीरेतद्बभूवैताᳬ ह वै प्रजातिं प्रजायत ऽएताᳬ श्रियं गच्छति य ऽएवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते तस्माद्वा ऽएतेन यजेत ॥ २२ ॥

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

†वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः। प्रजाः ससृजे ता ऽअस्य प्रजाः सृष्टा वरुणस्य यवाञ्जक्षुर्वरुण्ण्यो ह वा ऽअग्रे यवस्तद्यद्वेव वरुणस्य यवाश्प्राऽदँस्तस्माद्वरुणप्रघासा नाम ॥१॥ ता वरुणो जग्राह। ता वरुणगृहीताः परिदीर्ण्णा ऽअनन्त्यश्च प्राणन्त्यश्च शिश्रियरे च निषेदुश्च प्राणोदानौ हैवाऽऽभ्यो नाऽपचक्रमतुरथाऽन्याः सर्वा देवता ऽअपचक्रमुस्तयोर्हैं-

† चातुर्मास्यशब्देन इत क्रमात् विधास्यमानानि वैश्वदेव-वरुणप्रघास साकमेध शुनासीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाण्यभिधीयन्ते। तत्र "वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत। प्रावृषि वरुणप्रघासैः। शरदि साकमेधैः" इति। (आप० श्रौ० ८ ४ १३)। का० श्रौ० ५. १ १ सूत्रे चैव विवेचनीये।

वाऽस्य हेतोः प्रजा न पराबभूवुः ॥ २ ॥ ता ऽएतेन हविषा प्रजापतिरभिषज्यत्। तद्याश्चैवाऽस्य प्रजा जाता ऽआसन्याश्चाऽजातास्ता ऽउभयीर्वरुणपाशात्प्रा-ऽमुञ्चत्ता ऽअस्याऽनमीवा ऽअकिल्विषाः प्रजाः प्राऽजायन्त ॥ ३ ॥ अथ यदेष ऽएतैश्चतुर्थे मासि यजते। तन्नाऽऽह न्वेवैतस्य तथा प्रजा वरुणो गृह्णातीति देवा ऽअकुर्वन्निति [†]न्वेवैष ऽएतत्करोति याश्च [‡]न्वेवाऽस्य प्रजा जाता याश्चाऽजातास्ता ऽउभयीर्वरुणपाशात्प्रमुञ्चति ता ऽअस्या-ऽनमीवा ऽअकिल्विषाः प्रजाः [‡‡]प्रजायन्ते तस्माद्वा ऽएष ऽएतैश्चतुर्थे मासि यजते ॥ ४ ॥ तद्वै द्वे वेदी द्वावग्नी भवतः। तद्यद् द्वे वेदी द्वावग्नी भवतस्तदुभयत ऽएवैतद्वरुण-पाशात्प्रजाः प्रमुञ्चतीतश्चोर्ध्वा ऽइतश्चाऽवाचीस्त-स्माद् द्वे वेदी द्वावग्नी भवतः ॥ ५ ॥ स ऽउत्तरस्यामेव वेदौ। उत्तरवेदिमुपकिरति न दक्षिणस्यां क्षत्रं वै वरुणो विशो मरुतः क्षत्रमेवैतद्विश ऽउत्तरं करोति तस्मादुपर्या-सीनं क्षत्रियमधस्तादिमाः प्रजा ऽउपाऽऽसते तस्मादुत्तर-स्यामेव वेदा ऽउत्तरवेदिमुपकिरति न दक्षिणस्याम् ॥ ६ ॥ अथैतान्येव पञ्च हवींष्यपि भवन्ति। एतैर्वै हविर्भिः प्रजापतिः प्रजा ऽअसृजतैतैरुभयतो वरुण-

---

* 'ग' पुस्तके 'प्राजायत' इति।

† 'ग-च' पुस्तकयोः 'न्व्येवैष' इति।

‡ 'न्व्येवाऽस्य' इत्युक्त पुस्तकयोरेव लभ्यते।

‡‡ 'प्रजायते' इत्यपि 'ग च' पुस्तकयोरेव।

पाशात्प्रजाः प्राऽमुञ्चदितश्चोदूर्ध्वा ऽइतश्चाऽवाचीस्त-
स्माद्वा ऽएतानि पञ्च हवीꣳष्यपि भवन्ति ॥ ७ ॥ अथैन्द्राग्नो
द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । प्राणोदानौ वा ऽइन्द्राग्नी
तद्यथा पुण्यं चक्रुषे पुण्यं कुर्य्यादेवं तत्तयोर्हैवाऽस्य हेतोः
प्रजा न पराबभूवुस्तत्प्राणोदानाभ्यामेवैतत्प्रजा भिष-
ज्यति प्राणोदानौ प्रजासु दधाति तस्मादैन्द्राग्नो द्वादश-
कपालः पुरोडाशो भवति ॥ ८ ॥ उभयत्र पयस्ये भवतः ।
पयसो वै प्रजाः सम्भवन्ति पयसः सम्भूतास्तद्यत
ऽएव सम्भूता यतः सम्भवन्ति तत ऽएवैतदुभयतो
वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चतीतश्चोर्द्ध्वा ऽइतश्चाऽवा-
चीस्तस्मादुभयत्र पयस्ये भवतः ॥ ९ ॥ वारुण्युत्तरा
भवति । वरुणो ह वा ऽअस्य प्रजा ऽअगृह्णात्तत्प्रत्यक्षं
वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चति मारुती दक्षिणाऽजामितायै
न्वेव मारुती भवति जामि ह कुर्य्याद्यदुभे वारुण्यौ
स्यातामतो ह वा ऽअस्य दक्षिणतो मरुतः प्रजा ऽअजि-
घाꣳसꣳस्तानेतेन भागेनाऽशमयत्तस्मान्मारुती दक्षिणा
॥ १० ॥ तयोरुभयोरेव करीराण्यावपति । कं वै प्रजापतिः
प्रजाभ्यः करीरैरकुरुत कम्वेवैष ऽएतत्प्रजाभ्यः कुरुते
॥ ११ ॥ तयोरुभयोरेव शमीपलाशान्यावपति । शं वै
प्रजापतिः प्रजाभ्यः शमीपलाशैरकुरुत शम्वेवैष ऽएत-
त्प्रजाभ्यः कुरुते ॥ १२ ॥ अथ काय ऽएककपालः पुरो-
डाशो भवति । कं वै प्रजापतिः प्रजाभ्यः कायेनैककपालेन
पुरोडाशेनाऽकुरुत कम्वेवैष ऽएतत्प्रजाभ्यः कायेनैकक-

पालेन पुरोडाशेन कुरुते तस्मात्काय ऽएककपालः पुरोडाशो भवति ॥ १३ ॥ अथ पूर्वेद्युः । अन्वाहार्य्यपचनेऽतुषानिव यवान्कृत्वा तानीषदिवोपतप्य तेषां *करम्भपात्राणि कुर्वन्ति यावन्तो गृह्याः स्युस्तावन्त्येकेनाऽतिरिक्तानि ॥ १४ ॥ तत्राऽपि मेषं च मेषीं च कुर्वन्ति । तयोर्म्मेषे च मेष्यां च यद्यनैडकीरूर्ण्णा विन्देत्ताः प्रणिज्य निश्लेपयेद्यद्यु ऽअनैडकीर्न्न विन्देदुथो ऽअपि कुशोर्ण्णा ऽएव स्युः ॥ १५ ॥ तद्यन्मेषश्च्च मेषी च भवतः । एष वै प्रत्यक्षं व्रुरुणस्य पशुर्य्यन्मेषस्तत्प्रत्यक्षं वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चति यवमयौ भवतो यवान्हि जक्षुषीर्व्वरुणोऽगृह्णान्मिथुनौ भवतो मिथुनादेवैतद्वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चति ॥ १६ ॥ स ऽउत्तरस्यामेव पयस्यायां मेषीमवदधाति । दक्षिणस्यां मेषमेवमिव हि मिथुनं क्लृप्तमुत्तरतो हि स्त्री पुमांसमुपशेते ॥ १७ ॥ स सर्वाण्येव हवींष्यध्वर्य्युः । उत्तरस्यां वेदावासादयत्यथैतामेव पयस्यां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां वेदावासादयति ॥ १८ ॥ आसाद्य हवींष्यग्निं मन्थति । अग्निं †मन्थित्वाऽनुप्रहृत्याऽभिजुहोत्यथाऽध्वर्य्युरेवाऽऽहाऽग्नये समिध्यमानायाऽनुब्रूहीति ता ऽउभावेवेध्मावभ्याधत्त ऽउभौ समिधौ परिशिंष्ट ऽउभौ पूर्वावाघारावाघारयतो ऽथाध्वर्य्युरेवहाऽग्निमग्नीत्संमृड्ढीत्यसम्मृष्टमेव भवति सम्प्रेषितम् ॥१९॥ अथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति ।

* दीपपानसदृशानि यवपिष्टनिर्मितानि करम्भपात्राणि भवन्ति ।

† 'क' पुस्तके 'मथित्वा' इति पाठ । स एव भाष्यकारसम्मत ।

स पत्नीमुदानेष्यन्पृच्छति केन चरसीति वरुण्यं वा ऽएत-
त्स्त्री करोति यदन्यस्य सत्यन्येन चरत्यथो नेन्मेऽन्तः
शल्या जुहवदिति तस्मात्पृच्छति निरुक्तं वा ऽएनः कनीयो
भवति सत्यः हि भवति तस्माद्वेव पृच्छति सा यन्न
प्रतिजानीत ज्ञातिभ्यो हाऽस्यै तदहितः स्यात् ॥ २० ॥
तां वाचयति । 'प्रघासिनो हवामहे मरुतश्च रिशादसः ।
करम्भेण सजोषसः' ऽइति यथा पुरोऽनुवाक्यैवमेवैतयैवै-
नानेतेभ्यः पात्रेभ्यो ह्वयति ॥ २१ ॥ तानि वै प्रति
पुरुषम् । यावन्तो गृह्याः स्युस्तावन्त्येकेनाऽतिरिक्तानि
भवन्ति तत्प्रतिपुरुषमेवैतदेकैकेन या ऽअस्य प्रजा
जातास्ता वरुणपाशात्प्रमुञ्चत्येकेनाऽतिरिक्तानि भवन्ति
तद्या ऽएवाऽस्य प्रजा ऽअजातास्ता वरुणपाशात्प्रमुञ्चति
तस्मादेकेनाऽतिरिक्तानि भवन्ति ॥ २२ ॥ पात्राणि भवन्ति
पात्रेषु ह्यशनमश्यते यवमयानि भवन्ति यवाह्नि जक्षु-
षीर्वरुणोऽगृह्णाच्छूर्प्पेण जुहोति शूर्प्पेण ह्यशनं क्रियते पत्नी
जुहोति मिथुनादेवैतद्वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चति ॥ २३ ॥
पुरा यज्ञात्पुराऽऽहुतिभ्यो जुहोति । आहुतादो वै विशो
विशो वै मरुतो यत्र वै प्रजापतेः प्रजा वरुणगृहीताः
परिदीर्ण्णा ऽअनत्यश्च प्राणत्यश्च शिश्यिरे च निषेदुश्च
तद्धाऽऽसां मरुतः पाप्मानं विमेथिरे तथो ऽएवैतस्य
प्रजानां मरुतः पाप्मानं विमथ्नते तस्मात्पुरा यज्ञात्पुरा-

* 'ऽन्त शल्या' इति 'ग-च' पुस्तकयो ।

(१) शु० सं० अ० ३ क० ४४ ।

ऽऽहुतिभ्यो जुहोति ॥ २४ ॥ स वै दक्षिणेऽग्नौ जुहोति । 'यद्ग्रामे यदरण्य' ऽइति ग्रामे वा ह्यरण्ये वैनः क्रियते 'यत्सभायां यदिन्द्रिय' ऽइति यत्सभायामिति यन्मानुष ऽइति तदाह यदिन्द्रिय ऽइति यद्देवत्रेति तदाह 'यदेनश्चकृमा वयमिदं तदवयजामहे स्वाहे'ति यत्किं च वयमेनश्चकृमेदं वयं तस्मात्सर्वस्मात्प्रमुच्यामह ऽइत्येवैतदाह ॥ २५ ॥ अथैन्द्रीं मरुत्वतीं जपति । यत्र वै प्रजापतेः प्रजानां मरुतः पाप्मानं विमेथिरे तद्धेक्षाञ्चक्र ऽइमे ह मे प्रजा न विमथ्नीरन्निति ॥ २६ ॥ स ऽएतामैन्द्रीं मरुत्वतीमजपत् । क्षत्रं वा ऽइन्द्रो विशो मरुतः क्षत्रं वै विशो निषेद्धा निषिद्धा ऽअसन्निति तस्मादैन्द्री ॥ २७ ॥ 'मो षू णः । इन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः । महश्चिद्यस्य मीढुषो यव्या हविष्मतो मरुतो वन्दते गीरि'ति ॥ २८ ॥ अथैनां वाचयति । 'अकर्न्कर्म्म कर्म्मकृत' ऽइत्यकन्हि कर्म्म कर्म्म कृतः 'सह वाचा मयोभुवे'ति सह हि वाचाऽकन् 'देवेभ्यः कर्म्मकृत्वे'ति देवेभ्यो हि कर्म्मकृत्वा 'ऽस्तं प्रेत सचाभुव' ऽइत्यन्यतो ह्योढया सह *भवन्ति तस्मादाह सचाभुव ऽइत्यस्तं प्रेतेति जघनार्द्धो वा ऽएष यज्ञस्य यत्पत्नी तामेतत्प्राचीं यज्ञं

(१) शु० सं० अ० ३ क० ४५ । (२) शु० सं० अ० ३ क० ४५ । (३) शु० सं० अ० ३ क० ४५ । (४) शु० सं० अ० ३ क० ४६ । (५) शु० सं० अ० ३ क० ४७ । (६) शु० सं० अ० ३ क० ४७ । (७) शु० सं० अ० ३ क० ४७ । (८) शु० सं० अ० ३ क० ४७ ।

* 'भ्रवति' इति 'क' पुस्तके पाठः ।

प्रासीपदद् गृहा वा अस्तं गृहाः प्रतिष्ठा तद् गृहेष्वेवैना-मेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २९ ॥ प्रतिपराणीयोदैति प्रतिप्रस्थाता । सम्मृजन्त्यग्नीः सम्मृष्टेऽग्नौ ता उभा-वेवोत्तरावाघारावाघारयतोऽथाऽध्वर्युरेवाऽऽश्राव्य होतारं प्रवृणीते प्रवृतो होतोत्तरस्यै वेदेर्होतृषदन उपविशत्युपविश्य प्रसौति ता उभावेव प्रसूतौ स्रुच आदायाऽतिक्रामतो-ऽतिक्रम्याऽऽश्राव्याऽध्वर्युरेवाऽऽह समिधो यजेति यज-यजेति चतुर्थे-चतुर्थे प्रयाजे समानयमानौ नवभिः प्रयाजैश्चरतः ॥३०॥ अथाऽध्वर्युरेवाऽऽहाऽग्नयेऽनुब्रूहीति। आग्नेयमाज्यभागं ता उभावेव चतुराज्यस्याऽवदायाऽति-क्रामतोऽतिक्रम्याऽऽश्राव्याऽध्वर्युरेवाऽऽहाऽग्निं यजेति ता उभावेव वषट्कृते जुहुतः ॥ ३१ ॥ अथाऽध्वर्युरेवाऽऽह सोमायाऽनुब्रूहीति । सौम्यमाज्यभागं ता उभावेव चतुराज्यस्याऽवदायाऽतिक्रामतोऽतिक्रम्याऽऽश्राव्याऽध्व-र्युरेवाऽऽह सोमं यजेति ता उभावेव वषट्कृते जुहुतः ॥ ३२ ॥ तद्यत्किंच वाचा कर्तव्यम् । अध्वर्युरेव तत्करोति न प्रतिप्रस्थाता तद्यदध्वर्युरेवाऽऽश्रावयतीहैव यत्र वषट् क्रियते ॥ ३३ ॥ कृतानुकर एव प्रतिप्रस्थाता । क्षत्रं वै वरुणो विशो मरुतस्तत् क्षत्रायैवैतद्विशं कृतानुकरा-मनुवर्त्मानं करोति प्रत्युद्यामिनीं ह क्षत्राय विशं कुर्याद्य-द्धपि प्रतिप्रस्थाताऽऽश्रावयेत्तस्मान्न प्रतिप्रस्थाताऽऽश्राव-यति ॥ ३४ ॥ पाणावेव प्रतिप्रस्थाता । स्रुचौ कृत्वो-पाऽऽस्ते ऽथाऽध्वर्युरेवैतैर्हविर्भिः प्रचरत्याग्नेयेनाऽष्टाकपा-

लेन पुरोडाशेन सौम्येन चरुणा सावित्रेण द्वादशकपालेन वाऽष्टाकपालेन वा पुरोडाशेन सारस्वतेन चरुणा पौष्णेन चरुणैन्द्राग्नेन द्वादशकपालेन पुरोडाशेन ॥ ३५ ॥ अथैताभ्यां पयस्याभ्यां प्रचरिष्यन्तौ विपरिहरतः । स यो मेषो भवति मारुत्यां तं वारुण्यामवदधाति या मेषी भवति वारुण्यां तां मारुत्यामवदधाति तद्यदेवं विपरिहरतः क्षत्रं वै वरुणो वीर्यं पुमान्वीर्यमेवैतत्क्षत्रे धत्तोऽवीर्या वै स्त्री विशो मरुतस्तदवीर्यामेवैतद्विशं कुरुतस्तस्मादेवं विपरिहरतः ॥ ३६ ॥ अथाऽध्वर्युरेवाऽऽह वरुणायाऽनुब्रूहीति । स उपस्तृणीत आज्यमथाऽस्यै वारुण्यै पयस्यायै द्विरवद्यति सोऽन्यतरेणाऽवदानेन सह मेषमवदधात्यथोपरिष्टादाज्यस्याऽभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदाने अतिक्रामत्यतिक्रम्याऽऽश्राव्याह वरुणं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥३७॥ सव्ये पाणावध्वर्युः । स्रुचौ कृत्वा दक्षिणेन प्रतिप्रस्थाता सोऽन्वारभ्याऽऽह मरुद्भ्योऽनुब्रूहीत्युपस्तृणीत आज्यं प्रतिप्रस्थाताऽथाऽस्यै मारुत्यै पयस्यायै द्विरवद्यति सोऽन्यतरेणाऽवदानेन सह मेषीमवदधात्यथोपरिष्टादाज्यस्याऽभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदाने अतिक्रामत्यथाऽध्वर्युरेवाऽऽश्राव्याऽऽह मरुतो यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ ३८ ॥ अथाऽध्वर्युरेव कायेन । एककपालेन पुरोडाशेन प्रचरति कायेनैककपालेन पुरोडाशेन प्रचर्याऽध्वर्युरेवाऽऽहाऽग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति स सर्वेषामेव हविषामध्वर्युः सकृत्सकृदवद्यत्यथैतस्या एव पयस्यायै प्रतिप्रस्थाता सकृदवद्य-

स्यथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याऽभिघारयतस्ता ऽउभावेवाऽतिकामतोऽतिक्रम्याऽऽश्राव्याऽद्ध्वर्य्युरेवाऽऽहाऽग्निᳪ स्विष्टकृतं यजेति ता ऽउभावेव वषट्कृते जुहुतः ॥ ३९ ॥ अथाऽद्ध्वर्य्युरेव प्राशित्रमवद्यति। इडाᳪ समवदाय प्रतिप्रस्थात्रेऽतिप्रजिहीते तत्राऽपि प्रतिप्रस्थाता मारुत्यै पयस्यायै द्विरभ्यवद्यत्यथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याऽभिघारयत्युपहूय मार्जयन्ते ॥ ४० ॥ अथाऽद्ध्वर्य्युरेवाऽऽह ब्रह्मन्प्रस्थास्यामि। समिधमाधायाऽग्निमग्नीत्संमृड्ढीति स स्रुचोरेवाऽद्ध्वर्य्युः पृषदाज्यं व्यानयतेऽथ यदि प्रतिप्रस्थातुः पृषदाज्यं भवति तत्स द्वेधा व्यानयत ऽउतो तत्र पृषदाज्यं न भवति स यदेवोपभृत्याज्यं तत्स द्वेधा व्यानयते ता ऽउभावेवाऽतिक्रम्याऽऽश्राव्याऽद्ध्वर्य्युरेवाऽऽह देवान्यजेति यज—यजेति चतुर्थे—चतुर्थेऽनुयाजे समानयमानौ नवभिरनुयाजैश्चरतस्तद्यन्नवप्रयाजं भवति नवाऽनुयाजं तदुभयत ऽएवैतद्वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चतीतश्चोर्ध्वा ऽइतश्चाऽवाचीस्तस्मान्नवप्रयाजं भवति नवाऽनुयाजम् ॥ ४१ ॥ ता ऽउभावेव सादयित्वा स्रुचो व्यूहतः। स्रुचो व्युह्य परिधीन्समज्य परिधिमभिपद्याऽऽश्राव्याऽद्ध्वर्य्युरेवाऽऽहे 'पिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाये'ति सूक्तवाकः होता प्रतिपद्यतेऽथैता ऽउभावेव प्रस्तरौ समुल्लुम्पत ऽउभावनुप्रहरत ऽउभौ तृणे ऽअपच्छोपाऽऽसाते यदा होता सूक्तवाकमाह ॥ ४२ ॥

(१) का० श्रौ० सू० ३ ६ २।

अथाऽग्नीदाह 'ऽनुंप्रहरे'ति । ता ऽउभावेवाऽनुप्रहरत ऽउभावारभाना ऽउपस्पृशेते ॥ ४३ ॥ अथाऽऽह 'संवदस्वे'ति । 'अगानग्नीदगञ्छ्रावय श्रौषट् स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्म्मानुषेभ्यः शंय्योर्ब्रूही'त्यध्वर्य्युरेवैतदाह ता ऽउभावेव परिधीननुप्रहरत ऽउभौ स्रुचः सम्प्रगृह्य स्त्ये सादयतः ॥ ४४ ॥ अथाऽध्वर्य्युरेव प्रतिपरेत्य । पत्नीः संय्याजयत्युपास्त ऽएव प्रतिप्रस्थाता पत्नीः संय्याज्योदैत्यध्वर्य्युः ॥ ४५ ॥ त्रीणि समिष्टयजूᳪंषि जुहोति । तूष्णीमेव प्रतिप्रस्थाता स्रुचं प्रगृह्णाति तद्ये वैश्वदेवेन यजमानयोर्व्वाससी परिहिते स्यातां ते ऽएवाऽत्राऽपि स्यातामथाऽस्यै वारुण्यै पयस्यायै †क्षामकर्पमिश्रमादायाऽवभृथं यन्ति वरुण्यं वा ऽएतन्निर्वरुणतायै तत्र न साम गीयते न ह्यत्र साम्ना किं चन क्रियते तूष्णीमेवेत्याऽभ्यवेत्योपमारयति ॥ ४६ ॥ 'अवभृथ निचुम्पुण । निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्द्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यैर्म्मर्त्यकृतं पुरुराव्णो देव रिषस्पाही'ति कामः हैते यस्मै कामयेत तस्मै दद्यान्न हि दीक्षितवसने भवतः स यथाऽहिस्त्वचो निर्म्मुच्येतैवः सर्वस्मात्पाप्मनो निर्म्मुच्यते॥४७॥ *अथ केशश्मश्रूण्युप्त्वा । समारोह्याऽग्नी ऽउदवसायेव होतेन

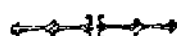
* 'उदेत्यध्वर्य्युः' इति पाठ 'क' पुस्तके ।

† 'क्षामकर्पमिश्रम्' क्षामोऽग्निपाकेन दग्ध पात्रे संलग्न, इत्यन्त इति वर्ये (इत्य विहेरासे) क्षामधाऽग्नी कर्षयेति क्षामकर्पं तेन मिश्र हविरित्यर्थ ।

(१) का॰ श्रौ॰ सू॰ ३. ६ १२। (२) का॰ श्रौ॰ सू॰ ३ ६. १५ (३) का॰ श्रौ॰ सू॰ ३ ६. १५। (४) शु॰ सं॰ अ॰ ३ क॰ ४८।

यजते न हि तदवकल्पते यदुत्तरवेदावग्निहोत्रं जुहुयात्तस्मादुद्वसति गृहानित्वा निर्म्मथ्याऽग्नी पौर्णमासेन यजत ऽउत्सन्नयज्ञ ऽइव वा ऽएष यच्चातुर्म्मास्यान्यथैष क्लृप्तः प्प्रतिष्ठितो यज्ञो यत्पौर्णमासं तत्क्लृप्तेनैवैतद्यज्ञेनाऽन्ततः प्प्रतितिष्ठति तस्मादुद्वसति ॥ ४८ ॥

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

वरुणप्प्रघासैर्वै प्प्रजापतिः। प्प्रजा वरुणपाशात्प्राऽमुञ्चत्ता ऽअस्याऽनमीवा ऽअकिल्विषाः प्प्रजाः प्प्राऽजायन्ताऽथैतैः साकमेधैरेतैर्वै देवा वृत्रमघ्नन्नेतैर्व्वेव व्व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्तां तथो ऽएवैष ऽएतैः पाप्प्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्व्यः हन्ति तथो ऽएव विजयते तस्माद्वा ऽएष ऽएतैश्चतुर्थे मासि यजते स वै द्व्यहमनूचीनाऽहं यजते ॥ १ ॥ स पूर्वेद्युः। अग्नयेऽनीकवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपत्यग्निः ह वै देवा ऽअनीकं कृत्वोपप्प्रेयुर्व्वृत्रः हनिष्प्यन्तः स तेजोऽग्निर्न्नोऽव्व्यथत तथो ऽएवैष ऽएतत्पाप्प्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्व्यः हनिष्यन्नग्निमेवाऽनीकं कृत्वोपप्प्रैति स तेजोऽग्निर्न्न व्व्यथते तस्मादग्नयेऽनीकवते ॥ २ ॥ अथ मरुद्भ्यः सान्तनपनेभ्यः। मध्यन्दिने चरुं निर्वपति मरुतो ह वै सान्तपना मध्यन्दिने व्वृत्रः सन्तेपुः स सन्तप्तोऽनन्नेव प्प्राणन्प्परिदीर्णः शिश्ये तथो ऽएवैतस्य पाप्प्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्व्यं मरुतः सान्तपनाः सन्तपन्ति तस्मान्मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः ॥ ३ ॥ अथ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः।

शाखया वत्सानपाकृत्य पवित्रवति सन्दोह्य तं चरुꣳ श्रपयति चरुरु ह्येव स यत्र क्व च तण्डुलानावपन्ति तन्मेधो देवा दधिरे प्रातर्वृत्रꣳ हनिष्यन्तस्तथो ऽएवैष ऽएतत्पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ हनिष्यन्मेधो धत्ते तस्मात्क्षीरौदनो भवति मेधो वै पयो मेधस्तण्डुलास्तमुभयं मेधमात्मन्धत्ते तस्मात्क्षीरौदनो भवति ॥ ४ ॥ तस्याऽऽवृत् । सैव स्तीर्ण्णा वेदिर्भवति या मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यस्तस्यामेव स्तीर्ण्णायां वेदौ परिधीꣳश्च शकलाꣳश्चोपनिदधाति तथा सन्दोह्य चरुꣳ श्रपयति श्रपयित्वाऽभिघार्योद्वासयति ॥५॥ अथ द्वे पिशीले वा पात्र्यौ वा निर्णेनिजति। तयोरेनं द्वेधोद्धरन्ति तयोर्म्मध्ये सर्पिरासेचने कृत्वा सर्पिरासिञ्चति स्रुवं च स्रुचं च संमार्ग्यथैता ऽओदनावादायोदैति स्रुवं च स्रुचं चाऽऽदायोदैति स ऽइमामेव स्तीर्ण्णां वेदिमभिमृश्य परिधीन्परिधाय यावतः शकलान् कामयते तावतोऽभ्यादधात्यथैता ऽओदनावासादयति स्रुवं च स्रुचं चाऽऽसादयत्युपविशति होता होतृषदने स्रुवं च स्रुचं चाऽऽददान ऽआह ॥ ६ ॥ अग्नयेऽनुब्रूहीति । आग्नेयमाज्यभागꣳ स दक्षिणस्यौदनस्य सर्पिरासेचनाच्चतुराज्यस्याऽवदायाऽतिक्रामत्यतिक्रम्याऽऽश्राव्याऽऽहाऽग्निं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ ७ ॥ अथाऽऽह सोमायाऽनुब्रूहीति । सौम्यमाज्यभागꣳ स ऽउत्तरस्यौदनस्य सर्पिरासेचनाच्चतुराज्यस्याऽवदायाऽतिक्रामत्यतिक्रम्याऽऽश्राव्याऽऽह सोमं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ ८ ॥ अथाऽऽह मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनु-

ब्रूहीति । स दक्षिणस्यौदनस्य सर्पिरासेचनात्तत ऽआज्य-मुपस्तृणीते तस्य द्विरवद्यत्यथोपरिष्टादाज्यस्याऽभिघार-यत्यतिक्रामत्यतिक्रम्म्याऽऽश्राव्व्याऽऽह मरुतो गृहमेधिनो यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ ९ ॥ अथाऽऽहाऽग्नये स्विष्ट-कृतेऽनुब्रूहीति । स ऽउत्तरस्यौदनस्य सर्पिरासेचनात्तत ऽआज्यमुपस्तृणीते तस्य द्विरवद्यत्यथोपरिष्टादाज्यस्या-ऽभिघारयत्त्यतिक्रामत्यतिक्रम्म्याऽऽश्राव्व्याऽऽहाऽग्निꣳ स्वि-ष्टकृतं यजेति वषट्कृते जुहोत्यथेडामेवाऽवद्यति न प्राशित्र-मुपहूय मार्जयन्त ऽएतन्न्वेकमयनम् ॥ १० ॥ अथेदं द्वितीयः । सैव स्तीर्ण्णा वेदिर्ब्भवति या मरुद्भ्यः सान्तपनेब्भ्यस्तस्यामेव स्तीर्ण्णायां वेदौ परिधीꣳश्च शकलाँ-श्चोपनिदधाति तथा सन्दोह्य चरुꣳ श्रपयति †नेदेव प्रति-वेशमाज्यमधिश्रयति श्रपयित्त्वाऽभिघार्य्योद्वास्याऽनक्ति स्था-ल्यामाज्यमुद्वासयति स्रुवं च स्रुचं च संमार्ष्ट्यथैतः सोखमेव चरुमादायोदैति स्थाल्यामाज्यमादायोदैति स्रुवं च स्रुचं चाऽऽदायोदैति स ऽइमामेव स्तीर्ण्णां वेदिमभिमृश्य परि-धीन्परिधाय यावतः शकलान्कामयते तावतोऽब्भ्याद-धात्यथैतः सोखमेव चरुमासादयति स्थाल्यामाज्यमा-सादयति स्रुवं च स्रुचं चाऽऽसादयत्युपविशति होता होतृ-षदने स्रुवं च स्रुचं चाऽऽददान ऽआह ॥ ११ ॥ अग्नये ऽनुब्रूहीति । आग्नेयमाज्यभागः स स्थाल्यै चतुराज्य-स्याऽवदायाऽतिक्रामत्यतिक्रम्म्याऽऽश्राव्व्याऽऽहाऽग्निं यजेति

† 'क' पुस्तके 'तदेव' इति पाठो दृश्यते ।

महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुः । तेनो एव व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्तां तथो एवैष एतेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ हन्ति तथो एव विजयते तस्माद्वा एष एतेन यजते ॥ १ ॥ तस्यावृत् । उप किरन्त्युत्तरवेदिं गृह्णन्ति पृषदाज्यं मन्थन्त्यग्निं नवप्रयाजं भवति नवानुयाजं त्रीणि समिष्टयजूꣳषि भवन्त्यथैतान्येव पञ्च हवीꣳषि भवन्ति ॥ २ ॥ स यदाग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । अग्निना ह वा एनं तेजसाघ्नन्त्स तेजोऽग्निर्न्नाव्यथत तस्मादाग्नेयो भवति ॥३॥ अथ यत्सौम्यश्चरुर्भवति । सोमेन ह वा एनꣳ राज्ञाघ्नन्त्सोमराजान एव तस्मात्सौम्यश्चरुर्भवति ॥ ४ ॥ अथ यत्सावित्रः । द्वादशकपालो वाऽष्टाकपालो वा पुरोडाशो भवति सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूता हैवैनमघ्नꣳस्तस्मात्सावित्रो भवति ॥ ५ ॥ अथ यत्सारस्वतश्चरुर्भवति । वाग्वै सरस्वती वागु हैवानुममाद प्रहर जहीति तस्मात्सारस्वतश्चरुर्भवति ॥ ६ ॥ अथ यत्पौष्णश्चरुर्भवति । इयं वै पृथिवी पूषेयꣳ हैवैनं वधाय प्रतिप्रददावनया हैवैनं प्रतिप्रत्तं जघ्नुस्तस्मात्पौष्णश्चरुर्भवति ॥ ७ ॥ अथैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । एतेन हैवैनमघ्नꣳस्तेजो वा अग्निरिन्द्रियं वीर्यमिन्द्र एताभ्यामेनमुभाभ्यां वीर्याभ्यामघ्नन् ब्रह्म वा अग्निः क्षत्रमिन्द्रस्ते उभे सꣳरभ्य ब्रह्म च क्षत्रं च सयुजौ कृत्वा ताभ्यामेनमुभाभ्यां वीर्याभ्यामघ्नꣳ-

स्तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ८ ॥ अथ माहेन्द्रश्चरुर्भवति । इन्द्रो वा ऽएष पुरा वृत्रस्य वधादथ वृत्रꣳ हत्वा यथा महाराजो विजिग्यान ऽएवं महेन्द्रोऽभवत्तस्मान्माहेन्द्रश्चरुर्भवति महान्तमु चैवैन-मेतत्खलु करोति वृत्रस्य वधाय तस्माद्वेव माहेन्द्रश्च-रुर्भवति ॥ ९ ॥ अथ वैश्वकर्म्मण ऽएककपालः पुरोडाशो भवति । विश्वं वा ऽएतत्कर्म्म कृतꣳ सर्वं जितं देवाना-मासीत्साकमेधैरीजानानां विजिग्यानानां विश्वस्यैवैतस्मै-तत्कर्म्म कृतꣳ सर्वं जितं भवति साकमेधैरीजानस्य विजिग्यानस्य तस्माद्वैश्वकर्म्मण ऽएककपालः पुरोडाशो भवति ॥ १० ॥ एतेन वै देवाः । यज्ञेनेष्ट्वा येयं देवानां प्रजातिर्या श्रीरेतद्बभूवुरेताꣳ ह वै प्रजातिं प्रजायत ऽएताꣳ श्रियं गच्छति य ऽएवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते तस्माद्वा ऽएतेन यजेत ॥ ११ ॥

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुः । तेनो ऽएव व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्तामथ यानेवैषां तस्मिन्त्सं-ग्रामेऽघ्नꣳस्तान्पितृयज्ञेन समैरयन्त पितरो वै त ऽआसꣳस्त-स्मात्पितृयज्ञो नाम ॥ १ ॥ तद्वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः । एते ते ये व्यजयन्त शरद्धेमन्तः शिशिरस्त ऽउ ते यान्पुनः

वषट्कृते जुहोति ॥ १२ ॥ अथाऽऽह सोमायाऽनुब्रूहीति। सौम्यमाज्यभागꣳ स स्तथाऽस्या ऽएव चतुराज्यस्याऽवदायाऽतिक्रामत्यतिक्रम्याऽऽश्राव्याऽऽह सोमं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १३ ॥ अथाऽऽह मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनुब्रूहीति। स ऽउपस्तृणीत ऽआज्यमथाऽस्य चरोर्द्विरवद्यत्यथोपरिष्टादाज्यस्याऽभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदाने ऽअतिक्रामत्यतिक्रम्याऽऽश्राव्याऽऽह मरुतो गृहमेधिनो यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १४ ॥ अथाऽऽहाऽग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति। स ऽउपस्तृणीत ऽआज्यमथाऽस्य चरोः सकृदवद्यत्यथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याऽभिघारयति न प्रत्यनक्त्यवदानमतिक्रामत्यतिक्रम्याऽऽश्राव्याऽऽहाऽग्निꣳ स्विष्टकृतं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १५ ॥ अथेडामेवाऽवद्यति न प्राशित्रम्। उपहूय प्राऽश्नन्ति यावन्तो गृह्या हविरुच्छिष्टाशाः स्युस्तावन्तः प्राऽश्नीयुरथो ऽअप्यृत्विजः प्राऽश्नीयुरथो ऽअप्यन्ये ब्राह्मणाः प्राऽश्नीयुर्यदि बहुरोदनः स्यादथैतामनिराशितां कुम्भीमपिधाय निदधाति पूर्णदर्व्याय मातृभिर्वत्सान्त्समवार्जन्ति तदु पशवो मेधमारम्भं दधते †यवाग्वैताꣳ रात्रिमग्निहोत्रं जुहोति ‡निवान्यां प्रातर्दुहन्ति पितृयज्ञाय ॥ १६ ॥ अथ प्रातर्हुते वाऽहुते वा। यतरथा कामयेत सोऽस्या ऽअनिराशितायै कुम्भ्यै

---

* अनिराशिता शेषरहिता कुम्भीं पात्रान्तरेणाऽपिधाय, हविषा पूर्णा दर्वी यस्मिन्कर्मणि तत् पूर्णदर्व्यम् तस्मै 'पूर्णदर्व्याय' कर्मणे तदर्थं स्थापयेत् (सा० भा०)।

† तण्डुलाना शिथिल पाको यवागू ।

‡ स्वय नष्टवत्सा अन्यदीयेन वत्सेन या गौर्दुह्यते सा निवान्येत्युच्यते ।

दर्व्योपहन्ति 'पूर्णा दर्वि परापत सुपूर्णा पुनरापत। वस्नेव विक्रीणावहा ऽइषमूर्जꣳ शतक्रतवि'ति यथा पुरो ऽनुवाक्यैवमेषैतयैवैनमेतस्मै भागाय ह्वयति ॥ १७ ॥ अथर्षभमाह्वयितवै ब्रूयात्। स यदि रुयात्स वषट्कार ऽइत्यु हैक ऽआहुस्तस्मिन्वषट्कारे जुहुयादित्यथो ऽइन्द्रमेवैतत्स्वेन रूपेण ह्वयति वृत्रस्य वधायैतद्वा ऽइन्द्रस्य रूपं यदृषभस्तत्स्वेनैवैनमेतद्रूपेण ह्वयति वृत्रस्य वधाय स यदि रुयाद्वा म ऽइन्द्रो यज्ञमगन्त्सेन्द्रो मे यज्ञ ऽइति ह विद्याद्यदु न रुयाद्ब्राह्मण ऽएव दक्षिणत ऽआसीनो ब्रूयाज्जुहुधीति सैवैन्द्री वाक् ॥ १८ ॥ स जुहोति। 'देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे। निहारं च हरासि मे निहारं निहराणि ते स्वाहे'ति ॥ १९ ॥ अथ मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः। सप्तकपालं पुरोडाशं निर्वपति मरुतो ह वै क्रीडिनो वृत्रꣳ हनिष्यन्तमिन्द्रमागतं तमभितः परिचिक्रीडुर्महयन्तस्तथो ऽएवैतं पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ हनिष्यन्तमभितः परिक्रीडन्ते महयन्तस्तस्मान्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यो ऽथा ऽतो महाहविष ऽएव तद्यथा महाहविषस्तथो तस्य ॥ २० ॥

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

*कण्डिका संख्या ॥ ११५ ॥

---

(१) शु० य० अ० ३ क० ४९। (२) शु० य० अ० ३ क० ५०।

* 'ग च' पुस्तकयो कण्डिकासंख्या १०५।

समैरयन्त ॥ २ ॥ अथ यदेष ऽएतेन यजते । तन्नाऽऽह
*न्वेवैतस्य तथा कश्चन घ्नन्तीति देवा ऽअकुर्वन्निति *न्वेवैष
ऽएतत्करोति यमु चैवैभ्यो देवा भागमकल्पयँस्तमु
चैवैभ्य ऽएष ऽएतद्भागं करोति यानु चैव देवाः समैरयन्त
तानु चैवैतदवति स्वानु चैवैतत्पितृञ्छ्रेयाꣳसं लोकमुपोन्न-
यति यदु चैवाऽस्याऽत्राऽऽत्मनोऽचरणेन हन्यते वा मीयते
वा तदु चैवाऽस्यैतेन पुनराप्यायते तस्माद्वा ऽएष ऽएतेन
यजते ॥ ३ ॥ स पितृभ्यः सोमवद्भ्यः । षट्कपालं
पुरोडाशं निर्वपति सोमाय वा पितृमते षड् वा ऽऋतव
ऽऋतवः पितरस्तस्मात्षट्कपालो भवति ॥ ४ ॥ अथ
पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः । अन्वाहार्य्यपचने धानाः कुर्वन्ति
ततोऽर्द्धाः पिꣳषन्त्यर्द्धा ऽइत्येव धाना ऽअपिष्टा भवन्ति
ता धानाः पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः ॥ ५ ॥ अथ पितृभ्यो-
ऽग्निष्वात्तेभ्यः । निवान्यायै दुग्धे सकृदुपमथित ऽएक-
शलाकया मन्थो भवति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मा-
त्सकृदुपमथितो भवत्येतानि हवीꣳषि भवन्ति ॥ ६ ॥
†तद्ये सोमेनेजानाः । ते पितरः सोमवन्तोऽथ ये दत्तेन
पक्वेन लोकं जयन्ति ते पितरो बर्हिषदोऽथ ये ततो
नाऽन्यतरच्चन यानग्निरेव दहन्त्स्वदयति ते पितरोऽग्नि-
ष्वात्ता ऽएत ऽउ ते ये पितरः ॥ ७ ॥ स जघनेन गार्ह-
पत्यम् । प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणासीन ऽएतः षट्क-

* 'त्वेवैष' इति 'क' पुस्तके ।

† अत्र शतम् ११०० ॥

पालं पुरोडाशं गृह्णाति स तत ऽएवोपोत्थायोत्तरेणाऽन्वाहार्य्यपचनं दक्षिणा तिष्ठन्नवहन्ति सकृत्फलीकरोति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मात्सकृत्फलीकरोति ॥ ८ ॥ स दक्षिणेन दृषदुपले ऽउपदधाति । दक्षिणार्द्धे गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपदधाति तद्यदेतां दक्षिणां दिशः सचन्त ऽएषा हि दिक् पितृणां तस्मादेतां दक्षिणां दिशः सचन्ते ॥ ९ ॥ अथ दक्षिणेनाऽन्वाहार्य्यपचनम् । चतुःस्रक्तिं वेदिं करोत्यवान्तरदिशोऽनुस्रक्तीः करोति चतस्रो वा ऽअवान्तरदिशोऽवान्तरदिशो वै पितरस्तस्मादवान्तरदिशोऽनुस्रक्तीः करोति ॥ १० ॥ तन्मध्येऽग्निः समादधाति । पुरस्ताद्वै देवाः प्रत्यञ्चो मनुष्यानभ्युपाऽऽवृत्तास्तस्मात्तेभ्यः प्राङ् तिष्ठञ्जुहोति सर्वतः पितरोऽवान्तरदिशो वै पितरः सर्वत ऽइव हीमा ऽअवान्तरदिशस्तस्मान्मध्येऽग्निः समादधाति ॥ ११ ॥ स तत ऽएव प्राक् स्तम्बयजुर्हरति । स्तम्बयजुर्हृत्वाऽथेत्येवाऽग्रे परिग्राहास्यथेत्यथेति पूर्वेण परिग्राहेण परिगृह्य लिखति हरति यज्ञाग्र्यं भवति स तथैवोत्तरेण परिग्रहेण परिगृह्णात्युत्तरेण परिग्रहेण परिगृह्य प्रतिमृज्याऽऽह 'प्रोक्षणीरासादये'त्यासादयन्ति प्रोक्षणीरिध्मं बर्हिरुपसादयन्ति स्रुचः संमाष्ट्र्याज्येनोदेति स यज्ञोपवीती भूत्वाऽऽज्यानि गृह्णाति ॥ १२ ॥ तदाहुः । द्विरुपभृति गृह्णीयाद् द्वौ ह्यत्राऽनुयाजौ भवत ऽइति

* दर्शपूर्णमासादौ यजुर्मन्त्रेण छिन्नो दर्भ 'स्तम्बयजु' इति कातीयभूमिकायामाचार्यपादाः ।
(१) शु० य० अ० १ क० २८ ।

तद्वष्टावेव कृत्व ऽउपभृति गृह्णीयान्नेयज्ञस्य विधाया ऽअयानीति तस्मादष्टावेव कृत्व ऽउपभृति गृह्णीयादाज्यानि गृहीत्वा स पुनः प्राचीनावीती भूत्वा ॥ १३ ॥ प्रोक्षणी रज्जुर्युरादत्ते । स ऽइध्ममेवाऽग्रे प्प्रोक्षत्यथ वेदिमथाऽस्मै वर्हिः प्प्रयच्छन्ति तत्पुरस्ताद् ग्रन्थ्यासादयति तत्प्रोक्ष्योपनिनीय विस्रᳫंस्य ग्रन्थिं न प्रस्तरं गृह्णाति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मान्न प्रस्तरं गृह्णाति ॥ १४ ॥ अथ सन्नहनमनुविस्रᳫंस्य । अपसलवि त्रिः परिस्तृणन्पर्य्येति सोऽपसलवि त्रिः परिस्तीर्य्य यावत्प्रस्तरभाजनं तावत्परिशिनष्ट्यथ पुनः प्प्रसलवि त्रिः पर्य्येति यत्पुनः प्प्रसलवि त्रिः पर्य्येति तद्यानेवाऽमूंस्त्रयाङ्पितॄनन्ववाऽगात्तेभ्य ऽएवैतत्पुनरपोदेतीमᳫं स्वं लोकमभि तस्मात्पुनः प्प्रसलवि त्रिः पर्य्येति ॥ १५ ॥ स दक्षिणैव परिधीन्परिदधाति । दक्षिणा प्प्रस्तरᳫं स्तृणाति नाऽन्तर्द्दधाति विधृती सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मान्नाऽन्तर्द्दधाति विधृती ॥ १६ ॥ स तत्र जुहूमासादयति । अथ पूर्वामुपभृतमथ ध्रुवामथ पुरोडाशमथ धाना ऽअथ मन्थमासाद्य हवीᳫंषि सम्मृशति ॥ १७ ॥ ते सर्व्व ऽएव यज्ञोपवीतिनो भूत्वा । इत्थाऽद्यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात्परीतः पुरस्तादग्नीत् ॥ १८ ॥ तेनोपाᳫंशु चरन्ति । तिर ऽइव वै पितरस्तिर ऽइवैतद्यदुपाᳫंशु तस्मादुपाᳫंशु चरन्ति ॥ १९ ॥ परिवृते चरन्ति । तिर ऽइव वै पितरस्तिर ऽइवैतद्यत्परिवृतं तस्मात्परिवृते चरन्ति ॥ २० ॥ अथेध्ममभ्यादधदाह । अग्नये समिध्य-

मानायाऽनु ब्रूहीति स ऽएकामेव होता सामिधेनीं त्रिरन्वाह सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मादेकाथं होता सामिधेनीं त्रिरन्वाह ॥ २१ ॥ सोऽन्वाह । 'उशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि । उशन्नुशत ऽआवह पितॄन्हविषे ऽअत्तवे' ऽइत्यथाऽग्निमावह सोममावह पितॄन्सोमवत ऽआवह पितॄन्बर्हिषद ऽआवह पितॄनग्निष्वात्तानावह देवाँ३ ऽआज्यपाँ३ ऽआवहाऽग्निं होत्रायाऽऽवह स्वं महिमानमावहेत्यावाह्योपविशति ॥२२॥ अथाऽऽश्राव्य न होतारं प्रवृणीते । पितृयज्ञो वा ऽअयं नेद्धोतारं पितृषु दधानीति तस्मान्न होतारं प्रवृणीते सीद होतरित्येवाऽऽह्योपविशति होता होतृषदन ऽउपविश्य प्रसौति प्रसूतोऽध्वर्युः स्रुचावादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामत्यतिक्रम्याऽऽश्राव्याऽऽह समिधो यजेति सोऽपबर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यजति प्रजा वै बर्हिर्नेत्प्रजाः पितृषु दधानीति तस्मादुपबर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यजत्यथाऽऽज्यभागाभ्यां चरत्याज्यभागाभ्यां चरित्वा ॥ २३ ॥ ते सर्वे ऽएव प्राचीनावीतिनो भूत्वा । *एतैर्हविर्भिः प्रचरिष्यन्त ऽइत्थायजमानश्च ब्रह्मा च पुरस्तात्परीतः पश्चादग्नीत्तदुताऽऽश्रावय †न्त्यो३थं स्वधेत्यस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावणथं स्वधा नम ऽइति वषट्कारः ॥ २४॥

(१) शु० स० अ० २० कं० ७० । ऋ० सं० १० १६ ११ ।

* 'ख ग घ' पुस्तकेषु 'एतैर्वै हविर्भि' इति पाठ ।

† ॐ स्वधा, इत्यादिषु स्थानापत्या प्लुत स्यादेवेति । 'नित्या प्लुतय ' इत्याश्वलायन श्रौतसूत्रनियमात् । तेन ॐ स्वधेत्यत्र ओ स्वशब्दगतोऽकारश्च प्लुतौ 'ओ३ स्वा३धा, स्वा३धा नम , अस्तु स्वा३धा' इति । एव 'ये यजामहे' इत्यत्र 'ये३ स्वधामहे' इत्यपि ध्येयम् ।

तदुहोवाचाऽऽसुरिः । आश्रावयेयुरेव प्रत्याश्रावयेयुर्वषट्कुर्युर्न्नेवज्ञस्य विधाया ऽअयामेति ॥ २५ ॥ अथाऽऽह पितृभ्यः सोमवद्भ्योऽनुब्रूहीति । सोमाय वा पितृमते स द्वे पुरोऽनुवाक्ये ऽअन्वाहैकया वै देवान्प्रच्च्यावयन्ति द्वाभ्यां पितॄन्त्सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्माद् द्वे पुरोऽनुवाक्ये ऽअन्वाह ॥ २६ ॥ स ऽउपस्तृणीत ऽआज्यम् । अथाऽस्य पुरोडाशस्याऽवद्यति स तेनैव सह धानानां तेन सह मन्थस्य तत्सकृदुवदधात्यथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याऽभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदानानि नाऽतिक्रामतीत ऽएवोपोत्थायाऽऽश्राव्याऽऽह पितॄन्त्सोमवतो यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ २७ ॥ अथाऽऽह पितृभ्यो बर्हिषद्भ्योऽनुब्रूहीति । स ऽउपस्तृणीत ऽआज्यमथाऽऽसां धानानामवद्यति स तेनैव सह मन्थस्य तेन सह पुरोडाशस्य तत्सकृदुवदधात्यथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याऽभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदानानि नाऽतिक्रामतीत ऽएवोपोत्थायाऽऽश्राव्याऽऽह पितॄन्बर्हिषदो यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ २८ ॥ अथाऽऽह पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽनुब्रूहीति । स ऽउपस्तृणीत ऽआज्यमथाऽस्य मन्थस्याऽवद्यति स तेनैव सह पुरोडाशस्य तेन सह धानानां तत्सकृदुवदधात्यथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याऽभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदानानि नाऽतिक्रामतीत ऽएवोपोत्थायाऽऽश्राव्याऽऽह पितॄनग्निष्वात्तान्यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ २९ ॥ अथाऽऽहाऽग्नये कव्यवाहनायाऽनुब्रूहीति । तस्स्विष्टकृते हव्यवाहनो वै

देवानां कव्यवाहनः पितॄणां तस्मादाहाऽग्नये कव्यवाहनायाऽनुब्रूहीति ॥ ३० ॥ स उपस्तृणीत आज्यम्। अथाऽस्य पुरोडाशस्याऽवद्यति स तेनैव सह धानानां तेन सह मन्थस्य तत्सकृदुवदधात्यथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याऽभिघारयति न प्रत्यनक्त्यवदानानि नाऽतिक्रामतीत एवोपोत्थायाऽऽश्राव्याऽऽहाऽग्निं कव्यवाहनं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ ३१ ॥ स यन्नाऽतिक्रामति। इत एवोपोत्थायं जुहोति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरोऽथ यत्सकृत्सकृत्सर्वेषाꣳ हविषाꣳ समवद्यति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरोऽथ यद्द्यतिपङ्क्तमवदानान्यवद्यत्यृतवो वै पितर ऋतूनेवैतद्द्यतिपजत्यृतूनन्तस्न्दधाति तस्माद्द्यतिपङ्क्तमवदानान्यवद्यति ॥ ३२ ॥ तद्धैके। एतमेव होत्रे मन्थमादधति तꣳ होतोपहूयाऽवैव जिघ्रति तं ब्रह्मणे प्रयच्छति तं ब्रह्माऽवैव जिघ्रति तमग्नीधे प्रयच्छति तमग्नीदवैव जिघ्रत्येतन्न्वेवोत कुर्वन्ति यथा त्वेवेतरस्य यजुस्येडाप्राशित्रञ्च समवद्यन्त्येवमेवैतस्याऽपि समवद्येयुस्तामुपहूयाऽवैव जिघ्रन्ति न प्राऽश्नन्ति प्राऽशितव्यं त्वेव वयं मन्यामह इति ह स्माऽऽहाऽऽसुरिर्य्यस्य कस्य चाऽग्नौ जुह्वतीति ॥ ३३ ॥ अथ यतरो दास्यन्भवति। यद्यध्वर्य्युर्वा यजमानो वा स उदपात्रमादायाऽपसलवि त्रिः परिषिञ्चन्पर्य्येति स यजमानस्य पितरमवनेजयत्यसाववनेनिक्ष्वेत्यसाववनेनिक्ष्वेति पितामहमसाववनेनिक्ष्वेति प्रपितामहं तद्यथाऽऽशिष्यते-

* 'ख ग घ' पुस्तकेषु 'न्वेवैतत्' इति।

ऽभिषिञ्चेदेवं तत् ॥ ३४ ॥ अथाऽस्य पुरोडाशस्याऽवदाय । सव्ये पाणौ कुरुते धानानामवदाय सव्ये पाणौ कुरुते मन्थस्याऽवदाय सव्ये पाणौ कुरुते ॥ ३५ ॥ स ये मामवान्तरदिशमनु स्रक्तिः । तस्यां यजमानस्य पित्रे ददात्यसावेतत्त ऽइत्यथ ये मामवान्तरदिशमनु स्रक्तिस्तस्यां यजमानस्य पितामहाय ददात्यसावेतत्त ऽइत्यथ ये मामवान्तरदिशमनु स्रक्तिस्तस्यां यजमानस्य प्रपितामहाय ददात्यसावेतत्त ऽइत्यथ ये मामवान्तरदिशमनु स्रक्तिस्तस्यां निमृष्टे- 'ऽत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमि'ति यथाभागमश्नीतेत्येवैतदाह तद्यदेवं पितृभ्यो ददाति तेनो स्वान्पितॄनेतस्माद्यज्ञान्नाऽन्तरेति ॥३६॥ ते सर्वे ऽएव यज्ञोपवीतिनो भूत्वा। उदञ्च ऽउपनिष्क्रम्याऽऽहवनीयमुपतिष्ठन्ते देवान्वा ऽएष ऽउपाऽऽवर्त्तते य ऽआहिताग्निर्भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजतेऽथैतत्पितृयज्ञेनेवाऽचारिषुस्तदु देवेभ्यो निन्हुवते ॥३७॥ ऐन्द्रीभ्यामाहवनीयमुपतिष्ठन्ते। इन्द्रो ह्याहवनीयो 'ऽक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया ऽअधूषत । अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजान्विन्द्र ते हरी ॥ सुसन्दृशं त्वा वयं मघवन्वन्दिषीमहि । प्र नूनं पूर्णवन्धुरस्तुतो यासि वशाँ ३ ॥ ऽअनु योजाऽन्विन्द्र ते हरी' ऽइति ॥३८॥ अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते । 'मनो न्वाह्वामहे नाराशꣳसेन स्तोमेन । पितॄणां च मन्मभिः ॥ आ न

(१) शु० स० अ० २ क० ३१ । (२) शु० स० अ० ३ क० ५१, ५२ । (३) शु० स० अ० ३ क० ५३–५४ ।

ऽएतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे। ज्योक्च सूर्य्यं दृशे॥ पुनर्न्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः। जीवं व्व्रातः सचेमहीति पितृयज्ञेनेव वा ऽएतद्चारिपुरुतदु खलु पुनर्जीवानपि पद्यन्ते तस्मादाह जीवं व्व्रातः सचेमहीति ॥३९॥ अथ यतरो ददाति। स पुनः प्राचीनावीती भूत्वाऽभिप्रपद्य जप'त्यमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिपते'ति यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाह ॥४०॥ अथोदपात्रमादाय। पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन्पर्य्येति स यजमानस्य पितरमवनेजयत्यसाववनेनिक्ष्वेत्यसाववनेनिक्ष्वेति पितामहमसाववनेनिक्ष्वेति प्रपितामहन्तद्यथा जक्षुपेऽभिषिञ्चेदेवं तत्तद्यत्पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन्पर्य्येति प्रसलवि न ऽइदं कर्म्माऽनुसन्तिष्ठाता ऽइति तस्मात्पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन्पर्य्येति ॥ ४१ ॥ अथ नीविमुद्वृह्य नमस्करोति । पितृदेवत्या वै नीविः स्तस्मान्नीविमुद्वृह्य नमस्करोति यज्ञो वै नमो यज्ञियानेवैनानेतत्करोति षट्कृत्वो नमस्करोति षड्वा ऽऋतव ऽऋतवः पितरस्तदृतुष्वेवैतद्यज्ञं प्रतिष्ठापयति तस्मात्षट्कृत्वो नमस्करोति 'गृहान्नः पितरो दत्ते'ति गृहाणाᳬ ह पितर ऽईशत ऽएषो ऽएतस्याऽऽशीः कर्म्मणः ॥४२॥ ते सर्व्व ऽएव यज्ञोपवीतिनो भूत्वा। अनुयाजाभ्यां प्रचरिष्यन्त ऽइत्याग्रजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात्परीतः पुरस्तादग्नीदुपविशति होता होतृषदने ॥ ४३ ॥ अथाऽऽह ब्रह्मन्प्र-

(१) शु० स० अ० २ क० ३१। (२) शु० स० अ० २ क० ३२।

स्थास्यामि । समिधमाधायाऽग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीति स्रुचावादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामत्यतिक्रम्याऽऽश्राव्याऽऽह देवान्यजेति सोऽपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ यजति प्रजा वै बर्हिर्नेत्प्रजाः पितृषु दधानीति तस्मादपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ यजति ॥ ४४ ॥ अथ सादयित्वा स्रुचौ व्यूहति । स्रुचौ व्युह्य परिधीन्त्समज्य परिधिमभिपद्याऽऽश्राव्याऽऽहे[1]'पिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाये'ति सूक्तवाकः होता प्रतिपद्यते नाऽध्वर्युः प्रस्तरः संमुल्लुम्पतीत्येवोपाऽऽस्ते यदा होता सूक्तवाकमाह ॥ ४५ ॥ अथाऽग्नीदाहाऽनुप्रहरेति । स न किञ्चनाऽनुप्रहरति तूष्णीमेवाऽऽत्मानमुपस्पृशति ॥ ४६ ॥ अथाऽऽह 'संवदस्वे'ति । 'अगानग्नीदगञ्छ्रावय श्रौषट् स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंय्योर्ब्रूही'त्युपस्पृशत्येव परिधीन्नाऽनुप्रहरत्यथैतद्बर्हिरनुसमस्यति परिधींश्च ॥ ४७ ॥ तद्धैके । हविरुच्छिष्टमनु समस्यन्ति तदु तथा न कुर्याद्धुतोच्छिष्टं वा ऽएतन्नेद्धुतोच्छिष्टमग्नौ जुहवामेति तस्मादपो वैवाऽभ्यवहरेयुः प्राऽश्नीयुर्वा ॥ ४८ ॥

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुः । तेनो ऽएव व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्तामथ यानेवैषां तस्मिन्त्सङ्ग्रामे ऽइषव ऽआच्छैँस्तानेतैरेव शल्यान्निरहरन्त ताँव्यवृहन्त

(१) का० श्रौ० सू० ३ ६. १५ । (२) का० श्रौ० सू० ३ ६. १५ ।

यत् त्र्यम्बकैरयजन्त ॥ १ ॥ अथ यदेष ऽएतैर्यजते । तन्नाऽऽह त्र्येवैतस्य तथा कश्चनेषुकोऽच्छतीति देवा ऽअकुर्वन्निति त्वेवैष ऽएतत्करोति याश्च त्वेवाऽस्य प्रजा जाता याश्चाऽजातास्ता ऽउभयी रुद्रियात्प्रमुञ्चति ता ऽअस्याऽनमीवा ऽअकिल्विषाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्माद्वा ऽएष ऽएतैर्यजते ॥ २ ॥ ते वै रौद्रा भवन्ति । रुद्रस्य हीषुस्तस्माद्रौद्रा भवन्त्येककपाला भवन्त्येकदेवत्या ऽअसन्निति तस्मादेककपाला भवन्ति ॥ ३ ॥ ते वै प्रतिपुरुषम् । यावन्तो गृह्याः स्युस्तावन्त ऽएकेनाऽतिरिक्ता भवन्ति तत्प्रतिपुरुषमेवैतदेकैकेन या ऽअस्य प्रजा जातास्ता रुद्रियात्प्रमुञ्चत्येकेनाऽतिरिक्ता भवन्ति तद्या ऽएवाऽस्य प्रजा ऽअजातास्ता रुद्रियात्प्रमुञ्चति तस्मादेकेनाऽतिरिक्ता भवन्ति ॥ ४ ॥ स जघनेन गार्हपत्यम् । यज्ञोपवीती भूत्वोदङ्ङासीन ऽएतान् गृह्णाति स तत ऽएवोपोत्थायोदङ् तिष्ठन्नवहन्त्युदीच्यौ दृषदुपले ऽउपदधात्युत्तरार्द्धे गार्हपत्यस्य कपालान्युपदधाति तद्यदेव तामुत्तरां दिशः सचन्त ऽएषा ह्येतस्य देवस्य दिक्तस्मादेतामुत्तरां दिशः सचन्ते ॥ ५ ॥ ते वा ऽअक्ताः स्युः । अक्तः हि हविस्त ऽउ वा ऽअनक्ता ऽएव स्युरभिमानुको ह रुद्रः पशून्त्स्याद्यदञ्ज्यात्तस्मादनक्ता ऽएव स्युः ॥ ६ ॥ तान्त्सार्द्धं पात्र्याश्च ससुद्वास्य । अन्वाहार्यपचनादुल्मुकमादायोदङ् परेत्य जुहोत्येषा ह्येतस्य देवस्य दिक् पथि जुहोति पथा हि स देवश्चरति चतुष्पथे जुहोत्येतद्ध वा ऽअस्य जाग्धितं प्रज्ञातमवसानं

यच्चतुष्पथं तस्माच्चतुष्पथे जुहोति ॥ ७ ॥ पलाशस्य पला-
शेन मध्यमेन जुहोति । ब्रह्म वै पलाशस्य पलाशं ब्रह्मणैवै-
तज्जुहोति स सर्वेषामेवाऽवद्यत्येकस्यैव नाऽवद्यति य
ऽएषोऽतिरिक्तो भवति ॥ ८ ॥ स जुहोति । 'एष ते रुद्र
भागः सह स्वस्राऽम्बिकया तं जुषस्व स्वाहे' त्यम्बिका ह वै
नामाऽस्य स्वसा तयाऽस्यैष सह भागस्तद्यदस्यैष स्त्रिया
सह भागस्तस्मात्त्र्यम्बका नाम तद्या ऽअस्य प्रजा
जातास्ता रुद्रियात्प्रमुञ्चति ॥ ९ ॥ अथ य ऽएष ऽएको-
ऽतिरिक्तो भवति । तमाखूत्कर ऽउपकिरे'त्येष ते रुद्र भाग
ऽआखुस्ते पशु'रिति तदस्मा ऽआखुमेव पशूनामनुदिशति
तेनो ऽहुतराऽन्पशून्न हिनस्ति तद्यदुपकिरति तिर ऽइव वै
गर्भास्तिर ऽइवैतद्यदुपकीर्णं तस्माद्वा ऽउपकिरति - तद्या
ऽएवाऽस्य प्रजा ऽअजातास्ता रुद्रियात्प्रमुञ्चति ॥ १० ॥
अथ पुनरेत्य जपन्ति । 'अव रुद्रमदीमह्यव देवन्त्र्यम्बकम् ।
यथा नो वस्यसस्करद्यथा नः श्रेयसस्करद्यथा नो
व्यवसाययात् ॥ भेषजमसि भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय
भेषजः सुखम्मेषाय मेष्या' ऽइत्याशीरेवैषैतस्य कर्म्मणः
॥ ११ ॥ अथाऽपसलवि त्रिः परियन्ति । सव्व्यानूरूननुपाऽऽघ्ना-
ना'स्त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् । उर्व्वारुकमिव
बन्धनान्मृत्योर्म्मुक्षीय माऽमृताद्'इत्याशीरेवैषैतस्य कर्म्मण
ऽआशिषमेवैतदाशासते तद्व येव शमिव ग्रो मृत्योर्म्मु-

(१) शु० य० सं० ३ क० ५७। (२) शु० य० सं० ३ क० ५७। (३) शु० य० सं० ३ क० ५८, ५९। (४) शु० य० सं० ३ क० ६०।

च्च्यातै नाऽमृतात्तस्मादाह मृत्योर्म्मुक्षीय माऽमृतादिति ॥ १२ ॥ तदु ह्याऽपि कुमार्य्यः परीयुः । भगस्य भजामहा ऽइति या ह वै सा रुद्रस्य स्वसाऽम्बिका नाम सा ह वै भगस्येष्टे तस्मादु ह्याऽपि कुमार्य्यः परीयुर्भगस्य भजामहा-ऽइति ॥ १३ ॥ तासामुताऽऽसां मन्त्रोऽस्ति । 'त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय माऽमुत' ऽइति सा यदित ऽइत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह माऽमुतं ऽइति पतिभ्यस्तदाह पतयो ह्येव स्त्रियै प्प्रतिष्ठा तस्मादाह माऽमुत ऽइति ॥ १४ ॥ अथ पुनः प्प्रसलवि त्रिः परियन्ति । दक्षिणानूरूनुपाऽऽघ्नाना ऽएतेनैव मन्त्रेण तद्यत्पुनः प्प्रसलवि त्रिः परियन्ति प्प्रसलवि न ऽइदं कर्म्माऽनुसन्तिष्ठाता ऽइति तस्मात्पुनः प्प्रसलवि त्रिः परियन्ति ॥ १५ ॥ अथैतान्यजमानोऽञ्जलौ समोप्य । ऊर्द्ध्वा-नुदस्यति यथा गौर्न्नोदाप्नुयात्तदात्मभ्य ऽएवैतच्छलपा-न्निर्म्मिमते तान्निलिप्सन्त ऽउपस्पृशन्ति भेषजमेवैतत्कु-र्वते तस्मान्निलिप्सन्त ऽउपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥ तान्द्वयोर्म्मू-तकयोरुपनह्य । वेणुयष्ट्यां वा कुपे वोभयत ऽआबद्ध्योदङ् परेत्य यदि वृक्षं वा स्थाणुं वा वेणुं वा वल्मीकं वा विन्देत्तस्मिन्नासज'[1]त्येतत्ते[2] रुद्राऽवसं तेन परो मूजवतो-ऽतीही'त्यवसेन वा ऽअद्ध्वानं यन्ति तदेनः साऽवसमेवा-ऽस्त्ववाऽर्जति यत्र—यत्राऽस्य चरणं तदस्त्वत्र ह वा ऽअस्य परो मूजवद्भ्यश्चरणं तस्मादाह तेन परो मूजवतोऽतीही-

(१) शु० स० अ० ३ क० ६० । (२) शु० स० अ० ३ क० ६१ ।

'स्यवतततधन्वा पिनाकावस' ऽइत्यहिꣳ सन्नꣳ शिवोऽतीहीत्येवैतदाह 'कृत्तिवासा' ऽइति निष्वापयत्येवैनमेतत्स्वपन्नु हि न कश्चन हिनस्ति तस्मादाह कृत्तिवासा ऽइति ॥१७॥ अथ दक्षिणान्न्वाहूनन्न्वावर्त्तन्ते । ते प्प्रतीक्षं पुनरायन्ति पुनरेत्याऽप ऽउपस्पृशन्ति रुद्रियेणेव वा ऽएतदचारिषुꣳ शान्तिरापस्तदद्भिꣳ शान्त्या शमयन्ते ॥ १८ ॥ अथ केशश्मश्रूप्वा । समारोह्याऽग्नी ऽउदवसायेव ह्येतेन यजते न हि तदवकल्पते यदुत्तरवेदावग्निहोत्रं जुहुयात्तस्मादुदवस्यति गृहानित्वा निर्म्मथ्याऽग्नी पौर्णमासेन यजत ऽउत्सन्नयज्ञऽइव वा ऽएष यच्चातुर्म्मास्यान्न्यथैष क्लृप्तꣳ प्प्रतिष्ठितो यज्ञो यत्पौर्णमासं तत्क्लृप्तेनैवैतद्यज्ञेनाऽन्ततꣳ प्प्रतितिष्ठति तस्मादुदवस्यति ॥ १९ ॥

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

अक्षय्यꣳ ह वै सुकृतं चातुर्म्मास्ययाजिनो भवति । संवत्सरꣳ हि जयति तेनाऽस्याऽक्षय्यं भवति तं वै त्रेधा विभज्य यजति त्रेधा विभज्य प्प्रजयति सर्वं वै संवत्सरꣳ सर्वं वा ऽअक्षय्यमेतेनो हाऽस्याऽक्षय्यꣳ सुकृतं भवत्यृतुरु हैवैतद् भूत्वा देवानप्प्येत्यक्षय्यमु वै देवानामेतेनो हैवा ऽस्याऽक्षय्यꣳ सुकृतं भवत्येतन्नु तद्यस्माच्चातुर्म्मास्यैर्य्यजते ॥ १ ॥ अथ यस्माच्छुनासीर्य्येण यजेत । या वै देवानाꣳ श्रीरासीत्साकमेधैरीजानानां विजिग्यानानां तच्छु-

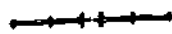
(१) शु० स० अ० ३ क० ६१ । (२) शु० स० अ० ३ क० ६१ ।

नमथ यः संवत्सरस्य प्रजितस्य रस ऽआसीत्तत्सीरः सा या चैव देवानाᳫं श्रीरासीत्साकमेधैरीजानानां विजिग्यानानां य ऽउ च संवत्सरस्य प्रजितस्य रस ऽआसीत्तमेवैतदुभयं परिगृह्याऽत्मन्कुरुते तस्माच्छुनासीर्य्येण यजते ॥ २ ॥ तस्याऽऽवृत्। नोपकिरन्त्युत्तरवेदिं न गृह्णन्ति पृषदाज्यं न मन्थन्त्यग्निं पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजा ऽएकः समिष्टयजुः ॥ ३ ॥ अथैतान्येव पञ्च हवीᳫंषि भवन्ति। एतैर्वै हविर्भिः प्रजापतिः प्रजा ऽअसृजतैतैरुभयतो वरुणपाशात्प्रजाः प्राऽमुञ्चदेतैर्वै देवा वृत्रमघ्नन्नेतैर्वेव व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्तां तथो ऽएवैष ऽएतैर्य्या चैव देवानाᳫं श्रीरासीत्साकमेधैरीजानानां विजिग्यानानां य ऽउ च संवत्सरस्य प्रजितस्य रस ऽआसीत्तमेवैतदुभयं परिगृह्याऽऽत्मन्कुरुते तस्माद्वा ऽएतानि पञ्च हवीᳫंषि भवन्ति ॥ ४ ॥ अथ शुनासीर्य्यो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति। स वन्धुः शुनासीर्य्यस्य यं पूर्वमवोचाम ॥ ५ ॥ अथ वायव्यं पयो भवति। पयो ह वै प्रजा जाता ऽअभिसञ्जानते विजिग्यानं मा प्रजाः श्रियै यशसेऽन्नाद्यायाऽभिसञ्जानान्ता ऽइति तस्मात्पयो भवति ॥ ६ ॥ तद्वायव्यं भवति। अयं वै वायुर्योऽयं पवत ऽएष वा ऽइदᳫं सर्वं प्रप्याययति यदिदं किञ्च वर्षति वृष्टादोषधयो जायन्त ऽओषधीर्जग्ध्वाऽपः पीत्वा तत ऽएतदद्भ्योऽधि पयः सम्भवत्येष हि वा ऽएतज्जनयति तस्माद्वायव्यं भवति ॥ ७ ॥ अथ सौर्य्य ऽएक-

कपालः पुरोडाशो भवति । एष वै सूर्य्यो य ऽएष तपत्येष वा ऽइदꣳ सर्वमभिगोपायति साऽधुना त्वदसाऽधुना त्वदेष ऽइदꣳ सर्वं विदधाति साधौ त्वदसाधौ त्वदेष मा विजिग्यानं प्रीतः साऽधुना त्वदभिगोपायत्साधौ त्वद्विदधदिति तस्मात्सौर्य्य ऽएककपालः पुरोडाशो भवति ॥ ८ ॥ तस्याऽश्वः श्वेतो दक्षिणा । तदेतस्य रूपं क्रियते य ऽएष तपति यद्यश्वꣳ श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यात्तदेतस्य रूपं क्रियते य ऽएष तपति ॥ ९ ॥ स यत्रैव साकमेधैर्य्यजते । तच्छुनासीर्य्येण यजेत यद्वै त्रिः संवत्सरस्य यजते तेनैव संवत्सरमाप्नोति तस्माद्यदैव कदा चैतेन यजेत ॥ १० ॥ तद्धैके । रात्रीरापिपयिषन्ति स यदि रात्रीरापिपयिषेद्यदहः पुरस्तात्फाल्गुन्यै पौर्णमास्या ऽउद्दृष्टं तच्छुनासीर्य्येण यजेत ॥ ११ ॥ अथ दीक्षेत । तं नाऽनीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्यभिपर्य्येयात्पुनः प्रयोगरूप ऽइव ह स यदेनमनीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्यभिपर्य्येयात्तस्मादेनं नाऽनीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्यभिपर्य्येयादिति नूत्स्वजमानस्य ॥ १२ ॥ अथ पुनः प्रयुञ्जानस्य । पूर्वेद्युः फाल्गुन्यै पौर्णमास्यै शुनासीर्य्येण यजेताऽथ प्रातर्वैश्वदेवेनाऽथ पौर्णमासेनैतदु पुनः प्रयुञ्जानस्य ॥ १३ ॥ अथाऽतः । परिवर्त्तनस्यैव सर्वतोमुखो वा ऽअसावादित्य ऽएष वा ऽइदꣳ सर्वं निर्द्धयति यदिदं किं च शुष्यति तेनैष सर्वतोमुखस्तेनाऽन्नादः ॥ १४ ॥ सर्वतोमुखोऽयमग्निः । यतो ह्येव कुतश्चाऽग्नावभ्यादधति तत

ऽएव प्रदहति तेनैष सर्वतोमुखस्तेनाऽन्नादः ॥ १५ ॥ अथाऽयमन्यतोमुखः पुरुषः । स ऽएतत्सर्वतोमुखो भवति यत्परिवर्त्तयते स ऽएवमेवाऽन्नादो भवति यथैतावेतद्य ऽएवं विद्वान्परिवर्त्तयते तस्माद्वै परिवर्त्तयेत ॥ १६ ॥ तदुहोवाचाः ऽऽसुरिः । किन्नु तत्र मुखस्य यदपि सर्वाण्येव लोमानि वपेत यद्वै त्रिः संवत्सरस्य यजते तेनैव सर्वतोमुखस्तेनाऽन्नादस्तस्मान्नाऽद्रियेत परिवर्त्तयितुमिति ॥ १७ ॥

: षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

तद्यदाहुः । साकमेधैर्वै देवा वृत्रमघ्नँस्तैर्वेव व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्तामिति सर्वैर्हैवैव देवाश्चातुर्मास्यैर्वृत्रमघ्नन्सर्वैर्वेव व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्ताम् ॥१॥ ते होचुः । केन राज्ञा केनाऽनीकेन योत्स्याम ऽइति स हाऽग्निरुवाच मया राज्ञा मयाऽनीकेनेति तेऽग्निना राज्ञाऽग्निनाऽनीकेन चतुरो मासः प्राऽजयँस्तान्ब्रह्मणा च त्रय्या च विद्यया पर्य्यगृह्णन् ॥ २ ॥ ते होचुः । केनैव राज्ञा केनाऽनीकेन योत्स्याम ऽइति स ह वरुण ऽउवाच मया राज्ञा मयाऽनीकेनेति ते वरुणेनैव राज्ञा वरुणेनाऽनीकेनाऽपराँश्चतुरो मासः प्राऽजयँस्तान्ब्रह्मणा चैव त्रय्या च विद्यया पर्य्यगृह्णन् ॥ ३ ॥ ते होचुः । केनैव राज्ञा केनाऽनीकेन योत्स्याम ऽइति स हेन्द्र ऽउवाच मया राज्ञा मयाऽनीकेनेति त ऽइन्द्रेणैव राज्ञेन्द्रेणाऽनीकेनाऽपराँश्चतुरो

मासः प्राऽजयँस्तान्ब्रह्मणा चैव त्रय्या च विद्यया पर्य्य-
गृह्णन् ॥ ४ ॥ स यद्वैश्वदेवेन यजते । अग्निर्नैवैतद्राज्ञा-
ऽग्निनाऽनीकेन चतुरो मासः प्रजयति *तत्त्र्येनी शलली
भवति लोहः क्षुरः सा या त्र्येनी शलली सा त्रय्यै
विद्यायै रूपं लोहः क्षुरो ब्रह्मणो रूपमग्निर्हि ब्रह्म लोहित
इव ह्यग्निस्तस्माल्लोहः क्षुरो भवति तेन परिवर्त्तयते
तद् ब्रह्मणा चैवैनमेतत्त्रय्या च विद्यया परिगृह्णाति ॥ ५ ॥
अथ यद्वरुणप्रघासैर्य्यजते । वरुणेनैवैतद्राज्ञा वरुणेना-
ऽनीकेनाऽपराँश्चतुरो मासः प्रजयति तत्त्र्येनी शलली
भवति लोहः क्षुरस्तेन परिवर्त्तयते तद् ब्रह्मणा चैवैनमे-
तत्त्रय्या च विद्यया परिगृह्णाति ॥ ६ ॥ अथ यत्साकमेधै-
र्य्यजते । इन्द्रेणैवैतद्राज्ञेन्द्रेणाऽनीकेनाऽपराँश्चतुरो मासः
प्रजयति तत्त्र्येनी शलली भवति लोहः क्षुरस्तेन परि-
वर्त्तयते तद् ब्रह्मणा चैवैनमेतत्त्रय्या च विद्यया परि-
गृह्णाति ॥ ७ ॥ स यद्वैश्वदेवेन यजते । अग्निरेव तर्हि
भवत्यग्नेरेव सायुज्यः सलोकतां जयत्यथ यद्वरुणप्रघासै-
र्य्यजते वरुण एव तर्हि भवति वरुणस्यैव सायुज्यः
सलोकतां जयत्यथ यत्साकमेधैर्य्यजत इन्द्र एव तर्हि
भवतीन्द्रस्यैव सायुज्यः सलोकतां जयति ॥ ८ ॥ स
यस्मिन्नहर्त्तावमुं लोकमेति । स एनमृतुः परस्मा

* नियु स्थानेषु एत -श्वेतवर्ण -यस्या सा श्येनी शलली सेधाशलाकेत्यर्थ । एतशब्दात् 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न' (पा० सू० ४ १ ३९) इति ङीप् तकारस्य नादेशे एनीति। 'त्र्येन्या शलल्येक्षुकाण्डेनेक्षुशलाकया वा लौहेन च क्षुरेणौदुम्बरेण निकेशान् वर्त्तयते वापयते स्मश्रूणि' आप० श्रौ० सू० (८ ४ १)।

ऽऋतवे प्रयच्छति पुर ऽउ परस्मा ऽऋतवे प्रयच्छति स परममेव स्थानं परमां गतिं गच्छति चातुर्म्मास्ययाजी तदाहुर्व्वै चातुर्म्मास्ययाजिनमनु विन्दन्ति परमᳬ ह्येव खलु स स्थानं परमां गतिं गच्छतीति ॥ ९ ॥

षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठकः ॥५॥ कण्डिकासंख्या १०४ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति एकपादिकानाम द्वितीयं* काण्डं समाप्तम् ॥ २ ॥

* अस्मिन् काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ५४९ ॥

अथाध्वरनाम तृतीयं काण्डम्

अस्मिन् काण्डे प्रतिपाद्यो विषयः—*सोमयागो
दीक्षाभिषवान्तः ।

॥ ॐ ॥ देवयजनं जोषयन्ते स यदेव वर्षिष्ठᳫं स्यात्त-
ज्जोषयेरन् यदन्यद्भूमेर्नाऽभिशयीताऽतो वै देवा दिवमुपोद-
क्रामन्देवान्वा ऽएष ऽउपोत्क्रामति यो दीक्षते स सदेवे
देवयजने यजते स यद्धाऽन्यद्भूमेरभिशयीताऽवरतर ऽइव
हेष्ट्वा स्यात्तस्माद्यदेव वर्षिष्ठᳫं स्यात्तज्जोषयेरन् ॥ १ ॥
तद्वर्ष्म सत्समᳫं स्यात् । समᳫं सदविभ्रᳫंशि स्यादु-
विभ्रᳫंशि सत्प्राक्प्रवणᳫं स्यात्प्राची हि देवानां दिगथो
ऽउदक्प्रवणमुदीची हि मनुष्याणां दिग्दक्षिणतᳫं प्रत्यु-
च्छ्रितमिव स्यादेषा वै दिक् पितृणाᳫं स यद्दक्षिणाप्रवणᳫं
स्यात्क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोकमियात्तथो ह यजमानो
ज्योग्जीवति तस्माद्दक्षिणतᳫं प्रत्युच्छ्रितमिव स्यात् ॥ २ ॥
न पुरस्ताद्देवयजनमात्रमतिरिच्येत । द्विषन्तᳫं हाऽस्य
तद्भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्यते कामᳫं ह दक्षिणतᳫं स्यादेव-
मुत्तरत ऽएतद्ध त्वेव समृद्धं देवयजनं यस्य देवयजनमात्रं

* सोमशब्दोऽत्र लताविशेषपर न तु चन्द्रादिदेवतापर, तस्य प्रकृते उपयोगाभावात् ।
तत्स्वरूपश्चेत्थम्—

"श्यामलाऽम्ला च निष्पत्रा क्षीरिणी त्वचि मांसला ।
श्लेष्मला धमनी वल्ली सोमाख्या छागभोजनम्" इत्यायुर्वेदे ।

पश्चात्परिशिष्यते क्षिप्रे हैवैनमुत्तरा देवयज्योपनमतीति नु देवयजनस्य ॥ ३ ॥ तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । वार्ष्णाय देवयजनं जोषयितुमैम तत्सात्ययज्ञोऽब्रवीत्सर्वा वा ऽइयं पृथिवी देवी देवयजनं यत्र वा ऽअस्यै क्व च यजुषैव परिगृह्य याजयेदिति ॥ ४ ॥ ऋत्विजो हैव देवयजनम् । ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाꣳसोऽनूचाना विद्वाꣳसो याजयन्ति सैवाऽह्वलैतन्नेदिष्ठतमामिव* मन्यामह ऽइति ॥५॥ †तच्छालां वा विमितं वा ‡प्राचीनवꣳशं मिन्वन्ति । प्राची हि देवानां दिक् पुरस्ताद्वै देवाः प्रत्यञ्चो मनुष्यानुपाऽऽवृत्तास्तस्मात्तेभ्यः प्राङ् तिष्ठन् जुहोति ॥ ६ ॥ तस्मादु ह न प्रतीचीनशिराः शयीत । नेद्देवानभिप्रसार्य्य शया ऽइति या दक्षिणा दिक् सा पितॄणां या प्रतीची सा सर्प्पाणां यतो देवा ऽउच्चक्रमुः सैषाऽह्नीना योदीची दिक् सा मनुष्याणां तस्मान्मानुष ऽउदीचीनवꣳशामेव ‡‡शालां वा विमितं वा मिन्वन्त्युदीची हि मनुष्याणां दिग्दीक्षितस्यैव प्राचीनवꣳशा नाऽदीक्षितस्य ॥ ७ ॥ तां वा ऽएतां परिश्रयन्ति । नेदभिवर्षादिति न्वेव वर्षा देवान्वा ऽएषऽउपाऽऽवर्त्तते यो दीक्षते स देवतानामेको भवति तिर ऽइव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिर ऽइवैतद्यत्परिश्रितं तस्मात्परिश्रयन्ति ॥ ८ ॥ तत्र सर्व्व ऽइवाऽभिप्रपद्येत । ब्राह्मणो

* 'नेदिष्ठमाम्' इति 'ग च' पुस्तकयो ।

† 'तच्छालां' इत्युक्तपुस्तकयोरेव ।

‡ 'क' पुस्तके 'प्राचीनवꣳशाम्' इति ।

‡‡ "विशालपरक्षि शाला स्यात्तदर्द्धेन तु विस्तृता" ।
"विमितं चतुरस्रं स्याद्द्वारत्रिप्रमाणत" इति कातीयपरिशिष्ट ॥

वव राजन्यो वा वैश्यो वा ते हि यज्ञियाः ॥ ९ ॥ स वै न सर्वेणेव संवदेत । देवान्वा ऽएष ऽउपाऽऽवर्त्तते यो दीक्षते स देवतानामेको भवति न वै देवाः सर्वेणेव संवदन्ते ब्राह्मणेन वैव राजन्येन वा वैश्येन वा ते हि यज्ञियास्तस्माद्ययेनैः शूद्रेण संवादो विन्देदेतेषामेवैकं ब्रूयादिममिति विचक्ष्वेममिति विचक्ष्वेत्येष ऽउ तत्र दीक्षितस्योपचारः ॥ १० ॥ अथाऽरणी पाणौ कृत्वा । शालामध्यवस्यति स पूर्वार्द्ध्यंश्च स्थूणाराजमभिपद्यैतद्यजुरा- 'हेदमगन्मदेवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो ऽअजुषन्त विश्व' ऽइति तदस्य विश्वैश्च देवैर्जुष्टं भवति ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रुवाᳬसोऽनूचाना यद्वहाऽस्य तेऽक्षिभ्यामीक्षन्ते ब्राह्मणाः शुश्रुवाᳬसस्तद्वहाऽस्य तैर्जुष्टं भवति ॥ ११ ॥ यद्वाऽऽह । यत्र देवासो ऽअजुषन्त विश्व ऽइति तदस्य विश्वैर्देवैर्जुष्टं भव'त्यृक्सामाभ्याᳬ सन्तरन्तो यजुर्भिरि'त्यृक्सामाभ्यां वै यजुर्भिर्य्यज्ञस्योदृचं गच्छन्ति यज्ञस्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह 'रायस्पोषेण समिषा मदेमे'ति भूमा वै रायस्पोषः श्रीर्वै भूमाऽऽशिषमेवैतदाशास्ते समिषा मदेमेतीषं मदतीति वै तमाहुर्य्यः श्रियमश्नुते यः परमतां गच्छति तस्मादाह समिषा मदेमेति ॥ १२ ॥

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

---

(१) शु० सं० अ० ४ क० १। (२) शु० सं० अ० ४ क० १। (३) शु० सं० अ० ४ क० १।

अपराह्णे दीक्षेत। पुरा केशश्मश्रोर्वपनाद्यत्काम॑येत तदश्नीयाद्यद्वा सम्पद्येत व्रतछं ह्येवाऽस्याऽतोऽशनं भवति यद्यु नाऽशिशिषेदपि कामं नाऽश्नीयात् ॥ १ ॥* अथोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति। तदुदकुम्भमुपनिदधति तन्नापित ऽउपतिष्ठते तत्केशश्मश्रु च वपते नखानि च निकृन्तते-ऽस्ति वै पुरुषस्याऽमेध्यं यत्राऽस्याऽपो नोपतिष्ठन्ते केशश्मश्रौ च वा ऽअस्य नखेषु चाऽऽपो नोपतिष्ठन्ते तद्यत्केशश्मश्रु च वपते नखानि च निकृन्तते मेध्यो भूत्वा †दीक्षा ऽइति ॥ २ ॥ तद्धैके। सर्वं ऽएव वपन्ते सर्वं ऽएव मेध्या भूत्वा दीक्षिष्यामह ऽइति तदु तथा न कुर्य्याद्यद्वै केशश्मश्रु च वपते नखानि च निकृन्तते तदेव मेध्यो भवति तस्मादु केशश्मश्रु चैव वपेत नखानि च निकृन्तेत ॥ ३ ॥ स वै नखान्येवाऽग्रे निकृन्तते। दक्षिणस्येवाऽग्रे सव्व्यस्य वा ऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवत्राऽङ्गुष्ठयोरेवाऽग्रे कनिष्ठिकयोर्वा-ऽग्रे मानुषेऽथैवं देवत्रा ॥ ४ ॥ स दक्षिणमेवाऽग्रे ‡गोदानं वितारयति। सव्व्यं वा ऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवत्रा ॥ ५ ॥ स दक्षिणमेवाऽग्रे गोदानमभ्युनत्ति। '(१)इमा ऽआपः शमु मे सन्तु देवीरि'ति स यदाऽऽहेमा ऽआपः शमु मे सन्तु देवीरिति वज्रो वा ऽआपो वज्रो हि वा ऽआपस्तस्माद्येनैता यन्ति

---

* अत्र शतम् १४०० ॥

† सोमयागे प्रवृत्तस्य यजमानस्य यमनियमादिपरिग्रहरूप संस्कारो दीक्षाशब्देनोच्यते। तत्कर्तृसंस्कारार्था इष्टि दीक्षणीया शब्दवाच्येति।

‡ गोदान नाम कर्णस्योपरि प्रदेश, स्वपद्भिर्भुवि पृथिव्या दीयत इति तदर्थं ।

(१) शु॰ स॰ अ॰ ४ क॰ १ ।

निम्नं कुर्वन्ति यत्रोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति तत् तदेतमेवैत द्वज्रꣳ शमयति तथो हैनमेष वज्रः शान्तो न हिनस्ति तस्मादाहेमा ऽआपः शमु मे सन्तु देवीरिति ॥ ६ ॥ अथ दर्भतरुणकमन्तर्दधाति । 'ओषधे त्रायस्वे'ति वज्रो वै क्षुरस्तथो हैनमेष वज्रः क्षुरो न हिनस्त्यथ क्षुरेणाऽभिनिदधाति ''स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीरि'ति वज्रो वै क्षुरस्तथो हैनमेष वज्रः क्षुरो न हिनस्ति ॥ ७ ॥ प्रच्छियोदपात्रे प्प्राऽस्यति । तूष्णीमेवोत्तरं गोदानमभ्युनत्ति तूष्णीं दर्भतरुणकमन्तर्दधाति तूष्णीं क्षुरेणाऽभिनिधाय प्रच्छियोदपात्रे प्प्राऽस्यति ॥ ८ ॥ अथ नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । स केशश्मश्रु वपति स यदा केशश्मश्रु वपति ॥ ९ ॥ अथ स्नाति । अमेध्यो वै पुरुषो- यदनृतं वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा ऽआपो मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽइति पवित्रं वा ऽआपः पवित्रपूतो दीक्षा ऽइति तस्माद्वै स्नाति ॥ १० ॥ स स्नाति । 'आपो ऽअस्मान्मातरः शुन्धयन्त्वि'त्येतद्ध्याह शुन्धयन्त्विति 'घृतेन नो घृतप्प्वः पुनन्त्वि'ति तद्वै सुपूतं यं घृतेन पुनँस्तस्मादाह घृतेन नो घृतप्प्वः पुनन्त्विति 'विश्वꣳ हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरि'ति यद्वै विश्वꣳ सर्वं तद्यदमेध्यꣳ रिप्रं तत्सर्वꣳ ह्यस्मादमेध्यं प्रवहन्ति तस्मादाह विश्वꣳ हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरिति ॥ ११ ॥

---

(१) शु० स० अ० ४ क० १। (२) शु० सं० अ० ४ क० १। (३) शु० सं० अ० ४ क० १। (४) शु० स० अ० ४ क० २। (५) शु० स० अ० ४ क० २। (६) शु० स० अ० ४ क० २।

अथ प्प्राङिवोदङ्ङुत्क्रामति । 'उदिदाभ्यः शुचिरा पूत ऽएमी'त्युद्ध्याभ्यः शुचिः पूत ऽएति ॥ १२ ॥ अथ वासः परिधत्ते । सर्वत्वायैव स्वामेवाऽस्मिन्नेतत्त्वचं दधाति या ह वा ऽइयं गोस्त्वक्पुरुषे हैषाऽग्र ऽआस ॥ १३ ॥ ते देवा ऽअब्रुवन् । गौर्वा ऽइदꣳ सर्वं बिभर्त्ति हन्त येयं पुरुषे त्वग्गव्येतां दधाम तयैषा वर्षन्तं तया हिमं तया घृणिं तितिक्षिष्यत ऽइति ॥ १४ ॥ तेऽवच्छाय पुरुषम् । गव्येतां त्वचमदधुस्तयैषा वर्षन्तं तया हिमं तया घृणिं तितिक्षते ॥ १५ ॥ अवच्छितो हि वै पुरुषः । तस्मादस्य यत्रैव क च कुशो वा यद्वा विकृन्तति तत ऽएव लोहितमुत्पतति तस्मिन्नेतां त्वचमदधुर्वास ऽएव तस्मान्नाऽन्यः पुरुषाद्वासो बिभर्त्येताꣳ ह्यस्मिँस्त्वचमदधुस्तस्माद् सुवासा ऽएव बुभूषेत्स्वया त्वचा समृद्ध्या ऽइति तस्माद्प्यश्लीलꣳ सुवाससं दिदृक्षन्ते स्वया हि त्वचा समृद्धो भवति ॥ १६ ॥ नो हाऽन्ते गोर्नग्नः स्यात् । वेद ह गौरहमस्य त्वचं बिभर्म्मीति सा बिभ्यती त्रसति त्वचं म ऽआदास्यत ऽइति तस्माद् गावः सुवाससमुपैव निश्रयन्ते ॥ १७ ॥ तस्य वा ऽएतस्य वाससः । अग्नेः पर्य्यासो भवति वायोरनुच्छादो नीविः पितृणाꣳ सर्प्पाणां प्रघातो विश्वेषां देवानां तन्तव ऽआरोका नक्षत्राणामेवꣳ हि वा ऽएतत्सर्वे देवा ऽअन्वायत्तास्तस्माद्दीक्षितवसनं भवति ॥ १८ ॥ तद्वाऽअहतꣳ स्यात् । अयातयामतायै तद्वै निष्पेष्टवै ब्रूयाद्यद्वेवा

(१) शु० य० अ० ४ क० २।

ऽस्याऽत्राऽमेद्ध्या कृणत्ति वा वयति वा तदस्य मेद्ध्यमसदिति यद्यु ऽअहतꣳ स्यादद्भिरभ्युक्षेन्मेद्ध्यमसदित्यथो यदिदꣳ स्नातवस्त्रं निहितमपल्पूलनकृतं भवति तेनो हाऽपि दीक्षेत ॥ १९ ॥ तत्परिधत्ते । 'दीक्षातपसोस्तनूरसीत्यदीक्षितस्य वा ऽअस्यैषाऽग्रे तनूर्भवत्यथाऽत्र दीक्षातपसोस्तस्मादाह दीक्षातपसोस्तनूरसीति 'तां त्वा शिवाꣳ शग्मां परिदध'-ऽइति तां त्वा शिवाꣳ साध्वीं परिदध ऽइत्येवैतदाह 'भद्रं वर्णं पुष्यन्नि'ति पापं वा ऽएषोऽग्रे वर्णं पुष्यति यममुमदीक्षितोऽथाऽत्र भद्रन्तस्मादाह भद्रं वर्णं पुष्यन्निति ॥२०॥

अथैनꣳ शालां प्रपादयति । स धेन्वै चाऽनडुहश्च नाऽश्नीयाद्धेन्वनडुहौ वा ऽइदꣳ सर्वं बिभृतस्ते देवा ऽअब्रुवन् धेन्वनडुहौ वा ऽइदꣳ सर्वं बिभृतो हन्त यदन्येषां वयसां वीर्य्यं तद्धेन्वनडुहयोर्दधामेति स यदन्येषां वयसां वीर्य्यमासीत्तद्धेन्वनडुहयोरदधुस्तस्माद्धेनुश्चैवाऽनड्वाँश्च भूयिष्ठं भुङ्क्तस्तद्धैतत्सर्वाश्यमिव यो धेन्वनडुहयोरश्नीयादन्तगतिरिव तꣳ हाऽद्भुतमभिजनितोर्जायायै गर्भं निरवधीदिति पापमकदिति पापी कीर्त्तिस्तस्माद्धेन्वनडुहयोर्नाऽश्नीयात्तदु होवाच याज्ञवल्क्योऽश्नाम्येवाऽहमꣳसलं चेद्भवतीति ॥ २१ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

(१) शु० सं० अ० ४ क० २। (२) शु० सं० अ० ४ क० २ (३) शु० सं० अ० ४ क० २।

* 'ख' पुस्तके 'भुक्तस्तद्' इत्येव पाठो लभ्यते।

अपः प्रणीय । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपत्यग्निर्वै सर्वा देवता ऽअग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वत्यग्निर्वै यज्ञस्याऽवरार्द्ध्यो विष्णुः परार्द्ध्यस्तत्सर्वाश्चैवैत-द्देवताः परिगृह्य सर्वं च यज्ञं परिगृह्य दीक्षा ऽइति तस्मा-दाग्नावैष्णव ऽएकादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥१॥ तद्धैके । आदित्येभ्यश्चरुं निर्वपन्ति तदस्ति पर्युदितमिवाष्टौ पुत्रासो ऽअदितेर्ये जातास्तन्वस्परि । देवां २ ॥ ऽउप प्रैत्सप्तभिः परा मार्त्ताण्डमास्यदि'ति ॥ २ ॥ अष्टौह वै पुत्रा ऽअदितेः । याँस्त्वेतद्देवा ऽआदित्या ऽइत्याचक्षते सप्त हैव तेऽविकृतः हाऽष्टमं जनयाञ्चकार मार्त्ताण्डः सन्देघो हैवाऽऽस यावानेवोर्द्ध्वस्तावाँस्तिर्य्यङ् पुरुषसम्मित ऽइत्यु हैक ऽआहुः ॥ ३ ॥ त ऽउ हैत ऽऊचुः । देवा ऽआदित्या यदस्मानन्वजनिमा तदमुयेव भूद्धन्तेमं विक-रवामेति तं विचक्रुर्यथाऽयं पुरुषो विकृतस्तस्य यानि माꣳ-सानि सङ्कृत्य सन्न्यासुस्ततो हस्ती समभवत्तस्मादाहुर्न्न हस्तिनं प्रतिगृह्णीयात्पुरुषाजानो हि हस्तीति यमु ह तद्वि-चक्रुः स विवस्वानादित्यस्तस्येमाः प्रजाः ॥ ४ ॥ स होवाच । राध्नवान्मे स प्रजायां य ऽएतमादित्येभ्यश्चरुं निर्वपादिति राध्नोति हैव य ऽएतमादित्येभ्यश्चरुं निर्व-पत्ययं त्वेवाऽऽग्नावैष्णवः प्रज्ञातः ॥ ५ ॥ तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपांशु देवते यजति पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजाः संय्याजयन्ति पत्नीः सर्वत्त्वायैव

(१) ऋ० सं० (१०।७२।८)

समिष्टयजुरेव न जुहोति नेदिदं दीक्षितवसनं परिधाय पुरा यज्ञस्य सꣳस्थाया ऽअन्तं गच्छानीत्यन्तो हि यज्ञस्य समिष्टयजुः ॥ ६ ॥ अथाऽग्रेण शालां तिष्ठन्नभ्यङ्क्ते । अरुवै पुरुषोऽवच्छितोऽनरुरेवैतद्भवति यदभ्यङ्क्ते गवि वै पुरुषस्य त्वग्गोर्वा ऽएतन्नवनीतं भवति स्वयैवैनमेतत्त्वचा समर्द्धयति तस्माद्वा ऽअभ्यङ्क्ते ॥ ७ ॥ तद्वै नवनीतं भवति । घृतं वै देवानां फाण्टं मनुष्याणामथैतन्नाऽऽहैव घृतं नो फाण्टꣳ स्यादेव घृतꣳ स्यात्फाण्टमयातयामतायै तदेनमयातयाम्नैवाऽयातयामानं करोति ॥ ८ ॥ तमभ्यनक्ति । शीर्षतोऽग्र ऽआपादाभ्यामनुलोमं 'महीनां पयोऽसी'ति मह्य ऽइति ह वा ऽएतासामेकं नाम यद्गवां तासां वा ऽएतत्पयो भवति तस्मादाह महीनां पयोऽसीति 'वर्च्चोदा ऽअसि वर्च्चो मे देही'ति नाऽत्र तिरोहितमिवाऽस्ति ॥ ९ ॥ अथाऽक्ष्यावाऽनक्ति । अरुवै पुरुषस्याऽक्षि प्रशाक्ष्ममेति ह स्माऽऽह याज्ञवल्क्यो दुरक्ष ऽइव हाऽऽस पूयो हैवाऽस्य दूषीका त ऽएवैतदनरुष्करोति यदक्ष्यावाऽनक्ति ॥ १० ॥ यत्र वै देवाः । असुररक्षसानि जघ्नुस्तच्छुष्णो दानवः प्रत्यङ् पतित्वा मनुष्याणामक्षीणि प्रविवेश स ऽएष कनीनकः कुमारक ऽइव परिभासते तस्मा ऽएवैतद्यज्ञमुपप्रयन्त्सर्वतोऽश्मपुरां परिदधात्यश्मा ह्याञ्जनम् ॥ ११ ॥ त्रैककुदं भवति । यत्र वा ऽइन्द्रो वृत्रमहँस्तस्य यदक्ष्याऽसीत्तं गिरिं त्रिककुदमकरोत्तद्यत्त्रैककुदं भवति चक्षुष्येवैतच्च-

(१) शु० स० अ० ४ क० ३। (२) शु० स० अ० ४ क० ३।

क्षुर्दधाति तस्मात्त्रैककुदं भवति यदि त्रैककुदं न विन्दे-दप्यत्रैककुदमेव स्यात्समानी ह्येवाऽञ्जनस्य बन्धुता ॥१२॥ शरेषीकयाऽनक्ति। वज्रो वै शरो विरक्षस्तायै सतूला भवत्यमूलं वा ऽइदमुभयतः परिच्छिन्नः रक्षो ऽन्तरिक्षमनु-चरति यथाऽयं पुरुषोऽमूल ऽउभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष-मनुचरति तद्यत्सतूला भवति विरक्षस्तायै ॥ १३ ॥ स दक्षिणमेवाऽग्र ऽआनक्ति। सव्यं वा ऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवत्रा ॥ १४ ॥ स ऽआनक्ति। 'वृत्रस्याऽसि कनीनक'-ऽइति वृत्रस्य ह्येष कनीनकश्चक्षुर्दा ऽअसि चक्षुर्म्मे देही'ति नाऽत्र तिरोहितमिवाऽस्ति ॥ १५ ॥ स दक्षिणः सकृद्यजुषाऽनक्ति। सकृत्तूष्णीमथोत्तरः सकृद्यजुषाऽनक्ति द्विस्तूष्णीं तदुत्तरमेवैतदुत्तरावत्करोति ॥ १६ ॥ तद्यत्पञ्च कृत्व ऽआनक्ति। संवत्सरसंम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्च कृत्व-ऽआनक्ति ॥१७॥ अथैनं दर्भपवित्रेण पावयति। अमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वै दर्भा मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽइति पवित्रं वै दर्भाः पवित्रपूतो दीक्षा ऽइति तस्मादेनं दर्भपवित्रेण पावयति ॥ १८ ॥ तद्वा ऽएकं स्यात्। एको ह्येवाऽयं पवते तदेतस्यैव रूपेण तस्मादेकं स्यात् ॥ १९ ॥ अथो ऽअपि त्रीणि स्युः। एको ह्येवाऽयं पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेधा विहितः प्राण ऽउदानो व्यान ऽइति तदेतस्यैवाऽनुमात्रां

(१) शु॰ य॰ अ॰ ४ क॰ ३। (२) शु॰ य॰ अ॰ ४ क॰ ३।

तस्मात्त्रीणि स्युः ॥ २० ॥ अथो ऽअपि सप्त स्युः । सप्त वा ऽइमे शीर्षन्प्राणास्तस्मात्सप्त स्युस्त्रिः सप्तान्येव स्युरेकविंशः शतिरेपैव सम्पत् ॥ २१ ॥ तः सप्तभिः सप्तभिः पावयति । 'चित्पतिर्म्मा पुनात्वि'ति प्रजापतिर्वै चित्पतिः प्रजापतिर्म्मा पुनात्त्वित्येवैतदाह 'वाक्पतिर्म्मा पुनात्वि'ति प्रजापतिर्वै वाक्पतिः प्रजापतिर्म्मा पुनात्वित्येवैतदाह 'देवो मा सविता पुनात्वि'ति तद्वै सुपूतं यं देवः सविता पुनात्तस्मादाह देवो मा सविता पुनात्वि'त्यच्छिद्रेण पवित्रेणे'ति यो वा ऽअयं पवत ऽएषोऽच्छिद्रं पवित्रमेतेनैतदाह 'सूर्य्यस्य रश्मिभिरि'त्येते वै पवितारो यत्सूर्य्यस्य रश्मयस्तस्मादाह सूर्य्यस्य रश्मिभिरिति ॥ २२ ॥ 'तस्य ते पवित्रपत' ऽइति । पवित्रपतिर्हि भवति 'पवित्रपूतस्ये'ति पवित्रपूतो हि भवति 'यत्कामः पुने तच्छकेयमि'ति यज्ञस्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ २३ ॥ अथाऽऽशिपामारम्भं वाचयति । 'आ वो देवास ऽईमहे वामं प्रयत्यध्वरे । आ वो देवास ऽआशिषो यज्ञियासो हवामह' ऽइति तदस्मै स्वाः सतीर्ऋत्विज ऽआशिष ऽआशासते ॥ २४ ॥ अथाऽङ्गुलीर्न्यचति । 'स्वाहा यज्ञं मनस' ऽइति द्वे 'स्वाहोरोरन्तरिक्षादि'ति द्वे 'स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामि'ति द्वे '[12]स्वाहा वातादारभ' ऽइति मुष्टीकरोति न वै यज्ञः

(१) शु॰ स॰ अ॰ ४ क॰ ४। (२) शु॰ स॰ अ॰ ४ क॰ ४। (३) शु॰ स॰ अ॰ ४ क॰ ४। (४) शु॰ स॰ अ॰ ४ क॰ ४। (५) शु॰ स॰ अ॰ ४ क॰ ४। (६) शु॰ स॰ अ॰ ४ क॰ ४। (७) शु॰ स॰ अ॰ ४ क॰ ४। (८) शु॰ स॰ अ॰ ४ क॰ ५। (९) शु॰ स॰ अ॰ ४ क॰ ६। (१०) शु॰ स॰ अ॰ ४ क॰ ६। (११) शु॰ स॰ अ॰ ४ क॰ ६। (१२) शु॰ स॰ अ॰ ४ क॰ ६।

प्रत्यक्षमिवाऽऽरभे यथाऽयं दण्डो वा वासो वा परोऽक्षं वै देवाः परोऽक्षं यज्ञः ॥ २५ ॥ स यदाह । स्वाहा यज्ञं मनस ऽइति तन्मनस ऽआरभते स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति तदन्तरिक्षादारभते स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति तद्याभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामारभते ययोरिदꣳ सर्वमधि स्वाहा वाता-दारभ ऽइति वातो वै यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्षमारभते ॥ २६ ॥ अथ यत्स्वाहा-स्वाहेति करोति । यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञमेवैतदात्मन्धत्तेऽथो ऽएव वाचं यच्छति वाग्वै यज्ञो यज्ञमेवैतदात्मन्धत्ते ॥ २७ ॥ अथैनꣳ शालां प्रपादयति । स जघनेनाऽऽहवनीयमेत्यग्रेण गार्हपत्यꣳ सोऽस्य सञ्चरो भवत्या सुत्यायै तद्यदस्यैष सञ्चरो भवत्या सुत्याया-ऽअग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य गर्भो दीक्षितोऽन्तरेण वै योनिं गर्भः सञ्चरति स यत्स तत्रैजति त्वत्परि त्वदावर्त्तते तस्मादिमे गर्भा ऽएजन्ति त्वत्परि त्वदावर्त्तन्ते तस्मादस्यैष सञ्चरो भवत्या सुत्यायै ॥ २८ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

सर्वाणि ह वै दीक्षाया यजूꣳष्यौद्ग्रभणानि । उद्-गृभ्णीते वा ऽएषोऽस्माल्लोकाद्देवलोकमभि यो दीक्षत ऽएतैरेव तद्यजुर्भिरुद्गृभ्णीते तस्मादाहुः सर्वाणि दीक्षाया यजूꣳष्यौद्ग्रभणानीति तत ऽएतान्यवाऽन्तरा माऽऽचक्षत-ऽऔद्ग्रभणानीत्याहुतयो ह्येता ऽआहुतिर्हि यज्ञः परोऽक्षं

वै यजुर्ज्जपत्यथैष प्रत्यक्षं यज्ञो यदाहुतिस्तदेतेन यज्ञेनोद्गृभ्णीतेऽस्माल्लोकाद्देवलोकमभि ॥ १ ॥ ततो यानि त्रीणि स्रुवेण जुहोति । तान्याधीतयजूꣳषीत्याचक्षते सम्पद ऽएव कामाय चतुर्त्थꣳ हूयतेऽथ यत्पञ्चमꣳ स्रुचा जुहोति तदेव प्रत्यक्षमोद्ग्रभणमनुष्टुभा हि तज्जुहोति वागध्यनुष्टुब्वाग्घि यज्ञः ॥ २ ॥ यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्य्येषामियं जितिस्ते होचुः कथं न ऽइदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनाऽयोपयँस्तस्माद्यूपो नाम ॥ ३ ॥ तद्वाऽऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञꣳ समभरन्यथाऽयं यज्ञः सम्भृत ऽएवं वा ऽएष यज्ञꣳ सम्भरति यदेतानि जुहोति ॥ ४ ॥ तानि वै पञ्च जुहोति । संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्च जुहोति ॥ ५ ॥ अथाऽतो होमस्यैव । 'आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहे'त्या वा ऽअग्रे कुवते यजेयेति तद्यदेवाऽत्र यज्ञस्य तदेवैतत्संभृत्यात्मन्कुरुते ॥ ६ ॥ 'मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहे'ति । मेधया वै मनसाऽभिगच्छति यजेयेति तद्यदेवाऽत्र यज्ञस्य तदेवैतत्संभृत्यात्मन्कुरुते ॥ ७ ॥ 'दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहे'ति । अन्वेवैतदुच्यते नेत्तु हूयते ॥ ८ ॥ 'सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहे'ति । वाग्वै सर-

(१) शु० सं० अ० ४ क० ७ । (२) शु० सं० अ० ४ क० ७ । (३) शु० सं० अ० ४ क० ७ । (४) शु० सं० अ० ४ क० ७ ।

स्वती वाग्यजुः पशवो वै पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशवः पशवो हि यज्ञस्तद्यदेवाऽत्र यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्याऽऽत्मन्कुरुते ॥ ९ ॥ तदाहुः । अनद्धेवैता ऽआहुतयो हूयन्तेऽप्रतिष्ठिता ऽअदेवकास्तत्र नेन्द्रो न सोमो नाऽग्निरिति ॥ १० ॥ आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । नाऽत ऽएकञ्चनाऽग्निर्वा ऽअद्धेवाऽग्निः प्रतिष्ठितः स यदग्नौ जुहोति तेनैवैता ऽअद्धेव तेन प्रतिष्ठितास्तस्माद् सर्वास्वेवाऽग्नये स्वाहेति जुहोति तत ऽएतान्याधीतयजूंषीत्याचक्षते ॥ ११ ॥ आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । आत्मना वाऽअग्र ऽआकुवते यजेयेति तमात्मन ऽएव प्रयुङ्क्ते यत्तनुते ते ऽअस्यैते ऽआत्मन्देवते ऽआधीते भवत ऽआकूतिश्च प्रयुक् च ॥ १२ ॥ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मनसाऽभिगच्छति यजेयेति ते ऽअस्यैते ऽआत्मन्देवते ऽआधीते भवतो मेधा च मनश्च ॥ १३ ॥ सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति । वाग्वै सरस्वती वाग्यजुः साऽस्यैषाऽऽत्मन्देवताऽऽधीता भवति वाक्पशवो वै पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशवः पशवो हि यज्ञस्तेऽस्यैत ऽआत्मन्पशवऽआधीता भवन्ति तद्यदस्यैता ऽआत्मन्देवता ऽआधीता भवन्ति तस्मादाधीतयजूंऽष्यपि नाम ॥ १४ ॥ अथ चतुर्थीं जुहोति । 'आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवी ऽउरोऽअन्तरिक्ष। बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहे'त्येषा ह नेदीयो यज्ञस्याऽपाथं हि कीर्त्तयत्यापो हि यज्ञो द्यावापृथिवी ऽउरो-

(१) शु० सं० अ० ४ क० ७ ।

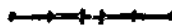
ऽअन्तरिक्षेति लोकानाथं हि कीर्त्तयति बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहेति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञ ऽएतेनो हैषा नेदीयो यज्ञस्य ॥१५॥ अथ यां पञ्चमीथं स्रुचा जुहोति । सा हैव प्रत्यक्षं यज्ञोऽनुष्टुभा हि तां जुहोति वाग्ध्यनुष्टुब्वाग्घि यज्ञः ॥ १६ ॥ अथ यद् ध्रुवायामाज्यं परिशिष्टं भवति । तज्जुह्वामानयति त्रिः स्रुवेणाऽज्यविलापन्या ऽअधि जुह्वां गृह्णाति यत्तृतीयं गृह्णाति तत्स्रुवमभिपूरयति ॥ १७ ॥ स जुहोति । 'विश्वो देवस्य नेतुर्मर्त्तो व्वुरीत सख्यम् । विश्वो राय ऽइषुध्यति द्युम्नं व्वृणीत पुष्यसे स्वाहे'ति ॥ १८ ॥ सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । विश्वो देवस्येति वैश्वदेवं नेतुरिति सावित्रं मर्त्तो व्वुरीतेति मैत्रं द्युम्नं व्वृणीतेति बार्हस्पत्यं द्युम्नः हि बृहस्पतिः पुष्यस ऽइति पौष्णः ॥ १९ ॥ सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्यैतमेवैतया-ऽऽप्नोति यद्देवताभिः पङ्क्तिर्भवति ॥ २० ॥ तां वा-ऽअनुष्टुभा जुहोति । वाग्वा ऽअनुष्टुब्वाग्यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्ष-माप्नोति ॥ २१ ॥ तदाहुः । एतामेवैकां जुहुयाद्यस्मै कामा-येतरा हूयन्त ऽएतयैव तं काममाप्नोतीति तां वै यद्येकां जुहुयात्पूर्णां जुहुयात्सर्वं वै पूर्णः सर्वमेवैनयैतदाप्नोत्यथ यत्स्रुवमभिपूरयति स्रुचं तदभिपूरयति तां पूर्णां जुहोत्यन्वै-वैतदुच्यते सर्वास्त्वेव हूयन्ते ॥ २२ ॥ तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति । सैषाऽनुष्टुप्सत्येकत्रिंशदक्षरा भवति दश

(१) शु० सं० अ० ४ क० ८ ।

पाण्या ऽअङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा ऽआत्मैकत्रिंशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता ऽएतावान्वै पुरुषः पुरुषो यज्ञः पुरुषसम्मितो यज्ञः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतदाप्नोति यदनुष्टुभैकत्रिंशदक्षरया जुहोति ॥ २३ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

दक्षिणेनाऽऽहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने ऽउपस्तृणाति। तयोरेनमधि दीक्षयति यदि द्वे भवतस्तदनयोर्लोकयोरूपं तदेनमनयोर्लोकयोरधि दीक्षयति ॥ १ ॥ सम्बद्धान्ते भवतः। सबद्धाविव हीमौ लोकौ तद्यत्समुते पश्चाद्भवतस्तदिमावेव लोकौ मिथुनीकृत्य तयोरेनमधि दीक्षयति ॥२॥ यद्यु ऽएकं भवति। तदेषां लोकानाꣳ रूपं तदेनमेषु लोकेष्वधि दीक्षयति यानि शुक्लानि तानि दिवो रूपं यानि कृष्णानि तान्यस्यै यदि वेतरथा यान्येव कृष्णानि तानि दिवो रूपं यानि शुक्लानि तान्यस्यै यान्येव बभ्रूणीव हरीणि तान्यन्तरिक्षस्य रूपं तदेनमेषु लोकेष्वधि दीक्षयति ॥ ३ ॥ अन्तकमु तर्हि पश्चात्प्रत्यस्येत्। तदिमानेव लोकान्मिथुनीकृत्य तेष्वेनमधि दीक्षयति ॥४॥ अथ जघनेन कृष्णाजिने पश्चात् प्राङ् *जान्वाक्न ऽउपविशति। स यत्र शुक्लानां च

* जान्वाक्न सङ्कुचितजानुक इत्यर्थः ।

कृष्णानां च सन्धिर्भवति तदेवमभिमृश्य जपत्यृक्सामयोः शिल्पे स्थ, इति यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पमृचां च साम्नां च प्रतिरूपे स्थ इत्येवैतदाह ॥५॥ 'ते वामारभ' इति। गर्भो वा एष भवति यो दीक्षते स छन्दांसि प्रविशति तस्मान्न्यक्नाङ्गुलिरिव भवति न्यक्नाङ्गुलय इव हि गर्भाः ॥ ६ ॥ स यदाह । ते वामारभ इति ते वाम्प्रविशामीत्ये वैतदाह 'ते मा पातमास्य यज्ञस्योदृच' इति ते मा गोपायतमास्य यज्ञस्य सᳬस्थाया इत्येवैतदाह ॥ ७ ॥ अथ दक्षिणेन जानुनाऽऽरोहति । 'शर्म्मासि शर्म्म मे यच्छे'ति चर्म्म वा एतत्कृष्णस्य तदस्य तस्मानुपद्यः शर्म्म देवत्रा तस्मादाह शर्म्मासि शर्म्म मे यच्छेति 'नमस्ते अस्तु मा मा हिᳬसीरि'ति श्रेयाᳬसं वा एष उपाधिरोहति यो यज्ञं यज्ञो हि कृष्णाजिनं तस्मा एवैतद्यज्ञाय निह्नुते तथो हैनमेष यज्ञो न हिनस्ति तस्मादाह नमस्ते अस्तु मा मा हिᳬसीरिति ॥ ८ ॥ स वै जघनार्द्ध इवैवाग्र आसीत। अथ यदग्र एव मद्ध्य उपविशेद्य एनं तत्राऽनुव्या हरेद्द्रप्स्यति वा प्र वा पतिष्यतीति तथा हैव स्यात्तस्माज्जघनार्द्ध इवैवाग्र आसीत ॥ ९ ॥ अथ मेखलां परिहरते । अङ्गिरसो ह वै दीक्षितानवल्यमविन्दन्ते नाऽन्यद्व्रतादशनमवाऽकल्पयँस्त एतामूर्जमपश्यन्त्समाप्तिं तां मद्ध्यत आत्मन ऊर्जमदधत समाप्तिं तया समाप्नु-

(१) शु० सं० अ० ४ क० १। (२) शु० सं० अ० ४ क० १। (३) शु० सं० अ० ४ क० १। (४) शु० सं० अ० ४ क० १। (५) शु० सं० अ० ४ क० १।

वँस्तथो ऽएवैष ऽएतां मद्ध्यत ऽआत्मन ऽऊर्ज्जं धत्ते समाप्तिं तया समाप्नोति ॥ १० ॥ सा वै शाणी भवति । मृद्व्य-सदिति न्वेव शाणी यत्र वै प्रजापतिरजायत गर्ब्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात्तस्य यन्नेदिष्ठमुल्वमासीत्ते शणास्तस्मात्ते पूतयो वान्ति यद्वस्य जराय्वासीत्तद्दीक्षितवसनमन्तरं वा ऽउल्वं जरायुणो भवति तस्मादेषाऽन्तरा वाससो भवति यथैवाऽतः प्रजापतिरजायत गर्ब्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञादेवमेवै-षोऽतो जायते गर्ब्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात् ॥ ११ ॥ सा वै त्रिवृद्भवति । त्रिवृद्ध्यन्नं पशवो ह्यन्नं पिता माता यज्जायते तत्तृतीयं तस्मात्त्रिवृद्भवति ॥ १२॥ मुञ्जवल्शेनाऽन्वस्ता भवति । वज्रो वै शरो विरक्षस्तायै स्तुकासर्गंᳫँ सृष्टा भवति सा यत्प्रसलवि सृष्टा स्याद्यथेदमन्न्या रज्जवो मानुषी स्याद्यद्वपसलवि सृष्टा स्यात्पितृदेवत्या स्यात्तस्मा-त्स्तुकासर्गंᳫँ सृष्टा भवति ॥ १३ ॥ तां परिहरते । 'ऊर्ग-स्याङ्गिरसी'त्यङ्गिरसो ह्येतामूर्जमपश्य'न्नूर्णम्म्रदा ऽऊर्ज्जं मयि धेही'ति नाऽत्र तिरोहितमिवाऽस्ति ॥ १४ ॥ अथ-नीविमुद्गूहते । 'सोमस्य नीविरसी'त्यदीक्षितस्य वा ऽअस्यैषाऽग्ने नीविर्भवत्यथाऽत्र दीक्षितस्य सोमस्य तस्मा-दाह सोमस्य नीविरसीति ॥ १५ ॥ अथ प्रोर्णुते । गर्ब्भो वा ऽएष भवति यो दीक्षते प्राऽऽवृता वै गर्ब्भा ऽउल्वेनेव जरायुणेव तस्माद्वै प्रोर्णुते ॥ १६ ॥ स प्रोर्णुते । 'विष्णोः

---

(१) शु० सं० अ० ४ क० १० । (२) शु० सं० अ० ४ क० १० । (३) शु० सं० अ० ४ क० १० । (४) शु० सं० अ० ४ क० १० ।

शर्म्मासि शर्म्म यजमानस्येत्युभयं वा ऽएषोऽत्र भवति यो दीक्षते विष्णुश्च यजमानश्च यदह दीक्षते तद्विष्णुर्भवति यद्यजते तद्यजमानस्तस्मादाह विष्णोः शर्म्मासि शर्म्म यजमानस्येति ॥ १७ ॥ अथ कृष्णविषाणाᳬ सिचि बध्नीते । देवाश्च वा ऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दायमुपेयुर्म्मन ऽएव देवा ऽउपायन्वाचमसुरा यज्ञमेव तद्देवा ऽउपायन्वाचमसुरा ऽअमूमेव देवा ऽउपायन्निमामसुराः ॥ १८ ॥ ते देवा यज्ञमब्रुवन् । योषा वा ऽइयं वागुपमन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति स्वयं वा हैवैक्षत योषा वा ऽइयं वागुपमन्त्रयै ह्वयिष्यते वै मेति तामुपाऽऽमन्त्रयत सा हाऽस्मा ऽआरकादिवैवाऽग्र ऽआसूयत्तस्मादु स्त्री पुᳬसोपमन्त्रिताऽऽरकादिवैवाऽग्रेऽसूयति स होवाचाऽऽरकादिव वै म ऽआसूयीदिति ॥ १९ ॥ ते होचुः । उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति तामुपाऽऽमन्त्रयत सा हाऽस्मै निपलाशमिवोवाद तस्मादु स्त्री पुᳬसोपमन्त्रिता निपलाशमिवैव वदति स होवाच निपलाशमिव वै मेऽवादीदिति ॥ २० ॥ ते होचुः । उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति तामुपाऽऽमन्त्रयत सा हैनं जुहुवे तस्मादु स्त्री पुमाᳬसᳬ ह्वयन्त ऽएवोत्तमᳬ स होवाचाऽऽह्वत वै मेति ॥ २१ ॥ ते देवा ऽईक्षाञ्चक्रिरे । योषा वा ऽइयं वाग्यदेनं न युवितेहैव मा तिष्ठन्तमभ्येहीति ब्रूहि तां तु न ऽआगतां प्रति प्रब्रूतादिति सा हैनं तदेव तिष्ठन्तमभ्येयाय तस्मादु स्त्री पुमाᳬसᳬ सᳬस्कृते

तिष्ठन्तमभ्यैेति ताᳬं हैभ्य ऽआगतां प्रति प्रोवाचेयं वा-ऽआगादिति ॥ २२ ॥ तां देवाः । असुरेभ्योऽन्तरायँस्ताᳬं स्वीकृत्याऽग्नावेव परिगृह्य सर्वहुतमजुहवुराहुतिर्हि देवानाᳬं स यामेवाऽमूमनुष्टुभा जुहवुस्तदेवैनां तद्देवाः स्व्यकुर्वत तेऽसुरा ऽआत्तवचसो हेऽलवो हेऽलव ऽइति वदन्तः पराबभूवुः ॥ २३ ॥ तत्रैतामपि वाचमूदुः । उपजिज्ञास्याᳬं स म्लेच्छस्तस्मान्न ब्राह्मणो म्लेच्छेदसुर्य्या हैषा वा वागेव-मेवैष द्विषताᳬं सपत्नानामादत्ते वाचन्तेऽस्याऽऽत्तवचसः पराभवन्ति य ऽएवमेतद्वेद ॥ २४ ॥ सोऽयं यज्ञो वाचम-भिदध्यौ । मिथुन्न्येनया स्यामिति ताᳬं सम्बभूव ॥ २५ ॥ इन्द्रो ह वा ऽईक्षाञ्चक्रे । महद्वा ऽइतोऽभ्वं जनिष्यते यज्ञस्य च मिथुनाद्वाचश्च यन्मा तन्नाऽभिभवेदिति स-ऽइन्द्र ऽएव गर्ब्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश ॥ २६ ॥ स ह संवत्सरे जायमान ऽईक्षाञ्चक्रे । महावीर्य्या वा ऽइयं योनिर्य्या मामदीधरत यद्वै मेतो महदेवाऽभ्वं नाऽनुप्रजा-येत यन्मा तन्नाऽभिभवेदिति ॥ २७ ॥ तां प्रतिपरामृश्या-ऽऽवेष्ट्याऽच्छिनत् । तां यज्ञस्य शीर्षन्प्रत्यदधाद्यज्ञो हि कृष्णः स यः स यज्ञस्तत्कृष्णाजिनं यो सा योनिः सा कृष्णविषाणाऽथ यदेनामिन्द्र ऽआवेष्ट्याऽऽच्छिनत्तस्मादा-वेष्टितेव स यथैवाऽत ऽइन्द्रोऽजायत गर्ब्भो भूत्वैतस्मा-न्मिथुनादेवमेवैषोऽतो जायते गर्ब्भो भूत्वैतस्मान्मिथु-नात् ॥ २८ ॥ तां वा ऽउत्तानामिव बध्नाति । उत्तानेव वै योनिर्गर्भं बिभर्त्यथ दक्षिणां भ्रुवमुपर्य्युपरि ललाट-

मुपस्पृश'तीन्द्रस्य योनिरसी'तीन्द्रस्य ह्येषा योनिरतो वा ह्येनां प्रविशन्प्रविशत्यतो वा जायमानो जायते तस्मादाहेन्द्रस्य योनिरसीति ॥ २९ ॥* अथोल्लिखति । 'सुसस्याः कृषीस्कृधी'ति यज्ञमेवैतज्जनयति यदा वै सुषमं भवत्यथाऽलं यज्ञाय भवति यदो दुःषमं भवति न तह्यात्मने च नाऽलं भवति तद्यज्ञमेवैतज्जनयति ॥ ३० ॥ अथ न दीक्षितः । काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत गर्भो वा ऽएष भवति यो दीक्षते यो वै गर्भस्य काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेदपास्यन्म्रियेत्तो दीक्षितः पामनो भवितोर्दीक्षितं वा ऽअनु रेताꣳसि ततो रेताꣳसि पामनानि जनितोः स्वा वै योनी रेतो न हिनस्त्येषा वा ऽएतस्य स्वा योनिर्भवति यत्कृष्णविषाणा तथो हैनमेषा न हिनस्ति तस्माद्दीक्षितः कृष्णविषाणयैव कण्डूयेत नाऽन्येन कृष्णविषाणायाः ॥३१॥ अथाऽस्मै दण्डं प्रयच्छति । वज्रो वै दण्डो विरक्षस्तायै ॥३२॥ औदुम्बरो भवति। अन्नं वा ऽऊर्गुदुम्बर ऽऊर्ज्जोऽन्नाद्यस्याऽवरुद्ध्यै तस्मादौदुम्बरो भवति ॥३३॥ मुखसम्मितो भवति । एतावद्धि वीर्य्यꣳ स यावदेव वीर्य्यं तावाँस्तद्भवति यन्मुखसम्मितः ॥ ३४ ॥ तमुच्छ्रयति । 'उच्छ्रयस्व वनस्पत ऽऊर्द्ध्वो मा पाह्यꣳहस ऽआस्य यज्ञस्योदृच' ऽइत्यूर्द्ध्वो मा गोपायाऽस्य यज्ञस्य सꣳस्थाया ऽइत्येवैतदाह ॥ ३५ ॥ अत्र हैके । अङ्गुलीश्च न्यचन्ति वाचं च यच्छन्त्यतो हि

* अत्र शतम् १५०० ॥

(१) शु० सं० अ० ४ क० १० । (२) शु० सं० अ० ४ क० १० । (३) शु० सं० अ० ४ क० १० ।

क्विश्च न जपिष्यन्भवतीति ब्रुदन्तस्तदु तथा न कुर्य्याद्यथा पुराश्वं धावन्तमनुलिप्सेत तं नाऽनुलभेतैवछ्ह स यज्ञं नाऽनुलभते तस्मादमुत्रैवाऽङ्गुलीर्न्न्यचेदमुत्र वाचं यच्छेत् ॥ ३६ ॥ अथ यद्दीक्षितः । ऋचं वा यजुर्वा साम वाऽभिव्व्याहरत्यभिस्थिरसमभिस्थिरमेवैतद्यज्ञमारभते तस्मादमुत्रैवाऽङ्गुलीर्न्न्यचेदमुत्र वाचं यच्छेत् ॥ ३७ ॥ अथ यद्वाचं यच्छति । वाग्वै यज्ञो यज्ञमेवैतदात्मन्धत्तेऽथ यद्वाचंयमो व्व्याहरति तस्मादु हैष विसृष्टो यज्ञः पराङ्गावर्त्तते तत्रो वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा जपेद्यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञं पुनरारभते तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः ॥ ३८ ॥ अथैकऽउद्वदति । दीक्षितोऽयं ब्राह्मणो दीक्षितोऽयं ब्राह्मणऽइति निवेदितमेवैनमेतत्सन्तं देवेभ्यो निवेदयत्ययं महावीर्य्यो यो यज्ञं प्रापदित्ययं युष्माकैकोऽभूत्तं गोपायतेत्येवैतदाह त्रिष्कृत्व ऽआह त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ३९ ॥ अथ यद् ब्राह्मण ऽइत्याह । अनद्धेव वा ऽअस्याऽतः पुरा जानं भवतीदुछ ह्याहू रक्षाछसि योषितमनु सचन्ते तदुत रक्षाछस्येव रेत ऽआदधतीत्यथाऽत्राऽद्धा जायते यो ब्रह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मणऽइत्येव ब्रूयाद् ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायते तस्मादाहुर्न्न सवनकृतः हन्यादेनस्वी हैव सवनकृतेति ॥ ४० ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १२४ ॥

वाचं यच्छति । स वाचंयम ऽआस्त ऽआस्तमयात्त-द्यद्वाचं यच्छति ॥ १ ॥ यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्य्यैषामियं जितिस्ते होचुः कथं न ऽइदं मनुष्यैर-नभ्यारोह्यᳪ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरो-ऽभवन्नथ यदेनेनाऽयोपयँस्तस्माद्यूपो नाम ॥ २ ॥ तद्वा-ऽऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञᳪ समभरन्यथाऽयं यज्ञः सम्भृत ऽएवं वा ऽएष यज्ञᳪ सम्भरति यो दीक्षते वाग्वै यज्ञः ॥ ३ ॥ तामस्तमिते वाचं विसृजते । संवत्सरो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्य्यज्ञोऽहोरात्रे वै संवत्सर ऽएते ह्येनं परिप्लवमाने कुरुतः सोऽहं न दीक्षिष्ट स रात्रिं प्रापत्स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतदाप्त्वा वाचं विसृजते ॥ ४ ॥ तद्धैके । नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसर्जयन्त्यत्रा-ऽनुष्टयाऽस्तमितो भवतीति वदन्तस्तदु तथा न कुर्य्यात्क ते स्युर्य्यन्मेघः स्यात्तस्माद्यत्रैवाऽनुष्टयाऽस्तमितं मन्येत तदेव वाचं विसर्जयेत् ॥ ५ ॥ अनेनो हैके वाचं विसर्जय-न्ति । 'भूर्भुवः स्व[1]रि'ति यज्ञमाप्याययाऽमो यज्ञᳪ सन्दधम-ऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्य्यान्न ह स यज्ञमाप्याययति न सन्दधाति य ऽएतेन वाचं विसर्जयति ॥ ६ ॥ अनेनैव वाचं विसर्जयेत् । 'व्रतं कृणुत व्रतं कृणुताऽग्निर्ब्रह्माऽग्नि-र्य्यज्ञो वनस्पतिर्य्यज्ञिय[2]' ऽइत्येष 'ह्यस्याऽत्र यज्ञो भवत्ये-तद्धविर्य्यथा पुराऽग्निहोत्रं तद्यज्ञेनैवैतद्यज्ञᳪ सम्भृत्य यज्ञे

(१) शु॰ सं॰ अ॰ ३६ क॰ १। (२) शु॰ सं॰ अ॰ ४ क॰ ११।

यज्ञं प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञः सन्तनोति सन्तत७ ह्येवाऽस्यैतद्व्रतं भवत्या सुत्यायै त्रिष्कृत्व ऽआह त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ७ ॥ अथाऽग्निमभ्यावृत्य वाचं विसृजते । न ह स यज्ञमाप्याययति न सन्दधाति योऽतोऽन्येन वाचं विसृजते स प्रथमं व्याहरन्सत्यं वाचोऽभिव्याहरति ॥ ८ ॥ अग्निर्ब्रह्मेति । अग्निर्ह्येव ब्रह्माऽग्निर्य्यज्ञ ऽइत्यग्निर्ह्येव यज्ञो वनस्पतिर्य्यज्ञिय ऽइति वनस्पतयो हि यज्ञिया न हि मनुष्या यजेरन्यद्वनस्पतयो न स्युस्तस्मादाह वनस्पतिर्य्यज्ञिय ऽइति ॥ ९ ॥ अथाऽस्मै व्रत७ श्रपयन्ति । देवान्वा ऽएष उपाऽऽवर्त्तते यो दीक्षते स देवतानामेको भवति शृतं वै देवानाः हविर्न्नाऽशृतं तस्माच्छ्रपयन्ति तदेष ऽएव व्रतयति नाऽग्नौ जुहोति तद्यदेष ऽएव व्रतयति नाऽग्नौ जुहोति॥१०॥ यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्य्यैषामियं जितिस्ते होचुः कथं न ऽइदं मनुष्यैरनभ्यारोह्य७ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनाऽयोपयँस्तस्माद्यूपो नाम ॥ ११ ॥ तद्वा ऽऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञः समभरन्यथाऽयं यज्ञः सम्भृत ऽएष वा ऽअत्र यज्ञो भवति यो दीक्षत ऽएष ह्येनं तनुत ऽएष ऽएनं जनयति तद्यदेवाऽत्र यज्ञस्य निर्द्धीतं यद्विदुग्धं तदेवैतत्पुनराप्याययति यदेष ऽएव व्रतयति नाऽग्नौ जुहोति न ह्याऽऽप्याययेद्यदग्नौ जुहुयाज्जुहवु हैव मन्येत नाऽजुहवत् ॥ १२ ॥ इमे वै प्राणाः । मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवो वागेवाऽग्निः प्राणोदानौ

मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा ऽएतासु हैवा-ऽस्यैतद्देवतासु हुतं भवति ॥ १३ ॥ तद्धैके । प्रथमे व्रत ऽउभौ व्रीहियवावावपन्त्युभाभ्याᳶ रसाभ्यां यदेवाऽत्र यज्ञस्य निर्ह्वीतं यद्विदुग्धं तत्पुनराप्याययाम ऽइति वदन्तो यद्यु व्रतदुघा न दुहीत यस्यैवाऽतः कामयेत तस्य व्रतं कुर्य्यादेतदु ह्येवाऽस्यैता ऽउभौ व्रीहियवावन्वारब्धौ भवत ऽइति तदु तथा न कुर्य्यान्न ह स यज्ञमाप्याययति न सन्दधाति य ऽउभौ व्रीहियवावावपति तस्मादन्यतरमेवा-ऽऽवपेद्धविर्वा ऽअस्यैता ऽउभौ व्रीहियवौ भवतः स यदेवा-ऽस्यैतौ हविर्भवतस्तदेवाऽस्यैतावन्वारब्धौ भवतो यद्यु व्रतदुघा न दुहीत यस्यैवाऽतः कामयेत तस्य व्रतं कुर्य्यात् ॥ १४ ॥ तद्धैके । प्रथमे व्रते सर्वौषधᳶ सर्वसुरभ्यावपन्ति यदि दीक्षितमार्त्तिर्विन्देद्येनैवाऽतः कामयेत तेन भिषज्येद्यथा व्रतेन भिषज्येदिति तदु तथा न कुर्य्यान्मानुषᳶ ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद्व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति यदि दीक्षितमार्त्तिर्विन्देद्येनैवाऽतः कामयेत तेन भिषज्येत्स-मास्विर्ह्येव पुण्या ॥१५॥ अथाऽस्मै व्रतं प्रयच्छति। अतिनीय मानुषं कालᳶ सायं दुग्धमपररात्रे प्रातर्दुग्धमपराह्णे व्या-कृत्या ऽएव दैवं चैवैतन्मानुषं च व्याकरोति ॥ १६ ॥ अथाऽस्मै व्रतं प्रदास्यन्नप ऽउपस्पर्शयति । 'दैवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये वर्चोधां यज्ञवाहसᳶ सुतीर्था नो ऽअसद्वश' ऽइति मानुषाय वा ऽएष पुराऽशनायाऽव-

(१) शु० सं० अ० ४ क० ११ ।

नेनिक्तेऽथाऽत्र दैव्यै धिये तस्मादाह दैवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये वर्चोधां यज्ञवाहसꣳ सुतीर्था नो ऽअसद्वश ऽइति स यावत्क्रियच्च व्रतं व्रतयिष्यन्नप ऽउपस्पृशेदेतेनैवोपस्पृशेत् ॥ १७ ॥ अथ व्रतं व्रतयति । 'ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवस्ते नोऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहे'ति तद्यथा वषट्कृतꣳ हुतमेवमस्यैतद्भवति ॥ १८ ॥ अथ व्रतं व्रतयित्वा नाभिमुपस्पृशते । 'श्वात्राः पीता भवत यूयमापो ऽअस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ता ऽअस्मभ्यमयक्ष्मा ऽअनमीवा ऽअनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऽऋतावृध' ऽइति देवान्वा ऽएष ऽउपाऽऽवर्त्तते यो दीक्षते स देवतानामेको भवत्यनुत्सिक्तं वै देवानाꣳ हविरथैतद्व्रतप्रदो मिथ्याकरोति व्रतमुपोत्सिञ्चन्व्रतं प्रमीणाति तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हाऽस्यैतन्न मिथ्याकृतं भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह श्वात्राः पीता भवत यूयमापो ऽअस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ता ऽअस्मभ्यमयक्ष्मा ऽअनमीवा ऽअनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऽऋतावृध ऽइति स यावत्क्रियच्च व्रतं व्रतयित्वा नाभिमुपस्पृशेदेतेनैवोपस्पृशेत्कस्तद्वेद यद्व्रतप्रदो व्रतमुपोत्सिञ्चेत् ॥ १९ ॥ अथ यत्र मेक्ष्यन्भवति । तत्कृष्णविषाणया लोष्टं वा किञ्चिद्वोपहन्तीयं ते यज्ञिया तनूरि'तीयं वै पृथिवी देवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या

(१) शु० सं० अ० ४ क० ११। (२) शु० सं० अ० ४ क० १२। (३) शु० सं० अ० ४ क० १२। (४) शु० सं० अ० ४ क० ११।

तस्या ऽएतदुदृगृह्णैव यज्ञियां तनूमथाऽयज्ञियः शरीरमभिमेह'त्यपो' मुञ्चामि न प्रजामि'त्युभयं वा ऽअत ऽएत्याऽऽपश्च रेतश्च स ऽएतदप ऽएव मुञ्चति न प्रजा'मंहोमुचः स्वाहा कृता' ऽइत्यंहस ऽइव ह्येता मुञ्चन्ति यदुदरे शुष्टितं भवति तस्मादाहाऽंहोमुच ऽइति स्वाहा कृताः 'पृथिवीं माऽऽविशते'त्या'हुतयो भूत्वा शान्ताः पृथिवीमाविशतेत्येवैतदाह ॥ २० ॥ अथ पुनर्लोष्टं न्यस्यति । 'पृथिव्या सम्भवे'तीयं वै पृथिवी देवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या तस्या ऽएतदुदृगृह्णैव यज्ञियां तनूमथाऽयज्ञियः शरीरमभ्यमिक्षत्तामेवाऽस्यामेतत्पुनर्यज्ञियां तनूं दधाति तस्मादाह पृथिव्या सम्भवेति ॥ २१ ॥ अथाऽग्नये परिदाय स्वपिति । देवान्वा ऽएष ऽउपा ऽवर्त्तते यो दीक्षते स देवतानामेको भवति न वै देवाः स्वपन्त्यनवरुद्धो वा ऽएतस्याऽस्वप्नो भवत्यग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा ऽएवैतत्परिदाय स्वपि'त्यग्ने त्वः सु जागृहि वयः सु मन्दिषीमही'त्यग्ने त्वं जागृहि वयः स्वप्स्याम ऽइत्येवैतदाह 'रक्षा णो ऽअप्रयुच्छन्नि'ति गोपाय नोऽप्रमत्त ऽइत्येवैतदाह 'प्रबुधे नः पुनस्कृधी'ति यथेतः सुप्त्वा स्वस्ति प्रबुद्ध्यामहा ऽएवं नः कुर्वित्येवैतदाह ॥ २२ ॥ अथ यत्र सुप्त्वा पुनर्नाऽवद्रास्यन्भवति । तद्वाचयति पुनर्मनः पुनरायुर्म्म ऽआगन्पुनः प्राणः पुनरात्मा म ऽआगन्पुनश्चक्षुः

(१) शु० स० अ० ४ क० १३ । (२) शु० स० अ० ४ क० १३ । (३) शु० स० अ० ४ क० १३ । (४) शु० स० अ० ४ क० १३ । (५) शु० स० अ० ४ क० १४ । (६) शु० स० अ० ४ क० १४ । (७) शु० स० अ० ४ क० १४ ।

पुनः श्रोत्रं म ऽआगन्निति सर्वे ह वा ऽएते स्वपतोऽपक्रामन्ति प्राण ऽएव न तैरेवैतत्सुप्त्वा पुनः सङ्गच्छते तस्मादाह 'पुनर्म्मनः पुनरायुर्म्म ऽआगन्पुनः प्राणः पुनरात्मा म ऽआगन्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म ऽआगन्। वैश्वानरो ऽअदब्धस्तनूपा ऽअग्निर्नः पातु दुरितादवद्यादि'ति तद्य-देवाऽत्र स्वप्नेन वा येन वा मिथ्याकर्म्म तस्मान्नः सर्वस्मा-दग्निर्गोपायत्वित्येवैतदाह तस्मादाह वैश्वानरो ऽअदब्धस्त-नूपा ऽअग्निर्नः पातु दुरितादवद्यादिति ॥ २३ ॥ अथ यद्दीक्षितः। अव्रत्यं वा व्याहरति क्रुध्यति वा तन्मि-थ्याकरोति व्रतं प्रमीणात्यक्रोधो ह्येव दीक्षितस्याऽग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तमेवैतदुपधावति 'त्वमग्ने व्रतपा ऽअसि देव ऽआ मर्त्येष्वा। त्वं यज्ञेष्वीड्य' ऽइति तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हाऽस्यैतन्न मिथ्याकृतं भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह त्वमग्ने व्रतपा ऽअसि देव ऽआ मर्त्येष्वा। त्वं यज्ञेष्वीड्य ऽइति ॥२४॥ अथ यद्दीक्षितायाऽभिहरन्ति। तस्मिंश्वाचयति 'रास्वेयत्सोमा भूयो भरे'ति सोमो ह वा ऽअस्मा ऽएतद्युते यद्दीक्षितायाऽभिहरन्ति स यदाह रास्वे-यत्सोमेति रास्व न ऽइयत्सोमेत्येवैतदाहा भूयो भरेत्या नो भूयो हरेत्येवैतदाह 'देवो नः सविता वसोर्दाता वस्वदादि'ति तथो हाऽस्मा ऽएतत्सवितृप्रसूतमेव दानाय भवति ॥ २५ ॥ पुराऽस्तमयादाह। दीक्षित वाचं यच्छेति

(१) शु० सं० अ० ४ क० १५। (२) शु० सं० अ० ४ क० १६। (३) शु० सं० अ० ४ क० १६। (४) शु० सं० अ० ४ क० १६।

तामस्तमिते व्राचं विसृजते पुरोदयादाह दीक्षित व्राचं यच्छेति तामुदिते व्राचं विसृजते सन्तत्या ऽएवाऽऽहरेवैत-द्राज्या सन्तनोत्यहा रात्रिम् ॥ २६ ॥ नैनमन्यत्र चरन्तम-भ्युस्तमियात् । न स्वपन्तमभ्युदियात्स यदेनमन्यत्र चरन्तमभ्यस्तमियाद्रात्रेरेनं तदन्तरियाद्यत्स्वपन्तमभ्युदि-यादह्न ऽएनं तदन्तरियान्नाऽत्र प्रायश्चित्तिरस्ति प्रतिगु-प्यमेवैतस्मान्न पुराऽवभृथादपोऽभ्यवेयान्नैनमभिवर्षेद-नवक्लृप्तः ह तद्यत्पुराऽवभृथादपोऽभ्यवेयाद्यद्वैनमभिव-र्षेदथ परिह्वालं व्राचं वदति न मानुषीं प्रसृतां तद्यत्परिह्वालं व्राचं वदति न मानुषीं प्रसृताम् ॥ २७ ॥ यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषामियं जितिस्ते होचुः कथं न ऽइदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरो-ऽभवन्नथयदेनेनाऽयोपयँस्तस्माद्यूपो नाम ॥ २८ ॥ तद्वा-ऽऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञꣳ समभरन्यथाऽयं यज्ञः सम्भृत ऽएवं वा ऽएष यज्ञꣳ सम्भरति यो दीक्षते वाग्वै यज्ञस्तद्यदेवाऽत्र यज्ञस्य निर्धीतं यद्विदुग्धं तदेवैतत्पुनरा-प्यायति यत्परिह्वालं व्राचं वदति न मानुषीं प्रसृतां न ह्याऽऽप्यायेद्यत्प्रसृतां मानुषीं व्राचं वदेत्तस्मात्परिह्वालं व्राचं वदति न मानुषीं प्रसृताꣳ ॥ २९ ॥ स वै धीक्षते । वाचे हि धीक्षते यज्ञाय हि धीक्षते यज्ञो हि व्राग्धीक्षितो ह वै नामैतद्यद्दीक्षित ऽइति ॥ ३० ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्वपति । देवा ह वा ऽअस्यां यज्ञं तन्वाना ऽइमां यज्ञादन्तरीयुः सा हैषामियं यज्ञं मोहयाञ्चकार कथं नु मयि यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तरीयुरिति तद्ध ह यज्ञं न प्रजज्ञुः ॥ १ ॥ ते होचुः । यन्व-स्यामेव यज्ञमतॐस्महि कथं नु नोऽमुहत्कथं न प्रजानीम ऽइति ॥ २ ॥ ते होचुः । अस्यामेव यज्ञं तन्वाना ऽइमां यज्ञादन्तरगाम सा न ऽइयमेव यज्ञममूमुहदिमामेवोपधावा-मेति ॥ ३ ॥ ते होचुः । यन्नु त्वय्येव यज्ञमतॐस्महि कथं नु नोऽमुहत्कथं न प्रजानीम ऽइति ॥ ४ ॥ सा होवाच । मय्येव यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तरगात सा वोऽहमेव यज्ञममूमुहं भागं नु मे कल्पयताऽथ यज्ञं द्रक्ष्यथाऽथ प्रज्ञास्यथेति ॥ ५ ॥ तथेति देवा ऽअब्रुवन् । तवैव प्राय-णीयस्तवोदयनीय ऽइति तस्मादेष ऽआदित्य ऽएव प्राय-णीयो भवत्यादित्य ऽउदयनीय ऽइयꣳ ह्येवाऽदितिस्ततो यज्ञमपश्यँस्तमतन्वत ॥ ६ ॥ स यदादित्यं चरुं प्रायणीयं निर्वपति । यज्ञस्यैव दृष्ट्यै यज्ञं दृष्ट्वा क्रीणानि तं तनवा-ऽइति तस्मादादित्यं चरुं प्रायणीयं निर्वपति तद्वै निरुप्तः हविरासीदनिष्टा देवता ॥ ७ ॥ अथैभ्यः पथ्या स्वस्तिः प्राऽरोचत । तामयजन्वाग्वै पथ्या स्वस्तिर्वाग्यज्ञस्तद्य-ज्ञमपश्यँस्तमतन्वत ॥ ८ ॥ अथैभ्योऽग्निः प्राऽरोचत । तमयजन्त्स यदाग्नेयं यज्ञस्याऽऽसीत्तदपश्यन्यद्वै शुष्कं यज्ञस्य तदाग्नेयं तदपश्यँस्तदतन्वत ॥ ९ ॥ अथैभ्यः सोमः प्राऽरोचत । तमयजन्त्स यत्सौम्यं यज्ञस्याऽऽसी-

तदपश्यन्यद्वा ऽआहु॑ यज्ञस्य तत्सौम्यं तदपश्यँस्तदतन्वत ॥ १० ॥ अथैनभ्यः सविता प्राऽरोचत । तमयजन्पशवो वै सविता पशवो यज्ञस्तद्यज्ञमपश्यँस्तमतन्वताऽथ यस्यै देवतायै हविर्निरुप्तमासीत्तामयजन् ॥ ११ ॥ ता वा ऽएताः पञ्च देवता यजति यो वै स यज्ञो मुग्ध ऽआसीत्प्राङ्क्तो वै स ऽआसीत्तमेताभिः पञ्चभिर्देवताभिः प्राऽजानन् ॥ १२ ॥ ऋतवो मुग्धा ऽआसन्पञ्च । तानेताभिरेव पञ्चभिर्देवताभिः प्राऽजानन् ॥ १३ ॥ दिशो मुग्धा ऽआसन्पञ्च । तानेताभिरेव पञ्चभिर्देवताभिः प्राऽजानन् ॥ १४ ॥ उदीचीमेव दिशम् । पथ्यया स्वस्त्या प्राऽजानँस्तस्मादत्रोत्तरा हि वाग्वदति कुरुपञ्चालत्रा वाग्घ्येषा निदानेनोदीचीᳪ ह्येतया दिशं प्राऽजानन्नुदीची ह्येतस्यै दिक् ॥ १५ ॥ प्राचीमेव दिशम् । अग्निना प्राऽजानँस्तस्मादग्निं पश्चात्प्राञ्चमुद्धृत्योपाऽऽसते प्राचीᳪ ह्येतेन दिशं प्राऽजानन्प्राची ह्येतस्य दिक् ॥ १६ ॥ दक्षिणामेव दिशᳪ । सोमेन प्राऽजानँस्तस्मात्सोमं क्रीतं दक्षिणा परिवहन्ति तस्मादाहुः पितृदेवत्यः सोम ऽइति दक्षिणाᳪ ह्येतेन दिशं प्राऽजानन्दक्षिणा ह्येतस्य दिक् ॥ १७ ॥ प्रतीचीमेव दिशᳪ । सवित्रा प्राऽजानन्नेष वै सविता य ऽएष तपति तस्मादेष प्रत्यङ्ङेति प्रतीचीᳪ ह्येतेन दिशं प्राऽजानन्प्रतीची ह्येतस्य दिक् ॥ १८ ॥ ऊर्ध्वामेव दिशम् । अदित्या प्राऽजानन्नियं वा ऽअदितिस्तस्मादस्यामूर्ध्वा ऽओषधयो जायन्त ऽऊर्ध्वा वनस्पतय ऽऊर्ध्वाᳪ ह्येतया

दिशं प्राऽजानन्नूर्द्ध्वां ह्येतस्यै दिक् ॥ १९ ॥ शिरो वै यज्ञस्याऽऽतिथ्यम् । बाहू प्रायणीयोदयनीयावभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभित ऽआतिथ्यमेते हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ २० ॥ तदाहुः । यदेव प्रायणीये क्रियेत तदुदयनीये क्रियेत यदेव प्रायणीयस्य बर्हिर्भवति तदुदयनीयस्य बर्हिर्भवतीति तदपोद्धृत्य निदधाति ताꣳ स्थालीꣳ *सक्षामकर्षां प्रमृज्य †मेक्षणं निदधाति य ऽएव प्रायणीयस्यर्त्विजो भवन्ति त ऽउदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति तद्यदेतत्समानं यज्ञे क्रियते तेन बाहू सदृशौ तेन सरूपौ ॥ २१ ॥ तदु तथा न कुर्यात् । काममेवैतद्बर्हिरनुप्रहरेदेवं मेक्षणं निर्णिज्य स्थाली निदध्याद्य ऽएव प्रायणीयस्यार्त्विजो भवन्ति त ऽउदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति यद्यु ते विप्रेताः स्युरप्यन्य ऽएव स्युः स यद्वै समानीर्देवता यजति समानानि हवीꣳषि भवन्ति तेनैव बाहू सदृशौ तेन सरूपौ ॥ २२ ॥ स वै पञ्च प्रायणीये देवता यजति । पञ्चोदयनीये तस्मात्पञ्चेत्थादङ्गुलयः पञ्चेत्थात्तच्छँऽस्त्वन्तं भवति न पत्नीः सँऽयाजयन्ति पूर्वार्द्धं वा ऽअन्वारम्भो बाहू पूर्वार्द्धमेवैतद्यज्ञस्याऽभिसंस्करोति तस्माच्छँऽस्त्वन्तं भवति न पत्नीः सँऽयाजयन्ति ॥ २३ ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

* सक्षामकर्षाम् अग्निसंयोगनाऽन्तरीषद्दग्धश्चरुः क्षाम तस्य कर्षं लेपस्तत्सहितामित्यर्थः ।

† प्रादेशमात्रं हविरवदानसाधनं चरुनिष्पादनसाधनं च काष्ठखण्डं मेक्षणमित्युच्यते । कर्मप्रदीपे तु—"इध्मजातीयमिध्मार्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् ।
वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम्" इति । (२ ५. १४)

दिवि वै सोम ऽआसीत्। अथेह देवास्ते देवा ऽअकामयन्ता नः सोमो गच्छेत्तेनाऽऽगतेन यजेमहीति त ऽएते माये ऽअसृजन्त सुपर्णीञ्च कद्रूं च तद्धिरण्यानां ब्राह्मणे व्व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवं यथा तदास ॥ १ ॥ तेभ्यो गायत्री सोममच्छाऽऽपतत्। तस्या ऽआहरन्त्यै गन्धर्वो विश्वावसुः पर्य्यमुष्णात्ते देवा ऽअविदुः प्रच्च्युतो वै परस्तात्सोमोऽथ नो नाऽऽगच्छति गन्धर्वा वै पर्य्यमोपिषुरिति ॥ २ ॥ ते होचुः। योषित्कामा वै गन्धर्वा वाचमेवैभ्यः प्रहिणवाम सा नः सह सोमेनाऽऽगमिष्यतीति तेभ्यो वाचं प्राहिण्वंस्तैनान्त्सह सोमेनाऽगच्छत् ॥ ३ ॥ ते गन्धर्वा ऽअन्वागत्याऽब्रुवन्। सोमो युष्माकं वागेवाऽस्माकमिति तथेति देवा ऽअब्रुवन्निहो *चेदागान्मैनामभीषहेव नैष्ट विह्वयामहा ऽइति तां व्व्यह्वयन्त ॥ ४ ॥ तस्यै गन्धर्वाः। वेदानेव प्रोचिर ऽइति वै वयं विद्मेति वयं विद्मेति ॥५॥ अथ देवाः। वीणामेव सृष्ट्वा वादयन्तो निगायन्तो निषेदुरिति वै ते वयं गास्याम ऽइति त्वा प्रमोदयिष्यामह ऽइति सा देवानुपाऽऽववर्त्त सा वै सा तन्मोघमुपाऽऽववर्त्त या स्तुवद्भ्यः शंसद्भ्यो नृत्तं गीतमुपाऽऽववर्त्त तस्माद्प्येतर्हि मोघसंहिता ऽएवः हि वागुपाऽऽवर्त्तत तामु ह्यन्या ऽअनु योषास्तस्माद्य ऽएव नृत्यति यो गायति तस्मिन्नेवैता निमिश्लतमा ऽइव ॥ ६ ॥ तद्वा ऽएतदुभयं देवेष्वासीत्। सोमश्च वाक्च स यत्सोमं क्रीणात्यागत्या

* 'वेदागात्' इति 'ख' पुस्तके पाठः।

ऽएवाऽऽगतेन यजा ऽइत्यनाऽऽगतेन ह वै स सोमेन यजते योऽक्रीतेन यजते ॥ ७ ॥ अथ यद् ध्रुवायामाज्यं परिशिष्टं भवति । तज्जुह्वां चतुष्कृत्वो विगृह्णाति बर्हिषा हिरण्यं प्रबद्ध्याऽवधाय जुहोति कृत्स्नेन पयसा जुहवानीति समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं चोभयꣳ ह्यग्निरेतसꣳ* ॥८॥ स हिरण्यमवदधाति । 'एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्च्च' ऽइति वर्चो वा ऽएतद्धिरण्यं 'तया सम्भव भ्राजं गच्छे'ति स यदाह तया सम्भवेति तया सम्पृच्यस्वेत्येवैतदाह भ्राजं गच्छेति सोमो वै भ्राट् सोमं गच्छेत्येवैतदाह ॥ ९ ॥ तां यथैवाऽदो देवाः । प्राऽहिण्वन्त्सोममच्छैवमेवैनामेष ऽएतत्प्रहिणोति सोममच्छ वाग्वै सोमक्रयणी निदानेन तामेतयाऽऽहुत्या प्रीणाति प्रीतया सोमं क्रीणानीति ॥ १० ॥ स जुहोति । 'जूरसी'त्येतद्ध वा ऽअस्या ऽएकं नाम यज्जूरसीति 'धृता मनसे'ति मनसा वा ऽइयं वाग्धृता मनो वा ऽइदं पुरस्ताद्वाच ऽइत्थं वद मैतद्वादीरित्य†लर्ल-मिव ह वै वाग्वदेद्यन्मनो न स्यात्तस्मादाह धृता मन-सेति ॥ ११ ॥ 'जुष्टा विष्णव' ऽइति । जुष्टा सोमा-येत्येवैतदाह यमच्छेम ऽइति 'तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसव' ऽइति सत्यप्रसवा न ऽएधि सोमं नोऽच्छेहीत्येवैतदाह

(१) शु० सं० अ० ४ क० १७ । (२) शु० सं० अ० ४ क० १७ । (३) शु० सं० अ० ४ क० १७ । (४) शु० सं० अ० ४ क० १७ । (५) शु० सं० अ० ४ क० १७ । (६) शु० सं० अ० ४ क० १८ ।

* 'रेतसम्' इति 'ख' पुस्तके दृश्यते ।

† 'अलर्लमिव' इत्यत्र 'अलमिव' इति भाष्यकारसम्मत । मूलपुस्तके तु 'अलर्लमिव' इत्येव लभ्यते ।

'तन्नो यन्त्रमशीय स्वाहे'ति स ह वै तन्नो यन्त्रमश्नुते यो यज्ञस्योदृचं गच्छति यज्ञस्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ १२ ॥ अथ हिरण्यमपोद्धरति । तन्मनुष्येषु हिरण्यं करोति स यत्सहिरण्यं जुहुयात्पराग्घ हैवैतन्मनुष्येभ्यो हिरण्यं प्रवृञ्ज्यात्तन्न मनुष्येषु हिरण्यमभिगम्येत ॥१३॥ सोऽपोद्धरति । 'शुक्रमसि चन्द्रमस्यमृतमसि वैश्वदेवमसी'ति कृत्स्नेन पयसा हुत्वा यद्वैतत्तदाह शुक्रमसीति शुक्रꣳ ह्येतच्चन्द्रमसीति चन्द्रꣳ ह्येतदमृतमसीत्यमृतꣳ ह्येतद्वैश्वदेवमसीति वैश्वदेवꣳ ह्येतत्प्रमुच्य तृणं बर्हिष्यपि सृजति सूत्रेण हिरण्यं प्रबध्नीते ॥ १४ ॥ अथाऽपरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । अन्वारभस्व यजमानेत्याहाऽपोर्णुवन्ति शालायै द्वारे दक्षिणतः सोमक्रयण्युपतिष्ठते तत्प्रहितामेवैनामेतत्सतीं प्राऽऽहैषीद्वाग्वै सोमक्रयणी निदानेन तामेतयाऽऽहुत्याऽप्रैषीत्प्रीतया सोमं क्रीणानीति ॥ १५ ॥ अथोपनिष्क्रम्याऽभिमन्त्रयते । 'चिदसि मनासी'ति चित्तं वा इदं मनो वागनुवदति 'धीरसि दक्षिणे'ति धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुजूषन्त्यनूक्तेनेव प्रकामोद्येनेव गाथाभिरिव तस्मादाह धीरसीति दक्षिणेति दक्षिणा ह्येषा 'क्षत्रियाऽसि यज्ञियासी'ति क्षत्रिया ह्येषा यज्ञिया ह्येषा 'ऽदितिरस्युभयतः शीर्ष्णी'ति स यदेनया समानꣳ सद्विपर्यासं वदति यदपरं तत्पूर्वं करोति यत्पूर्वं तदपरं तेनोभयतः शीर्ष्णी तस्मादाहाऽदि-

(१) शु० यं० अ० ४ क० १८। (२) शु० यं० अ० ४ क० १८। (३) शु० यं० अ० ४ क० १९। (४) शु० य० अ० ४ क० १९। (५) शु० य० अ० ४ क० १९। (६) शु० य० अ० ४ क० १९।

तिरस्युभयतः शीर्ष्णीति ॥ १६ ॥ 'सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधी'ति । सुप्राची न ऽएधि सोमं नोऽच्छेही-त्येवैतदाह सुप्रतीची न ऽएधि सोमेन नः सह पुनरेहीत्ये-वैतदाह तस्मादाह सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधीति ॥१७॥ 'मित्रस्त्वा पदि बध्नीतामि'ति । वरुण्या वा ऽएषा यद्रज्जुः सा यद्रज्ज्वाऽभिहिता स्याद्वरुण्यास्याद्यद्वनभिहिता स्याद-यतेव स्यादेतद्वा ऽअवरुण्यं यन्मैत्रः सा यथा रज्ज्वाऽभि-हिता यतैवमस्यै तद्भवति यदाह मित्रस्त्वा पदि बध्नी-तामिति ॥ १८ ॥ 'पूषाऽध्वनस्पात्वि'ति । इयं वै पृथिवी पूषा यस्य वा ऽइयमध्वन्गोप्त्री भवति तस्य न का चन ह्वला भवति तस्मादाह पूषाध्वनस्पात्विति ॥१९॥ 'इन्द्रायाऽ-ध्यक्षाये'ति । स्वध्यक्षाऽसदित्येवैतदाह यदाहेन्द्रायाऽध्यक्षा-ये'त्यनु त्वा माता मन्यतामनु पिताऽनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्य' ऽइति सा यत्ते जन्म तेन नोऽनुमता सोम-मच्छेहीत्येवैतदाह 'सा देवि देवमच्छेही'ति देवी ह्येषा देवमच्छैति यद्राजसोमं तस्मादाह सा देवि देवमच्छेही'ती-न्द्राय सोममि'तीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्राय सोममिति 'रुद्रस्त्वाऽऽवर्त्तयत्वि'त्यप्रणाशायैतदाह रुद्रः हि नाऽति पशवः 'स्वस्ति सोमसखा पुनरेही'ति स्वस्ति नः सोमेन सह पुनरेहीत्येवैतदाह ॥ २० ॥ तां व्यथैवाऽद्रो

(१) शु० सं० अ० ४ क० १९। (२) शु० सं० अ० ४ क० १९। (३) शु० सं० अ० ४ क० १९। (४) शु० सं० अ० ४ क० १९। (५) शु० सं० अ० ४ क० २०। (६) शु० सं० अ० ४ क० २०। (७) शु० सं० अ० ४ क० २०। (८) शु० सं० अ० ४ क० २०। (९) शु० सं० अ० ४ क० २०।

यौष्मे'ति तथो हाऽस्त्वर्युं पशुभ्य ऽआत्मानं नाऽन्तरेति ॥ ९ ॥ अथ पत्न्यै पदं प्रतिपराहरन्ति । गृहा वै पत्न्यै प्रतिष्ठा तद् गृहेष्वेवैनामेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मात्पत्न्यै पदं प्रतिपराहरन्ति ॥ १० ॥ तां नेष्टा वाचयति । 'तोतो राय' ऽइत्यथैनाॅं सोमक्रयण्या संख्यापयति वृषा वै सोमो योषा पत्न्येष वा ऽअत्र सोमो भवति यत्सोमक्रयणी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्मादेनाॅं सोमक्रयण्या संख्यापयति ॥११॥ स संख्यापयति । 'समख्ये देव्या धिया सन्दक्षिणयोरुचक्षसा । माम ऽआयुः प्रमोषीर्म्मो ऽअहं तव वीरं विदेय तव देवि सन्दृशी'त्याशिषमेवैतदाशास्ते पुत्रो वै वीरः पुत्रं विदेय तव सन्दृशीत्येवैतदाह ॥ १२ ॥ सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी । सा सोमक्रयणी यत्र वा ऽइन्द्राविष्णू त्रेधा सहस्रं व्यैरयेतां तदेकाऽत्यरिच्यत तां त्रेधा प्राऽजनयतां तस्माद्योऽप्येतर्हि त्रेधा सहस्रं व्याकुर्य्यादुदेकैवाऽतिरिच्येत ॥ १३ ॥ सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी । सा सोमक्रयण्यथ या रोहिणी सा वार्त्रघ्नी यामिदः राजा सङ्ग्रामं जित्वोदाकुरुतेऽथ या रोहिणी श्येताक्षी सा पितृदेवत्या यामिदं पितृभ्यो घ्नन्ति ॥ १४ ॥* ॥ सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी । सा सोमक्रयणी स्याद्यदि बभ्रुं पिङ्गाक्षीं न विन्देदरुणा स्याद्यरुणां न विन्देद्रोहिणी वार्त्रघ्नी स्याद्रोहिण्यै ह त्वेव श्येताक्ष्या-

(१) शु० सं० अ० ४ क० २२ । (२) शु० सं० अ० ४ क० २३ ।

* अत्र शतम् १६०० ॥

ऽआशान्नेयात् ॥ १५॥ सा स्यादुप्रवीता । वाग्वा ऽएषा नि-दानेन यत्सोमक्रयण्ययातयाम्नी वा ऽइयं वागयातयाम्न्यु-प्रवीता तस्मा*दुप्रवीता स्यात्सा †स्यादवण्डाकूटाकाणाक-र्णालक्षितासप्तशफा सा ‡ह्येकरूपैकरूपा हीयं वाक् ॥१६॥

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

पदुः समुप्य पाणी ऽअवनेनिक्ते । तद्यत्पाणी ऽअव-नेनिक्ते वज्रो वा ऽआज्यꣳ रेतः सोमो नेद्वज्रेणाऽऽज्येन रेतः सोमꣳ हिनसानीति तस्मात्पाणी ऽअवनेनिक्ते ॥ १ ॥ अथाऽस्याꣳ हिरण्यं बध्नीते । द्वयं वा ऽइदं न तृतीय-मस्ति सत्यं चैवाऽनृतं च सत्यमेव देवा ऽअनृतं मनुष्या-ऽअग्निरेतसं वै हिरण्यꣳ सत्येनाऽꣳशूनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पराहणानीति तस्माद्वा ऽअस्याꣳ हिरण्यं बध्नीते ॥२॥ अथ सम्प्रेष्यति। सोमोपनहनमाहर सोमपर्य्याणहनमाह-रोष्णीषमाहरेति स यदेव शोभनन्तत्सोमोपनहनꣳ स्याद्वासो ह्यस्यैतद्भवति शोभनꣳ ह्येतस्य ह्यासः स यो हैनꣳ शोभनेनोपचरति शोभते हाऽथ य ऽआह यदेव कि-ञ्चेति यद्धेव किञ्च भवति तस्माद्यदेव शोभनं तत्सोमोपन-हनꣳ स्याद्यदेव किञ्च सोमपर्य्याणहनम् ॥ ३ ॥ यदु-ष्णीषं विन्देत् । उष्णीषः स्याद्यद्युष्णीषं न विन्देत्सोम-

---

* अप्रवीता अगृहीतगर्भेत्यर्थः ।

† अवण्डेति, वण्डा-वर्द्धिष्णु तद्विपरीता, कूटा-एकशृङ्गी, काना-प्रसिद्धा, कर्णा-छिन्नकर्णा, लक्षिता-तप्ताय शलाकया चिह्नितेत्यर्थः ।

‡ एकरूपेति, एकरूपत्वं च वर्णदोषवर्जितत्वम्, सम्पूर्णवर्णेत्यर्थः ।

पर्य्याणहनस्यैव द्व्यङ्गुलं वा त्र्यङ्गुलं वाऽवकृन्तेदुष्णीषभाजनमद्ध्वर्य्युर्वा यजमानो वा *सोमोपनहनमादत्ते य ऽएव कश्च सोमपर्य्याणहनम् ॥ ४ ॥ अथाऽग्रेण राजानं विचिन्वन्ति । तदुदकुम्भ ऽउपनिहितो भवति तद् ब्राह्मण ऽउपाऽऽस्ते तदभ्यायन्ति प्राञ्चः ॥ ५ ॥ तदायत्सु वाचयति । 'एष ते गायत्रो भाग ऽइति मे सोमाय ब्रूतादेष ते त्रैष्टुभो भाग ऽइति मे सोमाय ब्रूतादेष ते जागतो भाग-ऽइति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामानाᳬ साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतादि'त्येकं वा ऽएष क्रीयमाणोऽभिक्रीयते च्छन्दसामेव राज्याय च्छन्दसाᳬ साम्राज्याय घ्नन्ति वा-ऽएनमेतद्यदभिषुण्वन्ति तमेतदाह च्छन्दसामेव त्वा राज्याय क्रीणामि च्छन्दसाᳬ साम्राज्याय न वधायेत्यथेत्य प्राङुपविशति ॥ ६ ॥ सोऽभिमृशति । 'अस्माकोऽसी'ति स्वऽइव ह्यस्यैतद्भवति यदागतस्तस्मादाहाऽऽस्माकोऽसीति 'शुक्रस्ते ग्रह' ऽइति शुक्रᳬ ह्यस्माद् ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति 'विचितस्त्वा विचिन्वन्त्वि'ति सर्वत्वायैतदाह ॥ ७ ॥ अत्र हैके । तृणं वा काष्ठं वा विवृत्याऽपास्यन्ति तदु तथा न कुर्यात्क्षत्रं वै सोमो विडन्या ऽओषधयोऽन्नं वै क्षत्रिस्य विट् स यथा ग्रसितमनुहायाऽऽच्छिद्य परास्येदेवं तत्तस्मादुऽभ्येव मृशेद्विचितस्त्वा विचिन्वन्त्विति तद्य ऽएवाऽस्य

* 'ग-च' पुस्तकयो 'सोमोपनद्दमा' इत्येव पाठो दृश्यते ।

(१) शु० स० अ० ४ क० २४ । (२) शु० स० अ० ४ क० २४ । (३) शु० स० अ० ४ क० २४ । (४) शु० स० अ० ४ क० २४ ।

विचेतारस्त ऽएनं विचिन्वन्ति ॥ ८ ॥ अथ वासः। द्विगुणं वा चतुर्गुणं वा प्राग्दशं वोदग्दशं वोपस्तृणाति तद्राजानं मिमीते स यद्राजानं मिमीते तस्मान्मात्रा मनुष्येषु *मात्रो यो चाऽप्यन्या मात्रा ॥ ९ ॥ सावित्र्या मिमीते। सविता वै देवानां प्रसविता तथो हाऽस्मा ऽएष सवितृप्रसूत ऽएव क्रयाय भवति ॥ १० ॥ अतिच्छन्दसा मिमीते। एषा वै सर्वाणि च्छन्दाᳪंसि यदतिच्छन्दास्तथो हाऽस्यैष सर्वैरेव छन्दोभिर्म्मितो भवति तस्मादतिच्छन्दसा मिमीते ॥ ११ ॥ स मिमीते। 'अभि त्यन्देवᳪं सवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामि सत्यसवᳪं रत्नधामभि प्रियं मतिं कविम्। ऊर्द्ध्वा यस्यामतिर्भा ऽअदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वरि'ति ॥ १२ ॥ एतया सर्वाभिः। एतया चतसृभिरेतया तिसृभिरेतया द्वाभ्यामेतयैकयैतयैवैकयैतया द्वाभ्यामेतया तिसृभिरेतया चतसृभिरेतया सर्वाभिः समस्याऽञ्जलिनाऽञ्ज्यावपति ॥१३॥ स वा ऽउदाचन्न्याचं मिमीते। स यदुदाचन्न्याचं मिमीत-ऽइमा ऽएवैतदङ्गुलीर्न्नानाजानाः करोति तस्मादिमा नाना जायन्तेऽथ यत्सह सर्वाभिर्म्मिमीते सᳪंश्लिष्टा ऽइव हैवेमा जायेरँस्तस्माद्वा ऽउदाचन्न्याचं मिमीते ॥ १४ ॥ यद्वेवो-दाचन्न्याचं मिमीते। इमा ऽएवैतन्नाना वीर्य्याः करोति तस्मादिमा नाना वीर्य्यास्तस्माद्वा ऽउदाचन्न्याचं मिमीते

* 'क' पुस्तके 'पात्रो' इति पाठः।

(१) शु० सं० अ० ४ कं० २५।

॥ १५ ॥ यद्वेवोदाचन्न्याचं मिमीते । विराजमेवैतदर्वाचीं च पराचीश्च युनक्ति पराच्च्यह देवेभ्यो यज्ञं वहत्त्यर्वाची मनुष्यानवति तस्माद्वा ऽउदाचन्न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥ अथ यद्दशकृत्वो मिमीते । दशाक्षरा वै विराड् वैराजः सोमस्तस्माद्दशकृत्वो मिमीते ॥ १७ ॥ अथ सोमोपनहनस्य समुत्पाद्य्यीऽन्तान् । उष्णीषेण विग्रथ्नाति 'प्प्रजाभ्यस्त्वे'ति प्प्रजाभ्यो ह्येनं क्रीणाति स यद्वेवेदः शिरश्चाऽथ्सौ चाऽन्तरोपेनितमिव तद्वेवाऽस्यैतत्करोति ॥ १८ ॥ अथ मद्ध्येऽङ्गुल्याकाशं करोति । 'प्प्रजास्त्वाऽनुप्प्राणन्त्वि'ति तमपतीव वा ऽएनमेतत्समायच्छन्नप्प्राणमिव करोति तस्यैतदुत ऽएव मद्ध्यतः प्प्राणमुत्सृजति तं ततः प्प्राणन्तं प्रजाऽअनुप्प्राणन्ति तस्मादाह प्प्रजास्त्वाऽनुप्प्राणन्त्विति तः सोमविक्रयिणे प्प्रयच्छत्यथाऽतः पणनस्यैव ॥ १९ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

स वै राजानं पणते । स यद्राजानं पणते तस्मादिदः सक्रत्सर्वं पण्यः स ऽआह सोमविक्रयिन् क्रय्यस्ते सोमो राजा३ ऽइति क्रय्य ऽइत्याह सोमविक्रयी तं वै ते क्रीणानीति क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी कलया ते क्रीणानीति भूयो वा ऽअतः सोमो राजाऽर्हतीत्याह सोमविक्रयी भूयऽएवाऽतः सोमो राजाऽर्हति महाँस्त्वेव गोर्म्महिमेत्यद्ध्वर्युः ॥१॥

(१) शु० य० अ० ४ क० २५। (२) शु० य० अ० ४ क० २५।

गोर्व्वै प्रतिधुक् । तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या ऽआतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या ऽआमिक्षा तस्यै वाजिनम् ॥ २ ॥ शफेन ते क्रीणानीति । भूयो वा ऽअतः सोमो राजाऽर्हतीत्याह सोमसोमविक्रयी भूय ऽएवाऽतः सोमो राजाऽर्हति महाँस्त्वेव गोर्म्महिमेत्यध्वर्युरेतान्येव दश वीर्य्याण्युदाख्यायाऽऽह पदा तेऽर्द्धेन ते गवा ते क्रीणामीति क्रीतः सोमो राजेत्याह सोमविक्रयी वयाꣳसि प्रब्रूहीति ॥ ३ ॥ स आह । चन्द्रं ते वस्त्रं ते छागा ते धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्या ऽइति स यदर्वाक्पणन्ते परः सम्पादयन्ति तस्मादिदꣳ सकृत्सर्वं पणयमर्वाक्पणन्ते परः सम्पादयन्त्यथ यदध्वर्युरेव गोर्व्वीर्य्याण्युदाचष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी महितो वै सोमो देवो हि सोमोऽथैतदध्वर्युर्गां महयति तस्यै पश्यन्वीर्य्याणि क्रीणादिति तस्मादध्वर्युरेव गोर्व्वीर्य्याण्युदाचष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी ॥ ४ ॥ अथ यत्पञ्च कृत्वः पणते । संवत्सरसंम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्च कृत्वः पणते ॥ ५ ॥ अथ हिरण्ये वाचयति । 'शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामी'ति शुक्रꣳ ह्येतच्छुक्रेण क्रीणाति यत्सोमꣳ हिरण्येन 'चन्द्रं चन्द्रेणे'ति चन्द्रꣳ ह्येतच्चन्द्रेण क्रीणाति यत्सोमꣳ हिरण्येना'ऽमृतममृतेने'त्यमृतꣳ ह्येतदमृतेन क्री-

(१) शु० सं० अ० ४ क० २६ । (२) शु० सं० अ० ४ क० २६। (३) शु० सं० अ० ४ क० २६ ।

णाति यत्सोमᳪ हिरण्येन ॥ ६ ॥ अथ सोमविक्रयिणमभि प्रकम्पयति । 'सं[1]मे ते गोरि'ति यजमाने ते गौरित्येवैतदाह तद्यजमानमभ्याहृत्य न्यस्य'त्यस्मै[2] ते चन्द्राणी'ति स ऽआत्मन्न्येव वीर्यं धत्ते शरीरमेव सोमविक्रयी हरते तत्तत्ᳪ सोमविक्रय्यादत्ते ॥ ७ ॥ अथाऽजायां प्रतीचीनमुख्यां वाचयति । 'तपसस्तनूरसी[3]'ति तपसो ह वा ऽएषा प्रजापतेᳪ सम्भूता यदजा तस्मादाह तपसस्तनूरसीति 'प्रजापते[4]र्वर्णो' ऽइति सा यत्त्रिᳪ संवत्सरस्य विजायते तेन प्रजापतेर्वर्णᳪ 'परमे[5]ण पशुना क्रीयस' ऽइति सा यत्त्रिᳪ संवत्सरस्य विजायते तेन परमᳪ पशुᳪ 'सहस्र[6]पोषं पुषेयमि'त्याशिषमेवैतदाशास्ते भूमा वै सहस्रं भूमानं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ ८ ॥ स वा ऽअनेनैवाऽजां प्रयच्छति । अनेन राजानमादत्त ऽआजा ह वै नामैषा यदजैतया ह्येनमन्तत ऽआजति तामेतत्परोऽक्षमजेत्याचक्षते ॥ ९ ॥ अथ राजानमादत्ते । 'मित्रो न[7] ऽएहि सुमित्रध' ऽइति शिवो नᳪ शान्त ऽएहीत्येवैतदाह तं यजमानस्य दक्षिण ऽऊरौ प्रत्युह्य वासो निदधा'तीन्द्रस्योरु[8]माविश दक्षिणमि'त्येष वा ऽअत्रेन्द्रो भवति यद्यजमानस्तस्मादाहेन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमि'त्युशन्नु[9]शन्तमि'ति प्रियᳪ प्रियमित्येवैतदाह 'स्योन[10]ᳪ स्योनमि'ति शिवᳪ शिवमित्येवैतदाह ॥ १० ॥ अथ सोम-

(१) शु० सं० अ० ४ क० २६। (२) शु० सं० अ० ४ क० २६। (३) शु० सं० अ० ४ क० २६। (४) शु० सं० अ० ४ क० २६। (५) शु० सं० अ० ४ क० २६। (६) शु० सं० अ० ४ क० २६। (७) शु० सं० अ० ४ क० २७। (८) शु० सं० अ० ४ क० २७ (९) शु० सं० अ० ३६ क० २७। (१०) शु० स० अ० ४ क० २७।

क्रयणाननुदिशति । 'स्वान भ्राजाऽङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान्रक्षध्वं मा वो दभन्नि'ति धिष्ण्यानां वा ऽएते भाजनैनैतानि वै *धिष्ण्यानां नामानि तान्येवैभ्य ऽएतदन्वदिक्षत् ॥ ११ ॥ अथाऽत्राऽपोर्णुते । गर्भो वा ऽएष भवति यो दीक्षते प्राऽऽवृता वै गर्भा-ऽउल्बेनेव जरायुणेव तमत्राऽजीजनत तस्मादपोर्णुत ऽएष वा ऽअत्र गर्भो भवति तस्मात्परिवृतो भवति परिवृता-ऽइव हि गर्भा ऽउल्बेनेव जरायुणेव ॥ १२ ॥ अथ वाच-यति । 'परि माऽग्ने दुश्चरिताद्बाधस्वा मा सुचरिते भजे'-त्यासीनं वा ऽएनमेष ऽआगच्छति स ऽआगत ऽउत्तिष्ठति तन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमीणाति तस्यो हैषा प्रायश्चि-त्तिस्तथो हाऽस्यैतन्न मिथ्याकृतं भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह परिमाऽग्ने दुश्चरिताद् बाधस्वा मा सुचरिते भजेति ॥ १३ ॥ अथ राजानमादायोत्तिष्ठति 'उदायुषा स्वायुषोदस्थाममृताँ२ ऽअन्वि'त्यमृतं वा ऽएषोऽनूत्ति-ष्ठति यः सोमं क्रीतं तस्मादाहोदायुषा स्वायुषोदस्थाम-मृताँ२ ऽअन्विति ॥ १४ ॥ अथ राजानमादायाऽऽरोह-णमभिप्रैति । 'प्रेति पन्थामपद्महि स्वस्ति गामनेहसम् । येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वस्वि'ति ॥ १५ ॥ देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद्बिभया-

* धिष्ण्य स्थण्डिलविशेषो यत्राऽग्निं संस्थाप्य होत्रादयः स्वानि स्वानि कर्माणि कुर्वन्ति । तथा च—"अग्नीनामाश्रय भूता मृदा निर्मिता सस स्वल्पवेदिका धिष्ण्यान्युच्यन्ते"।

(१) शु० य० अ० ४ क० २७। (२) शु० य० अ० ४ क० २८। (३) शु० य० अ० ४ क० २८। (४) शु० य० अ० ४ क० २९।

ऽचक्रुस्त ऽएतद्यजुः स्वस्त्ययनं ददृशुस्त ऽएतेन यजुषा नाष्ट्रा रक्षाᳬस्यपहत्यैतस्य यजुषोऽभयेऽनाष्ट्रे निवाते स्वस्ति समाश्नुवत तथो ऽएवैष ऽएतेन यजुषा नाष्ट्रा रक्षाᳬस्यपहत्यै तस्य यजुषोऽभयेऽनाष्ट्रे निवाते स्वस्ति समश्नुते तस्मादाह प्रति पन्थामपद्महि स्वस्ति गामनेहसम्। येन विश्वाः परिद्विषो वृणक्ति विन्दते वस्विति ॥ १६ ॥ तं वा ऽइति हरन्ति। अनसा परिवहन्ति महयन्त्येवैनमेतत्तस्माच्छीर्ष्णा बीजः हरन्त्यनसोद्वावहन्ति ॥ १७ ॥ अथ यदपामन्ते क्रीणाति। रसो वा ऽआपः सरसमेवैतत्क्रीणात्यथ यद्धिरण्यं भवति सशुक्रमेवैतत्क्रीणात्यथ यद्वासो भवति सत्वचसमेवैतत्क्रीणात्यथ यदजा भवति सतपसमेवैतत्क्रीणात्यथ यद्धेनुर्भवति साऽशिरमेवैतत्क्रीणात्यथ यन्मिथुनौ भवतः समिथुनमेवैतत्क्रीणाति तं वै दशभिरेव क्रीणीयान्नाऽदशभिर्दशाक्षरा वै विराड्वैराजः सोमस्तस्माद्दशभिरेव क्रीणीयान्नाऽदशभिः ॥ १८ ॥

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥
कण्डिकासंख्या ॥१२८॥

*नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाति। 'अदित्यास्त्वगसी'ति सोऽसावेव बन्धुरथैनमासादय'त्यदित्यै सद ऽआसीदे'तीयं

* परित प्राङ्गन शकटमध्यदेशो नीडम्, तत्र कृष्णाजिनमास्तृणाति प्रसारयेदित्यर्थः।
(१) शु० स० अ० ४ क० ३०। (२) शु० सं० अ० ४ क० ३०।

वै पृथिव्यदितिः सेयं प्रतिष्ठा तदस्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मादाहाऽदित्यै सद ऽआसीदेति ॥ १ ॥ अथैवमभिपद्य वाचयति । 'अस्तभ्नाद् द्यां वृषभो ऽअन्तरिक्षमि'ति देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्तेऽसुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद्बिभयाञ्चक्रुस्त ऽएनमेतज्ययाऽथ्ंसमेव वधाच्चक्रुर्य्यदाहाऽस्तभ्नाद् द्यां वृषभो ऽअन्तरिक्षमिति ॥२॥ 'अमिमीत वरिमाणं पृथिव्या' ऽइति । तदेनेनेमाँल्लोकानास्पृणोति तस्य हि न हन्ताऽस्ति न वधो येनेमे लोका ऽआस्पृतास्तस्मादाहाऽमिमीत वरिमाणं पृथिव्या ऽइति ॥३॥ 'आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडि'ति । तदेनेनेदꣳ सर्वमास्पृणोति तस्य हि न हन्ताऽस्ति न वधो येनेदꣳ सर्वमास्पृतं तस्मादाहाऽऽसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडिति ॥ ४ ॥ 'विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानी'ति । तदस्मा ऽइदꣳ सर्वमनुवर्त्म करोति यदिदं किञ्च न कश्चन प्रत्युद्यामिनं तस्मादाह विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानीति ॥ ५ ॥ अथ सोमपर्य्याणहनेन पर्य्याणह्यति । नेदेनं नाष्ट्रा रक्षाꣳसि प्रमृशानिति गर्भो वा ऽएष भवति तिर ऽइव वै गर्भास्तिर ऽइवैतद्यत्पर्य्याणद्धं तिर ऽइव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिर ऽइवैतद्यत्पर्य्याणद्धं तस्माद्वै पर्य्याणह्यति ॥ ६ ॥ स पर्य्याणह्यति । 'वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान'ति वनेषु हीदमन्तरिक्षं विततं वृक्षाग्रेषु 'वाजमर्वत्सु पय ऽउस्रियास्वि'ति वीर्य्यं वै वाजाः

(१) शु० सं० अ० ४ क० ३० । (२) शु० सं० अ० ४ क० ३० । (३) शु० सं० अ० ४ क० ३० । (४) शु० सं० अ० ४ क० ३० । (५) शु० सं० अ० ४ क० ३१ । (६) शु० सं० अ० ४ क० ३१ ।

पुमांसोऽर्वन्तः पुंस्वेवैतद्वीर्य्यं दधाति पय ऽउस्रिया-
स्विति पयो हीदमुस्रियासु हितं ‘हृत्सु क्रतुं वरुणो विश्व-
ग्निमि’ति हृत्सु ह्ययं क्रतुर्म्मनोजवः प्रविष्टो विश्वग्निमिति
विक्षु ह्ययं प्रजास्वग्नि‘न्दिवि सूर्य्यमदधात्सोममद्रावि’ति
दिवि ह्यसौ सूर्य्यो हितः सोममद्राविति गिरिषु हि सोम-
स्तस्मादाह दिवि सूर्य्यमदधात्सोममद्राविति ॥ ७ ॥ अथ
यदि द्वे कृष्णाजिने भवतः । तयोरन्यतरत्प्रत्यानह्यति
*प्रतीनाहभाजनं यद्यु ऽएकं भवति कृष्णाजिनग्रीवा ऽएवा-
ऽवकृत्य प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनः ‘सूर्य्यस्य चक्षुरा-
रोहाऽग्नेरक्ष्णः कनीनकम् । यत्रैतशेभिरीयसे भ्राजमानो
विपश्चिते’ति सूर्य्यमेवैतत्पुरस्तात्करोति सूर्य्यः पुरस्तान्नाष्ट्रा
रक्षांस्यपघ्नन्नेत्यथाऽभयेनाऽनाष्ट्रेण परिवहन्ति ॥८॥ उद्धते
प्र ऽउग्ये फलके भवतः । तदन्तरेण तिष्ठन्सुब्रह्मण्यः
प्राऽऽजति श्रेयान्वा ऽएषोऽभ्यारोहाद्भवति को ह्येतमर्हत्य-
भ्यारोढुं तस्मादन्तरेण तिष्ठन्प्राऽऽजति ॥ ९ ॥ पलाश-
शाखया प्राऽऽजति । यत्र वै गायत्री सोममच्छाऽपतत्तदस्या-
ऽआहरन्त्या ऽअपादस्ताऽभ्यायत्य पर्णं प्रचिच्छेद गायत्र्यै वा
सोमस्य वा राज्ञस्तत्पतित्वा पर्णोऽभवत्तस्मात्पर्णो नाम
तद्यदेवाऽत्र सोमस्य न्यक्तं तदिहाऽप्यसदिति तस्मात्पला-
शशाखया प्राऽऽजति ॥ १० ॥ अथाऽनड्वाहावाजन्ति । तौ

(१) शु० स० अ० ४ क० ३१। (२) शु० स० अ० ४ क० ३१। (३) शु० सं० अ० ४ क० ३२।

* नडस्य पुरोदेशप्रसारितो ध्वजः प्रतिनाहः, तद्भाजनन्तत्स्थानीयं भवतीत्यर्थ (सा० भा०)। भन्त्राऽनसो वाससा वेष्टनमिति देवयाज्ञिकः।

यदि कृष्णौ स्यातामन्यतरो वा कृष्णस्तत्र विद्याद्वर्षिष्यत्येषुमः पर्जन्यो वृष्टिमान्भविष्यतीत्येतदु विज्ञानम् ॥ ११ ॥ अथ युनक्ति । 'उस्रावेतं धूर्षाहावि'त्युस्रौ हि भवतो धूर्षाहाविति धूर्वाहौ हि भवतो 'युज्येथामनश्रूऽइति युज्येते ह्यनश्रू ऽइत्यनार्त्ताविति त'द्वीरहणावि'त्यपापकृताविति तद् 'ब्रह्मचोदनावि'ति ब्रह्मचोदनौ हि भवतः 'स्वस्ति यजमानस्य गृहान्गच्छत'मिति यथैनावन्तरा नाष्ट्रा रक्षाᳬसि न हिᳬस्युरेवमेतदाह ॥ १२ ॥ अथ पश्चात्परिक्रम्य । अपालम्बमभिपद्याऽऽह सोमाय क्रीतायाऽनुब्रूहीति सोमाय पर्युह्यमाणायेति वाऽतो यतरथा कामयेत ॥ १३ ॥ अथ वाचयति । 'भद्रो मेऽसि' 'प्रच्यवस्व भुवस्पत' ऽइति भद्रो ह्येष भवति तस्मान्नाऽन्यमाद्रियतेऽप्यस्य राजानः सभागा ऽआगच्छन्ति पूर्वो राज्ञोऽभिवदति भद्रो हि भवति तस्मादाह भद्रो मेऽसीति प्रच्यवस्व भुवस्पतऽइति भुवनानाᳬह्येष पति'र्विश्वान्यभि धामानी'त्यङ्गानि वै विश्वानि धामान्यङ्गान्येवैतदुभ्याह 'मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका ऽअघायवो विदन्नि'ति यथैनमन्तरा नाष्ट्रा रक्षाᳬसि न विन्देयुरेवमेतदाह ॥ १४ ॥ 'श्येनो भूत्वा परापते'ति । वय-

---

(१) शु० सं० अ० ४ क० ३३ । (२) शु० सं० अ० ४ क० ३३ । (३) शु० सं० अ० ४ क० ३३ । (४) शु० सं० अ० ४ क० ३३ । (५) शु० सं० अ० ४ क० ३३ । (६) शु० सं० अ० ४ क० ३४ । (७) शु० सं० अ० ४ क० ३४ । (८) शु० सं० क० ४ क० ३४ । (९) शु० सं० अ० ४ क० ३४ ।

ऽएवैनमेतद्भूतं प्रपायति यद्वा ऽउग्रं तन्नाष्ट्रा रक्षाॐसि नाऽन्ववयन्त्येतद्वै वयसामोजिष्ठं वलिष्ठं यच्छ्येनस्तमेवै-तद्भूतं प्रपातयति यदाह श्येनो भूत्वा परापतेति ॥ १५ ॥ अथ शरीरमेवा*ऽन्ववहन्ति। '(१)यजमानस्य गृहान्गच्छ तन्नौ सॐस्कृतमि'ति नाऽत्र तिरोहितमिवाऽस्ति ॥ १६ ॥ अथ †सुब्रह्मण्यामाह्वयति । यथा येभ्यः पक्ष्यन्त्स्यात्तान्ब्रूयादि-त्यहे वः पक्ताऽस्मीत्येवमेवैतद्देवेभ्यो यज्ञं निवेदयति '(२)सुब्रह्मण्योॐ सुब्रह्मण्योॐमि'ति ब्रह्म हि देवान्प्रच्च्या-वयति त्रिष्कृत्व ऽआह त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ १७ ॥ '(३)इन्द्राऽऽ-गच्छे'ति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्राऽऽगच्छेति '(४)हरिवै ऽआगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य मेने । गौरा-वस्कन्दिन्नहल्यायै जारे'ति तद्यान्येवाऽस्य चरणानि तैरे-वैनमेतत्प्रमुमोदयिषति ॥ १८ ॥ '(५)कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणे'ति । शश्वद्धैतदारुणिनाऽधुनोपज्ञातं यद्गौतम ब्रुवा-णेति स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यद्यु कामयेताऽपि नाऽऽद्रि-येते'(६)त्यहे सुत्यामि'ति यावदहे सुत्या भवति ॥ १९ ॥ '(७)देवा ब्रह्माण ऽआगच्छते'ति । तद्देवाॅंश्च ब्राह्मणाॅंश्चाऽऽहैतैर्ह्यत्रो-भयैरर्थो भवति यद्देवैश्च ब्राह्मणैश्च ॥ २० ॥ अथ प्रातिप्र-स्थाता। अग्रेण शालामग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपातिष्ठते-

---

* 'क' पुस्तके 'ऽन्वावहन्ति' इति ।

† सुब्रह्मण्यानामकेन ऋत्विजा यदिन्द्राद्यावाहनं क्रियते तत् सुब्रह्मण्याह्वानम् ।

(१) शु० स० अ० ४ कं० ३६। (२) षड्विं० ब्रा० १ १ ३। (३) षड्विं० ब्रा० १ १ २। (४) षड्विं० ब्रा० १ १ २। (५) षड्विं० ब्रा० १. १ २। (६) ला० श्रौ० सू० १ ३। (७) ला० श्रौ० सू० १ ३।

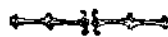
ऽआग्नावैष्णवꣳ ह्यदो दीक्षणीयꣳ हविर्भवति यो वै विष्णुः सोमः स हविर्वा ऽएष देवानां भवति यो दीक्षते तदेनमन्तर्जम्भ ऽआदधाते तत्पशुनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीते ॥२१॥ तद्धैके । आहवनीयादुल्मुकमाहरन्त्ययमग्निरयꣳ सोमस्ताऽभ्याꣳ सह सन्नयां निष्क्रेष्यामह ऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्य्याद्यत्र वा ऽएतौ क्व च तत्सहैव ॥ २२ ॥ स वै द्विरूपो भवति । द्विदेवत्यो हि भवति देवतयोस्समदे कृष्णसारङ्गः स्यादित्याहुरेतद्ध्येनयो रूपतममिवेति यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देदुथो ऽअपि लोहितसारङ्गः स्यात् ॥२३॥ तस्मिन्वाचयति । 'नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतꣳ सपर्य्यत । दूरे दृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्य्याय शꣳसते'ति नम ऽएवाऽस्मा ऽएतत्करोति मित्रधेयमेवैनेनैतत्कुरुते ॥ २४ ॥ अथाऽक्षधुरो रोहणं विमुञ्चति । 'वरुणस्योत्तम्भनमसी'त्युपस्तम्भनेनोपस्तभ्नाति 'वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ' ऽइति शम्म्ये ऽउद् वृहति स यदाह वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ ऽइति वरुण्यो ह्येष ऽएतर्हि भवति यत्सोमः क्रीतः ॥ २५ ॥ अथ चत्वारो राजाऽऽसन्दीमाददते । द्वौ वा ऽअस्मै मानुषाय राज्ञ ऽआददाते ऽअथैतां चत्वारो योऽस्य सकृत्सर्वस्येष्टे ॥२६॥ औदुम्बरी भवति । अन्नं वा ऊर्गुदुम्बर ऽऊर्जोऽन्नाद्यस्याऽवरुद्ध्यै तस्मादौदुम्बरी भवति ॥२७॥ नाभिदघ्ना भवति । अत्र

(१) शु० सं० अ० ४ क० ३५। (२) शु० सं० अ० ४ क० ३६। (३) शु० सं० अ० ४ क० ३६।

वा ऽअन्नं प्रतितिष्ठत्यन्नꣳ सोमस्तस्मान्नाभिदघ्ना भवत्यत्रो ऽएव रेतस ऽआशयो रेतꣳ सोमस्तस्मादत्रदघ्ना भवति ॥ २८ ॥ तामभिमृशति । 'वरुणस्य ऽऋतसदस्यसी'त्यथ कृष्णाजिनमास्तृणाति 'वरुणस्य ऽऋतसदनमसी'त्यथैनमासादयति 'वरुणस्य ऽऋतसदनमासीदे'ति स यदाह वरुणस्य ऽऋतसदनमासीदेति वरुण्यो ह्येष ऽएतर्हि भवति ॥ २९ ॥ अथैनꣳ शालां प्रपादयति । स प्रपादयन्वाचयति 'याँ ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फानꣳ प्रतरणꣳ सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्य्यानि'ति गृहा वै दुर्य्या गृहान्नꣳ शिवꣳ शान्तोऽपापकृत्प्रचरेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥ अत्र हैके । उदपात्रमुपनिनयन्ति यथा राज्ञ ऽआगतायोदकमाहरेदेवमेतदिति वदन्तस्तदु तथा न कुर्य्यात्स्मानुपꣳ ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद्व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्मान्नोपनिनयेत् ॥ ३१ ॥

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

शिरो वै यज्ञस्याऽऽतिथ्यं बाहू प्रायणीयोदयनीयौ । अभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभित ऽआतिथ्यमेते हविषी भवतꣳ प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥१॥ ऽअथ यस्मा-

(१) शु० स० अ० ४ क० ३६। (२) शु० सं० अ० ४ क० १९। (३) शु० सं० अ० ४ क० ३६।

*दातिथ्यं नाम। अतिथिर्वा ऽएष ऽएतस्याऽऽगच्छति यत्सोमः क्रीतस्तस्मा ऽएतद्यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा †महोक्षं वा महाजं वा पचेत्तदह मानुषꣳ हविर्देवानामेव-मस्मा ऽएतदातिथ्यं करोति ॥ २ ॥ तदाहुः । पूर्वोऽतीत्य गृह्णीयादिति यत्र वा ऽअर्हन्तमागतं नाऽपचायन्ति क्रुध्यति वै स तत्र तथा हाऽपचितो भवति ॥ ३ ॥ तद्वा ऽअन्यतर-ऽएव विमुक्तः स्यात् । अन्यतरोऽविमुक्तोऽथ गृह्णीयात्स यदन्यतरो विमुक्तस्तेनाऽऽगतो यद्वन्यतरोऽविमुक्तस्तेना-ऽपचितः ॥ ४ ॥ तदु तथा न कुर्य्यात् । विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयाद्यथा वै देवानां चरणं तद्वा ऽअनु मनुष्याणां तस्मा-न्मानुषे यावन्न विमुञ्चते नैवाऽस्मै तावदुदकꣳ हरन्ति नाऽपचितिं कुर्वन्त्यनागतो हि स तावद्भवत्यथ यदैव विमुञ्चतेऽथाऽस्मा ऽउदकꣳ हरन्त्यथाऽपचितिं कुर्वन्ति तर्हि हि स ऽआगतो भवति तस्माद्विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयात् ॥ ५ ॥ स वै सन्वारभमाण ऽइव गृह्णीयात् । तथा हाऽपचितो भवति तत्पत्न्यन्वारभते पर्युह्यमाणं वै यजमानोऽन्वारभते-ऽथाऽत्र पत्न्युभयत ऽएवैतन्मिथुनेनाऽन्वारभेते यत्र वा-ऽअर्हन्नाऽऽगच्छति सर्वगृह्या ऽइव वै तत्र चेष्टन्ति तथा हाऽपचितो भवति ॥ ६ ॥ स वा ऽअन्येनैव ततो यजुषा

---

* 'आतिथ्यं निर्वपति वैष्णवं नवकपालम्' (का० श्रौ० सू० ८. १. १.)।

† "महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत् ।
सत्क्रियाऽन्वासनं स्वादु भोजनं सूनृतं वचः" (या० स्मृ० आचा० श्लो० १०९)।

गृह्णीयात् । ग्रेनो चाऽन्न्यानि हवीꣳष्येकं वा ऽएष भागं
क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसामेव राज्याय च्छन्दसाꣳ
साम्राज्याय तस्य च्छन्दाꣳस्यभितः * साचयानि यथा राज्ञो-
ऽराजानो राजकृतः सूतग्रामण्य ऽएवमस्य च्छन्दाꣳस्य-
भितः साचयानि ॥ ७ ॥ न वै तदवकल्पते । यच्छन्दोभ्य-
ऽइति केवलं गृह्णीयाद्यत्र वा ऽअर्हते पचन्ति तदभितः
साचयोऽन्वाभक्ता भवन्त्यराजानो राजकृतः सूतग्रामण्य-
स्तस्माद्यत्रैवैतस्मै गृह्णीयात्तदेव च्छन्दाꣳस्यन्वाभजेत् ॥८॥
स गृह्णाति । 'अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वे'त्यग्निर्वै गायत्री
तद्गायत्रीमन्वाभजति ॥ ९ ॥ 'सोमस्य तनूरसि विष्णवे
त्वे'ति । क्षत्रं वै सोमः क्षत्रं त्रिष्टुप्तत्त्रिष्टुभमन्वाभजति
॥ १० ॥ 'अतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वे'ति । सोऽस्यो-
द्धारो यथा श्रेष्ठस्योद्धार ऽएवमस्यैष ऽऋते च्छन्दोभ्यः
॥ ११ ॥ 'श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वे'ति । तद्गायत्री-
मन्वाभजति सा यद्गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहर-
त्तेन सा श्येनः सोमभृत्तेनैवैनामेतद्वीर्य्येण द्वितीयमन्वा-
भजति ॥ १२ ॥ 'अग्नये त्वा रायस्पोषदे विष्णवे त्वे'ति ।
पशवो वै रायस्पोषः पशवो जगती तज्जगतीमन्वाभजति
॥ १३ ॥ अथ यत्पञ्चकृत्वो गृह्णाति । संवत्सरसम्मितो वै
यज्ञः पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति

* अभितः साचयानीति, पुरः पश्चात् सर्वेषाऽऽगन्तारः प्रधानपुरुषा इत्यर्थः ।

(१) शु० सं० अ० ५ क० १ । (२) शु० सं० अ० ५ क० १ । (३) शु० सं० अ० ५ क० १ । (४) शु० सं० अ० ५ क० १ । (५) शु० सं० अ० ५ क० १ ।

तस्मात्पञ्चकृत्वो गृह्णात्यथ यद्विष्णवे त्वा विष्णवे त्वेति गृह्णाति विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति ॥ १४ ॥ नवकपालः पुरोडाशो भवति । शिरो वै यज्ञस्याऽऽतिथ्यं नवाक्षरा वै गायत्र्यष्टौ तानि यान्यन्वाह प्रणवो नवमः पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं ऽएष यज्ञस्य तस्मान्नवकपालः पुरोडाशो भवति ॥१५॥* कार्ष्मर्य्यमयाः परिधयः । देवा ह वा ऽएतं वनस्पतिषु राक्षोघ्नं ददृशुर्यत्कार्ष्मर्य्यः शिरो वै यज्ञस्याऽऽतिथ्यं नेच्छिरो यज्ञस्य नाष्ट्रा रक्षांसि हिनसन्निति तस्मात्कार्ष्मर्य्यमयाः परिधयो भवन्ति ॥१६॥ †आश्ववालः प्रस्तरः । यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम सोऽश्वो भूत्वा पराङाववर्त्त तस्य देवा ऽअनुहाय वालानभिपेदुस्तान्नालुलुपुस्तानालुप्य सार्द्धः सन्न्यासुस्तत ऽएता ऽओषधयः समभवन्यदश्ववालाः शिरो वै यज्ञस्याऽऽतिथ्यं जघनार्द्धो वाला ऽउभयत ऽएवैतद्यज्ञं परिगृह्णाति यदाश्ववालः प्रस्तरो भवति ॥ १७ ॥ ‡ऐक्षव्यौ विधृती । ‡‡नेद्बर्हिश्च प्रस्तरश्च संलुभ्याऽत ऽइत्यथोत्पूयाऽऽज्यः सर्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णाति न ह्यत्राऽनुयाजा भवन्ति ॥१८॥ §आसाद्य हवींष्यग्निं मन्थति । शिरो वै यज्ञस्याऽऽतिथ्यं जनयन्ति वा ऽएनमेतद्यन्मन्थन्ति शीर्षतो वा ऽअग्रे

---

* 'कार्ष्मर्यमयाः परिधयः' (का० श्रौ० सू० ८. १. १०)।
† 'आश्ववालः प्रस्तरः' (का० श्रौ० सू० ८ १ १०)।
‡ 'ऐक्षव्यौ विधृती बर्हिश्च' (का० श्रौ० सू० ८. १. १०)।
‡‡ सर्वोऽप्यनुवाक (तै० स० ६. २. १)अत्र द्रष्टव्य ।
§ 'आसाद्याऽग्निमन्थनमाहोमात्करोति' (का० श्रौ० सू० ८. १ १२)।

जायमानो जायते शीर्षत ऽएवैतदग्रे यज्ञं जनयत्यग्निर्वै सर्वा देवता ऽअग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति शिरो वै यज्ञस्याऽऽतिथ्यꣳ शीर्षत ऽएवैतद्यज्ञꣳ सर्वाभिर्देवताभिꣳ समर्द्धयति तस्मादग्निं मन्थति ॥ १९ ॥ सोऽधिमन्थनꣳ शकलमादत्ते । 'अग्नेर्जनित्रमसी'त्यत्र ह्यग्निर्जायते तस्मादाहाऽग्नेर्जनित्रमसीति ॥ २० ॥ अथ दर्भतरुणके निदधाति । 'वृषणौ स्थ' ऽइति तद्यावेवेमौ* स्त्रियै साकञ्जावेतावेवैतौ ॥ २१ ॥ अथाऽधरारणिं निदधाति 'उर्वश्यसी'त्यथोत्तरारण्याऽऽज्यविलापनीमुपस्पृश'त्यायुरसी'ति तामभिनिधाति 'पुरूरवा ऽअसी'त्युर्वशी वा ऽअप्सराः पुरूरवाः पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरेवमेवैष ऽएतस्मान्मिथुनाद्यज्ञं जनयत्यथाऽऽहाऽग्नये मथ्यमानायाऽनु ब्रूहीति ॥ २२ ॥ स मन्थति । 'गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्थामि त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा मन्थामि जागतेन त्वा च्छन्दसा मन्थामीति' तं वै छन्दोभिरेव मन्थति च्छन्दाꣳसि मथ्यमानाया ऽन्वाह च्छन्दाꣳस्येवैतद्यज्ञमन्वायातयति यथाऽमुमादित्यꣳ रश्मयो जाताया ऽनुब्रूहीत्याह यदा जायते प्रह्रियमाणायेत्यनुप्रहरन् ॥ २३ ॥ सोऽनुप्रहरति । 'भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ । मा यज्ञꣳ हिꣳसिष्टं मा यज्ञपतिं

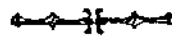
---

* स्त्रियै साकञ्जाविति, स्त्रियै—स्त्रिया सकाशात्—साकञ्जौ सहजायमानावित्यर्थः ।

(१) शु॰ सं॰ अ॰ ५ क॰ २। (२) शु॰ सं॰ अ॰ ५ क॰ २। (३) शु॰ सं॰ अ॰ ५ क॰ २। (४) शु॰ सं॰ अ॰ ५ क॰। (५) शु॰ सं॰ अ॰ ५ क॰ २। (६) शु॰ सं॰ अ॰ ५ क॰ २। (७) शु॰ सं॰ अ॰ ५ क॰ २।

जातवेदसौ शिवौ भवतमद्यन' इति शान्तिमेवाऽऽभ्यामेतद्वदति यथा नाऽन्योऽन्यꣳ हिꣳस्याताम् ॥ २४ ॥ अथ स्रुवेणोपहत्याऽऽज्यम् । अग्निमभिजुहो'त्यग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऽऋषीणां पुत्रो ऽअभिशस्तिपावा । स नः स्योनः सुयजा यजेह देवेभ्यो हव्यꣳ सदमप्रयुच्छन्त्स्वाहे'त्याहुत्यैवाऽएतमजीजनत तमेतयाऽऽहुत्याऽप्रैषीत्तस्मादेवमभिजुहोति ॥ २५ ॥ तदिडान्तं भवति । नाऽनुयाजान्यजन्ति शिरो वै यज्ञस्याऽऽतिथ्यं पूर्वार्द्धो वै शिरः पूर्वार्द्धमेवैतद्यज्ञस्याऽभि*सꣳस्करोति स यद्धाऽनुयाजान्यजेद्यथा शीर्षतः पर्याहृत्य पादौ प्रतिदध्यादेवं तत्तस्मादिडान्तं भवति नाऽनुयाजान्यजन्ति ॥ २६ ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

आतिथ्येन वै देवा ऽइष्ट्वा । तान्त्समदविन्दत्ते चतुर्द्धा व्यद्रवन्नन्योऽन्यस्य श्रिया ऽअतिष्ठमाना ऽअग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैर्वरुण ऽआदित्यैरिन्द्रो मरुद्भिर्बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैरित्यु हैक ऽआहुरेते ह त्वेव ते विश्वे देवा ये ते चतुर्द्धा व्यद्रवꣳस्तान्विद्रुतानसुररक्षसान्यनु व्यवेयुः ॥ १ ॥ तेऽविदुः । पापीयाꣳसो वै भवामोऽसुररक्षसानि वै नोऽनुव्यवागुर्द्विषद्भ्यो वै रध्यामो हन्त सञ्जानामहा ऽएकस्य श्रियै

* 'सꣳस्करोति' इति 'क' पुस्तके ।

(१) शु० सं० अ० ५ क० ३ । (२) का० श्रौ० सू० ८. १ १३ । (३) शु० सं० अ० ५ क० ४ ।

तिष्ठामहा ऽइति त ऽइन्द्रस्य श्रिया ऽअतिष्ठन्त तस्मादाहु-
रिन्द्रः सर्वा देवता ऽइन्द्रश्रेष्ठा देवा ऽइति ॥ २ ॥
तस्मादु ह न स्वा ऽऋतीयेरन् । य ऽएषां परस्तरामिव
भवति स ऽएनाननु व्युवैति ते प्रियं द्विषतां कुर्वन्ति
द्विषद्भयो रन्धयन्ति तस्मान्नर्तीयेरन्त्स यो हैवं विद्वान्नर्त्ती-
यतेऽप्रियं द्विषतां करोति न द्विषद्भयो रन्धयति तस्मान्नर्त्ती-
येत ॥ ३ ॥ ते होचुः । हन्तेदं तथा करवामहै यथा
न ऽइदमा प्रदिवमेवा*ऽजर्य्यमसदिति ॥ ४ ॥[†] ॥ ते देवाः ।
जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धं समवददिरे
ते होचुरेतेन नः स नानाऽसदेतेन विष्वङ् यो न-
ऽएतदतिक्रामादिति कस्योपद्रष्टुरिति तनूनप्तुरेव शाक्वरस्येति
[‡]यो वा ऽअयं पवत ऽएष तनूनपाच्छाक्वरः सोऽयं प्रजाना-
मुपद्रष्टा प्रविष्टस्ताविमौ प्राणोदानौ ॥५॥ तस्मादाहुः । मनो
देवा मनुष्यस्याऽऽजानन्तीति मनसा सङ्कल्पयति तत्प्राणमपि
पद्यते प्राणो वातं वातो देवेभ्य ऽआचष्टे यथा पुरुषस्य
मनः ॥६॥ तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । मनसा सङ्कल्पयति
तद्वातमपि गच्छति । वातो देवेभ्य ऽआचष्टे यथा पुरुष
ते मन ऽइति ॥ ७ ॥ ते देवाः । जुष्टास्तनूः प्रियाणि
धामानि सार्द्धं समवददिरे ते होचुरेतेन नः स नाना-
ऽसदेतेन विष्वङ् यो न ऽएतदतिक्रामादिति तद्देवा ऽअप्ये-

* "अजर्यं सङ्गतम्" पा० सू० (३ १ १०५) इत्यनेन निपात्यते ।
† अत्र शतम् १५०० ।
‡ सो वा इति 'ख पुस्तके पाठ ।

तर्हि नाऽतिक्रामन्ति के हि स्युर्य्यदतिक्रामेयुरनृतꣳ हि वदेयुरेकꣳ ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्यमेव तस्मादेषां जित*मनपजय्यं तस्माद्यश ऽएवꣳ ह वा ऽअस्य जितमनपजय्यमेवं यशो भवति य ऽएवं विद्वान्त्सत्यं वदति तदेत†त्तानूनप्त्रं निदानेन ॥ ८ ॥ ते देवाः । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धꣳ समवददिरेऽथैत ऽआज्यान्येव गृह्णाना जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धꣳ समवद्यन्ते तस्माद्ध ह न सर्वेणेव समभ्यवेयान्नेन्मे जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामानि सार्द्धꣳ समभ्यवायानिति येनो ह समभ्यवेयान्नाऽस्मै द्रुह्येदिदꣳ ह्याहुर्न्न सतानूनप्त्रिणे द्रोग्धव्यमिति ॥ ९ ॥ अथाऽतो गृह्णात्येव । आ(१)पतये त्वा परिपतये गृह्णामी'ति यो वाऽअयं पवत ऽएष ऽआ च पतति परि च पतत्येतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाहाऽऽपतये त्वा परिपतये गृह्णामीति ॥ १० ॥ 'त(२)नूनप्त्रे शाकराये'ति । यो वा ऽअयं पवत ऽएष तनूनप्ता शाक्वर ऽएतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह तनूनप्त्रे शाकरायेति ॥ ११ ॥ 'श(३)क्मन ऽओजिष्ठाये'ति । एष वै शक्मौजिष्ठ ऽएतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह शक्मन ऽओजिष्ठायेति ॥ १२ ॥ अथाऽतः समवमृशन्त्येव । एतद्ध देवा भूयः समामिर ऽइत्थं नः सोऽसुथाऽसद्यो नऽएतदतिक्रामादिति तथो ऽएवैत ऽएतत्सममन्त ऽइत्थं

* 'सम्यनप्यौ शक्यार्थे' (पा० सू० ६ । १ । ८१) इति।

† अध्वर्युप्रभृति षोडशर्त्विजो यजमानश्च मिथो द्रोहशून्या भवन्त एकमत्या यज्ञकार्यं सम्पादयितुं आज्यस्पर्शनपूर्वकं यद् शपथं कुर्वन्ति, तदेव कर्म तानूनप्त्रमित्युच्यते ।

(१) शु० सं० अ० ५ क० ५। (२) शु० सं० अ० ५ क० ५। (३) शु० सं० अ० ५ क० ५।

नः सोऽमुथा सद्यो न ऽएतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥ ते समवमृशन्ति । 'अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोज' ऽइत्यनाधृष्टा हि देवा ऽआसन्ननाधृष्याः सह सन्तः समानं वदन्तः समानं दध्राणा देवानामोज ऽइति देवानां वै जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामा'न्यनभिशस्त्यभिशस्तिपा-ऽअनभिशस्तेन्यमि'ति सर्वाथं हि देवा ऽअभिशस्तिं तीर्णा-'ऽअञ्जसा सत्यमुपगेषमि'ति सत्यं वदानि मेदमतिक्रमिष-मित्येवैतदाह 'स्विते मा धा' ऽइति स्विते हि तद्देवा ऽआत्मानमदधत यत्सत्यमवदन्न्यत्सत्यमकुर्वँस्तस्मादाह स्विते मा धा ऽइति ॥ १४ ॥ अथ यास्तद्देवाः । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धꣳ समवददिरे तदिन्द्रे सन्न्यदधतैष वा-ऽइन्द्रो य ऽएष तपति न ह वा ऽएषोऽग्रे तताप यथा हैवेदमन्न्यत्कृष्णमेवꣳ हैवाऽऽस तेनैवैतद्वीर्य्येण तपति तस्माद्यदि वहवो दीक्षेरन्न्गृहपतय ऽएव व्रतमभ्युत्सिच्च्य प्रयच्छेयुः स हि तेषामिन्द्रभाजनं भवति यद्यु दक्षिणावता दीक्षेत यजमानायैव व्रतमभ्युत्सिच्च्य प्रयच्छेयुरिदꣳ ह्याहुरिन्द्रो यजमान ऽइति ॥ १५ ॥ अथ यास्तद्देवाः । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धꣳ समवददिरे तत्सार्द्धꣳ सञ्जग्ने तत्सामाऽभवत्तस्मादाहुः सत्यꣳ साम देवजꣳ सामेति ॥ १६ ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

(१) शु० सं० अ० ५ क० ५ । (२) शु० सं० अ० ५ क० ५ । (३) शु० सं० अ० ५ क० ५ । (४) शु० सं० अ० ५ क० ५ ।

[अथाऽवान्तरदीक्षा]

आतिथ्येन वै देवा ऽइष्ट्वा। तान्त्समदविन्दत्ते तानूनप्त्रैः समशाम्यँस्त ऽएतस्य प्रायश्चित्तिमैच्छन्त्यदुन्न्योऽन्न्यं पापमवदन्नाऽऽह पुराऽवभृथात्पुनर्दीक्षामवाऽकल्पयँस्त ऽएतामवान्तरां *दीक्षामपश्यन् ॥ १ ॥ तेऽग्निनैव त्वचं विपल्ल्याऽङ्घयन्त। तपो वा ऽअग्निस्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षामुपायँस्तद्यदवान्तरां दीक्षामुपायँस्तस्मादवान्तरदीक्षा सन्तरामङ्गुलीराञ्चन्त सन्तरां मेखलां पर्य्यस्तामेवैनामेतत्सतीं पर्य्यास्यन्त तथो ऽएवैष ऽएतद्यदतः प्राचीनमनृत्यं वा करोत्यनृत्यं वा वदति तस्यैवैतत्प्रायश्चित्तिं कुरुते ॥ २ ॥ सोऽग्निनैव त्वचं विपल्ल्यङ्क्यते। तपो वा ऽअग्निस्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षामुपैति सन्तरामङ्गुलीरञ्चते सन्तराम्मेखलां पर्य्यस्तामेवैनामेतत्सतीं पर्य्यस्यते प्रजामु हैव तद्देवा ऽउपाऽऽयन् ॥३॥ तेऽग्निनैव त्वचं विपल्ल्याऽङ्क्यन्त। अग्निर्वै मिथुनस्य कर्त्ता प्रजनयिता तत्प्रजामुपाऽऽयन्त्सन्तरामङ्गुलीराञ्चन्त सन्तराम्मेखलान्तत्प्रजामात्मन्नकुर्वत तथो ऽएवैष ऽएतत्प्रजामेवोपैति ॥ ४ ॥ सोऽग्निनैव त्वचं विपल्ल्यङ्क्यते। अग्निर्वै मिथुनस्य कर्त्ता प्रजनयिता तत्प्रजामुपैति सन्तरामङ्गुलीरञ्चते सन्तराम्मेखलां तत्प्रजामात्मन्कुरुते ॥ ५ ॥ देवानामु ह स्म दीक्षितानाम्। यः समिद्धारो वा स्वाध्यायं वा †विसृज्यते तद्ध ह स्मेतरस्यैवेतरः रूपेणेतरस्येतरमसुररक्ष-

* तै० सं० (६ २ २ ७) द्रष्टव्यम्।

† 'विसृजते' इति 'ग-च' पुस्तकयोः।

सानि जिघांसन्ति ते ह पापं वदन्त ऽउपसमेयुरिति वै मां त्वमचिकीर्षीरिति मा जिघांसीरित्यग्निर्हैव तथा नाऽन्य-मुवादाऽग्निं तथा नाऽन्यः ॥ ६ ॥ ते होचुः । अपीत्थं त्वामग्नेऽवादिपू३रिति नैवाऽहमन्यं न मामन्य ऽइति ॥ ७ ॥ तेऽविदुः । अयं वै नो विरक्षस्तमोऽस्यैव रूपमसाम तेन रक्षांस्यतिमोक्ष्यामहे तेन स्वर्गं लोकः समश्नुवि-ष्यामह ऽइति तेऽग्नेरेव रूपमभवंस्तेन रक्षांस्यत्यमुच्यन्त तेन स्वर्गं लोकः समाश्नुवत तथो ऽएवैष ऽएतदग्नेरेव रूपं भवति तेन रक्षांस्यतिमुच्यते तेन स्वर्गं लोकः समश्नुते स वै समिधमेवाऽभ्यादधदवान्तरदीक्षामुपैति ॥ ८ ॥ स समिधमभ्यादधाति । * 'अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा' ऽइत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तस्मादाहाऽग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा-ऽइति (१)'या तव तनूरियः सा मयि यो मम तनूरेषा सा त्वयि । सह नौ व्रतपते व्रतानी'ति तदग्निना त्वचं विप-र्ल्ययङ्क्यते '(२)ऽनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्प-तिरि'ति तदवान्तरां दीक्षामुपैति सन्तरामङ्गुलीरचते सन्तरा-म्मेखलां पर्य्यस्तामेवैनामेतत्सतीं पर्य्यस्यते ॥ ९॥ अथैनमतो †मदन्तीभिरुपचरन्ति। तपो वा ऽअग्निस्तपो मदन्त्यस्तस्मादेनं मदन्तीभिरुपचरन्ति ॥ १० ॥ अथ ‡ मदन्तीरुपस्पृश्य ।

* का० श्रौ० सू० ८ २ ४ ।

† पत्नीयजमानयो क्लोदय दृष्टाऽदृष्टकार्यार्थास्तप्ता आपो 'मदन्त्य' इत्युच्यन्ते । यत्स्पर्शोऽपि शुद्धिकर, एतादृश आपो 'मदन्त्य' इति गोपीनाथ । (सत्या० श्रौ० सू० ७ ३)

‡ 'मदन्तीभिरुप' इति पाठ 'ग च' पुस्तकयो । (का० श्रौ० सू० ८ २ ६)

(१) शु० सं० अ० ५ क० ६ । (२) शु० सं० अ० ५ क० ६ । (३) शु० सं० अ० ५ क० ६ ।

राजानमाप्यायन्ति तद्यन्मदन्तीरुपस्पृश्य राजानमाप्यायन्ति * वज्रो वा ऽआज्यꣳ रेतꣳ सोमो नेद्वज्रेणाऽऽज्येन रेतꣳ सोमꣳ हिनसामेति तस्मान्मदन्तीरुपस्पृश्य राजानमाप्यायन्ति ॥ ११ ॥ तदाहुः । यस्मा ऽएतदाप्यायनं क्रियत ऽआतिथ्यꣳ सोमाय तमेवाऽत्र ऽआप्याययेयुरथाऽवान्तरदीक्षामथ तानूनप्त्राणीति तदु तथा न कुर्य्याद्यज्ञस्य वा ऽएवं कर्म्माऽत्र वा ऽएनान्त्समदविन्दत्ते सꣳशममेव पूर्वमुपायन्नथाऽवान्तरदीक्षामथाऽऽप्यायनम् ॥१२॥ तद्यदाप्याययन्ति । देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोम ऽआसीत्तस्यैतच्छरीरं यद्गिरयो यदश्मानस्तदेषोऽशा नानामौषधिर्जायत ऽइति ह स्माऽऽह श्वेतकेतुरौद्दालकिस्तामेतदाहृत्याऽभिषुण्वन्ति तां दीक्षोपसद्भिस्तानूनप्त्रैराप्यायनेन सोमं कुर्वन्तीति तथो ऽएवैनामेष ऽएतद्दीक्षोपसद्भिस्तानूनप्त्रैराप्यायनेन सोमं करोति ॥ १३ ॥ 'मधु सारघमि'ति वा ऽआहुः । यज्ञो ह वै मधु सारघमथैत ऽएव सरघो मधुकृतो यदृत्विजस्तद्यथा मधु मधुकृत ऽआप्याययेयुरेवमेवैतद्यज्ञमाप्याययन्ति ॥ १४ ॥ [1]यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्य्येषामियं जितिस्ते होचुः कथं न ऽइदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरो-

* आज्यस्य वज्ररूपत्वम्, (तै० स० ६. २ २. ४) अत्र द्रष्टव्यम् ।

(१) शु० य० अ० १९ क० ९९ ।

† तै० स० २. २ ८ इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

ऽभवन्नथ यदेनेनाऽयोपयँस्तस्माद्यूपो नाम ॥ १५ ॥ तद्वा ऽऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञꣳ समभरन्यथाऽयं यज्ञꣳ सम्भृत ऽएवं वा ऽएष यज्ञꣳ सम्भरति यो दीक्षते वाग्वै यज्ञस्तद्यदेवाऽत्र यज्ञस्य निर्धीतं यद्विदुग्धं तदेवैतत्पुनराप्याययति ॥१६॥ ते वै षड् भूत्वाऽऽप्याययन्ति । षड्वा ऽऋतव ऽऋतव ऽएवैतद्भूत्वाऽऽप्याययन्ति ॥१७॥ त ऽआप्याययन्ति । 'अꣳशुरꣳशुष्टे देव सोमाऽऽप्यायतामि'ति तदस्याऽꣳशुमꣳशुमेवाऽऽप्यायय'न्तीन्द्रायैक धनविद' ऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रायेत्येकधनविद ऽइति शतꣳ शतꣳ ह स वा ऽएष देवान्प्रत्येकैक ऽएवाꣳशुरेकधनानाप्याय्यते दश-दश 'वाऽऽतुभ्यमिन्द्रꣳ प्यायतामात्वमिन्द्राय प्यायस्वे'तीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता तामेवैतदाप्याययत्यात्वमिन्द्राय प्यायस्वेति तदेतस्मिन्नाऽऽप्यायनं दधा'त्याप्याययाऽस्मान्सखीन्त्सन्न्या मेधये'ति स यत्सनोति तत्तदाह यत्सन्न्येत्यथ यदनुब्रूते तदु तदाह यन्मेधयेति 'स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीये'त्येका वा ऽएतेषामाशीर्भवत्यृत्विजां च यजमानस्य च यज्ञस्योदृचं गच्छेमेति यज्ञस्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह ॥१८॥ अथ प्रस्तरे निन्हुवते । *उत्तरत ऽउपचारो वै यज्ञोऽथैतद्दक्षिणे †वाऽन्विव्याप्याययन्त्यग्निर्वै यज्ञस्तयज्ञं पृष्ठतꣳ ‡कुर्वते तन्मिमरथ्या

(१) शु० सं० अ० ५ क० ७। (२) शु० सं० अ० ५ क० ७। (३) शु० सं० अ० ५ क० ७। (४) शु० सं० अ० ५ क० ७। (५) शु० सं० अ० ५ क० ७।

* 'उत्तरत उपचारो यज्ञ' का० श्रौ० सू० १ ८ २६ द्रष्टव्यम्।

† 'नाऽन्वि' इति 'ख' पुस्तके।

‡ 'कुर्वन्ति' इति 'ग-च' पुस्तकयोः।

कुर्वन्ति देवेभ्य ऽआवृश्चयन्ते यज्ञो वै प्रस्तरस्तद्यज्ञं पुनरार-
भन्ते तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हैषामेतन्न मित्थ्याकृतं
भवति न देवेभ्य ऽआवृश्चयन्ते तस्मात्प्रस्तरे निन्हुवते ॥१९॥
तदाहुः। अक्ते निन्हुवीरा३नक्ता३ ऽइत्यनक्ते हैव निन्हु-
वीरन्ननुप्रहरणꣳ ह्येवाऽक्तस्य ॥२०॥ ते निन्हुवते । 'एष्टा
रायः प्रेषे भगाय ऽऋतमृतवादिभ्य' ऽइति सत्यꣳ सत्य-
वादिभ्य ऽइत्येवैतदाह 'नमो द्यावापृथिवीभ्यामि'ति
तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निन्हुवते ययोरिदꣳ सर्वमधि
॥ २१ ॥ अथाऽऽह * समुल्लुम्प्य प्रस्तरम् । अग्नीन्मद-
न्त्यापा३ ऽइति मदन्तीत्यग्नीदाह ताभिरेहीत्युपर्य्युपर्य्यग्नि-
मतिहरति स यन्नाऽनुप्रहरत्येतेन ह्यत ऽऊर्द्ध्वान्यहानि प्र-
चरिष्यन्भवत्यथ यदुपर्य्युपर्य्यग्निमतिहरति तदेवाऽस्याऽनु-
प्रहृतभाजनं भवति † तमग्नीधे प्रयच्छति तमग्नीन्निद-
धाति ॥ २२ ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[अथोपसदिष्टिः]

‡ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः ‡‡ प्रवर्ग्यः । तस्माद्यदि
$ प्रवर्ग्यवान्भवति प्रवर्ग्येण प्रचर्य्याऽथोपसद्भिः प्रचरन्ति

(१) शु० सं० अ० ५ क० ७। (२) शु० सं० अ० ५ क० ७ ।
* का० श्रौ० सू० ८ २ १० ।
† का० श्रौ० सू० ८ २ १२ ।
‡ (ऐ० ब्रा० १ ५ ८) इत्यत्र आतिथ्यस्य शिरस्त्वमुपसदां ग्रीवात्वम् ।
‡‡ का० श्रौ० सू० ८ २ १५।
$ का० श्रौ० सू० ८ २ १५ । आश्वलायनोऽपि 'प्रथमयज्ञेनैके घर्मम्' (४ ८ १६) इति ।

तद् ग्रीवाः प्रतिदधाति ॥ १ ॥ तद्याः पूर्वाह्णेऽनुवाक्या भवन्ति । ता ऽअपराह्णे* याज्या या याज्यास्ता ऽअनुवाक्यास्तद्व्यतिषजति तस्मादिमानि ग्रीवाणां पर्वाणि व्यतिषक्तानीमान्यस्थीनि ॥ २ ॥ देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा ऽएषु लोकेषु पुरश्चक्रिरेऽयस्मयीमेवाऽस्मिँल्लोके रजतामन्तरिक्षे हरिणीं दिवि ॥ ३ ॥ तद्वै देवा ऽअस्पृण्वत । त ऽएताभिरुपसद्भिरुपाऽऽसीदँस्तद्यदुपाऽऽसीदँस्तस्मादुपसदो नाम ते पुरः प्राऽभिन्दन्निमाँल्लोकान्प्राऽजयँस्तस्मादाहुरुपसदा पुरं जयन्तीति यदुहोपाऽऽसते तेनेमां मानुषीं पुरं जयन्ति ॥ ४ ॥ एताभिर्वै देवा ऽउपसद्भिः । पुरः प्राऽभिन्दन्निमाँल्लोकान्प्राऽजयँस्तथो ऽएवैष ऽएतन्नाऽऽहैवाऽस्मा ऽअस्मिँल्लोके कश्चन पुरः कुरुत ऽइमानेवैतल्लोकान्प्रभिनत्तीमाँल्लोकान्प्रजयति तस्मादुपसद्भिर्यजते ॥ ५ ॥ ता वा ऽआज्यहविषो भवन्ति । वज्रो वा ऽआज्यमेतेन वै देवा वज्रेणाऽऽज्येन पुरः प्राऽभिन्दन्निमाँल्लोकान्प्राजयँस्तथो ऽएवैष ऽएतेन वज्रेणाऽऽज्येनेमाँल्लोकान्प्रभिनत्तीमाँल्लोकान्प्रजयति तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ६ ॥ स वा ऽअष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरुपभृत्यथो ऽइतरथाऽऽहुश्चतुरेव कृत्वो जुह्वां गृह्णीयादष्टौ कृत्व ऽउपभृतीति ॥ ७ ॥ स वा ऽअष्टावेव

---

* 'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत्' 'य उग्र इव शर्यहा' ऋ० सं० ६. १६. ३४, ३९। 'त्वं सोमासि सत्पतिः, गयस्फानो अमीवहा' ऋ० सं० १. ९१. ५, १२। 'इदं विष्णुर्विचक्रमे, त्रीणि पदा विचक्रमे' ऋ० सं० १. २२. १७, १८। इति त्रीणि युगानि यथेष्टाग्निसोमविष्णूनां याज्यापुरोनुवाक्या भवन्ति।

कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरुपभृति तद्वज्रमभिभारं करोति तेन वज्रेणाऽभिभारेणेमाँल्लोकानभिनन्नीमाँल्लोकान्प्रजयति ॥ ८ ॥ अग्नीषोमौ वै देवानाᳫं सयुजौ । ताभ्याᳫं सार्द्धं गृह्णाति विष्णव ऽएकाकिनेऽन्यतरमेवाऽऽघारमाघारयति यᳫं स्रुवेण प्रतिक्रामति वा ऽउत्तरमाघारमाघार्य्याऽभिजित्या ऽअभिजयानीति तस्मादन्यतरमेवाऽऽघारमाघारयति यᳫं स्रुवेण ॥ ९ ॥ अथाऽऽश्राव्य * न होतारं प्रवृणीते । सीद होतरित्येवाऽऽहोपविशति होता होतृषदन ऽउपविश्य प्रसौति प्रसूतोऽध्वर्य्युः स्रुचावादत्ते ॥ १० ॥ सऽआहाऽतिक्राम†न्नग्नयेऽनुब्रूहीति । आश्राव्याऽऽहाऽग्निं यजेति ‡ वषट्कृते जुहोति ॥ ११ ॥ अथाऽऽह सोमायाऽनुब्रूहीति । आश्राव्याऽऽह सोमं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १२ ॥ अथ यदुपभृत्याज्यं भवति । तत्समानयमान ऽआह‡‡ विष्णवेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याऽऽह विष्णुं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १३ ॥ स यत्समानत्र तिष्ठञ्जुहोति । न यथेदं प्रचरन्त्सञ्चरत्यभिजित्या ऽअभिजयानीत्यथ यदेता देवता यजति वज्रमेवैतत्सᳫंस्करो§त्यग्निमनीकᳫं सोमᳫं शल्यं विष्णुं कुल्मलᳫं ॥ १४ ॥ संवत्सरो हि वज्रः । अग्निर्वाऽअहः सोमो रात्रिरथ यदन्तरेण तद्विष्णुरेतद्वै परिप्लवमानᳫं

* का० श्रौ० सू० ८. २. २९ ।

† का० श्रौ० सू० ८. २. ३० ।

‡ 'अग्निं हुत्वा सोमायेति' का० श्रौ० सू० ८. २. ३१ ।

‡‡ 'विष्णवे समानीयेति' का० श्रौ० सू० ८. २. ३१ ।

§ अग्निमित्यारभ्य विष्णुमित्यन्तं प्राक् ग्रन्थ. (१. ४. ८) ऐ० ब्रा० एवमेव। तै० सं० ६, २. ३ ९ ।

संवत्सरं करोति ॥ १५ ॥ संवत्सरो वज्रः । एतेन वै देवाः संवत्सरेण वज्रेण पुरः प्राऽभिन्दन्निमाँल्लोकान्प्राऽजयँस्तथो ऽएवैष ऽएतेन संवत्सरेण वज्रेणेमाँल्लोकान्प्रभिनत्तीमाँल्लोकान्प्रजयति । तस्मादेता देवता यजति ॥ १६ ॥ स वै तिस्र ऽउपसद ऽउपेयात् । त्रयो वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सरमेवैतत्सꣳस्करोति *द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १७ ॥ †ताः षट् सम्पद्यन्ते । षड्वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सरमेवैतत्सꣳस्करोति ॥ १८ ॥ यद्यु द्वादशोपसद ऽउपेयात् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सरमेवैतत्सꣳस्करोति द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १९ ॥ ताश्चतुर्विꣳशतिः सम्पद्यन्ते । चतुर्विꣳशतिर्वै संवत्सरस्याऽर्द्धमासाः संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सरमेवैतत्सꣳस्करोति ॥ २० ॥ ‡स यत्सायम्प्रातः प्रचरति । तथा ह्येव सम्पत्सम्पद्यते स यत्पूर्वाह्णे प्रचरति तज्जयत्यथ यदपराह्णे प्रचरति सुजितमसदित्यथ यज्जुहोतीदं वै पुरं युञ्जन्ति तां जित्वा स्वाꣳ सतीं प्रपद्यन्ते ॥२१॥ स यत्प्रचरति । तद्युध्यत्यथ यत्सन्तिष्ठते तज्जयत्यथ यज्जुहोति स्वामेवैतत्सतीं प्रपद्यते ॥ २२ ॥ स जुहोति । ‡‡यया

---

* 'द्विरेकया चरति' का० श्रौ० ८ २ ३४ ।

† तै० स० ६. २. ३. ३-४ द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० ८. २ ३५ द्रष्टव्यम् ।

‡‡ का० श्रौ० सू० ८. २. ३६ । तै० स० ६. २. ३. १-५ द्रष्टव्यम् ।

द्विरेकस्याऽह्नः प्रचरिष्यन्भवति *'या ते ऽअग्नेऽयःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा। [1]उग्रं वचो ऽअपाऽवधीत्त्वेषं वचो ऽअपावधीत्स्वाहे'त्येवंरूपा हि साऽऽसीदयस्मयी हि साऽऽसीत् ॥ २३ ॥ अथ जुहोति। यया द्विरेकस्याऽन्हः प्रचरिष्यन्भवति 'या ते [2]ऽअग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा। उग्रं वचो ऽअपाऽवधीत्त्वेषं वचो ऽअपावधीत्स्वाहे'त्येवंरूपा हि साऽऽसीद्रजता हि साऽऽसीत् ॥ २४ ॥ अथ जुहोति। यया द्विरेकस्याऽह्नः प्रचरिष्यन्भवति 'या ते ऽअग्ने हरिशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा। उग्रं वचो ऽअपावधीत्त्वेषं वचो ऽअपावधीत्स्वाहे'त्येवंरूपा हि साऽऽसीद्धरिणी हि साऽऽसीद्यद्यु द्वादशोपसद ऽउपेया-च्चतुरहमेकया प्रचरेच्चतुरहमेकया ॥ २५ ॥ अथाऽतो व्रतोपसदामेव। पर ऽउर्वीर्ग्रा ऽअन्या ऽउपसदः परोऽह्वी-रन्याः स यासामेकं प्रथमाहं दोग्ध्यथ द्वावथ ‡‡ त्रींस्ताः पर ऽउर्वीरथ यासां त्रीन्प्रथमाहं दोग्ध्यथ द्वावथैकं ताः परोऽह्वीर्य्या वै परोऽह्वीस्ताः पर ऽउर्वीर्य्याः पर ऽउर्वीस्ताः

(१) शु० स० अ० ५ क० ८। (२) शु० स० अ० ५ क० ८। (३) शु० स० अ० ५ क० ८।

* 'उपसद जुहोति स्रुवेण या ते इति' का० श्रौ० सू० ८ २ ३३।

† 'यथा असुरै पराजिता देवा अन्नपाने अलभमाना क्षुत्पिपासाभ्यां भय पीडिता इति यदूचुस्तद् उग्र वच। तथा किं वा वीरहत्यादि महापातकमस्माभि कृतमिति क्लिश्यन्तो यद्वाक्य सन्तापहेतुत्वेन दीप्तमूचुस्तत् त्वेष वच' तथा च—"अशनायापिपासे ह वा उग्रं वच एनश्च वै वीरहत्य च त्वेष वच' तै० स० १ २ ११। इति।

‡ का० श्रौ० सू० ८ २ ३६।

‡‡ का० श्रौ० सू० ८ २ ३७।

पुरोऽह्नीः ॥ २६ ॥ तपसा वै लोकं जयन्ति । तदस्यैतत्परः पर एव वरीयस्तपो भवति परः-परः श्रेयाꣳसं लोकं जयति वसीयान्‌ हैवाऽस्मिँल्लोके भवति य एवं विद्वान्पुरोऽह्नीरुपसद उपैति तस्माद्‌ पुरोऽह्नीरेवोपसद उपेयाद्यद्‌ द्वादशोपसद उपेयात्त्रीश्चतुरहं *दोहयेद्‌ द्वौ चतुरहमेकं चतुरहम्‌ ॥ २७ ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्‌ ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥१२१॥

[महावेदिमानम्‌]

तद्य एष पूर्वार्ध्यो वर्षिष्ठः स्थूणाराजो भवति । तस्मात्प्राङ्‌ प्रक्रामति त्रीन्विक्रमाँस्तच्छङ्कुं निहन्ति †सोऽन्तःपातः ॥ १ ॥ तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः । दक्षिणा पञ्चदश विक्रमान्प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥ तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः । उदङ्‌ पञ्चदश विक्रमान्प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति सोत्तरा श्रोणिः ॥ ३ ॥ तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः । प्राङ्‌ षट्त्रिꣳशतं विक्रमान्प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स पूर्वार्द्धः ॥ ४ ॥ तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः । दक्षिणा द्वादश विक्रमान्प्रक्रामति तच्छङ्कुं वि-

* का० श्रौ० ८ । १-२ । तै० सं० ६ । २ । ३. ७-१४ द्रष्टव्यम्‌ ।

† 'पूर्वार्ध्याच्छङ्कुमात्‌ पुरस्तात्‌ त्रिषु प्रक्रमेषु शङ्कुं निहन्ति सोऽन्तःपात्य' का० श्रौ० सू० ८. ३. ७ । इत्यारभ्य ८ । १२ द्रष्टव्यम्‌ ।

हन्ति स दक्षिणोऽꣳसः ॥ ५ ॥ तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः । उदङ् द्वादश विक्रमान्प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स ऽउत्तरोऽꣳस ऽएषा मात्रा वेदेः ॥ ६ ॥ अथ यत्त्रिꣳशद्विक्रमा पश्चाद्भवति । त्रिꣳशदक्षरा वै विराड्विराजा वै देवाऽअस्मिँल्लोके प्रत्यतिष्ठꣳस्तथो ऽएवैष ऽएतद्विराजैवाऽस्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥ अथो ऽअपि त्रयस्त्रिꣳशत्स्युः । त्रयस्त्रिꣳशदक्षरा वै विराट् तद्विराजैवाऽस्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥ अथ यत्षट्त्रिꣳशद्विक्रमा प्राची भवति । षट्त्रिꣳशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकꣳ समाश्नुवत तथो ऽएवैष ऽएतद्बृहत्यैव स्वर्गं लोकꣳ समश्नुते सोऽस्य दिव्याऽऽहवनीयो भवति ॥ ९ ॥ अथ यच्चतुर्विꣳशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति । चतुर्विꣳशत्यक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं ऽएष यज्ञस्य तस्माच्चतुर्विꣳशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवत्येषा मात्रा वेदेः ॥ १० ॥ अथ यत्पश्चाद्वरीयसी भवति। पश्चाद्वरीयसी पृथुश्रोणिरिति वै योषां प्रशꣳसन्ति यद्वेव पश्चाद्वरीयसी भवति पश्चादेवैतद्वरीयः प्रजननं करोति तस्मात्पश्चाद्वरीयसः प्रजननादिमाः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ११ ॥ नासिका ह वा ऽएषा यज्ञस्य यदुत्तरवेदिः । अथ यदेनामुत्तरां वेदेरुपकिरति तस्मादुत्तरवेदिर्नाम ॥ १२ ॥ द्वय्यो ह वा ऽइदमग्रे प्रजाऽआसुः । आदित्याश्चैवाऽङ्गिरसश्च ततोऽङ्गिरसः पूर्वे यज्ञꣳ समभरꣳस्ते यज्ञꣳ सम्भृत्योचुरग्निमिमां नः श्वः सुत्यामादित्येभ्यः प्रब्रूह्यनेन नो यज्ञेन याजयतेति ॥१३॥

ते हाऽऽदित्या ऊचुः । उपजानीत यथाऽस्मानेवाऽङ्गिरसो जयाम वयमङ्गिरस ऽइति ॥ १४ ॥ ते होचुः । वा ऽअन्न्येन यज्ञादपक्रमणमस्त्यन्तरामेव सुत्यां प्रियामहा ऽइति ते यज्ञः सञ्जहुस्ते यज्ञꣳ सम्भृत्योचुः श्वःसुत्यां वै स्वमस्मभ्यमग्ने प्प्राऽवोचोऽथ वयमद्य सुत्यामेव तुभ्यं प्रब्रूमोऽङ्गिरोभ्यश्च तेषां नस्त्वꣳ होताऽसीति ॥ १५ ॥ तेऽन्न्यमेव प्प्रति प्प्रजिग्घ्युः । अङ्गिरसोऽच्छ ते हाऽप्प्यङ्गिरसोऽग्नयेऽन्वागत्य चुक्रुधुरिव कथं नु नो दूतश्चरन्न प्प्रत्यादृथाऽइति ॥ १६ ॥ स होवाच । अनिन्द्या वै माऽवृपत सोऽनिन्द्यैर्वृतो नाऽशकमपक्रमितुमिति तस्मादु हाऽनिन्द्यस्य वृतो नाऽपक्रामेत्तु ऽएतेन सद्यः क्रियाऽङ्गिरस ऽआदित्यानयाजयन्त्स सद्यःक्रीः ॥ १७ ॥ तेभ्यो वाचं दक्षिणामानयन् । तां न प्प्रत्यगृह्णन्हास्यामहे यदि प्प्रतिग्रहीष्यामऽइति तदु तद्यज्ञस्य कर्म्म न व्ययमुच्च्यत यद्दाक्षिणमासीत् ॥ १८ ॥ अथैभ्यः सूर्य्यं दक्षिणामानयन् । तं प्रत्यगृह्णँस्तस्मादु ह स्माऽऽहुरङ्गिरसो वयं वा ऽआर्त्विजीनाः स्मो वयं दक्षिणीया ऽअपि वा ऽअस्माभिरेष प्प्रतिगृहीतो य ऽएष तपतीति तस्मात्सद्यः क्रियोऽश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ १९ ॥ तस्य† रुक्मः पुरस्ताद्भवति । तदेतस्य रूपं क्रियते य ऽएष तपति यद्यश्वꣳ श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः

* "न कथाऽपयानमकुर्वीनाऽथ स वचनीय स्यात्"
"अथ कस्मात् अननुज्ञानेऽपयान महादानो भवतीति वा" इति भाष्ये ।

† 'स्वर्णनिर्मितं वर्तुलाकारमाभरणविशेषं 'रुक्मम्' इत्युच्यते' ।

स्यात्तस्य स्वमः पुरस्ताद् भवति तदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपति ॥ २० ॥ तेभ्यो ह वाक्चुक्रोध । केन मदेष श्रेयाङ्खन्धुनाऽकेनार यदेतं प्रत्यग्रहीष्ट न मामिति सा हैभ्योऽपचक्राम सोभयाऽनन्तरेण देवासुरान्त्सँस्यत्ता-न्त्सिꣳही भूत्वाऽऽददाना चचार तामुपैव देवा ऽआमन्त्र-यन्तोपाऽसुरा ऽअग्निरेव देवानां दूत ऽआस सहरक्षा-ऽइत्यसुररक्षसमसुराणाꣳ ॥ २१ ॥ सा देवानुपाऽवर्त्स्यन्त्यु-वाच । यद्व ऽउपावर्त्तेय किं मे ततः स्यादिति पूर्वामेव त्वाऽग्नेराहुतिः प्राप्स्यसीत्यथ हैषा देवानुवाच यां मया काश्चाऽऽशिषमाशासिष्यद्वे सा वः सर्वा समर्द्धिष्यत-ऽइति सैवं देवानुपाऽववर्त्त ॥ २२ ॥ स यद्धाऽर्य्यमाणेऽग्नौ । ऽउत्तरवेदिं व्याघारयति यदेवैनामदो देवा ऽअब्रुन्पूर्वा त्वाऽग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीति तदेवैनामेतत्पूर्वामग्नेराहुतिः प्राप्नोति वाग्घ्येषा निदानेनाऽथ यदुत्तरवेदिमुपकिरति यज्ञस्यैव सर्वत्वाय वाग्घि यज्ञो वागु ह्येषा ॥ २३ ॥ तां वै युगशम्म्येन विमिमीते । युगेन यत्र हरन्ति शम्म्यया यतो हरन्ति युगशम्म्येन वै योग्यं युञ्जन्ति सा यद्वेवाऽदः सिꣳही भूत्वा शान्तेवाऽऽचरत्तदेवैनामेतद्यज्ञे युनक्ति ॥२४॥ तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात् । सिꣳही हैनं भूत्वा क्षिणोति नो हाऽस्मा कुर्वीत सिꣳही हैवैनं भूत्वा क्षिणोति नो हाऽन्यस्मै दद्यायज्ञं तदन्यत्राऽत्मनः कुर्वीत तस्माद्योऽस्याऽपि पाप ऽइव समानबन्धुः स्यात्तस्मा ऽएनां दद्यात्स यद्ददाति तदेनꣳ सिꣳही भूत्वा न क्षिणोति

यदु समानबन्धवे ददाति तदु नाऽन्यत्राऽऽत्मनः कुरुत ऽएषो निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा ॥ २५ ॥ *अथ शम्म्या च स्फ्यश्चाऽऽदत्ते । तद्य ऽएष पूर्वार्द्धः उत्तरार्द्धः शङ्कुर्भवति तस्मात्प्रत्यङ् प्रक्रामति त्रींस्त्रिक्रमाँस्तच्चात्वालं परिलिखति सा† चात्वालस्य मात्रा नाऽत्रमात्राऽस्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येताऽग्रेणोत्करं तच्चात्वालं परिलिखेत् ॥ २६ ॥ स वेद्यन्तात् । उदीचीᳫं शम्म्यां निदधाति स परिलिखति 'तप्तायनी मे ऽसी'तीमामेवैतदाहाऽस्याᳫं हि तत्त ऽएति ॥ २७ ॥ अथ पुरस्तात् । उदीचीᳫं शम्म्यां निदधाति स परिलिखति 'वित्तायनी मेऽसी'तीमामेवैतदाहाऽस्याᳫं हि विविदान ऽएति ॥२८॥ अथाऽनु वेद्यन्तम् । प्राचीᳫं शम्म्यां निदधाति स परिलिख'त्यवताऽन्मा नाथितादि'तीमामेवैतदाह यत्र नाऽथैतन्माऽवतादिति ॥ २९ ॥ अथोत्तरतः । प्राचीᳫं शम्म्यां निदधाति स परिलिख'त्यवताऽन्मा व्यथितादि'ती मामेवैतदाह यत्र व्यथैतन्माऽवतादिति ॥ ३० ॥ अथ हरति । यत्र हरति तदग्नीदुपसीदति स वा ऽग्नीनामेव नामानि गृह्णन्हरति यान्वाऽअमून्देवा ऽअग्रेऽग्नीन् होत्राय प्राव्रृणत ते प्राऽधन्वँस्त-

---

* 'द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणा समत्ता वारणी शम्याम्' का० श्रौ० सू० वृ० (५. ३. २०)। 'गदया समानाकारो व्यायामार्थपरिमित काष्ठविशेष शम्या' तै० स० १. १. ६। 'गदया सदृशी बाहुपरिमिता शम्या' तै० ब्रा० ३. २. ६।

† 'उत्तरवेदि निचयार्थं यत्र भूप्रदेशे मृदं खनति स प्रदेशश्चात्वाल उच्यते'।

(१) शु० य० अ० ५ क० ९ (२) शु० सं० अ० ५ क० ९। (३) शु० सं० अ० ५ क० ९। (४) शु० य० अ० ५ क० ९।

ऽइमा ऽएव पृथिवीरूपाऽसर्प्यन्निमामहैव द्वे ऽअस्याः परे तेनैवैतन्निदानेन हरति ॥ ३१ ॥ स प्रहरति । 'विदेदग्नि-र्नभो नामाऽग्ने ऽअङ्गिर ऽआयुना नाम्नेही'ति स यत्प्रा-ऽधन्वँस्तदायुर्दधाति तत्समीरयति 'योऽस्यां पृथिव्याम-सी'ति योऽस्यां पृथिव्यामसीति ह्रत्वा निदधाति 'यत्ते-ऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदध' ऽइति यत्तेऽनाधृष्टः रक्षोभिर्नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदध ऽइत्येवैतदाह'ऽनु त्वा देववीतय' ऽइति चतुर्थः हरति देवेभ्यस्त्वा जुष्टाꣳ हरामीत्येवैतदाह तां वै चतुःस्रक्तेश्चात्वालाद्धरति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य ऽएवैनामेतद्दिग्भ्यो हरति ॥ ३२ ॥ अथा*ऽनुव्यूहति । 'सिꣳहीसि सपत्नसाही देवेभ्यः कल्पस्वे'ति सा यदेवाऽदः सिꣳही भूत्वाऽशान्तेवाऽचरत्तदे-वैनामेतदाह सिꣳहीसीति सपत्नसाहीति त्वया वयꣳ सपत्नान्पापीयसः क्रियास्मेत्येवैतदाह देवेभ्यः कल्पस्वेति योषा वा ऽउत्तरवेदिस्तामेवैतद्देवेभ्यः कल्पयति ॥ ३३ ॥ तां वै युगमात्रीं वा सर्वतः करोति । यजमानस्य वा दश-दश पदानि दशाक्षरा वै विराड्वाग्वै विराड्वाग्यज्ञो मध्ये नाभिकामिव करोति समानत्राऽऽसीनो व्याघारयाणीति ॥ ३४ ॥ तामद्भिरभ्युक्षति । सा यदेवाऽदः सिꣳही भूत्वाऽशान्ते वाऽऽचरच्छान्तिरापस्तामद्भिः शमयति योषा

(१) शु० स० अ० ५ क० ९। (२) शु० सं० अ० ५ क० ९। (३) शु० स० अ० ५ क० ९। (४) शु० स० अ० ५ क० ९। (५) शु० स० अ० ५ क० १०।

* का० श्रौ० सू० ५' ३ ३२।

वा ऽउत्तरवेदिस्तामेवैतद्देवेभ्यो हिन्वति तस्मादद्भिरभ्युक्षति ॥ ३५ ॥ सोऽभ्युक्षति । 'सिꣳहीरसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुन्धस्वे'त्यथ सिकताभिरनुविकरत्यलङ्कारो न्वेव सिकता वभ्राजन्त ऽइव हि सिकता ऽअग्नेर्वा ऽएतद्वैश्वानरस्य भस्म यत्सिकता ऽअग्निं वा ऽअस्यामाधास्यन्भवति तथो हैनामग्निर्न हिनस्ति तस्मात्सिकताभिरनु विकिरति सोऽनु विकिरति 'सिꣳहीरसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुम्भस्वे'त्यथैनां छादयति सा *च्छन्नैताꣳ रात्रिं वसति ॥ ३६ ॥

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[अथाऽग्निप्रणयनादि]

†इध्ममभ्यादधति । उपयमनीरुपकल्पयन्त्याज्यमधिश्रयति स्रुवञ्च स्रुचश्च सम्मार्ष्ट्येथोपभृत्याऽऽज्यं पञ्चगृहीतं गृह्णीते यदा प्रदीप्त ऽइध्मो भवति ॥१॥ अथोपयच्छन्तीध्मम् । उपयच्छन्त्युपयमनीरथाऽऽहाऽग्नये प्रह्रियमाणायाऽनुब्रूह्येकस्फ्ययाऽनूदेहीत्यनूदेति प्रतिप्रस्थातैकस्फ्ययैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्ध्य्र ऽएष वेदेर्जघनार्द्धे भवति तद्यदेवाऽत्राऽन्तःपातेन गार्हपत्यस्य वेदेश्च व्यवच्छिन्नं भवति तद्देवैतदनुसन्तनोति ॥ २ ॥ तद्वैके । ओत्तरवेदेरनूदायन्ति तदु तथा न कुर्य्याद्वैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरनूदेयात्त ऽआयन्त्यागच्छ-

(१) शु० सं० अ० ५ क० १०। (२) शु० सं० अ० ५ क० १०।

* का० श्रौ० सू० ५ ४ १।

† का० श्रौ० सू० ५ ४ २।

न्युत्तरवेदिम् ॥ ३ ॥ *प्रोक्षणीरद्ध्वर्युरादत्ते । स पुरस्तादेवाऽग्रे †(१)प्रोक्षत्युदङ् तिष्ठ'न्निन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पात्वि'तीन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्ताद्गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ४ ॥ अथ पश्चात्प्रोक्षति । '(२)प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पात्वि'ति प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चाद्गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ५ ॥ अथ दक्षिणतः प्रोक्षति । '(३)मनोजवास्त्वा पितृभिर्द्दक्षिणतः पात्वि'ति मनोजवास्त्वा पितृभिर्द्दक्षिणतो गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ६ ॥ ‡अथोत्तरतः प्रोक्षति । '(४)विश्वकर्म्मा त्वाऽदित्यैरुत्तरतः पात्वि'ति विश्वकर्म्मा त्वाऽदित्यैरुत्तरतो गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ७ ॥ अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । तद्ये ऽएते पूर्वे स्रक्ती तयोर्या दक्षिणा तान्यन्तेन बहिर्वेदि निनय'(५)तीदमहं तप्तं वार्बहिर्द्धा यज्ञान्निः सृजामी'ति सा यद्देवाऽदः सिंही भूत्वाऽशान्ते वाऽचरत्तामेवाऽस्या ऽएतच्छुचं बहिर्द्धा यज्ञान्निः सृजति यदि नाऽभिचरेद्यद्यु ऽअभिचरेदादिशेदिदमहं तप्तं वारमुमभि निःसृजामीति तमेतया शुचा विध्यति स शोचन्नेवाऽमुं लोकमेति ॥ ८ ॥ स यद्वाऽर्य्यमाणेऽग्नौ । उत्तरवेदिं व्याघारयति यद्देवैनामदो देवाऽअब्रुवन्पूर्वां त्वाऽग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीति तदेवैनामेतत्पू-

* अत्र शतम् १८०० ॥

† का० श्रौ० सू० ५ ४ ६-१० ।

‡ का० का० श्रौ० सू० ५ ४ ११ ।

(१) शु० स० अ० ५ क० ११ । (२) शु० स० अ० ५ क० ११ । (३) शु० स० अ० ५ क० ११ । (४) शु० स० अ० ५ क० ११ । (५) शु० स० अ० ५ क० ११ ।

र्वामग्नेराहुतिः प्राप्नोति यद्वेषा देवानब्रवीद्यां मया काञ्चाऽऽशिषमाशासिष्यद्ध्वे सा वः सर्वा समर्द्धिष्यत ऽइति तामेनयाऽत्रर्त्विजो यजमानायाऽऽशिषमाशासते साऽस्मै सर्वा समृद्ध्यते ॥ ९ ॥ तद्वा ऽएतदेकं कुर्वन्द्वयं करोति । यदुत्तरवेदिं व्याघारयत्यथ येयं मध्येऽनाभिकेव भवति तस्यै ये पूर्वे स्रक्ती तयोरन्या दक्षिणा ॥ १० ॥ तस्यामाघारयति । 'सिꣳहीरसि स्वाहे'त्यथाऽपरयोरुत्तरस्याꣳ 'सिꣳहीरस्याऽऽदित्यवनिः स्वाहे'त्यथाऽपरयोर्दक्षिणस्याꣳ 'सिꣳहीरसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः स्वाहे'ति वह्वी वै यजुःष्वाशीस्तद्ब्रह्म च क्षत्रं चाऽऽशास्त ऽउभे वीर्य्ये ॥ ११ ॥ अथ *पूर्वयोरुत्तरस्याꣳ । 'सिꣳहीरसि सुप्रजावनी रायस्पोषवनिः' स्वाहे'ति तत्प्रजामाशास्ते यदाह सुप्रजावनिरिति रायस्पोषवनिरिति भूमा वै रायस्पोषस्तद्भूमानमाशास्ते ॥ १२ ॥ अथ मद्ध्य ऽआघारयति । 'सिꣳहीरस्यावह देवान्यजमानाय स्वाहे'ति तद्देवान्यजमानायाऽऽवहयत्यथ स्रुचमुद्यच्छति 'भूतेभ्यस्त्वे'ति' प्रजा वै भूतानि प्रजाभ्यस्त्वेत्येव तदाह ॥ १३ ॥ अथ †परिधीन्परिधाति । 'ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृꣳहे'ति मध्यमं 'ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृꣳहे'ति दक्षिण'मच्युत-

---

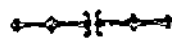
(१) शु० स० अ० ५ क० १२ । (२) शु० स० अ० ५ क० १२ । (३) शु० स० अ० ५ क० १२ । (४) शु० स० अ० ५ क० १२ । (५) शु० स० अ० ५ क० १२ । (६) शु० स० अ० ५ क० १२ । (७) शु० स० अ० ५ क० १३ । (८) शु० सं० अ० ५ क० १३ ।

* का० श्रौ० सू० ५ ४ १२-१३ ।

† का० श्रौ० सू० ५ ४, १४ ।

तंक्षिदसि दिवं दृꣳहे॑स्युत्तर'मग्नेꣳ पुरीपमसी'ति * सम्भारानुपनिवपति तद्यत्सम्भारा भवन्त्यग्नेरेव सर्वत्वाय ॥ १४ ॥ शरीरꣳ हैवाऽस्य । पीतुदारु तद्यत्पैतु दारवाꣳ परिधयो भवन्ति शरीरेणै वैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १५॥ माꣳसꣳ हैवाऽस्य गुल्गुलु । तद्यद् गुल्गुलु भवति माꣳसेनैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १६ ॥ गन्धोहैवाऽस्य सुगन्धितेजनम् । तद्यत्सुगन्धितेजनं भवति गन्धेनैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १७ ॥ अथ यद्वृष्णेस्तुका भवति । यद्वृष्णेर्ह वै विषाणे ऽअन्तरेणाऽग्निरेकाꣳ रात्रिमुवास तद्यदेवाऽत्राऽग्नेस्यैक्तं तदिहाऽप्यसदिति तस्माद्वृष्णेस्तुका भवति तस्माद्या शीर्ष्णो नेदिष्ठꣳ स्यात्तामाच्छिद्याऽऽहरेद्यद्यु तां न विन्देदपि यामेव काञ्चाऽऽहरेत्तद्यत्परिधयो भवन्ति गुप्त्या ऽएव दूर ऽइव ह्येनमुत्तरे परिधयऽआगच्छन्ति ॥१८॥ (A)

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[सदोहविर्धाननिर्माणादि]

पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञो यदेनं पुरुषस्तनुत ऽएष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पुरुषो

(१) शु० सं० अ० ५ क० ११ । (२) शु० सं० अ० ५ क० १३ ।

* का० श्रौ० सू० ८. ४ १५ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—

कपि० सं० २९ ३ ४ का० सं० २५ ६ मै० सं० ३ ८ ५, तै० सं० ६ २ ८, ताण्ड्य० शत० ४ ५ ३ ।

यज्ञः ॥ १ ॥ शिर ऽएवाऽस्य हविर्द्धानम् । वैष्णवं देवतयाऽथ यदस्मिन्त्सोमो भवति हविर्वै देवानाᳫं सोमस्तस्माद्धविर्द्धानं नाम ॥ २ ॥ [काण्डस्यार्धम् ॥ ४३० ॥] मुखमेवाऽस्याऽऽहवनीयः । स यदा हवनीये जुहोति यथा मुख ऽआसिञ्चेदेवं तत् ॥ ३ ॥ स्तुप ऽएवाऽस्य यूपः । बाहू ऽएवाऽस्याऽऽग्नीध्रीयश्च मार्जालीयश्च ॥ ४ ॥ उदरमेवाऽस्य सदः । तस्मात्सदसि भक्षयन्ति यद्धीदं किञ्चाऽश्नन्त्युदर ऽएवेदᳫं सर्वं प्रतितिष्ठत्यथ यदस्मिन्विश्वे देवा ऽअसीदँस्तस्मात्सदो नाम त ऽउ ऽएवाऽस्मिन्नेते ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सीदन्ति ॥ ५ ॥ अथ यावेतौ जघनेनाऽग्नी । पादावेवाऽस्यैतावेव वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ ६ ॥ *उभयतोद्वारᳫं हविर्द्धानं भवति । उभयतोद्वारᳫं सदस्तस्मादयं पुरुष ऽआन्तᳫं सन्तृण्णः प्रणिक्ते हविर्द्धाने † ऽउपतिष्ठते ॥ ७ ॥ ते समववर्त्तयन्ति । दक्षिणेनैव दक्षिणमुत्तरेणोत्तरं यद्वर्षीयस्तद्दक्षिणᳫं स्यात् ॥ ८ ॥ ‡ तयोः समववृत्तयोः । छदिरधि निदधाति यदि छदिर्न विन्देयुश्छदिः सम्मितां ‡‡ वा भित्तिं प्रत्यानह्यन्ति रराट्यां परिश्रयन्त्युच्छ्रायीभ्यां छदिः पश्चादधि निदधाति छदिᳫं सम्मितां वा भित्तिम् ॥ ९ ॥ अथ पुनः प्रपद्य । § चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा सावित्रं

---

* पृष्ठयाप्रभृत्यपतो द्वारौ (८ ५ ५५) का॰ श्रौ॰ सू॰ ।

† 'उपतिष्ठेते' इति 'क' पुस्तके ।

‡ का॰ श्रौ॰ सू॰ ८ ? २०–

‡‡ 'वा भित्तिं' इत्यत्र 'वा इति

§ का॰ श्रौ॰ सू॰ ८ ३ ३५

प्रसवाय जुहोति सविता वै देवानां प्रसविता [§] सवितृ-प्रसूताश्च यज्ञं तनवामहा ऽइति तस्मात्सावित्रं जुहोति ॥१०॥ स जुहोति । '[1]युञ्जते मन ऽउत युञ्जते धिय'ऽइति मनसा च वै वाचा च यज्ञं तन्वते स यदाह युञ्जते मन ऽइति तन्मनो युनक्त्युत युञ्जते धिय ऽइति तद्वाचं युनक्ति धिया-धिया ह्येतया मनुष्या जुज्यूपन्त्यनूक्तेनेव प्रकामोद्येनेव गाथाभिरिव ताभ्यां युक्ताभ्यां यज्ञं तन्वते ॥११॥ '[2]विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चित' ऽइति । ये वै ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते विप्रास्तानेवैतदभ्याह बृहतो विपश्चित ऽइति यज्ञो वै बृहद्विपश्चिद्यज्ञमेवैतदभ्याह '[3]वि होत्रा दधे वयुना विदेक ऽइदि'ति वि हि होत्रा दधते यज्ञं तन्वाना '[4]मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहे'ति तत्सावित्रं प्रसवाय जुहोति ॥१२॥ [अर्धप्रपाठकः ॥६६॥] अथाऽपरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । उपनिष्क्रामति दक्षिणया द्वारा पत्नीं * निष्क्रामयन्ति स दक्षिणस्य † हविर्धानस्य दक्षिणायां वर्तन्यांश्च हिरण्यं निधाय जुहो'[5]तीदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे स्वाहे'ति सशंस्रवं पत्न्यै पाणावानयति साक्षस्य सन्तापमुपाऽनक्ति '[6]देवश्रुतौ देवेष्वाघोषतमि'ति प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे स्रुचं चा-

(१) शु० सं० अ० ५ क० १४। (२) शु० सं० अ० ५ कं० १४। (३) शु० सं० अ० ५ क० १४। (४) शु० सं० अ० ५ क० १४। (५) शु० सं० अ० ५ क० १५। (६) शु० सं० अ० ५ क० १६।

§ 'क' पुस्तके 'सवितृप्रसूता' इति।

* 'निष्क्रमयन्ति' इति 'क' पुस्तके।

† का० श्रौ० सू० ८. ३. २७।

ऽऽज्यविलापनीश्च पर्य्यूणयन्ति पत्नीमुभौ जघनेनाऽग्नी ॥१३॥ चतुर्ग्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य हविर्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्याᳫं हिरण्यं निधाय जुहो'ती‐रावती धेनुमती हि भूतᳬ सूयवसिनी मनवे दशस्या । व्यस्कभ्ना रोदसी विष्णवेते दाधर्त्थ पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहे'ति सᳫंस्रवं पत्न्यै पाणावानयति * साक्षस्य सन्तापमुपाऽनक्ति 'देवश्रुतौ देवेष्वाघोषतमि'ति तद्यदेवं जुहोति ॥ १४ ॥ देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुर रक्षसेभ्य‐ऽआसङ्गाद्बिभयाञ्चक्रुर्वज्रो वा ऽआज्यन्त ऽएतेन वज्रेणाऽऽज्येन दक्षिणतो नाष्ट्रा रक्षाᳫंस्यवाघ्नँस्तथैषां नियानं नाऽन्ववायँस्तथो ऽएवैष ऽएतेन वज्रेणाऽऽज्येन दक्षिणतो नाष्ट्रा रक्षाᳫंस्यवहन्ति तथाऽस्य नियानं नाऽन्ववयन्ति तद्यद्वैष्णवीभ्यामृग्भ्यां जुहोति वैष्णवᳬ हि हविर्द्धानम् ॥ १५ ॥ अथ यत्पत्न्यक्षस्य सन्तापमुपाऽनक्ति । प्रजननमेवैतत्क्रियते यदा वै स्त्रियै च पुᳫंसश्च सन्तप्यतेऽथ रेतः सिच्यते तत्ततः प्रजायते परागुपाऽनक्ति पराग्घ्येव रेतः सिच्यतेऽथाऽऽह हविर्द्धानाभ्यां प्रवर्त्त्यमानाभ्यामनुब्रूहीति ॥ १६ ॥ अथ †वाचयति । 'प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती' ऽइत्यध्वरो वै यज्ञः प्राची प्रेतं यज्ञं कल्पयन्ती‐ऽऊर्ध्वे वै तदा'होर्द्धं यज्ञं नयतं मा जिह्वरतमि'त्यूर्द्धमिमं

(१) शु० स० अ० ५ क० १६। (२) शु० स० अ० ५ क० १७। (३) शु० स० अ० ५ क० १७। (४) शु० स० अ० ५ क० १७।

* का० श्रौ० सू० ८ ३ २८–३।

† का० श्रौ० सू० ८ ४ १–३।

यज्ञं देवलोकं नयतमित्येवैतदाह मा जिह्वरतमिति तदे-
तस्मा अह्वलामाशास्ते समुद्रगृहेव प्रवर्त्तयेयुर्यथा नोत्स-
र्जेतामसुर्य्यां वा एषा वाग्याक्षे नेदिहाऽसुर्य्यां वाग्वदादिति
यद्युत्सर्जेताम् ॥ १७ ॥ एतद्वाचयेत् । * 'स्त्रं गोष्टमावदतं
देवी दुर्ये आयुर्म्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्टमि'ति
तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥ तदाहुः । उत्तरवेदेः
प्रत्यङ् प्रक्रमेत्त्रीन्त्रिक्रमाँस्तद्धविर्द्धाने स्थापयेरसा हवि-
र्द्धानयोर्मात्रेति नाऽत्र मात्राऽस्ति यत्रैव स्वयं मनसा
मन्येत नाहैव सन्नाऽत्यन्तिके नोदूरे तत्स्था-
पयेत् ॥ १९ ॥ ते अभिमन्त्रयते । 'अत्र रमेथां वर्ष्मं-
न्पृथिव्या' इति वर्ष्म ह्येतत्पृथिव्यै भवति दिवि
ह्यस्याऽऽहवनीयो भवति तद्यत्स्थे करोति तद्धि क्षेमस्य
रूपम् ॥ २० ॥ अथोत्तरेण पर्य्येत्याऽद्वर्य्युः । दक्षिणः
†हविर्द्धानमुपस्तभ्नाति 'विष्णोर्नु कं वीर्य्याणि प्रवोचं
यः पार्थिवानि विममे रजाᳬसि । यो अस्कभायदुत्तरः
सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायो विष्णवेत्वे'ति मेथीमुप-
निहन्तीतरतस्ततो यदु च मानुषे ॥ २१ ॥ ‡अथ प्रति-
प्रस्थाता । उत्तरः हविर्द्धानमुपस्तभ्नाति 'दिवो वा विष्ण-
उतवा पृथिव्या महो वा विष्ण उरोरन्तरिक्षात् । उभा

* का० श्रौ० सू० ८.४ ४-५।
† का० श्रौ० सू० ८.४ ६-७।
‡ का० श्रौ० सू० ८ ४. ८।

(१) शु० सं० अ० ५ म० १७। (२) शु० सं० अ० ५ म० १७। (३) शु० सं० अ० ५ म० १८। (४) शु० सं० अ० ५ म० १९।

हि हस्ता वसुना पृणस्वा प्रयच्छ दक्षिणादोत सव्याद्वि-
ष्णवे त्वे'ति मेथीमुपनिहन्तीतरतस्ततो यदु च मानुषे
तद्वैष्णवैर्यजुर्भिरुपचरन्ति वैष्णवꣳ हि हविर्द्धानम् ॥२२॥
अथ * मध्यमं छदिरुपस्पृश्य वाचयति। 'प्रतद्विष्णुस्तवते
वीर्य्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः। यस्योरुषु त्रिषु
विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वे'तीदꣳ है वाऽस्यै
तच्छीर्षकपालं यदिदमुपरिष्टादधीव ह्येतरक्षियन्त्यन्यानि
शीर्षकपालानि तस्मादाहाऽधिक्षियन्तीति ॥ २३ ॥ अथ
†रराट्यामुपस्पृश्य वाचयति। 'वि[2]ष्णो रराटमसी'ति ललाटꣳ
हैवाऽस्यै तदथोच्छ्रुत्या ऽउपस्पृश्य वाचयति 'वि[3]ष्णोः श्नप्त्रे
स्थ' ऽइति स्रक्के हैवाऽस्यैते ऽअथ यदिदं पश्चाच्छदिर्भव-
तीदꣳ हैवाऽस्यै तच्छीर्षकपालं यदिदं पश्चात् ॥ २४ ॥
अथ लस्पूजन्या स्पन्द्यया प्रसीव्यति। 'वि[4]ष्णोः स्यूर-
सी'त्यथ ग्रन्थिं करोति 'वि[5]ष्णोर्ध्रुवोऽसी'ति नेदव्यवपद्याता
ऽइति तं प्रकृते कर्म्मन्विष्यति तथोहाऽध्वर्युं वा यज-
मानं वा ग्राहो न विन्दति तन्निष्ठितमभिमृशति वैष्णव-
मसीति वैष्णवꣳ हि हविर्द्धानम् ॥ २५ ॥(B)

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

---

* का० श्रौ० सू० ८.४ १३।

† का० श्रौ० सू० ८.४. १३-२३।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यग्रन्थेषूपलभ्यन्ते यथा—
का० श० ६. २. ६; मै० सं० ३. ८. ५, काठ० सं० २५. ८, कपि० सं० ४ १।

(१) शु० स० अ० ५ क० २०। (२) शु० स० अ० ५ २१। (३) शु० सं०
अ० ५ क० २१। (४) शु० स० अ० ५ क० २१।

[*उपरवनिर्माणम्]

इयं वा ऽअभ्युपरवाः† खायन्ते । शिरो वै यज्ञस्य हविर्धानं तस्य ऽइमे शीर्षञ्छ्वरवाः कूपा ऽइमावह द्वाविमौ द्वौ तानेवै तत्करोति तस्मादुपरवान्खनति ॥ १ ॥ देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततोऽसुरा ऽएषु लोकेषु कृत्यां वलगान्निचख्नुरुतैवाश्चिद्देवानभिभवेमेति ॥ २ ॥ तद्वै देवा ऽअस्पृण्वत । त ऽएतैः ‡कृत्यां वलगानुदखनन्यदा वै कृत्यामुत्खनन्त्यथ सालसा मोघा भवति तथो ऽएवैष ऽएतद्यद्यस्मा ऽअत्र कश्चिद्द्विषन् भ्रातृव्यः कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति तस्मादुपरवान्खनति स दक्षिणस्य हविर्धानस्याऽधोऽधः प्र ऽउगं खनति ॥ ३ ॥ §सोऽभ्रिमादत्ते । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्यसी'ति समान ऽएतस्य यजुषो बन्धुर्योषा वा ऽएषा यदभ्रिस्तस्मादाह नार्यसीति ॥ ४ ॥ तान्प्रादेशमात्रं विना परिलिखति । 'इदमहᳪ रक्षसां ग्रीवा ऽअपि कृन्ता-

* उपरवा नाम कूपकाः, तेषामुपरि अधिषवणफलके निधीयेते तयोरुपरि अधिषवणचर्म, तत्र सोमोऽभिषूयते, तस्मिन्ग्रावभिर्हन्यमाने वादित्रोदरवत् सुषिरास्ते कूपा गम्भीरमुपरवन्ती त्युपरवा इत्यभिधीयन्ते इति याज्ञिकदेवः ।

† 'ख्यायन्ते' इति 'च' पुस्तके ।

‡ कृत्यामिति, पराजयं प्राप्य पलायमानैरसुरैः इन्द्रादिवधार्थमभिचाररूपेण भूमौ निखाता अस्थि-केश-नखादिपदार्थाः कृत्याविशेषा वलगाः । वलगो वृणोतेः, इति यास्कः । (१ २)

§ का० श्रौ० सू० ८. ४ १६ ।

(१) शु० सं० अ० ५ कं० २१ । (२) शु० सं० अ० ५ कं० २२ ।

भद्रमिति प्रत्याहाऽथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धु-र्मेध्यानेवैतत्करोति ॥ १७ ॥ स प्रोक्षति । 'रक्षो ह णो वो वलगहन' ऽइति रक्षोहणो ह्येते वलगहनो ह्येते 'प्रोक्षामि वैष्णवानि'ति वैष्णवा ह्येते ॥ १८ ॥ अथ याः प्रोक्षणण्यः परिशिष्यन्ते । ता ऽअवटेष्ववनयति तद्या ऽइमाः प्राणेष्वा-पस्ता ऽएवैतद्दधाति तस्मादेषु प्राणेष्विमा ऽआपः ॥ १९ ॥ सोऽवनयति 'रक्षोहणो वो वलगहनोऽवनयामि वैष्णवा नि'त्यथ बर्हीᳬष्यपि प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चाऽव-स्तृणाति तद्यानीमानी प्राणेषु लोमानि तान्येवै तद्दधाति तस्मादेषु प्राणेष्विमानि लोमानि ॥ २० ॥ सोऽवस्तृ-णाति । 'रक्षोहणो वो वलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवा-नि'त्यथ बर्हीᳬष्यपि तनूनीवोपरिष्टात्प्रच्छादयति केशा हैवाऽस्यैते ॥ २१ ॥ अथाऽधिषवणे* फलके ऽउपदधाति । 'रक्षोहणौ वां वलगहना ऽउपदधामि वैष्णवी' ऽइति हनू हैवाऽस्यै ते ऽअथ पर्य्यूहति 'रक्षोहणौ वां वलगहनौ पर्य्यूहामि वैष्णवी' ऽइति दृढहरत्येवैने ऽएतदशिथिले करोति ॥ २२ ॥ अथाऽधिषवणं परिकृत्तं भवति । सर्वं रोहितं जिह्वा है वाऽस्यैषा तद्यत्सर्वंरोहितं भवति लोहि-नीव हीयं जिह्वा तन्निदधाति 'वैष्णवमसी'ति वैष्णवᳬ

---

(१) शु० सं० अ० ५ क० २५ । (२) शु० सं० अ० ५ क० २५ । (३) शु० सं० अ० ५ क० २५ । (४) शु० सं० अ० ५ क० २५ । (५) शु० सं० अ० ५ क० २५ । (६) शु० सं० अ० ५ क० २५ । (७) शु० सं० अ० ५ क० २५ ।

* का० श्रौ० सू० ८. ५. २२-३३ । ययो. फलकयोरुपरि सोमोऽभिषूयते ते द्वे अधिष-वणफलके इत्यर्थः ।

ह्येतत् ॥ २३ ॥ अथ ग्राव्ण उपावहरति । दन्ता हैवाऽस्य ग्रावाणस्तद्यद् ग्रावभिरभिषुण्वन्ति यथा दद्भिः प्सायादेवं तत्तान्निदधाति 'वैष्णवा स्थे'ति वैष्णवा ह्येत ऽएतद्‌ यज्ञस्य शिरः *सꣳस्कृतम् ॥ २४ ॥(C)

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[सदस्यौदुम्बरीनिखननम्]

†उदरमेवाऽस्य सदः । तस्मात्सदसि भक्षयन्ति यद्धीदं किञ्चाऽश्नन्त्युदर ऽएवैदꣳ सर्वं प्रतितिष्ठत्यथ यदस्मिन्विश्वे देवा ऽअसीदँस्तस्मात्सदो नाम त ऽउ ऽएवाऽस्मिन्नेते ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सीदन्त्यैन्द्रं देवतया ॥१॥ तन्मध्यऽऔदुम्बरीं मिनोति । अन्नं वा ऽऊर्गुदुम्बर ऽउदरमेवाऽस्य सदस्तन्मध्यतोऽन्नाद्यं दधाति तस्मान्मध्य ऽऔदुम्बरीं मिनोति ॥२॥ अथ य ऽएष मध्यमः शङ्कुर्भवति । वेदेर्जघनार्द्धं तस्मात्प्राङ् प्रक्रामति षड्विक्रमान्दक्षिणा सप्तममपक्रामति सम्पदः कामाय तदवटं परिलिखति ॥ ३ ॥ सोऽभ्रिमादत्ते । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्यसी'ति समान ऽएतस्य यजुषो

---

* 'क' पुस्तके 'संस्कृतम्' इति ।

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—
काण्वश० ४. ५. ४; वा० सं० २५. ९; तै० सं० ६. २. १०-११; ।

† का० श्रौ० सू० ८. ६. १-६ ।

(१) शु० सं० अ० ५ क० २५ । (२) शु० सं० अ० ५ क० २६ ।

मी'ति व्वज्रो वा ऽअभिर्व्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणाᳩं रक्षसां ग्रीवा ऽअपि कृन्तति ॥ ५ ॥ तद्यावेतौ पूर्व्वौ । तयोर्द्दक्षिणमेवाऽग्रे परिलिखेदथाऽपरयोरुत्तरमथाऽपरयोर्द्दक्षिणमथ पूर्वयोरुत्तरम् ॥ ६ ॥ अथो ऽइतरथाऽऽहुः । अपरयोरेवाऽग्र ऽउत्तरं परिलिखेदथ पूर्वयोर्द्दक्षिणमथाऽपरयोर्द्दक्षिणमथ पूर्वयोरुत्तरमित्यथो ऽअपि समीच ऽएव परिलिखेदेतन्त्वेवोत्तमं परिलिखेद्य ऽएष पूर्वयोरुत्तरो भवति ॥ ७ ॥ तान्यथाऽपरिलिखतमेव यथापूर्वं खनति । 'बृहन्नसि बृहद्रवा' ऽइत्युपस्तौत्येवैनानेतन्महयत्त्येव यदाह बृहन्नसि बृहद्रवा ऽइति 'बृहतीमिन्द्राय व्वाचं व्वदे'तीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता व्वैष्णवᳪ हविर्द्धानं तत्सेन्द्रं करोति तस्मादाह बृहतीमिन्द्राय व्वाचं व्वदेति ॥ ८ ॥* 'रक्षोहणं व्वलगहनमि'ति । रक्षसाᳩं ह्येते व्वलगानां व्वधाय खायन्ते 'व्वैष्णवीमि'ति व्वैष्णवी हि हविर्द्धाने व्वाक् ॥९॥ तान्यथाखातमेवोत्किरति । 'इदमहं तं व्वलगमुत्किरामि यम्मे निष्ट्यो यममात्यो निचखाने'ति निष्ट्यो वा वा ऽअमात्यो वा कृत्यां व्वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥१०॥ 'इदमहं तं व्वलगमुत्किरामि । यम्मे समानो यमसमानो निचखाने'ति समानो वा वा ऽअसमानो वा कृत्यां व्वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ ११ ॥

* का० श्रौ० सू० ८ ५ १–८ ।

(१) शु० स० अ० ५ क० २२ । (२) शु० स० अ० ५ क० २२ । (३) शु० स० अ० ५ क० २२ । (४) शु० स० अ० ५ क० २३ । (५) शु० स० अ० ५ क० २३ । (६) शु० स० अ० ५ क० २३ ।

'इदमहं तं वलगमुत्किरामि । यम्मे सबन्धुर्य्यमसबन्धुर्न्निचखाने'ति सबन्धुर्वा वा ऽसबन्धुर्वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ १२ ॥ 'इदमहं तं वलगमुत्किरामि यम्मे सजातो यमसजातो निचखाने'ति सजातो वा वा ऽसजातो वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किर'त्युत्कृत्यां किरामी'त्यन्तत ऽउद्वपति तत्कृत्यामुत्किरति ॥ १३ ॥ तान्वाहुमात्रान्खनेत् । अन्तो वा ऽएषोऽन्तेनैवैतत्कृत्यां मोहयति तानक्षणया सन्तृन्दन्ति यद्यक्षणया न शक्नुयादपि समीचस्तस्मादिमे प्राणाः परः सन्तृण्णाः ॥ १४ ॥ तान्यथा खातमेवाऽवमर्शयति । * 'स्वराडसि सपत्नहा सत्रराडस्यभिमातिहा जनराडसि रक्षोहा सर्वराडस्य मित्रहे'त्याशीरेवैषैतस्य कर्म्मण ऽआशिषमेवैतदाशास्ते ॥ १५ ॥ अथाऽध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते । पूर्वयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भवत्यपरयोरुत्तरे यजमानः सोऽध्वर्युः पृच्छति यजमान किमत्रेति भद्रमित्याह तन्नौ सहेत्युपांश्वध्वर्युः ॥ १६ ॥ अथाऽपरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भवति । पूर्वयोरुत्तरे यजमानः स यजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किमत्रेति भद्रमित्याह तन्म ऽइति यजमानस्तद्यदेवं सम्मृशेते प्राणानेवैतत्सयुजः कुरुतस्तस्मादिमे प्राणाः परः संविदेऽथ यत्पृष्टो भद्रमिति प्रत्याह कल्याणमेवैतन्मानुष्यै वाचो वदति तस्मात्पृष्टो

* का० श्रौ० सू० ८ ५ १३ ।

(१) शु० स० अ० ५ क० २३ । (२) शु० सं० अ० ५ क० २३ । (३) शु० स० अ० ५ क० २३ । (४) शु० स० अ० ५ क० २४ ।

बन्धुर्य्योपो वा ऽएषा यदुभिस्तस्मादाह नार्य्यसीति ॥ ४ ॥ अथाऽवटं परिलिखति । 'इदमहꣳ रक्षसां ग्रीवा ऽअपि कृन्तामी'ति वज्रो वा ऽअभ्रिर्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणाꣳ रक्षसां ग्रीवा ऽअपिकृन्तति ॥ ५ ॥ अथ खनति । प्राश्चमुत्करमुत्किरति यजमानेन सम्मायौदुम्बरीं परिवासयति तामग्रेण प्राचीं निदधात्येतावन्मात्राणि बर्हीꣳष्युपरिष्टादधि निदधाति ॥ ६ ॥ अथ यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति । आपो ह वा ऽओषधीनाꣳ रसस्तस्माद्रोषधयः 'केवल्यः खादिता न धिन्वन्त्योषधय ऽउ हाऽपाꣳ रसस्तस्मादापः पीताः केवल्यो न धिन्वन्ति यदैवोभय्यः सꣳसृष्टा भवन्त्यथैव धिन्वन्ति तर्हि हि सरसा भवन्ति सरसाभिः प्रोक्षाणीति ॥७॥ देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवेभ्यः सर्वा ऽएवौषधय ऽईयुर्य्यैवा हैवैभ्यो नेयुः ॥ ८ ॥ तद्वै देवा ऽअस्पृण्वत । त ऽएतैः सर्व्वाः सपत्नानामोषधीरयुवत यदयुवत तस्माद्यवा नाम ॥ ९ ॥ ते होचुः । हन्त यः सर्वासामोषधीनाꣳ रसस्तं यवेषु दधामेति स यः सर्वासामोषधीनाꣳ रस ऽआसीत्तं यवेष्वदधुस्तस्माद्यत्राऽन्या ऽओषधयो म्लायन्ति तदेते मोदमाना वर्द्धन्त ऽएवꣳ ह्येषु रसमदधुस्तथो ऽएवैष ऽएतैः सर्वाः सपत्नानामोषधीर्य्युते तस्माद्यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति ॥ १० ॥ स * यवानावपति। 'यवोऽसि यव-

* का० श्रौ० सू० ६ २ १५ ।

(१) शु० य० सं० अ० ५ क० २६ । (२) शु० सं० अ० ५ क० २६ ।

याऽस्मद्द्वेष्टो यवयाऽरातीरि'ति नाऽत्र तिरोहित मिवाऽस्त्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्यामेवैतत्करोति ॥ ११ ॥ स *प्रोक्षति। 'दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वे'तीमानेवैतल्लोकानूर्ज्जा रसेन भाजयत्येषु लोकेषूर्जं रसन्दधाति ॥ १२ ॥ अथ याः प्रोक्षण्यः †परिशिष्यन्ते। ता ऽअवटे ऽवनयति 'शुन्धन्ताँल्लोकाः पितृषदना' ऽइति पितृदेवत्यो वै कूपः खातस्तमेवैतन्मेध्यं करोति ॥ १३ ॥ ‡ अथ बर्हींष्यपि। प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चाऽवस्तृणाति 'पितृषदनमसी'ति पितृदेवत्यं वा ऽअस्या ऽएतद्भवति यन्निखातं सा यथा निखातौषधिषु मिता स्यादेवमेतास्वोषधिषु मिता भवति ॥ १४ ॥ ‡‡ तामुच्छ्रयति। 'उद्दिवꣳ स्तभानाऽन्तरिक्षं पृण दृꣳहस्व पृथिव्यामि'तीमानेवैतल्लोकानूर्ज्जा रसेन भाजयत्येषु लोकेषूर्जं रसं दधाति ॥ १५ ॥ § अथ मिनोति। 'द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोत्वि'ति यो वा ऽअयं पवत ऽएष द्युतानो मारुतस्तदेनामेतेन मिनोति 'मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्म्मणे'ति ॥ प्राणोदानौ वै

* का० श्रौ० सू० ६. २. १६।
† का० श्रौ० सू० ६. २. १७।
‡ का० श्रौ० सू० ६. २. १८।
‡‡ का० श्रौ० सू० ८. ५. २९।
§ का० श्रौ० सू० ८. ५ ३०।
‖ का० श्रौ० सू० ६. ३ ९–१०।

(१) शु० सं० अ० ५ क० २६। (२) शु० सं० १० अ० ५ क० २६। (३) शु० सं० अ० ५ क० २६। (४) शु० सं० अ० ५ क० २७। (५) शु० सं० अ० ५ क० २७। (६) शु० सं० अ० ५ क० २७।

मित्रावरुणौ तदेनां प्राणोदानाभ्यां मिनोति ॥ १६ ॥ *अथ पर्य्यूहति । 'ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि पर्य्यूहामी'ति यद्वी वै यजुष्वाशीस्तद्ब्रह्म च क्षत्रं चाऽऽशास्त ऽउभे वीर्य्ये रायस्पोषवनीति भूमा वै रायस्पोषस्तद्भूमानमाशास्ते ॥ १७ ॥ अथ †पर्य्यूपति । 'ब्रह्म दृꣳह क्षत्रं दृꣳहाऽऽयुर्दृꣳह प्रजां दृꣳहे'त्याशीरेवैतस्य कर्म्मण ऽआशिषमेवैतदाशास्ते समम्भूमि पर्य्यर्पणं करोति गर्त्तस्य वा ऽउपरि भूम्यथैवं देवत्रा तथा ह्याऽगर्त्तमिद्भवति ॥ १८ ॥ अथाऽप ‡ऽउपनिनयति । यत्र वा ऽअस्यै खनन्तः क्रूरी कुर्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति तस्मादप ऽउपनिनयति ॥ १९ ॥ ‡‡अथैवमभिपद्य वाचयति । 'ध्रुवाऽसि ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्रजया भूयादि'ति 'पशुभिरि'ति वैवं यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः समृध्यते ॥ २० ॥ अथ स्रुवेणोपहत्याऽऽज्यम् । §विष्टपमभि जुहोति 'घृतेन द्यावापृथिवी पूर्य्येथामि'ति तदिमे द्यावापृथिवी ऽऊर्जा रसेन भाजयत्यनयोरूर्जꣳ रसं दधाति ते रसवत्या ऽउपजीवनीये ऽइमाः प्रजा ऽउप-

---

* का० श्रौ० सू० ६ ३ ११ ।

† ऐ० ब्रा० ४. २ ४. द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० ६. ३ १२ ।

‡‡ का० श्रौ० सू० ८. ५ ३१ ।

§ का० श्रौ० सू० ८. ५. ३२ । विटप-विशाखम् 'अभि' विटपस्याऽग्रभागस्येत्यर्थः ।

(१) शु० सं० अ० ५ क० २७ । (२) शु० स० अ० ५ क० २७ । (३) शु० सं० अ० ५ क० २८ । (४) शु० सं० अ० ५ क० २८ । (५) शु०सं० अ० ५ क० २८ ।

जीवन्ति ॥ २१ ॥ * अथ छदिरधि निदधाति । 'इन्द्रस्य
च्छदिरसी'त्यैन्द्रꣳ हि सदो 'विश्वजनस्य च्छाये'ति विश्वगोत्रा
ह्यस्मिन्ब्राह्मणा ऽआसते तदुभयतश्छदिषी ऽउपदधात्युत्तर-
तस्त्रीणि परस्त्रीणि तानि † नव भवन्ति त्रिवृद्वै यज्ञो नव वै त्रिवृ-
त्तस्मान्नव भवन्ति ॥ २२ ॥ तदुदीचीनवꣳशꣳ ‡ सदो भवति ।
प्राचीनवꣳशꣳ हविर्धानमेतद्वै देवानां निष्केवल्यं यद्धविर्धानं
तस्मात्तत्रनाऽश्नन्ति न भक्षयन्ति निष्केवल्यꣳ ह्येतद्देवानाꣳ
स यो ह तत्राऽश्नीयाद्वा भक्षयेद्वा मूर्धा हाऽस्य विपतेदथैते मिश्रे
यदाग्नीध्रश्च सदश्च तस्मात्तयोरश्नन्ति तस्माद्भक्षयन्ति मिश्रे-
ह्येते ऽउदीची वै मनुष्याणां दिक्तस्मादुदीचीनवꣳशꣳ सदो
भवति ॥ २३ ॥ ‡‡ तत्परिश्रयन्ति । 'परि त्वा गिर्वणो गिर-
ऽइमा भवन्तु विश्वतः । वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु
जुष्टय' ऽइतीन्द्रो वै गिर्वा विशो गिरो विशैवैतत्क्षत्रं 'परिवृꣳह-
ति' तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा § परिवृढम् ॥ २४ ॥ अथ
लस्नुजन्या स्पन्द्यया प्रसीव्यति । 'इन्द्रस्य स्यूरसी'त्यथ
ग्रन्थिं करोती'न्द्रस्य ध्रुवोऽसी'ति नेद्व्यवपद्याता ऽइति प्रकृते

(१) शु० स० अ० ५ क० २८ । (२) शु० स० अ० ५ क० २८ । (३) शु० सं० अ० ५ क० २९ । (४) शु० स० अ० ५ क० ३० । (५) शु० स० अ० ५ क० ३० ।

* का० श्रौ० सू० ८ ६. ७ ।

† शा० ता० (३ १.) अत्र नवत्वसम्पादनात् ।

‡ यागेऽस्मिन् सदोऽभिधानो मण्डपोऽष्टादशारत्निदीर्घो नवारत्निविस्तृतो दीर्घचतुरस्र उद-
ग्वंशो (का० श्रौ० सू० ८. ६. १–६) विहित, तत्रापि उदीचीवंशेन व्यवहर्तव्या । मण्डपस्याऽस्य
दैर्घ्य विस्तारे चाऽन्येऽपि कल्पाः सन्ति ते तत एवाऽवगन्तव्याः । (शु० सू० १. २१. २२)

‡‡ का० श्रौ० सू० ८. ६. ९–१० ।

§ 'ग' पुस्तके 'परिवृꣳहति' इति ।

कुर्म्मीद्विष्यति तथो हाऽध्वर्य्युं वा यजमानं वा ग्राहो न विन्दति तन्निष्ठितमभिमृश'त्यैन्द्रमसी'त्यैन्द्रं हि सदः ॥२५॥ अथ * हविर्द्धानयोः । जघनार्द्धं समन्वीक्ष्योत्तरेणाऽऽग्नीध्रं मिनोति तस्याऽर्द्धमन्तर्वेदि स्यादर्द्धं बहिर्वेद्यथो ऽअपि भूयो-ऽर्द्धादन्तर्वेदि स्यात्कनीयो बहिर्वेद्यथो ऽअपि सर्वमेवाऽन्तर्वेदि स्यात्तन्निष्ठितमभिमृशति † 'वैश्वदेवमसी'ति द्वयेनैतद्वैश्वदेवं यदस्मिन्पूर्वेद्युर्विश्वे देवा ‡ वसतीवरीपूपवसन्ति तेन वैश्वदेवम् ॥ २६ ॥ देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद्विभयाञ्चक्रुस्तान्दक्षिणतोऽसुररक्षसान्यासेदुस्तान्सदसो जिग्युस्तेषामेतान्धिष्ण्यानुद्वापयाञ्चक्रुर्य्य-ऽएतेऽन्तः सदसः ॥२७॥ सर्वे ह स्म वा ऽएते पुरा ज्वलन्ति। यथाऽयमाहवनीयो यथा गार्हपत्यो यथाऽऽग्नीध्रीयस्तद्यत-ऽएनानुदुवापयँस्तत ऽएवैतन्न ज्वलन्ति तानाग्नीध्रमभिसहरुरुधुस्तानप्यर्द्धमाग्नीध्रस्य जिग्युस्ततो विश्वेदेवा ऽअमृतत्वमपाऽजयँस्तस्माद्वैश्वदेवम् ॥ २८ ॥ तान्देवाः प्रतिसमैन्धत । यथा प्रत्यवस्येत्तस्मादेनान्त्सवने सवन ऽएव प्रतिसमिन्धते तस्माद्यः समृद्धः स ऽआग्नीध्रं कुर्य्याद्यो वै ज्ञातोऽनूचानः स समृद्धस्तस्मादग्नीधे प्रथमाय दक्षिणां नयन्त्यतो हि विश्वे देवा ऽअमृतत्वमपाऽजयँस्तस्माद्यं दीक्षितानामवल्ल्यं विन्देदाग्नीध्रमेनं नयतेति ब्रूयात्तदनार्त्तं

* का० श्रौ० सू० ८ ६, १० ।

† का० श्रौ० सू० ८ ६, ११ ।

‡ सोमाभिषवार्थ्या आपो 'वसतीवर्य्य' इत्युच्यन्ते ।

(१) शु० सं० अ० ५ क० ३० । (२) शु० सं० अ० ५ क० ३० ।

तन्नाऽरिष्यतीति तद्यदतो विश्वे देवा ऽअमृतत्त्वमपाऽजयँस्त-स्माद्वैश्वदेवम् ॥ २९ ॥(A)

पष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १३२ ॥

[धिष्ण्यनिन्दापादि]

विजामानोहैवाऽस्य धिष्ण्याः । इमे समञ्चा ये वै समञ्चास्ते विजामान ऽएत ऽउहैवाऽस्यैत ऽआत्मनः ॥ १ ॥ दिवि वै सोम ऽआसीत् । अथेह देवास्ते देवा ऽअकामयन्ता नः सोमो गच्छेत्तेनाऽऽगतेन यजेमहीति त ऽएते माये ऽअसृजन्त सुपर्णीञ्च कद्रूञ्च वागेव सुपर्णीयं कद्रूस्ताभ्याꣳ समदञ्चक्रुः ॥ २ ॥ ते हर्त्तीयमाने ऽऊचतुः । यतरा नौ दवीयः परापश्यादात्मानं नौ सा जयादिति तथेति सा ह कद्रूरुवाच परेक्षस्वेति ॥ ३ ॥ सा ह सुपर्ण्युवाच । अस्य सलिलस्य पारेऽश्वः श्वेतस्स्थाणौ सेवते तमहं पश्यामीति तमेव त्वं पश्यसीति तः हीत्यथ ह कद्रूरुवाच तस्य वालो न्यषञ्जि तमसुं वातो धूनोति तमहं पश्यामीति ॥ ४ ॥ सा यत्सुपर्ण्युवाच । अस्य सलिलस्य पार ऽइति वेदिर्वै सलिलं वेदिमेव सा तदुवाचाऽश्वः श्वेतस्स्थाणौ

(A) एतद्ब्राह्मणस्था श्रुया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—
तै० स० ६. २ १०, का० ग्र० ४. ६ १, मै० स० ३ ८ ९, ।

सेवत ऽइत्यग्निर्वा ऽअश्वः श्वेतो यूप स्थाणुरथ यत्कद्रूरुवाच तस्य वालो न्यषञ्जि तमसुं वातो धूनोति तमहं पश्यामीति रशना हैव सा ॥ ५ ॥ सा ह सुपर्ण्युवाच । एहीदं पताव वेदितुं यतरा नौ जयतीति सा ह कद्रूरुवाच त्वमेव पत त्वं वै न ऽआख्यास्यसि यतरा नौ जयतीति ॥ ६ ॥ सा ह सुपर्णी पपात। तद्ध तथैवाऽऽस यथा कद्रूरुवाच तामागतामभ्युवाद त्वमजैषी३रहा३मिति त्वमिति होवाचैतद्व्याख्यानः सौपर्णीकाद्रवमिति ॥ ७ ॥ सा ह कद्रूरुवाच । आत्मानं वै त्वाऽजैषं दिव्यसौ सोमस्तं देवेभ्य ऽआहर तेन देवेभ्य ऽआत्मानं निष्क्रीणीष्वेति तथेति सा छन्दाꣳसि ससृजे सा गायत्री दिवः सोममाहरत् ॥ ८ ॥ हिरण्मय्योर्ह कुश्योरन्तरवहित ऽआस। ते ह स्म क्षुरपवी निमेषं निमेषमभिसन्धत्तो दीक्षातपसौ हैव ते ऽआसतुस्तमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्ण्या ऽइमा होत्राः ॥ ९ ॥ तयोरन्यतरां कुशीमाचिच्छेद । तान्देवेभ्यः प्रददौ सा दीक्षा तया देवा ऽअदीक्षन्त ॥ १० ॥ अथ द्वितीयां कुशीमाचिच्छेद । तान्देवेभ्यः प्रददौ तत्तपस्तया देवास्तप ऽउपाऽयन्नुपसदस्तपो ह्युपसदः ॥ ११ ॥ खदिरेण ह सोममाचखाद । तस्मात् खदिरो यदेनेनाऽखिदत्तस्मात्खादिरो यूपो भवति खादिरः स्फ्योऽच्छावाकस्य हैनं गोपनायां जहार सोऽच्छावाकोऽहीयत ॥ १२ ॥ तमिन्द्राग्नी ऽअनु समतनुताम् । प्रजानां प्रजात्यै तस्मादैन्द्राग्नोऽच्छावाकः ॥ १३ ॥ तस्माद्दी-

क्षिता राजानं गोपायन्ति। नेन्नोऽपहरानिति तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य ह गोपनायामपहरन्ति हीयते ह ॥१४॥ तस्माद् ब्रह्मचारिण ऽआचार्य्यं गोपायन्ति। गृहान्पशून्नेन्नोऽपहरानिति तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य ह गोपनायामपहरन्ति हीयते ह तेनैवेन सुपर्ण्णी देवेभ्य ऽआत्मानं निरक्रीणीत तस्मादाहुः पुण्यलोक ऽईजान ऽइति ॥ १५ ॥ ऋणः ह वै पुरुषो जायमान ऽएव। मृत्योरात्मना जायते स यद्यजते यथैव तत्सुपर्ण्णी देवेभ्य ऽआत्मानं निरक्रीणीतैवमेवैष ऽएतन्मृत्यो रात्मानं निष्क्रीणीते ॥ १६ ॥ तेन देवा ऽअयजन्त। तमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा ऽअन्वाजग्मुस्तेऽन्वागत्याऽब्रुवन्ननु नो यज्ञ ऽआभजत मा नो यज्ञादन्तर्गातास्त्वेव नोऽपि यज्ञेभाग ऽइति॥१७॥ ते होचुः। किं नस्ततः स्यादिति यथैवाऽस्याऽमुत्र गोप्तारोऽभूमैव मेवाऽस्याऽपीह गोप्तारो भविष्याम ऽइति ॥ १८ ॥ तथेति देवा ऽअब्रुवन्। सोमक्रयणा व ऽइति तानेभ्य ऽएतत्सोमक्रयणाननुदिशत्यथैनानब्रुवँस्तृतीयसवने वो घृत्याहुतिः प्राप्स्यति न सौम्म्यापहृतो हि युष्मत्सोमपीथस्तेन सोमाहुतिं नाऽर्हथेति सैनानेषा तृतीयसवन ऽएव घृत्याहुतिः प्राप्नोति न सौम्म्या यच्छालाकैर्श्लिष्णयान्व्याघारयति ॥ १९ ॥ अथ यदग्नौ होष्यन्ति। तद्वोऽविष्यतीति स यदग्नौ जुह्वति तदेनानवत्यथ यद्वः सोमं बिभ्रतऽउपर्य्युपरि चरिष्यन्ति तद्वोऽविष्यतीति स यदेनान्त्सोमं बिभ्रत ऽउपर्य्युपरि चरन्ति तदेनानवति तस्मादध्वर्युः

समया धिष्ण्यान्नाऽतीयादध्वर्युर्हि सोमं बिभर्त्ति तमेते व्यात्तेन प्रत्यासते स ऽएतेषां व्यात्तमापद्येत तमग्निर्वाऽभिदुहेद्यो वाऽयं देवः पशूनामीष्टे स वा हैनमभिमन्येत तस्मादध्वर्युः शालायामर्थः स्यादुत्तरेणैवाऽग्नीध्रीयः सञ्चरेत् ॥ २० ॥ तेवा ऽएते । सोमस्यैव गुप्त्यै न्युप्यन्त-ऽआहवनीयः पुरस्तान्मार्जालीयो *दक्षिणत ऽआग्नीध्रीय-ऽउत्तरतोऽथ ये सदसि ते पश्चात् ॥ २१ ॥ तेषां वा-ऽअर्द्धानुपकिरन्ति । अर्द्धाननुदिशन्त्येत ऽउहै वैतदद्धिरे-ऽर्द्धान ऽउपकिरन्त्वर्द्धाननुदिशन्तु तथा यस्माल्लोकादागता स्मो दिवस्तथा तँल्लोकं प्रतिप्रज्ञास्यामस्तथा न जिह्मा-ऽएष्याम ऽइति ॥२२॥ स यानुपकिरन्ति । तेनाऽस्मिँल्लोके प्रत्यक्षं भवन्त्यथ याननुदिशन्ति तेनाऽमुष्मिँल्लोके प्रत्यक्षं भवन्ति ॥ २३ ॥ ते वै †द्विनामानो भवन्ति । एत ऽउहै वै तदद्धिरे न वा ऽएभिर्नामभिररात्स्म येषां नः सोमम-पाऽहार्षुर्हन्त द्वितीयानि नामानि करवामहा ऽइति ते द्वितीयानि नामान्यकुर्वत तैरराध्नुवन्यानपहृतसोमपीथा-न्त्सतोऽथ यज्ञ ऽआभजस्तँस्माद् द्विनामानस्तस्माद्ब्राह्मणोऽ-नृध्यमाने द्वितीयं नाम कुर्वीत राध्नोति हैव य ऽएवं विद्वान्द्वि-तीयं नाम कुरुते ॥२४॥ स यदग्नौ जुहोति । तद्देवेषु जुहोति तस्माद्देवाः सन्त्यथ यत्सदसि भक्षयन्ति तन्मनुष्येषु जुहोति तस्मान्मनुष्याः सन्त्यथ यद्धविर्द्धानयोर्नाराशंः

* का० श्रौ० सू० ७ । ६ ।
† का० श्रौ० सू० ८. ६ २१-२३ ।

साः सीदन्ति तत्पितृषु जुहोति तस्मात्पितरः सन्ति ॥२५॥ या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पराभूता वै ता ऽएवमेवैतद्या ऽइमाः प्रजा ऽअपरा भूतास्ता यज्ञ ऽआभजति मनुष्याननु पशवो देवाननु वयाꣳस्योषधयो वनस्पतयो यदिदं किञ्चैवमु तत्सर्वं यज्ञ ऽआभक्तं ते ह स्मैत ऽउभये देवमनुष्याः पितरः सम्पिबन्ते सैषा सम्पाते ह स्म दृश्यमाना ऽएव पुरा सम्पिबन्त ऽउतैतर्ह्यदृश्यमानाः ॥ २६ ॥ (B)

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[वैसर्जनहोमः]

सर्वं वा ऽएषोऽभि दीक्षते । यो दीक्षते यज्ञꣳ ह्यभि दीक्षते यज्ञꣳ ह्येवेदꣳ सर्वमनु तं यज्ञꣳ सम्भृत्य यमिममभि दीक्षते सर्वमिदं विसृजते ॥ १ ॥ यद्वैसर्जिनानि जुहोति । स यदिदꣳ सर्वं विसृजते तस्माद्वैसर्जिनानि नाम तस्माद्यो-*ऽपिव्रतः स्यात्सोऽन्वारभेत यद्यु ऽअन्यत्र चरेन्ना-ऽऽद्रियेत यद्वै जुहोति तद्वेवेदꣳ सर्वं विसृजते ॥ २ ॥ यद्वेव वैसर्जिनानि जुहोति । यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य ऽइमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषामियं विक्रान्तिरिदमेव प्रथमेन पदेन पस्पाराऽथेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवमुत्तमेनैतामेवैष-

(B) एतद्ब्राह्मणगतविषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—

तै॰ सं॰ ६. ३. १, मै॰ सं॰ ३. ८. १०, का॰ श॰ ४. ६. २, ।

* 'अपिव्रताश्चाऽन्वारभन्ते यजमानम्' का॰ श्रौ॰ सू॰ ८. ६. १४, 'स अपिव्रतान् द्रव्य-मिति सम्प्रेष्यति' आप॰ श्रौ॰ सू॰ ११. १६. १२, ।

ऽएतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते यज्जुहोति तस्मा-द्वैसर्जिनानि जुहोति ॥ ३ ॥ *सोऽपराह्णे वेदिᳯं स्तीर्त्वा। अर्द्धव्रतं प्रदाय सम्प्रपद्यन्त ऽइध्ममभ्यादधत्युपयमनीरुप-कल्पयन्त्याज्यमधिश्रयति स्रुचः सम्माष्टर्युपस्थे राजानं यजमानः कुरुतेऽथ सोमक्रयण्यै पदं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरति पदा वै प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्या ऽएव ॥ ४ ॥ तद्धैके। चतुर्द्धा कुर्वन्ति यत्राऽऽहवनीयमुद्धरन्ति तासूपय-मनीषु चतुर्भागमक्षं चतुर्भागेणोपाऽञ्जन्त्येतासूपयमनीषु चतुर्भागं जघनेन गार्हपत्यं चतुर्भागं परिकिरति ॥ ५ ॥ तदु तथा न कुर्यात्। सार्द्धमेव परिकिरेज्जघनेन गार्हपत्यमथोत्पूयाऽऽज्यं चतुर्गृहीते जुह्वां चोपभृति च गृह्णाति पञ्चगृहीतं † पृषदाज्यं 'ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानाᳯं समिदि'ति वैश्वदेवᳯ हि पृषदाज्यं धार-यन्ति स्रुचो यदा प्रदीप्त ऽइध्मो भवति ॥ ६ ॥ ‡ अथ जुहोति। 'त्वᳯ सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य ऽउरु यन्तासि वरूथᳯं स्वाहे'ति तदेतेनैवाऽस्यां पृथिव्यां प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनेमं लोकᳯं स्पृणुते ॥ ७ ॥ अथाऽऽस्तवे ‡‡ द्वितीयामाहुतिं जुहोति। 'जुषाणो ऽअसुरा-

* का० श्रौ० सू० ८. ६ २०—२१।

† का० श्रौ० सू० ८. ७ १।

‡ का० श्रौ० सू० ८ ७ २।

‡‡ का० श्रौ० सू० ८ ७ ३,४।

(१) शु० स० अ० ५ क० १२। (२) शु० स० अ० ५ क० १२। (३) शु० स० अ० ५ क० १२।

जयस्य वेतु स्वाहे॑त्येष ऽउ हैवैतदुवाच रक्षोभ्यो वै बिभेमि यथा माऽन्तरा नाष्ट्रा रक्षाꣳसि न हिनसन्नेवं मा कनीयाꣳसमेव वधात्कृत्वाऽतिनयत स्तोकमेव स्तोको ह्यसुरिति ततमेत्कनीयाꣳसमेव वधात्कृत्वाऽत्यनयन्स्तोकमेव स्तोको ह्यसू रक्षोभ्यो भीषा तस्मादत्रवे द्वितीयामाहुतिं जुहोति ॥ ८ ॥ उद्यच्छन्तीध्मम् । उपयच्छन्त्युपयमनीरथाऽऽहाऽग्नये * प्रहियमाणायाऽनुब्रूहि सोमाय प्रणीयमानायेति वाऽग्नये प्रहियमाणायाऽनुब्रूहीति त्वेव ब्रूयात् ॥ ९ ॥ आददते † ग्रावणः । द्रोणकलशं वायव्यानीध्मं ‡कार्ष्मर्यमयान्परिधीनाश्ववालं प्रस्तरमैक्षव्यौ विधृती तद्बर्हिरुपसन्नद्धं भवति वपाश्रपण्यौ रशने ऽअरणी-ऽअधिमन्थनः शकलो वृषणौ तत्समादाय प्राञ्च ऽआयन्ति स ऽएष ऽऊर्ध्वो यज्ञ ऽएति ॥१०॥ तदायत्सु ‡‡वाचयति। '(१)अग्ने नय सुपथा राये ऽअस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नम ऽउक्तिं विधेमे'त्यग्निमेवैतत्पुरस्तात्करोत्यग्निः पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यपघ्नन्नेत्यथाऽभयेनाऽनाष्ट्रेण हरन्ति त ऽआयन्त्यागच्छन्त्याग्नीध्रं तमाग्नीध्रे निदधाति ॥११॥ स § निहिते जुहोति।

* का॰ श्रौ॰ सू॰ ८. ७. ३-६।

† का॰ श्रौ॰ सू॰ ८. ७. ५। द्रोणकलशः सोमाधारभूतः प्रभूतपात्रविशेषः, यस्योपरि धारामहा गृह्यन्ते।

‡ का॰ श्रौ॰ सू॰ ८. १. १२।

‡‡ का॰ श्रौ॰ सू॰ ८. ७. ६।

(१) शु॰ सं॰ अ॰ ५ क॰ ३६।

§ का॰ श्रौ॰ सू॰ ८. ७. ९।

'अयं नो ऽअग्निर्वरिवस्कृणोत्वयम्मृधः पुर ऽएतु प्रभिन्दन्। अयं वाजाञ्जयतु वाजसातावयः शत्रूञ्जयतु जर्हृषाणः स्वाहे'ति तदेतेनैवैतस्मिन्नन्तरिक्षे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्ययेतेनैतँल्लोकꣳ स्पृणुते ॥१२॥ तदेव निदधाति ग्राव्णः। द्रोणकलशं वायव्यान्यथेतरमादायाऽऽयन्ति तदुत्तरेणाऽऽहवनीयमुपसादयन्ति ॥१३॥ प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते। स ऽइध्ममेवाऽग्रे प्रोक्षत्यथ वेदिमथाऽस्मै बर्हिः प्रयच्छन्ति तत्पुरस्ताद्ग्रन्थ्यासादयति तत्प्रोक्ष्योपनिनीय विस्रꣳस्य ग्रन्थिमाश्ववालः प्रस्तर ऽउपसन्नद्धो भवति तं गृह्णाति गृहीत्वा प्रस्तरमेकवृद्बर्हिः स्तृणाति स्तीर्त्वा बर्हिः कार्ष्मर्य्यमयान्परिधीन्परिदधाति परिधाय परिधीन्त्समिधावभ्यादधात्यभ्याधाय समिधौ ॥ १४ ॥ * अथ जुहोति। 'उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि। घृतं घृतयोने पिब प्र-प्रयज्ञपतिं तिर स्वाहे'ति तदेतेनैवैतस्यां दिवि प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैतँल्लोकꣳ स्पृणुते यदेतया जुहोति ॥ १५ ॥ यद्वेव वैष्णव्यर्चा जुहोति। कनीयाꣳसं वा ऽएनमेतद्धारकृत्वाऽत्यनैपुस्तोकमेव स्तोको ह्यसुस्तमेतदुभयं प्राप्य य ऽएवैष तं करोति यज्ञमेव यज्ञो हि विष्णुस्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १६ ॥ अथाऽऽसाद्य स्रुचः। अप ऽउपस्पृश्य राजानं प्रपादयति तद्यदासाद्य स्रुचोऽप ऽउपस्पृश्य राजानं प्रपादयति वज्रो वा ऽआज्यꣳ रेतः सोमो नेद्वज्रेणाऽऽज्येन

---

* का० श्रौ० सू० ८ ७ १४।

(१) शु० सं० अ० ५ क० ३७। (२) शु० सं० अ० ५ क० ३८।

रेतः सोमः हिनसानीति तस्मादासाद्य स्रुचोऽप ऽउपस्पृश्य राजानं प्रपादयति ॥ १७ ॥ स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाति । तदेनमासादयति 'देव सवितरेष ते सोमस्तः रक्षस्व मा त्वा दभन्नि'ति तदेनं देवायैव सवित्रे परिददाति गुप्त्यै ॥ १८ ॥ * अथाऽनुसृज्योपतिष्ठते । 'एतत्त्वं देव सोम देवो देवाँ२ ऽउपागा ऽइदमहम्मनुष्यान्त्सह रायस्पोषेणे'त्यग्नीषोमौ वाऽएतमन्तर्जम्भ ऽआदधाते यो दीक्षत ऽआग्नावैष्णवꣳ ह्यदो दीक्षणीयः हविर्भवति यो वै विष्णुः सोमः स हविर्वाऽएष देवानां भवति यो दीक्षते तदेनमन्तर्जम्भ ऽआदधाते तत्प्रत्यक्षः सोमान्निर्मुच्यते यदाहैतत्त्वं देव सोम देवो देवाँ२ ऽउपागा ऽइदमहम्मनुष्यान्त्सह रायस्पोषेणेति भूमा वै रायस्पोषः सह भूम्नेत्येवैतदाह ॥ १९ ॥ † अथोपनिष्क्रामति । 'स्वाहा निर्वरुणस्य पाशान्मुच्य' ऽइति वरुणपाशे वा ऽएषोऽन्तर्भवति योऽस्यास्ऽसँस्तत्प्रत्यक्षं वरुणपाशान्निर्मुच्यते यदाह स्वाहा निर्वरुणस्य पाशान्मुच्यऽइति ॥२०॥ अथेत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति । 'अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा' ऽइत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तस्मादाहाऽग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा ऽइति 'या तव तनूर्म्मय्यभूदेषा सा त्वयि यो मम तनूस्त्वय्यभूदियꣳ सा मयि । यथायथं नौ व्रतपते

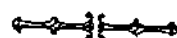
* का० श्रौ० सू० ८ ७ १७।

† का० श्रौ० सू० ८ ७ १८।

(१) शु० य० अ० ५ क० ३९। (२) शु० य० अ० ५ क० ३९। (३) शु० य० अ० ५ क० ३९। (४) शु० स० अ० ५ क० ४०। (५) शु० स० अ० ५क० ४०।

व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिरमꣳस्ताऽनु तपस्तपस्पति-रि॑ति तत्प्रत्यक्षमग्नेर्निर्मुच्यते स स्वेन सताऽऽत्मना यजते तस्मादस्याऽत्राऽश्नन्ति मानुषो हि भवति तस्माद-स्याऽत्र नाम गृह्णन्ति मानुषो हि भवत्यथ यत्पुरा नाऽश्नन्ति यथा *हविषोऽहुतस्य नाऽश्नीयादेवं तत्तस्माद्दीक्षि-तस्य नाऽश्नीयादथाऽत्राऽङ्गुलीर्विसृजते ॥ २१ ॥ (c)

षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[अथाऽग्नीषोमीयपशुप्रयोगः]

(तत्र यूपच्छेदनम्)

यूपं व्रक्ष्यन्वैष्णव्यर्चा जुहोति । वैष्णवो हि यूप-स्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १ ॥ यद्वेव वैष्णव्या जुहोति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैवैतद्यूपमच्छैति तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ २ ॥ स यदि स्रुचा जुहोति । † चतु-र्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति यद्यु स्रुवेण स्रुवेणैवोपहत्य जुहो॑त्युरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि । घृतं घृत-योने पिब प्र-प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहे॑ति ॥ ३ ॥ यदाज्यं परिशिष्टं भवति । तदादत्ते यत्तक्षणꣳ शस्त्रं भवति तत्त-क्षादत्ते त ऽआयन्ति स यं यूपं जोषयन्ते ॥ ४ ॥ तमेवम-

* ऐ० ब्रा० २ १ ३ द्रष्टव्यम् ।

(c) एतद्ब्राह्मणगतविषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—
कपि० स० ४०. ६ शा० ब्रा० १० १, का० श० ४ ६. ३, क० स० २६. २, मै० स० ३. ९ १ ऐ० ब्रा० १ २८ ।

† का० श्रौ० सू० ६ १ ४ ।

(१) शु० स० अ० ५ क० ४१ ।

भिमृश्य जपति। पश्चाद्वेव प्राङ् तिष्ठन्न * भिमन्त्रयते'ऽत्यं-न्यॉं२ ऽअगान्नान्यॉं२ ऽउपागामि'त्यति ह्यन्यानेति ना-ऽन्यानुपैति तस्मादाहाऽत्यन्यॉं२ ऽअगान्नान्यॉं२ ऽउपा-गामिति ॥ ५ ॥ 'अर्वाक् त्वा परेभ्योऽविदं परोऽवरेभ्य'-ऽइति । अर्वाग्घ्येनं परेभ्यो व्वृश्चति य ऽएतस्मात्पराञ्चो भवन्ति परोऽवरेभ्य ऽइति परो ह्येनमवरेभ्यो व्वृश्चति य-ऽएतस्मादर्वाञ्चो भवन्ति तस्मादाहाऽर्वाक्त्वा परेभ्योऽविदं परोऽवरेभ्य ऽइति ॥ ६ ॥ 'तन्त्वा जुषामहे देव वनस्पते देवयज्यायाः' ऽइति । तद्यथा बहूनां मद्ध्यात्साधवे कर्म्मणे जुषेत स रातमनास्तस्मै कर्म्मणे स्यादेवमेवैनमेतद्बहूनां मद्ध्यात्साधवे कर्म्मणे जुषते स रातमना व्वृश्चनाय भवति ॥ ७ ॥ 'देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्तामि'ति । तद्वै समृद्धं यं देवाः साधवे कर्म्मणे जुषान्तै तस्मादाह देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्तामिति ॥ ८ ॥ अथ †स्रुवेणोपस्पृशति । विष्णवे त्वेति वैष्णवो हि यूपो यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञाय ह्येनं व्वृश्चति तस्मादाह विष्णवे त्वेति ॥ ९ ॥ अथ दर्भतरुणकमन्तर्दधाति । 'ओषधे त्रायस्वे'ति वज्रो वै परशुस्तथो हैनमेष वज्रः परशुर्न हिनस्त्यथ परशुना प्रहरति 'स्वधिते मैनः हिंसीरि'ति

* का० श्रौ० सू० ६ १.७।

† का० श्रौ० सू० ६.१ ६।

(१) शु० स० अ० ५ क० ४२। (२) शु० स० अ० ५ क० ४२। (३) शु० स० अ० ५ क० ४२। (४) शु० स० अ० ५ क० ४२। (५) शु० स० अ० ५ क० ४२। (६) शु० स० अ० ५ क० ४२।

वज्रो वै परशुस्तथो हैनमेष वज्रः परशुर्न्न हिनस्ति ॥१०॥ स यं प्रथमꣳ * शकलमपच्छिनत्ति । तमादत्ते तं वा-ऽअनक्षस्तम्भं व्वृश्चेदुत ह्येनमनसा वहन्ति तथाऽनो न प्रतिबाधते ॥ ११ ॥ तं प्राञ्चं पातयेत् । प्राची हि देवानां दिगथो ऽउदञ्चमुदीची हि मनुष्याणां दिगथो प्प्रत्यञ्चं दक्षिणायै त्त्वेवैनं दिशः परिविबाधिषेतैषा वै दिक् पितॄणां तस्मादेनं दक्षिणायै दिशः परिविबाधिषेत ॥ १२ ॥ तं प्रच्च्यवमानमनुमन्त्रयते । 'द्यां मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिꣳसीः पृथिव्व्या सम्भवे'ति वज्रो वा ऽएष भवति यं यूपाय व्वृश्चन्ति तस्माद्वज्रात्प्रच्च्यवमानादिमे लोकाः सꣳरेजन्ते तदेभ्य ऽएवैनमेतल्लोकेभ्यः शमयति तथेमाँ-ल्लोकाञ्छान्तो न हिनस्ति ॥ १३ ॥ स यदाह । द्यां मा लेखीरिति दिवे मा हिꣳसीरित्येवैतदाहाऽन्तरिक्षं मा हिꣳसीरिति नाऽत्र तिरोहितमिवाऽस्ति पृथिव्व्या-सम्भवेति पृथिव्व्या सञ्ज्ञानीष्वेत्येवैतदाहा'ऽयꣳ हि त्त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्प्रणिनाय महते सौभगाये'त्येष ह्येनꣳ स्वधितिस्तेजमानः प्प्रणयति ॥ १४ ॥ अथा-ऽऽव्रश्चनमभिजुहोति । नेदतो नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यनूत्ति-ष्ठानिति वज्रो वा ऽआज्यं तद्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्रा रक्षा-ꣳस्यवबाधते तथाऽतो नाष्ट्रा रक्षाꣳसि नाऽनूत्तिष्ठ-न्त्यथो रेतो वा ऽआज्ज्यं तद्वनस्पतिष्वेवैतद्रेतो दधाति

* का० श्रौ० सू० ६ । १३-२० ।

(१) शु० स० अ० ५ क० ४३ । (२) शु० स० अ० ५ क० ४३ ।

तस्माद्रेतस ऽआव्रश्चनाद्वनस्पतयो ऽनु प्रजायन्ते ॥१५॥ स जुहोति । 'अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरोह सहस्रवल्शा वि वयꣳ रुहेमे'ति नाऽत्र तिरोहितमिवाऽस्ति ॥१६॥ तं परिवासयति । स यावन्तमेवाऽग्रे परिवासयेत्तावान्त्स्यात् ॥१७॥ [अर्धप्रपाठकः ॥६४॥] *पञ्चाऽरत्निं परिवासयेत् । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्य तस्मात्पञ्चाऽरत्निं परिवासयेत् ॥१८॥ षडरत्निं परिवासयेत् । षड्वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरो वज्रो वज्रो यूपस्तस्मात्षडरत्निं परिवासयेत् ॥ १९ ॥ अष्टारत्निं परिवासयेत् । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्ध ऽएव यज्ञस्य तस्मादष्टारत्निं परिवासयेत् ॥ २० ॥ नवारत्निं परिवासयेत् । त्रिवृद्वै यज्ञो नव वै त्रिवृत्तस्मान्नवारत्निं परिवासयेत् ॥ २१ ॥ एकादशारत्निं परिवासयेत् । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वज्रो † यूपस्तस्मादेकादशारत्निं परिवासयेत् ॥२२॥ द्वादशारत्निं परिवासयेत् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो वज्रो वज्रो यूपस्तस्माद् द्वादशारत्निं परिवासयेत् ॥ २३ ॥ त्रयोदशारत्निं परिवासयेत् । त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो वज्रो वज्रो यूपस्तस्मात्त्रयोदशारत्निं परिवासयेत् ॥ २४ ॥ पञ्चदशारत्निं परिवासयेत् । पञ्चदशो वै वज्रो वज्रो यूपस्तस्मात्पञ्चदशारत्निं परिवासयेत्

(१) शु० स० अ० ५ क० ४३ ।

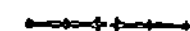
* का० श्रौ० सू० ६ १. २७ ।

† का० श्रौ० सू० ६ १ २९-३१ ।

॥ २५ ॥ सप्तदशारत्निर्वाजपेययूपः । अपरिमित ऽएव स्यादपरिमितेन वा ऽएतेन वज्रेण देवा ऽअपरिमितमजयँस्तथो ऽएवैष ऽएतेन वज्रेणाऽपरिमितेनैवाऽपरिमितं जयति तस्मादपरिमित ऽएव स्यात् ॥ २६ ॥ स * वाऽअष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्ध ऽएष यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रिर्भवति ॥ २७ ॥

षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ (p)

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[यूपोच्छ्रयणादि]

† अभ्रिमादत्ते । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्यसी'ति समानऽएतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा ऽएषा यदभ्रिस्तस्मादाह नार्यसीति ॥ १ ॥ अथाऽवटं परिलिखति 'इदमहꣳ रक्षसां ग्रीवा ऽअपि कृन्तामी'ति वज्रो वा ऽभ्रिर्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणाꣳ रक्षसां ग्रीवा ऽअपिकृन्तति ॥ २ ॥ ‡ अथ खनति । प्राञ्चमुत्करमुत्किरत्युपरेण सम्मायाऽवटं खनति

* का० श्रौ० सू० ६. १ २६-२८।

(p) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—
का० श० ४ ६ ४, का० स० २६. ३ ४, कपि० स० ४१ २, तै० स० ६ ३ ३, मै० सं० ३ ९ २, ऐ० ब्रा० २. १, शा० ब्रा० १० १।

† का० श्रौ० सू० ६ २ ८।

‡ का० श्रौ० सू० ६ २ ९-१४।

(१) शु० स० अ० ६ क० १। (२) शु० स० अ० ६ क० १।

तदग्रेण प्राञ्चं यूपं निदधात्येतावन्मात्राणि बर्हीꣳष्युपरिष्टा-दधि निदधाति तदेवोपरिष्टाद्यूपशकलमधि निदधाति पुरस्तात्पार्श्वतश्चषालमुपनिदधात्यथ यवमवत्यः प्रोक्ष-ण्यो भवन्ति सोऽसावेव बन्धुः ॥ ३ ॥ स *यवानावपति । 'यवोऽसि यवयाऽस्मद्वेषो यवयाऽरातीरि'ति नाऽत्र तिरोहि-तमिवाऽस्त्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्यमेवै-तत्करोति ॥ ४ ॥ स प्रोक्षति । 'दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वे'ति वज्रो वै यूप एषां लोकानामभिगुप्त्या-ऽएषां त्वा लोकानामभिगुप्त्यै प्रोक्षामीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥ अथ याः †प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता ऽअवटेऽवनयति 'शुन्धन्तॉंल्लोकाः पितृषदना' इति पितृदेवत्यो वै कूपः खातस्तमेवैतन्मेध्यं करोति ॥ ६ ॥ अथ बर्हीꣳषि । प्राची-नाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चाऽवस्तृणाति 'पितृषदनमसी'ति पितृदेवत्यं वा ऽअस्यैतद्भवति यन्निखातः स यथा निखात-ऽओषधीषु मितः स्यादेवमेतास्वोषधिषु मितो भवति ॥ ७ ॥ अथ ‡यूपशकलं प्रास्यति । तेजो ह वा ऽएतद्व-नस्पतीनां यद्बाह्याशकलस्तस्माद्यदा बाह्याशकलमपतक्ष्णु-वन्त्यथ शुष्यन्ति तेजो ह्येषामेतत्तद्यद्यूपशकलं प्रास्यति

* का० श्रौ० सू० ६. २ १५।

† का० श्रौ० सू० ६ २. १६, १७।

‡ का० श्रौ० सू० ६ २ १९।

(१) शु० स० अ० ६ क० १। (२) शु० स० अ० ६ क० १। (३) शु० सु० अ० ६ क० १। (४) शु० सु० अ० ६ क० १।

सुतेजसं मिनवानीति तद्यदेष ऽएव भवति नाऽन्य-
ऽएष हि यजुष्कृतो मेध्यस्तस्माद्यूपशकलं प्राऽस्यति ॥ ८ ॥
* स प्राऽस्यति । 'अग्रेणीरसि स्वावेश ऽउन्नेतॄणामि'[1]ति
पुरस्ताद्वा ऽअस्मादेषोऽपच्छिद्यते तस्मादाहाऽग्रेणीरसि
स्वावेश ऽउन्नेतॄणामि'त्येतस्य[2] वित्तादधि त्वा स्थास्यती'त्यधि
ह्येनं तिष्ठति तस्मादाहैतस्य वित्तादधि त्वा स्थास्यतीति
॥ ९ ॥ अथ † स्रुवेणोपहत्याऽऽज्यम् । अवटमभिजुहोति
नेदधस्तान्नाष्ट्रा रक्षाᳪस्युपोत्तिष्ठानिति वज्रो वा ऽआज्यं
तद्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्रा रक्षाᳪस्यपबाधते तथाऽधस्तान्नाष्ट्रा
रक्षाᳪसि नोपोत्तिष्ठन्त्यथ पुरस्तात्परीत्योदङ्ङासीनो यूप-
मनक्ति स ऽआह यूपायाऽऽज्यमानायाऽनुब्रूहीति ॥ १० ॥
‡ सोऽनक्ति । 'देवस्त्वा[3] सविता मध्वाऽनक्त्वि'ति सविता वै
देवानां प्रसविता यजमानो वा ऽएष निदानेन यद्यूपः सर्वं
वा ऽइदं मधु यदिदं किञ्च तदेनमनेन सर्वेण सᳪस्पर्श-
यति तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति तस्मादाह देवस्त्वा
सविता मध्वाऽनक्त्विति ॥ ११ ॥ अथ चषालमुभयतः
प्रत्यज्य प्रतिमुञ्चति । 'सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य'[4] ऽइति
पिप्पलᳪ हैवाऽस्यैतद्यन्मध्ये सङ्गृहीतमिव भवति तिर्यग्वा-
ऽइदं वृक्षे पिप्पलमाहतᳪ स यदेवेदᳪ सम्बन्धनं चाऽन्त-

* का० श्रौ० सू० ६. २ १९ ।
† का० श्रौ० सू० ६. २. २०–२१ ।
‡ का० श्रौ० सू० ६. ३. २–४ ।

(१) शु० सं० अ० ६. क० २ । (२) शु० सं० अ० ६ क० २ । (३) शु० सं० अ० ६. क० २ । (४) शु० सं० अ० ६. क० २ ।

रोपेनितमिव तदेवैतत्करोति तस्मान्मध्ये सङ्गृहीतमिव भवति ॥ १२ ॥ *आऽन्तमग्निष्ठामनक्ति । यजमानो वाऽअग्निष्ठा रस ऽआज्यꣳ रसेनैवैतद्यजमानमनक्ति तस्मादान्तमग्निष्ठामनक्त्यथ परिव्ययणं प्रतिसमन्तं परिमृशत्यथाऽऽहोच्छ्रीयमाणायाऽनुब्रूहीति ॥ १३ ॥ †स ऽउच्छ्रयति । '(१)द्यामग्रेणाऽस्पृक्ष ऽआन्तरिक्षं मध्येनाऽऽप्राः पृथिवीमुपरेणादृꣳहीरि'ति वज्रो वै यूप ऽएषां लोकानामभिजित्यै तेन वज्रेणेमाँल्लोकान्त्स्पृणुत ऽएभ्यो लोकेभ्यः सपत्नान्निर्भजति ॥ १४ ॥ अथ मिनोति । '(२)या ते धामान्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा ऽअयासः । अत्राऽह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमवभारि भूरी'त्येतया त्रिष्टुभा मिनोति वज्रस्त्रिष्टुब्वज्रो यूपस्तस्मात्त्रिष्टुभा मिनोति ॥ १५ ॥ सम्प्रत्यग्निमग्निष्ठां मिनोति । यजमानो वा ऽग्निष्ठाऽग्निर्वै यज्ञः स यदग्नेरग्निष्ठाꣳ ह्वलयेद्ध्वलेद्ध यज्ञाद्यजमानस्तस्मात्सम्प्रत्यग्निमग्निष्ठां मिनोत्यथ पर्य्यूहत्यथ पर्य्यूपत्यथाऽऽप ऽउपनिनयति ॥ १६ ॥ अथैवमभिपद्य वाचयति । '(३)विष्णोः कर्म्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखे'ति वज्रं वा ऽएष प्राऽहार्षीद्यो यूपमुदशिश्रियद्विष्णोर्विजितिं पश्यतेत्येवैतदाह

---

* का० श्रौ० सू० ६ ३ ५ अग्निसमीपे तिष्ठतीत्यग्निष्ठा–अग्निरभिमुखीभूता प्रत्यासन्ना यूपस्याऽश्रिरित्यर्थः ।

† का० श्रौ० सू० ६ ३ ६–११ ।

(१) शु० स० अ० ६ क० २ । (२) शु० स० अ० ६ क० ३ । (३) शु० स० अ० ६ क० ४ ।

यदाह विष्णोः कर्म्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे। इन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता वैष्णवो यूपस्तꣳ सेन्द्रं करोति तस्मादाहेन्द्रस्य युज्यः सखेति ॥ १७ ॥ अथ *चषालमुदीक्षते। 'तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततमि'ति वज्रं वा ऽएष प्राऽहार्षीद्यो यूपमुदशिश्रियत्तां विष्णोर्विजितिं पश्यतेत्त्येवैतदाह यदाह तद्विष्णोः परमम्पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततमिति ॥ १८ ॥ अथ †परिव्ययति। अनग्नतायै न्वेव परिव्ययति तस्मादुत्रेव परिव्ययत्यत्रेव हीदं वासो भवत्यन्नाद्यमेवाऽस्मिन्नेतद्दधात्यत्रेव हीदमन्नं प्रतितिष्ठति तस्मादुत्रेव परिव्ययति ॥ १९ ॥ त्रिवृता परिव्ययति। त्रिवृद्ध्यन्नं पशवो ह्यन्नं पिता माता यज्जायते तत्तृतीयं तस्मात्त्रिवृता परिव्ययति ॥ २० ॥ स परिव्ययति। 'परिवीरसि परित्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां परीमं यजमानꣳ रायो मनुष्याणामि'ति तद्यजमानायाऽऽशिषमाशास्ते यदाह परीमं यजमानꣳ रायो मनुष्याणामिति ॥ २१ ॥ ‡अथ यूपशकलमवगूहति। 'दिवः सूनुरसी'ति प्रजा हैवाऽस्यैषा तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात्स्वꣳ

* का० श्रौ० सू० ६ ३ १२।

† का० श्रौ० सू० ६ ३ १३।

‡ का० श्रौ० सू० ६ ३ १५।

(१) शु० सं० अ० ६ क० ५। (२) शु० सं० अ० ६ क० ६। (३) शु० सं० अ० ६ क० ६।

स्वमेवाऽवगूहेद्विपर्य्यासं तस्य *हैषा मुग्धाऽनुव्रता प्रजा
जायतेऽथ यो विपर्य्यासमवगूहति न स्वꣳ स्वं तस्य हैषा
मुग्धाऽननुव्रता प्रजा जायते तस्माद् स्वꣳ स्वमेवाऽवगूहेद्-
विपर्य्यासꣳ ॥ २२ ॥ स्वर्गस्यो हैष लोकस्य समारोहणꣳ
क्रियते । यद्यूपशकल ऽइयꣳ रशना रशनायै यूपशकलो
यूपशकलाच्चषालं चषालात्स्वर्गं लोकꣳ समश्नुते ॥ २३ ॥
अथ †यस्मात्स्वरुर्नाम । एतस्माद्वा ऽएषोऽपच्छिद्यते तस्यै-
तत् स्वमेवाऽरुर्भवति तस्मात्स्वरुर्नाम ॥ २४ ॥ तस्य यन्नि-
खातम् । तेन पितृलोकं जयत्यथ यदूर्द्ध्वं निखातादारशनायै
तेन मनुष्यलोकं जयत्यथ यदूर्द्ध्वꣳ रशनाया ऽआचषाला-
त्तेन ‡देवलोकं जयत्यथ यदूर्द्ध्वं चषालाद् द्व्यङ्गुलं वा
त्र्यङ्गुलं वा साध्या ऽइति देवास्तेन तेषां लोकं जयति
‡‡सलोको ह वै साध्यैर्देवैर्भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥२५॥ तं
वै पूर्वार्द्धे मिनोति । वज्रो वै यूपो वज्रो दण्डꣳ पूर्वार्द्धं वै
दण्डस्याऽभिपद्य प्रहरति पूर्वार्द्ध ऽएष यज्ञस्य तस्मात्पूर्वार्द्धे
मिनोति ॥ २६ ॥ यज्ञेन वै देवाꣳ । इमां जितिं जिग्युर्य्यै-
षामियं जितिस्ते होचुꣳ कथं न ऽइदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ

---

* 'ख' पुस्तके 'हैषा मुग्धाऽनु' इति ।

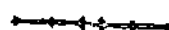
† ऐ० ब्रा० (२. १. ३) 'तमेतं स्वरुमपश्यन्' इति । 'स्वरुणा पशुमनक्ति' तै० सं० (५. ५. ७. १) इति । आप० श्रौ० सूत्रे 'स्वरुमन्तर्धाय स्वधितिना पशुं समनक्ति घृतेनाक्तौ पशूंस्त्रायेथामिति शिरसि न वा स्वधितिना स्वरुणैव । (७. १४. ११. १२) 'यूपच्छेदन-समये यः प्रथमः शकलः परापतति स स्वरुरित्युच्यते' ।

‡ तै० सं० ६. ३. ४. २१, २२, द्रष्टव्यम् ।

‡‡ 'ग-च' पुस्तकयो 'सलोको वै' इति ।

स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्त्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयु र्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनाऽयोपयँस्तस्माद्यूपो नाम पुरस्ताद्वै प्रज्ञा पुरस्तात्मनोजवस्तस्मात्पूर्वार्द्धे मिनोति ॥ २७ ॥ स वा ऽअष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्ध ऽएष यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रिर्भवति ॥ २८ ॥ तꣳ ह स्मैतं देवाऽअनुप्रहरन्ति । यथेदमप्येतर्ह्येकेऽनुप्रहरन्तीति देवाऽअकुर्वन्निति ततो रक्षाꣳसि यज्ञमनूदपिबन्त ॥ २९ ॥ ते देवा ऽअब्रुवन्नृर्युमब्रुवन् । यूपशकलमेव जुहुधि तदुहैष स्वगाकृतो भविष्यति तथो रक्षाꣳसि यज्ञं नाऽनूत्पास्यन्तेऽयं वै वज्र ऽउद्यत ऽइति ॥ ३० ॥ सोऽब्रुवन्नृर्युः । यूपशकलमेवाऽजुहोत्तदुहैष स्वगाकृत ऽआसीत्तथो रक्षाꣳसि यज्ञं नाऽनूदपिबन्ताऽयं वै वज्र ऽउद्यत ऽइति ॥ ३१ ॥ तथोऽएवैष ऽएतत् । यूपशकलमेव जुहोति तदुहैष स्वगाकृतो भवति तथो रक्षाꣳसि यज्ञं नाऽनूपिबन्तेऽयं वै वज्रऽउद्यत ऽइति स जुहोति 'दिवं ते धूमो गच्छतु स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भस्मनाऽऽपृण स्वाहे'ति ॥ ३२ ॥ (A)

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(१) शु० य० अ० ६ क० २१।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—
का० शा० ४ ७. १; मै० स० ३ ९ ३, का० स० २६. ५, कपिष्ठ० स० ४१. ३।

[यूपैकादशिनी]

यावती वै वेदिस्तावती पृथिवी । वज्रा वै यूपास्त-
दिमामेवैतत्पृथिवीमेतैर्वज्रैः स्पृणुतेऽस्यै सपत्नान्निर्भजति
* तस्माद्यूपैकादशिनी भवति द्वादश उपशयो भवति
वितष्टस्तं दक्षिणत उपनिदधाति तद्यद् द्वादश उपशयो
भवति ॥ १ ॥ † देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्ष-
सेभ्य आसङ्गाद्बिभयाञ्चक्रुस्तद्य एत उच्छ्रिता यथेपु-
रस्ता तया वै स्तृणुते वा न वा स्तृणुते यथा दण्डः प्रहृ-
तस्तेन वै स्तृणुते वा न वा स्तृणुतेऽथ य एष द्वादश
उपशयो भवति यथेपुरायतानस्ता यथोद्यलमप्रहृतमेवमेष
वज्र उद्यतो दक्षिणतो नाष्ट्राणाथं रक्षसामपहत्यै तस्माद्
द्वादश उपशयो भवति ॥ २ ॥ ‡ तं निदधाति । 'एष ते
पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुरि'ति पशुश्च वै यूपश्च
तदस्मा आरण्यमेव पशूनामनुदिशति तेनो एष पशु-
मान्भवति तद् द्वयं यूपैकादशिन्यै सम्मयनमाहुः श्वः-
सुत्यायै ह न्वेवैके सम्मिन्वन्ति प्रकृप्तायै चैव श्वःसुत्यायै
यूपं मिन्वन्तीत्यु च ॥ ३ ॥ तदु तथा न कुर्यात् । अग्नि-
ष्ठमेवोच्छ्रयेदिदं वै यूपमुच्छ्रित्याऽध्वर्युरापरिव्ययणा-
न्नान्ववर्जत्यपरिवीता वा एत एताथं रात्रिं वसन्ति सा
न्वेव परिचक्षा पशवे वै यूपमुच्छ्रयन्ति प्रातर्वै पशूनालभन्ते

* का० श्रौ० सू० ८. ८ ६-१० ।
† अत्र शतम् २००० ।
‡ का० श्रौ० सू० ८. ८ २३ ।
(1) शु० स० अ० ६ क० ६ ।

तस्मादु प्प्रातरेवोच्छ्रयेत् ॥४॥ स य ऽउत्तरोऽग्निष्ठात्स्यात् । तमेवाऽग्र ऽउच्छ्रयेदुथ दुक्षिणमथोत्तरं दक्षिणार्ध्यमुत्तमं तथो दीची भवति ॥ ५ ॥ अथो ऽइतरथाऽऽहुः । दुक्षिणमेवाऽग्रेऽग्निष्ठादुच्छ्रयेदथोत्तरमथ दुक्षिणमुत्तरार्ध्यमुत्तमं तथो हाऽस्योदगेव कर्म्मानुऽसन्तिष्ठत ऽइति ॥ ६ ॥ स यो * वर्षिष्ठः स दक्षिणार्ध्यः स्यात् । अथ ह्रसीयानथ ह्रसीयानुत्तरार्ध्यो ह्रसिष्ठस्तथोदीची भवति ॥७॥ अथ पत्नीभ्यः पत्नीयूपमुच्छ्रयन्ति । सर्वत्वाय न्वेव पत्नीयूप ऽउच्छ्रीयते तत्त्वाष्ट्रं पशुमालभते त्वष्टा वै सिक्तः रेतो विकरोति तदेष ऽएवैतत्सिक्तः रेतो विकरोति मुष्करो भवत्येष वै प्प्रजनयिता यन्मुष्करस्तस्मान्मुष्करो भवति तन्न सःस्थापयेत्पर्य्यग्निकृतमेवोत्सृजेत्स यत्सःस्थापयेत्प्रजायै हाऽन्तमियात्तत्प्रजामुत्सृजति तस्मान्न सःस्थापयेत्पर्य्यग्निकृतमेवोत्सृजेत् ॥ ८ ॥ (B)

सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[† पशूपाकरणादि]

पशुश्च वै यूपश्च । वा ऽऋते यूपात्पशुमालभन्ते कदा चन तद्यत्तथा न ह वा ऽएतस्मा ऽअग्रे पशवश्चक्षमिरे

* का० श्रौ० सू० ८ ८ १९-२२।

(B) एतद्ब्राह्मणगतविषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—

का० श० ४ ७ २ तै० स० ६ ६ ४।

† तृणेन पशोरुपस्पर्शनमुपाकरणम् ।

'उपावर्त्तध्वम्' इत्यस्य प्रैष उपाकरणशब्देनोच्यते' इति देवयाज्ञिक । आप० श्रौ० सूत्रेऽपि उपाकरणप्रकार सुव्यक्त (७ १४ २-४) ।

यदन्नमभविष्यन्न्यथेदमन्नं भूतं यथा हैवाऽयं द्विपात्पुरुष-ऽउच्छ्रित ऽएवछ्ह हैव द्विपाद ऽउच्छ्रिताश्चेरुः ॥ १ ॥ ततो देवा ऽएतं वज्रं ददृशुः । यद्यूपं तमुच्छिश्रियुस्तस्मा-द्धीषा प्राऽवलीयन्त ततश्चतुष्पादा ऽअभवँस्ततोऽन्नमभ-वद्यथेदमन्नम्भूता ऽएतस्मै हि वा ऽएतेऽतिष्ठन्त तस्माद्यूप-ऽएव पशुमालभन्ते नर्त्ते यूपात्कदाचन ॥ २ ॥ *अथोपा-कृत्य पशुम् । अग्निं मथित्वा नियुनक्ति तद्यत्तथा न ह वा ऽएतस्मा ऽअग्रे पशवश्चक्षमिरे यद्धविरभविष्यद्यथैना-ऽनिदछ्ह हविर्भूतानग्नौ जुह्वति तान्देवा ऽउपनिरुरुधुस्त-ऽउपनिरुद्धा नोपाऽवेयुः ॥ ३ ॥ ते होचुः । न वा ऽइमेऽस्य यामं विदुर्य्यदग्नौ हविर्जुह्वति नैतां प्रतिष्ठामुपरुध्यैव पशूनग्निं मथित्वाऽग्नावग्निं जुहवाम ते वेदिष्यन्त्येष वै किल हविषो याम ऽएषा प्रतिष्ठाऽग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततो-ऽभ्युपैष्यन्ति ततो रातमनस ऽआलम्भाय भविष्यन्तीति ॥४॥ त ऽउपरुध्यैव पशून् । अग्निं मथित्वाऽग्नावग्निमजुहवुस्ते-ऽविदुरेष वै किल हविषो याम ऽएषा प्रतिष्ठाऽग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युपायँस्ततो रातमनस ऽआलम्भा-याऽभवन् ॥ ५ ॥ तथो ऽएवैष ऽएतत् । उपरुध्यैव पशुमग्निं मथित्वाऽग्नावग्निं जुहोति स वेदैष वै किल हविषो याम ऽएषा प्रतिष्ठाऽग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्यु-पैति ततो रातमना ऽआलम्भाय भवति तस्मादुपाकृत्य पशुमग्निं मथित्वा नियुनक्ति ॥ ६ ॥ तदाहुः । नोपाकुर्य्या-

* का० श्रौ० सू० ८. ७. २५,

न्नाऽग्निं मन्येद्रशनामेवाऽऽदायाऽअसोपपरेत्याऽभिधाय नियु-ञ्ज्यादिति तदु तथा न कुर्य्याद्यथा धर्म्मं तिरश्चथा चिकीर्षे-देवं तत्तस्मादेतदेवाऽनुपरीयात् ॥ ७ ॥ *अथ तृणमादायोपा-करोति । द्वितीयवान्निरुणधा ऽइति द्वितीयवान्हि वीर्य्यवान् ॥ ८ ॥ स तृणमादत्ते । 'उपाऽऽवीरसी'त्युप हि द्वितीयोऽवति तस्मादाहोपाऽऽवीरसी'त्युप देवान्दैवीर्विशः प्राऽगुरि'ति दैव्यो वा ऽएता विशो यत्पशवोऽस्थिपत देवेभ्य ऽइत्ये-वैतदाह यदाहोपदेवान्दैवीर्विशः प्रागुरिति ॥ ९ ॥ 'उशिजो वह्नितमानि'ति । विद्वांसो हि देवास्तस्मादाहोशिजो वह्नितमानिति ॥ १० ॥ 'देवं त्वष्टर्वसु रमे'ति । त्वष्टा वै पशूनामीष्टे पशवो वसु तानेतद्देवा ऽअतिष्टमानाँस्त्व-ष्टारमन्वचक्षुपनिमदेति यदाह देव त्वष्टर्वसु रमेति ॥ ११ ॥ 'हव्या ते स्वदन्तामि'ति । यदा वा ऽएत ऽएतस्मा ऽआह्रियन्त यद्धविरभविष्यँस्तस्मादाह हव्या ते स्वदन्ता-मिति ॥ १२ ॥ 'रेवती रमध्वमि'ति । रेवन्तो हि पशवस्त-स्मादाह रेवतीरमध्वमिति 'बृहस्पते धारया वसूनी'ति ब्रह्म वै बृहस्पतिः पशवो वसु तानेतद्देवा ऽअतिष्टमाना-न्ब्रह्मणैव परस्तात्पर्य्यदधुस्तन्नाऽत्यायँस्तथो ऽएवैनानेष ऽएतद् ब्रह्मणैव परस्तात्परिदधाति तन्नाऽतियन्ति तस्मादाह

* का० श्रौ० सू० ६. ३. १७ ।

(१) शु० सं० अ० ६ क० ७ । (२) शु० सं० अ० ६ क० ७ । (३) शु० सं० अ० ६ क० ७ । (४) शु० सं० अ० ६ क० ७ । (५) शु० सं० अ० ६ क० ७ । (६) शु० सं० अ० ६ क० ८ । (७) शु० सं० अ० ६ क० ८ ।

बृहस्पते धारया वसूनीति पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चत्यथाऽतो नियोजनस्यैव ॥ १३ ॥(८)

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥
कण्डिकासंख्या ॥ १२७ ॥

[पशोर्नियोजनप्रोक्षणादि]

*पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति । 'ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेन प्रतिमुञ्चामी'ति वरुण्या वा एषा यद्रज्जुस्तदेनमेतदृतस्यैव पाशेन प्रतिमुञ्चति तथो हैनमेषा वरुण्या रज्जुर्न हिनस्ति ॥ १ ॥ 'धर्षा मानुष' इति । न वा एतमग्रे मनुष्योऽधृष्णोत्स †यद्देवर्त्तस्य पाशेनैतद्देवहविः प्रतिमुञ्चत्यथैनं मनुष्यो धृष्णोति तस्मादाह धर्षा मानुष इति ॥२॥ अथ ‡नियुनक्ति । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियुनज्मी'ति तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येवमेवैतद्देवताभ्यामादिशत्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्य-

(८) एतद् ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—
का॰ श॰ ४ ७ ३; कठ॰ सं॰ २६. ६; कपि॰ सं॰ ४१. ४; ऐ॰ ब्रा॰ २. २; मै॰ सं॰ ३. ९; शां॰ ब्रा॰ १०. २; तै॰ सं॰ ६. ३. ५।

* का॰ श्रौ॰ सू॰ ६. ३. २४।

† 'यद्देवर्त्तस्य' इति पाठः 'क' पुस्तके।

‡ का॰ श्रौ॰ सू॰ ६. ३. २५–२७; पशौ देवताविकल्पोऽत्र (६. ३. २६.) द्रष्टव्यः।

(१) शु॰ सं॰ अ॰ ६ क॰ ८। (२) शु॰ सं॰ अ॰ ६ क॰ ८। (३) शु॰ सं॰ अ॰ ६ क॰ ९।

मेवैतत्करोति ॥ ३ ॥ स प्प्रोक्षति । 'अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य' ऽइति तद्यत ऽएव सम्भवति तत ऽएवैतन्मेध्यं करोतीदꣳ हि यदा वर्षत्यथौषधयो जायन्त ऽओषधीर्ज्जग्ध्वाऽपꣳ पीत्वा तत ऽएष रसꣳ सम्भवति रसाद्रेतो रेतसꣳ पशवस्त-द्यत ऽएव सम्भवति यतश्च जायते तत ऽएवैतन्मेध्यं करोति ॥ ४ ॥ 'अनु त्वा माता मन्यतामनुपिते'ति । स हि मातुश्चाऽधि पितुश्च जायते तद्यत ऽएव जायते तत-ऽएवैतन्मेध्यं करो'त्यनुभ्राता सगर्भ्योऽनुसखा सयूथ्य'-ऽइति स यत्ते जन्म तेन त्वाऽनुमतमारभ ऽइत्येवैतदाहा-'ऽग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामी'ति तद्याभ्यां देवता-भ्यामारभते ताभ्यां मेध्यं करोति॥ ५ ॥ *अथोपगृह्णाति। 'अपां पेरुरसी'ति तदेनमन्तरतो मेध्यं करोत्यथाऽधस्तादु-पोक्ष'त्यापो देवीꣳ स्वदन्तु स्वात्तञ्चित्सद्देवहविरि'ति तदेनꣳ सर्वतो मेध्यं करोति ॥ ६ ॥ †अथाऽऽहाऽग्नये समिध्यमाना-याऽनुब्रूहीति। स ऽउत्तरमाघारमाघार्य्याऽसꣳस्पर्शयन्स्रुचौ पर्य्येत्य जुह्वा पशुꣳ समनक्ति शिरो वै यज्ञस्योत्तर ऽआघार-ऽएष वा ऽअत्र यज्ञो भवति यत्पशुस्तद्यज्ञ ऽएवैतच्छिरꣳ प्प्रतिदधाति तस्माज्जुह्वा पशुꣳ समनक्ति ॥७॥ स ललाटे समनक्ति । 'सं ते प्प्राणो वातेन गच्छतामि'ति 'समङ्गानि

---

* का० श्रौ० सू० ६. ३. २८-२९ ।

† का० श्रौ० सू० ६. ४ १,२ ।

(१) शु० सं० अ० ६ क० ९ । (२) शु० सं० अ० ६ क० ९ । (३) शु० सं० अ० ६ क० ९ । (४) शु० सं० अ० ६ क० ९ । (५) शु० सं० अ० ६ क० १० । (६) शु० सं० अ० ६ क० १० । (७) शु० सं० अ० ६ क० १० । (८) शु० सं० अ० ६. क० १० ।

यजत्रैरि'त्यङ्गसयोः 'संव्यञ्जपतिराशिषे'ति श्रोण्योः स यस्मै कामाय पशुमालभन्ते तत्प्राप्नुहीत्येवैतदाह ॥ ८ ॥ इदं वै पशोः संज्ञप्यमानस्य । प्राणो व्रातमपि पद्यते तत्प्राप्नुहि यत्ते प्राणो व्रातमपि पद्याता ऽइत्येवैतदाह समङ्गानि यजत्रै-रित्यङ्गैर्वा ऽअस्य यजन्ते तत्प्राप्नुहि यत्तेऽङ्गैर्यजान्ता ऽइत्येवैतदाह संव्यञ्जपतिराशिषेति यजमानाय वा ऽएते नाऽऽशिषमाशासते तत्प्राप्नुहि यत्त्वया यजमानायाऽऽशिष-माशासान्ता ऽइत्येवैतदाह सादयति स्रुचावथ प्रवराया-ऽऽश्रावयति सोऽसावेव बन्धुः ॥ ९ ॥ अथ द्वितीयमाश्रा-वयति । द्वौ ह्यत्र होतारौ भवतः स मैत्रावरुणायाऽहैवा-ऽऽश्रावयति यजमानं त्वेव प्रवृणीते'ऽग्निर्हि दैवीनां विशां पुर ऽएतेत्यग्निर्हि देवतानां मुखं तस्मादाहाऽग्निर्हि दैवीनां विशां पुर ऽएतेत्ययं यजमानो मनुष्याणामिति तत्र हि सोऽन्वृद्धो भवति यस्मिन्नृद्धे यजते तस्मादाहाऽयं यजमानो मनुष्याणामि'ति 'तयोरस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतः हिमाद्वायू' ऽइति तयोरनार्त्तानि गार्हपत्यानि शतं वर्षाणि सन्त्वित्येवैतदाह ॥ १० ॥ 'राधांथंसीत्सम्पृञ्चानाऽवसम्पृ-ञ्चानौ तन्व' ऽइति । राधाथंस्येव सम्पृञ्चाथां माऽपि तनूरित्येवैतदाह तौ ह यत्तनूरपि सम्पृञ्चीयातां प्राऽग्नि-र्यजमानं दहेत्स यदग्नौ जुहोति तदेषोऽग्नये प्रयच्छत्यथ यामेवाऽत्रर्त्विजो यजमानायाऽऽशिषमाशासते तामस्मै

(१) शु० स० अ० ६ क० १०। (२) का० श्रौ० सू० ६ ४ १। (३) का० श्रौ० सू० ६ ४ ३। (४) का० श्रौ० सू० ६ ४ ३।

सर्वामग्निः समर्द्धयति तद्राधार्थंस्येव सम्पृश्वाते नाऽपि तनूस्तस्मादाह राधाथंसीत्सम्पृश्वानाऽग्न सम्पृश्वानौ तन्न्वऽइति ॥ ११ ॥ (D)

सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[अथ * पशुसंज्ञपनम्]

(तत्रोपवेशनादि-विधिः)

तद्यत्रैतत्प्रवृतो होता होतृषदन ऽउपविशति । तदुपविश्य प्रसौति प्रसूतोऽध्वर्युः † स्रुचावादत्ते ॥ १ ॥ अथा‡ऽऽप्रीभिश्चरन्ति । तद्यदाप्रीभिश्चरन्ति सर्वेणेव वा ऽएष मनसा सर्वेणेवाऽऽत्मना यज्ञः सम्भरति सञ्जिहीर्षति यो दीक्षते तस्य रिरिचान ऽइवाऽऽत्मा भवति तमेताभिराप्रीभिराप्याययन्ति तद्यदाप्याययन्ति तस्मादाप्रियो नाम तस्मादाप्रीभिश्चरन्ति ॥ २ ॥ ते वा ऽएतऽएकादश प्रयाजा भवन्ति । दश वा ऽइमे पुरुषे प्राणा ऽआत्मैकादशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता ऽएतावान्वै

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—
का० सं० ४ ७ ४, कठ० सं० २६ ८, मै० सं० ३ ९. ६, तै० सं० ६ ३. ६, ७, कपि० सं० ४१ ६ ७, ।

* 'पार्श्वावरयोः शस्त्रघातादिकं विना मुखबन्धनेन श्वासं निरोध्य पशुप्राणैर्वियोजनं तत्पशुसंज्ञपनमित्युच्यते' ।

† का० श्रौ० सू० ६ २ १७ ।

‡ निरु० ८. ४. १-७, आप्रिय कस्मात् ? आप्नोतेः प्रीणातेर्वा आप्रीभिराप्रीणाति इति च ब्राह्मणम् ।

पुरुषस्तदस्य सर्वमारमात्मानमाप्यायन्ति तस्मादेकादश प्रयाजा भवन्ति ॥ ३ ॥ स ऽआश्राव्याऽऽह । समिधः प्रेष्येति प्रेष्य प्रेष्येति चतुर्थे-चतुर्थे प्रयाजे समानयमानो दशभिः प्रयाजैश्चरति दश प्रयाजानिष्ट्वाऽऽह शासमाहरेत्यसिं वै शास ऽइत्याचक्षते ॥ ४ ॥ अथ यूपशकलमादत्ते । तावग्रे जुह्वा अक्ता *पशोर्ललाटमुपस्पृशति 'घृतेनाक्तौ पशूँस्त्रायेथामि'ति वज्रो वै यूपशकलो वज्रः शासो वज्र ऽआज्यं तमेवैतत्कृत्स्नं वज्रः सम्भृत्य तमस्याऽभिगोप्तारं करोति नेदेनं नाष्ट्रा रक्षाᳬसि हिनसन्निति पुनर्यूपशकलमवगूहत्येषा ते प्रज्ञाताऽश्रिरस्त्वित्याह शासं प्रयच्छन्त्सादयति स्रुचौ ॥ ५ ॥ †अथाऽऽह पर्य्यग्नयेऽनुब्रूहीति । उल्मुकमादायाऽग्नीत्पर्य्यग्निं करोति तद्यत्पर्य्यग्निं करोत्यच्छिद्रमेवैनमेतदग्निना परिगृह्णाति नेदेनं नाष्ट्रा रक्षाᳬसि प्रमृशानित्यग्निर्हि रक्षसामपहन्ता तस्मात्पर्य्यग्निं करोति तद्यत्रैनᳬ श्रपयन्ति तदभि परिहरति ॥ ६ ॥ तदाहुः । पुनरेतदुल्मुकᳬ हरेदथाऽत्राह्यमेवाऽग्निं निर्म्मथ्य तस्मिन्नेनᳬ श्रपयेयुराहवनीयो वा ऽएष न वा ऽएष तस्मै यदस्मिन्नशृतᳬ श्रपयेयुस्तस्मै वा ऽएष यदस्मिञ्छृतं जुहुयुरिति ॥ ७ ॥ तदु तथा न कुर्य्यात् । यथा वै ग्रसितमेवमस्यैतद्भवति यदेनेन पर्य्यग्निं करोति स यथा ग्रसितमनुहायाऽऽच्छिद्य तदन्यस्मै प्रयच्छेदेवं तत्तस्मादे-

* का० श्रौ० सू० ६ ४ १०–१२ ।
(१) शु० सं० अ० ६ क० ११ ।
† का० श्रौ० सू० ६ ५ १,२ ।

तस्यैवोल्मुकस्याऽङ्गारान्निमृद्य तस्मिन्नेनछं श्रपयेयुः ॥ ८ ॥
अथोल्मुकमादायाऽऽग्नीत्पुरस्तात्प्रतिपद्यते । अग्निमेवैतत्पुरस्तात्करोत्यग्निः पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षाथंस्यपघ्नन्नेत्यथाऽभयेनाऽनाष्ट्रेण पशुं नयन्ति तं वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थाताऽन्वारभते प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युरध्वर्युं यजमानः ॥ ९ ॥
तदाहुः । नैष यजमानेनाऽन्वारभ्यो मृत्यवे ह्येतं नयन्ति तस्मान्नाऽन्वारभेतेति तदन्वेवाऽऽरभेत न वा ऽएतं मृत्यवे नयन्ति यं यज्ञाय नयन्ति तस्मादन्वेवाऽऽरभेत यज्ञाद्‌ हैवाऽस्मानमन्तरियाद्यन्नाऽन्वारभेत तस्मादन्वेवाऽऽरभेत तत्परोऽक्षमन्वारब्धं भवति वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युरध्वर्युं यजमान ऽएतदु परोऽक्षमन्वारब्धं भवति ॥१०॥ अथ स्तीर्णायै वेदेः । द्वे तृणेऽअध्वर्युरादत्ते स ऽआश्राव्याऽऽहोपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य ऽइत्येतदु वैश्वदेवं पशौ ॥ ११ ॥ *अथ वाचयति ।
'रेवति यजमान' ऽइति वाग्वै रेवती सा यद्वाग्बहु वदति तेन वाग्रेवती 'प्रियं धा ऽआविशे'त्यनार्त्तिमाविशेत्येवैतदा-
'होरोरन्तरिक्षात्सजूर्देवेन वातेने'त्यन्तरिक्षं वा ऽअनुरक्षश्चरत्यमूलमुभयतः परिच्छिन्नं यथाऽयं पुरुषोऽमूलऽउभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति तद्वातेनैनः संविदानाऽन्तरिक्षाद्गोपायेत्येवैतदाह यद्वाहोरोरन्तरिक्षात्सजू-

* का० श्रौ० सू० ६. ५. १० ।

(१) शु० सं० अ० ६ क० ११ । (२) शु० सं० अ० ६ क० ११ । (३) शु० सं० अ० ६ क० ११ ।

देवेन व्रातेनेति ॥ १२ ॥ 'अस्य हविषस्त्मना यजे'ति । वाचमेवैतदाहाऽनार्त्तस्याऽस्य हविष ऽआत्मना यजेति 'समस्य तन्वा भवे'ति वाचमेवैतदाहाऽनार्त्तस्याऽस्य हविषस्तन्वा सम्भवेति ॥ १३ ॥ तद्यत्रैनं विशसन्ति । †तत्पुरस्तात्तृणमुपाऽस्यति 'वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धा' ऽइति बर्हिर्वाऽस्मा ऽएतत्स्तृणात्यस्कन्नꣳ हविरसदिति· तद्यद्वेवाऽस्याऽत्र विशस्यमानस्य किञ्चित्स्कन्दति तदेतस्मिन्प्रतितिष्ठति तथा नाऽमुया भवति ॥ १४ ॥ अथ पुनरेत्याऽऽहवनीयमभ्यावृत्याऽऽसते । नेदस्य संज्ञप्यमानस्याऽध्यक्षा ऽअसामेति तस्य न कूटेन प्रघ्नन्ति मानुषꣳ हि तन्नो ऽएव पश्चात्कर्णं पितृदेवत्यꣳ हि तदपि गृह्य वैव§ मुखं तमयन्ति वेष्कं वा कुर्वन्ति तन्नाऽऽह जहि मारयेति मानुषꣳ हि तत्संज्ञपयाऽन्वगन्निति तद्धि देवत्रा स यदाहाऽन्वगन्नित्येतर्हि ह्येष देवानानुगच्छति तस्मादाहाऽन्वगन्निति ॥ १५ ॥ तद्यत्रैनं निविष्ठन्ति । तत्पुरा संज्ञपनाज्जुहोति 'स्वाहा देवेभ्य' ऽइत्यथ यदा प्राऽऽह संज्ञप्तꣳ पशुरित्यथ जुहोति 'देवेभ्यꣳ स्वाहे'ति पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा ऽअन्ये देवा ऽउपरिष्टात्स्वाहाकृतयोऽन्ये तानेवैतत्प्रीणाति त ऽएनमुभये देवाꣳ प्रीताꣳ स्वर्गँल्लोक-

† का० श्रौ० सू० ६. ५. १४-१५।

§ का० श्रौ० सू० ६. ५ १७-२२।

(१) शु० सं० अ० ६ क० ११। (२) शु० सं० अ० ६ क० ११। (३) शु० सं० अ० ६ क० ११। (४) शु० सं० अ० ६ क० ११। (५) शु० सं० अ० ६ क० ११।

मभिवहन्ति ते वा ऽएते परिपशव्ये ऽइत्याहुती स यदि कामयेत जुहुयादेते यद्यु कामयेताऽपि नाऽऽद्रियेत ॥१६॥ (A)

अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[अथाऽग्नीषोमीयवपायागः]

यदा प्प्राऽऽह संज्ञप्तः पशुरिति । अथाऽध्वर्युराह नेष्टः, पत्नीमुदानयेत्युदानयति नेष्टा पत्नीं पान्नेजनं बिभ्रतीम् ॥ १ ॥ *तां वाचयति । 'नमस्त ऽआताने'ति यज्ञो वा ऽआतानो यज्ञः हि तन्वते तेन यज्ञ ऽआतानो जघनार्द्धो वा ऽएष यज्ञस्य यत्पत्नी तामेतत्प्राचीं यज्ञं प्रसादयिष्यन्भवति तस्मा ऽएवैतद्यज्ञाय निह्नुते तथो हैनामेष यज्ञो न हिनस्ति तस्मादाह नमस्त ऽआतानेति ॥ २ ॥ 'अनर्वा प्प्रेही'ति । असपत्नेन प्प्रेहीत्येवैतदाह 'घृतस्य कुल्या ऽउप ऽऋतस्य पथ्या ऽअन्वि'ति साधूपेत्येवैतदाह 'देवीरापः शुद्धा वोढ्वः सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा वयं परिवेष्टारो भूयास्मे'त्यप ऽएवैतत्पावयति ॥३॥ अथ पशोः प्प्राणानद्भिः पत्न्युपस्प्पृशति । तद्यदद्भिः प्प्राणानुपस्प्पृशति । जीवं वै देवानाꣳ हविरमृतममृतानामथै-

(A) एतद् ब्राह्मणगतविषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—
का० शु० ४. ८. १; मै० सं० ३. ९. ७, ८; कपि० सं० ४१. ५, काठ० सं० १६. ९; तै० सं० ६. ३. ८ ।

* का० श्रौ० सू० ६. ६. १ ।

(१) शु० सं० अ० ६ क० १२ । (२) शु० सं० अ० ६ क० १२ । (३) शु० सं० अ० ६ क० १२ । (४) शु० सं० अ० ६ क० १३ ।

तत्पशुं घ्नन्ति यत्संज्ञपयन्ति यद्विशासत्यापो वै प्राणास्तदस्मिन्नेतान्प्राणान्दधाति तथैतज्जीवमेव देवानाᳬं हविर्भवत्यमृतममृतानाम् ॥ ४ ॥ अथ यत्पत्न्युपस्पृशति । योषा वै पत्नी योषायै वा ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तदेनमेतस्यै योषायै प्रजनयति तस्मात्पत्न्युपस्पृशति ॥ ५ ॥ *सोपस्पृशति । 'वाचं ते शुन्धामी'ति मुखं 'प्राणं ते शुन्धामी'ति नासिके 'चक्षुस्ते शुन्धामी'त्यक्ष्यौ 'श्रोत्रं ते शुन्धामी'ति कर्णौ 'नाभिं ते शुन्धामी'ति योऽयमनिरुक्तः प्राणो 'मेढ्रं ते शुन्धामी'ति वा 'पायुं ते शुन्धामी'ति योऽयं पश्चात्प्राणस्तत्प्राणान्दधाति तत्समीरयत्यथ सᳬंहृत्य पद'श्चरित्राँस्ते शुन्धामी'ति पद्भिर्वै प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्या ऽएव तदेनं प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥ अथ या ऽआपः † परिशिष्यन्ते । अर्द्धा वा यावत्यो वा ताभिरेनं यजमानश्च शीर्षतोऽग्रेऽनुषिञ्चतस्तत्प्राणाँश्चैवाऽस्मिँस्तत्तौ धत्तस्तच्चैनमेतः समीरयतः ॥ ७ ॥ तद्यत्क्रूरीकुर्वन्ति । यदास्थापयन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयतस्तदद्भिः सन्धत्तः ॥ ८ ॥ तावनुषिञ्चतः । 'मनस्त ऽआप्यायतां वाक्त ऽआप्यायतां प्राणस्त ऽआप्यायतां चक्षुस्त ऽआप्यायताᳬं

* का॰ श्रौ॰ सू॰ ६ ६ २,३ ।

† का॰ श्रौ॰ सू॰ ६ ६ ४-६ ।

(१) शु॰ सं॰ अ॰ ६ क॰ १४ । (२) शु॰ सं॰ अ॰ ६ क॰ १४ । (३) शु॰ सं॰ अ॰ ६ क॰ १४ । (४) शु॰ स॰ अ॰ ६ क॰ १४ । (५) शु॰ स॰ अ॰ ६ क॰ १४ । (६) शु॰ स॰ अ॰ ६ क॰ १४ । (७) शु॰ स॰ अ॰ ६ क॰ १४ । (८) शु॰ स॰ अ॰ ६ क॰ १४ । (९) शु॰ स॰ अ॰ ६ क॰ १५ ।

श्रोत्रं त ऽआप्यायतामि'ति तत्प्राणान्धत्तस्तत्समीरयतो 'यत्ते क्रूरं यदास्थितं तत्त ऽआप्यायतां निष्ट्यायतामि'ति ॥ ९ ॥ तद्यत्क्रूरीकुर्वन्ति । यदास्थापयन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयतस्तदद्भिः सन्धत्त'स्तत्ते शुद्ध्यत्वि'ति तन्मेध्यं कुरुतः 'शमहोभ्य' ऽइति जघनेन पशुं निनयतः ॥ १० ॥ तद्यत्क्रूरीकुर्वन्ति । यदास्थापयन्ति नेदेतदन्वशान्तान्यहोरात्राण्यसन्निति तस्माच्छमहोभ्य ऽइति जघनेन पशुं निनयतः ॥ ११ ॥ * अथोत्तानं पशुं पर्य्यस्यन्ति । स तृणमन्तर्द्धा'त्योषधे त्रायस्वे'ति वज्रो वाऽअसिस्तथो हैनमेष वज्रोऽसिर्न्न हिनस्त्यथाऽसिनाऽभि निदधाति 'स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीरि'ति वज्रो वा ऽअसिस्तथो हैनमेष वज्रोऽसिर्न्न हिनस्ति ॥१२॥ सा या प्रज्ञाताऽश्रिः । तयाऽभि निदधाति सा हि यजुष्कृता मेध्या † तद्यदग्रं तृणस्य तत्सव्ये पाणौ कुरुतेऽथ यद् बुध्नं तद्दक्षिणेनाऽऽदत्ते ॥१३॥ स यत्राऽऽच्छ्यति । यत ऽएतल्लोहितमुत्पतति तदुभयतोऽनक्ति 'रक्षसां भागोऽसी'ति रक्षसाꣳ ह्येष भागो यदसृक् ॥१४॥ तदुपास्याऽभितिष्ठति । 'इदमहꣳ रक्षोऽभितिष्ठामीदमहꣳ रक्षोऽववाध ऽइदमहꣳ रक्षोऽधमन्तमो नयामी'ति तद्यज्ञेनैवैतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यववाधते तद्यदमूलमुभ-

(१) शु० सं० अ० ६ क० १५। (२) शु० सं० अ० ६ क० १५। (३) शु० सं० अ० ६ क० १५। (४) शु० सं० अ० ६ क० १५। (५) शु० सं० अ० ६ क० १५। (६) शु० सं० अ० ६ क० १६। (७) शु० सं० अ० ६ क० १६।

* का० श्रौ० सू० ६ ६ ७।

† का० श्रौ० सू० ६ ६ ८–१०।

यतः परिच्छिन्नं भवत्यमूलं वा ऽइदमुभयतः परिच्छिन्नꣳ रक्षो ऽन्तरिक्षमनुचरति यथाऽयं पुरुषोऽमूल ऽउभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति तस्मादमूलमुभयतः परिच्छिन्नं भवति ॥ १५ ॥ अथ † वपामुत्खिदन्ति । तया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णोति 'घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथामि'ति तदिमे द्यावापृथिवी ऽऊर्जा रसेन भाजयत्यनयोरूर्जꣳ रसं दधाति ते रसवत्या ऽउपजीवनीये ऽइमाः प्रजा ऽउपजीवन्ति ॥ १६ ॥ कार्ष्मर्य्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतः । यत्र वै देवा ऽअग्रे पशुमालेभिरे तदुदीचः कृष्यमाणस्याऽवाङ् मेधः पपात स ऽएष वनस्पतिरजायत तद्यत्कृष्यमाणस्याऽवाङ्पतत्तस्मात्कार्ष्मर्य्यस्तेनैवैनमेतन्मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मात्कार्ष्मर्य्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतः ॥ १७ ॥ तां परिवासयति । तां पशुश्रपणे प्रतपति तथो हाऽस्याऽत्राऽपि शृता भवति पुनरुल्मुकमग्नीदादत्ते ते जघनेन चात्वालं यन्ति त ऽआयन्त्यागछन्त्याहवनीयꣳ स ऽएतत्तृणमद्धर्य्युराहवनीये प्राऽस्यति 'वायो वेस्तोकानामि'ति स्तोकानाꣳ हैषा समित् ॥ १८ ॥ अथोत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति । अत्येष्यन्वा ऽएषोऽग्निं भवति दक्षिणतः परीत्य श्रपयिष्यँस्तस्मा ऽएवैतान्निह्नुते तथो हैनमेषोऽतियन्तमग्निर्न हिनस्ति तस्मादुत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति ॥ १९ ॥ तामन्तरेण यूपञ्चाऽग्निं च हरन्ति । तद्यत्समया न हरन्ति

† का० श्रौ० सू० ६ ६ ११-१६।

(१) शु० य० अ० ६ क० १६। (२) शु० य० अ० ६ क० १६।

येनाऽन्यानि हवीꣳषि हरन्ति नेदश्रुतया समया यज्ञं प्रसजामेति यद्वु वाह्वेन न हरन्त्यग्रेण यूपं * वहिर्द्धा ह यज्ञात्कुर्य्युस्तस्मादन्तरेण यूपञ्चाऽग्निञ्च हरन्ति दक्षिणतः परीत्य प्रतिप्रस्थाता श्रपयति ॥ २० ॥ अथ स्रुवेणोपहत्या-ऽऽज्यम् । अध्वर्य्युर्वपामभिजुहो'त्यग्निराज्यस्य वेतु स्वाहे'ति तथो हाऽस्यैते स्तोकाः शृताः स्वाहाकृता ऽआहुतयो भूत्वाऽग्निं प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥ अथाऽऽह स्तोकेभ्योऽनु-ब्रूहीति । स ऽआग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाह तद्यदाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाहेतः प्रदाना वै वृष्टिरितो ह्यग्निर्वृष्टिं वनुते स ऽएतैस्तोकैरेतान्त्स्तोकान्वनुते त ऽएते स्तोका वर्षन्ति तस्मादाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाह यदा शृता भवति ॥ २२ ॥ अथाऽऽह प्रतिप्रस्थाता ‡ शृता प्रचरेति । स्रुचावदायाऽध्वर्य्युरतिक्रम्याऽऽश्राव्याऽऽह स्वा-हाकृतिभ्यः प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति ॥ २३ ॥ हुत्वा-वपामेवाऽग्रेऽभिघारयति । अथ पृषदाज्यं तद्वु ह चरका-ध्वर्य्यवः पृषदाज्यमेवाऽग्रेऽभिघारयन्ति प्राणः पृषदाज्यमिति वदन्तस्तद्वु ह याज्ञवल्क्यं चरकाध्वर्य्युरनुव्याजहारैवं कुर्वन्तं प्राणं वा ऽअयमन्तरगादध्वर्य्युः प्राण ऽएनः हाऽस्यतीति ॥ २४ ॥ स ह स्म वाहू ऽअन्ववेक्ष्याऽऽह । इमौ पलितौ वाहू क स्विद्ब्राह्मणस्य वचो वभूवेति न

* 'वहिर्धा यज्ञात्' इति इति 'ग च' पुस्तकयोः ।

‡ का॰ श्रौ॰ सू॰ ६ ६ २२ ।

(१) शु॰ य॰ अ॰ ६ क॰ १६ ।

तद्यद्धियेतोत्तमो वा ऽएष प्रयाजो भवतीदं वै हविर्यज्ञ ऽउत्तमे प्रयाजे ध्रुवामेवाऽग्रेऽभिघारयति तस्यै हि प्रथमा-वाज्यभागौ होष्यन्भवति वपां वा ऽअत्र प्रथमा होष्यन्भवति तस्माद्वपामेवाऽग्रेऽभिघारयदथ पृषदाज्यमथ यत्पशुं नाऽभिघारयति नेदुश्रृतमभिघारयाणीत्येतद्वेवाऽस्य सर्वः पशुरभिघारितो भवति यद्वपामभिघारयति तस्माद्वपा-मेवाऽग्रेऽभिघारयेदथ पृषदाज्यम् ॥ २५ ॥ * अथाऽऽज्यमुप-स्तृणीते । अथ हिरण्यशकलमवदधात्यथ वपामवद्यन्नाहा-ऽग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीत्यथ हिरण्य-शकलमवदधात्यथोपरिष्टाद्विराज्यस्याऽभिघारयति ॥ २६ ॥ तद्यद्धिरण्यशकलावभितो भवतः । घ्नन्ति वा ऽएतत्पशुं यदग्नौ जुहोत्यमृतमायुर्हिरण्यं तदमृत ऽआयुषि प्रतिति-ष्ठति तथाऽत ऽउदेति तथा सञ्जीवति तस्माद्धिरण्यशक-लावभितो भवत † ऽआश्राव्याऽऽहाऽग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपां मेदः प्रेष्येति न प्रस्थितमित्याह प्रसुते प्रस्थित-मिति वषट्कृते जुहोति ॥ २७ ॥ हुत्वा वपाश्रपण्यौ । ‡ वपाश्रपण्यौ कृत्वाऽनुप्रास्यति 'स्वाहाकृते ऽऊर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतमि'ति नेदिमे ऽअमुया सतो याभ्यां वपा-मशिश्रपामेति ॥ २८ ॥ तद्यद्वपया चरन्ति । यस्यै वै देवतायै पशुमालभन्ते तामेवैतद्देवतामेतेन मेधेन प्रीणाति

---

* का० श्रौ० सू० ६ ६ २२,२३ ।

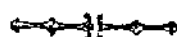
† आश्राव्याह 'ग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपां मेदः प्रेष्ये'ति (का० श्रौ० सू० ६. ७. २४ ।

‡ का० श्रौ० सू० ६. ६ २६ ।

(१) शु० सं० अ० ६. क० १६ ।

सैषा देवतैतेन मेधेन प्रीता शान्तोत्तराणि हवीꣳषि श्रप्यमाणान्युपरमति तस्माद्वपया चरन्ति ॥ २९ ॥ [अर्धप्रपाठकः ॥५६॥] अथ चात्वाले मार्जयन्ते । क्रूरी वाऽएतत्कुर्वन्ति यत्संज्ञपयन्ति यद्विशासति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयन्ते तदद्भिः सन्दधते तस्माच्चात्वाले मार्जयन्ते ॥ ३० ॥ (B)

अष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[पशुपुरोडाशयागः]

यद्देवत्यः पशुर्भवति । तद्देवत्यं पुरोडाशमनुनिर्वपति तद्यत्पुरोडाशमनु निर्वपति सर्वेषां वा ऽएष पशूनां मेधो यद्व्रीहियवौ तेनैवैनमेतन्मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मात्पुरोडाशमनु निर्वपति ॥ १ ॥ अथ यद्वपया प्रचर्य । एतेन पुरोडाशेन प्रचरति मध्यतो वा ऽइमां * वपामुत्खिदन्ति मध्यत ऽएवैनमेतेन मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्माद्वपया प्रचर्य्यैतेन पुरोडाशेन प्रचरत्त्येष न्वेवैतस्य बन्धुर्य्यत्र क्व चैष पशुं पुरोडाशोऽनु निरुप्यते ॥ २ ॥ †अथ पशुं विशास्ति । त्रिः प्रच्यावयतात्त्रिः प्रच्युतस्य हृदयमुत्तमं कुरुतादिति त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ३ ॥

(B) एतद्ब्राह्मणस्था क्रिया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—
का० श० ४. ८. २; तै० सं० ६. ३. ९; मै० सं० ३. १० १।

* 'वपा नाम' पशोरामाशयस्योपरि तमाच्छाद्य वर्तमानोऽतिसूक्ष्मश्वेतवर्णाकृतिरुत्सेधः इतितोरः।

† का० श्रौ० सू० ६. ७. १।

* अथ शमितारꣳ सꣳशास्ति । यत्त्वा पृच्छाच्छृतꣳ † हविꣳ शमिताꣳरिति शृतमित्येव ब्रूतान्न शृतं भगवो न शृतꣳ हीति ॥ ४ ॥ अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपहत्य । अध्वर्युरुप निष्क्रम्य पृच्छति शृतꣳ हविꣳ शमिताꣳरिति शृतमित्याह तद्देवानामित्युपाꣳश्वध्वर्युः ॥ ५ ॥ तद्यत्पृच्छति । शृतं वै देवानाꣳ हविर्नाऽशृतꣳ शमिता वै तद्वेद यदि शृतं वा भवत्यशृतं वा ॥ ६ ॥ तद्यत्पृच्छति । शृतेन प्रचराणीति तद्यदशृतं भवति शृतमेव देवानाꣳ हविर्भवति शृतं यजमानस्याऽनेना ऽध्वर्युर्भवति शमितरि तदेनो भवति त्रिष्कृत्वꣳ पृच्छति त्रिवृद्धि यज्ञोऽथ यदाह तद्देवानामिति तद्धि देवानां यच्छृतं तस्मादाह तद्देवानामिति ॥ ७ ॥ स हृदयमेवाग्रेऽभिघारयति । ‡ आत्मा वै मनो हृदयं प्राणꣳ पृषदाज्यमात्मन्येवैतन्मनसि प्राणं दधाति तथैतज्जीवमेव देवानाꣳ हविर्भवत्यमृतममृतानाꣳ ‡‡ ॥ ८ ॥ सोऽभिघारयति । 'सन्ते मनो मनसा सम्प्राणꣳ प्राणेन गच्छतामि'ति न स्वाहाकरोति न ह्येषाऽऽहुतिरुद्वासयन्ति पशुम् ॥९॥

---

* का० श्रौ० सू० ६ ८ १, २ ।

† का० श्रौ० सू० ६ ८ ४–६ ।

‡ हृदयाभिघारणं प्रशंसति 'आत्मा वै मन' इत्यादिनेति–यदेतत् हृदयात्ययमन्नम् तद् तदेव मन एतक 'आत्मा' खलु, "एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामति, एत प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रामति एत मनोमयमात्मानमुपसङ्क्रामति" (तै० उ० २ ८) "मनोमय प्राणशरीरो भारूप सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा" (छा० उ० ३ १४ २) इत्यत्र आत्मत्वव्यवहारात् । अथवा मन औपाधिक आत्मा, परिपूर्णस्य परमात्मन परिच्छेदेन जीवभाव मनस उपाधित्वादिति दिक् ।

‡‡ 'अमृतानाम्' इति 'ख' पुस्तके ।

(१) शु० स० अ० ६ क० १८ ।

तं जघनेन चात्वालमन्तरेण यूपश्चाऽग्निश्च हरन्ति । तद्यत्समया न हरन्ति येनाऽन्यानि हवीꣳष्यपि हरन्ति शृतꣳ सन्तं नेदङ्गशो विकृत्तेन क्रूरीकृतेन समया यज्ञं प्रसजामेति यदु वाह्येन न हरन्त्यग्रेण यूपं बहिर्द्धा ह यज्ञाꣳकुर्युस्तस्मादन्तरेण यूपश्चाऽग्निश्च हरन्ति * दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाताऽवद्यति प्लक्षशाखा ऽउत्तर बर्हिर्भवन्ति ता ऽअध्यवद्यति तद्यत्प्लक्षशाखा ऽउत्तरबर्हिर्भवन्ति ॥ १० ॥ यत्र वै देवाः ऽअग्रे पशुमालेभिरे । तं त्वष्टा शीर्षतोऽग्रेऽभ्युवामोतैवं चिन्नाऽऽलभेरन्निति त्वष्टुर्हि पशवः स ऽएष शीर्षन् मस्तिष्कोऽनूक्यश्च मज्जा तस्मात्स वान्त ऽइव त्वष्टा ह्येतमभ्यवमत्तस्मात्तं नाऽश्नीयात्त्वष्टुर्ह्येतदभिवान्तम् ॥ ११ ॥ तस्याऽवाङ् मेधः पपात । स ऽएष वनस्पतिरजायत तं देवाः प्राऽपश्यꣳस्तस्मात्प्रख्यः प्रख्यो ह वै नामैतद्यत्प्लक्ष ऽइति तेनैवैनमेतन्मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मात्प्लक्षशाखा ऽउत्तरबर्हिर्भवन्ति ॥ १२ ॥

† अथाऽऽज्य मुपस्तृणीते । जुह्वां चोपभृति च वसाहोमहवन्याꣳ समवत्तधान्यामथ हिरण्यशकलाववदधाति जुह्वां चोपभृति च ॥ १३ ॥ अथ मनोतायै हविषोऽनुवाच ऽआह । तद्यन्मनोतायै हविषोऽनुवाच ऽआह सर्वा ह वै देवताः पशुमालभ्यमानमुप सङ्गच्छन्ते मम नाम ग्रहीष्यति मम नाम ग्रहीष्यतीति सर्वासाꣳ हि देवतानाꣳ

* का० श्रौ० सू० ६ ८ ७ ।

† का० श्रौ० सू० ६ ८ ८ ।

हविः पशुस्तासाᳬं सर्वासां देवतानां पशौ मनाᳬंस्योतानि भवन्ति ताभ्येवैतत्प्रीणाति तथो हाऽमोघाय देवतानां मनाᳬंस्युप सङ्गतानि भवन्ति तस्मान्मनोतायै हविषोऽनुवाच ऽआह ॥ १४ ॥ स हृदयस्यैवाऽग्रेऽवद्यति । तद्यन्मध्यतः सतो हृदयस्याऽग्रेऽवद्यति प्राणो वै हृदयमतो ह्ययमूर्ध्वः प्राणः सञ्चरति प्राणो वै पशुर्यावद्ध्येव प्राणेन प्राणिति तावत्पशुरथ यदाऽस्मात्प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तर्हि भूतोऽनर्थ्यः शेते ॥ १५ ॥ *हृदयमु वै पशुः । तदस्याऽऽत्मन ऽएवाऽग्रेऽवद्यति तस्माद्यदि किञ्चिदवदानं हीयेत न तदाद्रियेत सर्वस्य हैवाऽस्य तत्पशोरवत्तं भवति यद्धृदयस्याऽग्रेऽवद्यति तस्माद्धमध्यतः सतो हृदयस्यैवाऽग्रेऽवद्यत्यथ यथापूर्वम् ॥ १६ ॥ अथ जिह्वायै । सा हीयं पूर्वार्द्धात्प्रतिष्ठरयथ वक्षसस्तद्धि ततोऽथैकचरस्य दोष्णोऽथ पार्श्वयोरथ तनिम्नोऽथ व्रक्क्योः ॥ १७ ॥ गुदं त्रेधा करोति । स्थविमोपयड्भ्यो मध्यं जुह्वां द्वेधा कृत्वाऽवद्यत्यणिम त्र्यङ्गेष्वथैकचरायै श्रोणेरेतावन्नु जुह्वामवद्यति ॥ १८ ॥ अथोपभृति । त्र्यङ्गयस्य दोष्णो गुदं द्वेधा कृत्वाऽवद्यति त्र्यङ्ग्यायै श्रोणेरथ हिरण्यशकलाववदधात्यथोपरिष्टादाज्यस्याऽभिघारयति ॥ १९ ॥ †अथ वसाहोमं गृह्णाति । 'रेडसी'ति लेलयेव हि यूस्तस्मादाह रेडसीत्य-

---

* का० श्रौ० सू० ६, ७, ६,७ ।

† का० श्रौ० सू० ६. ८. ११; 'मांसपाकभाण्डे स्थितः स्नेहात्मको द्रवविशेषो 'वसा' इत्युच्यते' ।

(१) शु० सं० अ० ६ क० १८ ।

'अग्निष्ट्वा श्रीणात्वि'त्यग्निर्ह्येतच्छ्रपयति तस्मादाहाऽग्निष्ट्वा श्रीणात्वि'त्यापस्त्वा समरिणन्नि'त्यापो ह्येतमङ्गेभ्यो रसᳪं सम्भरन्ति तस्मादाहाऽऽपस्त्वा समरिणन्निति ॥ २० ॥ 'वातस्य त्वा ध्राज्या' ऽइति । अन्तरिक्षं वा ऽअयमनुपवते योऽयं पवतेऽन्तरिक्षाय वै गृह्णाति तस्मादाह वातस्य त्वा ध्राज्या ऽइति ॥ २१ ॥ 'पूष्णो रᳪंह्या' ऽइति । एष वै पूष्णोरᳪंहिरेतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्म्मादाह पूष्णो रᳪंह्या-ऽइति ॥ २२ ॥ 'ऊष्मणो व्यथिषदि'ति । एष वा ऽऊष्मै-तस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्म्मादाहोष्मणो व्यथिषदित्यथो-परिष्टाद् द्विराज्यस्याऽभिघारयति ॥ २३ ॥ * अथ पार्श्वेन वाऽसिना वा प्रयौति। 'प्रयुतं द्वेष' ऽइति तन्नाष्ट्रा ऽएवैत-द्रक्षाᳪंस्यतोऽपहन्ति ॥ २४ ॥ अथ † यद्यूष् परिशिष्यते । तत्समवत्तधान्यामानयति तद्धृदयं प्राऽस्यति जिह्वां वक्ष-स्तनिमम्मतस्ने वनिष्ठुमथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याऽभिघारयति ॥ २५ ॥ तद्यद्धिरण्ण्यशकलावभितो भवतः । घ्नन्तिवा-ऽएतत्पशुं यदग्नौ जुह्वत्यमृतमायुर्हिरण्ण्यं तदमृत ऽआयुषि प्रतितिष्ठति तथाऽत ऽउदेति तथा सञ्जीवति तस्म्माद्धि-रण्ण्यशकलावभितो भवतः ॥२६॥ अथ यदक्ष्णयाऽवद्यति । सव्व्यस्य च दोष्णो दक्षिणायाश्च श्रोणेर्दक्षिणस्य च

---

* अत्र शतम् २१०० ॥

† 'यूष् शब्देन मांसेन सह पक्व जलमुच्यते' (तै० स० सा० भा० १ ३ १०)

(१) शु० स० अ० ६ क० १८। (२) शु० स० अ० ६ क० १८। (३) शु० स० अ० ६ क० १८। (४) शु० स० अ० ६ क० १८। (५) शु० स० अ० ६ क० १८। (६) शु० स० अ० ६ क० १८।

दोष्णः सव्व्यायाद्द्वे श्रोणेस्तस्मादयं पशुरक्षणया पद्वो हरत्यथ यत्सम्म्यगवद्येत्समीचो हैवाऽयं पशुः पद्वो हरेत्तस्मादक्षणयाऽवद्यत्यथ यन्न शीर्ष्णोऽवद्यति नाऽंसयोर्नाऽनूकस्य नाऽपरसक्थयोः ॥ २७ ॥ असुरा ह वा ऽअग्रे पशुमालेभिरे। तद्देवा भीषा नोपाऽवेयुस्ताऽन्हेयं पृथिव्युवाचैतदाद्रिवमहं व ऽएतस्याऽध्यक्षा भविष्यामि यथा यथैतऽएतेन चरिष्यन्तीति ॥ २८ ॥ सा होवाच । अन्यतरामेवाऽऽहुतिमहौपुरन्यतरां पर्य्यशिषन्निति स यां पर्य्यशिषँस्तानीमान्यवदानानि ततो देवाः स्विष्टकृते त्र्यङ्गाण्युपाऽऽभजँस्तस्मात्त्र्यङ्गाण्यथाऽसुरा ऽअवाद्यञ्छीर्ष्णोऽंसयोरनूकस्याऽपरसक्थयोस्तस्मात्तेषां नाऽवद्येदन्वेव त्वष्टाऽनूकमव्यवमत्तस्मादनूकस्य नाऽवद्येदथाऽऽहाऽग्नीषोमाभ्यां * छागस्य हविषोऽनुब्रूहीत्याश्राव्याऽऽहाऽग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः प्रेष्येति न प्रस्थितमित्याह प्रसुते प्रस्थितमिति ॥२९॥ अन्तरेणाऽर्द्धर्चौ याज्यायै वसाहोमं जुहोति । इतो वा ऽअयमूर्द्ध्वो मेध ऽउत्थितो यमस्या ऽइमाः रसं प्रजा ऽउपजीवन्त्यर्वाचीनं दिवो रसो वै वसाहोमो रसो मेधो रसेनैवैतद्रसं तीव्रीकरोति तस्मादयः रसोऽद्यमानो न क्षीयते ॥ ३० ॥ तदन्तरेण । अर्द्धर्चौ याज्यायै वसाहोमं जुहोतीयं वा ऽअर्द्धर्चोऽसौ द्यौरर्द्धर्चोऽन्तरा वै द्यावापृथिवी ऽअन्तरिक्षमन्तरिक्षाय वै जुहोति तस्मादन्त-

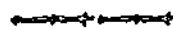
* का० श्रौ० सू० ६ ८ १३-१५ ।

रेणाऽर्द्धर्चौ याज्यायै वसाहोमं जुहोति ॥३१॥ * स जुहोति। 'घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबताऽन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहे'त्येतेन वैश्वदेवेन यजुषा जुहोति वैश्वदेवं वा ऽअन्तरिक्षं तद्यदेनेनेमाः प्रजाः प्राणत्यश्चो† दनत्यश्चाऽन्तरिक्षमनुचरन्ति तेन वैश्वदेवं वषट्कृते जुहोति यानि जुह्वामवदानानि भवन्ति ॥ ३२ ॥ अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपघ्नन्नाह । ‡ वनस्पतयेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याऽऽह वनस्पतये प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति तद्यद्वनस्पतये जुहोत्येतमेवैतद्वज्रं यूपं भागिनं करोति सोमो वै वनस्पतिः पशुमेवैतत्सोमं करोति तद्यदन्तरेणोभेऽआहुती जुहोति तथोभयं व्याप्नोति तस्मादन्तरेणोभेऽआहुती जुहोति ॥ ३३ ॥ अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति। तानि समानयमान ऽआहाऽग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याऽऽहाऽग्नये स्विष्टकृते प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति ॥ ३४ ॥ अथ यद्वसाहोमस्य परिशिष्यते। ‡‡ तेन दिशो व्याघारयति 'दिशः प्रदिश ऽआदिशो विदिश ऽउद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहे'ति रसो वै वसाहोमः सर्वास्वेवैतद्दिक्षु रसन्दधाति तस्मादयं दिशि-दिशि रसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥ अथ पशुः सम्मृशति। एतर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽथ यत्पुरा

* का० श्रौ० सू० ६ ८ १६।
† उदानत्यै' इति 'ग च' पुस्तकयो ।
‡ का० श्रौ० सू० ६. ८ १७।
‡‡ का० श्रौ० सू० ६ ८ १९, २०।
(१) उ० स० अ० ६ क० १९। (२) उ० स० अ० ६ क० १९।

सम्मृशति य ऽइम ऽउपतिष्ठन्ते ते विमथिष्यन्त ऽइति शङ्कमानो यद्यु विमाथान्न शङ्केताऽत्रैव सम्मृशेत् ॥ ३६ ॥ * 'ऐन्द्रः प्राणः । अङ्गे ऽअङ्गे निदीध्यदैन्द्र ऽउदानो ऽअङ्गे-ऽअङ्गे निधीत' ऽइति यदङ्गशो विकृत्तो भवति तत्प्राणोदानाभ्यार्थं सन्दधाति 'देवं त्वष्टर्भूरि ते सहसमेतु सलक्ष्मा यद्विपुरूपं भवाती'ति कृत्स्नवृतमेवैतत्करोति 'देवत्रा यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्त्वि'ति तद्यत्रैनमहौषीत्तदेनं कृत्स्नं कृत्वाऽनुसमस्यति सोऽस्यकृत्स्नोऽमुष्मिँल्लोक ऽआत्मा भवति ॥ ३७ ॥ (C)

अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[उपयड्डोमः]

त्रीणि ह वै पशोरेकादशानि । एकादश प्रयाजाऽएकादशाऽनुयाजा ऽएकादशोपयजो दश पाण्या ऽअङ्गुल्यो दश पाद्या दश प्राणाः प्राण ऽउदानो व्यान ऽइत्ये तावान्वै पुरुषो यः पराद्धर्यः पशूनां यः सर्वेऽनुपशवः ॥ १ ॥ तदाहुः । किन्तद्यज्ञे क्रियते येन प्राणः सर्वेभ्योऽ-

* का० श्रौ० सू० ६ ९ १।

(१) शु० स० अ० ६ क० १०। (२) शु० सं० अ० ६ क० २०। (३) शु० सं० अ० ६ क० २०।

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—

का० श० ४ ८, ३, मै० स० ३ १० २, ३, तै० सं० १० ११।

ङ्गेभ्यः शिव ऽइति ॥ २ ॥ यदेव गुदं त्रेधा करोति । प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङाततस्तमयं प्राणोऽनुसञ्चरति ॥ ३ ॥ स यदेव गुदं त्रेधा करोति। तृतीयमुपयड्भ्यस्तृतीयं जुह्वां तृतीयमुपभृति तेन प्राणः सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः शिवः ॥ ४ ॥ स ह त्वेव पशुमालभेत । य ऽएनं मेधमुपनयेद्यदि कृशः स्याद्यदुदर्य्यस्य मेदसः परिशिष्येत तद्गुदे न्यृपेत्प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङाततस्तमयं प्राणोऽनुसञ्चरति प्राणो वै पशुर्य्यावद्ध्येव प्राणेन प्राणिति तावत्पशुरथ यदाऽस्मात्प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तर्हि भूतोऽनर्थ्यः शेते ॥ ५ ॥ गुदो वै पशुः । मेदो वै मेधस्तदेनं मेधमुपनयति यद्यु ऽअहसलो भवति स्वयमुपेत ऽएव तर्हि मेधं भवति ॥ ६ ॥ अथ पृषदाज्यं गृह्णाति । द्वयं वा ऽइदः सर्प्पिश्चैव दधि च द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ ७ ॥ तेनाऽनुयाजेषु चरति । पशवो वा ऽअनुयाजाः पयः पृषदाज्यं तत्पशुष्वेवैतत्पयो दधाति तदिदं पशुषु पयो हितं प्राणो हि पृषदाज्यमन्नः हि पृषदाज्यमन्नः हि प्राणः ॥ ८ ॥ तेन पुरस्तादनुयाजेषु चरति । स योऽयं पुरस्तात्प्राणस्तमेवैतद्दधाति तेन पश्चादुपयजति स योऽयं पश्चात्प्राणस्तमेवैतद्दधाति ताविमा ऽउभयतः प्राणौ हितौ यश्चाऽयमुपरिष्टाद्यश्चाऽधस्तात् ॥ ९ ॥ तद्वा ऽएतद्वेको द्वाभ्यां वषट्करोति । अद्धर्य्युश्चैव च यश्चैष ऽउपयजत्यथ यद्यजन्तमुपयजति तस्मादुपयजो नामाऽथ यदुपयजति प्रैवैतज्जनयति पश्चाद्ध्युपयजति पश्चाद्धि योपाये प्रजाः

प्रजायन्ते ॥ १० ॥ * स ऽउपयजति। 'समुद्रं गच्छ स्वाहे' त्यापो वै समुद्र ऽआपो रेतो रेत ऽएवैतत्सिञ्चति ॥ ११ ॥ 'अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहे'ति । अन्तरिक्षं वा ऽअनुप्रजाः प्रजायन्तेऽन्तरिक्षमेवैतदनु प्रजनयति ॥ १२ ॥ 'देवꣳ सवितारं गच्छ स्वाहे'ति । सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत ऽएवैतत्प्रजनयति ॥ १३ ॥ 'मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहे'ति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ प्राणोदानावेवैतत्प्रजासु दधाति ॥ १४ ॥ 'अहोरात्रे गच्छ स्वाहे'ति । अहोरात्रे वा ऽअनुप्रजाः प्रजायन्तेऽहोरात्रे ऽएवैतदनु प्रजनयति ॥ १५ ॥ 'छन्दाꣳसि गच्छ स्वाहे'ति। सप्त वै छन्दाꣳसि सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्यास्तानेवैतदुभयान्प्रजनयति ॥ १६ ॥ 'द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहे'ति । प्रजापतिर्वै प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां पर्यगृह्णात्ता ऽइमा द्यावापृथिवीभ्यां परिगृहीतास्तथो ऽएवैष ऽएतत्प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति ॥१७॥ † अथाऽत्युपयजति। स यन्नाऽत्युपयजेद्यावत्यो हैवाऽग्रे प्रजाः सृष्टास्तावत्यो हैव स्युर्न

* 'प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छेदमनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम्' (का० श्रौ० सू० ६ ९ १०)।

† "अत्युपयाजनामकाश्चत्वार उपयागा सप्तकानामनन्तरमाधिक्येन यष्टव्या" (सा० भा०)।

(१) शु० स० अ० ६ क० २१। (२) शु० स० अ० ६ क० २१। (३) शु० सं० अ० ६ क० २१। (४) शु० स० अ० ६ क० २१। (५) शु० स० अ० ६ क० २१। (६) शु० स० अ० ६ क० २१ । (७) शु० सं० अ० ६ क० २१।

प्प्रजायेरन्नथ यदत्युपयजति प्प्रैवैतज्जनयति तस्मादिमाः प्प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते ॥ १८ ॥ (D)

अष्टमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥
कण्डिकासंख्या ॥ ११२ ॥

सोऽत्युपयजति । 'यज्ञं गच्छ स्वाहे'त्यापो वै यज्ञऽआपो रेतो रेत ऽएवैतत्सिञ्चति ॥ १ ॥ 'सोमं गच्छ स्वाहे'ति । रेतो वै सोमो रेत ऽएवैतत्सिञ्चति ॥ २ ॥ 'दिव्यं नभो गच्छ स्वाहे'ति । आपो वै दिव्यं नभ ऽआपो रेतो रेत ऽएवैतत्सिञ्चति ॥ ३ ॥ 'अग्निं * वैश्वानरं गच्छ स्वाहे'ति । इयं वै पृथिव्यग्निर्वैश्वानरः सेयं प्रतिष्ठेमामेवैतत्प्रतिष्ठामभिप्प्रजनयति ॥४॥ †अथ मुखं विमृष्टे । 'मनो मे हार्दि यच्छे'ति तथो होपयष्टाऽऽत्मानं नाऽनुप्प्रवृणक्ति ॥ ५ ॥ ‡अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति । जघनार्द्धो वै जाघनी जघनार्द्धाद्धि योषायै प्प्रजाः प्प्रजायन्ते तत्प्प्रैवैतज्जनयति यज्जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति ॥ ६ ॥ अन्तरतो

(D) एतद् ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ४. ८; तै० सं० ६. ३. ११, ४. १. १, १. ३. १, ११; मै० सं० ३. १०७ ।

(१) शु० सं० अ० ६ क० २१ । (२) शु० सं० अ० ६. क० २१ । (३) शु० सं० अ० ६. क० २१ । (४) शु० सं० अ० ६ क० २१ । (५) शु० सं० अ० ६ क० २१ ।

* वैश्वानरः कस्मात् ? विश्वान्नरान्नयति, विश्व एनं नरा नयन्तीति वा, अपिवा विश्वानर एव स्यात्, प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि, तस्य वैश्वानरः (निरु० ७. ६. २०)।

† का० श्रौ० सू० ६. ९. ११ ।

‡ का० श्रौ० सू० ६. ९. १२ ।

देवानां पत्नीभ्यो ऽवद्यति । अन्तरतो वै योषायै प्रजाः प्रजायन्त ऽउपरिष्टादग्नये गृहपतय ऽउपरिष्टाद्वै वृषा योषामधिद्रवति ॥ ७ ॥ *अथ हृदयशूलेनाऽवभृथं यन्ति । पशोर्ह वा ऽआलभ्यमानस्य हृदयꣳ शुक्समभ्यवैति हृदयाद्धृदयशूलमथ यच्छृतस्य परितृन्दन्ति तदलंशुपं तस्मादु परितृंद्यैव †शूलाकुर्यात्तत्रिꣳ प्रच्युते पशौ हृदयं प्रवृह्योत्तमं प्रत्यवदधाति ॥ ८ ॥ अथ हृदयशूलं प्रयच्छति । तन्न पृथिव्यां परास्येन्नाऽप्सु स यत्पृथिव्यां परास्येदोषधीश्च वनस्पतींश्चैषा शुक्प्रविशेद्यदप्सु परास्येदप ऽएषा शुक् प्रविशेत्तस्मान्न पृथिव्यां नाऽप्सु ॥ ९ ॥ अप ऽएवाऽभ्यवेत्य । ‡यत्र शुष्कस्य चाऽऽर्द्रस्य च सन्धिꣳ स्यात्तदुपगूहेद्यद्यु ऽअभ्यवायनाय ग्लायेदुग्रेण यूपमुदपात्रं निनीय यत्र शुष्कस्य चाऽऽर्द्रस्य च संन्धिर्भवति तदुपगूहति 'माऽपो मौषधीर्हिꣳसीरि'ति तथा नाऽपो नौषधीर्हिनस्ति 'धाम्नो-धाम्नो राजँस्ततो वरुण नो मुञ्च । यदाहुरघ्न्या ऽइति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्चे'ति तदेनꣳ सर्वस्माद्वरुणपाशात्सर्वस्माद्वरुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ १० ॥ अथाऽभिमन्त्रयते । 'सुमित्रिया न ऽआप ऽओषधयꣳ सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म'

---

* का० श्रौ० सू० ६ १० १ ।

† 'शूलात्पाके' (पा० सू० ५ ४. ६५) इति डाजन्त ।

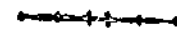
‡ का० श्रौ० सू० ६ १० ३ ।

(१) यु० सं० अ० ६ क० २२ । (२) शु० सं० अ० ६ क० २२ । (३) शु० सं० अ० ६ क० २२ ।

ऽइति यत्र वा ऽएतेन प्रचरन्त्यापश्च ह वा ऽअस्मात्ताव-द्दोषधयश्चाऽपक्रम्येव तिष्ठन्ति तदु ताभिर्मित्रधेयं कुरुते तथो हैनं ताः पुनः प्रविशन्त्येषो तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते स वै नाऽग्नीषोमीयस्य पशोः करोति नाऽऽग्नेयस्य वशाया-ऽएवाऽनूबन्ध्यायै ताꣳ हि सर्वोऽनु यज्ञः सन्तिष्ठत ऽएतदु हाऽस्या*ऽग्नीषोमीयस्य च पशोराग्नेयस्य च हृदयशूलेन चरितं भवति यद्वशायाश्चरन्ति ॥ ११ ॥ (E)

अष्टमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[पश्वेकादशिनी]

प्रजापतिर्वै प्रजाः ससृजानो रिरिचान ऽइवाऽमन्यत। तस्मात्पराच्यः प्रजा ऽआसुर्नास्य प्रजाः श्रियेऽन्ना-द्याय तस्थिरे ॥ १ ॥ स †ऽऐक्षताऽरिक्ष्यहम्। ‡यस्मा ऽउ कामायाऽसृक्षि न मे स कामः समार्द्धि पराच्यो मत्प्रजा-ऽअभूवन्न मे प्रजाः श्रियेऽन्नाद्यायाऽस्थिषतेति ॥ २ ॥ स-ऽऐक्षत प्रजापतिः। कथं नु पुनरात्मानमाप्याययेयोप मा प्रजाः समावर्त्तेरँस्तिष्ठेरन्मे प्रजाः श्रियेऽन्नाद्यायेति ॥३॥ सोऽर्चञ्छ्राम्यँश्चचार प्रजाकामः। स ऽएतामेकादशि-

(E) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श्रौ० ४ ८. ४, तै० सं० ६ ४ ११, मै० सं० ३ १०. ७।

* 'अग्नीषोमीयस्य पशो' इति पाठ 'ख' पुस्तके।

† 'ऐक्षत' इति 'च' पुस्तके।

‡ 'अस्मा ऽउ' इति पाठ 'ग च' पुस्तकयो।

नीमपश्यत्स ऽएकादशिन्न्येष्ट्वा प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्प्याययत्तोपैनं प्रजाः समावर्त्तन्ताऽतिष्ठन्ताऽस्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स वसीयानेवेष्ट्वाऽभवत् ॥ ४ ॥ तस्मै कमेकादशिन्न्या यजेत। एवꣳ हैव प्रजया पशुभिराप्प्यायत ऽउपैनं प्रजाः समावर्त्तन्ते तिष्ठन्तेऽस्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स वसीयानेवेष्ट्वा भवत्येतस्मै कमेकादशिन्न्या यजते ॥ ५ ॥ स ऽआग्नेयं प्रथमं पशुमालभते। * अग्निर्वै देवतानां मुखं प्रजनयिता स प्रजापतिः स ऽउ ऽएव यजमानस्तस्मादाग्नेयो भवति ॥ ६ ॥ अथ सारस्वतम्। वाग्वै सरस्वती वाचैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्प्यायायत वागेनमुपसमावर्त्तत वाचमनुकामात्मनोऽकुरुत वाचो ऽएवैष ऽएतदाप्प्यायते वागेनमुपसमावर्त्तते वाचमनुकामात्मनः कुरुते ॥ ७ ॥ अथ सौम्यम्। अन्नं वै सोमोऽन्नेनैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्प्यायत्ताऽन्नमेनमुपसमावर्त्तताऽन्नमनुकमात्मनोऽकुरुतान्नेनो ऽएवैष ऽएतदाप्प्यायतेऽन्नमेनमुपसमावर्त्ततेऽन्नमनुकमात्मनः कुरुते ॥ ८ ॥ † तद्यत्सारस्वतमनु भवति। वाग्वै सरस्वत्यन्नꣳ सोमस्तस्माद्यो वाचा प्रसाम्म्यन्नादो हैव भवति ॥ ९ ॥ अथ पौष्णम्। पशवो वै पूषा पशुभिरेव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्प्यायत पशव ऽएनमुपसमावर्त्तन्त पशूननुकामात्मनोऽकुरुत पशुभिर्वैवैष ऽएतदा-

* 'अग्निर्वै देवानामवमः' ऐ० ब्रा० १. १. १; 'अग्निमुखा वै देवाः' इति ता० ब्रा० २५. १५. ४।

† का० श्रौ० सू० ८. ८. २५।

प्प्यायते पशव ऽएनमुपसमावर्त्तन्ते पशूननुकानात्मनः कुरुते ॥ १० ॥ अथ वार्हस्पत्यम् । ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैतत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत ब्रह्मैनमुपसमावर्त्तत ब्रह्माऽनुकमात्मनोऽकुरुत ब्रह्मणो ऽएवैष ऽएतदाप्यायते ब्रह्मैनमुपसमावर्त्तते ब्रह्माऽनुकमात्मनः कुरुते ॥ ११ ॥ तद्यत्पौष्णमनु भवति । पशवो वै पूषा ब्रह्म बृहस्पतिस्तस्माद् ब्राह्मणः पशूनभिधृष्णुतमः पुरोहिता ह्यस्य भवन्ति मुख ऽआहिता*स्तस्माद् तत्सर्वं दत्वाऽजिनवासी चरति ॥ १२ ॥ अथ† वैश्वदेवः । सर्वं वै विश्वे देवाः सर्वेणैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत सर्वमेनमुपसमावर्त्तत सर्वमनुकमात्मनोऽकुरुत सर्वेणो ऽएवैष ऽएतदाप्यायते सर्वमेनमुपसमावर्त्तते सर्वमनुकमात्मनः कुरुते ॥ १३ ॥ तद्यद् वार्हस्पत्यमनु भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः सर्वमिदं विश्वे देवा ऽअस्यैवैतत्सर्वस्य ब्रह्म मुखं करोति तस्मादस्य सर्वस्य ब्राह्मणो मुखम् ॥ १४ ॥ अथैन्द्रम् । इन्द्रियं वै वीर्य्यमिन्द्र ऽइन्द्रियेणैव तद्वीर्य्येण प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययतेन्द्रियमेनं वीर्य्यमुपसमावर्त्ततेन्द्रियं वीर्य्यमनुकमात्मनोऽकुरुतेन्द्रियेणो ऽएवैष ऽएतद्वीर्य्येणाऽऽप्यायत ऽइन्द्रियमेनं वीर्य्यमुपसमावर्त्तत ऽइन्द्रियं वीर्य्यमनुकमात्मनः कुरुते ॥ १५ ॥ तद्वैश्वदेवमनु भवति । क्षत्रं वाऽइन्द्रो विशो विश्वे देवा ऽअन्नाद्यमेवाऽस्मा ऽएतत्पुरस्तात्करोति ॥ १६ ॥ अथ मारुतम् । विशो वै मरुतो भूमो वै

* 'तस्मादुत सर्व्वम्' इति 'क' पुस्तके ।
† 'वैश्वदेवम्' इति 'ख' पुस्तके ।

विड् भूम्नैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत भूमैनमुपसमावर्त्तत भूमानमनुकमात्मनोऽकुरुत भूम्नोऽएवैष ऽएतदाप्यायते भूमैनमुपसमावर्त्तते भूमानमनुकमात्मनः कुरुते॥ १७॥ तद्यदैन्द्रमनु भवति। क्षत्रं वा ऽइन्द्रो विशो विश्वे देवा विशो वै मरुतो विशैवैतत्क्षत्रं परिवृढ इति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृढम् ॥ १८॥ अथैन्द्राग्नम्। तेजो वा ऽअग्निरिन्द्रियं वीर्य्यमिन्द्रऽउभाभ्यामेव तद्वीर्य्याभ्यां प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययतोभे ऽएनं वीर्य्ये ऽउपसमावर्त्तेतामुभे वीर्य्ये ऽअनुकेऽआत्मनोऽकुरुतोभाभ्यामेवैष ऽएतद्वीर्य्याभ्यामाप्यायतऽउभे ऽएनं वीर्य्ये ऽउपसमावर्त्तेते ऽउभे वीर्य्ये ऽअनुकेऽआत्मनः कुरुते ॥ १९॥ अथ *सावित्रः। सविता वै देवानां प्रसविता तथो हाऽस्मा ऽएते सवितृप्रसूताऽएव सर्वे कामाः समृध्यन्ते ॥ २०॥ अथ वारुणमन्ततऽआलभते। तदेनः सर्वस्माद्वरुणपाशात्सर्वस्माद्वरुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ २१॥ तस्माद्यदि † यूपैकादशिनी स्यात्। आग्नेयमेवाऽग्निष्ठे नियुञ्ज्यादथेतरान्व्युपनयेयुर्य्यथापूर्वम् ॥ २२॥ ‡ यद्यु पश्वेकादशिनी स्यात्। आग्नेयमेव यूपऽआलभेरन्नथेतरान्यथापूर्वम् ॥ २३॥ तान्यत्रोदीचो नयन्ति। आग्नेयमेव प्रथमं नयन्त्यथेतरान्यथापूर्वम् ॥२४॥

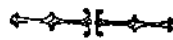
* 'सावित्रम्' इति पाठ 'ख' पुस्तके।

† का० श्रौ० सू० ८. ८. २९।

‡ का० श्रौ० सू० ८. ८. २८।

तान्यत्र निविध्यन्ति । आग्नेयमेव प्प्रथमं दक्षिणार्द्ध्यं निविध्यन्त्यथेतरानुदीचोऽतिनीय यथापूर्वम् ॥ २५ ॥ तेषां यत्र वपाभिः प्प्रचरन्ति । आग्नेयस्यैव प्प्रथमस्य वपया प्प्रचरन्त्यथेतरेषां यथापूर्वम् ॥ २६ ॥ तैर्य्यत्र प्प्रचरन्ति । आग्नेयेनैव प्प्रथमेन प्प्रचरन्त्यथेतरैर्य्यथापूर्वम् ॥ २७ ॥ (A)

नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[*वसतीवरीग्रहणविधिः]

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रसो द्रुत्वाऽपः प्प्रविवेश तेनैवैतद्रसेनाऽऽपः स्यन्दन्ते तमेवैतद्रसꣳ स्यन्दमानं मन्यन्ते ॥ १ ॥ स यद्वसतीवरीर्ग्गृह्णाति । तमेवैतद्रसमाहृत्य यज्ञे दधाति रसवन्तं यज्ञं करोति तस्माद्वसतीवरीर्ग्गृह्णाति ॥ २ ॥ ता वै सर्वेषु सवनेषु विभजति । सर्वेष्वेवैतत्सवनेषु रसं दधाति सर्वाणि सवनानि रसवन्ति करोति तस्मात्सर्वेषु सवनेषु विभजति ॥ ३ ॥ ता वै स्यन्दमानानां गृह्णीयात् । ऐद्धि स यज्ञस्य रसस्तस्मात्स्यन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ४ ॥ गोपीथाय वा ऽएता गृह्यन्ते । सर्वं वा ऽइदमन्यदिलयति यदिदं किञ्चाऽपि योऽयं पवतेऽथैता ऽएव नेलयन्ति तस्मात्स्यन्दमानानां गृह्णीयात् ॥५॥

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ४. ५. १; मै० सं० ४. ५. १, १, तै० सं० ६. ६. ५ ।

* "अभिषुतस्य सोमस्य वर्द्धनार्थं या आपः सोमरसेन सह संसृज्यन्ते ता वसतीवर्य उच्यन्ते" का० श्रौ० सू० वृ० (८. ९. ६) ।

* दिवा गृह्णीयात् । पश्यन्न्यज्ञस्य रसं गृह्णानीति तस्माद्दिवा गृह्णीयादेतस्मै वै गृह्णाति य ऽएष तपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवास्तस्माद्दिवा गृह्णीयाद्दिवेव वा ऽएष तस्माद्धैव दिवा गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

एतद्ध वै विश्वे देवाः । यजमानस्य गृहानागच्छन्ति स यः पुराऽऽदित्यस्याऽस्तमयाद्वसतीवरीर्गृह्णाति यथा श्रेयस्याऽऽगमिष्यत्यावसथेनोपक्लृप्तेनोपासीतैवं तत्त ऽएतद्धविः प्रविशन्ति त ऽएतासु वसतीवरीषूपवसन्ति स ऽउपवसथः ॥ ७ ॥

स यस्या गृहीता ऽअभ्यस्तमियात् । तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते यदि पुरेजानः स्यान्निनाह्याद् गृह्णीयाद्दिवा हि तस्य ताः पुरा गृहीता भवन्ति यद्यु † ऽअनीजानः स्याद्य ऽएनमीजान ऽउपाऽवसितो वा पर्य्यवसितो वा स्यात्तस्य निनाह्याद्गृह्णीयाद्दिवा हि तस्य ताः पुरा गृहीता भवन्ति ॥८॥

यद्यु ऽएतदुभयं न विन्देत् । उल्कुषीमेवाऽऽदायोपपरेयात्तामुपर्य्युपरि धारयन् गृह्णीयाद्धिरण्यं वोपर्य्युपरि धारयन् गृह्णीयात्तदेतस्य रूपं क्रियते य ऽएष तपति ॥ ९ ॥

‡ अथाऽतो गृह्णात्येव । 'हविष्मतीरिमा ऽआप' ऽइति यज्ञस्य ह्यासु रसः प्राऽऽविशत्तस्मादाह हविष्मतीरिमा ऽआप ऽइति 'हविष्माँ२ ऽआविवासती'ति हविष्मान्ह्येना यजमान-

* का० श्रौ० सू० ८. ९. ६ ।

† का० श्रौ० सू० ८. ९. ७, ८, 'ब्राह्मणो यद्दुपानी तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात्' इति श्रुत्यन्तरम् (तै० सं० ६. ४. २. ३) ।

‡ का० श्रौ० सू० ८. ९. ९ ।

(१) शु० सं० अ० ६ क० २३ । (२) शु० सं० अ० ६ क० २३ ।

ऽआविवासति तस्मादाह हविष्माँ३ ऽआविवासतीति ॥१०॥ 'हविष्मान्देवो ऽअद्धर' ऽइति। अद्धरो वै यज्ञस्तद्यस्मै यज्ञाय गृह्णाति तꣳ हविष्मन्तं करोति तस्मादाह हविष्मान्देवो ऽअद्धर ऽइति ॥ ११ ॥ 'हविष्माँ३ ऽअस्तु सूर्य' ऽइति। एतस्मै वै गृह्णाति य ऽएष तपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवास्तस्मादाह हविष्माँ३ ऽअस्तु सूर्य ऽइति ॥ १२ ॥ ता ऽआहृत्य जघनेन * गार्हपत्यꣳ सादयति। 'अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामी'त्यग्नेर्वोऽनार्त्तगृहस्य सदसि सादयामीत्येवैतदाहाऽथ यदाग्नीषोमीयꣳ पशुꣳ सन्तिष्ठतेऽथ परिहरति व्युत्क्रामतेत्याहाऽग्रेण हविर्धाने यजमान ऽआस्ते ताऽआदत्ते ॥ १३ ॥ स † दक्षिणेन निष्क्रामति। ता दक्षिणायाꣳ श्रोणौ सादयती'न्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थे'ति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णातीन्द्राग्नी हि विश्वे देवास्ताꣳ पुनराहृत्याऽग्रेण पत्नीꣳ सादयति स जघनेन पत्नीं पर्य्येत्य ता ऽआदत्ते ॥ १४ ॥ ‡ स ऽउत्तरेण निष्क्रामति। ता ऽउत्तरायाꣳ श्रोणौ सादयति 'मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थे'ति नैवꣳ सादयेदतिरिक्तमेतन्नैवꣳ सम्पत्सम्पद्यतऽइन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थेत्येव ब्रूयात्तदेवाऽनतिरिक्तं तथा

* का० श्रौ० सू० ८ ९ १०।

† का० श्रौ० सू० ८ ९ १६।

‡ का० श्रौ० सू० ८ ९ १९, २१।

(१) शु० सं० अ० ६ क० २३। (२) शु० सं० अ० ६ क० २३। (३) शु० सं० अ० ६ क० २४। (४) शु० सं० अ० ६ क० २४। (५) शु० अ० ६ क० २४।

सम्पत्सम्पद्यते ॥ १५ ॥ * गुप्त्यै वा ऽएताः परिह्रियन्ते । अग्निः पुरस्तादथैताः समन्तं पर्यङ्ग्यन्ते नाष्ट्रा रक्षाᳬसि स्यपघ्नन्त्यस्ता ऽआग्नीध्रे सादयति 'विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थे'ति तदासु विश्वान्देवान्त्संवेशयत्येते वै वसतां वरं तस्माद्वसतीवर्य्यो नाम वसताᳬ ह वै वरं भवति यऽएवमेतद्वेद ॥ १६ ॥ तानि वा ऽएतानि । सप्त यजूᳬषि भवन्ति । चतुर्भिर्गृह्णात्येकेन जघनेन गार्हपत्यᳬ सादयत्येकेन परिहरत्येकेनाऽऽग्नीध्रे तानि सप्त यत्र वै वाचः प्रजातानि च्छन्दाᳬसि सप्तपदा वै तेषां परार्ध्या शक्वर्य्येतामभिसम्पदं तस्मात्सप्त यजूᳬषि भवन्ति ॥१७॥

नवमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ (B)

[अथ सवनीयपशुप्रयोगः]

(तत्र सोमोपावहरणम्, सवनीयहविर्निर्वापादि)

† तान्त्सम्प्रबोधयन्ति । तेऽप ऽउपस्पृश्याऽऽग्नीध्रमुपसमायन्ति त ऽआज्यानि गृह्णते ‡ गृहीत्वाऽऽज्यान्यायन्त्यासाद्याऽऽज्यानि ॥ १ ॥ अथ राजानमुपाऽवहरति । इयं वै प्रतिष्ठा जनूरासां प्रजानामिमामेवैतत्प्रतिष्ठामभ्यु-

* का० श्रौ० सू० ८. ९. २३ ।

(B) एतद्ब्राह्मणगतविषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० सं० ४. ३. २, मै० सं० ४. ५. १, ३; तै० सं० ६. ४. २ ।

† का० श्रौ० सू० ९. १. १ ।

‡ का० श्रौ० सू० ९. १. २–४ ।

(१) शु० सं० अ० ६ क० २४ । (२) शु० सं० अ० ६ क० २४ ।

पाऽवहरति तमस्यै तनुते तमस्यै जनयति ॥ २ ॥ [अर्धप्रपाठकः ॥ ५७ ॥] अन्तरेणेपे ऽउपाऽवहरति । यज्ञो वाऽअनस्तन्न्वेव यज्ञान्न बहिर्द्धा करोति ग्रावसु सम्मुखेष्वाधि निदधाति क्षत्रं वै सोमो विशो ग्रावाणः क्षत्रमेवैतद्विश्यध्यूहति तद्यत्सम्मुखा भवन्ति विशमेवैतत्सम्मुखां क्षत्रियमव्भ्युविवादिनीं करोति तस्मात्सम्मुखा भवन्ति ॥ ३ ॥ * स ऽउपाऽवहरति । 'हृदे त्वा मनसे त्वेति' यजमानस्यैतत्कामायाऽऽह हृदयेन हि मनसा यजमानस्तं कामं कामयते यत्काम्म्या यजते तस्मादाह हृदे त्वा मनसे त्वेति ॥ ४ ॥ 'दिवे त्वा सूर्याय त्वे'ति । देवलोकाय त्वेत्येवैतदाह यदाह दिवे त्वेति सूर्याय त्वेति देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदा- 'होर्द्ध्वमिमध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यच्छे'त्यध्वरो वै यज्ञऽऊर्द्ध्वमिमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥ 'सोम राजन्विश्वास्त्वं प्रजा ऽउपाऽवरोहे'ति । तदेनमासां प्रजानामाधिपत्याय राज्यायोपाऽवहरति ॥ ६ ॥ अथाऽनुसृज्योपतिष्ठते । विश्वास्त्वां प्रजा ऽउपाऽवरोहन्त्विवत्ययथायथमिव वा ऽएतत्करोति यदाह विश्वास्त्वं प्रजा ऽउपावरोहेति क्षत्रं वै सोमस्तत्पापवस्यसं करोति तद्धेदमनु पापवस्यसं क्रियतेऽथाऽत्र यथायथं करोति यथापूर्वं यदाह 'विश्वास्त्वां प्रजा ऽउपाऽवरोहन्त्वि'ति तदेनमाभिः प्रजाभिः

* का० श्रौ० सू० ९. १ ५-७।

(१) शु० सं० अ० ६ क० २५। (२) शु० सं० अ० ६ क० २५। (३) शु० सं० अ० ६ क० २५। (४) शु० सं० अ० ६ क० २६। (५) शु० सं० अ० ६ क० २६।

प्रत्यवरोहयति तस्मादु क्षत्रियमायन्तमिमाः प्रजा विशः प्रत्यवरोहन्ति तमधस्तादुपाऽऽसत ऽउपसन्नो होता प्रातरनुवाकमनुवक्ष्यन्भवति ॥ ७ ॥ अथ * समिधमभ्यादधदाह । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति छन्दाᳩसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दाᳩस्यनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजैश्चरन्ति ॥ ८ ॥ तदु हैक ऽआहुः । देवेभ्योऽनुब्रूहीति तदु तथा न ब्रूयाच्छन्दाᳩसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दाᳩस्यनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजैश्चरन्ति तस्मादु ब्रूयाद्देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीत्येव ॥ ९ ॥ अथ यत्समिधमभ्यादधाति । छन्दाᳩस्येवैतत्समिन्धेऽथ यद्धोता प्रातरनुवाकमन्वाह च्छन्दाᳩस्येवैतत्पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति यातयामानि वै देवैश्छन्दाᳩसि च्छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकᳪ समाश्नुवत न वा ऽअत्र स्तुवते न शᳩसन्ति तच्छन्दाᳩस्येवैतत्पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते † तस्माद्धोता प्रातरनुवाकमन्वाह ॥ १० ॥ तदाहुः । कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर ऽइति ‡ जाग्रद्धैवाऽध्वर्युरुपाऽऽसीत स यन्निमिषति स हैवाऽस्य प्रतिगरस्तदु तथा न कुर्याद्यदि निद्रायादपि कामᳩ स्वप्यात्स

* का० श्रौ० सू० ९. १. १०. ११।

† का० श्रौ० सू० ९. १. १२।

‡ का० श्रौ० सू० ९. १. १३, १४।

यत्र होता प्रातरनुवाकं परिदधाति तत्प्रचरणीति स्रुग्भवति तस्यां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति ॥ ११ ॥ यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रसो द्रुत्वाऽपः प्रविवेश तमदः पूर्वेद्युर्वसतीवरीभिराहरत्यथ योऽत्र यज्ञस्य रसः परिशिष्टस्तमेवैतदच्छेति ॥ १२ ॥ * यद्वेवैतामाहुतिं जुहोति । एतमेवैतद्यज्ञस्य रसमभि प्रस्तृणीते तमारुन्धे याभ्य उ चैवैतां देवताभ्य आहुतिं जुहोति ता एवैतत्प्रीणाति ता अस्मै तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य रसꣳ सन्नमन्ति ॥ १३ ॥ † स जुहोति । 'श्रृणोत्वग्निः समिधा हवम्म' इति श्रृणोतु म इदमग्निरनु मे जानात्वित्येवैतदाह 'श्रृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीरि'ति श्रृण्वन्तु म इदमापोऽनु मे जानन्त्वित्येवैतदाह 'श्रोता ग्रावाणो विदुषो न यज्ञमि'ति श्रृण्वन्तु म इदं ग्रावाणोऽनु मे जानन्त्वित्येवैतदाह विदुषो न यज्ञमिति विद्वाꣳसो हि ग्रावाणः 'श्रृणोतु देवः सविता हवम्मे स्वाहे'ति श्रृणोतु म इदं देवः सविताऽनु मे जानात्वित्येवैतदाह सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूत एवैतद्यज्ञस्य रसमच्छैति ॥१४॥ ‡ अथाऽपरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । उदङ् प्रयन्नाहाऽप इष्य होतरित्यप इच्छ होतरित्येवैतदाह तद्य-

---

* 'ख पुस्तके यद्देवैताम्' इति ।

† का० श्रौ० सू० ९ ३ १ अत्र शतम् २२०० ।

‡ का० श्रौ० सू० ९ ३ ३ ।

(१) शु० सं० अ० ६ क० २६ । (२) शु० सं० अ० ६ क० २६ । (३) शु० सं० अ० ६ क० २६ । (४) शु० सं० अ० ६ क० २६ ।

दुतो होताऽश्वाहैतमेवैतद्यज्ञस्य रसमभिप्रस्तृणीते, तमा-रुन्ध ऽएताऽनु चैवैतदनुतिष्ठते नेदेनानन्तरा नाष्ट्रारक्षाꣳसि हिनसन्निति ॥ १५ ॥ अथ * सम्प्रेष्यति । मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहि नेष्टः पत्नीरुदानयैकधनिन ऽएताऽग्नी-च्चात्वाले वसतीवरीभिः प्रत्युपतिष्ठासै होतृचमसेन चेति सम्प्रैव ऽएवैषः ॥ १६ ॥ त ऽउदञ्चो निष्क्रामन्ति । जघनेन चात्वालमग्रेणाऽग्नीध्रꣳ स यस्यां ततो दिश्यापो भवन्ति तद्यन्ति ते वै सह पत्नीभिर्यन्ति तद्यत्सह पत्नी-भिर्यन्ति ॥ १७ ॥ यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रसो द्रुत्वाऽपः प्रविवेश तमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुः ॥ १८ ॥ ते ह देवा ऊचुः । इयमु न्वेवेहु नाष्ट्रा यदिमे गन्धर्वाः कथं न्विममभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रसमाहरेमेति ॥ १९ ॥ ते होचुः । योषित्कामा वै गन्धर्वाः सह पत्नी-भिरयाम ते पत्नीष्वेव गन्धर्वा गर्द्धिष्यन्त्यथैतमभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रसमाहरिष्याम ऽइति ॥ २० ॥ ते सह पत्नीभि-रीयुः । ते पत्नीष्वेव गन्धर्वा जगृधुरथैतमभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रसमाजहुः ॥ २१ ॥ तथो ऽएवैष ऽएतत् । सहैव पत्नीभिरेति ते पत्नीष्वेव गन्धर्वा गृध्यन्त्यथैतमभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रसमाहरति ॥ २२ ॥ सोऽपोऽभिजुहोति । एताꣳ ह वा ऽआहुतिꣳ हुतामेप यज्ञस्य रस ऽउपसमैति तां प्रत्युत्तिष्ठति तमेवैतदाविष्कृत्य गृह्णाति ॥ २३ ॥ † यद्वे-

* का० श्रौ सू० ९ ३ २ ।

† 'ग' पुस्तके 'यद्वेवैताम्' इति ।

वैतामाहुतिं जुहोति । एतमेवैतद्यज्ञस्य रसमभिप्रस्तृ-
णीते तमारुन्धे तमपो याचति याभ्य उ चैवैतां देव-
ताभ्य आहुतिं जुहोति ता एवैतत्प्रीणाति ता अस्मै
तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य रसꣳ सन्नमन्ति ॥ २४ ॥
* स जुहोति । 'देवीरापो[1] अपान्नपादि'ति देव्यो
ह्यापस्तस्मादाह देवीरापो अपान्नपादिति 'यो वै[2] ऊर्म्मि-
र्हविष्य' इति यो व ऊर्म्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदा'हेन्द्रियावा[3]-
न्मदिन्तम' इति वीर्य्यवानित्येवैतदाह यदाहेन्द्रियावानिति
मदिन्तम इति स्वादिष्ठ इत्येवैतदाह 'तन्देवेभ्यो देव-
त्रा दत्ते'त्येतदेना अयाचिष्ट यदाह तं देवेभ्यो देवत्रा
दत्तेति 'शुक्रपेभ्य[4]' इति सत्यं वै शुक्रꣳ सत्यपेभ्य-
इत्येवैतदाह 'येषां भाग[5] स्थ स्वाहे'ति तेषा मु ह्येष
भागः ॥ २५ ॥ अथ †मैत्रावरुणचमसेनैतामाहुतिमपप्लाव-
यति । 'कार्षिरसी[7]'ति यथा वा अङ्गारोऽग्निना प्सातः
स्यादेवमेषाऽऽहुतिरेतया देवतया प्साता भवति राजानं वा-
एताभिरद्भिरुपस्तृणन्भवति या एता मैत्रावरुणचमसे
वज्रो वा आज्यꣳ रेतः सोमो नेद्वज्रेणाऽऽज्येन रेतः
सोमꣳ हिनसानीति तस्माद्वा अपप्लावयति ॥ २६ ॥
अथ गृह्णाति । 'समुद्रस्य त्वाऽक्षित्या उन्नयामी'त्यापो

* का० श्रौ० सू० ९ ३ ४।

† का० श्रौ० सू० ९. ३ ५-८।

(१) शु० सं० अ० ६ क० २७। (२) शु० सं० अ० ६ क० २७। (३) शु० सं० अ० ६ क० २७। (४) शु० सं० अ० ६ क० २७। (५) शु० सं० अ० ६ क० २७। (६) शु० सं० अ० ६ क० २८। (७) शु० सं० अ० ६ क० २८। (८) शु० सं० अ० ६ क० २८।

वै समुद्रोऽप्स्वेवैतदुक्षितिं दधाति तस्मादाप ऽएतावति भोगे भुज्यमाने न क्षीयन्ते तदश्वेकधनानुन्नयन्ति तदनु पान्नेजनान् ॥ २७ ॥ तद्यन्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति। यत्र वै देवेभ्यो यज्ञोऽपाऽक्रामत्तमेतद्देवाः प्रैपैरेव प्रैषमैच्छन्पुरोरुग्भिः प्राऽरोचयन्निविद्भिर्न्यवेदयँस्तस्मान्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति ॥ २८ ॥ * त ऽआयन्ति। प्रत्युपतिष्ठतेऽग्नीच्चात्वाले वसतीवरीभिश्च होतृचमसेन च स ऽउपर्युपरि चात्वालꣳ सꣳस्पर्शयति वसतीवरीश्च मैत्रवरुण चमसञ्च 'समापो ऽअद्भिरग्मत समोषधीभिरोषधीरि'ति यश्चाऽसौ पूर्वेद्युराहृतो यज्ञस्य रसो यश्चाऽयाऽऽहृतस्तमेवैतदुभयꣳ सह सृजति॥२९॥ तद्धैके। एवमैत्रावरुणचमसे वसतीवरीर्नयन्त्या मैत्रावरुणचमसाद्वसतीवरीषु यश्चाऽसौ पूर्वेद्युराहृतो यज्ञस्य रसो यश्चाऽद्याऽऽहृतस्तमेवैतदुभयꣳ सꣳसृजाम ऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्य्याद्यत्रा ऽआधवनीये समवनयति तदेवैष ऽउभयो यज्ञस्य रसः सꣳसृज्यतेऽथ † होतृचमसे वसतीवरीर्गृह्णाति निग्राभ्याभ्यस्तद्यदुपर्य्युपरि चात्वालꣳ सꣳस्पर्शयत्यतो वै देवा दिवमुपोदक्रामँस्तद्यजमानमेवैतत्स्वर्ग्यं पन्थानमनु संख्यापयति ॥ ३० ॥ तऽआयन्ति। तꣳ होता ‡ पृच्छत्यध्वर्य्योऽवेरपा३ ऽइत्यविदोऽ-

---

* का० श्रौ० सू० ९ ३ ९।

† "होतृचमसे वसतीवरी कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति निग्राभ्या" (का० श्रौ० सू० ९ ३.११)।

‡ का० श्रौ० सू० ९ ३ १२।

(१) शु० य० अ० ६ क० २८।

पाः ऽइत्येवैतदाह तं प्रत्याहोतेव नन्नमुरित्यविदमथो मेऽनदसतेत्येवैतदाह ॥३१॥ स यद्यग्निष्टोमः स्यात् । यदि *प्रचरण्याᳫं सᳫंस्रवः परिशिष्टोऽलᳫं होमाय स्यात्तं जुहुयाद् यद्यु नाऽलᳫं होमाय स्यादपरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति [1]'यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यञ्जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिषः स्वाहे'त्याग्नेय्या जुहोत्यग्निर्वा ऽअग्निष्टोमस्तदग्नावग्निष्टोमं प्रतिष्ठापयति मर्त्यवत्या पुरुषसम्मितो वा ऽअग्निष्टोम ऽएवं जुहुयाद्यद्यग्निष्टोमः स्यात् ॥ ३२ ॥ यद्युक्थ्यः स्यात् । मध्यमं परिधिमुपस्पृशेत्त्रयः परिधयस्त्रीण्युक्थान्येतेरु हि तर्हि यज्ञः प्रतितिष्ठति यद्यु ऽअतिरात्रो वा षोडशी वा स्यान्नैव जुहुयान्न मध्यमं परिधिमुपस्पृशेत्समुद्यैव तूष्णीमेत्य प्रपद्येत तद्यथायथं यज्ञक्रतूऽव्यावर्त्तयति ॥ ३३ ॥ †अयुजा-ऽअयुजा ऽएकधना भवन्ति । त्रयो वा पञ्च वा पञ्च वा सप्त वा सप्त वा नव वा नव वैकादश वैकादश वा त्रयोदश वा ‡ त्रयोदश वा पञ्चदश वा द्वन्द्वमह मिथुनं प्रजननमथ य ऽएष ऽएकोऽतिरिच्यते स यजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते

---

*का० श्रौ० सू० ९ ३ १३-१५ ।

(१) शु० य० अ० ६ क० २९ ।

† त्रिप्रभृति पञ्चदशपर्यन्ता विषमसंख्याकान् एकधनाख्यान् कलशान् स्थापयेत्, 'एक सोम रूप धन येषां ते एकधना'। अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमयोस्त्रय पञ्च वैकधना, उक्थ्ये पञ्च सप्त वा, षोडशिन्या सप्त नव वा वाजपेये नवैकादशवा, अतिरात्रे एकादश त्रयोदश वा, आप्तोर्यामे त्रयोदश पञ्चदश वेति सत्याद्वृद्धिरिति याज्ञिकदेव । एकधनाश्च मृन्मया धातुमया वा, सोमवर्धनार्था आप एकधना, तद्ग्रहणार्था घटाश्च एकधनशब्देनोच्यन्ते (का० श्रौ० सू० वृ० ९ ३ २२) ।

‡ 'त्रयोदश इति नास्ति 'च' पुस्तके ।

स वा ऽएषाꣳ सधनं यो यजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते तद्यदेषाꣳ सधनं तस्मादेकधना नाम ॥ ३४ ॥ (C)

नवमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[सोमाभिषवः]

अथाऽधिषवणे *पर्य्युपविशन्ति। अथाऽस्याꣳ हिरण्यं वध्नीते द्वयं वा ऽइदं न तृतीयमस्ति सत्यं चैवाऽनृतं च सत्यमेव देवा ऽअनृतं मनुष्या ऽअग्निरेतसं वै हिरण्यꣳ सत्येनाऽꣳशूनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पराहणानीति तस्माद्वा ऽअस्याꣳ हिरण्यं वध्नीते ॥ १ ॥ अथ ग्रावाण-मादत्ते। ते वा ऽएतेऽश्ममया ग्रावाणो भवन्ति देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोम ऽआसीत्तस्यैतच्छरीरं यद्गिरयो यदश्मानस्तच्छरीरेणैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मादश्ममया भवन्ति घ्नन्ति वा ऽएनमेतद्यद-भिषुण्वन्ति तमेतेन घ्नन्ति तथाऽत उदेति तथा सञ्जीवति तस्मादश्ममया ग्रावाणो भवन्ति ॥२॥ † तमादत्ते। 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे रावाऽसी'ति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूत-ऽएवैनमेतदादत्तेऽश्विनोर्बाहुभ्यामित्यश्विनावध्वर्य्यू तत्तयो-रेव बाहुभ्यामादत्ते न स्वाभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामिति

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ४ ९ ३ मै० सं० ४ ५ २ तै० सं० ६ ४, ३।

* "एकधनस्थाने उभयशेषं विधायाऽधिषवणे पर्य्युपविशन्ति" (का० श्रौ० सू० ९ ४ १।

† 'देवस्यत्वेत्यद्रिमादाय'' का० श्रौ० सू० (९ ४ ४, अ) ।

(१) शु० य० अ० ६ क० ३०।

पूषा *भागदुघस्तत्तस्यैव हस्ताभ्यामादत्ते न स्वाभ्यां वज्रो वा ऽएष तस्य न मनुष्यो भर्त्ता तमेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ३ ॥ 'आददे रावाऽसी'ति । यदा वा ऽएनमेतेनाऽभिषुण्वन्त्यथाऽऽहुतिर्भवति यदाहुतिं जुहोत्यथ दक्षिणा ददात्येतद्वेष द्वयः रासत ऽआहुतीश्च दक्षिणाश्च तस्मादाह रावासीति ॥ ४ ॥ 'गभीरमिममध्वरं कृधी'ति । अध्वरो वै यज्ञो महान्तमिमं यज्ञं कृधीत्येवैतदा'हेन्द्राय सुषूतममि'तीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रायेति सुषूतममिति सुसुतमित्येवैतदाहो'त्तमेन पविने'त्येष वाऽउत्तमः पविर्यत्सोमस्तस्मादाहोत्तमेन पविने'र्यूर्ज्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तमि'ति रसवन्तमित्येवैतदाह यदाहोर्ज्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तमिति ॥५॥ †अथ वाचं यच्छति देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्तेऽसुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद्बिभयाञ्चक्रुस्ते होचुरुपांशु यजाम वाचं ऽयच्छामेति तऽउपांशुश्वयजन्वाचमयच्छन् ॥ ६ ॥ अथ ‡निग्राभ्याऽआहरति । तास्वेनं वाचयति 'निग्राभ्या स्थ देवश्रुतस्तर्प्पयत मा मनो मे तर्प्पयत वाचम्मे तर्प्पयत प्राणम्मे तर्प्पयत चक्षुर्म्मे तर्प्पयत श्रोत्रम्मे तर्प्पयताऽऽत्मानम्मे तर्प्पयत प्रजाम्मे तर्प्पयत पशून्मे तर्प्पयत गणान्मे तर्प्प-

(१) शु० स० अ० ६ क० ३० । (२) शु० स० अ० ६ क० ३० । (३) शु० स० अ० ६ क० ३० । (४) शु० स० अ० ६ क० ३० । (५) शु० स० अ० ६ क० ३० ।

* 'दुहे कब् घश्च' इति (पा० सू० ३ २ ७०) कप् घकारश्च विधीयते ।

† "वाचं यच्छति प्राग्विक्षारात्" (का० श्रौ० सू० ९ ४ ४, आ) ।

‡ का० श्रौ० सू० ९ ४ ६. ।

(६) शु० स० अ० ६ क० ३० ।

यत गणा मे मा वितृषन्नि'ति रसो वा ऽआपस्तास्वेवैतामाशि-
षमाशास्ते सर्वं च म ऽआत्मानं तर्प्पयत प्रजाम्मे तर्प्पयत
पशून्मे तर्प्पयत गणान्मे तर्प्पयत गणा मे मा वितृषन्निति
स य ऽएष ऽउपांशुसवनः स विवस्वानादित्यो
निदानेन सोऽस्यैष व्यानः ॥ ७ ॥ तमभिमिमीते ।
घ्नन्ति वा ऽएनमेतद्यदभिषुण्वन्ति तमेतेन घ्नन्ति तथाऽत-
ऽउदेति तथा सञ्जीवति यद्वेव मिमीते तस्मान्मात्रा मनु-
ष्येषु मात्रो यो चाऽप्यन्या मात्रा ॥ ८ ॥ *स मिमीते ।
'इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत' ऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता
तस्मादाहेन्द्राय त्वेति वसुमते रुद्रवत ऽइति तदिन्द्रमेवाऽनु
वसूँश्च रुद्राँश्चाऽऽभज'तीन्द्राय त्वाऽऽदित्यवत' ऽइति तदि-
'न्द्रमेवाऽन्वादित्यानाभज'तीन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्न' ऽइति
सपत्नो वा ऽअभिमातिरिन्द्राय त्वा सपत्नघ्न ऽइत्येवैतदाह
सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्योद्धार ऽएवमस्यैष ऽऋते देवेभ्यः
॥ ९ ॥ 'श्येनाय त्वा सोमभृत' ऽइति । तद्गायत्र्यै मिमीतेऽ-
ग्नये त्वा रायस्पोषद' ऽइत्यग्निर्वै गायत्री तद्गायत्र्यै
मिमीते स यद्गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरत्तेन
सा श्येनः सोमभृत्तेनैवाऽस्या ऽएतद्वीर्य्येण द्वितीयं मिमीते
॥१०॥ अथ यत्पञ्चकृत्वो मिमीते । संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः
पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्च-

* का० श्रौ० सू० ९ ४, ७ ।

(१) शु० सं० अ० ६ क० ३१,३२ । (२) शु० सं० अ० ६ क० ३२ । (३) शु० सं० अ० ६ क० ३२ । (४) शु० सं० अ० ६ क० ३२ । (५) शु० सं० अ० ६ क० ३२ ।

कृत्वो मिमीते ॥ ११ ॥ * तमभिमृशति । 'यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदुरावन्तरिक्षे । तेनाऽस्मै यजमानायोरु राये कृध्यधि दात्रे वोच' ऽइति यत्र वा ऽएषोऽग्रे देवानाꣳ हविर्बभूव तद्देक्षाञ्चक्रे मैव सर्वेणेवाऽऽत्मना देवानाꣳ हविर्भूवमिति स ऽएतास्तिस्रस्तनूरेषु लोकेषु विन्यधत्त ॥ १२ ॥ तद्वै देवा ऽअस्पृणवत । तेऽस्यैतेनैवैतास्तनूराप्नुवन्त्स कृत्स्न ऽएव देवानाꣳ हविरभवत्तथो ऽएवाऽस्यैषऽएतेनैवैतास्तनूराप्नोति स कृत्स्न ऽएव देवानाꣳ हविर्भवति तस्मादेवमभिमृशति ॥ १३ ॥ अथ निग्राभ्याभिरुपसृजति । आपो ह वै वृत्रं जघ्नुस्तेनैवैतद्वीर्येणाऽऽपः स्यन्दन्ते तस्मादेनाः स्यन्दमाना न किंचन [1] प्रतिधारयते ता ह स्वमेव वपुश्चेरुः कस्मै नु वयं तिष्ठेमहि याभिरस्माभिर्वृत्रो हत ऽइति सर्वं वा ऽइदमिन्द्राय तस्थानमास यदिदं किंचाऽपि योऽयं पवते ॥१४॥ स ऽइन्द्रोऽब्रवीत् । सर्वं वै म ऽइदं तस्थानं यदिदं किंच तिष्ठद्ध्वमेव म ऽइति ता होचुः किं नस्ततः स्यादिति प्रथमभक्ष ऽएव वः सोमस्य राज्ञ ऽइति तथेति ता ऽअस्मा ऽअतिष्ठन्त ताः स्तस्थाना ऽउरसि न्यगृह्णीत तद्यदेना ऽउरसि न्यगृह्णीत तस्मान्निग्राभ्या नाम ‡ तथैवैना ऽएतद्यजमान ऽउरसि निगृह्णीते स ऽआसामेष प्रथमभक्षः सोमस्य राज्ञो यन्निग्रा-

* का० श्रौ० सू० ९. ४ ८ ।

(१) शु० य० सं० ६ क० ११ ।

† 'प्रतिधारयति' इति 'च' पुस्तके ।

‡ 'तथैवेना' इति 'ग-च' पुस्तकयो. ।

भ्याभिरुपसृजति ॥ १५ ॥ * स ऽउपसृजति । 'श्वात्रां स्थ वृत्रतुर' ऽइति शिवा ह्यापस्तस्मादाह श्वात्रा स्थेति वृत्रतुर ऽइति वृत्रꣳ ह्येता ऽअघ्नन्नाधोगूर्त्ता ऽअमृतस्य पत्नी-रि'त्यमृता ह्याप 'स्ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं नयते'ति नाऽत्र तिरोहितमिवाऽ'स्त्युपहूताः सोमस्य पिबते'ति तदुपहूता ऽएव प्रथमभक्षः सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति ॥ १६ ॥ अथ [1]प्रहरिष्यन् । यं द्विष्यात्तं मनसा ध्यायेदमुष्मा ऽअहं प्रहरामि न तुभ्यमिति यो न्वेवेमं मानुषं ब्राह्मणः हन्ति तं न्वेव परिचक्षतेऽथ किं य ऽएतं देवो हि सोमो घ्नन्ति वा ऽएनमेतद्यदभिषुण्वन्ति तमेतेन घ्नन्ति तथाऽत ऽउदेति तथा सञ्जीवति तथाऽनेनस्यं भवति यद्यु न द्विष्यादपि तृणमेव मनसा ध्यायेत्तथो ऽअनेनस्यं भवति ॥ १७ ॥ ‡स प्रहरति । 'मा भेर्मा संविक्था' ऽइति मा त्वं भैषीर्मा संविक्था ऽअमुष्मा ऽअहं प्रहरामि न तुभ्यमित्येवैतदा-'होर्जं धत्स्वे'ति रसं धत्स्वेत्येवैतदाह 'धिषणे वीड्वी सती वीडयेथामूर्जं दधाथामि'तीमे ऽएवैतत्फलके ऽआहुरित्यु हैक ऽआहुः किन्नु तत्र योऽप्येते फलके भिन्द्यादिमे ह वै द्यावापृथिवी ऽएतस्माद्वज्राद्धुद्यतात्सः रेजेते तदाभ्यामेवै-

(१) शु० सं० अ० ६ क० ३४। (२) शु० स० अ० ६ क० ३४। (३) शु० स० अ० ६ क० ३४। (४) शु० स० अ० ६ क० ३४। (५) शु० स० अ० ६ क० ३५ (६) शु० स० अ० ६ क० ३५।

* का० श्रौ० सू० ९ ४. १०।

† का० श्रौ० सू० ९ ४ ११, १२।

‡ का० श्रौ० सू० ९. ४ १३।

नमेतद् द्यावापृथिवीभ्याᳪ᳭ शमयति तथेमे शान्तो न हिन-
स्त्यूर्जं दधाथामिति रसन्दधाथामित्येवैतदाह 'पाप्मा हतो
न सोम' ऽइति तदस्य सर्वं पाप्मानᳪ᳭ हन्ति ॥ १८ ॥ स
वै *त्रिरभिषुणोति । त्रिᳪ᳭ सम्भरति चतुर्न्निग्राभमुपैति तद्दश
दशाक्षरा वै विराड्वैराजᳪ᳭ सोमस्तस्माद्दशकृत्वᳪ᳭ सम्पा-
दयति ॥ १९ ॥ अथ यन्निग्राभमुपैति । यत्र वा ऽएषोऽग्रे
देवानाᳪ᳭ हविर्बभूव तद्धेमा दिशोऽभिदध्यावाभि-
र्द्दिग्भिर्म्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना सᳪ᳭स्पृशेयेति तमे-
तद्देवा ऽआभिर्द्दिग्भिर्म्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समस्पर्श-
यन्यन्निग्राभमुपायँस्तथो ऽएवैनमेष ऽएतदाभिर्द्दिग्भिर्म्मिथु-
नेन प्रियेण धाम्ना सᳪ᳭स्पर्शयति यन्निग्राभमुपैति
॥ २० ॥ †स ऽउपैति । 'प्रागपागुदगधराक्सर्वतस्त्वा दिश
ऽआधावन्त्व'ति तदेनमाभिर्द्दिग्भिर्म्मिथुनेन प्रियेण धा-
म्ना सᳪ᳭स्पर्शय'त्यम्ब निष्पर समरीर्व्विदामि'ति
योषा वा ऽअम्बा योषा दिशस्तस्मादाहाऽम्ब निष्परेति
समरीर्व्विदामिति प्रजा वा ऽअरीᳪ᳭ सम्प्रजा जानता-
मित्येवैतदाह तस्माद्या ऽअपि विदूरमिव प्रजा भवन्ति
समेव ता जानते तस्मादाह समरीर्व्विदामिति ॥ २१ ॥ अथ
यस्मात्सोमो नाम । यत्र वा ऽएषोऽग्रे देवानाᳪ᳭
हविर्बभूव तद्देक्षाञ्चक्रे मैव सर्वेणेवाऽऽत्मना देवानाᳪ᳭

* का० श्रौ० सू० ९. ४. १४-१७।

† का० श्रौ० सू० ९. ४. १८।

(१) शु० सं० अ० ६ क० १९। (२) शु० सं० अ० ६ क० २६। (३) शु० सं० अ० ६ क० २६।

हविर्भूवमिति तस्य या जुष्टतमा तनूरास तामप निदधे तद्वै देवा ऽअस्पृण्वत ते होचुरुपैवैतां प्रवृहस्व सहैव न ऽएतया हविरेधीति तान्दूर ऽइवोपप्राऽवृहत स्वा वै म ऽएषेति तस्मात्सोमो नाम॥२२॥ अथ यस्माद्यज्ञो * नाम। घ्नन्ति वा ऽएनमेतद्यदभिषुण्वन्ति तद्यदेनं तन्वते तदेनं जनयन्ति स तायमानो जायते स यन् जायते तस्माद्यञ्जो † यञ्जो ह वै नामैतद्यद्यज्ञ ऽइति ॥ २३ ॥ तत्रैतामपि वाचमुवाद । 'त्वमङ्ग प्रशꣳसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् । न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वच' ऽइति मर्त्यो हैवैतद्भवन्नुवाच त्वमेवेतो जनयिताऽसि नाऽन्यस्त्वदिति ॥ २४ ॥ अथ ‡ निग्राभ्यो ग्रहान्विगृह्णते । आपो वै वृत्रं जघ्नुस्तेनैवैतद्वीर्येणाऽऽपः स्यन्दन्ते स्यन्दमानानां वै वसतीवरीर्गृह्णाति वसतीवरीभ्यो निग्राभ्या निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्विगृह्णते तेनैवैतद्वीर्येण ग्रहान्विगृह्णते होतृचमसाद्ध्योपा वा ऽऋग्घोता गोपायै वा ऽइमाः प्रजाः

---

* "यज्ञः कस्मात्? प्रख्यातं यजतिकर्मेति नैरुक्ता, याच्ञो भवतीति वा, यजुरुन्नो भवतीति वा, बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यव, यजूंष्येनं नयन्तीति वा" (निरु० ३. ४ २)

† स सोम तायमानः सन् जायते, अतो यत् परम्परया आहुतिभावं गच्छन् जायते पुन. पुन सम्भवति, अतो यज्ञायत इति यज्ञ । अतो वस्तुतो यज्ञ इति तस्य नाम, तद्यज्ञ इति परोक्षेण व्यवहरति । (सा० भा० ९. ४. २३) 'यञ्जो' इति पदं नास्ति 'क-ग-च' पुस्तकेषु ।

‡ "अभिषवसमये सोमोपसर्गार्थोपयुक्ता आप 'निग्राभ्याः' इत्युच्यन्ते" (श० ब्रा० सा० भा० ७. ५ २५)

(१) ऋ० सं० अ० ६ व० ३४ ।

प्रजायन्ते तदेनमेतस्यै योषाया ऽऋचो होतुः प्रजनयति तस्माद्धोतृचमसात् ॥ २५ ॥ (D)

नवमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथ ब्राह्मणे सप्तमः प्रपाठकः ॥७॥ कण्डिकासंख्या ॥११४॥

इति नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अध्वरनाम तृतीयं ‡ काण्डं समाप्तम् ॥ ३ ॥

‡ अस्मिन् काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ८५९ ॥

(D) एतद्ब्राह्मणस्था त्रिचा अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते यथा— का० शा० ४.९.४. मै० सं० ४.६.४, तै० सं० ६.४.४।

अथ ग्रहनामकं चतुर्थं काण्डम् * ॥

अस्मिन् काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः— सवनत्रयगतं कर्म, षोडश्यादिसंस्था, द्वादशाहः, त्रिरात्र-हीनदक्षिणा, सत्रधर्माः ।

[उपांशुग्रहः, क्षुल्लकाभिषवश्च]

॥ ओ३म् ॥ प्राणो ह वा ऽअस्योपाꣳशुः । व्यान-ऽउपाꣳशुसवन ऽउदान ऽएवाऽन्तर्यामः ॥ १ ॥ अथ यस्मादुपाꣳशुर्नाम । अꣳशुर्वै नाम ग्रहः स प्रजापतिस्तस्यैष प्राणस्तद्यदस्यैष प्राणस्तस्मादुपाꣳशुर्नाम ॥ २ ॥ तं वहिष्पवित्राद् गृह्णाति । पराञ्चमेवाऽस्मिन्नेतत्प्राणन्दधाति सोऽस्याऽयं पराङेव प्राणो निर्दहति तमꣳशुभिः पावयति पूतोऽसदिति षड्भिः पावयति षड्वा ऽऋतव ऽऋतुभिरे-वैनमेतत्पावयति ॥३॥ तदाहुः । यदꣳशुभिरुपाꣳशुं पुनाति सर्वे सोमाः पवित्रपूता ऽअथ केनाऽस्याऽꣳशवः पूता भवन्तीति ॥ ४ ॥ † तानुप निवपति । यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहेति तदस्य स्वाहाकारेणैवाऽꣳशवः पूता भवन्ति सर्वं वा ऽएष ग्रहः सर्वेषाꣳ हि सवनानाꣳ रूपम् ॥ ५ ॥

---

* काण्वशतपथे काण्डमिदं पञ्चमतया परिणतम् ।

† 'यत्त इत्यादानसोमे निदधाति' (का० श्रौ० सू० ९ ४ २६)

(१) शु० स० अ० ७ क० २ । मन्त्रोऽयं (तै० सं० ३ ३ ३ २) पठित ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गा-द्बिभयाञ्चक्रुस्ते होचुः सꣳस्थापयाम यज्ञं यदि नोऽसुररक्षसान्यासजेयुः सꣳस्थित ऽएव नो यज्ञः स्यादिति ॥ ६ ॥ ते प्रातः सवन ऽएव । सर्वं यज्ञꣳ समस्थापयन्नेतस्मिन्नेव ग्रहे यजुष्टः प्रथमे स्तोत्रे सामतः प्रथमे शस्त्र ऽऋक्तस्तेन सꣳस्थितेनैवाऽत ऊर्द्ध्वं यज्ञेना-ऽऽचरन्त्स ऽएषोऽप्येतर्हि तथैव यज्ञः सन्तिष्ठत ऽएत-स्मिन्नेव ग्रहे यजुष्टः प्रथमे स्तोत्रे सामतः प्रथमे शस्त्र-ऽऋक्तस्तेन सꣳस्थितेनैवाऽत ऽऊर्द्ध्वं यज्ञेन चरति ॥ ७ ॥ * स वा ऽअष्टौकृत्वोऽभिषुणोति । अष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेवैतत्क्रियते ॥ ८ ॥ † स गृह्णाति । 'वाचस्पतये पवस्वे'ति प्राणो वै वाचस्पतिः प्राण ऽएष ग्रहस्तस्मादाह वाचस्पतये पवस्वेति 'वृष्णो-ऽअꣳशुभ्यां गभस्तिपूत' ऽइति सोमाऽꣳशुभ्याꣳ ह्येनं पावयति तस्मादाह वृष्णो ऽअꣳशुभ्यामिति गभस्ति-पूत ऽइति पाणी वै गभस्ती पाणिभ्याꣳ ह्येनं पावयति ॥ ९ ॥ अथैकादशकृत्वोऽभिषुणोति । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यन्दिनꣳ सवनं माध्यन्दिनमेवैतत्सवनं क्रियते ॥ १० ॥ स गृह्णाति । देवो देवेभ्यः पवस्वे'ति

---

* का० श्रौ० सू० ९ ४ १५ ।

† "उपांशु च गृह्णाति 'वाचस्पतये देवो देवेभ्यो मधुमती'रिति" (का० श्रौ० सू० ९ ४ २१)।

(१) शु० य० अ० ७ क० १। (२) शु० य० अ० ७ क० १। (३) शु० य० अ० ७ क० १।

देवा ह्येष देवेभ्यः पवते 'येषां भागोऽसी'ति तेषामु ह्येष भागः ॥ ११ ॥ अथ द्वादशकृत्वोऽभिषुणोति । द्वादशाक्षरा वै जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेवैतत्क्रियते ॥ १२ ॥ स गृह्णाति । 'मधुमतीर्न ऽइषस्कृधी'ति रसमेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति स्वदयत्येवैनमेतद्देवेभ्यस्तस्मादेष हतो न पूयत्यथ यज्जुहोति सꣳस्थापयत्येवैनमेतत् ॥ १३ ॥ * अष्टावष्टौकृत्वः । ब्रह्मवर्चसकामस्याऽभिषुणुयादित्याहुरष्टाक्षरा वै गायत्री ब्रह्म गायत्री ब्रह्मवर्चसी हैव भवति ॥ १४ ॥ तच्चतुर्विꣳशतिं कृत्वोऽभिषुतं भवति । चतुर्विꣳशतिर्वै संवत्सरस्याऽर्द्धमासाः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत्सꣳस्थापयति ॥ १५ ॥ † पञ्च–पञ्चकृत्वः । पशुकामस्याऽभिषुणुयादित्याहुः पाङ्क्ताः पशवः पशूꣳहैवाऽवरुन्धे पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत्सꣳस्थापयति सो ऽएषा मीमाꣳसैवेतरं त्वेव क्रियते ॥ १६ ॥ ‡ तं गृहीत्वा परिमार्ष्टि । नेद्व्यवश्चोतदिति तन्न सादयति प्राणो ह्यस्यैष तस्मादयमसन्नः प्राणः सञ्चरति यदीत्वभिचरेदथैनꣳ सादये'दमुष्य त्वा प्राणꣳ सादयामी'ति तथाऽऽह तस्मिन्न पुनरस्ति यज्ञा-

(१) शु० सं० अ० ७ कं० १। (२) शु० सं० अ० ७ कं० २।
* का० श्रौ० सू० ९ ४ १७।
† का० श्रौ० सू० ९ ४ १६।
‡ का० श्रौ० सू० ९ ४ २७–२८।

ऽनुसृजति तेनो ऽअद्ध्वर्युश्च यजमानश्च ज्योग्जीवतः ॥ १७ ॥ अथो ऽअप्प्येवैनं दद्ध्यात् । अमुष्य त्वा प्प्राणमपिदधामीति तथाऽऽह तस्मिन्न पुनरस्ति यन्न सादयति तेनो प्प्राणान्न लोभयति ॥ १८ ॥ स वा ऽअन्तरेव स'न्त्स्वाहे'ति करोति । देवा ह वै विभयाञ्चक्रुर्यद्वै नः पुरैवाऽस्य ग्रहस्य होमादसुररक्षसानीमं ग्रहं न हन्युरिति तमन्तरेव सन्तः स्वाहाकारेणाऽऽजुहवुस्तः हुतमेव सन्त-मग्नावजुहवुस्तथो ऽएवैनमेष ऽएतदन्तरेव सन्तस्वाहाकारेण जुहोति तः हुतमेव सन्तमग्नौ जुहोति ॥ १९ ॥ अथोप-* निष्क्रामति । 'उर्वन्तरिक्षमन्वेमी'त्यन्तरिक्षं वा ऽअनु रक्षश्चरत्यमूलमुभयतः परिच्छिन्नं यथाऽयं पुरुषोऽमूल-ऽउभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरत्येतद्वै यजुर्ब्रह्म रक्षोहा स ऽएतेन ब्रह्मणाऽन्तरिक्षमभयमनाष्ट्रं कुरुते ॥ २० ॥ अथ वरं वृणीते । बलवद्ध वै देवा ऽएतस्य ग्रहस्य होमं प्रेप्प्सन्ति तेऽस्मा ऽएतं वरः समर्द्धयन्ति क्षिप्प्रे न ऽइमं ग्रहं जुहवदिति तस्माद्वरं वृणीते ॥ २१ ॥ † स जुहोति । 'स्वाङ्कृतोऽसी'ति प्प्राणो वा ऽअस्यैष ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जातस्तस्मादाह स्वाङ्कृतोऽसीति 'विश्वेभ्य ऽइन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य' ऽइति सर्वाभ्यो ह्येष प्प्रजाभ्यः स्वयं जातो 'मनस्त्वाष्ट्वि'ति प्प्रजापतिर्वै

* का० श्रौ० सू० ९ ४ ३० ।

† का० श्रौ० सू० ९ ४ ३३-३४ ।

(१) शु० सं० अ० ७ क० २ । (२) शु० सं० अ० ७ क० २ । (३) शु० सं० अ० ७ क० ३ । (४) शु० सं० अ० ७ क० ३ । (५) शु० सं० अ० ७ क० ३ ।

मनः प्रजापतिष्क्वाऽस्नुतासित्त्येवैतदाह 'स्वाहा त्वा सुभव सूर्य्यायेति तदवरथं स्वाहाकारं करोति परां देवताम् ॥ २२ ॥ अमुष्मिन्वा ऽएतमहौषीत् । य ऽएष तपति सर्वं वा ऽएष तदेनः सर्वस्यैव पराद्ध्यं करोत्यथ यदवरां देवतां कुर्य्यात्परथं स्वाहाकारथं स्याद्ध हैवाऽमुष्मादादित्यात्परं तस्मादवरथं स्वाहाकारं करोति परां देवताम् ॥२३॥ अथ हुत्वोर्द्ध्वं ग्रहमुन्मार्ष्टि । पराञ्चमेवाऽस्मिन्नेतत्प्राणं दधात्यथोत्तानेन पाणिना मध्यमे परिधौ प्रागुपमार्ष्टि । पराञ्चमेवाऽस्मिन्नेतत्प्राणं दधाति 'देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य' ऽइति ॥ २४ ॥ अमुष्मिन्वा ऽएतं मुण्डलेऽहौषीत् । य ऽएष तपति तस्य ये रश्मयस्ते देवा मरीचिपास्तानेवैतत्प्रीणाति त ऽएनं देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ॥ २५ ॥ तस्य वा ऽएतस्य ग्रहस्य । नाऽनुवाक्याऽस्ति न याज्या तन्मन्त्रेण जुहोत्येतेनो हाऽस्यैषोऽनुवाक्यवाश्भवत्येतेन याज्यवानथ यद्यभिचरेद्योऽस्याऽथंशुराश्लिष्टः स्याद्वाऽह्वोर्वोरसि वा वाससि वा * तं जुहुयाद्देवाथंशो यस्मै त्वेडे तत्सत्यमुपरिप्रुता भङ्गेन हतोऽसौ फडिति यथा ह वै हन्यमानानामपधावेदेवमेषोऽभिपूयमाणानाथं स्कन्दति तथा ह तस्य नैव धावन्नाऽपधावत्परिशिष्यते

(१) शु० सं० अ० ७ क० ३। (२) शु० सं० अ० ७ क० ३।

* "वास उरो बाहुषु श्लिष्टमंशुमभिचरन् जुहुयाद्देवांशविति" (का० श्रौ० सू० ९, ४ ३५)।

(३) शु० सं० अ० ७ क० ३।

यस्मा ऽएवं करोति * तꣳ सादयति 'प्राणाय त्वे'ति प्राणो ह्यस्यैषꣳ ॥ २६ ॥ दक्षिणार्द्धे हैके सादयन्ति। एताꣳ ह्येष दिशमनु सञ्चरतीति तदु तथा न कुर्य्यादुत्तरार्द्ध ऽएवैनꣳ सादयेन्नो ह्येतस्या ऽआहुतेꣳ का चन पराऽस्ति तꣳ सादयति प्राणाय त्वेति प्राणो ह्यस्यैषꣳ ॥ २७ ॥ † अथोपाꣳशुसवनमादत्ते। तं न दशाभिर्न्न पवित्रेणोपस्पृशति यथा ह्यद्भिꣳ प्रणिक्तमेवं तद्यद्यꣳशुराश्लिष्टꣳ स्यात्पाणिनैव प्रच्छ्यꣳस्योदञ्चमुपनिपादयेद् 'व्यानाय त्वे'ति व्यानो ह्यस्यैषꣳ ॥ २८ ॥ (A)

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[अन्तर्यामग्रहः]

प्राणो ह वा ऽअस्योपाꣳशुꣳ। व्यान ऽउपाꣳशुसवन ऽउदान ऽएवाऽन्तर्य्याम् ॥ १ ॥ अथ यस्मादन्तर्य्यामो नाम। यो वै प्राणꣳ स ऽउदानꣳ स व्यानस्तमेवाऽस्मिन्नेतत्पराञ्चं प्राणं दधाति यदुपाꣳशुं गृह्णाति तमेवाऽस्मिन्नेतत्प्रत्यञ्चमुदानं दधाति यदन्तर्य्यामं गृह्णाति सोऽस्याऽयमुदानोऽन्तरात्मन्यतस्तद्यदस्यैषोऽन्तरात्मन्यतो यद्वैनेनेमाꣳ प्रजा यतास्तस्मादन्तर्य्यामो नाम ॥ २ ॥ तमन्तꣳ

* का० श्रौ० सू० ९. ४. ३७।

(१) शु० य० अ० ७ क० ३।

† का० श्रौ० सू० ९ ४. ३८।

(२) शु० स० अ० ७ क० ३।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था त्रिस्या अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५ १. १, क० सं० २६. १, कपि० सं० ४१. ३, तै० स० ६ ४ ५। मै० स० ४. ५. ५।

पवित्राद्गृह्णाति। प्रत्यश्चमेवाऽस्मिन्नेतदुदानं दधाति सोऽस्याऽयमुदानोऽन्तरात्मन्निह त ऽएतेनो हाऽस्याऽऽप्युपाꣳशुरन्तः पवित्राद्गृहीतो भवति समानꣳ ह्येतद्यदुपाꣳश्वन्तर्यामौ प्राणोदानौ ह्येतेनो हैवाऽस्यैषोऽपीतरेषु ग्रहेष्वनाक्षिद्भवति ॥ ३ ॥ अथ यस्मात्सोमं पवित्रेण पावयति । यत्र वै सोमः स्वं पुरोहितं बृहस्पतिं जिज्यौ तस्मै पुनर्ददौ तेन सꣳशशाम तस्मिन्पुनर्ददुष्यासैवाऽतिशिष्टमेनो यद्दीव्नं ब्रह्मज्यानायाऽभिदध्यौ ॥ ४ ॥ तं देवाः पवित्रेणाऽपावयन् । स मेध्यः पूतो देवानाꣳ हविरभवत्तथो ऽएवैनमेष ऽएतत्पवित्रेण पावयति स मेध्यः पूतो देवानाꣳ हविर्भवति ॥ ५ ॥ तद्यदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । इयं वा ऽअदितिस्तस्या ऽअदः प्रायणीयः ऽहविरसावादत्यश्चरुस्तद्वैतत्पुरेव सुत्यायै सा हेयं देवेषु सुत्यायामपि स्वमीषेऽस्त्वेव मेऽपि प्रसुते भाग ऽइति ॥ ६ ॥ ते ह देवा ऽऊचुः । व्यादिष्टोऽयं देवताभ्यो यज्ञस्त्वयैव गृहा गृह्यन्तां देवताभ्यो हूयन्तामिति तथेति सोऽस्या ऽएष प्रसुते भागः ॥ ७ ॥ तद्यदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । इयं वा ऽउपयाम ऽइयं वाऽइदमन्नाद्यमुपयच्छति पशुभ्यो मनुष्येभ्यो वनस्पतिभ्यऽइतो वा ऽऊर्ध्वा देवा दिवि हि देवाः ॥ ८ ॥ तद्यदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । अनयैव तद्गृह्यन्तेऽथ यद्योनौ सादयतीयं वा ऽअस्य सर्वस्य योनिरस्यै वा ऽइमाः प्रजाः प्रजाताः ॥ ९ ॥ तं वा ऽएतः । रेतो भूतः सोममृत्विजो बिभ्रति यदा ऽअयोनौ रेतः सिच्यते प्र वै तन्मी-

यतेऽथ यद्योनौ सादयत्यस्यामेव तत्सादयति ॥ १० ॥ प्राणोदानौ ह वा ऽअस्यैतौ ग्रहौ । तयोरुदितेऽन्यतरं जुहोत्यनुदितेऽन्यतरं प्राणोदानयोर्व्यावृत्त्यै प्राणोदानावेवैतद्व्याकरोति तस्मादेतौ समानावेव सन्तौ नानेवाऽऽचक्षते प्राण ऽइति चोदान ऽइति च ॥ ११ ॥ अहोरात्रे ह वाऽअस्यैतौ ग्रहौ । तयोरुदितेऽन्यतरं जुहोत्यनुदितेऽन्यतरमहोरात्रयोर्व्यावृत्त्या ऽअहोरात्रे ऽएवैतद्व्याकरोति ॥ १२ ॥ अहः सन्तमुपांशुम् । तꣳ रात्रौ जुहोत्यहरेवैतद्रात्रौ दधाति तस्मादपि सुतमिश्रायामुपैव किञ्चित्ख्यायते ॥ १३ ॥ रात्रिꣳ सन्तमन्तर्यामम् । तमुदिते जुहोति रात्रिमेवैतदहन्दधाति तेनो हाऽसावादित्य ऽउद्यन्नेवेमाः प्रजा न प्रदहति तेनेमाः प्रजास्त्राताः ॥ १४ ॥ * अथाऽतो गृह्णात्येव । 'उपयामगृहीतोऽसी'त्युक्त ऽउपयामस्य बन्धु'रन्तर्यच्छ मघवन्पाहि सोममि'तीन्द्रो वै मघवानिन्द्रो यज्ञस्य नेता तस्मादाह मघवन्निति पाहि सोममिति गोपाय सोममित्येवैतदा'होरुष्य राय ऽएषो यजस्वे'ति पशवो वै रायो गोपाय पशूनित्येवैतदाहेषो यजस्वेति प्रजा वाऽइषस्ता ऽएवैतद्यायजूकाः करोति ता ऽइमाः प्रजा यजमाना ऽअर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चरन्ति ॥ १५ ॥ 'अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधामि । 'अन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम् । सजू-

---

* "उदितेऽन्तर्यामग्रहणमुपयामगृहीत इति" (का० श्रौ० सू० ९. ६ १)

(१) शु० सं० अ० ७ क० ४ । (२) शु० सं० अ० ७ क० ४ । (३) शु० सं० अ० ७ क० ४ । (४) शु० सं० अ० ७ क० ५ । (५) शु० सं० अ० ७ क० ५ ।

देवेभिरवरैः परैश्चे'ति तदेनं वैश्वदेवं करोति तद्यदेनेनेमाः प्रजाः प्राणन्त्यश्चोदनन्त्यश्चाऽन्तरिक्षमनुचरन्ति तेन वैश्वदेवो'ऽन्तर्य्यामे मघवन्मादयस्वे'तीन्द्रो वै मघवानिन्द्रो यज्ञस्य नेता तस्मादाह मघवन्नित्यथ यदन्तरिति गृह्णात्यन्तस्त्वाऽऽरमन्दध ऽइत्येवैतदाह ॥ १६ ॥ तं गृहीत्वा * परिमार्ष्टि । नेद्व्यवश्चोतदिति तं न सादयत्युदानो ह्यस्यैष तस्मादयमसन्न ऽउदानः सञ्चरति यदीत्वभिचरेदथैनꣳ सादयेदमुष्यत्वोदानꣳ सादयामीति ॥ १७ ॥ स यद्युपाꣳशुꣳ सादयेत् । अथैनꣳ सादयेद्यद्युपाꣳशुं न सादयेन्नैनꣳ सादयेद्युपाꣳशुमपिदध्यादप्येनं दध्याद्युपाꣳशुं नाऽपिदध्यान्नैनमपिदध्याद्यथोपाꣳशोः कर्म्म तथैतस्य समानꣳ ह्येतद्यदुपाꣳश्वन्तर्य्यामौ प्राणोदानौ हि ॥ १८ ॥ † ताऽउ ह चरकाः । नानैव मन्त्राभ्यां जुह्वति प्राणोदानौ वाऽअस्यैतौ नानावीर्य्यौ प्राणोदानौ कुर्म्म ऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्य्यान्मोहयन्ति ह ते यजमानस्य प्राणोदानावपीद्वा ऽएनं तूष्णीं जुहुयात् ॥१९॥ स यद्वा ऽउपाꣳशुं मन्त्रेण जुहोति । तदेवाऽस्यैषोऽपि मन्त्रेण हुतो भवति किमु तत्तूष्णीं जुहुयात्समानꣳ ह्येतद्यदुपाꣳश्वन्तर्य्यामौ प्राणोदानौ हि ॥ २० ॥ स येनैवोपाꣳशुं मन्त्रेण जुहोति ।

---

(१) शु० सं० अ० ७ कं० ५।

* का० श्रौ० सू० ९ ६ ३।

† तै० सं० १ ४. २. १, मै० सं० १ ३. ४, काठ० ४. १, संहितासु पृथगेव होममन्त्रा उक्ता ।

तेनैवैतं मन्त्रेण जुहोति 'स्वाङ्कृतोऽसि विश्वेभ्य ऽइन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभव सूर्यायेत्युक्तो यजुषो बन्धुः ॥२१॥ अथ हस्तऽआश्वं ग्रहमवमार्ष्टि । इदं वा ऽउपाꣳशुꣳ हुत्वोर्ध्वमुन्माष्टर्यथाऽत्राऽवाश्वमवमार्ष्टि प्रत्यञ्चमेवाऽस्मिन्नेतदुदानं दधाति ॥ २२ ॥ अथ नीचा पाणिना । मध्यमे परिधौ प्रत्यगुपमार्ष्टीदं वा ऽउपाꣳशुꣳ हुत्वोत्तानेन पाणिना मध्यमे परिधौ प्रागुपमार्ष्टर्यथाऽत्र नीचा पाणिना मध्यमे परिधौ प्रत्यगुपमार्ष्टि प्रत्यञ्चमेवाऽस्मिन्नेतदुदानं दधाति 'देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य' ऽइति सोऽसावेव बन्धुः ॥ २३ ॥ तं प्रत्याक्रम्य * सादयति । 'उदानाय त्वे'त्युदानो ह्यस्यैष तानि वै सꣳस्पृष्टानि सादयति प्राणोदानावेवैतत्सꣳस्पर्शयति प्राणोदानान्सन्दधाति ॥ २४ ॥ तानि वा ऽअनिडुग्यमानानि शेरे । आ तृतीयसवनात्तस्मादिमे मनुष्याः स्वपन्ति तानि पुनस्तृतीयसवने प्रयुज्यन्ते तस्मादिमे मनुष्याः सुप्त्वा प्रबुध्यन्ते तेऽनिशिताश्चराऽचरा यज्ञस्यैवैतद्विधामनु वयऽइव ह वै यज्ञो विधीयते तस्योपाꣳश्वन्तर्यामावेव पक्षावात्मोपाꣳशुसवनः ॥ २५ ॥ तानि वा ऽअनिडुग्यमानानि शेरे । आ तृतीयसवनात्तायते यज्ञ ऽएति वै तद्यत्तायते तस्मादिमानि वयाꣳसि विगृह्य पक्षावनायुतानानि पतन्ति

(१) शु० सं० अ० ७ क० ३। (२) शु० सं० अ० ७ क० ६।
* का० श्रौ सू० ९ ६ ५।
(३) शु० सं० अ० ७ क० ३।

तानि पुनस्तृतीयसवने प्रयुज्यन्ते तस्मादिमानि वयाꣳसि समासं पक्षावायुवानानि पतन्ति यज्ञस्यैवैतद्विधामनु ॥ २६ ॥ * इयद्ध ह वा उपाꣳशुः । प्राणो ह्युपाꣳशुरिमाꣳ ह्येव प्राणन्नभिप्राणित्यसावेवाऽन्तर्यामः उदानो ह्यन्तर्यामोऽमुꣳ ह्येव लोकमुदनन्नभ्युदनित्यन्तरिक्षमेवोपाꣳशुसवनो व्यानो ह्युपाꣳशुसवनोऽन्तरिक्षꣳ ह्येव व्यनन्नभिव्यनितिति ॥ २७ ॥ (B)

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[ऐन्द्रवायवग्रहः]

वाग्घ वा अस्यैन्द्रवायवः । एतद्ध्वध्यात्ममिन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार सोऽबलीयान्मन्यमानो नाऽस्तृपीतीव विभ्यन्निलयाश्चक्रे तदेवाऽपि देवा अपन्यलयन्त ॥ १ ॥ ते ह देवा ऊचुः । न वै हतं वृत्रं विद्म न जीवं हन्त न एको वेत्तु यदि हतो वा वृत्रो जीवति वेति ॥ २ ॥ ते वायुमब्रुवन् । अयं वै वायुर्योऽयं पवते वायो त्वमिदं विद्धि यदि हतो वा वृत्रो जीवति वा त्वं वै नऽआशिष्ठोऽसि यदि जीविष्यति त्वमेव क्षिप्रं पुनरागमिष्यसीति ॥ ३ ॥ स होवाच । किम्मे ततः स्यादिति प्रथमवषट्कार एव ते सोमस्य राज्ञ इति तथेत्येयाय वायुरेद्धतं

* अत्र शतम् २३०० ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ५ १ २, कठ० सं० २७ १. २, कपि० स० ४१. ९, तै० सं० ६. ४. ६, मै० स० ४ ५. ६ ।

व्वृत्रः स होवाच हतो व्वृत्रो यद्ध ते कुर्य्यात तत्कुरुतेति ॥ ४ ॥ ते देवा ऽअभ्यसृज्यन्त । यथा वित्तिं वेत्स्यमाना-ऽएवꣳ स यमेकोऽलभते स ऽएकदेवत्योऽभवद्यं द्वौ स द्विदेवत्यो 'यं बहवꣳ स बहुदेवत्यस्तद्यदेनं 'पात्रैर्व्यगृह्णत तस्माद्ग्रहा नाम ॥ ५॥ स ऽएषामापूयत् । स ऽएनाञ्छुक्तः पूतिरभिववौ स नाऽलमाहुत्या ऽआस नाऽलं भक्षाय ॥ ६ ॥ ते देवा व्वायुमब्रुवन् । व्वायविमं नो व्विवाहीमं नः स्वदयेति स होवाच किम्मे ततः स्यादिति त्वय्यैवैतानि पात्राण्याचक्षीरन्निति तथेति होवाच यूयं तु मे सच्युप-वातेति ॥ ७ ॥ तस्य देवाः । यावन्मात्रमिव गन्धस्याऽप-जघ्नुस्तं पशुष्वदधुः स ऽएष पशुषु कुणपगन्धस्तस्मात्कुण-पगन्धान्नाऽपिगृह्णीत सोमस्य हैष राज्ञो गन्धः ॥ ८ ॥ नो ऽएव निष्ठीवेत् । तस्माद्यद्यप्यासक्त ऽइव मन्येता-ऽभिवातं परीयाच्छ्रीर्वै सोमः पाप्मा यक्ष्मः स यथा श्रेयस्यायति पापीयान्प्रत्यवरोहेदेवꣳ हाऽस्मा-द्यक्ष्मः प्रत्यवरोहति ॥ ९ ॥ अथेतरं व्वायुर्व्यवात् । तद-स्वदयत्ततोऽलमाहुत्या ऽआसालं भक्षाय तस्मादेतानि नानादेवत्यानि सन्ति व्वायव्यानीत्याचक्षते सोऽस्यैष प्रथमवषट्कारश्च सोमस्य राज्ञ ऽएताव्यु ऽएनेन पात्राण्याचक्षते ॥ १० ॥ इन्द्रो ह व्वा ऽईक्षाञ्चक्रे । व्वायुर्वै नोऽस्य यज्ञस्य भूयिष्ठभाग्यस्य प्रथमवषट्कारश्च सो-मस्य राज्ञ ऽएतान्यु ऽएनेन पात्राण्याचक्षते हन्ताऽस्मिन्न-पित्वमिच्छा ऽइति ॥ ११ ॥ स होवाच । व्वायवा

माऽस्मिन्गृहे भजेति किं ततः स्यादिति निरुक्तमेव व्राग्वदेदिति निरुक्तञ्चेद्वाग्वदेदुत्त्वां भजामीति तत ऽएष ऽऐन्द्रवायवो गृहोऽभवद्वायव्व्यो हैव ततः पुरा ॥ १२ ॥ स ऽइन्द्रोऽब्रवीत् । अर्द्धम्मेऽस्य गृहस्येति तुरीयमेव त ऽइति वायुरर्द्धमेव म ऽइतीन्द्रस्तुरीयमेव त ऽइति वायुः ॥ १३ ॥ [अर्धप्रपाठकः ॥ ६८ ॥] तौ प्रजापतिं प्रतिप्प्रश्नमेयतुः । स प्प्रजापतिर्गृहं द्वेधा चकार स होवाचेदं वायोरित्यथ पुनरर्द्धं द्वेधा चकार स होवाचेदं वायोरितीदं तवेतीन्द्रं तुरीयमेव भाजयाञ्चकार यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं तत ऽएष ऽऐन्द्रतुरीयो गृहोऽभवत् ॥ १४ ॥ तस्य वा ऽएतस्य गृहस्य द्वे पुरोरुचौ वायव्व्यैव पूर्वैन्द्रवायव्व्युत्तरा द्वे ऽअनुवाक्ये वायव्व्यैव पूर्वैन्द्रवायव्व्युत्तरा द्वौ प्प्रैषौ वायव्व्य ऽएव पूर्व ऽऐन्द्रवायव ऽउत्तरो द्वे याज्ये वायव्व्यैव पूर्वैन्द्रवायव्व्युत्तरैवमेनं तुरीयं-तुरीयमेव भाजयाञ्चकार ॥ १५ ॥ स होवाच । तुरीयं-तुरीयं चेन्मामभीभजुस्तुरीयमेव तर्हि वाङ्निरुक्तं वदिष्यतीति तदेतत्तुरीयं वाचो निरुक्तं यन्मनुष्या वदन्त्यथैतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तं यत्पशवो वदन्त्यथैतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तं यद्वयाꣳसि वदन्त्यथैतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तं यदिदं क्षुद्रꣳ सरीसृपं वदति ॥ १६ ॥ तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । 'चत्त्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता

(१) ऋ० सं० २. ३. ११ ।

नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ती'ति ॥१७॥ * अथाऽतो गृह्णात्येव । '(१)आ वायो भूष शुचिपा ऽउप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । उपो ते ऽअन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयं वायवे त्वे'ति ॥ १८ ॥ † अथाऽपगृह्य पुनरानयति । '(२)इन्द्रवायू ऽइमे सुता ऽउप प्रयोभिरागतम् । इन्दवो वामुशन्ति हि । उपयामगृहीतोऽसि वायव ऽइन्द्र वायुभ्यान्त्वैष ते योनिः सजोषोभ्यान्त्वे'ति सादयति स यदाह सजोषोभ्यान्त्वेति यो वै वायुः स ऽइन्द्रो य ऽइन्द्रः स वायुस्तस्मादाहैष ते योनिः सजोषोभ्यान्त्वेति ॥१९॥(C)

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[मैत्रावरुणग्रहः]

क्रतुदक्षौ ह वा ऽअस्य मित्रावरुणौ । एतन्न्वध्यात्मं स यदेव मनसा कामयत ऽइदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स ऽएव क्रतुरथ यदस्मै तत्समृध्यते स दक्षो मित्र ऽएव क्रतुर्वरुणो दक्षो ब्रह्मैव मित्रः क्षत्रं वरुणोऽभिगन्तैव ब्रह्म कर्त्ता क्षत्रियः ॥ १ ॥ ते हैते ऽअग्रे नानेवाऽऽसतुः । ब्रह्म च क्षत्रं च ततः शशाकैव ब्रह्म मित्र ऽऋते क्षत्राद्वरुणात्स्थातुम् ॥ २ ॥ नक्षत्रं वरुणः । ऋते ब्रह्मणो मित्रादद्ध किंच वरुणः कर्म्म

* का० श्रौ० सू० ९ ६ ६ ।
† का० श्रौ० सू० ९ ६ ७ ।
(१) शु० य० अ० ७ क० ७ । (२) शु० सं० अ० ७ क० ८ ।
(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—काण्व० श० ५. १. १, का० सं० २७. १, कपि० सं० ६. ४. ७, मै० सं० ४ ५ ८ ।

चक्रेऽप्प्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण न हैवाऽस्मै तत्समानृधे ॥ ३ ॥ स क्षत्रं वरुणः। ब्रह्म मित्रमुपमन्त्रयाञ्चक्र ऽउप-मावर्त्तस्व सᳬ सृजावहै पुरस्त्वा करवै त्वत्प्रसूतः कर्म्म करवा ऽइति तथेति तौ समसृजेतां तत ऽएष मैत्रावरुणो ग्रहोऽभवत् ॥ ४ ॥ सो ऽएव पुरोधा। तस्मान्न ब्राह्मणः सर्वस्येव क्षत्रियस्य पुरोधां कामयेत सᳬ ह्येतौ सृजेते सुकृतं च दुष्कृतञ्च नो ऽएव क्षत्रियः सर्वमिव ब्राह्मणं पुरोदधीत सᳬ ह्येवैतौ सृजेते सुकृतञ्च दुष्कृतञ्च स यत्ततो वरुणः कर्म्म चक्रे प्प्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण सᳬ हैवाऽस्मै तदानृधे ॥ ५ ॥ तत्तदुवक्लृप्तमेव। यद् ब्राह्मणोऽराजन्यः स्याद्यद्यु राजानं लभेत समृद्धं तदेतद्ध त्वेवाऽनवक्लृप्तं यत्क्षत्रियो-ऽब्राह्मणो भवति यद्ध किञ्च कर्म्म कुरुतेऽप्प्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण न हैवाऽस्मै तत्समृद्ध्यते तस्माद् क्षत्रियेण कर्म्म करिष्यमाणेनोपसर्त्तव्य ऽएव ब्राह्मणः सᳬ हैवाऽस्मै तद् ब्रह्मप्प्रसूतं कर्म्मर्द्ध्यते ॥ ६ ॥ अथाऽतो * गृह्णात्येव। 'अयं वाम्मित्रावरुणा सुतः सोम ऽऋतावृधा। ममेदिह श्रुतᳬ हवम्। उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यान्त्वे'ति ॥ ७ ॥ तं पयसा श्रीणाति। तद्यत्पयसा श्रीणाति व्वृत्रो वै सोम ऽआसीत्तं यत्र देवा ऽअघ्नँस्तं मित्रमब्रुवँस्त्वमपि हᳬसीति स न चकमे सर्वस्य वा ऽअहं मित्रमस्मि न मित्रᳬ सन्नमित्रो भविष्यामीति तं वै त्वा यज्ञादन्तरेष्याम-

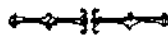
---

* 'मैत्रावरुणमयं वामिति" (का० श्रौ० सू० ९. ६ ८)।

(१) शु० य० अ० ७ क० ९।

ऽइुत्यहमपि हन्मीति होवाच तस्मात्पशवोऽपाऽक्राम-न्मित्रः सन्नमित्रोऽभूदिति स पशुभिर्व्यार्द्ध्यत तमेतद्देवाः पशुभिः समार्द्धयन्यत्पयसा श्रीणँस्तथो ऽएवैनमेष ऽएत-त्पशुभिः समर्द्धयति यत्पयसा श्रीणाति ॥ ८ ॥ तदाहुः । शश्वद्ध नैव चकमे हन्तुमिति तद्यद्देवाऽत्र पयस्तन्मित्रस्य सोम ऽएव वरुणस्य तस्मात्पयसा श्रीणाति ॥ ९ ॥ * स श्रीणाति । 'राया वयः ससवाᳬसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः । तां धेनुम्मित्रावरुणा युवन्नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्तीमेष ते योनिर्ऋतायुभ्यान्त्वे'ति सादयति स यदाहर्त्तायुभ्यान्त्वेति ब्रह्म वा ऽऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्मो ह्यृतं वरुण ऽएवाऽऽयुः संवत्सरो हि वरुणः संवत्सर-ऽआयुस्तस्मादाहैष ते योनिर्ऋतायुभ्यान्त्वेति ॥१०॥ (D)

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[आश्विनग्रहः]

श्रोत्रᳪ ह वा ऽअस्याऽऽश्विनः । तस्मात्सर्वतः परिहारं भक्षयति सर्वतो ह्यनेन श्रोत्रेण शृणोति यत्र वै भृगवो वाऽङ्गिरसो वा स्वर्गं लोकᳪ समाश्नुवत तच्च्यव-नो वा † भार्गवश्च्यवनो वाऽङ्गिरसस्तदेव जीर्णिः कृत्या-रूपो जहे ॥ १ ॥ शर्यातो ह वा ऽइदं मानवो ग्रामेण

* का० श्रौ० सू० ९. ६. ९ ।

(१) शु० य० अ० ७ क० १० ।

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५. १. ४; कठ० सं० २७. ४, कपि० सं० ४२. ४, तै० सं० ६. ४, ८; मै० सं० ४. ५ ।

† अत्रत्याख्यायिकेयं महाभारतस्य वनपर्वण्यप्युपलभ्यते (अ० १२२–१२५ पृ० १६२–१६६ चि० शा० पूना) ।

चचार । स तदेव प्रतिवेशो निविविशे तस्य कुमाराः क्रीडन्त इमं जीर्णिं कृत्यारूपमनर्थ्यं मन्यमाना लोष्टैर्विपिपिषुः ॥ २ ॥ स शर्यातिभ्यश्चुकोध । तेभ्योऽसंज्ञाश्चकार पितैव पुत्रेण युयुधे भ्राता भ्रात्रा ॥३॥ शर्यातो ह वा ऽईक्षाञ्चक्रे । यत्किमकरं तस्मादिदमापदीति स गोपालाँश्चाऽविपालाँश्च सङ्ह्वयितवा ऽउवाच ॥ ४ ॥ स होवाच । को वोऽद्येह किञ्चिदद्राक्षीदिति ते होचुः पुरुष ऽएवाऽयं जीर्णिः कृत्यारूपः शेते तमनर्थ्यं मन्यमानाः कुमारा लोष्टैर्व्यपिक्षन्निति स विदाञ्चकार स वै च्यवन ऽइति ॥ ५ ॥ स रथं युक्त्वा । सुकन्याछ शार्यातीमुपाऽऽधाय प्रसिष्यन्द स ऽआजगाम यत्रर्षिरास तत् ॥ ६ ॥ स होवाच । ऋषे नमस्ते यन्नाऽवेदिषं तेनाऽहिंछसिषमियछ सुकन्या तया तेऽपह्नुवे सञ्जानीतां मे ग्राम ऽइति तस्य ह तत ऽएव ग्रामः सञ्जज्ञे स ह तत ऽएव शर्यातो मानव ऽउद्युयुजे नेदपरछ हिनसानीति ॥ ७ ॥ अश्विनौ ह वा ऽइदं भिषज्यन्तौ चेरतुः । तौ सुकन्यामुपेयतुस्तस्यां मिथुनमीषाते तन्न जज्ञौ ॥ ८ ॥ तौ होचतुः । सुकन्ये कमिमं जीर्णिं कृत्यारूपमुपशेष ऽआवामनुप्रेहीति सा होवाच यस्मै मां पिताऽदात्नैवाऽहं तं जीवन्तछ हास्यामीति तद्धाऽयमृषिराजज्ञौ ॥ ९ ॥ स होवाच । सुकन्ये किं त्वैतदवोचतामिति तस्मा ऽएतद्व्याचचक्षे स ह व्याख्यात ऽउवाच यदि * त्वैतत्पुनर्ब्रवतः सा त्वं ब्रूतान्न वै सुसर्वाविव

* 'त्वैतत्पुनर्ब्रुवत' इति पाठ 'ग घ' पुस्तकयो ।

स्थो न सुसमृद्धाविवाऽथ मे पतिं निन्दथ ऽइति तौ यदि त्वाऽब्रवतः केनाऽवमसर्वौ स्वः केनाऽसमृद्धाविति सा त्वं ब्रूतात्पतिं नु मे पुनर्युवाणं कुरुतमथ वां वक्ष्यामीति तां पुनरुपेयतुस्ताꣳ हैतदेवोचतुः ॥ १० ॥ सा होवाच । न वै सुसर्वाविव स्थो न सुसमृद्धाविवाऽथ मे पतिं निन्दथ ऽइति तौ होचतुः केनाऽवमसर्वौ स्वः केनाऽसमृद्धाविति सा होवाच पतिं नु मे पुनर्युवाणं कुरुतमथ वां वक्ष्यामीति ॥ ११ ॥ तौ होचतुः । एतꣳ ह्रदमभ्यवहर स येन वयसा कमिष्यते तेनोदैष्यतीति तꣳ ह्रदमभ्यवजहार स येन वयसा चकमे तेनोदेयाय ॥ १२ ॥ तौ होचतुः । सुकन्ये केनाऽवमसर्वौ स्वः केनाऽसमृद्धाविति तौ ह्र्षिरेव प्रत्युवाच कुरुक्षेत्रेऽमी देवा यज्ञं तन्वते ते वां यज्ञादन्तर्यन्ति तेनाऽसर्वौ स्थस्तेनाऽसमृद्धाविति तौ ह तत ऽएवाऽश्विनौ प्रेयतुस्तावाजग्मतुर्देवान्यज्ञं तन्वानान्स्तुते बहिष्पवमाने ॥ १३ ॥ तौ होचतुः । उप नौ ह्वयध्वमिति ते ह देवा ऽऊचुर्न वामुपह्वयिष्यामहे बहु मनुष्येषु सꣳसृष्टमचारिष्टं भिषज्यन्ताविति ॥ १४ ॥ तौ होचतुः । विशीर्ष्णा वै यज्ञेन यजध्व ऽइति कथं विशीर्ष्णेत्युप नु नौ ह्वयध्वमथ वो वक्ष्याव ऽइति तथेति ता ऽउपाऽऽह्वयन्त ताभ्यामेतमाश्विनं ग्रहमगृह्णꣳस्तावध्वर्यू यज्ञस्याऽभवतां तावेतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तददस्तद्दिवाकीर्त्यानां ब्राह्मणे व्याख्यायते यथा तद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधतुस्तस्मादेष स्तुते

बहिष्पवमाने ग्रहो गृह्यते स्तुते हि बहिष्पवमान ऽआगच्छताम् ॥ १५ ॥ तौ होचतुः । मुख्यौ वा ऽआवां यज्ञस्य स्वो यावद्भूर्य्यै ऽइह नाविमं पुरस्ताद्ग्रहं पर्य्याहरताऽभि द्विदेवत्यानिति ताभ्यामेतं पुरस्ताद् ग्रहं पर्य्याजह्रुरभि द्विदेवत्याँस्तस्मादेष दशमो ग्रहो गृह्यते तृतीय ऽएव वषट्क्रियतेऽथ यदश्विनावितीमे ह वै द्यावापृथिवी प्रत्यक्षमश्विनाविमे हीदꣳ सर्वमाश्नुवातां पुष्करस्रजावित्यग्निरेवाऽस्यै पुष्करमादित्योऽमुष्यै ॥ १६ ॥ अथाऽतो गृह्णात्येव । 'या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यान्त्वैष ते योनिर्म्माध्वीभ्यान्त्वे'ति सादयति तं वै मधुमत्यर्चा गृह्णाति माध्वीभ्यान्त्वेति सादयति तद्यन्मधुमत्यर्चा गृह्णाति माध्वीभ्यान्त्वेति सादयति ॥ १७ ॥ दध्यङ् ह वाऽआभ्यामाथर्वणः । मधु नाम ब्राह्मणमुवाच तदेनयोः प्रियं धाम तदेवैनयोरेतेनोपगच्छति तस्मान्मधुमत्यर्चा गृह्णाति माध्वीभ्यान्त्वेति सादयति ॥ १८ ॥ तानि वाऽएतानि । श्लक्ष्णानि पात्राणि भवन्ति * रास्नावमैन्द्रवायवपात्रं तत्तस्य द्वितीयꣳ रूपं तेन तद् द्विदेवत्यमजकावं मैत्रावरुणपात्रं तत्तस्य द्वितीयꣳ रूपं तेन तद् द्विदेवत्यमौष्ट्रमाश्विनपात्रं तत्तस्य द्वितीयꣳ रूपं तेन तद् द्विदेवत्यमथ यद्-

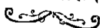
(१) शु० सं० अ० ७ क० ११।

* का० श्रौ० सू० ९ २. ५-७।

श्विनावितिं मुख्यौ वा ऽअश्विनावौष्ठ्रमिव वा ऽइदं मुखं तस्मादौष्ठ्रमाश्विनपात्रं भवति ॥ १९ ॥ (E)

प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[शुक्रामन्थिग्रहौ]

चक्षुषी ह वा ऽअस्य शुक्रामन्थिनौ। तद्वा ऽएष ऽएव शुक्रो य ऽएष तपति तद्यदेष ऽएतत्तपति तेनैष शुक्रश्चन्द्रमा ऽएव मन्थी ॥ १ ॥ तꣳ सक्तुभिꣳ श्रीणाति। तदेनं मन्थं करोति तेनो ऽएष मन्थ्येतौ ह वा ऽआसां प्रजानां चक्षुषी स यद्धैतौ नोदियातां न हैवेह स्वौ चन पाणी निर्ज्जानीयुꣳ ॥ २ ॥ तयोरन्त्वैवाऽन्यतरꣳ। आद्योऽन्यतरोऽन्त्वैव शुक्र ऽआद्यो मन्थी ॥ ३ ॥ तयोरन्त्वैवाऽन्यतरमनु। आद्योऽन्यतरमन्वन्त्वैव शुक्रमन्वाद्यो मन्थिनमनु तौ वा ऽअन्यस्मै गृह्येते ऽअन्यस्मै हूयेते शण्डामर्काविल्यसुररक्षसे ताभ्यां गृह्येते देवताभ्यो हूयेते तद्यथा ॥ ४ ॥ यत्र वै देवाꣳ। असुररक्षसान्यपजघ्निरे तदेतावेव न शेकुरपहन्तुं यद्ध स्म देवाꣳ किञ्च कर्म्म कुर्वते तद्ध स्म मोहयित्वा क्षिप्रं ऽएव पुनरपद्रवतꣳ ॥ ५ ॥ ते ह देवा ऽऊचुꣳ। उपजानीत यथेमावपहनामहाऽइति ते होचुर्गृह्णानेवाऽऽभ्यां ग्रहाम तावभ्युपैष्यतस्तौ

(1) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अत्यन्ताऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५ १ ५, कठ० स० १७ ५, कपि० स० ४२ ५, तै० स० ६. ४ ६, मै० स० ४ ६ १।

स्वीकृत्याऽपहनिष्यामह ऽइति ताभ्यां गृहौ जगृहुस्तावभ्यवैतां तौ स्वीकृत्याऽपाऽघ्नत तस्माच्छण्डामर्काभ्यामिति गृह्येते देवताभ्यो हूयेते ॥ ६ ॥ अपि होवाच याज्ञवल्क्यः । नो स्विद्देवताभ्य ऽएव गृह्णीयामा३ विजितरूपमिव हीदमिति तद्वै स तन्मीमाᳪसामेव चक्रे नेत्तु चकार ॥ ७ ॥ इमासु हैके शुक्रस्य पुरोरुचं कुर्वन्ति । 'अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमान' ऽइति तदेतस्य रूपं कुर्म्मो य ऽएष तपतीति यदाह ज्योतिर्जरायुरिति ॥ ८ ॥ इमां त्वेव शुक्रस्य पुरोरुचं कुर्यात् । *'तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदᳪ स्वर्विदमि'त्यत्ता ह्येतमन्वत्ता हि ज्येष्ठस्तस्मादाह ज्येष्ठतातिं बर्हिषदᳪ स्वर्विद'म्प्रतीचीनं वृजनं दोहसे धुनिमाशुं जयन्तमनु यासु वर्द्धसे । उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वैष ते योनिर्वीरतां पाही'ति सादयत्यत्ता ह्येतमन्वत्ता हि वीरस्तस्मादाहैष ते योनिर्वीरतां पाहीति दक्षिणार्द्धे सादयत्येताᳪ ह्येष दिशमनु सञ्चरति ॥ ९ ॥ अथ मन्थिनं गृह्णाति । 'अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने । इममपाᳪ सङ्गमे सूर्यस्य

* "शुक्रं वैत्वेन तम्प्रत्नथेति" "अयं वेन इत्येके" का० श्रौ० सू० ९ ६ ११, १२, "अयं वेनश्चोदयदिति शुक्रं गृहीत्वा" "तम्प्रत्नथेति मन्थिनं गृहीत्वा" आप० श्रौ० सू० १२ १४ १४—१५, तैत्तिरीय-मैत्रायणीय-कठशाखासु प्रथमत 'अयं वेन' ततः 'तम्प्रत्नथा' इत्येव क्रम स्वीकृत । काण्व-माध्यन्दिनसंहितयोस्तु तद्वैपरीत्येन आदृत तै० सं० १ ४ ८ ९, मै० सं० १ ३ १० ११, कठ० सं० ४ ३, काण्व० सं० १. ७ ७ ।

(१) शु० सं० अ० ६ क० १२ । (२) शु० सं० अ० ६ क० १२ । (३) शु० सं० अ० ६ क० १६ ।

श्विनाविति मुख्यौ वा ऽअश्विनावौष्ठमिव वा ऽइदं मुखं तस्मादौष्ठमाश्विनपात्रं भवति ॥ १९ ॥ (E)

प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[शुक्रामन्थिग्रहौ]

चक्षुषी ह वा ऽअस्य शुक्रामन्थिनौ। तद्वा ऽएष ऽएव शुक्रो य ऽएष तपति तद्यदेष ऽएतत्तपति तेनैष शुक्रश्चन्द्रमा ऽएव मन्थी ॥ १ ॥ तꣳ सक्तुभिः श्रीणाति। तदेनं मन्थं करोति तेनो ऽएष मन्थ्येतौ ह वा ऽआसां प्रजानां चक्षुषी स यद्धैतौ नोदियातां न हैवेह स्वौ चन पाणी निर्ज्ञानीयुः ॥ २ ॥ तयोरत्तैवाऽन्यतरः। आद्योऽन्यतरोऽत्तैव शुक्र ऽआद्यो मन्थी ॥ ३ ॥ तयोरत्तैवाऽन्यतरमनु। आद्योऽन्यतरमन्वत्तैव शुक्रमन्वाद्यो मन्थिनमनु तौ वा ऽअन्यस्मै गृह्येते ऽअन्यस्मै हूयेते शण्डामर्कावित्यसुररक्षसे ताभ्यां गृह्येते देवताभ्यो हूयेते तद्यतथा ॥ ४ ॥ यत्र वै देवाः। असुररक्षसान्यपजघ्निरे तदेतावेव न शेकुरपहन्तुं यद्ध स्म देवाः किञ्च कर्म्म कुर्वते तद्ध स्म मोहयित्वा क्षिप्र ऽएव पुनरपद्रवतः ॥ ५ ॥ ते ह देवा ऽऊचुः। उपजानीत यथेमावपहनामहा ऽइति ते होचुर्ग्रहावेवाऽऽभ्यां गृह्णाम तावभ्युपैष्यतस्तौ

(E) एतद्ब्राह्मणस्य विषया अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५. १. ५; कठ० सं० २७ ५, कपि० सं० ४२. ५; तै० सं० ६. ४. ६; मै० सं० ४. ६. ३।

प्रणयन्त्वि'ति प्रतिप्रस्थाता तदेनौ देवताभ्य ऽएव प्रणयतः ॥१४॥ तौ जघनेनाऽऽहवनीयमरत्नी * सन्धत्तः । ता ऽउत्तरवेद्यौ सादयतो दक्षिणायामेव श्रोणावध्वर्युः सादयत्युत्तरायां प्रतिप्रस्थाताऽननुसृजन्तावेवा[३]'ऽनाधृष्टासी'ति तद्रक्षोभिरेवैतदुत्तरवेदिमनाधृष्टां कुरुतो विपर्य्येष्यन्तौ वा ऽएतावग्निं भवतोऽत्येष्यन्तौ तस्मा ऽएवैतन्निह्नुवाते तथो हैनौ विपरियन्तावग्निर्न हिनस्ति ॥ १५ ॥ सोऽध्वर्य्युः † पर्य्येति । 'सुवीरो वीरान्प्रजनयन्परी'हीत्यत्ता ह्येतमन्वत्ता हि वीरस्तस्मादाह सुवीरो वीरान्प्रजनयन्परीही'त्यभि रायस्पोषेण यजमानमि'ति तद्यजमानायाऽऽशिषमाशास्ते यदाहाऽभि रायस्पोषेण यजमानमिति ॥ १६ ॥ अथ प्रतिप्रस्थाता ‡ पर्य्येति । 'सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीही'त्याद्यो ह्येतमन्वाद्या हीमाः प्रजा विशस्तस्मादाह सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीही'त्यभि रायस्पोषेण यजमानमि'ति तद्यजमानायाऽऽशिषमाशास्ते यदाहाऽभि रायस्पोषेण यजमानमिति ॥ १७ ॥ तावपिधाय निष्क्रामतः । तिर ऽएवैनावेतत्कुरुतस्तस्मादिमौ सूर्य्याचन्द्रमसौ प्राञ्चौ यन्तौ न कश्चन पश्यति तौ पुरस्तात्परीत्याऽपोपर्णुतः पुरस्तात्तिष्ठन्तौ जुहुत ऽआविरेवैनावे-

---

* का० श्रौ० सू० ९. १०. ६ ।

(१) शु० सं० अ० ७ क० १७ । (२) शु० सं० अ० ७ क० १२, १७ ।

† "सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्यध्वर्युः" (का० श्रौ० सू० ९. १०. ७ क) ।

(३) शु० सं० अ० ७ क० १३ । (४) शु० सं० अ० ७ क० १३ ।

‡ "सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरम्" (का० श्रौ० सू० ९ १०. ७ ख) ।

(५) शु० सं० अ० ७ क० १८ । (६) शु० सं० अ० ७ क० १८ ।

शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति । उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वे'ति ॥ १० ॥ तꣳ सक्तुभिꣳ श्रीणाति । तद्यत्सक्तुभिꣳ श्रीणाति वरुणो ह वै सोमस्य राज्ञोऽभीवाऽक्षि प्प्रतिपिपेष तदश्वयत्ततोऽश्वꣳ समभवत्तद्यच्छ्वयथात्समभवत्तस्मादश्वो नाम तस्याऽश्रु प्प्राऽस्कन्दत्ततो यवꣳ समभवत्तस्मादाहुर्वरुण्यो यव ऽइति तद्यदेवाऽस्याऽत्र चक्षुषोऽमीयत तेनैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मात्सक्तुभिꣳ श्रीणाति ॥ ११ ॥ स * श्रीणाति । 'मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपꣳ शच्च्या वनुथो द्रवन्ता । आयꣳ शर्य्याभिस्तुविनृम्म्णो ऽअस्याश्रीणीताऽऽदिशं गभस्तावेष ते योनिꣳ प्प्रजाꣳ पाही'ति सादयत्यायो ह्येतमन्वाद्या हीमाꣳ प्प्रजा विशस्तस्मादाहैष ते योनिꣳ प्प्रजाꣳ पाहीति ॥ १२ ॥ † द्वौ प्प्रोक्षितौ यूपशकलौ भवतꣳ । द्वावप्प्रोक्षितौ प्प्रोक्षितं चैवाऽद्ध्वर्य्युरादत्तेऽप्प्रोक्षितं चैवमेव प्प्रतिप्प्रस्थाता प्प्रोक्षितं चैवाऽऽदत्तेऽप्प्रोक्षितं च शुक्रमेवाऽद्ध्वर्य्युरादत्ते मन्थिनं प्रतिप्प्रस्थाता ॥ १३ ॥ सोऽद्ध्वर्य्युꣳ । अप्प्रोक्षितेन यूपशकलेनाऽपमा'प्ष्टर्य्यपमृष्टꣳ शण्ड' ऽइत्येवमेव प्प्रतिप्प्रस्थाता'ऽपमृष्टो मर्क' ऽइति तदादुदानावेवाऽसुररक्षसे ऽअपहतो 'देवास्त्वा शुक्रपाꣳ प्प्रणयन्त्वि'त्येवाऽद्ध्वर्य्युर्न्निष्क्रामति 'देवास्त्वा मन्थिपाꣳ

* का० श्रौ० सू० ९. ६. ११।

† का० श्रौ० सू० ९. १०. १-३।

(१) शु० सं० अ० ७ क० १६। (२) शु० सं० अ० ७ क० १७। (३) शु० सं० अ० ७ क० १२। (४) शु० सं० अ० ७ क० १७। (५) शु० सं० अ० ७ क० १२।

प्रणयन्त्वि'ति प्रतिप्रस्थाता तदेनौ देवताभ्य एवं प्रणयतः ॥१४॥ तौ जघनेनाऽऽहवनीयमरत्नी * सन्धत्तः । ता उत्तरवेद्यो सादयतो दक्षिणायामेव श्रोणावध्वर्युः सादयत्युत्तरायां प्रतिप्रस्थाताऽननुसृजन्तावेवा'ऽनाधृष्टासी'ति तद्रक्षोभिरेवैतदुत्तरवेदिमनाधृष्टां कुरुतो विपर्य्येष्यन्तौ वा एतावग्निं भवतोऽत्येष्यन्तौ तस्मा एवैतन्निह्नुवाते तथो हैनौ विपरियन्तावग्निर्न हिनस्ति ॥ १५ ॥ सोऽध्वर्युः † पर्य्येति । 'सुवीरो वीरान्प्रजनयन्परी'हीत्यत्ता ह्येतमन्वत्ता हि वीरस्तस्मादाह सुवीरो वीरान्प्रजनयन्परीहि'त्यभि रायस्पोषेण यजमानमि'ति तद्यजमानायाऽऽशिषमाशास्ते यदाहाऽभि रायस्पोषेण यजमानमिति ॥ १६ ॥ अथ प्रतिप्रस्थाता ‡ पर्य्येति । 'सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीही'त्याद्यो ह्येतमन्वाद्या हीमाः प्रजा विशस्तस्मादाह सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहि'त्यभि रायस्पोषेण यजमानमि'ति तद्यजमानायाऽऽशिषमाशास्ते यदाहाऽभि रायस्पोषेण यजमानमिति ॥ १७ ॥ तावपिधाय निष्क्रामतः । निर् एवैनावेतत्कुरुतस्तस्मादिमौ सूर्य्याचन्द्रमसौ प्राञ्चौ यन्तौ न कश्चन पश्यति तौ पुरस्तात्परीत्याऽपोर्णुतः पुरस्तात्तिष्ठन्तौ जुहत आविरेवैनावे-

---

* का० श्रौ० सू० ९. १०. ६।

(१) शु० सं० अ० ७ क० १७। (२) शु० सं० अ० ७ क० १२, १७।

† "सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्यध्वर्युः" (का० श्रौ० सू० ९. १० ७ क)।

(३) शु० सं० अ० ७ क० १३। (४) शु० सं० अ० ७ क० १३।

‡ "सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरम्" (का० श्रौ० सू० ९ १०. ७ ख)।

(५) शु० सं० अ० ७ क० १८। (६) शु० सं० अ० ७ क० १८।

तत्कुरुतस्तस्म्मादिमौ सूर्य्याचन्द्रमसौ प्प्रत्यञ्चौ यन्तौ सर्वं ऽएव पश्यति तस्म्मात्पराग्गेतः सिच्च्यमानं न कश्चन पश्यति तदु पश्चात्प्रजायमानः सर्व्वं ऽएव पश्यति ॥ १८ ॥ तौ जघनेन * यूपमरत्नी सन्धत्तः । यद्यग्निर्ज्योत्राधेत यद्यु ऽअग्निरुद्राधेताऽप्यग्रेणैव यूपमरत्नी सन्दध्याताꣳ 'सञ्जग्मानो दिवा पृथिव्व्या शुक्रः शुक्रशोचिषे'त्त्येवा-ऽध्वर्य्युः 'सञ्जग्मानो दिवा पृथिव्व्या मन्थी मन्थिशोचिषे'ति प्प्रतिप्प्रस्थाता चक्षुषोरेवैते ऽआरमणे कुरुतश्चक्षुषी-ऽएवैतत्सन्धत्तस्तस्म्मादिमे ऽअभितोऽस्थिनी चक्षुषी सꣳहिते ॥१९॥ सोऽध्वर्य्युः । † अप्प्रोक्षितं यूपशकलं निरस्यति 'निरस्तः शण्ड' ऽइत्येवमेव प्प्रतिप्प्रस्थाता 'निरस्तो मर्क' ऽइति तत्पुराऽऽहुतिभ्योऽसुररक्षसे ऽअपहतः ॥ २० ॥ अथाऽध्वर्य्युः । ‡ प्रोक्षितं यूपशकलमाहवनीये प्प्रास्यति 'शुक्रस्याऽधिष्ठानमसी'त्येवमेव प्प्रतिप्प्रस्थाता 'मन्थिनो-ऽधिष्ठानमसी'ति चक्षुषोरेवैते समिधौ चक्षुषी ऽएवैतत्स-मिन्धे तस्म्मादिमे समिद्धे चक्षुषी ॥ २१ ॥ तत्र $ जपति । 'अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्य्यस्य रायस्प्पोषस्य ददितारः स्यामे'त्याशीरेवैषैतस्य कर्म्मण ऽआशिषमेवैतदा

* का० श्रौ० सू० ९. १०. ८, ९।

(१) शु० सं० अ० ७ क० १३। (२) शु० सं० अ० ७ क० १८।

† का० श्रौ० सू० ९. १०. १०।

‡ का० श्रौ० सू० ९. १०. ११।

$ का० श्रौ० सू० ९. १०. १२ क।

(३) शु० सं० अ० ७ क० १३। (४) शु० सं० अ० ७ क० १८। (५) शु० सं० अ० ७ क० १३। (६) शु० सं० अ० ७ क० १८। (७) शु० सं० अ० ७ क० १४।

शास्ते ॥२२॥ अथाऽऽश्राव्याऽऽह । * प्रातः—प्प्रातः सवस्य शुक्रवतो मधुश्चुत ऽइन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति वषट्कृते ऽध्वर्युर्जुहोति तदनु प्प्रतिप्प्रस्थाता तदनु चमसाध्वर्यवः ॥ २३ ॥ तौ वै पुरस्तात्तिष्ठन्तौ जुहुतः । चक्षुषी वा ऽएतौ तत्पुरस्तादेवैतच्चक्षुषी धत्तस्तस्मादिमे पुरस्ताच्चक्षुषी ॥ २४ ॥ अभितो यूपं तिष्ठन्तौ जुहुतः । यथा वै नासिकैवं यूपस्तस्मादिमे ऽअभितो नासिकां चक्षुषी ॥ २५ ॥ तौ वै वषट्कृतौ सन्तौ मन्त्रेण हूयेते । एतेनो हैतौ तदुदश्नुवाते यदेनौ सर्वंः सवनमनुहूयते यद्वेवैतौ सर्वंः सवनमनुहूयत ऽएतौ वै प्प्रजापतेः प्प्रत्यक्षतमां चक्षुषी ह्येतौ सत्यं वै चक्षुः सत्यः हि प्प्रजापतिस्तस्मादेनौ सर्वंः सवनमनुहूयते ॥ २६ ॥ † स जुहोति । '[1]सा प्प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्प्रथमो वरुणो मित्रो ऽअग्निः । स प्प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वाँस्तस्मा ऽइन्द्राय सुतमाजुहोत स्वाहे'ति ॥ २७ ॥ स यज्जुहोति । सा प्प्रथमा स प्प्रथम ऽइति शश्वद्ध वै रेतसः सिक्तस्य चक्षुषी ऽएव प्प्रथमे सम्भवतस्तस्माज्जुहोति सा प्प्रथमा स प्प्रथम- ऽइति ॥ २८ ॥ अथ ‡ सम्प्रेष्यति । प्प्रैतु होतुश्चमसः प्प्र ब्रह्मणः प्प्रोद्गातॄणां प्र यजमानस्य प्प्रयन्तु सदस्यानाश्चं

---

* "आश्राव्याऽऽह प्रातः प्रातः सवस्य शुक्रवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमान् प्रस्थितान् प्रेष्येति" (का० श्रौ० सू० ९. १० १२ स)।

† का० श्रौ० सू० ९ ११ १,२ ।

(१) शु० सं० अ० ७ कं० १४-१५ ।

‡ का० श्रौ० सू० ९. ११ २।

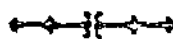
होत्राणां चमसाद्ध्वर्य्यव ऽउपावर्त्तेद्धः शुक्रस्याऽभ्युन्नय-
द्धमिति सम्प्रैष ऽएवैष पर्य्येत्य प्रतिप्रस्थाताऽद्ध्वर्य्योः
पात्रे सꣳस्रवमवनयत्यत्र ऽएवैतद्वायं वलिः हारयति
तमद्ध्वर्य्युर्होतृचमसेऽवनयति भक्षाय * वषट्कर्त्तुर्हि भक्षः
प्राणो वै वषट्कारः सोऽस्मादेतद्वषट्कुर्वतः पराङिवाऽभू-
त्प्राणो वै भक्षस्तत्प्राणं पुनरात्मन्धत्ते ॥ २९ ॥ † अथ
यदेते प्रतीची पात्रे न हरन्ति। हरन्त्यन्यान्ग्रहाँश्च्च-
क्षुषी ह्येते सꣳस्रवमेव होतृचमसेऽवनयति ॥ ३० ॥ अथ
होत्राणां ‡ चमसानभ्युन्नयन्ति। हुतोच्छिष्टा वा ऽएते
सꣳस्रवा भवन्ति नाऽलमाहुत्यै तानेवैतत्पुनराप्याययन्ति
तथाऽलमाहुत्यै भवन्ति तस्माद्धोत्राणां चमसानभ्युन्नय-
न्ति ॥ ३१ ॥ अथ होत्राः संय्याजयन्ति। होत्रा ह वै
युक्ता देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति ता ऽएवैतत्सन्तर्प्पयन्ति
तृप्ताः प्रीता देवेभ्यो यज्ञं वहानिति तस्माद्धोत्राः
संय्याजयन्ति ॥ ३२ ॥ स प्रथमायां वा होत्रायाम्। इष्टा-
यामुत्तमायां ‡‡ वाऽनुमन्त्रयते 'तृम्पन्तु होत्रा मध्वो याः
स्विष्टा याः सुप्रीताः सुहुता यत्स्वाहे'ति होत्राणामेवैषा

* अथ भक्षपरिभाषा—प्रतिप्रस्थानो सर्वत्र होमाभिषवनिमित्त सकृद्भक्ष, अनुवषट्कार-
प्रयुक्तस्य होमस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वात्तन्निमित्तभक्षणाभावस्तयो। वषट्कर्त्तुस्तु प्रतिवषट्कारं भक्षणम्,
तेनाऽनुवषट्कारसत्त्वे द्विर्भक्ष, तदभावे सकृत्। 'उद्गातृचमसं नाऽन्यो भक्षयेत्' इति निषेधात्
त चमस तदन्यो न भक्षयेत् (का० श्रौ० [illegible]

तृप्तिरथेत्य प्रत्यङ्ङुपविश्य त्युयाडग्नीदि त्यग्नीद्ध्यत्र यजता-मुत्तमः संयजति तस्मादाहाऽयाडग्नीदिति ॥ ३३ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ (A)

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥
कण्डिकासंख्या ॥ १३६ ॥

[आग्रयणग्रहः]

आत्मा ह वा ऽअस्याऽऽग्रयणः । सोऽस्यैष सर्वमेव सर्वꣳ ह्ययमात्मा तस्मादनया गृह्णात्यस्यै हि स्थाली भवति स्थाल्या ह्येनं गृह्णाति सर्वं वा ऽइयꣳ सर्वमेष ग्रहस्तस्मादनया गृह्णाति ॥१॥ पूर्णं गृह्णाति । सर्वं वै पूर्णꣳ सर्वमेष ग्रहस्तस्मात्पूर्णं गृह्णाति ॥ २ ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति । सर्वं वै विश्वे देवाः सर्वमेष ग्रहस्तस्माद्विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति ॥ ३ ॥ सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति । सर्वं वै सवनानि सर्वमेष ग्रहस्तस्मात्सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति ॥ ४ ॥ स यदि राजोपदस्येत् । तमत ऽएव तन्वीरन्नतः प्रभावयेयुरात्मा वा ऽआग्रयण ऽआत्मनो वा ऽइमानि सर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्त्येतस्मादन्ततो हारियोजनं ग्रहं गृह्णाति तदात्मन्न्येवाऽस्यां प्रतिष्ठायामन्ततो यज्ञः प्रतितिष्ठति ॥ ५ ॥ अथ यस्मादाग्रयणोनाम । यां वा ऽअमूं

(१) शु० सं० अ० ७ क० १५ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५ २. १, काठ० २७. ७. ८, मै० सं० ४. ६. ३, तै० सं० ३७. ७. ८ ।

ग्रावाणमादुदानो व्वाचं यच्छत्यत्र वै साऽग्नेऽवदत्तद्यत्साऽत्राऽग्नेऽवदत्तस्मादाग्रयणो नाम ॥ ६ ॥ रक्षोभ्यो वै तां भीषा व्वाचमयच्छन् । पञ्चा ऽअतः प्राचो ग्रहान्गृह्णात्यथैष सप्तमः पञ्चा ऽऋतवः संवत्सरस्य सर्वं वै संवत्सरः ॥ ७ ॥

तान्देवाः । सर्वस्मिन्विजितेऽभयेऽनाष्ट्रेऽत्राऽग्रे व्वाचमवदँस्तथो ऽएवैष ऽएतांश्च सर्वस्मिन्विजितेऽभयेऽनाष्ट्रेऽत्राऽग्रे व्वाचं वदति ॥ ८ ॥ अथाऽतो * गृह्णात्येव । 'ये देवासो दिव्व्येकादश स्थ पृथिव्व्यामध्येकादश स्थ । अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषद्ध्वम् । उपयामगृहीतोऽस्याऽऽग्रयणोऽसि स्वाग्रयण' ऽइति व्वाचमेवैतदुयातयाम्नीं करोति तस्मादनया समानः सद्विपर्य्यासं वदत्यजामितायै जामि ह कुर्य्याद्यदाग्रयणोऽस्याग्रयणोऽसीति गृह्णीयात्तस्मादाहाऽऽग्रयणोऽसि स्वाग्रयण ऽइति ॥ ९ ॥ 'पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिमि'ति । व्वाचमेवैतदुत्सृष्टामाह गोपाय यज्ञमिति पाहि यज्ञपतिमिति व्वाचमेवैतदुत्सृष्टामाह गोपाय यजमानमिति यजमानो हि यज्ञपति'र्व्विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु व्विष्णुं त्वं पाही'ति व्वाचमेवैतदुत्सृष्टामाह यज्ञो वै व्विष्णुर्व्वीर्य्येण गोपायत्विति व्विष्णुं त्वं पाहीति व्वाचमेवैतदुत्सृष्टामाह यज्ञं त्वं गोपाये'त्य्भि सवनानि पाही'ति तदेतं

(१) शु० सं० अ० ७ क० १९-२० ।

* "आग्रयणं द्वयोर्धारयोर्ये देवास इति" का० श्रौ० सू० ९. ६. १४ ।

(२) शु० सं० अ० ७ क० २० । (३) शु० सं० अ० ७ क० २० । (४) शु० सं० अ० ७ क० २० ।

ग्रहमाह सर्वाणि ह्येष सवनानि प्प्रति ॥ १० ॥ अथ
* दशापवित्रमुपगृह्य हिङ्करोति । सा हैषा वागनुद्यमाना
ततान तस्यां देवा वाचि तान्तायाᳬ हिङ्कारेणैव प्प्राणम-
दधुः प्प्राणो वै हिङ्कारः प्प्राणो हि वै हिङ्कारस्तस्मादपि
गृह्य नासिके न हिङ्कर्त्तुᳫ शक्नोति सैतेन प्प्राणेन सम-
जिहीत यदा वै तान्तः प्प्राणं लभतेऽथ स सञ्जिहीते
तथो ऽएवैष ऽएतद्वाचि तान्तायाᳬ हिङ्कारेणैव प्प्राणं
दधाति सैतेन प्प्राणेन सञ्जिहीते त्रिष्कृत्वो हिङ्करोति
त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ११ ॥ अथाऽऽह 'सोमः पवत' ऽइति ।
स यामेवाऽमूं भीषाऽसुररक्षसेभ्यो न निरब्रुवँस्तामेवै-
तत्सर्वस्मिन्निर्जितेऽभयेऽनाष्ट्रेऽत्र निराह तामाविष्करोति
तस्मादाह सोमः पवत ऽइति ॥१२॥ 'अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै
क्षत्राये'ति । तद् ब्रह्मणे च क्षत्राय चाऽऽहा'ऽस्मै सुन्वते
यजमानाय पवत' ऽइति तद्यजमानायाऽऽह ॥ १३ ॥'
तदाहुः । एतावदेवोक्त्वा सादयेदेतावद्वा ऽइदᳫ सर्वं
स्याद्यद् ब्रह्म क्षत्रं विडिन्द्राग्नी वा ऽइदᳫ सर्वं तस्मादेता-
वदेवोक्त्वा सादयेदिति ॥ १४ ॥ तदु ब्रूयादेव भूयः ।
'इष ऽऊर्ज्जे पवत' ऽइति व्वृष्ट्यै तदाह यदाहेष ऽइत्यूर्ज्ज-
ऽइति यो व्वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदा'हाऽद्भ्य-

---

* "दशापवित्रेणाऽऽग्रयणमुपगृह्य त्रिर्हिङ्कृत्य सोम' पवत इति सकृच्छेषम्" (का० श्रौ० सू० ९ ६ १५)

(१) शु० स० अ० ७ क० २१ । (२) शु० स० अ० ७ क० २१ । (३) शु० स० अ० ७ क० २१ । (४) शु० स० अ० ७ क० २१ । (५) शु० स० अ० ७ क० २१ ।

ऽओषधीभ्यः पवत' ऽइति तदन्नयन्त्यौषधिभ्यश्चाऽऽह 'द्यावापृथिवीभ्यां पवत' ऽइति तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामाह ययोरिदꣳ सर्वमधि 'सुभूताय पवत' ऽइति साधवे पवत ऽइत्येवैतदाह ॥ १५ ॥ तदु हैक ऽआहुः । 'ब्रह्मवर्चसाय पवत' ऽइति तदु तथा न ब्रूयाद्ब्रह्म ऽआहाऽस्मै ब्रह्मण ऽइति तदेव ब्रह्मवर्चसायाऽऽह 'विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य ऽएष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य' ऽइति सादयति विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णाति तं वै मध्ये सादयत्यात्मा ह्यस्यैष मध्य ऽइव ह्ययमात्मा दक्षिणोक्थ्यस्थाली भवत्युत्तराऽऽदित्यस्थाली ॥ १६ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ (B)

[उक्थ्यग्रहः]

अयꣳ ह वा ऽअस्यैषोऽनिरुक्त ऽआत्मा यदुक्थ्यः । सोऽस्यैष ऽआत्मैवाऽऽत्मा ह्ययमनिरुक्तः प्राणः सोऽस्यैष ऽआयुरेव तस्मादनया गृह्णात्यस्ये हि स्थाली भवति स्थाल्या ह्येनं गृह्णात्यजरा ह्ययममृताऽजरꣳ ह्यमृतमायुस्तस्मादनया गृह्णाति ॥१॥ तं वै पूर्णं गृह्णाति । सर्वं वै तद्यत्पूर्णꣳ सर्वं तद्यदायुस्तस्मात्पूर्णं गृह्णाति ॥२॥ * तस्या-

(१) शु० य० अ० ७ क० २१। (२) शु० य० अ० ७ क० २१। (३) आप० श्रौ० सू० १२. १५. ८। (४) शु० य० अ० ७ क० २१।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५. २. ३; क० सं० २७. १; मै० सं० ४. ६. ४; तै० सं० ६. ४. ११।

* अत्र शतम् २४०० ॥

सावेव ध्रुव ऽआयुः । आत्मैवाऽस्यैतेन सहितः पर्वाणि सन्ततानि तद्वा ऽअगृहीत ऽएवैतस्मादच्छावाकायोत्तमो ग्रहो भवति ॥ ३ ॥ अथ राजानमुपाऽवहरति । तृतीयं वसतीवरीणामवनयति तत्पूर्वं समैति प्रथममहोत्तरस्य सवनस्य करोत्युत्तमं पूर्वस्य स यदुत्तरस्य सवनस्य तत्पूर्वं करोति यत्पूर्वस्य तदुत्तमं तद्व्यतिषजति तस्मादिमानि पर्वाणि व्यतिषक्तानीदमित्थमतिहानमिदमित्थम् ॥ ४ ॥ एवमेव माध्यन्दिने सवने । अगृहीत ऽएवैतस्मादच्छावाकायोत्तमो ग्रहो भवत्यथ तृतीयं वसतीवरीणामवनयति तत्पूर्वं समैति प्रथममहोत्तरस्य सवनस्य करोत्युत्तमं पूर्वस्य स यदुत्तरस्य सवनस्य तत्पूर्वं करोति यत्पूर्वस्य तदुत्तमं तद्व्यतिषजति तस्मादिमानि पर्वाणि व्यतिषक्तानीदमित्थमतिहानमिदमित्थं तद्यदस्यैतेनाऽऽत्मा सहितस्तेनाऽस्यैष ऽआयुः ॥५॥ सैषा कामदुघैवेन्द्रस्योद्धारः । त्रिभ्य ऽएवैनं * प्रातः सवन ऽउक्थेभ्यो विगृह्णाति त्रिभ्यो माध्यन्दिने सवने तत्षट्कृत्वः षड्वा ऽऋतव ऽऋतवो वा ऽइमान्सर्वान्कामान्पचन्त्येतेनो हैषा काम-

---

* ज्योतिष्टोमीयप्रातःसवने—उपांशु, अन्तर्याम, ऐन्द्रवायव, मैत्रावरुण, आश्विन, शुक्र, मन्थी, आग्रयण, उक्थ्य, ध्रुव, (वैकल्पिको वैश्वानर) ऋतुग्रहौ, ऐन्द्राग्न, वैश्वदेवश्चेति त्रयोदश ग्रहा ।

माध्यन्दिने सवने—शुक्र, मन्थी, आग्रयण, उक्थ्य, मरुत्वतीयास्त्रय, माहेन्द्र, दधिग्रहश्चेति नव ग्रहा ।

तृतीयसवने—आदित्य, सावित्र, वैश्वदेव, पात्नीवत, हारियोजन इति पञ्च ग्रहा । तत्र ग्रह शब्देन 'गृह्यत इति ग्रह' इति कर्म व्युत्पत्त्या सोमरसः । 'गृह्यतेऽस्मिन्' इति व्युत्पत्त्या च तदाधारभूतं पात्रमुच्यते । अत्र नवैव उलूखल ग्रहा । आग्रयणः, उक्थ्य, ध्रुव, आदित्य, इति चतस्रो मृन्मय्य स्थाल्य —स्थालीग्रहा इति यावत् ।

दुघैवेन्द्रस्योद्धारः ॥ ६ ॥ तं वा ऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । उक्थः हि पुरोरुग्गृघि पुरोरुगृग्घ्युक्थः साम महो ऽथ यदन्यज्जपति तद्यजुस्ता हैता ऽअभ्यर्द्धं ऽएवाऽग्र ऽऋग्भ्य ऽआसुरभ्यर्द्धो यजुर्भ्योऽभ्यर्द्धः सामभ्यः ॥ ७ ॥ ते देवा ऽअब्रुवन् । हन्तेमा यजुःष्पु दधाम तथेयं बहुलतरेव विद्या भविष्यतीति ता यजुःष्वदधुस्तत ऽएषा बहुलतरेव विद्याऽभवत् ॥ ८ ॥ तं त्वपुरोरुक्कं गृह्णाति । उक्थःहि पुरोरुगृग्घि पुरोरुगृग्घ्युक्थः स यदेवैनमुक्थेभ्यो विगृह्णाति तेनो हाऽस्यैष पुरोरुङ्मा- न्भवति तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ ९ ॥ अथाऽतो * गृह्णात्येव । 'उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत' ऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्राय त्वेति बृहद्वते वयस्वत ऽइति वीर्य्यवत ऽइत्येवैतदाह यदाह बृहद्वते वय- स्वत ऽइ'त्युक्थाव्यं गृह्णामी'त्युक्थेभ्यो ह्येनं गृह्णाति 'यत्त ऽइन्द्र बृहद्वय' ऽइति यत्त ऽइन्द्र वीर्य्यमित्येवैतदाह 'तस्मै त्वा विष्णवे त्वे'ति यज्ञस्य ह्येनमायुषे गृह्णाति तस्मादाह तस्मै त्वा विष्णवे त्वे'त्येष ते योनिरुक्थे- भ्यस्त्वे'ति सादयत्युक्थेभ्यो ह्येनं गृह्णाति ॥ १० ॥ तं विगृह्णाति । 'देवेभ्यस्त्वा देवाव्यं यज्ञस्याऽऽयुषे गृह्णा- मी'ति प्रशासनः स कुर्य्याद्य ऽएवं कुर्य्याद्यथादेवतं त्वेव विगृह्णीयात् ॥ ११ ॥ † 'मित्रावरुणाभ्यां त्वा । देवाव्यं

* का० श्रौ० सू० ९ ६ २०।

(१) शु० स० अ० ७ क० २२। (२) शु० स० अ० ७ क० २२। (३) शु० स० अ० ७ क० २२। (४) शु० स० अ० ७ क० २२। (५) शु० सं० अ० ७ क० २२॥ (६) शु० सं० अ० ७ क० २२।

† का० श्रौ० सू० ९. १४. ९।

(७) शु० सं० अ० ७ क० २३।

यज्ञस्याऽऽयुपे गृह्णामी'त्येव मैत्रावरुणाय मैत्रावरुणीपु हि तस्मै स्तुवते मैत्रावरुणीरनुशꣳसति मैत्रावरुण्या यजति ॥ १२ ॥ * 'इन्द्राय त्वा । देवाव्व्यं यज्ञस्याऽऽयुपे गृह्णामी' त्येव ब्राह्मणाच्छꣳसिन ऽऐन्द्रीपु हि तस्मै स्तुवत ऽऐन्द्रीरनुशꣳसत्यैन्द्र्या यजति ॥ १३ ॥ 'इन्द्राग्निभ्यान्त्वा देवाव्व्यं यज्ञस्याऽऽयुपे गृह्णामी'त्येवाऽच्छावाकायैन्द्राग्नीपु हि तस्मै स्तुवत ऽऐन्द्राग्नीरनुशꣳसत्यैन्द्राग्न्या यजतीन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेत्येव माध्यन्दिने सवन ऽऐन्द्रꣳ हि माध्यन्दिनꣳ सवनम् ॥१४॥ तदु ह चरकाद्ध्वर्यवो विगृह्णन्ति । 'उपयाम गृहीतोऽसि देवेभ्यस्त्वा देवाव्व्यमुक्थेभ्य ऽउक्थाव्व्यं मित्रावरुणाभ्यां जुष्टं गृह्णाम्येप ते योनिर्म्मित्रावरुणाभ्यां त्वे'ति सादयति पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति ॥ १५ ॥ 'उपयामगृहीतोऽसि । देवेभ्यस्त्वा देवाव्व्यमुक्थेभ्य-ऽउक्थाव्व्यमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येप ते योनिरिन्द्राय त्वे'ति सादयति पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति ॥ १६ ॥ 'उपयामगृहीतोऽसि । देवेभ्यस्त्वा देवाव्व्यमुक्थेभ्य-ऽउक्थाव्व्यमिन्द्राग्निभ्यां जुष्टं गृह्णाम्येप ते योनिरिन्द्राग्निभ्यान्त्वे'ति सादयति नाऽत्र पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशतीन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेत्येव माध्यन्दिने सवन-ऽऐन्द्रꣳ हि माध्यन्दिनꣳ सवनं द्विर्ह पुनर्हविरसीति

* का० श्रौ० सू० ९ १४ १५ ।

(१) शु० स० अ० ७ क० २३ । (२) शु० स० अ० ७ क० २३ । (३) शु० सं० अ० ७ क० २३ । (४) शु० स० अ० ७ क० २३ । (५) शु० स० अ० ७ क० २३ ।

स्थालीमभिमृशति तूष्णीं तृतीयं निदधाति ॥ १७ ॥ तं वै नोपयामेन गृह्णीयात् । न योनौ सादयेद्‌गृ ह्येवैष-ऽउपयामेन गृहीतो भवत्यग्रे योनौ सन्नोऽजामितायै जामि ह कुर्याद्यदेनमन्त्राऽप्युपयामेन गृह्णीयाद्योनौ सादयेदथ यत्पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति पुनर्ह्यस्यै गृहं ग्रहीष्यन्भवति न तदाद्रियेत तूष्णीमेव निदध्यात् ॥ १८ ॥(C)

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[ध्रुवग्रहः]

अयꣳ ह वा ऽअस्यैष प्राणः । योऽयं पुरस्तात्स वै वैश्वानर ऽएवाऽथ योऽयं पश्चात्स ध्रुवस्तौ स्मैतौ द्वावेवाऽग्रे गृहौ गृह्णन्ति ध्रुववैश्वानराविति तयोरयमप्येतर्ह्यन्यतर ऽएव गृह्यते ध्रुव ऽएव स यदि तं चरकेभ्यो वा यतो वाऽनुब्रुवीत यजमानस्य तं चमसेऽवनयेदथैतमेव होतृचमसे ॥ १ ॥ यद्वा ऽअस्याऽवाचीनं नाभेः । तदस्यैष-ऽआत्मनः सोऽस्यैष ऽआयुरेव तस्मादनया गृह्णात्यस्यै हि स्थाली भवति स्थाल्या ह्येनं गृह्णात्यजरा हीयममृताजरꣳ ह्यमृतमायुस्तस्मादनया गृह्णाति ॥ २ ॥ तं वै पूर्णं गृह्णाति । सर्वं वै तद्यत्पूर्णꣳ सर्वं तद्यदायुस्तस्मात्पूर्णं गृह्णाति ॥ ३ ॥ वैश्वानराय गृह्णाति । संवत्सरो वै वैश्वानरः संवत्सर ऽआयुस्तस्माद्वैश्वानराय गृह्णाति ॥ ४ ॥

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विधया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० शा० ५ ?. ३, कठ० २७ १०, तै० सं० ६. ५. १; मै० सं० ३ ६ ५ ।

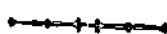
स प्रातःसवने गृहीतः । ऐतस्मात्सालादुपशेते तदेनः सर्वाणि सवनान्यतिनयति ॥ ५ ॥ तन्न स्तूयमानेऽवनयेत् । न ह संवत्सरं यजमानोऽतिजीवेद्यत्स्तूयमानेऽवनयेत् ॥६॥ तः शस्यमानेऽवनयति । तदेनं द्वादशथं स्तोत्रमतिनयति तथा परम्परमायुः समश्नुते तथो ह यजमानो ज्योग्जीवति तस्माद् ब्राह्मणोऽग्निष्टोमसत्स्यादेतस्य होमान्न सर्पेन्न प्रस्रावयेत तथा सर्वमायुः समश्नुत ऽआयुर्वा ऽअस्यैष तथा सर्वमायुरेति ॥ ७ ॥ यद्वा ऽअस्याऽवाचीनं नाभेः । तदस्यैष ऽआत्मनः स यत्पुरैतस्य होमात्सर्पेद्वा प्र वा स्रावयेत ध्रुवः ह्यऽयमेहेन्त्रेद्भुवमवमेहानीति तस्माद्वा ऽअग्निष्टोमसद्भवति तद्वै तद्यजमानऽएव यजमानस्य ह्येष तदात्मनः ॥ ८ ॥ स वा ऽअग्निष्टोमसद्भवति । यशो वै सोमस्तस्माद्यश्च सोमे लभते यश्च नोभावेवाऽऽगच्छतो यश ऽएवैतद्दृष्टुमागच्छन्ति तद्वाऽएतद्यशो ब्राह्मणाः सम्प्रसृप्याऽऽत्मन्दधते यन्भक्षयन्ति स ह यश ऽएव भवति य ऽएवं विद्वान्भक्षयति ॥ ९ ॥ ते वा ऽएते । सर्पन्त ऽएवाऽग्निष्टोमसद्येतद्यशः सन्निधाय सर्पन्ति ते पराञ्चो यशसो भवन्ति तदेष परिगृह्यैव पुनरात्मन्यशो धत्ते तेषाथं हैव ऽएव यशस्वितमो भूत्वा प्रैति य ऽएवं विद्वानग्निष्टोमसद्भवति ॥ १० ॥ देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर ऽएतस्मिन्यज्ञे प्रजापतौ पितरि संवत्सरेऽस्माकमयं भविष्यत्यस्माकमयं भविष्यतीति ॥ ११ ॥

ततो देवाः । अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्त ऽएतदग्निष्टोमसद्यं ददृशुस्त ऽएतेनाऽग्निष्टोमसद्येन सर्वं यज्ञꣳ समवृञ्जताऽन्तरायन्नसुरान्यज्ञात्तथो ऽएवैष ऽएतेनाऽग्निष्टोमसद्येन सर्वं यज्ञꣳ संवृङ्क्तेऽन्तरेति सपत्नान्यज्ञात्तस्माद्वाऽअग्निष्टोमसद्भवति ॥ १२ ॥ तं गृहीत्वोत्तरे । हविर्द्धाने सादयति प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयानीत्युपकीर्णे वाऽइतरान्ग्रहान्सादयत्यथैतं व्युह्य न तृणं चनाऽन्तर्द्धाय ॥ १३ ॥ यद्वा ऽअस्योर्द्ध्वं नाभेः । तदस्यैत ऽआत्मन ऽउपरीव वै तद्यदूर्द्ध्वं नाभेरुपरीवैतद्यदुपकीर्णं तस्मादुपकीर्णे सादयत्यथैतं व्युह्य न तृणं चनाऽन्तर्द्धाय ॥ १४ ॥ यद्वा ऽअस्याऽवाचीनं नाभेः । तदस्यैष ऽआत्मनोऽध ऽइव वै तद्यदवाचीनं नाभेरध ऽइवैतद्यद्व्युह्य न तृणं चनाऽन्तर्द्धाय तस्मादेतं व्युह्य न तृणं चनाऽन्तर्द्धाय सादयति ॥ १५ ॥ एष वै प्रजापतिः । य ऽएष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता ऽएतम्वेवाऽप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते स यानुपकीर्णे सादयति तस्माद्यास्तानन्तु प्रजाः प्रजायन्ते ता ऽअन्येनाऽऽत्मनोऽस्यां प्रतितिष्ठन्ति या वै शफैः प्रतितिष्ठन्ति ता ऽअन्येनाऽऽत्मनोऽस्यां प्रतितिष्ठन्त्यथ यदेतं व्युह्य न तृणं चनाऽन्तर्द्धाय सादयति तस्माद्या ऽएतमनु प्रजाः प्रजायन्ते ता ऽआत्मनैवाऽस्यां प्रतितिष्ठन्ति मनुष्याश्च श्वापदाश्च ॥ १६ ॥ तद्वा ऽएतत् । अस्या ऽएवाऽन्यदुत्तरं करोति यदुपकिरति स यानुपकीर्णे सादयति तस्माद्यास्तानन्तु प्रजाः प्रजायन्ते ता ऽअन्येनैवाऽऽत्मनोऽस्यां

प्रतितिष्ठन्ति शर्फैः ॥ १७ ॥ तद्वा ऽएतत्। आहवनीये जुह्वति पुरोडाशं धानाः करम्भं दध्यामिक्षामिति तद्यथा मुख ऽआसिञ्चेदेवं तद्यथैष ऽएकरूप ऽउपशेत ऽआप-ऽइवैव तस्माद्यदनेन मुखेन नानारूपमशनमश्नात्यथैतेन प्राणेनैकरूपमेव प्रस्तावयतेऽप ऽइवैवाऽथ यस्माद्ध्रुवो नाम ॥ १८ ॥ देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः। तेऽसुररक्षसेभ्य-ऽआसङ्गाद्बिभयाञ्चक्रुस्तान्दक्षिणतोऽसुररक्षसान्यासेजुस्तेपा-मेतान्दक्षिणान्गृहानुजघ्नुरप्येतद्दक्षिणः हविर्द्धानमु-जघ्नुरथैतमेव न शेकुरुद्धन्तुं तदुत्तरमेव हविर्द्धानं दक्षिणः हविर्द्धानमवृहह तद्यदेतं न शेकुरुद्धन्तुं तस्माद् ध्रुवो नाम ॥ १९ ॥ तं वै गोपायन्ति। शिरो वा ऽएष ऽएतस्यै गायत्र्यै यज्ञो वै गायत्री द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणि तच्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री तस्या-ऽएष शिरः श्रीर्वै शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तस्माद्योऽर्द्धस्य श्रेष्ठो भवत्यसावमुष्यार्द्धस्य शिर ऽइत्याहुः श्रेष्ठो ह व्यथेत यदेष व्यथेत यजमानो वै श्रेष्ठो नेद्यजमानो व्यथाता-ऽइति तस्माद्वै गोपायन्ति ॥२०॥ वत्सो वा ऽएषः। एतस्यै गायत्र्यै यज्ञो वै गायत्री द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणि तच्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री तस्या ऽएष वत्सस्तं यद् गोपायन्ति गोपायन्ति वा ऽइमान्वत्सान्दो-हाय यदिदं पयो दुह ऽएवमियं गायत्री यजमानाय सर्वान्कामान्दोहाता ऽइति तस्माद् वै गोपायन्ति ॥ २१ ॥ अथ यदध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च। निश्च क्रामतः प्र

च पद्येते यथा वत्सवत्सोपाऽऽचरेदेवमेतं गृहमुपाऽऽचरत-स्तमवनयति गायत्रीमेवैतत्प्रस्नावयति प्प्रत्तेयं गायत्री यज-मानाय सर्वान्कामान्दोहाता ऽइति तस्माद्वा ऽअवनयति ॥ २२ ॥ * सोऽवनयति । 'ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा सोममवनयामी'ति गृह्णामीति वा'ऽथा न ऽइन्द्र ऽइद्वि-शोऽसपत्नाः समनसस्करदि'ति यथा न ऽइन्द्र इमाः प्प्रजा विशः श्रियै यशसेऽन्नाद्यायाऽसपत्नाः सम्मनसः करवदित्येवैतदाह ॥ २३ ॥ अथाऽतो † गृह्णा-त्येव । 'मूर्द्धानं दिवो ऽअरतिं पृथिव्व्या वैश्वानरमृत ऽआ जातमग्निम् । कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्नापात्रं जनयन्त देवाः । उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षिति-र्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्च्युतानामच्च्युतक्षित्तम ऽएष ते योनिर्वै-श्वानराय त्वे'ति सादयति व्व्युह्य न तृणं चनाऽन्तर्द्धाय वैश्वानराय ह्येनं गृह्णाति ॥ २४ ॥ (D)

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[विप्रुड्ढोमः]

गृहान्गृहीत्वा । उपनिष्क्रम्य विप्प्रुषाᳫं होमं जुहोति तद्यद्विप्प्रुषाᳫं होमं जुहोति या ऽएवाऽस्याऽत्र

* 'ध्रौव९ होतृचमसेऽवनयति ध्रुवन्ध्रुवेणेति' ।
(१) शु० स० अ० ७ क० २५ । (२) शु० स० अ० ७ क० २५ ।
† का० श्रौ० सू० ९. ६. २१ ।
(३) शु० स० अ० ७ क० २४,२५ ।
(D) एतद्माध्यन्दिनविषयाअन्यशाखास्वुपलभ्यन्ते यथा—का०शा० ५ २. ४; क० सं० २८ १, कपि० ४४. १, तै० सं० ६. ५. २; मै० सं० ४. ६. ६ ।

विष्णुप स्कन्दन्ति ता ऽएवैतदाहवनीये स्वगाकरोत्याहव-
नीयो ह्याहुतीनां प्रतिष्ठा तस्माद्विष्णुपाथं होमं जुहोति
॥ १ ॥ स * जुहोति । 'यस्ते द्रप्स स्कन्दति यस्ते ऽअंशु-
शुरि'ति यो वै स्तोक स्कन्दन्ति स द्रप्सस्तत्तमाह
यस्ते ऽअंशुरिति तदंशुमाह 'ग्रावच्च्युतो धिषणयोरुप-
स्थादि'ति ग्राव्णा हि च्युतोऽधिषवणाभ्याथं स्कन्द-
'त्यध्वर्य्योर्वा परि वा यः पवित्रादि'त्यध्वर्य्योर्वा हि पाणि-
भ्याथं स्कन्दति पवित्राद्वा 'तन्ते जुहोमि मनसा वषट्-
कृतथं स्वाहे'ति तद्यथा वषट्कृतं हुतमेवमस्यैतद्भवति
॥ २ ॥ अथ स्तीर्णायै वेदेः । द्वे तृणे ऽअध्वर्युरादत्ते ताव-
ध्वर्य्यू प्रथमौ प्रतिपद्येते प्राणोदानौ यज्ञस्याऽथ प्रस्तोता
वागेव यज्ञस्याऽथोद्गाताऽऽत्मैव प्रजापतिर्य्यज्ञस्याऽथ प्रति-
हर्त्ता भिषग्वा व्यानो वा ॥ ३ ॥ तान्वा ऽएतान् ।
पञ्चर्त्विजो यजमानोऽन्वारभत ऽएतावान्वै सर्वो यज्ञो
यावन्त ऽएते पञ्चर्त्विजो भवन्ति पाङ्क्तो वै यज्ञस्तद्यज्ञ-
मेवैतद्यजमानोऽन्वारभते ॥ ४ ॥ अथाऽन्यतरत्तृणम् ।
† चात्वालमभि प्रास्यति 'देवानामुत्क्रमणमसी'ति यत्र वै
देवा यज्ञेन स्वर्गं लोकं समाश्नुवत त ऽएतस्माच्चात्वा-

---

* का॰ श्रौ सू॰ ९ ६ २८ ।

(१) शु॰ य॰ अ॰ ७ क॰ २६। (२) शु॰ स॰ अ॰ ७ क॰ २६, 'ग्रावच्युत' इत्यत्र 'बाहुच्युत' इति तैत्तिरीयपाठ । (३) शु॰ स॰ अ॰ ७ क॰ २६ । (४) शु॰ स॰ अ॰ ७ क॰ २६ ।

† का॰ श्रौ॰ सू॰ ९. ६. ३२ ।

(५) शु॰ स॰ अ॰ ७ क॰ २६ ।

लादूर्ध्वाः स्वर्गं लोकमुपोदक्रामँस्तद्यजमानमेवैतत्स्वर्ग्यं पन्थानमनु संख्यापयति ॥ ५ ॥ अथाऽन्यतरत्तृणम् । पुरस्तादुद्गातॄणामुपाऽस्यति तूष्णीमेव स्तोमो वा ऽएष प्रजापतिर्यदुद्गातारः स ऽइदꣳ सर्वं स्युत ऽइदꣳ सर्वꣳ सम्भवति तस्माऽएवैतत्तृणमपि दधाति तथो हाऽद्धर्युं न युते नैनꣳ सम्भवत्यथ यदा जपन्ति जपन्ति ह्यत्रोद्गातारः ॥ ६ ॥ * अथ स्तोत्रमुपाकरोति । 'सोमः पवत' ऽइति स वै पराग्गेव स्तोत्रमुपाकरोति पराञ्चः स्तुवते देवान्वा ऽएतानि स्तोत्राण्यभ्युऽऽपावृत्तानि † यत्पवमानाः पराञ्चो ह्येतैर्देवाः स्वर्गं लोकꣳ समाश्नुवत तस्मात्पराग्गेव स्तोत्रमुपाकरोति पराञ्चः स्तुवते ॥ ७ ॥ उपावर्त्तद्ध्वमिति वा ऽअन्यानि स्तोत्राणि । अभ्यावर्त्तं धुर्यैः स्तुवत ऽइमा वै प्रजाऽएतानि स्तोत्राण्यभ्युपाऽऽवृत्तास्तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते ॥ ८ ॥ अथ यदत्र बहिष्पवमानेन स्तुवते । अत्र ह वा ऽअसावग्र ऽआदित्य ऽआस तमृतवः परिगृह्यैवाऽऽत ऽऊर्ध्वाः स्वर्गं लोकमुपोदक्रामन्त्स ऽएषऽऋतुषु प्रतिष्ठितस्तपति तथो ऽएवैतदृत्विजो यजमानं परिगृह्यैवाऽऽत ऽऊर्ध्वाः स्वर्गं लोकमुपोत्क्रामन्ति तस्मादत्र बहिष्पवमानेन स्तुवते ॥ ९ ॥ नौर्ह वा ऽएषा स्वर्ग्या । यद्बहिष्पवमानं तस्या ऽऋत्विज ऽएव स्फ्याश्चाऽरित्राश्च

---

* का० श्रौ० सू० ९ ६ ३४ ।

(१) तु० गा० अ० ७ क० २६ ।

† "कयानश्चित्र इत्याद्यासु नवसु गायत्रीच्छन्दस्कासु ऋक्षु (ऋ० २ ६ २४, २५) गीयमानं स्तोत्र पवमानमित्युच्यते" ।

स्वर्गस्य लोकस्य सम्पारणास्तस्या ऽएक ऽएव मज्जयिता य ऽएव निन्द्यः स यथा पूर्णामभ्यारुह्य मज्जयेदेवꣳ हैनाꣳ स मज्जयति तद्वै सर्व्व ऽएव यज्ञो नौः स्वर्ग्या तस्मादु सर्वस्मादेव यज्ञान्निन्द्यं परिविवाधिषेत ॥ १० ॥ * अथ स्तुत ऽएतां वाचं वदति । अग्नीदग्नीन्विहर वर्हि स्तृणीहि पुरोडाशाँ२ अलङ्कुरु पशुनेहीति विहरत्यग्नीदग्नीन्त्समिन्ध ऽएवैनानेतत्स्तृणाति वर्हि स्तीर्णे वर्हिषि समिद्धे देवेभ्यो जुहवानीति पुरोडाशाँ२ ऽअलङ्कुर्विति पुरोडाशैर्हि प्रच- रिष्यन्भवति पशुनेहीति पशुꣳ ह्युपाकरिष्यन्भवति ॥ ११ ॥ अथ पुनः प्रपद्य । आश्विनं ग्रहं गृह्णात्याश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूपं परिव्ययति परिवीय यूपं पशुमुपाकरोति रसमेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १२ ॥ [अर्धप्रपाठकः ॥७०॥] स प्रातःसवन ऽआलब्धः । आ तृतीयसवनाच्छ्रप्यमाण ऽउपशेते सर्वस्मिन्नेवैतद्यज्ञे रसन्दधाति सर्वं स्यज्ञः रसेन प्रसजति ॥ १३ ॥ तस्मा- दाग्नेयमग्निष्टोम ऽआलभेत । तद्धि सलोम यदाग्नेयमग्नि- ष्टोम ऽआलभेत यद्युक्थ्यः स्यादैन्द्राग्नं द्वितीयमालभेतैन्द्रा- ग्नानि ह्युक्थानि यदि षोडशी स्यादैन्द्रं तृतीयमालभेतेन्द्रो हि षोडशी यद्यतिरात्रः स्यात्सारस्वतं चतुर्थमालभेत वाग्वै सरस्वती योषा वै वाग्योषा रात्रिस्तद्यथायथं यज्ञ- क्रतून् व्यावर्त्तयति ॥ १४ ॥ अथ सवनीयैः पुरोडाशैः प्रचरति । देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोम-

* का० श्रौ० सू० ९. ७. ४।

ऽआसीत्तस्यैतच्छरीरं यद्दिरयो यदुह्यमानस्तद्वेपोऽशाना नामौषधिर्ज्जायत ऽइति ह स्मिाऽऽह श्वेतकेतुरौद्दालकिस्तामेतदाहुत्याऽभिषुण्वन्तीति ॥ १५ ॥ स यत्पशुमालभते । रसमेवाऽस्मिन्नेतद्दधात्यथ यत्सवनीयैः पुरोडाशैः प्रचरति मेधमेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति तथो हाऽस्यैष सोम ऽएव भवति ॥ १६ ॥ सर्व्वे ऽऐन्द्रा भवन्ति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मात्सर्व्वे ऽऐन्द्रा भवन्ति ॥ १७ ॥ अथ यत्पुरोडाशः । धानाः करम्भोदध्यामिक्षेति भवति या यज्ञस्य देवतास्ताः सुप्रीता ऽअसन्निति ॥ १८ ॥ इदं वा ऽअपूपमशित्वा कामयते । धानाः खादेयं करम्भमश्नीयान्दध्यश्नीयामामिक्षामश्नीयामिति ते सर्व्वे कामा या यज्ञस्य देवतास्ताः सुप्रीता ऽअसन्नित्यथ यदेषा प्रातःसवन ऽएव मैत्रावरुणी पयस्याऽवक्लृप्ता भवति नेतरयोः सवनयोः ॥ १९ ॥ गायत्री वै प्रातःसवनं वहति । त्रिष्टुम्माध्यन्दिनः सवनं जगती तृतीयसवनं तद्वा ऽअनेकाकिन्येव त्रिष्टुम्माध्यन्दिनः सवनं वहति गायत्र्या च बृहत्या चाऽनेकाकिनी जगती तृतीयसवनं गायत्र्योष्णिहककुब्भ्यामनुष्टुभा ॥२०॥ गायत्र्यैवैकाकिनी प्रातःसवनं वहति । सैताभ्यां पङ्क्तिभ्याꣳ स्तोत्रपङ्क्त्या च हविष्पङ्क्त्या च चत्वार्य्याज्यानि बहिष्पवमानं पञ्चमं पञ्च परापङ्क्तिः सैतया स्तोत्रपङ्क्त्याऽनेकाकिनी गायत्री प्रातःसवनं वहति ॥२१॥ इन्द्रस्य पुरोडाशः । हर्य्योर्द्धानाः पूष्णः करम्भः सरस्वत्यै दधि मित्रावरुणयोः पयस्या पञ्चपदा पङ्क्तिः सैतया हविष्पङ्क्त्याऽनेकाकिनी

गायत्री प्रातःसवनं बहत्येतस्या ऽएव पङ्क्तेः सम्पदः कामाय प्रातःसवन ऽएवैषा मैत्रावरुणी पयस्याऽवक्लृप्ता भवति नेतरयोः सवनयोः ॥ २२ ॥ (E)

द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[ऋतुग्रहैन्द्राग्नवैश्वदेवग्रहाः]

भक्षयित्वा समुपहूताः स्म ऽइत्युक्त्वोत्तिष्ठति । पुरोडाशवृगलमादाय तद्यत्रैतदुपसन्नोऽच्छावाकोऽन्वाह तदस्मै *पुरोडाशवृगलं पाणावादधदाहाऽच्छावाक वदस्व यत्ते वाद्यमित्यहीयत वा ऽअच्छावाकः ॥ १ ॥ तमिन्द्राग्नीऽअनु समतनुताम् । प्रजानां प्रजात्यै तस्मादैन्द्राग्नोऽच्छावाकः स ऽएतेन च हविषा यदस्मा ऽएतत्पुरोडाशवृगलं पाणावादधात्येतेन चाऽऽर्षेयेण यदेतदन्वाह तेनाऽनु समश्नुते ॥ २ ॥ स वै सन्नेऽच्छावाके । ऋतुग्रहैश्चरति तद्यत्सन्नेऽच्छावाक ऽऋतुग्रहैश्चरति मिथुनं वा ऽअच्छावाक ऽऐन्द्राग्नो ह्यच्छावाको द्वौ हीन्द्राग्नी द्वन्द्वः हि मिथुनं प्रजननः स ऽएतस्मान्मिथुनात्प्रजननादृतून्त्संवत्सरं प्रजनयति ॥ ३ ॥ यद्वेव सन्नेऽच्छावाके । † ऋतुग्रहैश्चरति सर्वं वा ऽऋतवः संवत्सरः सर्वमेवैतत्प्रजनयति तस्मात्सन्नेऽच्छावाक ऽऋतु-

---

(E) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५ ३. ११।

* अच्छावाकस्य पाणौ पुरोडाश(वृगल)शकलं प्रक्षिपन् अच्छावाक ! वदस्व यत्ते वाद्यमिति ब्रूयादित्यर्थ (सा० भा०)।

† का० श्रौ० सू० ९ १३. १।

ग्रहैश्चरति ॥४॥ तान्वै द्वादश गृह्णीयात् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य तस्माद् द्वादश गृह्णीयादुथो ऽअपि त्रयोदश गृह्णीयादुस्ति त्रयोदशो मास ऽइति द्वादश त्वेव गृह्णीयादेषैव सम्पत् ॥५॥ द्रोणकलशाद् गृह्णाति । प्रजापतिर्वै द्रोणकलशः स ऽएतस्मात्प्रजापतेर्ऋतून्त्संवत्सरं प्रजनयति ॥ ६ ॥ उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्यां गृह्णाति। कुतस्तयोरन्तो ये ऽउभयतोमुखे तस्मादयमनन्तः संवत्सरः परिप्लवते तं गृहीत्वा न सादयति तस्मादयमसन्नः संवत्सरः ॥ ७ ॥ नाऽनुवाक्यामन्वाह । ह्वयति वा ऽअनुवाक्यया गतो ह्येवाऽयमृतुर्यदि दिवा यदि नक्तं नाऽनुवषट्करोति नेदृतूनप्रवृणजाऽइति सहैव प्रथमौ ग्रहौ गृह्णीतः सहोत्तमाविदुमेवैतत्सर्वः संवत्सरेण परिगृहीतस्तदिदः सर्वं संवत्सरेण परिगृहीतम् ॥ ८ ॥ निरेवाऽन्यतरः क्रामति । प्राऽन्यतरः पद्यते तस्मादिमेऽन्वञ्चो मासा यन्त्यथ यदुभौ वा सह निष्क्रामेतामुभौ वा सह प्रपद्येयातां पृथगु हैवेमे मासाऽईयुस्तस्मान्निरेवाऽन्यतरः क्रामति प्राऽन्यतरः पद्यते ॥ ९ ॥ तौ वा ऽऋतुने * पट् प्रचरतः । तद्देवा ऽअहरसृजन्तर्तुभिरिति चतुस्तद्रात्रिमसृजन्त स यद्धैतावदेवाऽभविष्यद्रात्रिर्हैवाऽभविष्यन्न † व्यवस्यत् ॥ १० ॥ तौ वाऽऋतुनेत्युपरिष्टाद् विचरतः । तद्देवाः पुरस्तादुहरदुदस्तस्मादिदुमग्राऽहरथ रात्रिरथ ह्योऽहर्व्यभिन्ना ॥ ११ ॥ चातु-

* का० श्रौ० सू० ९ १३. २–७।

† 'व्यवस्यत्' इति पाठ 'ग' पुस्तके।

नेति वै देवाः। मनुष्यानसृजन्तर्तुभिरिति पशून्त्स यत्त-न्मध्ये येन पशूनसृजन्त तस्मादिमे पशव उउभयतः परिगृहीता वशमुपेता मनुष्याणाम् ॥ १२ ॥ तौ वा-ऽऋतुनेति पद् प्रचर्य्य। इतरथा पात्रे विपर्य्यस्येते ऽऋतु-भिरिति चतुश्चरित्त्वेतरथा पात्रे विपर्य्यस्येते ऽअन्न्यतरत-ऽएव तद्देवा ऽअहरसृजन्ताऽन्न्यतरतो रात्रिमन्न्यतरत-ऽएव तद्देवा मनुष्यानसृजन्ताऽन्न्यतरतः पशून् ॥ १३ ॥ अथाऽतो * गृह्णात्येव। 'उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वे'त्ये-वाऽद्ध्वर्य्युर्गृह्णा'त्युपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वे'ति प्रति-प्रस्थातैतावेव वासन्तिकौ स यद्वसन्त ऽओषधयो जायन्ते वनस्पतयः पच्यन्ते तेनो हैतौ मधुश्च माधवश्च ॥ १४ ॥ 'उपयामगृहीतोऽसि। शुक्राय त्वे'त्येवाऽद्ध्वर्य्युर्गृह्णा'त्युपया-मगृहीतोऽसि शुचये त्वे'ति प्रतिप्रस्थातैतावेव ग्रैष्मौ स यदेतयोर्वलिष्ठं तपति तेनो हैतौ शुक्रश्च शुचिश्च॥ १५ ॥ 'उपयामगृहीतोऽसि नभसे त्वे'त्येवाऽद्ध्वर्य्युर्गृह्णा'त्युपया-मगृहीतोऽसि नभस्याय त्वे'ति प्रतिप्रस्थातैतावेव वार्षिका-वमुतो वै दिवो वर्षति तेनो हैतौ नभश्च नभस्यश्च॥१६॥ 'उपयामगृहीतोऽसि। इषे त्वे'त्येवाऽद्ध्वर्य्युर्गृह्णा'त्युपयाम-गृहीतोऽस्यूर्ज्जे त्वे'ति प्रतिप्रस्थातैतावेव शारदौ स यच्छ-रद्यूर्ग्रस ऽओषधयः पच्यन्ते तेनो हैताविषश्चोर्ज्जश्च

* का० श्रौ० सू० ९. १३-१३-१७।

(१) शु० स० अ० ७ क० ३०। (२) शु० स० अ० ७ क० ३०। (३) शु० स० अ० ७ क० ३०। (४) शु० स० अ० ७ क० ३०। (५) शु० स० अ० ७ क० ३०। (६) शु० स० अ० ७ क० ३०। (७) शु० स० अ० ७ क० ३०। (८) शु० स० अ० ७ क० ३०।

॥ १७ ॥ 'उपयामगृहीतोऽसि सहसे त्वे'त्येवाऽध्वर्युर्गृह्णा- 'त्युपयामगृहीतोऽसि सहस्याय त्वे'ति प्रतिप्रस्थातैतावेव हैमन्तिकौ स यद्धेमन्त ऽइमाः प्रजाः सहसेव स्वं वशमुपनयते तेनो हैतौ सहश्च सहस्यश्च ॥ १८ ॥ उपयामगृहीतोऽसि तपसे त्वे'त्येवाऽध्वर्युर्गृह्णा'त्युपयामगृहीतोऽसि तपस्याय त्वे'ति प्रतिप्रस्थातैतावेव शैशिरौ स यदेतयोर्बलिष्ठं श्यायति तेनो हैतो तपश्च तपस्यश्च ॥ १९ ॥ 'उपयामगृहीतोऽसि । अꣳहसस्पतये त्वे'ति * त्रयोदश ग्रहं गृह्णाति यदि त्रयोदशं गृह्णीयादथ प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्योः पात्रे सꣳस्रवमवनयत्यध्वर्युर्वा प्रतिप्रस्थातुः पात्रे सꣳस्रवमवनयत्याहरति भक्षम् ॥ २० ॥ अथ प्रतिप्रस्थाताऽभक्षितेन पात्रेण । ऐन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति तद्यदभक्षितेन पात्रेणैन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति न वा ऽऋतुग्रहाणामनुवषट्कुर्वन्त्येतेभ्यो वाऽऐन्द्राग्नं ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति तदस्यैन्द्राग्नेनैवाऽनुवषट्कृता भवन्ति ॥ २१ ॥ यद्वेवैन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति । सर्वं वा ऽइदं प्राऽजीजनद्य ऽऋतुग्रहानग्रहीत्स ऽइदꣳ सर्वं प्रजनय्येदमेवैतत्सर्वं प्राणोदानयोः प्रतिष्ठापयति तदिदꣳ सर्वं प्राणोदानयोः प्रतिष्ठितमिन्द्राग्नी हि प्राणोदानाविमे हि द्यावापृथिवी प्राणोदानावनयोर्हीदꣳ सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २२ ॥ यद्वेवैन्द्राग्नं † ग्रहं गृह्णाति । सर्वं वा ऽइदं प्राऽजी-

(१) शु० सं० अ० ७ क० ३०। (२) शु० सं० अ० ७ क० ३०। (३) शु० सं० अ० ७ क० ३०। (४) शु० सं० अ० ७ क० ३०। (५) शु० सं० अ० ७ क० ३०।

* का० श्रौ० सू० ९. ११ १८।

† का० श्रौ० सू० ९. ११ १९-२०।

जनय ऽऋतुग्रहानग्रहीत्स ऽइदꣳ सर्वं प्रजनय्याऽस्मिन्नेवै-तत्सर्वस्मिन्प्राणोदानौ दधाति ताविमावस्मिन्त्सर्वस्मि-न्प्राणोदानौ हि तौ ॥ २३ ॥ अथाऽतो गृह्णात्येव । 'इन्द्रा-ग्नी ऽआगतꣳ सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेषिता । उपयामगृहीतोसीन्द्राग्निभ्यान्त्वैष ते योनि-रिन्द्राग्निभ्यान्त्वे'ति सादयतीन्द्राग्निभ्याꣳ ह्येनं गृह्णाति ॥ २४ ॥ अथ वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । सर्वं वा ऽइदं प्राऽजी-जनय ऽऋतुग्रहानग्रहीत्स यद्धैतावदेवाऽभविष्यद्यावत्यो हैवाऽग्रे प्रजाꣳ सृष्टास्तावत्यो हैवाऽभविष्यन्न प्राऽज-निष्यन्त ॥ २५ ॥ अथ यद्वैश्वदेवं * ग्रहं गृह्णाति । इदमेवैतत्सर्वमिमाꣳ प्रजा यथायथं व्यवसृजति तस्मा-दिमाꣳ प्रजाꣳ पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते शुक्रपात्रेण गृह्णा-त्येष वै शुक्रो य ऽएष तपति तस्य ये रश्मयस्ते विश्वे देवास्तस्माच्छुक्रपात्रेण गृह्णाति ॥२६॥ अथाऽतो † गृह्णा-त्येव । 'ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास ऽआगत । दाश्वाꣳसो दाशुषꣳ सुतम् । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्य-स्त्वा देवेभ्य ऽएष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य' ऽइति सादयति विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णाति ॥ २७ ॥ (A)

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(१) शु० सं० अ० ७ क० ३१ ।

* का० श्रौ० सू० ९. १४. १ ।

† का० श्रौ० सू० ९. १४. १ ।

(२) शु० सं० अ० ७ क० ३३ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० सं० ५. १. २; तै० सं० ६. ५. ४; क० सं० २८. २, कपि० सं० ४४. २ । मै० सं० ४. ६. ७,८;

[शस्त्रप्रतिगरः]

गृणाति ह वा ऽएतद्धोता यच्छꣳसति । तस्मा-ऽएतद् गृणते प्रत्येवाऽध्वर्युरागृणाति तस्मात् * प्रतिगरो नाम ॥ १ ॥ तं वै प्राङ्मासीनमाह्वयते । सर्वे वा ऽअन्य-ऽउद्गातुः प्राञ्च ऽआर्त्विज्यं कुर्वन्ति तथो हाऽस्यैतत्प्रागे-वाऽऽर्त्विज्यं कृतं भवति ॥ २ ॥ प्रजापतिर्वा ऽउद्गाता । योषग्घोता स ऽएतत् प्रजापतिरुद्गाता योषायामृचि होतरि रेतः सिञ्चति यस्तुते तद्धोता शस्त्रेण प्रजनयति तच्छ्यति यथाऽयं पुरुषः शितस्तद्यदेनच्छ्यति तस्मा-च्छस्त्रं नाम ॥ ३ ॥ तदुपपल्युख्य प्रतिगृणाति । इदमेवै-तद्रेतः सिक्तमुपनिमदत्यथ यत्पराङ् तिष्ठन्प्रतिगृणीयात्पराग्‌ हैवैतद्रेतः सिक्तं प्रणश्येत्तन्न प्रजायेत सम्यङ्ङा ऽउ चै-वैतद्भवत्यैतद्रेतः सिक्तं प्रजनयतः ॥ ४ ॥ यातयामानि वै देवैश्छन्दाꣳसि । छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकꣳ समा-श्नुवत मदो वै प्रतिगरो यो वा ऽऋचि मदो यः सामन्त्सो वै स तच्छन्दःस्वेवैतद्रसं दधात्ययातयामानि करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते ॥५॥ तस्माद्यदर्द्धर्चशः शꣳसेत् । अर्द्धर्चेऽर्द्धर्चे प्रतिगृणीयाद्यदि पच्छः शꣳसेत्पदे पदे

* यत्र यत्र होत्रा 'शोंसावोम्' इति आह्वाव क्रियते तत्र तत्र सर्वत्र तत्समकालमेव अध्वर्युणा 'शोंसामो दैव' इति कार्यं । एवम्— 'अध्वर्यो शोंसावोम्, अध्वर्यो शोशोंसावोम्' इत्यत्राऽपि 'शोंसामो दैव' इत्येव प्रतिगरः । शस्त्रे काश्चन ऋचोऽर्धर्चशः, काश्चन पच्छः पठ्यन्ते । तत्र अर्धर्चे पच्छे च होत्रा अवसिते 'ओथामो दैव' इति प्रतिगरः । एवं शस्त्रे सर्वा ऋचः प्रणवान्ता पठ्यन्ते । तत्र सर्वत्र 'ओ३थामो दैव' इति प्रतिगरः । एवं शस्त्रसमाप्तौ ऋक् प्रणवान्ता पठ्यते, तत्र तु 'ओ३म्' इति त्रिमात्रः प्रणवः प्रतिगरः । निवित्सु अपि 'ओथामो दैव' इत्येव प्रतिगरः । यथा— 'अग्निर्देवेद्धः ओथामो दैव' इत्यादि । निविदस्तु निविदध्याये (ऋ० परि० १) द्रष्टव्याः ॥

प्रतिगृणीयाद्यत्र वै शंसन्नवानिति तदसुररक्षसानि यज्ञमन्ववचरन्ति तत्प्रतिगरेण सन्दधाति नाष्ट्राणाᳩं रक्षसामनन्ववचाराय यजमानस्यो चैवैतद् भ्रातृव्यलोकं छिनत्ति ॥६॥ चतुरक्षराणि ह वा ऽअग्रे च्छन्दाᳩंस्यासुः। ततो जगती सोममच्छापतत्सा त्रीण्यक्षराणि हित्वाऽऽजगाम ततस्त्रिष्टुप्सोममच्छापतत्सैकमक्षरꣳ हित्वाऽऽजगाम ततो गायत्री सोममच्छापतत्सैतानि चाऽक्षराणि हरन्त्यागच्छत्सोमं च ततोऽष्टाक्षरा गायत्र्यभवत्तस्मादाहुरष्टाक्षरा गायत्रीति ॥ ७ ॥ तया प्रातःसवनमतन्वत । तस्माद्गायत्रं प्रातःसवनं तयैव माध्यन्दिनꣳसवनमतन्वत ताᳩं ह त्रिष्टुबुवाचोप त्वाऽहमायानि त्रिभिरक्षरैरुप मा ह्वयस्व मा मा यज्ञादन्तर्गा ऽइति तथेति तामुपाऽऽह्वयत तत ऽएकादशाक्षरा त्रिष्टुबभवत्तस्मादाहुस्त्रैष्टुभं माध्यन्दिनꣳसवनमिति ॥ ८ ॥ तयैव तृतीयसवनमतन्वत । ताꣳ ह जगत्युवाचोप त्वाऽहमायान्येकेनाऽक्षरेणोप मा ह्वयस्व मा मा यज्ञादन्तर्गा ऽइति तथेति तामुपाऽऽह्वयत ततो द्वादशाक्षरा जगत्यभवत्तस्मादाहुर्जागतं तृतीयसवनमिति ॥ ९ ॥ तदाहुः। गायत्राणि वै सर्वाणि सवनानि गायत्री ह्येवैतदुपस्त्रजमानैदिति तस्मात्सꣳसिद्धं प्रातःसवने प्रतिगृणीयात्सꣳसिद्धा हि गायत्र्यागच्छत्सकृन्मद्वन्माध्यन्दिने सवन ऽएकꣳ हि साक्षरꣳ हित्वाऽगच्छत्तेनैवैनामेतत्समर्द्धयति कृत्स्नां करोति ॥ १० ॥ यत्र त्रिष्टुभः शस्यन्ते। त्रिमद्वत्तृतीयसवने त्रीणि हि साक्षराणि

हित्वाऽगच्छत्तैरेवैनामेतत्सर्द्धयति कृत्स्नां करोति ॥ ११ ॥ * यत्र द्यावापृथिव्यः शस्यते। इमे ह वै द्यावापृथिवी-ऽइमाः प्रजा ऽउपजीवन्ति तदनयोरेवैतद् द्यावा पृथिव्यो रसन्दधाति ते रसवत्या ऽउपजीवनीये ऽइमाः प्रजा-ऽउपजीवन्ति स वा ऽओ३मित्येव प्रतिगृणीयात्तद्धि सत्यं तद्देवा विदुः ॥ १२ ॥ तद्धैके। ओथामो दैव वागिति प्रतिगृणन्ति वाक्प्रतिगर ऽएतद्वाचमुपाऽऽप्नुम ऽइति वदन्त-स्तदु तथा न कुर्याद्यथा वै कथा च प्रतिगृणात्युपाऽऽसैवा-ऽस्य वाग्भवति वाचा हि प्रतिगृणाति तस्मादो३मित्येव प्रतिगृणीयात्तद्धि सत्यं तद्देवा विदुः ॥ १३ ॥ (B)

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[अथ माध्यन्दिनसवनम्]

(तत्र मरुत्वतीयग्रहादि)

† इहा३ ऽइहा३ ऽइत्यभिपुणोति। इन्द्रमेवैतदाच्च्या-वयति बृहद्बृहदितीन्द्रमेवैतदाच्च्यावयति ॥ १ ॥ स शुक्रामन्थिनौ प्रथमौ गृह्णाति। शुक्रवद्ध्येतत्सवनमथा-ऽऽग्रयणः सर्वेषु ह्येष सवनेषु गृह्यतेऽथ मरुत्वतीयमथो-क्थ्यमुक्थानि ह्यत्राऽपि भवन्ति ॥ २ ॥ तद्धैके । ‡ उक्थ्यं

* अत्र शतम् २५०० ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ५. ३. ३; तै० सं० ३. २. ९।

† का० श्रौ० सू० ९. १४. ६–११

‡ "उक्थ्यं गृहीत्वा मरुत्वतीयौ। पूर्वा विपरीतम्। मध्य उक्थ्यमभितो मरुत्वतीया-विच्छेके" (आश्व० श्रौ० सू० ११. २. ३)

गृहीत्वाऽथ मरुत्वतीयं गृह्णन्ति तदु तथा न कुर्य्यान्मरुत्वतीयमेव गृहीत्वाऽथोक्थ्यं गृह्णीयात् ॥ ३ ॥ तान्वाऽएतान्। पञ्च ग्रहान् गृह्णात्येष वै वज्रो यन्माध्यन्दिनः पवमानस्तस्मात्पञ्चदशः पञ्च सामा भवति पञ्चदशो हि वज्रः स ऽएतैः पञ्चभिर्ग्रहैः पञ्च वा ऽइमा ऽअङ्गुलयोऽङ्गुलिभिर्वै प्रहरति ॥ ४ ॥ इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्रजहार। स वृत्रं पाप्मानꣳ हत्वा विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे दक्षिणा निनाय तस्मादप्येतर्हि यदेवैतेन माध्यन्दिनेन पवमानेन स्तुवतेऽथ विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे दक्षिणा नीयन्ते तथोऽएवैष ऽएतैः पञ्चभिर्ग्रहैः पाप्मने द्विषते भ्रातृव्याय वज्रं प्रहरति स वृत्रं पाप्मानꣳ हत्वा विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे दक्षिणा नयति तस्माद्वा ऽएतान्पञ्च ग्रहान्गृह्णाति ॥ ५ ॥ तद्यन्मरुत्वतीयान्गृह्णाति। एतद्वा ऽइन्द्रस्य निष्केवल्यꣳ सवनं यन्माध्यन्दिनꣳ सवनं तेन वृत्रमजिघाꣳसत्तेन व्यजिगीषत मरुतो वा ऽइत्यश्वत्थेऽपक्रम्य तस्थुः क्षत्रं वा ऽइन्द्रो विशो मरुतो विशा वै क्षत्रियो बलवान्भवति तस्मादाश्वत्थे ऽऋतुपात्रे स्यातां काष्मर्य्यमये त्वेव भवतः ॥ ६ ॥ तानिन्द्र ऽउपमन्त्रयाञ्चक्रे। उपमाऽऽवर्त्तध्वं युष्माभिर्बलेन वृत्रꣳ हनानीति ते होचुः किं नस्ततः स्यादिति तेभ्य ऽएतौ मरुत्वतीयौ ग्रहाऽवगृह्णात् ॥ ७ ॥ ते होचुः। अपनिधायैनमोज ऽउपाऽऽवर्त्तामहा ऽइति त ऽएनमपनिधायैवौज ऽउपाऽऽववृतुस्तद्वा-

(१) शु० सं० अ० ७ क० ३४।

ऽइन्द्रोऽस्पृणुताऽपनिधाय वै मौज ऽउपाऽवृतन्निति ॥ ८ ॥
स होवाच । सहैव मौजसोपाऽऽवर्त्तेद्ध्वमिति तेभ्यो वै
नस्तृतीयं ग्रहं गृह्णाणेति तेभ्य ऽएतं तृतीयं गृहमगृह्णा-
'दुपयामगृहीतोऽसि मरुतान्त्वौजस' ऽइति त ऽएनᳩ
सहैवौजसोपाऽऽवर्त्तन्त तैर्व्यजयत तैर्वृत्रमहन्क्षत्रं वा-
ऽइन्द्रो विशो मरुतो विशा वै क्षत्रियो बलवान्भवति
तत्क्षत्र ऽएवैतद्बलं दधाति तस्मान्मरुत्वतीयान्गृह्णाति
॥ ९ ॥ स वा ऽइन्द्रायैव मरुत्वते गृह्णीयात् । नाऽपि
मरुद्भ्यᳩ स यद्धाऽपि मरुद्भ्यो गृह्णीयात्प्रत्युद्यामिनीᳪ ह
क्षत्राय विशं कुर्य्यादथैतदिन्द्रमेवाऽनु मरुत ऽआभजति
तत्क्षत्रायैवैतद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति तस्मा-
दिन्द्रायैव मरुत्वते गृह्णीयान्नाऽपि मरुद्भ्यᳩ ॥ १० ॥ अप-
क्रमाद्ध हैवैषामेतद्बिभयाञ्चकार । यदिमे मन्नाऽपक्रामेयु-
र्य्यन्नाऽन्ययुद्धियेरन्निति तानेवैतदनपक्रमिणोऽकुरुत तस्मा-
दिन्द्रायैव मरुत्वते गृह्णीयान्नाऽपि मरुद्भ्यᳩ ॥ ११ ॥ ऋतु-
पात्राभ्यां गृह्णाति । ऋतवो वै संवत्सरो यज्ञस्तेऽदुᳩ
प्रातᳩसवने प्रत्यक्षमवकल्प्यन्ते यदृतुग्रहान्गृह्णात्यथैत-
त्परोऽक्षं माध्यन्दिने सवनेऽवकल्प्यन्ते यदृतुपात्राभ्यां
मरुत्वतीयान्गृह्णाति विशो वै मरुतोऽन्नं वै विश ऽऋतवो
वा ऽइदᳩ सर्वमन्नाद्यं पचन्ति तस्मादृतुपात्राभ्यां मरु-
त्वतीयान्गृह्णाति ॥ १२ ॥ अथाऽतो * गृह्णात्येव । 'इन्द्रं

* का० श्रौ० सू० १० १ १२ ।
(१) शु० य० सं० ७ क० ३५ ।

मरुत्व ऽइह पाहि सोमं ऽयथा शार्य्याते ऽअपिबः सुतस्य । तव प्रणीती तव शूर शर्म्मन्नाविवासन्ति कवयः सु यज्ञाः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत ऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते' ॥ १३ ॥ 'मरुत्वन्तं वृषभम् । वावृधानमकवारिं दिव्यꣳ शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रꣳ सहोदामिह तꣳ हुवेम । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत ऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते । उपयामगृहीतोऽसि मरुतान्त्वौजसे' ऽइति तृतीयं * ग्रहं गृह्णाति ॥ १४ ॥ अथ माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । पाप्मना वा ऽएतदिन्द्रः सꣳसृष्टोऽभूद्यद्विशा मरुद्भिः स यथा विजयस्य कामाय विशा समाने पात्रेऽश्नीयादेवं तद्यदस्मा ऽएतं मरुद्भिः समानं ग्रहमगृह्णन् ॥ १५ ॥ तन्देवाः । सर्वस्मिन्विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे यथेषीकां मुञ्जाद्विवृहेदेवꣳ सर्वस्मात्पाप्मनो व्यवृहन्यन्माहेन्द्रं ग्रहमगृह्णँस्तथो ऽएवैष ऽएतद्यथेषीका विमुञ्जा स्यादेवꣳ सर्वस्मात्पाप्मनो निर्म्मुच्यते यन्माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति ॥१६॥ यद्वेव माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । इन्द्रो वा ऽएष पुरा वृत्रस्य वधादथ वृत्रꣳ हत्वा यथा महाराजो विजिग्यान ऽएवं महेन्द्रोऽभवत्तस्मान्माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति महान्तमु चैवैनमेतत्खलु करोति वृत्रस्य वधाय तस्माद्वेव माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति शुक्रपात्रेण गृह्णात्येष वै शुक्रो य ऽएष तप-

(१) शु० सं० अ० ७ क० ३६ ।

* का० श्रौ० सू० १. ३. ६ ।

त्येष ऽउ ऽएव महाँस्तस्माच्छुक्रपात्रेण गृह्णाति ॥ १७ ॥
अथाऽतो * गृह्णात्येव । 'महाँ२ ऽइन्द्रो नृवदा चर्षणिप्प्रा-
ऽउत द्विबर्हा ऽअमिनः सहोभिः । अस्मद्र्यग्वावृधे
वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् । उपयामगृहीतोऽसि
महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्म्महेन्द्राय त्वेति सादयति महेन्द्राय
ह्येनं गृह्णाति ॥ १८ ॥ † अथोपाकृत्यैतां वाचं वदति ।
अभिषोतारोऽभिषुणुतौलूखलानुद्वादयताऽग्नीदाशिरं विनय
सौम्यस्य वित्तादिति ते वै तृतीसवनायैवाऽभिषोतारोऽभि-
षुण्वन्ति तृतीयसवनायौलूखलानुद्वादयन्ति तृतीयसवना-
याऽग्नीदाशिरं विनयति तृतीयसवनाय सौम्यं चरुꣳ
श्रपयत्येते वै शुक्रवती रसवती सवने यत्प्रातःसवनञ्च
माध्यन्दिनञ्च सवनमथैतन्निर्द्धीतशुक्रं यत्तृतीयसवनं
तदेवैतस्मान्माध्यन्दिनात्सवनान्निर्म्मिमीते तथो हाऽस्यै-
तच्छुक्रवद्रसवत्तृतीयसवनं भवति तस्मादेतामत्र वाचं
वदति ॥ १९ ॥ (C)

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १३९ ॥

* का० श्रौ० सू० १०. ३. ११ ।

(१) शु० मं० अ० ७ क० ३९ ।

† "शुक्रं पूतभृत्यासिच्य गृहमुपाकृत्य प्रेष्यत्यभिषोतारोऽभिषुणुतौलूखलानुद्वादयताऽग्नीदाशिरं विनय सौम्यस्य वित्तादिति" (का० श्रौ० सू० १०. ३. १२) ।

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५. ३. ४, काठ० सं० २८. ९. ९; कपि० सं० ४४. ३. २; तै० सं० ६. ५. ५ ।

[दाक्षिणहोमो दक्षिणादानश्च]

घ्नन्ति वा ऽएतद्यज्ञम्। यदेनं तन्वते यन्न्वेव राजानमभिषुण्वन्ति तत्तं घ्नन्ति यत्पशुꣳ संज्ञपयन्ति विशासति तत्तं घ्नन्त्युलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याᳬं हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ १ ॥ स ऽएष यज्ञो हतो न ददक्षे। तन्देवा दक्षिणाभिरदक्षयँस्तद्यदेनं दक्षिणाभिरदक्षयँस्तस्माद्दक्षिणा नाम तद्यदेवाऽत्र यज्ञस्य हतस्य व्यथते तद्देवाऽस्यैतद्दक्षिणाभिर्दक्षयत्यथ समृद्ध ऽएव यज्ञो भवति तस्म्माद्दक्षिणा ददाति ॥ २ ॥ तद्वै षड् द्वादशेत्येव हविर्यज्ञे ददति। न ह त्वेवाऽशतदक्षिणः सौम्योऽध्वरः स्यादेष वै प्रत्यक्षं यज्ञो यत्प्रजापतिः पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्ठꣳ सोऽयꣳ शतायुः शततेजाः शतवीर्य्यस्तꣳ शतेनैव दक्षयति नाऽशतेन तस्म्मान्नाऽशतदक्षिणः सौम्योऽध्वरः स्यान्नो हैवाऽशतदक्षिणेन यजमानस्यर्त्विक् स्यान्नेदस्याऽक्षिभूरसानि यमिमे हनिष्यन्त्येव न दक्षयिष्यन्तीति ॥ ३ ॥ द्वया वै * देवा देवाः। अहैव देवा ऽअथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाꣳसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तेषां द्वेधा विभक्त ऽएव यज्ञ ऽआहुतय ऽएव देवानां दक्षिणा मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानाᳬं शुश्रुवुषामनूचानानामाहुतिभिरेव देवान्प्रीणाति दक्षिणाभिर्म्मनुष्यदेवान् ब्राह्मणाञ्छुश्रुवुषोऽनूचानाँस्त ऽएनमुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ॥ ४ ॥ ता वा ऽएताः। ऋत्विजामेव दक्षिणा-

* 'देवा' इति नास्ति 'ग' पुस्तके।

ऽअन्त्यं वा ऽएत ऽएतस्याऽऽत्मानः संस्कुर्वन्त्येतं यन्नमृङ्मयं यजुर्म्मयः साममयमाहुतिमयः सोऽस्याऽमुष्मिँल्लोकऽआत्मा भवति तद्ये माऽजीजनन्तेति तस्मादृत्विग्भ्यऽएव दक्षिणा दद्यान्नाऽनृत्विग्भ्यः ॥ ५ ॥ अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यम् । दाक्षिणानि जुहोति स दशाहोमीये वाससि हिरण्यं प्रबध्याऽवधाय जुहोति देवलोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो यजते सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाऽभिप्रैति तदनूची दक्षिणा यां ददाति सैति दक्षिणामन्वारभ्य यजमानः ॥ ६ ॥ चतस्रो वै दक्षिणाः । हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो न वै तदवकल्पते यदश्वस्य पादमवदध्याद्वा गोः पादमवदध्यात्तस्माद्दशाहोमीये वाससि हिरण्यं प्रबध्याऽवधाय जुहोति ॥ ७ ॥ सौरीभ्यामृग्भ्यां * जुहोति । तमसा वा ऽअसौ लोकोऽन्तर्हितः स ऽएतेन ज्योतिषा तमोऽपहत्य स्वर्गं लोकमुपसङ्क्रामति तस्मात्सौरीभ्यामृग्भ्यां जुहोति ॥ ८ ॥ स जुहोति । 'उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यं स्वाहे'त्येतया गायत्र्या गायत्री वा ऽइयं पृथिवी सेयं प्रतिष्ठा तदस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥ अथ † द्वितीयां जुहोति । 'चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्म्मित्रस्य वरुणस्याऽग्नेः । आप्रा द्यावा पृथिवी ऽअन्तरिक्षः सूर्यऽआत्मा जगतस्तस्थुषश्च स्वाहे'त्येतया त्रिष्टुभा लोक-

* का० श्रौ० सू० १०, २ ४ ।

(१) शु० य० सं० ७ क० ४१ । (२) शु० सं० अ० ७ क० ४२ ।

† का० श्रौ० सू० १०, २, ५ ।

मेवैतयोपप्रैति ॥ १० ॥ अथाऽऽग्नीध्रे । द्वे वैकां वा जुहोति
तद्यदग्नावाऽऽग्नीध्रे द्वे वैकां वा जुहोत्यग्निर्वै पशूना-
मीष्टे त ऽएनमभितः परिणिविशन्ते तमेतयाऽऽहुत्या
प्रीणाति सोऽस्मै प्रीतोऽनुमन्यते तेनाऽनुमतां ददाति-
॥ ११ ॥ स * जुहोति । 'अग्ने नय सुपथा राये ऽअस्मा-
न्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो
भूयिष्ठां ते नम ऽउक्तिं विधेम स्वाहे'त्यथ यद्यश्वं व्युक्तं
वाऽव्युक्तं वा दास्यन्त्स्यादथ द्वितीयां जुहुयाद्यद्यु न
नाऽऽद्रियेत ॥ १२ ॥ स † जुहोति । 'अयं नो ऽअग्निर्वरिव-
स्कृणोत्वयम्मृधः पुर ऽएतु प्रभिन्दन् । अयं वाजाञ्ज-
यतु वाजसातावयः शत्रूञ्जयतु जर्हृषाणः स्वाहे'ति वाजसा
ह्यश्वः ॥ १३ ॥ अथ ‡ हिरण्यमादाय शालामभ्यैति ।
दक्षिणेन वेदिं दक्षिणा ऽउपतिष्ठन्ते सोऽग्रेण शालां
तिष्ठन्नभिमन्त्रयते 'रूपेण वो रूपमभ्यागामि'ति न
ह वा ऽअग्रे पशवो दानाय चक्षमिरे तेऽपनिधाय
स्वानि रूपाणि शरीरैः प्रत्युपातिष्ठन्त तानेतद्देवाः
स्वैरेव रूपैर्य्यजुस्याऽऽद्धादुपाऽयँस्ते स्वानि रूपाणि जानाना-
ऽअभ्यवायँस्ते रातमनसोऽलं दानायाऽभवँस्तथो-
ऽएवैनानेष ऽएतस्वैरेव रूपैर्य्यजुस्याऽऽद्धादुपैति ते स्वानि

* का० श्रौ० सू० १०, २ ६ ।
(१) शु० सं० अ० ७ क० ४३ ।
† का० श्रौ० सू० १० २ ७ ।
(२) शु० सं० अ० ७ क० ४४ ।
‡ का० श्रौ० सू० १० २ ८, ९ ।
(३) शु० सं० अ० ७ क० ४५ ।

रूपाणि जानाना ऽअभ्यवायन्ति ते रातमनसोऽलं दानाय भवन्ति ॥ १४ ॥ '[1]तुथो वो विश्ववेदा विभजत्वि'ति । ब्रह्म वै तुथस्तदेना ब्रह्मणा विभजति ब्रह्म वै दक्षिणीयं चाऽदक्षिणीयं च वेद तुथो हाऽस्यैता दक्षिणीयायैव दत्ता भवन्ति नाऽदक्षिणीयाय ॥ १५ ॥ '[2]ऋतस्य पथा प्रेते'ति । यो वै देवानां पथैति स ऽऋतस्य पथैति- 'चन्द्रदक्षिणा' ऽइति तदेतेन ज्योतिषा यन्ति ॥ १६ ॥ अथ * सदोऽभ्यैति । '[3]वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षमि'ति वि त्वया दक्षिणया लोकं ख्येषमित्येवैतदाह ॥ १७ ॥ † अथ सदः प्रेक्षते । '[4]यतस्व सदस्यै'रिति मा त्वा सदस्या ऽअतिरिक्षतेत्येवैतदाह ॥ १८ ॥ अथ ‡ हिरण्यमादायाऽऽग्नीध्रमभ्यैति । '[5]ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमन्तं पैतृमत्यमि'ति यो वै ज्ञातो ज्ञातकुलीनः स पितृमान्पैतृमत्यो या वै ज्ञाताया ऽपि कतिपयीर्दक्षिणा ददाति ताभिर्म्महज्जय'[6]त्यृषिमार्षेयमि'ति यो वै ज्ञातोऽनूचानः स ऽऋषिरार्षेयः '[7]सुधातुदक्षिणमि'ति स हि सुधातुदक्षिणः ॥ १९ ॥ अथैवमुपसद्य । अग्नीधे हिरण्यं ददा'[8]त्यस्मद्राता देवत्रा

(१) शु० य० अ० ७ क० ४५। (२) शु० य० अ० ७ क० ४५। (३) शु० यं० अ० ७ क० ४५।

* का० श्रौ० सू० १० २ १६।

(४) शु० य० अ० ७ क० ४५।

† का० श्रौ० सू० १० २ १७।

(५) शु० य० अ० ७ क० ४५।

‡ का० श्रौ० सू० १० २. १८, १९।

(६) शु० यं० अ० ७ क० ४५। (७) शु० य० अ० ७ क० ४६। (८) शु० य० अ० ७ क० ४६। (९) शु० य० अ० ७ क० ४६।

गच्छते॑ति यां वै रातमना ऽअविचिकित्सन्दक्षिणां ददाति तया महज्जयति देवत्रा गच्छतेति देवलोके मे ऽप्यसदिति वै यजते यो यजते तद्देवलोक ऽएवैनमेतदपित्विनं करोति 'प्प्रदातारमाविशते'ति मामाविशतेत्येवैतदाह तथो हाऽस्मादेताः पराच्यो न प्प्रणश्यन्ति तद्यदग्नीधे प्प्रथमाय दक्षिणां ददात्यतो हि विश्वे देवाऽअमृतत्वमपाऽजयँस्तस्मादग्नीधे प्प्रथमाय दक्षिणां ददाति ॥ २० ॥ अथैवमेवोपसद्य । * आत्रेयाय हिरण्यं ददाति यत्र वा ऽअदः प्प्रातरनुवाकमन्वाहुस्तद्ध स्मैतत्पुरा शश्वसन्त्यत्रिर्वा ऽऋषीणां होता साऽथैतत्सदोऽसुरतमसमभिपुप्लुवे त ऽऋषयोऽत्रिमब्रुवन्नेहि प्प्रत्यङ्ङिदं तमोऽपजहीति स ऽएतत्तमोऽपाऽहन्नयं वै ज्योतिर्य्य ऽइदं तमोऽपाऽवधीदिति तस्मा ऽएतज्ज्योतिर्हिरण्यं दक्षिणामनयञ्ज्योतिर्हि हिरण्यं तद्वै स तत्तेजसा वीर्य्येणर्षिस्तमोऽपजघानाऽथैष ऽएतेनैवैतज्ज्योतिषा तमोऽपहन्ति तस्मादात्रेयाय हिरण्यं दधाति ॥ २१ ॥ † अथ ब्रह्मणे । ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतोऽभिगोपायत्यथोद्गात्रेऽथ होत्रेऽथाऽध्वर्य्युभ्याथं हविर्द्धाने ऽआसीनाभ्यामथ पुनरेत्य प्प्रस्तोत्रेऽथ मैत्रावरुणायाऽथ ब्राह्मणाच्छंसिनेऽथ पोत्रेऽथ नेष्ट्रेऽथाऽच्छावाकायाऽथोन्नेत्रेऽथ ग्रावस्तुतेऽथ सुब्रह्मण्यायै प्प्रतिहर्त्रे-

(१) शु॰ सं॰ अ॰ ७ क॰ ४६ ।

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १०. २. २० ।

† का॰ श्रौ॰ सू॰ १०. २. २५, २६ ।

ऽउत्तमाय ददाति प्रतिहर्त्ता वा ऽएष सोऽस्मा ऽएतदन्ततः प्रतिहरति तथो हाऽस्मादेताः पराच्च्यो न प्रणश्यन्ति ॥२२॥ अथाऽऽहेन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहीति । यत्र वै प्रजापतिरग्रे ददौ तद्धेन्द्र ऽईक्षाञ्चक्रे सर्वं वा ऽअयमिदं दास्यति नाऽस्मभ्यं किञ्चन परिशेक्ष्यतीति स ऽएतं वज्रमुदयच्छदिन्द्राय मरुत्वते ऽनुब्रूहीत्यदानाय ततो नाऽददात्स ऽएषोऽप्येतर्हि तथैव वज्र ऽउद्यम्यत ऽइन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहीत्यदानाय ततो न ददाति ॥२३॥ चतस्रो वै दक्षिणाः। हिरण्यमायुर्वै तेनाऽऽत्मनस्त्रायत ऽआयुर्हि हिरण्यं तदग्नय ऽआग्नीध्राय कुर्वते ऽददात्तस्मादप्येतर्ह्याग्नीधे हिरण्यं दीयते ॥२४॥ अथ गौः। प्राणमेवैतयाऽऽत्मनस्त्रायते प्राणो हि गौरन्नः हि गौरन्नः हि प्राणस्ताः रुद्राय होत्रेऽददात् ॥ २५ ॥ अथ वासः । त्वचमेवैतेनाऽऽत्मनस्त्रायते त्वग्घि वासस्तद् बृहस्पतय ऽउद्गात्रे ऽददात् ॥२६॥ अथाऽश्वः । वज्रो वा ऽअश्वो वज्रमेवैतत्पुरोगां कुरुते यमलोके मेऽप्यसद्विति वै यजते यो यजते तद्यमलोक ऽएवैनमेतदपित्विनं करोति तं यमाय ब्रह्मणेऽददात् ॥ २७ ॥ स * हिरण्यं प्रत्येति । 'अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु[1] त्यग्नये ह्येतद्वरुणोऽददा[2] त्सोऽमृतत्वमशीयाऽऽयुर्दात्र ऽएधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्र' ऽइति ॥२८॥ अथ † गां प्रत्येति । 'रुद्राय त्वा मह्यं वरुणो ददातु[1]' ति

* 'अग्नये त्वेति हिरण्य प्रतिगृह्णीत' (का० श्रौ० सू० १०. २ २७)
(१) शु० सं० अ० ७ क० ४७ । (२) शु० सं० अ० ७ क० ४७ ।
† 'रुद्राय त्वेति गाम्' (का० श्रौ० सू० १० २ २८ क) ।
(१) शु० सं० अ० ७ क० ४७ ।

रुद्राय ह्येतां वरुणोऽददा'त्सोऽमृतत्वमशीय प्राणो दात्र एधि वयो मह्यं प्रतिग्रहीत्र' इति ॥ २९ ॥ अथ * वासः प्रत्येति । 'बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददात्वि'ति बृहस्पतये ह्येतद्वरुणोऽददात्सो'ऽमृतत्वमशीय त्वग्दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्र' इति ॥ ३० ॥ † अथाऽश्वम्प्रत्येति । 'यमाय त्वा मह्यं वरुणो ददात्वि'ति यमाय ह्येतं वरुणोऽददा'त्सोऽमृतत्वमशीय हयो दात्र एधि वयो मह्यं प्रतिग्रहीत्र' इति ॥३१॥ ‡ अथ यदन्यद्ददाति । कामेनैव तद्ददातीदं मेऽप्यमुत्राऽसदिति तत्प्रत्येति 'कोऽदात्कस्मा अदात्कामोऽदात्कामायाऽदात् । कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्त' इति तद्देवताया अतिदिशति ॥ ३२ ॥ तदाहुः । न देवताया अतिदिशेदिदं वै यां देवतां समिन्धे सा दीप्यमाना श्वः-श्वः श्रेयसी भवतीदं वै यस्मिन्नग्नावभ्यादधति स दीप्यमान एव श्वः-श्वः श्रेयान्भवति श्वः-श्वो ह वै श्रेयान्भवति य एवं विद्वान्प्रतिगृह्णाति तद्यथा समिद्धे

---

(१) शु० यं० अ० ७ क० ४७ ।

* 'बृहस्पतये त्वेति वासः' (का० श्रौ० सू० १०, २, २८ ग)।

(२) शु० यं० अ० ७ क० ४७ । (३) शु० यं० अ० ७ क० ४७ ।

† 'यमाय त्वेत्यश्वम्' (का० श्रौ० सू० १०, २, २८ घ)।

(४) शु० यं० अ० ७ क० ४७ । (५) शु० यं० अ० ७ क० ४७ ।

‡ 'कोऽदादित्यन्यत्' (का० श्रौ० सू० १०, २, २९) अत्र अन्यदित्यनेन गन्धोदन-तिलमाषादीनां ग्रहणम् ।

(६) शु० यं० अ० ७ क० ४८ ।

जुहुयादेवमेतां जुहोति यामधीयते ददाति तस्मादधीयन्नाऽतिदिशत् ॥ ३३ ॥ (D)

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[अथ मध्यन्दिनसवनम्]

(तत्राऽऽदित्यग्रहः)

त्रया वै देवाः । वसवो रुद्रा ऽआदित्यास्तेषां विभक्तानि सवनानि वसूनामेव प्रातः सवनꣳ रुद्राणां माध्यन्दिनꣳ सवनमादित्यानां तृतीयसवनं तद्वा ऽअमिश्रमेव वसूनां प्रातः सवनममिश्रꣳ रुद्राणां माध्यन्दिनꣳ सवनं मिश्रमादित्यानां तृतीयसवनम् ॥ १ ॥ ते हाऽऽदित्या ऽऊचुः । यथेदममिश्रं वसूनां प्रातः सवनममिश्रꣳ रुद्राणां माध्यन्दिनꣳ सवनमेवं न ऽइमं पुरा मिश्राद् ग्रहं जुहुतेति तथेति देवा ऽअब्रुवँस्ते सꣳस्थित ऽएव माध्यन्दिने सवने पुरा तृतीयसवनादेतमजुहवुः स ऽएषोऽप्येतर्हि तथैव गृह्यते सꣳस्थित ऽएव माध्यन्दिने सवने पुरा तृतीयसवनात् ॥ २ ॥ ते हाऽऽदित्या ऊचुः । नेव वा ऽउत्तरस्मिन्सवने स्मो नेवेतरस्मिन्यद्वै नो रक्षाꣳसि न हिꣳस्युरिति ॥ ३ ॥ ते ह द्विदेवत्यानूचुः । रक्षोभ्यो वै बिभीमो हन्त युष्मान्प्रविशामेति ॥ ४ ॥ ते ह द्विदेवत्या ऽऊचुः । किमस्माकं ततः स्यादित्यस्माभिरनुवषट्कृता भविष्य-

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विधा अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५. ४. १; क० सं० २८. ४. ५, कपि० सं० ४४. ४, तै० सं० ६. ६. १; मै० सं० ४. ८. २, १ ।

थेत्यु हाऽऽदित्या ऽऊचुस्तथेति ते द्विदेवत्यान्प्राऽऽविशन् ॥५॥ स यत्र प्रातःसवने। द्विदेवत्यैः प्रचरति तत्प्रतिप्रस्थाताऽऽदित्यपात्रेण द्रोणकलशात्प्रतिनिगृह्णीत 'ऽउपयामगृहीतोऽसी'त्येतावताऽध्वर्युरेवाऽऽश्रावयत्यध्वर्योरनुहोमं जुहोति प्रतिप्रस्थाता'ऽऽदित्येभ्यस्त्वे'ति सर्थस्रवमवनयत्येतावतैवमेव सर्वेषु ॥६॥ तद्यत्प्रतिप्रस्थाता प्रतिनिगृह्णीते। द्विदेवत्यान्वै प्राऽऽविशन्नस्माभिरनुवषट्कृता भविष्यथेत्यु हाऽऽदित्या ऊचुर्यां वा ऽअमूं द्वितीयामाहुतिं जुहोति स्विष्टकृते वै तां जुहोति स्विष्टकृतो वा ऽएतेऽनुवषट्क्रियन्ते तथो हाऽस्यैतेऽनुवषट्कृता ऽइष्टस्विष्टकृतो भवन्त्युत्तरार्द्धे जुहोत्येषा ह्येतस्य देवस्य दिक्तस्मादुत्तरार्द्धे जुहोति ॥ ७ ॥ यद्वेव प्रतिप्रस्थाता प्रतिनिगृह्णीते। द्विदेवत्यान्वै प्राऽऽविशन्त्स यानेव प्राऽऽविशँस्तेभ्य ऽएवैतान्निर्मिमीतेऽथाऽ* पिदधाति रक्षोभ्यो ह्यबिभयु'र्विष्ण ऽउरुगायैष ते सोमस्तꣳ रक्षस्व मा त्वा दभन्नि'ति यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतत्परिददाति गुप्त्या ऽअथाऽऽह सꣳस्थित ऽएव माध्यन्दिने सवने पुरा तृतीयसवनाद्धेहि यजमानेति ॥ ८ ॥ ते सम्प्रपद्यन्ते। अध्वर्युश्च यजमानश्चाऽऽग्नीध्रश्च प्रतिप्रस्थाता चोन्नेताऽथ योऽन्यः परिचरो भवत्युभे द्वारे'ऽअपिदधति रक्षोभ्यो ह्यबिभयुरथाऽध्वर्युरादित्यस्थालीं चाऽऽदित्यपात्रं चाऽऽदत्ते स ऽउपर्युपरि पूतभृतं विगृह्णाति

(१) शु॰ सं॰ अ॰ ८ क॰ १। (२) शु॰ सं॰ अ॰ ८ क॰ १। (३) शु॰ सं॰ अ॰ ८ क॰ १।
* का॰ श्रौ॰ सू॰ ९ ९ २१।
† 'अपिदधाति' इति 'च' पुस्तके।

नेद्व्यवस्च्योतदिति ॥ ९ ॥ अथ * गृह्णाति । 'कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे । उपोपेन्नु मघवन्भूय ऽइन्नुते दानं देवस्य पृच्यत ऽआदित्येभ्यस्त्वे'ति ॥ १० ॥ तं वै नोपयामेन गृह्णीयात् । अग्रे ह्येवैष ऽउपयामेन गृहीतो भवत्यजामितायै जामि ह कुर्याद्यदेनमत्राऽप्युपयामेन गृह्णीयात् ॥ ११ ॥ अथाऽपगृह्य † पुनरानयति । 'कदा चन प्रयुच्छस्युभे निपासि जन्मनी । तुरीयाऽऽदित्य सवनं त ऽइन्द्रियमातस्थावमृतं दिव्यादित्येभ्यस्त्वे'ति ॥ १२ ॥ अथ दधि गृह्णाति । आदित्यानां वै तृतीयसवनमादित्यान्वा ऽअनु पशवस्तत्पशुष्वेवैतत्पयो दधाति तदिदं पशुषु पयो-हितं मध्यत ऽइव गृह्णीयादित्याहुर्मध्यत ऽइव हीदं पशूनां पय ऽइति पश्चादिव त्वेव गृह्णीयात्पश्चादिव हीदं पशूनां पयः ॥ १३ ॥ यद्वेव दधि गृह्णाति । हुतोच्छिष्टा वा ऽएते सथंस्रवा भवन्ति नाऽलमाहुत्यै तानेवैतत्पुनराप्याययति तथाऽलमाहुत्यै भवन्ति तस्माद्दधि गृह्णाति ॥ १४ ॥ स ‡ गृह्णाति । 'यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः । आवोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्यादꣳहो-श्चिद्या वरिवोवित्तराऽसदादित्येभ्यस्त्वे'ति ॥ १५ ॥ तमु-पाꣳशुसवनेन मेक्षयति । विवस्वाꣳश्वा ऽएष ऽआदित्यो

---

* का० श्रौ० सू० १० ४. ३।

† का० श्रौ० सू० १० ४. ४।

‡ का० श्रौ० सू० १०. ४. ५।

(१) शु० स० अ० ७ क० ३। (२) शु० सं० अ० ८ क० २। (३) शु० स० अ० ८ क० ४।

निदानेन यदुपांशुसवन ऽआदित्यग्रहो वा ऽएष भवति
तदेनथं स्व ऽएव भागे प्रीणाति ॥१६॥ [काण्डस्यार्धम् ३१४]
तं न दशाभिर्न पवित्रेणोपस्पृशति । एते वै शुक्र-
वती रसवती सवने यत्प्रातःसवनं च माध्यन्दिनञ्च
सवनमथैतन्निर्धीतशुक्रं यत्तृतीयसवनः स यन्न दशाभिर्न
पवित्रेणोपस्पृशति तेनो हाऽस्यैतच्छुक्रवद्रसवत्तृतीयसवनं
भवति तस्मान्न दशाभिर्न पवित्रेणोपस्पृशति ॥ १७ ॥
स * मेक्षयति । 'विवस्वन्नादित्यैष ते सोमपीथस्तस्मि-
न्मत्स्वे'त्यथोन्नेत्र ऽउपांशुसवनं प्रयच्छत्यथाऽऽहोन्नेतार-
मास्रज ग्रावण ऽइति तानाधवनीये वा सृजति चमसे वा
॥ १८ ॥ राजानमुन्नीय । आदित्यानां वै तृतीयसवनमा-
दित्यान्वा ऽअनु ग्रावाणस्तदेनान्स्व ऽएव भागे प्रीणात्य-
पोर्णुवन्ति द्वारे ॥१९॥ †अथाऽपिधायोपनिष्क्रामति । रक्षोभ्यो
ह्यविभयुरथाऽऽहाऽऽदित्येभ्योऽनुब्रूहीत्यत्र सम्पश्येद्यदि
कामयेताऽऽश्राव्य त्वेव सम्पश्येदादित्येभ्यः प्रेष्य
'प्रियेभ्यः[2] प्रियधामभ्यः प्रियव्रतेभ्यो महस्वसरस्य
पतिभ्य ऽउरोरन्तरिक्षस्याऽध्यक्षेभ्य' ऽइति वषट्कृते
जुहोति नाऽनुवषट्करोति नेत्पशूनग्नौ प्रवृणजानीति प्रय-
च्छति प्रतिप्रस्थात्रे सथंस्रवौ ॥ २० ॥ अथ पुनः प्रपद्य ।

---

* का० श्रौ० सू० १० ४ ६-८ ।

(१) शु० सं० अ० ८ क० ५ ।

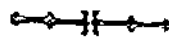
† "अपावृतद्वारे निष्क्रामतो प्रह्वमपिधाय पाणिना स्थाल्या वा" (का० श्रौ० सू० १०. ४. १०) ।

(२) का० श्रौ० सू० १०. ४. ११ ।

*आग्रयणमादत्त ऽउदीचीनदशं पवित्रं वितन्वन्ति प्रस्कन्दयत्यद्भुर्युराग्रयणस्य सम्प्रगृह्णाति प्रतिप्रस्थाता सꣳस्रवावानयत्युन्नेता चमसेन वोदुञ्चनेन वा ॥ २१ ॥ तं चतसृणां धाराणामाग्रयणं गृह्णाति । आदित्यानां वै तृतीयसवनमादित्यान्वा ऽअनु गावस्तस्मादिदं गवां चतुर्द्धाविहितं पयस्तस्माच्चतसृणां धाराणामाग्रयणं गृह्णाति ॥२२॥ तद्यत्प्रतिप्रस्थाता सꣳस्रवौ सम्प्रगृह्णाति । आदित्यग्रहो वा ऽएष भवति न वा ऽआदित्यग्रहस्याऽनुवषट्करोत्येतस्माद्वै सावित्रं ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति तदस्य सावित्रेणैवाऽनुवषट्कृतो भवति ॥ २३ ॥ यद्वेव प्रतिप्रस्थाता सꣳस्रवौ सम्प्रगृह्णाति । पुरा वा ऽएतस्य ऽएतस्मिश्राद्ग्रहमहोपुरा तृतीयसवनात्तृतीयसवनाय वा ऽएष ग्रहो गृह्यते तदादित्यास्तृतीयसवनमपियन्ति तथा न बहिर्द्धा यज्ञाद्भवन्ति तस्मात्प्रतिप्रस्थाता सꣳस्रवौ सम्प्रगृह्णाति ॥ २४ ॥ (E)

तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[सावित्रग्रहः]

मनो ह वा ऽअस्य सविता । तस्मात्सावित्रं गृह्णाति प्राणो ह वा ऽअस्य सविता तमेवाऽस्मिन्नेतत्पुरस्तात्प्राणं

* का० श्रौ० सू० १०, ५, १।

(E) एतद्ब्राह्मणस्था श्रुतिः अन्यत्रापि श्रूयन्ते यथा— का० सं० ५. ४. २; काठ० सं० २८. ६, कपि० सं० ४४. ६, तै० सं० ६. ५ ६; मै० सं० ४. ६. ९।

दधाति यदुपाꣳशुं गृह्णाति तमेवाऽस्मिन्नेतत्पश्चात्प्राणन्द-
धाति यत्सावित्रं गृह्णाति ताविमा ऽउभयतः प्राणो हि तौ
यश्चाऽयमुपरिष्टाद्यश्चाऽधस्तात् ॥ १ ॥ ऋतवो वै संव-
त्सरो यज्ञः । तेऽत्रुः प्रातःसवने प्रत्यक्षमवकल्पन्ते
यदृतुग्रहाङ्गृह्णात्यथैतत्परोऽक्षं माध्यन्दिने सवनेऽवकल्पन्ते
यदृतुपात्राभ्यां मरुत्वतीयाङ्गृह्णाति न वा ऽअत्रर्तुभ्य-
ऽइति कञ्चन ग्रहं गृह्णन्ति नर्तुपात्राभ्यां कश्चन ग्रहो
गृह्यते ॥ २ ॥ एष वै सविता य ऽएष तपति । एष ऽउ-
ऽएव सर्वं ऽऋतवस्तदृतवः संवत्सरस्तृतीयसवने प्रत्यक्ष-
मवकल्पन्ते तस्मात्सावित्रं गृह्णाति ॥ ३ ॥ तं वा ऽउपा-
ꣳशुपात्रेण गृह्णाति । मनो ह वा ऽअस्य सविता प्राण-
ऽउपाꣳशुस्तस्मादुपाꣳशुपात्रेण गृह्णात्यन्तर्यामपात्रेण वा
समानꣳह्येतद्यदुपाꣳश्वन्तर्यामौ प्राणोदानौ हि ॥ ४ ॥
[अर्धप्रपाठकः ॥६१॥] आग्रयणाद्गृह्णाति। मनो ह वा ऽअस्य
सविताऽऽत्माऽऽग्रयण ऽआत्मन्येवैतन्मनो दधाति प्राणो ह
वाऽअस्य सविताऽऽत्माऽऽग्रयण ऽआत्मन्येवैतत्प्राणन्दधाति
॥५॥ अथाऽतो * गृह्णात्येव। 'वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवे-
दिवे वाममस्मभ्यꣳ सावीः। वामस्य हि क्षयस्य देव भूरेरया
धिया वामभाजः स्याम। उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि
चनोधाश्चनोधा ऽअसि चनो मयि धेहि। जिन्व यज्ञं
जिन्व यज्ञपतिं भगाये'ति ॥ ६ ॥ तं गृहीत्वा न साद-
यति। मनो ह वा ऽअस्य सविता तस्मादिदमसन्नं मनः

* का० श्रौ० सू० १०. ५. १३।
(१) शु० सं० अ० ८ कं० ६–७।

प्प्राणो ह वा ऽअस्य सविता तस्मादयमसन्नः प्प्राणः सञ्चरत्यथाऽऽह * देवाय सवित्रेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याऽऽह देवाय सवित्रे प्प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति नाऽनुवषट्करोति मनो ह वा ऽअस्य सविता नेन्मनोऽग्नौ प्प्रवृणजानीति प्प्राणो ह वा ऽअस्य सविता नेत्प्राणमग्नौ प्प्रवृणजानीति ॥ ७ ॥ अथाऽभक्षितेन पात्रेण । वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति तद्यदभक्षितेन पात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति न वै सावित्रस्याऽनुवषट्करोत्येतस्माद्वै वैश्वदेवं ग्रहं गृहीष्यन्भवति तदस्य वैश्वदेवेनैवाऽनुवषट्कृतो भवति ॥ ८ ॥ यद्वेव वैश्वदेवं गृहं गृह्णाति । मनो ह वा ऽअस्य सविता सर्वमिदं विश्वे देवाऽइदमेवैतत्सर्वं मनसः कृतानुकरमनुवर्त्म करोति तदिदः सर्वं मनसः कृतानुकरमनुवर्त्म ॥ ९ ॥ यद्वेव वैश्वदेवं गृहं गृह्णाति । प्राणो ह वा ऽअस्य सविता सर्वमिदं विश्वे देवाऽअस्मिन्नेवैतत्सर्वस्मिन् प्राणोदानौ दधाति ताविमावस्मिन्त्सर्वस्मिन् प्राणोदानौ हि तौ ॥ १० ॥ यद्वेव वैश्वदेवं गृहं गृह्णाति । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं तदुच्च्यत ऽएव सामतो यस्माद्वैश्वदेवं तृतीयसवनमुच्च्यत ऽऋक्तोऽथैतदेव यजुष्टः पुरश्चरणतो यदेतं महावैश्वदेवं गृह्णाति ॥ ११ ॥ तं वै पूतभृतो गृह्णाति । वैश्वदेवो वै पूतभृतो हि देवेभ्य ऽउन्नयन्त्यतो मनुष्येभ्योऽतः पितृभ्यस्तस्माद्वैश्वदेवः पूतभृत् ॥ १२ ॥ तं वा ऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णाति

* का० श्रौ० सू० १०. १. ११

सर्वं वै विश्वे देवा यदृचो यद्यजूᳬंषि यत्सामानि स यदेवैनं विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति तेनो हाऽस्यैष पुरोरुङ्मान्भवति तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ १३ ॥ अथाऽतो * गृह्णात्येव । 'उपयामगृहीतोऽसि सुशर्म्माऽसि सुप्रतिष्ठान' ऽइति प्राणो वै सुशर्म्मा 'सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षाय नम' ऽइति प्रजापतिर्वै बृहदुक्षः प्रजापतये नम ऽइत्येवैतदाह 'विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य ऽएष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य' ऽइति सादयति विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णात्यथेत्य प्राङुपविशति ॥ १४ ॥ स यत्रैताᳬं † होता शᳬसति । 'एकया च दशभिश्च स्वभूते द्वाभ्यामिष्टये विᳬशती च । तिसृभिश्च वहसे त्रिᳬशता च नियुद्भिर्वायविह ता विमुञ्चे'ति तदेतस्यां वायव्यायामृचि पात्राणि विमुच्यन्ते वायुप्रणेत्रा वै पशवः प्राणो वै वायुः प्राणेन हि पशवश्चरन्ति ॥ १५ ॥ सह देवेभ्यः पशुभिरपचक्राम । तन्देवाः प्रातःसवनेऽन्वमन्त्रयन्त स नोपाऽऽववर्त्त तं माध्यन्दिने सवनेऽन्वमन्त्रयन्त स ह नैवोपाऽऽववर्त्त तं तृतीयसवनेऽन्वमन्त्रयन्त ॥ १६ ॥ स होपावर्त्स्यन्नुवाच । यद्व ऽउपाऽऽवर्त्तेय किम्मे ततः स्यादिति त्वयैवैतानि पात्राणि युज्येरँस्त्वया विमुच्येरन्निति तदेनेनैतत्पात्राणि युज्यन्ते यदै-

---

* का० श्रौ० सू० १० ६ २ ।

(१) शु० स० अ० ८ क० ८ । (२) शु० सं० अ० ८ क० ८ । (३) शु० स० अ० ८ क० ८ ।

† का० श्रौ० सू० १० ६ ३,४ ।

(४) शु० स० अ० २७ क० ३३ ।

न्द्रवायवाग्रान्प्रातःसवने गृह्णात्यथैनेनैतत्पात्राणि विमुच्यन्ते यद्वाह नियुद्भिर्वायविह ता विमुञ्चेति पशवो वै नियुतस्तत्पशुभिरेवैतत्पात्राणि विमुच्यन्ते ॥ १७ ॥ स यत्प्रातःसवन ऽउपाऽवर्त्स्यत् । गायत्रं वै प्रातःसवनं ब्रह्म गायत्री ब्राह्मणेषु ह पशवोऽभविष्यन्नथ यन्माध्यन्दिने सवन ऽउपाऽवर्त्स्यदैन्द्रं वै माध्यन्दिनꣳ सवनं क्षत्रमिन्द्रः क्षत्रियेषु ह पशवोऽभविष्यन्नथ यत्तृतीयसवन ऽउपाऽऽवर्त्तत वैश्वदेवं वै तृतीयसवनꣳ सर्वमिदं विश्वे देवास्तस्मादिमे सर्वत्रैव पशवः ॥ १८ ॥ (A)

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[सौम्यश्चरुः, पात्नीवतग्रहश्च]

सौम्म्येन चरुणा प्प्रचरति । सोमो वै देवानाꣳ हविरथैतत्सोमायैव हविष्क्रियते तथाऽतः सोमोऽनन्तर्हितो भवति चरुर्ब्भवति चरुर्वै देवानामन्नमोदनो हि चरुरोदनो हि प्प्रत्यक्षमन्नं तस्माच्चरुर्ब्भवति ॥ १ ॥ तेन न प्प्रातःसवने प्प्रचरति । न माध्यन्दिने सवन ऽएते वै देवानां निष्केवल्ये सवने यत्प्रातःसवनश्च माध्यन्दिनश्च सवनं पितृदेवत्यो वै सोमः ॥ २ ॥ स यत्प्रातःसवने वा प्प्रचरेत् । माध्यन्दिने वा सवने समदꣳ ह कुर्य्याद्देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च तेन तृतीयसवने प्प्रचरति वैश्वदेवं वै

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५. ४. ३; कठ० सं० २८, ७, कपि० सं० ४४, ७, तै० सं० ६. ५. ७; मै० सं० ४. ७. १।

तृतीयसवनं तथा ह्याऽसमदं करोति नाऽनुवाक्यामन्वाह सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मान्नाऽनुवाक्यामन्वाह ॥ ३ ॥ अथ * चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । आश्राव्याऽऽह घृतस्य यजेति वषट्कृते जुहोति तद्या ऽअतः प्राच्य ऽआहुतयो हुता भवन्ति ताभ्य ऽएवैतदन्तर्दधाति तथा ह्याऽसमदं करोति ॥ ४ ॥ † स ऽआज्यस्योपस्तीर्य्य । द्विश्चरोरवद्यस्यथो परिष्टादाज्यस्याऽभिघारयत्याश्राव्याऽऽह सौम्यस्य यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ ५ ॥ अथाऽपरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । आश्राव्याऽऽह घृतस्य यजेति वषट्कृते जुहोति तद्या ऽअत ऽऊर्द्ध्वा ऽआहुतीर्होष्यन्भवति ताभ्य ऽएवैतदन्तर्दधाति तथा ह्याऽसमदं करोति स यदि कामयेतोभयतः परियजेद्यद्यु कामयेताऽन्यतरतः परियजेत् ॥ ६ ॥ अथ प्रचरणीति ‡ स्रुग्भवति । तस्यां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽद्ध्वर्युः शालाकैर्द्धिष्ण्यान्व्याघारयति तद्यच्छालाकैर्द्धिष्ण्याङ्व्याघारयति यदेवैनानदो देवा ऽअब्रुवँस्तृतीयसवने वो घृताहुतिः प्राप्स्यति न सौम्यापहृतो हि युष्मत्सोमपीथस्तेन सोमाहुतिं नाऽर्हथेति सैनानेषा तृतीयसवन ऽएव घृताहुतिः प्राप्नोति न सौम्या यच्छालाकैर्द्धिष्ण्याङ्व्याघारयति तानेतैरेव यजुर्भिर्य्यथोपकीर्णं यथापूर्वं व्याघारयति मार्जालीय ऽएवोत्तमम् ॥ ७ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १० ६ ७–९ ।

† अत्र शतम् २६००, का० श्रौ० सू० १० ६ १०,११ ।

‡ का० श्रौ० सू० १० ६. १४ ।

तद्वैके । * आग्नीध्रीये पुनराघारयन्त्युदग्र ऽइदं कुर्म्मोऽनुसन्तिष्ठाता ऽइति तदु तथा न कुर्य्यादिमार्जालीय ऽएवोत्तमः ॥ ८ ॥ स यत्राऽद्ध्वर्य्युः । शालाकैर्द्धिष्ण्याऽन्व्याघारयति तत्प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं ग्रहं गृह्णाति यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते यज्ञात्प्रजायमाना मिथुनात्प्रजायन्ते मिथुनात्प्रजायमाना ऽअन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते तदेना ऽएतदन्ततो यज्ञस्य मिथुनात्प्रजननात्प्रजनयति तस्मादिमिथुनात्प्रजननादन्ततो यज्ञस्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्मात्पात्नीवतं गृह्णाति ॥ ९ ॥ तं वा ऽउपांशुपात्रेण गृह्णाति । यदि सावित्रमुपांशुपात्रेण गृह्णीयादन्तर्य्यामपात्रेणैतं यदि सावित्रमन्तर्य्यामपात्रेण गृह्णीयादुपांशुपात्रेणैतत् समानꣳ ह्येतद्यदुपांश्वन्तर्य्यामौ प्राणो हि यो वै प्राणः स ऽउदानो वृषा वै प्राणो योषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १० ॥ तं वा ऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । वीर्य्यं वै पुरोरुङ्नेत्स्त्रीषु वीर्य्यं दधानीति तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ ११ ॥ अथाऽतो † गृह्णात्येव । 'उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देव सोम त' ऽइति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मप्रसूतस्य देव सोम त ऽइत्येवैतदा'हैन्दोरिन्द्रियावत' ऽइति वीर्य्यवतऽइत्येवैतदाह यदाहेन्द्रोरिन्द्रियावत ऽइति 'पत्नीवतो ग्रहाँ२ऽऋध्यासमि'ति न सम्प्रति पत्नीभ्यो गृह्णाति नेत्स्त्रीषु

* का० श्रौ० सू० १० ६ १५।
† का० श्रौ० सू० १०.६ १६।
(१) शु० य० अ० ८ क० १। (२) शु० य० अ० ८ क० १। (३) शु० य० अ० ८ क० १।

वीर्य्यं दधानीति तस्मान्न सम्प्रति पत्नीभ्यो गृह्णाति ॥ १२ ॥ अथ यः प्रचरण्याᳬ सᳫस्रवः परिशिष्टो भवति । तेनैनᳫ श्रीणाति समर्द्धयति वा ऽअन्याङ्ग्रहाञ्छ्रीणन्नथैतं व्यर्द्धयति वज्रो वा ऽआज्यमेतेन वै देवा वज्रेणाऽऽज्येनाऽग्रन्नेव पत्नीर्निराक्ष्णुवँस्ता हता निरष्टा नाऽऽत्मनश्च नैशत न दायस्य च नैशत तथो ऽएवैष ऽएतेन वज्रेणाऽऽज्येन हन्त्येव पत्नीर्निरक्ष्णोति ता हता निरष्टा नाऽऽत्मनश्च नेशते न दायस्य च नेशते ॥१३॥ स* श्रीणाति । 'अहं परस्तादहमवस्ताद्यदन्तरिक्षं तदु मे पिताऽभूत् । अहᳬ सूर्य्यमुभयतो ददर्शाऽहं देवानां परमं गुहा यदि'ति स यदह महमिति श्रीणाति पुᳫस्येवैतद्वीर्य्यं दधाति ॥ १४ ॥ †अथाऽऽहाऽग्नीत्पात्नीवतस्य यजेति । वृषा वा ऽअग्नीद्योषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते स जुहो'त्यग्ना३ ऽइ पत्नीवन्नि'ति वृषा वा ऽअग्निर्योषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १५ ॥ 'सजूर्देवेन त्वष्ट्रे'ति । त्वष्टा वै सिक्तᳬ रेतो विकरोति तदेष ऽएवैतत्सिक्तᳬ रेतो विकरोति 'सोमं पिब स्वाहे'त्युत्तरार्द्धे जुहोति या ऽइतरा ऽआहुतयस्ते देवाऽअथैताः पत्न्य ऽएवमिव हि मिथुनं क्लृप्तमुत्तरतो हि स्त्रीपुमाᳬसमुपशेत ऽआहरत्यग्नीदर्ग्रुरग्नीधे भक्षᳬ स-

---

* का० श्रौ० सू० १०. ६. १७ ।

(१) शु० सं० अ० ८ क० ९ ।

† का० श्रौ० सू० १०. ६. १८, १९ ।

(२) शु० सं० अ० ८ क० १० । (३) शु० सं० अ० ८ क० १० । (४) शु० सं० अ० ८ क० १० ।

ऽआहुाऽद्धर्य्य ऽउप मा ह्वयस्वेति तं न प्रत्युपह्वयेत को हि हतस्य निरस्तस्य प्रत्युपहवस्तं वै प्रत्येवोपह्वयेत जुह्वत्यस्याऽग्नौ वषट्कुर्वन्ति तस्मात्प्रत्येवोपह्वयेत ॥ १६ ॥

अथ सम्प्रेष्यति । * अग्नीन्नेष्टरुपस्थमासीद नेष्टः पत्नी-मुदानयोद्गात्रा संख्यापयोन्नेतर्होतुश्चमसमनून्नय सोमं माऽतिरीरिच ऽइति यद्यग्निष्टोमः स्यात् ॥१७॥ † यद्युक्थ्यः स्यात् । सोमं प्रभावयेति ब्रूयात्स विभ्रदेवैतत्पात्रमग्नीन्ने-ष्टुरुपस्थमासीदत्यग्निर्वा ऽएष निदानेन यदाग्नीध्रो योषा नेष्टा वृषा वा ऽअग्नीद्योषा नेष्टा मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियत ऽउदानयति नेष्टा पत्नीं तामुद्गात्रा ‡ संख्यापयति 'प्रजापतिर्वृषाऽसि रेतोधा रेतो मयि धेहीति' प्रजापतिर्वा-ऽउद्गाता योषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥१८॥ (B)

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[हरियोजनग्रहः]

पशवो वै देवानां छन्दाꣳसि । तद्यथेदं पशवो युक्ता मनुष्येभ्यो वहन्त्येवं छन्दाꣳसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति तद्यत्र छन्दाꣳसि देवान्त्समतर्प्पयन्नथ च्छन्दाꣳसि

* का० श्रौ० सू० १०. ६ २० ।

† "सोमं प्रभावयेत्युक्थ्यादिषु" (का० श्रौ० सू० १०. ६. २१)

‡ का० श्रौ० सू० १० ७ १ ।

(१) शु० स० अ० ८ क० १० ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५. ४. ४, कठ० स० २८. ८, कपि० ४४ ८, तै० सं० ६. ५. ८ । मै० सं० ४ ७. ४ ।

देवाः समतर्प्पयँस्तदुतरुतत्प्रागभूयच्छन्दाᳪंसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञमवाक्षुर्य्यदेनान्त्समतीतृपन् ॥ १ ॥ अथ हारियोजनं गृह्णाति । छन्दाᳪंसि वै हारियोजनश्छन्दाᳪं-स्येवैतत्सन्तर्प्पयति तस्माद्धारियोजनं गृह्णाति ॥ २ ॥ तं वा ऽअतिरिक्तं गृह्णाति । यदा हि शंय्योराहाऽथैनं गृह्णा-तीदं वै देवा ऽअथ च्छन्दाᳪंस्यतिरिक्तान्यथ मनुष्या ऽअथ पशवोऽतिरिक्तास्तस्मादतिरिक्तं गृह्णाति ॥ ३ ॥ द्रोणकलशे गृह्णाति । वृत्रो वै सोम ऽआसीत्तं यत्र देवा ऽअघ्नँस्तस्य मूर्द्धोद्ववर्त्त स द्रोणकलशोऽभवत्तस्मिन्यावाश्वा यावान्वा रसः समस्रवदतिरिक्तो वै स ऽआसीदतिरिक्त-ऽएष ग्रहस्तदतिरिक्त ऽएवैतदतिरिक्तं दधाति तस्माद्द्रोण-कलशे गृह्णाति ॥४॥ तं वा ऽअपुरोरुकं गृह्णाति। छन्दोभ्यो ह्येनं गृह्णाति स यदेवैनं छन्दोभ्यो गृह्णाति तेनो हाऽस्यैष पुरोरुङ्मान्भवति तस्मादपुरोरुकं गृह्णाति॥५॥ * अथाऽतो गृह्णात्येव । 'उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजनो हरिभ्यान्त्वे'त्यृक्सामे वै हरी ऽऋक्सामाभ्याᳪं ह्येनं गृह्णाति ॥ ६ ॥ अथ † धाना ऽआवपति । 'हर्य्योर्द्धाना स्थ सह सोमा ऽइन्द्राये'ति तद्यदेवाऽत्र मितश्च छन्दोऽमितश्च तदेवैतत्सर्वं भक्षयति ॥ ७ ॥ तस्योन्नेताऽऽश्रावयति । अति-रिक्तो वा ऽउन्नेता न ह्येषोऽन्यस्याऽऽश्रावयत्यतिरिक्त ऽएष

* का० श्रौ० सू० १० ८ १।
(१) शु० सं० अ० ८ क० ११।
† का० श्रौ० सू० १० ८ २।

ग्रहस्तदुतिरिक्त ऽएवैतदुतिरिक्तं दधाति तस्माद्धुन्नेताऽऽश्रावयति॥ ८॥ * मूर्द्धन्नधिनिधायाऽऽश्रावयति। मूर्द्धा ह्यस्यैषोऽथाऽऽह † धाना सोमेभ्योऽनुब्रूहीत्याश्राव्याऽऽह धाना सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति वषट्कृते जुहोत्यनुवषट्कृतेऽथ धाना विलिप्सन्ते भक्षाय ॥ ९॥ ‡ तद्धैके । होत्रे द्रोणकलशं प्रतिपराऽऽहरन्ति वषट्कर्त्तुर्भक्ष ऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्य्याद्यथा चमसं वा ऽअन्ये भक्षा ऽअथैषोऽतिरिक्तस्तस्मादेतस्मिन्त्सर्वेषामेव भक्षस्तस्माद्धाना विलिप्सन्ते भक्षाय ॥ १० ॥ ता न दद्भिः खादेयुः । पशवो वा ऽएते नेत्पशून्प्रमृदे करवामहा ऽइति प्राणैरेव ‡‡ भक्षयन्ति 'यस्ते ऽअश्वसनिर्भक्षो यो गोसनिरि'ति पशवो ह्येते तस्मादाह यस्ते ऽअश्वसनिर्भक्षो यो गोसनिरिति 'तस्य[२] त ऽइष्ट यजुषस्तुतस्तोमस्ये'तीष्टानि हि यजूंषि भवन्ति स्तुता स्तोमाः 'शस्तोक्थस्ये'ति शस्तानि ह्युक्थानि भव'न्त्युपहूतस्योपहूतो भक्षयामी'त्युपहूतस्य ह्येतदुपहूतो भक्षयति ॥११॥ ता नाऽग्नौ प्रकिरेयुः। नेदुच्छिष्टमग्नौ जुहवामेत्युत्तरवेद्यावेव निवपन्ति तथा न बहिर्द्धा यज्ञाद्भवन्ति ॥ १२ ॥ अथ पूर्णपात्रान्त्समवमृशन्ति । यानेकेऽप्सुषोमा ऽइत्याचक्षते

* 'ग' पुस्तके मूर्द्धन्नभिनिधाय इति पाठः ।

† का० श्रौ० सू० १० ८ ३ ।

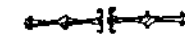
‡ का० श्रौ० सू० १० ८ ५ ।

‡‡ का० श्रौ० सू० १० ८ ६ ।

(१) शु० स० अ० ८ क० ११ । (२) शु० स० अ० ८ क० १२ । (३) शु० स० अ० ८ क० १२ । (४) शु० स० अ० ८ क० १२ ।

यथा वै युक्तो बृहेदेवमेते य ऽआर्त्विज्यं कुर्वन्त्युत वै युक्तः क्षणुते वा व्रि वा * लिशन्ते शान्तिरापो भेषजं तद्यदेवाऽत्र क्षणवते वा व्रि वा लिशन्ते शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयन्ते तदद्भिः सन्दधते तस्मात्पूर्णपात्रान्त्समवमृशन्ति ॥१३॥ ते † समवमृशन्ति 'सं वर्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्महि मनसा सꣳ शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टमि'ति यद्विवृढं तत्सन्दधते ॥ १४ ॥ अथ मुखान्युपस्पृशन्ते । इयं तद्यस्मान्मुखान्युपस्पृशन्तेऽमृतं वा ऽआपोऽमृतेनैवैतत्सꣳस्पृशन्ते ऽएतदु चैवैतत्कर्माऽऽत्मन्कुर्वते तस्मान्मुखान्युस्पृशन्ते ॥१५॥ (C)

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[समिष्टयजुर्होमः]

तानि वा ऽएतानि । नव समिष्टयजूꣳषि जुहोति तद्यन्नव समिष्टयजूꣳषि जुहोति नव वा ऽअमूर्बहिष्पवमाने स्तोत्रिया भवन्ति सैषोभयतोन्न्यूना विराट् प्रजननायैतस्माद्वा ऽउभयतो न्न्यूनात्प्रजननात्प्रजापतिः प्रजाः ससृज ऽइतश्चोर्द्ध्वा ऽइतश्चाऽवाचीस्तथो ऽएवैष ऽएतस्मादुभयत ऽएव न्न्यूनात्प्रजननात्प्रजाः सृजत ऽइतश्चोर्द्ध्वा ऽइतश्चाऽवाचीः ॥ १ ॥ हिङ्कार स्तोत्रियाणां दशमः ।

* 'लिशते' इति 'क-ग' पुस्तकयो. पाठः ।

† का० श्रौ० सू० १०, ८, ८।

(१) शु० सं० अ० ८ क० १३।

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५. ५. १; कठ० सं० २८. ६; कपि० ४४. ६; तै० सं० ६. ५. ६; मै० सं० ४. ७. ४ ।

स्वाहाकार ऽएतेषां तथो हाऽस्यैषा न्न्यूना विराड्दशंदशिनी भवति ॥ २ ॥ अथ यस्मात्समिष्टयजूꣳषि नाम । या वा ऽएतेन यज्ञेन देवता ह्वयति याभ्य ऽएष यज्ञस्तायते सर्वा वै तत्ताः समिष्टा भवन्ति तद्यत्तासु सर्वासु समिष्टास्वथैतानि जुहोति तस्मात्समिष्टयजूꣳषि नाम ॥ ३ ॥ अथ यस्मात्समिष्टयजूꣳषि जुहोति । रिरिचानऽइव वा ऽएतदीजानस्याऽऽत्मा भवति यद्धयस्य भवति तस्य हि ददाति तमेवाऽतस्त्रिभिः पुनराप्यायति ॥ ४ ॥ अथ यान्युत्तराणि त्रीणि जुहोति । या वा ऽएतेन यज्ञेन देवता ह्वयति याभ्य ऽएष यज्ञस्तायत ऽउप हैव ताऽआसते यावन्न समिष्टयजूꣳषि जुह्वतीमानि नु नो जुह्वत्विति ता ऽएवैतद्यथायथं व्यवसृजति यत्र यत्राऽऽसां चरणं तदनु ॥ ५ ॥ अथ यन्युत्तमानि त्रीणि जुहोति। यज्ञं वाऽएतदजीजनत यदेनमतत तं जनयित्वा यत्राऽस्य प्रतिष्ठा तत्प्रतिष्ठापयति तस्मात्समिष्टयजूꣳषि जुहोति ॥ ६ ॥ स * जुहोति । 'समिन्द्र[1] णो मनसा नेषि गोभिरि'ति मनसेति तन्मनसा रिरिचानमाप्यायति गोभिरिति तद् गोभी रिरिचानमाप्यायति 'सꣳसूरिभिर्[2] मघवन्त्सꣳस्वस्त्या । सम्ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ती'ति ब्रह्मणेति तद् ब्रह्मणा रिरिचानमाप्यायति 'सन्देवानाꣳ[3] सुमतौ यज्ञियानाꣳ स्वाहा' ॥ ७ ॥ 'सं वर्चसा[4] । पयसा सन्तनू-

* का० श्रौ० सू० १०. ८ १२।

(१) शु० स० अ० ८ क० १५। (२) शु० स० अ० ८ क० १५। (३) शु० स० अ० ८ क० १५। (४) शु० सं० अ० ८ क० १६।

भिरि'ति वर्चसेति तद्वर्चसा रिरिचानमाप्याययति पयसेति रसो वै पयस्तत्पयसा रिरिचानमाप्यायय'त्यगन्महि मनसा सꣳ शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टमि'ति यद्विवृढं तत्सन्दधाति ॥ ८ ॥ 'धाता रातिः । सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिपा देवो ऽअग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया सꣳरराणा यजमानाय द्रविणं दधात स्वाहे'ति तद्वेव रिरिचानं पुनराप्याययति यदाह यजमानाय द्रविणं दधात स्वाहेति ॥ ९ ॥ 'सुगावो देवाः । सदना ऽअकर्म्म य ऽआजग्मेदꣳ सवनं जुषाणा' ऽइति सुगानि वो देवाः सदनान्यकर्म्म य ऽआगन्तेदꣳ सवनं जुषाणा ऽइत्येवैतदाह भरमाणा वहमाना हवीꣳषीति तद्देवता ऽव्यवसृजति भरमाणा ऽअह ते यन्तु येऽवाहना वहमाना ऽउ ते यन्तु ये वाहनवन्त ऽइत्येवैतदाह तस्मादाह 'भरमाणा वहमाना हवीꣳष्यस्मे धत्त वसवो वसूनि स्वाहा' ॥ १० ॥ 'याँ२ ऽआवहः । उशतो देव देवाँस्तान्प्रेरय स्वे ऽअग्ने सधस्थ' ऽइत्यग्निं वा ऽआहाऽमून्देवानावहाऽमून्देवानावहेति तमेवैतदाह यान्देवानावाक्षीस्तान्गमय यत्र यत्रैषां चरणं तदन्विति जक्षिवाꣳसः पपिवाꣳसश्च विश्व ऽइति जक्षिवाꣳसो हि पशुं पुरोडाशं भवन्ति पपिवाꣳस ऽइति पपिवाꣳसो हि सोमꣳ राजानं भवन्ति तस्मादाह 'जक्षिवाꣳसः पपिवाꣳसश्च विश्वेऽसुं घर्म्मꣳ

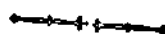
(१) शु॰ स॰ अ॰ ८ क॰ १६। (२) शु॰ स॰ अ॰ ८ क॰ १७। (३) शु॰ स॰ अ॰ ८ क॰ १८। (४) शु॰ स॰ अ॰ ८ क॰ १८। (५) शु॰ स॰ अ॰ ८ क॰ १९। (६) शु॰ स॰ अ॰ ८ क॰ १९।

स्वरातिष्ठताऽनु स्वाहे'ति तद्वेव देवता व्व्यवसृजति ॥११॥ 'वयꣳ हि त्वा। प्रयति यज्ञे ऽअस्मिन्नग्ने होतारमवृणीमहीह। ऋधगया ऽऋधगुताऽशमिष्ठाः प्प्रजानन्न्यज्ञमुपयाहि विद्वान्त्स्वाहे'त्यग्निमेवैतया विमुञ्चत्यग्निं व्व्यवसृजति ॥१२॥ 'देवा गातुविद' ऽइति। गातुविदो हि देवा 'गातुं वित्त्वे'ति यज्ञं वित्त्वेत्येवैतदाह 'गातुमिते'ति तदेतेन यथायथं व्व्यवसृजति 'मनसस्पत ऽइमं देव यज्ञꣳ स्वाहा वाते धा' ऽइत्ययं वै यज्ञो योऽयं पवते तदिमं य्यज्ञꣳ सम्भृत्यैतस्मिन्यज्ञे प्प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञꣳ सन्दधाति तस्मादाह स्वाहा वाते धा ऽइति ॥ १३ ॥ 'यज्ञ यज्ञं गच्छ । यज्ञपतिं गच्छ स्वां य्योनिं गच्छ स्वाहे'ति तत्प्रतिष्ठतमेवैतद्यज्ञꣳ सन्तꣳ स्वायां य्योनौ प्प्रतिष्ठापय'त्येष ते यज्ञो यज्ञपते सह सूक्तवाकः सर्ववीरस्तं जुषस्व स्वाहे'ति तत्प्रतिष्ठितमेवैतद्यज्ञꣳ सन्तꣳ सहसूक्तवाकꣳ सर्ववीरं य्यजमानेऽन्ततः प्प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥ (D)

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥१२२॥

(१) शु० सं० अ० ८ क० २०। (२) शु० सं० अ० ८ क० २१। (३) शु० सं० अ० ८ क० २१। (४) शु० सं० अ० ८ क० २१। (५) शु० सं० अ० ८ क० २१। (६) शु० सं० अ० ८ क० २२। (७) शु० सं० अ० ८ क० २२।

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५. ५. २, कठ० सं० २९. ३, कपि० ४५. ४, तै० सं० १. ६. २, मै० सं० ४. ८. ४।

[अवभृथ.]

स वा ऽअवभृथमभ्यवैति । तद्यदवभृथमभ्यवैति यो वा ऽअस्य रसोऽभूदाहुतिभ्यो वा ऽअस्य तमजीजनदथैत-च्छरीरं तस्मिन्न रसोऽस्ति तन्न परास्यं तदपोऽभ्यवहरन्ति रसो वा ऽआपस्तदस्मिन्नेतᳬ रसं दधाति तदेनमेतेन रसेन सङ्गमयति तदेनमतो जनयति स ऽएनं जात ऽएव सन् जनयति तद्यदपोऽभ्यवहरन्ति तस्मादवभृथᳬ ॥१॥ अथ समिष्टयजूᳬषि जुहोति । समिष्टयजूᳬषि ह्येवाऽन्तो यज्ञस्य स हुत्वैव समिष्टयजूᳬषि यदेतमभितो भवति तेन चात्वालमुप समायन्ति स कृष्णविषाणाञ्च मेखलाञ्च * चात्वाले प्प्राऽस्यति ॥ २ ॥ 'माऽहिर्भूर्म्मा पृदाकुरि'ति । असौ वाऽऋजीषस्य खगाकारो यदेनदपोऽभ्यवहरन्त्यथैष ऽएवैतस्य खगाकारो रज्जुरिव हि सर्प्पाᳬ कूपा ऽइव हि सर्प्पाणामायतनान्यस्ति वै मनुष्याणां च सर्प्पाणां च विभ्रातृव्यमिव नेत्तदतᳬ सम्भवदिति तस्मादाह माऽहिर्भूर्म्मा पृदाकुरिति ॥ ३ ॥ अथ वाचयति । 'उरुᳬ हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा ऽउ' ऽइति यथाऽयमुरुरभयोऽनाष्ट्रᳬ सूर्याय पन्था ऽएवं मेऽयमुरुरभयोऽनाष्ट्रᳬ पन्था ऽअस्त्वित्येवैतदाह ॥ ४ ॥ 'अपदे पादा प्प्रतिधातवेऽकरि'ति । यदि ह वा ऽअप्यपाद् भवत्यलमेव प्प्रतिक्रमणाय भवत्युता'ऽपवक्ता हृदयाविधश्चिदि'ति

* "कृष्णविषाणमेखले चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति" (का० श्रौ० सू० १० ८ १५)।
(१) शु० स० अ० ८ क० २३। (२) शु० स० अ० ८ क० २३। (३) शु० स० अ० ८ क० २३। (४) शु० स० अ० ८ क० २३।

तदेनꣳ सर्वस्माद्वृत्यादेनसः पाप्मनः प्रमुञ्चति ॥ ५ ॥ अथाऽऽह साम गायेति । साम ब्रूहीति वा गायेति त्वेव ब्रूयाद्गायन्ति हि साम तद्यत्साम गायति नेदिदं बहिर्द्धा यज्ञाच्छरीरं नाष्ट्रा रक्षाꣳसि हिनसन्निति साम हि नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहन्ता ॥ ६ ॥ आग्नेय्यां गायति । अग्निर्हि रक्षसामपहन्ताऽतिच्छन्दसि गायत्येषा वै सर्वाणि छन्दाꣳसि यदतिच्छन्दास्तस्मादतिच्छन्दसि गायति ॥ ७ ॥ स गायति । 'अग्निष्टपति प्रतिदहत्यहावोऽहाव' ऽइति तन्नाष्ट्रा ऽएवैतद्रक्षाꣳस्यतोऽपहन्ति ॥ ८ ॥ त ऽउदञ्चो निष्क्रामन्ति । जघनेन चात्वालमग्रेणाऽऽग्नीध्रꣳ स यस्यां ततो दिश्यापो भवन्ति तद्यन्ति ॥ ९ ॥ स यꣳ स्यन्दमानानाꣳ स्थावरो ह्रदः स्यात् । तमपोऽभ्यवेयादेता वा ऽअपां वरुणगृहीता याः स्यन्दमानानां न स्यन्दन्ते वरुण्यो वा ऽअवभृथो निर्वरुणतायै यद्यु ता न विन्देदपि या ऽएव काश्चाऽपोऽभ्यवेयात् ॥१०॥ * तमपोऽवक्रमयन्नाचयति । 'नमो वरुणायाऽभिष्ठितो वरुणस्य पाश' ऽइति तदेनꣳ सर्वस्माद्वरुणपाशात्सर्वस्माद्वरुण्यात्प्रमुञ्चति ॥११॥ अथ चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । समिधं † प्रास्याऽभिजुहो'त्यग्नेरनीकमप ऽआविवेशाऽपां नपात्प्रतिरक्षन्नसुर्य्यम् । दमे दमे समिधं यक्ष्यग्ने प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरण्य-

* का० श्रौ० सू० १०. ८ २३ ।
(१) शु० य० अ० ८ कं० २३ ।
† का० श्रौ० सू० १०. ८. २४ ।
(२) शु० य० अ० ८ कं० २४ ।

त्स्वाहे॑ति ॥१२॥ अ॒ग्नेर्ह॒ वै दे॒वाः । या॒वद्वा याव॒द्वाऽप्स॒ु प्र॒वे॒श॒या॒ञ्चक्रु॒र्नेद॒तो॒ नाष्ट्रा र॒क्षांस्युपो॒त्तिष्ठा॒नि॒त्य॒ग्नि॒र्हि र॒क्ष॒सा॒मपह॒न्ता त॒मे॒त॒या च समि॒धै॒तया चा॒ऽऽहु॒त्या स॒मि॒न्धे स॒मि॒द्धे दे॒वे॒भ्यो जु॒हवा॒नी॒ति ॥१३॥ अथा॒ऽपरं चतु॒र्गृही॒तमा॒ज्यं गृ॒हीत्वा । आश्रा॒व्याऽऽह॒ समि॒धो य॒जेति सो॒ऽपब॒र्हिष॒श्चतु॒रः प्र॒या॒जान्यजति प्र॒जा वै ब॒र्हिर्व॒रुण्यो॒ वा॒ऽअवभृ॒थो नेत्प्र॒जा व॒रुणो॒ गृ॒ह्णादि॒ति त॒स्मादु॒पब॒र्हिष॒श्चतु॒रः प्र॒या॒जान्यजति ॥ १४ ॥ अ॒थ * वारुण ऽए॒ककपालः पुरो॒डाशो भवति । यो वा ऽअस्य र॒सो॒ऽभूदा॒हु॒तिभ्यो वा ऽअस्य त॒मजीजन॒दथै॒तच्छ॒रीरं त॒स्मिन्न र॒सो॒ऽस्ति र॒सो वै पुरो॒डाश॒स्त॒द॒स्मिन्ने॒तः र॒सन्द॒धाति त॒देनमे॒ते॒न र॒सेन स॒ङ्गमयति त॒देनम॒तो जनयति स ऽएनं जात॒ ऽएव स॒ञ्जनयति त॒स्माद्वारुण ऽए॒ककपालः पुरो॒डाशो भवति ॥ १५ ॥ स ऽआ॒ज्यस्योपस्ती॒र्य्य । पुरो॒डाश॒स्याऽव॒द्यन्नाह व॒रुणाया॒ऽनुब्रू॒हीत्य॒त्र हैक ऽऋजी॒षस्य द्वि॒रव॒द्यन्ति त॒दु त॒था न कु॒र्य्याच्छ॒रीरं वा ऽएत॒द्भवति ना॒ऽलमा॒हुत्यै द्वि॒रव॒द्यति सकृ॒द॒भि॒घारयति प्र॒त्यनक्त्यवदा॒ने ऽआश्रा॒व्याऽऽह व॒रुणं य॒जे॒ति व॒षट्कृ॒ते जुहोति ॥ १६ ॥ अथा॒ऽऽज्य॒स्योप॒स्ती॒र्य्य । पुरो॒डाश॒मव॒द्य॒न्नाहा॒ऽग्नीव॒रुणाभ्या॒मनु॒ब्रू॒हीति त॒त्स्विष्ट॒कृ॒ते स य॒न्नाऽग्न॒य ऽइत्या॒ह ने॒द॒ग्निं व॒रुणो॒ गृ॒ह्णा॒दि॒ति स य॒थमु॒त्रर्जी॒षस्य † द्वि॒रव॒द्येद॒थाऽत्र स॒कृद्य॒द्य॒ु न

* का० श्रौ० सू० १०. ८. २७ ।

† का० श्रौ० सू० १०. ८. ३० ।

नाऽऽद्रियेताऽथोपरिष्टाद् विराज्यस्याऽभिघारयत्याश्राव्या-ऽऽहाऽग्नीवरुणौ यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १७ ॥ ता वा-ऽएताः। षडाहुतयो भवन्ति षड्वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरो वरुणस्तस्मात्षडाहुतयो भवन्ति ॥ १८ ॥ एत-दादित्यानामयनम्। आदित्यानीमानि यजूंषीति वा ऽआहुः स यावदस्य वशः स्यादेवमेव चिकीर्षेद्यद्यु ऽएनमितरथा यजमानः कर्त्तवै ब्रूयादितरथो तर्हि कुर्य्यादेतानेव चतुरः प्रयाजानपबर्हिषो यजेद् द्वावाज्यभागौ वरुणमग्नीवरुणौ द्वावनुयाजावपबर्हिषो तद्दश दशाक्षरा वै विराड्विराड्वै यज्ञ-स्तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयति ॥ १९ ॥ एतदङ्गिर-सामयनम्। अतोऽन्यतरत्कृत्वा * यस्मिन्कुम्भ ऽऋजीषं भवति तं प्रप्लावयति 'समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरि'त्यापो वै समुद्रो रसो वा ऽआपस्तस्मिन्नेतद् रसन्दधाति तदेन-मेतेन रसेन सङ्गमयति तदेनमतो जनयति स ऽएनं जात-ऽएव सञ्जनयति 'सन्त्वा विशन्त्वोषधीरुताऽऽप' ऽइति तदस्मि-न्नुभयद् रसन्दधाति यश्चौषधिषु यश्चाऽप्सु 'यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्तौ नमोवाके विधेम यत्स्वाहे'ति तद्यदेव यज्ञस्य साधु तदेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति ॥ २० ॥ † अथाऽनुस्ष-ज्योपतिष्ठते। 'देवीराप ऽएष वो गर्भ' ऽइत्यपाᳪ ह्येष

* का० श्रौ० सू० १०. ९. ११.

(१) शु० य० अ० ८ क० २५। (२) शु० य० अ० ८ क० २५। (३) शु० सं० अ० ८ क० २५।

† का० श्रौ० सू० १०. ९. २।

(४) शु० सं० अ० ८ क० २६।

गर्भ'स्तः सुप्प्रीतः[1] सुभृतं विभ्रते'ति तदेनमद्भ्यः परिददाति गुप्त्यै 'देवे[2] सोमैष ते लोक' ऽइत्यापो ह्येतस्य लोक'स्तस्मिं[3]श्छञ्च वक्ष्व परि च वक्ष्वे'ति तस्मिन्नः शञ्चैधि सर्व्वाभ्यश्च न ऽआर्त्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाह ॥ २१ ॥ * अथोपमारयति । 'अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्द्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यैर्म्मर्त्यकृतमि'त्यव ह्येतद्देवैर्द्देवकृतमेनोऽयासीत्सोमेन राज्ञाऽव मर्त्यैर्म्मर्त्यकृतमित्यव[4] ह्येतन्मर्त्यैर्म्मर्त्यकृतमेनोऽयासीत्पशुना पुरोडाशेन 'पुरुरा[5]व्णो देव रिषस्पाही'ति सर्व्वाभ्यो माऽऽर्त्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाह ॥ २२ ॥ अथाऽभ्यवेत्य स्नातः । अन्योऽन्यस्य पृष्ठे प्रधावतस्तावन्ये वाससी परिधायोदेतः स यथाऽहिस्त्वचो निर्म्मुच्येतैवं सर्व्वस्मात्पाप्मनो निर्म्मुच्यते तस्मिन्न तावच्च नैनो भवति यावत्कुमारेऽदति स येनैव निष्क्रामन्ति तेन पुनरायन्ति पुनरेत्याऽऽहवनीये समिधमभ्यादधाति 'देवानां[6] समिदसी'ति यजमानमेवैतया समिन्धे देवानां हि समिद्धिमनु यजमानः समिध्यते ॥ २३ ॥ (E)

चतुर्थाध्याये पंचमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १० ९ २।

(१) शु० रा० अ० ८ क० २६। (२) शु० स० अ० ८ क० २६। (३) शु० स० अ० ८ क० २६। (४) शु० स० अ० ८ क० २७। (५) शु० स० अ० ८ क० २७। (६) शु० स० अ० ८ क० २७।

(E) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५ ५ ३ तै० स० ६, ६, ३ कठ० स० २९ ३, कपि० स० ४५ ४, मै० स० ४, ८, ५।

[उदयनीयेष्टिः]

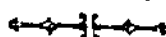
आदित्येन चरुणोदयनीयेन प्रचरति। तद्यदादित्यश्चरुर्भवति यद्देवैनामदो देवा ऽअन्ववँस्तवैव प्रायणीयस्तवोदयनीय ऽइति तमेवाऽस्या ऽएतदुभयत्र भागं करोति ॥ १ ॥ स यदमुत्र राजानं क्रेष्यन्नुपप्रैष्यन्यजते। तस्मात्त्प्रायणीयं नामाऽथ यदत्राऽवभृथादुदेत्य यजते तस्मादेतदुदयनीयं नाम तद्वा ऽएतत्समानमेव हविरदित्या ऽएव प्रायणीयमदित्या ऽउदयनीयमियꣳ ह्येवाऽदितिः ॥ २ ॥ स वै पथ्यामेवाऽग्रे स्वस्तिं यजति। तद्देवा ऽअप्रज्ञायमाने वाचैव प्रत्यपद्यन्त वाचा हि मुग्धं प्रज्ञायतेऽथाऽत्र प्रज्ञाते यथापूर्वं करोति ॥ ३ ॥ सोऽग्निमेव प्रथमं यजति। अथ सोममथ सवितारमथ पथ्याꣳ स्वस्तिमथाऽदितिं वाग्वै पथ्या स्वस्तिरियमदितिरस्यामेव तद्देवा वाचं प्रत्यष्ठापयन्त्सेयं वागस्यां प्रतिष्ठिता वदति ॥ ४ ॥ अथ मैत्रावरुणीं वशामनूबन्ध्यामालभते। स ऽएषोऽन्य ऽएव यज्ञस्तायते पशुबन्ध ऽएव समिष्टयजूꣳष्यपि ह्येवाऽन्तो यज्ञस्य ॥ ५ ॥ तद्यन्मैत्रावरुणी वशा भवति। यद्वा ऽईजानस्य स्विष्टं भवति मित्रोऽस्य तद्गृह्णाति यद्वस्य दुरिष्टं भवति वरुणोऽस्य तद्गृह्णाति ॥ ६ ॥ तदाहुः। केनानोऽभूदिति तद्यदेवाऽस्याऽत्र मित्रः स्विष्टं गृह्णाति तदेवाऽस्मा ऽएतया प्रीतः प्रत्यवसृजति यदु चाऽस्य वरुणो दुरिष्टं गृह्णाति तच्चैवाऽस्मा ऽएतया प्रीतः स्विष्टं करोति तदु चाऽस्मै प्रत्यवसृजति सोऽस्यैव

स्व एव यज्ञो भवति स्वष्टः सुकृतम् ॥ ७ ॥ तद्यन्मैत्रावरुणी वशा भवति। यत्र वै देवाः रेतः सिक्तं प्राऽजनयँस्तदाग्निमारुतमित्युक्थं तस्मिँस्तद्व्याख्यायते यथा तद्देवा रेतः प्राऽजनयँस्ततोऽङ्गाराः समभवन्नङ्गारेभ्योऽङ्गिरसस्तदन्वन्ये पशवः ॥ ८ ॥ अथ यदासाः पांसवः पर्य्यशिष्यन्त। ततो गर्द्दभः समभवत्तस्माद्यत्र पांसुलं भवति गर्द्दभस्थानमिव वतेत्याहुरथ यदा न कश्चन रसः पर्य्यशिष्यत तत एषा मैत्रावरुणी वशा समभवत्तस्मादेषा न प्रजायते रसाद्धि रेतः सम्भवति रेतसः पशवस्तद्यदन्ततः समभवत्तस्मादुन्तं यज्ञस्याऽनुवर्त्तते तस्माद्वाऽएषाऽत्र मैत्रावरुणी वशाऽववलृप्ततमा भवति यदि वशां न विन्देदप्युक्षवश एव स्यात् ॥ ९ ॥ अथेतरं विश्वे देवा* ऽअमरीमृड्यन्त। ततो वैश्वदेवी समभवदथ बार्हस्पत्या सोऽन्तोऽन्तो हि बृहस्पतिः ॥ १० ॥ स यः सहस्रं वा भूयो वा दद्यात्। स एनाः सर्वा ऽआलभेत। सर्वं वै तस्याऽऽप्तं भवति सर्वं जितं यः सहस्रं वा भूयो वा ददाति सर्वमेता एवमेव यथापूर्वं मैत्रावरुणीमेवाऽग्रेऽथ वैश्वदेवीमथ बार्हस्पत्यम् ॥ ११ ॥ अथो ये दीर्घसत्रमासीरन्। संवत्सरं वा भूयो वा त एनाः सर्वा ऽआलभेरन्त्सर्वं वै तेषामाप्तं भवति सर्वं जितं ये दीर्घसत्रमासते संवत्सरं वा भूयो वा सर्वमेता एवमेव यथापूर्वम् ॥ १२ ॥ अथोदयसानीययेष्ट्या यजते। स ऽआग्नेयं

* 'अमरीमृरयन्त' इति पाठः 'ग' पुस्तके।

पञ्चकपालं पुरोडाशं निर्वपति तस्य पञ्चपदाः पङ्क्तयो याज्याऽनुवाक्या भवन्ति यातयामेव वा ऽएतदीजानस्य यज्ञो भवति सोऽस्मात्पराङिव भवत्यग्नौ वै सर्वे यज्ञा- ऽअग्नौ हि सर्वान्यज्ञाँस्तन्वते ये च पाकयज्ञा ये चेतरे तद्यज्ञमेवैतत्पुनरारभते तथाऽस्याऽयातयामा यज्ञो भवति तथो ऽअस्मान्न पराङ् भवति ॥ १३ ॥ तद्यत्पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति । पञ्चपदाः पङ्क्तयो याज्याऽनुवाक्याः पाङ्क्तो वै यज्ञस्तद्यज्ञमेवैतत्पुनरारभते तथाऽस्याऽयातयामा यज्ञो भवति तथो ऽअस्मान्न पराङ् भवति ॥ १४ ॥ तस्य हिरण्यं दक्षिणा । आग्नेयो वा ऽएष यज्ञो भवत्यग्नेरेतो हिरण्यं तस्माद्धिरण्यं दक्षिणाऽनड्वान्वा स हि वहेनाऽऽग्नेयोऽग्निदग्धमिव ह्यस्य वहं भवति ॥ १५ ॥ अथो चतुर्गृहीतमेवाऽऽज्यं गृहीत्वा । वैष्णव्यर्चा जुहोत्युरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिब प्रप्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेति यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञमेवैतत्पुनरारभते तथाऽस्याऽयातयामा यज्ञो भवति तथो ऽअस्मान्न पराङ् भवति तन्नो यच्छन्नुयात्त- द्दद्यान्नाऽदक्षिणः हविः स्यादिति ह्याहुरथ यदेवैषोदवसानीयेष्टिः सन्तिष्ठतेऽथ सायमाहुतिं जुहोति काल ऽएव प्रातराहुतिम् ॥ १६ ॥ (A)

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(१) शु० सं० अ० ५ क० ३८।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विधयः अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श्रौ० ५. ५. ४।

[आनुबन्ध्ययागः]

वशामालभन्ते । तामालभ्य संज्ञपयन्ति संज्ञप्याऽऽह वपामुत्खिदेत्युत्खिद्य वपामनुमृश्य गर्भमेष्टवै ब्रूयात्स यदि न विन्दन्ति किमाद्रियेरन्न्यद्यु विन्दन्ति तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥ १ ॥ न वै तदवकल्पते । यदेकां मन्यमाना ऽएकयेवैतया चरेयुर्यद्द्वे मन्यमाना द्वाभ्यामिव चरेयु स्स्थालीश्चैवोष्णीषं चोपकल्पयितवै ब्रूयात् ॥ २ ॥ अथ वपया चरन्ति । यथैव तस्यै चरणं वपया चरित्वाऽध्वर्युश्च यजमानश्च पुनरेतः स ऽआहाऽध्वर्युर्निरूहैतं गर्भमिति तद्द ह नोदरतो निरूहेदार्त्तायै वै मृतायाऽउदरतो निरूहन्ति यदा वै गर्भः समृद्धो भवति प्रजननेन वै स तर्हि प्रत्यङ्ङैति तमपि विरुज्य श्रोणी प्रत्यञ्चं निरूहितवै ब्रूयात् ॥ ३ ॥ तं * निरुह्यमाणमभिमन्त्रयते । 'एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सहे'ति स यदाहैजत्विति प्राणमेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति दशमास्य ऽइति यदा वै गर्भः समृद्धो भवत्यथ दशमास्यस्तमेतदप्यदशमास्यः सन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोति ॥ ४ ॥ जरायुणा सहेति । तद्यथा दशमास्यो जरायुणा सहेयादेवमेतदाह 'यथाऽयं वायुरेजति यथा समुद्र ऽएजती'ति प्राणमेवाऽस्मिन्नेतद्दधा- 'त्येवाऽयं दशमास्यो ऽअस्रज्जरायुणा सहे'ति तद्यथा दश-

* का० श्रौ० सू० २५. १०. ५ ।

(१) शु० सं० अ० ८ क० २८ । (२) शु० सं० अ० ८ क० २८ । (३) शु० सं० अ० ८ क० २८ ।

मास्यो जरायुणा सह स्रंसेतैवमेतदाह ॥ ५ ॥ तदाहुः । कथमेतं गर्भं कुर्य्यादित्यङ्गादङ्गाद्धैवाऽस्याऽवद्येयुर्य्यथैवेत-रेषामवदानानामवदानं तद्‌ तथा न कुर्य्यादुत ह्येषोऽविकृताङ्गो भवत्यधस्तादेव ग्रीवा ऽअपिकृत्त्यैतस्याᳬ स्थाल्यामेतं मेधᳬ श्च्योतयेयुः सर्वेभ्यो वा ऽअस्यैषोऽङ्गेभ्यो मेध श्च्योतति तदस्य सर्वेषामेवाऽङ्गानामवत्तं भवत्यवद्यन्ति वशाया ऽअव-दानानि यथैव तेषामवदानम् ॥ ६ ॥ तानि पशुश्रपणे श्रपयन्ति । तदेवैतं मेधᳬ श्रपयन्त्युष्णीषेणाऽऽवेष्ट्य * गर्भं पार्श्वतः पशुश्रपणस्योप निदधाति यदा शृतो भवत्यथ समुद्याऽवदानान्येवाऽभिजुहोति नैतं मेधमुद्वासयन्ति पशुं तदेवैतं मेधमुद्वासयन्ति ॥ ७ ॥ तं जघनेन चात्वालमन्तरेण यूपं चाऽग्निश्च हरन्ति । दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाता-ऽवद्यत्यथ स्रुचोरुपस्तृणीतेऽथ मनोतायै हविषोऽनुवाच-ऽआश्राऽवद्यन्ति वशाया ऽअवदानानां यथैव तेषामवदानम् ॥८॥ अथ प्रचरणीति स्रुग्भवति । † तस्यां प्रतिप्रस्थाता मेधायोपस्तृणीते द्विरवद्यति सकृदभिघारयति प्रत्यनक्त्य-वदाने ऽअथाऽनुवाच ऽआहाऽऽश्राव्याऽऽह प्रेष्येति वषट्-कृतेऽध्वर्युर्जुहोत्यध्वर्य्योरनुहोमं ‡ जुहोति प्रतिप्रस्थाता ॥ ९ ॥ 'यस्यै ते यज्ञियो गर्भः' ऽइति । अयज्ञिया वै गर्भास्तमेतद् ब्रह्मणैव यजुषा यज्ञियं करोति 'यस्यै योनि-

---

* का० श्रौ० सू० २५. १०. ८,९।

† का० श्रौ० सू० २५. १०. १०।

‡ का० श्रौ० सू० २५ १०. ११,१२।

(१) शु० सं० अ० ८ क० २९। (२) शु० सं० अ० ८ क० २९।

हिरण्मयी'त्यदो वा ऽएतस्यै योनिं विच्छिन्दन्ति यदद्दो निष्कर्षन्त्यमृतमायुर्हिरण्यं तामेवाऽस्या ऽएतदमृतां योनिं करो'त्यङ्गान्यह्रुता यस्य तं मात्रा समजीगमथं स्वाहे'ति यदि पुमान्त्स्याद्यद्यु स्त्री स्यादङ्गान्यह्रुता यस्यै तां मात्रा समजीगमथं स्वाहेति यद्यु ऽअविज्ञातो गर्भो भवति पुंस्कृत्यैव जुहुयात्पुमांसो हि गर्भो ऽअङ्गान्यह्रुता यस्य तं मात्रा समजीगमथं स्वाहेत्यदो वा ऽएतं मात्रा विष्वञ्चं कुर्वन्ति यदद्दो निष्कर्षन्ति तमेतद् ब्रह्मणैव यजुषा समर्द्ध्य मध्यतो यज्ञस्य पुनर्म्मात्रा सङ्गमयति ॥ १० ॥

अथाऽद्भुर्य्युर्वनस्पतिना * चरति । वनस्पतिनाऽद्ध्वर्य्युश्चरित्वा यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति तानि समानयमानऽआहाऽग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्यत्याक्रामति प्रतिप्रस्थाता स ऽएतद् · सर्वमेव मेधं गृह्णीतेऽथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याऽभिघारयत्याश्राव्याऽऽह प्रेष्येति वषट्कृतेऽद्ध्वर्य्युर्जुहोत्यद्ध्वर्य्योरनुहोमं जुहोति प्रतिप्रस्थाता ॥११॥

'पुरुदस्मो विषुरूप ऽइन्दुरि'ति । बहुदान ऽइति हैतद्यदाह पुरुदस्मऽइति विषुरूप ऽइति विषुरूपा ऽइव हि गर्भा 'ऽइन्दुरन्तर्महिमानमानञ्ज धीर' ऽइत्यन्तर्ह्येष मातर्य्येको भव'त्येकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदीं भुवनाऽनु-

---

(१) शु० सं० अ० ८ क० २९।

* का० श्रौ० सू० २५. १०. १४,१५।

(२) शु० सं० अ० ८ क० ३०। (३) शु० सं० अ० ८ क० ३०। (४) शु० सं० अ० ८ क० ३०।

प्प्रथन्ताᳫं स्वाहे'ति प्प्रथयत्येवैनामेतत्तुभूयो ह जयत्य-प्प्रापद्येष्ठा यद्ध चाऽनष्ठाऽपद्या ॥ १२ ॥ तदाहुः । क्वैतं गर्ब्भं कुर्य्यादिति वृक्ष ऽएवैनमुद्दध्युरन्तरिक्षायतना वै गर्ब्भा-ऽअन्तरिक्षमिवैतद्यद्वृक्षस्तदेनᳫं स्व ऽएवाऽऽयतने प्प्रति-ष्ठापयति तदु वा ऽआहुर्य्य ऽएनं तत्राऽनुव्याहरेद्वृक्ष ऽएनं मृतमुद्वाऽस्यन्तीति तथा हैव स्यात् ॥ १३ ॥ अप ऽएवैन-मब्भ्यवहरेयुः । आपो वा ऽअस्य सर्वस्य प्प्रतिष्ठा तदेन-मप्प्स्वेव प्प्रतिष्ठापयति तदु वा ऽआहुर्य्य ऽएनं तत्राऽनु-व्याहरेदप्प्स्वेव मरिष्यतीति तथा हैव स्यात् ॥ १४ ॥ आखु-रकर्* ऽएवैनमुपकिरेयुः । इयं वा ऽअस्य सर्वस्य प्प्रतिष्ठा तदेन मस्यामेव प्प्रतिष्ठापयति तदु वा ऽआहुर्य्य ऽएनं तत्राऽनु-व्याहरेत्क्षिप्प्रेऽस्मै मृताय श्मशानं करिष्यन्तीति तथा हैव स्यात् ॥१५॥ पशुश्रपण ऽएवैनं मरुद्भ्यो जुहुयात्। अहुतादो वै देवानां मरुतो विडहुतमिवैतद्यदश्रृतो गर्ब्भ ऽआह-वनीयाद्वा ऽएष ऽआहृतो भवति पशुश्रपणस्तथाऽऽह न वहिर्द्धा यज्ञाद् भवति न प्प्रत्यक्षमिवाऽऽहवनीये देवानां वै मरुतस्तदेनं मरुत्स्वेव प्प्रतिष्ठापयति ॥ १६ ॥ स हुत्वैव समिष्टयजूᳫंषि । प्प्रथमाऽवशान्तेष्वङ्गारेष्वेतं सोष्णीषं गर्ब्भमादत्ते तं प्राङ्तिष्ठञ्जुहोति † मारुत्यर्चा 'मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जन' ऽइति न स्वाहाकरोत्यहुतादो वै देवानां मरुतो विडहुत-

* का० श्रौ० सू० २५ १०. १६–१७ ।

† का० श्रौ० सू० २५ १० १८ ।

(१) शु० य० सं० ८ क० ३१ ।

मिवैतयदुस्वाहाकृतं देवानां व्रै मरुतस्तदेनं मरुत्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १७ ॥ * अथाऽङ्गारैरभि समूहति। 'मही द्यौः पृथिवी च न ऽइमं यज्ञं मिमिक्षताम्। पिपृतान्नो भरीमभिरि'ति ॥ १८ ॥ (B)

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[षोडशिग्रहः]

इन्द्रो ह वै षोडशी। तं नु सकृदिन्द्रं भूतान्यत्यरिच्यन्त प्रजा वै भूतानि ता हैनेन सदृग्भवमिवाऽऽसुः ॥ १ ॥ इन्द्रो ह वा ऽईक्षाञ्चक्रे। कथं न्वहमिदꣳ सर्वमतितिष्ठेयमर्वागेव मदिदꣳ सर्वꣳ स्यादिति स ऽएतं ग्रहमपश्यत्तमगृह्णीत स ऽइदꣳ सर्वमेवाऽत्यतिष्ठदर्वागेवाऽस्मादिदꣳ सर्वमभवत्सर्वꣳ ह वा ऽइदमतितिष्ठत्यर्वागेवाऽस्मादिदꣳ सर्वं भवति यस्यैवं विदुष ऽएतं ग्रहं गृह्णन्ति ॥ २ ॥ तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम्। 'न ते महित्वमनुभूदध द्यौर्यदन्यया स्फिग्या क्षामवस्था' ऽइति न ह वाऽअस्याऽसौ द्यौरन्यतरां चन स्फिगीमनुबभूव तथेदꣳ सर्वमेवाऽत्यतिष्ठदर्वागेवाऽस्मादिदꣳ सर्वमभवत्सर्वꣳ ह वा ऽइदमतितिष्ठत्यर्वागेवाऽस्मादिदꣳ सर्वं भवति

* का० श्रौ० सू० २५. १०. १९।

(१) शु० सं० अ० ८ क० ३२।

(B) अत्रशतम् २७००, एतद्ब्राह्मणस्था विषयाः अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५. ६. ४।

(२) ऋ० सं० १. ३२. ११।

यस्यैवं विद्वुष ऽएतं ग्रहं गृह्णन्ति ॥ ३ ॥ तं वै हरिवत्यर्चा गृह्णाति । हरिवतीषु स्तुवते हरिवतीरनुशꣳसति वीर्यं वै हर ऽइन्द्रोऽसुराणाꣳ सपत्नानाꣳ समवृङ्क्त तथो ऽएवैष ऽएतद्वीर्यꣳ हरꣳ सपत्नानाꣳ संवृङ्क्ते तस्माद्धरिवत्यर्चा गृह्णाति हरिवतीषु स्तुवते हरिवतीरनु शꣳसति ॥ ४॥ तं वा ऽअनुष्टुभा गृह्णाति । गायत्रं वै प्रातꣳ सवनं त्रैष्टुभं माध्यन्दिनꣳ सवनं जागतं तृतीयसवनमथाऽतिरिक्ताऽनुष्टुबत्यैवैनमेतद्रेचयति तस्मादनुष्टुभा गृह्णाति ॥ ५ ॥ तं वै चतुःस्रक्तिना * पात्रेण गृह्णाति । त्रयो वा ऽइमे लोकास्तदिमानेव लोकाँस्तिसृभिꣳ स्रक्तिभिराप्नोत्यथैवैनं चतुर्थ्या स्रक्त्या रेचयति तस्माच्चतुःस्रक्तिना पात्रेण गृह्णाति ॥६॥ [अर्धप्रपाठकः ॥६३॥] तं वै प्रातꣳ सवने गृह्णीयात् । आग्रयणं गृहीत्वा स प्रातꣳ सवने गृहीत ऽएतस्मात्कालादुपशेते तदेनꣳ सर्वाणि सवनान्यतिरेचयति ॥७॥ माध्यन्दिने वैनꣳ सवने गृह्णीयात् । आग्रयणं गृहीत्वा सो ऽएषा मीमाꣳसैव प्रातꣳ सवन ऽएवैनं गृह्णीयादाग्रयणं गृहीत्वा स प्रातꣳ सवने गृहीत ऽएतस्मात्कालादुपशेते ॥ ८ ॥ † अथाऽतो गृह्णात्येव । 'आतिष्ठ वृत्रहन्रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी । अर्वाचीनꣳ सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन ऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिन' ऽइति ॥ ९ ॥ अनया वा । 'युक्ष्वा

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १२ ५.७।८.

† का॰ श्रौ॰ सू॰ १२.५.२।

(१) शु॰ यं॰ अ॰ ८ क॰ ३३। (२) शु॰ यं॰ अ॰ ८ क॰ ३४।

हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा न ऽइन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन-ऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिन' ऽइति ॥ १० ॥ अथेत्य. स्तोत्रमुपाकरोति । सोमोऽत्यरेच्युपाऽऽवर्तद्ध्वमित्यत्रैवैनमेतद्रेचयति तं वै . पुराऽस्तमयादुपाकरोत्यस्तमितेऽनुशंसति तदेनेनाऽहोरात्रे सन्दधाति तस्मात्पुराऽस्तमयादुपाकरोत्यस्तमितेऽनुशंसति ॥ ११ ॥ (c)

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[अतिग्राह्या ग्रहाः]

सर्वे ह वै देवाः । अग्रे सदृशा ऽआसुः सर्वे पुण्यास्तेषाꣳ सर्वेषाꣳ सदृशानाꣳ सर्वेषां पुण्यानां त्रयोऽकामयन्ताऽतिष्ठावानः स्यामेत्यग्निरिन्द्रः सूर्यः ॥ १ ॥ तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । त ऽएतानतिग्राह्यान्ददृशुस्तानत्यगृह्णत तद्यदेनानत्यगृह्णत तस्मादतिग्राह्या नाम तेऽतिष्ठावानोऽभवन्यथैत ऽएतदतिष्ठेवाऽतिष्ठेव ह वै भवति यस्यैवं विदुष ऽएतान्ग्रहान्गृह्णन्ति ॥ २ ॥ नो ह वा ऽइदमग्रेऽग्नौ वर्च ऽआस । यदिदमस्मिन्वर्चः सोऽकामयतेदं मयि वर्चः स्यादिति स ऽएतं ग्रहमपश्यत्तमगृह्णीत ततोऽस्मिन्नेतद्वर्च ऽआस ॥ ३ ॥ नो ह वा ऽइदमग्र ऽइन्द्र ऽओज ऽआस । यदिदमस्मिन्नोजः सोऽकामयतेदं मय्योजः स्यादिति स ऽएतं ग्रहमपश्यत्तमगृह्णीत ततोऽस्मिन्नेतदोज-

(c) एतद्ब्राह्मणस्था विनियोगमन्त्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— मा० सं० ५ १ ११; तै० सं० ६ १ ११, मै० सं० ४, ७ ६ ।

ऽआस ॥ ४ ॥ नो ह वा ऽइदमग्रे सूर्य्यं बभ्राज ऽआस । यदिदमस्मिंश्भ्राजः सोऽकामयतेदं मयि भ्राजः स्यादिति स ऽएतं ग्रहमपश्यत्तमगृह्णीत ततोऽस्मिन्नेतद्भ्राजऽआसैतानि ह वै तेजाꣳस्येतानि वीर्य्याण्यात्मन्धत्ते यस्यैवं विदुष ऽएताङ्ग्रहाङ्गृह्णन्ति ॥ ५ ॥ ताञ्जै प्रातः सवने गृह्णीयात् । आग्रयणं गृहीत्वाऽऽत्मा वा ऽआग्रयणो बहु वा ऽइदमात्मन ऽएकैकमतिरिक्तं क्लोम हृदयं स्वद्यत् ॥ ६ ॥ माध्यन्दिने वैनान्त्सवने गृह्णीयात् । उक्थ्यं गृहीत्वोपाकरिष्यन्वा पूतभृतोऽयुः ह वा ऽअस्यैषोऽनिरुक्तऽआत्मा यदुक्थ्यः सो ऽएषा मीमाꣳसैव प्रातः सवनऽएवैनान्गृह्णीयादाग्रयणं गृहीत्वा ॥ ७ ॥ ते माहेन्द्रस्यैवाऽनुहोमः हूयन्ते । एष वा ऽइन्द्रस्य निष्केवल्यो ग्रहो यन्माहेन्द्रोऽप्यस्यैतन्निष्केवल्यमेव स्तोत्रं निष्केवल्यः शस्त्रमिन्द्रो वै यजमानो यजमानस्य वा ऽएते कामाय गृह्यन्ते । तस्मान्माहेन्द्रस्यैवाऽनुहोमः हूयन्ते ॥ ८ ॥ अथाऽतो * गृह्णात्येव । 'अग्ने पवस्व स्वपा ऽअस्मे वर्चः सुवीर्य्यम् । दधद्रयिं मयि पोषम् । उपयाम गृहीतोऽस्यग्नये त्वा वर्चस ऽएष ते योनिरग्नये त्वा वर्चसे' ॥ ९ ॥ 'उत्तिष्ठन्नोजसा । सह पीत्वी शिप्रे ऽअवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजस ऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वौजसे' ॥ १० ॥ 'अदृश्रमस्य केतवः ।

---

* का० श्रौ० सू० १२, ३, २ ।

(१) शु० यं० सं० ८ क० ३८ । (२) शु० यं० सं० ८ क० ३९ । (३) शु० यं० सं० ८ क० ४० ।

वि रश्मयो जनाँ२ऽअनु। भ्राजन्तो ऽअग्नयो यथा। उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजायैष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजायेति॥ ११॥ तेषां† भक्षः। (१)'अग्ने वर्चस्विन्वर्चस्वाँस्त्वं देवेष्वसि वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूयासमिन्द्रौजिष्ठौजिष्ठस्त्वं देवेष्वस्योजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासꣳ सूर्य भ्राजिष्ठ भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि भ्राजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासमि'त्येतानि ह वै भ्राजाꣳस्येतानि वीर्याण्यात्मन्धत्ते यस्यैवं विदुष ऽएतान्ग्रहान्गृह्णन्ति॥ १२॥ तान्वै पृष्ठ्ये षडहे गृह्णीयात्। पूर्वे त्र्यह ऽआग्नेयमेव प्रथमेऽहन्नैन्द्रं द्वितीये सौर्यं तृतीय ऽएवमेवाऽन्वहम्॥ १३॥ तानु हैक ऽउत्तरे त्र्यहे गृह्णन्ति। तदु तथा न कुर्यात्पूर्व ऽएवैनाँस्त्र्यहे गृह्णीयाद्यद्युत्तरे त्र्यहे ग्रहीष्यन्त्स्यात्पूर्व ऽएवैनाँस्त्र्यहे गृहीत्वाऽथोत्तरे‡ त्र्यहे गृह्णीयादेवमेव यथापूर्वं विश्वजिति सर्वपृष्ठ ऽएकाह ऽएव गृह्णन्ते॥ १४॥ (D)

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्॥ ४॥

एष वै प्रजापतिः। य ऽएष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता ऽएतं वेवाऽप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते॥ १॥

---

† का॰ श्रौ॰ सू॰ १२. ३. ६।

(१) शु॰ यं॰ अ॰ ८ क॰ ३८-४०।

‡ का॰ श्रौ॰ सू॰ १२. ६. ३-४।

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का॰ श॰ ५. ६. ३; कपि॰ सं॰ ४६. २. ३; तै॰ सं॰ ६. ८; मै॰ सं॰ ४. ७ ३।

उपाᳪंशुपात्रमेवाऽन्वजाः प्रजायन्ते । तद्वै तत्पुनर्यज्ञे प्रयुज्यते तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते ॥ २ ॥ अन्तर्यामपात्रमेवाऽन्वनुवयः प्रजायन्ते । तद्वै तत्पुनर्यज्ञे प्रयुज्यते तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते ॥ ३ ॥ अथ यदेतयोरुभयोः । सह सतोरुपाᳪंशुं पूर्वं जुहोति तस्मादु सह सतोऽजाऽऽविकस्योभयस्यैवा-ऽजाः पूर्वा यन्त्यनूच्यो ऽवयः ॥ ४ ॥ अथ यदुपाᳪं-शुᳪं हुत्वा । ऊर्द्ध्वमुन्मार्ष्टि तस्मादिमा ऽअजा ऽअरा डीतरा ऽआक्रममाणा ऽइव यन्ति ॥५॥ अथ यदन्तर्यामᳪं हुत्वा । अवाञ्चमवमार्ष्टि तस्मादिमा ऽअवयोऽवाचीन-शीर्ष्णयः खनन्त्य ऽइव यन्त्येता वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां यदजाऽवयस्तस्मादेतास्त्रिः संवत्सरस्य विजायमाना द्वौ त्रीनिति जनयन्ति ॥ ६ ॥ शुक्रपात्रमेवाऽनु मनुष्याः प्रजायन्ते । तद्वै तत्पुनर्यज्ञे प्रयुज्यते तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्त ऽएष वै शुक्रो य ऽएष तपत्येष ऽउ ऽएवेन्द्रः पुरुषो वै पशूनामैन्द्रस्तस्मात्पशू-नामीष्टे ॥ ७ ॥ ऋतुपात्रमेवाऽन्वेकशफं प्रजायते । तद्वै तत्पुनर्यज्ञे प्रयुज्यते तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्त ऽउतीव वा ऽऋतुपात्रमितीवैकशफस्य शिर ऽआग्र-यणपात्रमुक्थ्यपात्रमादित्यपात्रमेतान्येवाऽनु गात्रः प्रजायन्ते तानि वै तानि पुनर्यज्ञे प्रयुज्यन्ते तस्मादिमाः प्रजाः पुन-रभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते ॥८॥ अथ यदजाः । कनिष्ठानि पात्रा-ण्यनु प्रजायन्ते तस्मादेतास्त्रिः संवत्सरस्य विजायमाना

द्वौ त्रीनिति जनयन्त्यः कनिष्ठानि हि पात्राण्यनु प्रजायन्ते ॥ ९ ॥ अथ यद्यावः । भूयिष्ठानि पात्राण्यनु प्रजायन्ते तस्मादेताः सकृत्संवत्सरस्य विजायमाना ऽएकैकं जनयन्त्यो भूयिष्ठा भूयिष्ठानि हि पात्राण्यनु प्रजायन्ते ॥ १० ॥ अथ द्रोणकलशे । अन्ततो हारियोजनं ग्रहं गृह्णाति प्रजापतिर्वै द्रोणकलशः स ऽइमाः प्रजा ऽउपाऽऽवर्त्तते ता ऽअवति ता ऽअभिजिघ्रत्येतद्वा ऽएना भवति यदेनाः प्रजनयति ॥ ११ ॥ पञ्च ह त्वेव तानि पात्राणि । यानीमाः प्रजा ऽअनु प्रजायन्ते समानमुपाꣳश्वन्तर्यामयोः शुक्रपात्रमृतुपात्रमाग्रयणपात्रमुक्थ्यपात्रं पञ्च वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञो यद्यु षडेवर्त्तवः संवत्सरस्येत्यादित्यपात्रमेवैतेषाꣳ षष्ठम् ॥ १२ ॥ एकः ह त्वेव तत्पात्रम् । यदिमाः प्रजा ऽअनु प्रजायन्त ऽउपाꣳशुपात्रमेव प्राणो ह्युपाꣳशुः प्राणो हि प्रजापतिः प्रजापतिꣳ ह्येवेदꣳ सर्वमनु ॥ १३ ॥ (E)

पञ्चमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[ग्रहावेक्षणम्]

एष वै प्रजापतिः । य ऽएष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता ऽएतम्वेवाऽप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते स ऽआश्विनं ग्रहं गृहीत्वाऽवकाशानवकाशयति ॥ १ ॥ स-

(E) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का॰ श॰ ५. ६. ६; तै॰ सं॰ ६. ५. १०।

ऽउपाᳬशुमेव * प्रथममवकाशयति। 'प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वे'त्यथोपाᳬशुसवनं 'व्यानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वे'त्यथाऽन्तर्याम'मुदानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वे'त्यथैन्द्रवायवं 'वाचे मे वर्चोदा वर्च्चसे पवस्वे'त्यथ मैत्रावरुणं 'क्रतूदक्षाभ्यां मे वर्चोदा वर्च्चसे पवस्वे'त्यथाऽऽश्विनᳬ 'श्रोत्राय मे वर्चोदा वर्च्चसे पवस्वे'त्यथ शुक्रामन्थिनौ 'चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथा'मिति ॥ २ ॥ अथाऽऽग्रयणम्। 'आत्मने मे वर्चोदा वर्च्चसे पवस्वे'त्यथोक्थ्य'मोजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वे'त्यथ ध्रुव'मायुषे मे वर्चोदा वर्च्चसे पवस्वे'त्यथाऽम्भृणौ 'विश्वेभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्च्चसे पवेथामि'ति वैश्वदेवौ वा ऽअम्भृणावतो हि देवेभ्य ऽउन्नयन्त्यतो मनुष्येभ्योऽतः पितृभ्यस्तस्माद्वैश्वदेवावम्भृणौ ॥ ३ ॥ अथ † द्रोणकलशम्। 'कोऽसि कतमोऽसी'ति प्रजापतिर्वै कः 'कस्याऽसि को नामाऽसी'ति प्रजापतिर्वै को नाम 'यस्य ते नामाऽमन्मही'ति मनुते ह्यस्य नाम 'यन्त्वा सोमेनाऽतीतृपामे'ति तर्प्पयति ह्येनᳬ सोमेन स ऽआश्विनं ग्रहं गृहीत्वा-

---

* तै० सं० ३, २, ३; का० श्रौ० सू० ९. ७. ८।

(१) शु० स० अ० ७ क० २७। (२) शु० सं० अ० ७ क० २७। (३) शु० सं० अ० ७ क० २७। (४) शु० सं० अ० ७ क० २७। (५) शु० स० अ० ७ क० २७। (६) शु० स० अ० ७ क० २७। (७) शु० स० अ० ७ क० २७। (८) शु० सं० अ० ७ क० २८। (९) शु० सं० अ० ७ क० २८। (१०) शु० सं० अ० ७ क० २८। (११) शु० सं० अ० ७ क० २८।

† "कोऽसीति द्रोणकलशम्" (का० श्रौ० सू० ९. ७. १४)।

(१२) शु० सं० अ० ७ क० २९। (१३) शु० सं० अ० ७ क० २९। (१४) शु० सं० अ० ७ क० २९। (१५) शु० सं० अ० ७ क० २९।

ऽन्वङ्गमाशिषमाशास्ते 'सुप्रजाः प्रजाभिः स्यामि'ति तत्प्रजामाशास्ते 'सुवीरो वीरैरि'ति तद्वीरानाशास्ते 'सुपोषः पोषैरि'ति तत्पुष्टिमाशास्ते ॥ ४ ॥ तान्वै न सर्वमिवाऽवकाशयेत् । यो न्वेव ज्ञातस्तमवकाशयेद्योवाऽस्य प्रियः स्याद्यो वाऽनूचानोऽनूक्तेनैनाश्चप्राप्नुयात्स ऽआश्विनं ग्रहं गृहीत्वा कृत्स्नं यज्ञं जनयति तं कृत्स्नं यज्ञं जनयित्वा तमात्मन्धत्ते तमात्मन्कुरुते ॥ ५ ॥ (F)

पञ्चमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

[सोमप्रायश्चित्तानि]

ता वा ऽएताः । चतुस्त्रिꣳशद्व्याहृतयो भवन्ति प्रायश्चित्तयो नामैष वै प्रजापतिर्य ऽएष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता ऽएतम्वेवाऽप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते ॥ १ ॥ अष्टौ वसवः । एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या ऽइमेऽएव द्यावापृथिवी त्रयस्त्रिꣳश्यौ त्रयस्त्रिꣳशद्वै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिꣳशस्तदेनं प्रजापतिं करोत्येतद्वा ऽअस्त्येतद्ध्यमृतं यद्ध्यमृतं तद्ध्यस्त्येतदु तद्यन्मर्त्यꣳ स ऽएष प्रजापतिः सर्वं वै प्रजापतिस्तदेनं प्रजापतिं करोति तस्मादेताश्चतुस्त्रिꣳशद्व्याहृतयो भवन्ति प्रायश्चित्तयो नाम ॥ २ ॥ ता हैके । यज्ञं तन्व ऽइत्याचक्षते यज्ञस्य ह

(१) शु० सं० अ० ७ क० २१। (२) शु० सं० अ० ७ क० २१। (३) शु० सं० अ० ८ क० २९।

(F) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते— का० श० ५, ६, ३।

त्त्वेवैतानि पर्व्वाणि स ऽएष यज्ञस्तायमान ऽएता ऽएव देवता भवन्नेति ॥ ३ ॥ सा यदि घर्म्मदुघा ह्वलेत्। अन्यामुपसङ्क्रामेयुः स यस्यामेवैनां वेलायां पुरा पिन्वयन्ति तद्धैवैनामुदीचीꣳ स्थापयेदग्रेण वा शालां प्राचीम् ॥ ४ ॥ तद्ये ऽएते ऽअभितः । पुच्छकाण्डꣳ शिखण्डास्तये ऽउच्छ्र-याते तयोर्य्यद्दक्षिणं तस्मिन्नेताश्चतुस्त्रिꣳशतमाज्याहुती-र्जुहोत्येतावान्वै सर्वो यज्ञो यावत्य ऽएताश्चतुस्त्रिꣳशद्व्या-हृतयो भवन्ति तदस्यां कृत्स्नमेव सर्वं यज्ञं दधात्येषा ह्वतो घर्म्मं पिन्वत ऽएषो तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥ ५ ॥ अथ यद्यजस्य ह्वलेत्। तत्समन्वीक्ष्य जुहुयाद्दीक्षोपस-त्स्वाहवनीये प्रसुत ऽआग्नीध्रे वि वा ऽएतद्यज्ञस्य पर्व स्रꣳसते यद्ध्वलति सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवै-तद्भिषज्यति तया सन्दधाति ॥ ६ ॥ अथ * यदि स्कन्देत् । तदद्भिरुपनिनयेदद्भिर्वा ऽइदꣳ सर्वमाप्तꣳ सर्वस्यैवाऽऽप्त्यै वैष्णववारुण्यर्चा यद्वा ऽइदं किञ्चार्च्छति वरुण ऽएवेदꣳ सर्वमार्प्पयति '(१)ययोरोजसा स्कभिता रजाꣳसि वीर्येभि-र्वीरतमा शविष्ठा । या पत्येते ऽअप्रतीता सहोभिर्विष्णू ऽअगन्वरुणा पूर्वहूताविति' यज्ञो वै विष्णुस्तस्यैतदार्च्छति वरुणो वा ऽआर्प्पयिता तद्यस्याश्चैवैतद्देवताया ऽआर्च्छति यो च देवताऽऽर्प्पयति ताभ्यामेवैतदुभाभ्यां भिषज्य-त्युभाभ्याꣳ सन्दधाति ॥ ७ ॥ अथो ऽअभ्येव † मृशेत् ।

---

* का० श्रौ० सू० १०. ९. १।

(१) शु० य० अ० ८ क० ५९।

† का० श्रौ० सू० २५. २. २०।

'देवान्दिवमगन्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु मनुष्यानन्तरिक्षमगन्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु पितॄन्पृथिवीमगन्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु यं कञ्च लोकमगन्यज्ञस्ततो मे भद्रमभूदि'त्येवेतदाह ॥ ८ ॥ तद्ध स्मैतदारुणिराह । किꣳ स यजेत यो यज्ञस्य ऽव्यृद्ध्या पापीयान्मन्येत यज्ञस्य वाऽहं ऽव्यृद्ध्या श्रेयान्भवामीत्येतद्ध स्म स तदभ्याह यदेता ऽआशिष ऽउपगच्छति ॥ ९ ॥ (G)

पञ्चमाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

[सहस्रदक्षिणा]

तद्यत्रैतत्त्रिरात्रे सहस्रं ददाति । तदेषा साहस्री क्रियते स प्रथमेऽहँस्त्रीणि च शतानि नयति त्रयस्त्रिꣳशतं चैवमेव द्वितीयेऽहँस्त्रीणि चैव शतानि नयति त्रयस्त्रिꣳशतं चैवमेव तृतीयेऽहँस्त्रीणि चैव शतानि नयति त्रयस्त्रिꣳशतं चाऽथैषा * साहस्र्यतिरिच्यते ॥ १ ॥ सा वै त्रिरूपा स्यादित्याहुꣳ । एतद्ध्यस्यै रूपतममिवेति रोहिणी ह त्वेवोपध्वस्ता स्यादेतद्ध्वैवाऽस्यै रूपतममिव ॥ २ ॥ सा स्यादुप्रवीता । वाग्वा ऽएषा निदानेन यत्साहस्र्यथयातयाम्नी वा ऽइयं वागयातयाम्न्युप्रवीता तस्मादुप्रवीता स्यात् ॥३॥ तां प्रथमेऽहन्नयेत् । वाग्वा ऽएषा निदानेन यत्साहस्री तस्या ऽएतत्सहस्रं वाचꣳ प्रजातं पूर्वा हैषैति पश्चादेनां

(१) शु० स० अ० ८ क० ६० ।

(G) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५. ७. ४ ।

* का० श्रौ० सू० १३. ४ १४,१५ ।

प्रजातमन्न्वेत्युत्तमे वैनामहन्नयेत्पूर्वमहाऽस्यै प्प्रजातमेति पश्चादेपाऽन्न्वेति सो ऽएषा मीमाᳫंसैवोत्तम ऽएवैनामहन्नयेत्पूर्वमहाऽस्यै प्प्रजातमेति पश्चादेपाऽन्न्वेति ॥ ४ ॥ तामुत्तरेण हविर्द्धाने । दक्षिणेनाऽऽग्नीध्रं * द्रोणकलशमवघ्घ्रापयति यज्ञो वै द्रोणकलशो यज्ञमेवैनामेतद्दर्शयति ॥ ५ ॥ ‘आजिघ्र कलशम् । मह्या त्वा विशन्त्विन्दव’ ऽइति रिरिचान ऽइव वाऽएष भवति यः सहस्रं ददाति तमेवैतद्रिरिचानं पुनराप्प्यायति यदाहाऽऽजिघ्र कलशं मह्या त्वा विशन्त्विन्दव ऽइति ॥ ६ ॥ ‘पुनरूर्ज्जा निवर्त्तस्वे’ति । तद्वेव रिरिचानं पुनराप्प्यायति यदाह पुनरूर्ज्जा निवर्त्तस्वेति ॥ ७ ॥ ‘सा नः सहस्रं धुक्ष्वे’ति । तत्सहस्रेण रिरिचानं पुनराप्प्यायति यदाह सा नः सहस्रं धुक्ष्वेति ॥ ८ ॥ ‘उरुधारा पयस्वती पुनर्म्माऽऽविशताद्रयिरि’ति । तद्वेव रिरिचानं पुनराप्प्यायति यदाह पुनर्म्माऽऽविशताद्रयिरिति ॥ ९ ॥ अथ दक्षिणे † कर्ण्णं ऽआजपति । ‘इडे रन्ते हव्ये काम्म्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिति सरस्वति महि विश्रुति । एता तेऽअग्घ्न्ये नामानि देवेब्भ्यो मा सुकृतं ब्रूतादि’ति । ब्बोचेरिति वैतानि ह वा ऽअस्यै देवत्रा नामानि सा यानि ते देवत्रा नामानि तैर्म्मा देवेब्भ्यः सुकृतं ब्रूतादित्येवैतदाह ॥ १० ॥

* का० श्रौ० सू० १३. ४. १५ ।

(१) शु० सं० अ० ८ कं० ४२ । (२) शु० सं० अ० ८ कं० ४२ । (३) शु० सं० अ० ८ कं० ४२ । (४) शु० सं० अ० ८ कं० ४२ ।

† का० श्रौ० सू० १३. ४. १८ ।

(५) शु० सं० अ० ८ कं० ४३ ।

तामवार्जन्ति । सा यद्यपुरुषाऽभिवीता प्राचीयात्तत्र विद्यादुरात्सीदयं यजमानः कल्याणं लोकमजैषीदिति यद्युदीचीयाच्छ्रेयानस्मिँल्लोके यजमानो भविष्यतीति विद्याद्यदि प्रतीचीयाद्भिभ्यतिल्विल ऽइव धान्यतिल्विलो भविष्यतीति विद्याद्यदि दक्षिणेयात्क्षिप्रेऽस्माल्लोकाद्यजमानः प्रैष्यतीति विद्यादेतानि विज्ञानानि ॥ ११ ॥ तद्या ऽएतास्तिस्रस्तिस्रस्त्रिः शत्यधि भवन्ति । तास्वेतामुपसमाकुर्वन्ति वि वा ऽएतां विराजं वृहन्ति यां व्याकुर्वन्ति विच्छिन्नोऽएषा विराड्या विवृढा दशाक्षरा वै विराट् तत्कृत्स्नां विराजः सन्दधाति ताᳬ * होत्रे दद्याद्धोता हि साहस्रस्तस्मात्ताᳬ होत्रे दद्यात् ॥ १२ ॥ द्वौ वोन्नतारौ कुर्वीत । तयोर्यतरो नाऽऽश्रावयेत्तस्मा ऽएनां दद्याद्व्यृद्धो वाऽएष ऽउन्नेता य ऽऋत्विक् सन्नाऽऽश्रावयति व्यृद्धो ऽएषा विराड्या विवृढा तद्व्यृद्ध ऽएवैतद्व्यृद्धं दधाति ॥ १३ ॥ तदाहुः । न सहस्रेऽधि किञ्चन दद्यात्सहस्रेण ह्येव सर्वान्कामानाप्नोतीति तदु होवाचाऽऽसुरिः काममेव दद्यात्सहस्रेणाऽऽह सर्वान्कामानाप्नोति कामेनो ऽअस्येतरद्दत्तं भवतीति ॥ १४ ॥ अथ यदि रथं वा युक्तं दास्यन्त्स्यात् । यद्वा वशायै वा वपायाᳬ हुतायां दद्यादुदवसानीयायां वेष्टौ ॥ १५ ॥ स वै दक्षिणा नयन् । अन्न्यूना दशतो

---

* "सर्वतो नवसु दशमीं कृत्वा होत्रे दद्यात्, उन्नेतारौ वा कृत्वाऽनाश्रावयते, दश दशा भेदेन दक्षिणा दद्यात्" (का० श्रौ० सू० १३ ४ २०-२२)।

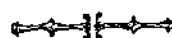
अत्र देवयाज्ञिकः —
"दशभ्यो दशवौ दत्त्वा चतुर्भ्योऽष्टौ स पञ्चकान् ।
द्विकेन पूरयेत् षड्भ्य षड्भ्यो द्विकमिति स्थितिः ॥" इति ।

नयेद्यस्मा उएकां दास्यन्त्स्याद्दशभ्यस्तेभ्यो दशतमुपावर्त्तयेद्यस्मै द्वे दास्यन्त्स्यात्पञ्चभ्यस्तेभ्यो दशतमुपावर्त्तयेद्यस्मै तिस्रो दास्यन्त्स्यात्त्रिभ्यस्तेभ्यो दशतमुपावर्त्तयेद्यस्मै पञ्च दास्यन्त्स्याद्द्वाभ्यां ताभ्यां दशतमुपावर्त्तयेदेवमा शतात्तथो हाऽस्यैषाऽन्यूना विराडमुष्मिँल्लोके कामदुघा भवति ॥ १६ ॥ (H)

पञ्चमाध्याये अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १२५ ॥

[व्यूढद्वादशाहधर्माः]

तद्यत्रैतद्द्वादशाहेन * व्यूढच्छन्दसा यजते । तद्ग्रहान्व्यूहति व्यूहत उद्गाता च होता च च्छन्दांसि स उएष प्रज्ञात उएव पूर्वस्त्र्यहो भवति † समूढच्छन्दास्तदैन्द्रवायवाग्रान्गृह्णाति ॥ १ ॥ अथ चतुर्थेऽहन्व्यूहति । ग्रहान्व्यूहन्ति छन्दांसि तदाग्रयणाग्रान्गृह्णाति प्राजापत्यं वा उएतच्चतुर्थमहर्भवत्यात्मा वा उआग्रयण उआत्मा

(H) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श्रौ० ५. ६ ५, तै० सं० ७ १ ५–७ ।

* का० श्रौ० सू० १२ ६ ३ ।

† समूढपक्षे व्यूढपक्षे च हौत्रे विशेषो हौत्रसूत्रे (आश्व० श्रौ० सू०, ऐ० ब्रा० च ४ १,२) ज्ञेयः । एवम् औद्गात्रे विशेषोऽपि लाट्यायनादौ द्रष्टव्यः ।

छन्दसां व्यूहनमपि व्यूढाख्ये द्वादशाहे उक्तम्—"छन्दांसि वा अन्योन्यस्याऽऽयतनमभ्यध्यायन् गायत्री त्रिष्टुभः, त्रिष्टुब्जगत्या, जगती गायत्र्येति" (ऐ० ब्रा० ४ ४. ५) ।

"स्वस्वस्थानविपरीतत्वेन ऊढानि स्थानान्तरे प्रक्षिप्तानि छन्दांसि यस्मिन् सोऽयं व्यूढच्छन्दाः" (ऐ० ब्रा० सा० भा० ४. ४. ५) इति ।

वै प्रजापतिस्तस्मादाग्रयणाग्रान्गृह्णाति ॥ २ ॥ तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोहयेद्ध प्राणान्यत्सादयेत्तं धारयन्त ऽएवोपासतेऽथ ग्रहान्गृह्णात्यथ यदा ग्रहान्गृह्णात्यथ यत्रैवैतस्य कालस्तदेनꣳ हिङ्कृत्य सादयत्यथैतत्प्रज्ञातमेव पञ्चममहर्भवति तदैन्द्रवायवाग्रान्गृह्णाति ॥ ३ ॥ अथ षष्ठेऽहन्न्व्यूहति । ग्रहान्व्यूहन्ति छन्दाꣳसि तच्छुक्राग्रान्गृह्णात्यैन्द्रं वा ऽएतत्षष्ठमहर्भवत्येष वै शुक्रो य ऽएष तपत्येष ऽउ ऽएवेन्द्रस्तस्माच्छुक्राग्रान्गृह्णाति ॥ ४ ॥ तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोहयेद्ध प्राणान्यत्सादयेत्तं धारयन्त ऽएवोपासतेऽथ ग्रहान्गृह्णात्यथ यदा ग्रहान्गृह्णात्यथ यत्रैवैतस्य कालस्तदेनꣳ सादयति ॥ ५ ॥ अथ सप्तमेऽहन्न्व्यूहति । गृहान्व्यूहन्ति छन्दाꣳसि तच्छुक्राग्रान्गृह्णाति बार्हतं वा ऽएतत्सप्तममहर्भवत्येष वै शुक्रो य ऽएष तपत्येष ऽउ ऽएव बृहँस्तस्माच्छुक्राग्रान्गृह्णाति ॥ ६ ॥ तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै गृहा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोहयेद्ध प्राणान्यत्सादयेत्तं धारयन्त ऽएवोपासतेऽथ गृहान्गृह्णात्यथ यदा गृहान्गृह्णात्यथ यत्रैवैतस्य कालस्तदेनꣳ सादयत्यथैतत्प्रज्ञातमेवाऽष्टममहर्भवति तदैन्द्रवायवाग्रान्गृह्णाति ॥ ७ ॥ अथ नवमेऽहन्न्व्यूहति गृहान्व्यूहन्ति छन्दाꣳसि तदाग्रयणाग्रान्गृह्णाति जागतं वा ऽएतन्नवममहर्भवत्यात्मा वा ऽआग्रयणः सर्वं वा ऽइदमात्मा जगत्त-

स्मादाग्रयणाग्रान्गृह्णाति ॥ ८ ॥ तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोहयेद्ध प्राणान्यत्सादयेत्तं धारयन्त ऽएवोपासतेऽथ ग्रहान्गृह्णात्यथ यदा ग्रहान्गृह्णात्यथ यत्रैवैतस्य कालस्तदेनꣳ हिङ्कृत्य सादयति ॥ ९ ॥ तदाहुः । न व्यूहेद् ग्रहान्प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोहयेद्ध प्राणान्यद्व्यूहेत्तस्मान्न व्यूहेत् ॥ १० ॥ तदु व्यूहेदेव । अङ्गानि वै ग्रहाः कामं वा ऽइमान्यङ्गानि व्यत्यासꣳ शेते तस्मादु व्यूहेदेव ॥ ११ ॥ तदु नैव व्यूहेत् । प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोहयेद्ध प्राणान्यद् व्यूहेत्तस्मान्न व्यूहेत् ॥१२॥ किं नु तत्राऽध्वर्योः । यदुद्गाता च होता च छन्दाꣳसि व्यूहत ऽएतद्वा ऽअध्वर्युर्व्यूहति ग्रहान्यदैन्द्रवायवाग्रान्प्रातःसवने गृह्णाति शुक्राग्रान्माध्यन्दिने सवन ऽआग्रयणाग्राँस्तृतीयसवने ॥ १३ ॥ (1)

पञ्चमाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

[सोमापहरणादि]

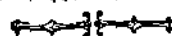
यदि सोममपहरेयुः । विधावतेच्छतेति ब्रूयात्स यदि विन्दन्ति किमाद्रियेरन्यद्यु न विन्दन्ति तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥ १ ॥ द्वयानि वै फाल्गुनानि । लोहितपुष्पाणि चाऽरुणपुष्पाणि च स यान्यरुणपुष्पाणि फाल्गुनानि तान्यभिपुणुयादेष वै सोमस्य न्यङ्गो यदरुणपुष्पाणि फाल्गुनानि तस्मादरुणपुष्पाण्यभिपुणुयात् ॥ २ ॥ यद्यरुणपुष्पाणि न

(1) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५. ६. ६। तै० सं० ७. १. ७।

विन्देयुः । श्येनहृतमभिषुणुयाद्यत्र वै गायत्री सोममच्छापतत्तस्या ऽआहरन्त्यै सोमस्याऽंशुरपतत्तच्छ्येनहृतमभवत्तस्माच्छ्येनहृतमभिषुणुयात् ॥ ३ ॥ यदि श्येनहृतं न विन्देयुः । आदारानभिषुणुयाद्यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत तस्य यो रसो व्यप्रुष्यत्तत ऽआदाराः समभवँस्तस्मादादारानभिषुणुयात् ॥ ४ ॥ यद्यादारान्न विन्देयुः । अरुणदूर्वा ऽअभिषुणुयादेष वै सोमस्य न्यङ्गो यदरुणदूर्वास्तस्मादरुणदूर्वा ऽअभिषुणुयात् ॥ ५ ॥ यद्यरुणदूर्वा न विन्देयुः । अपि यानेव काँश्च हरितान्कुशानभिषुणुयात्तत्राऽप्येकामेव गां दद्यादथाऽवभृथादुदेत्य पुनर्दीक्षेत पुनर्यज्ञो ह्येव तत्र प्रायश्चित्तिरिति नु सोमापहृतानाम् ॥ ६ ॥ अथ कलशादिराम् । यदि कलशो दीर्येताऽनुलिप्सद्धमिति ब्रूयांत्स यद्यनुलभेरन् प्रस्तमात्रं वाऽञ्जलिमात्रं वा तदन्यैरेकधनैरभ्युन्नीय यथाप्रभावं प्रचरेयुर्यद्यु नाऽनुलभेरन्नाग्रयणस्यैव प्रस्कन्याऽन्यैरेकधनैरभ्युन्नीय यथाप्रभावं प्रचरेयुः स यद्युनीतासु दक्षिणासु कलशो दीर्येत तत्राऽप्येकामेव गां दद्यादथाऽवभृथादुदेत्य पुनर्दीक्षेत पुनर्यज्ञो ह्येव तत्र प्रायश्चित्तिरिति नु कलशादिराम् ॥७॥ अथ सोमातिरिक्तानाम् । यद्यग्निष्टोममतिरिच्येत पूतभृत ऽएवोक्थ्यं गृह्णीयाद्यद्युक्थ्यमतिरिच्येत षोडशिनमुपेयुर्यदि षोडशिनमतिरिच्येत रात्रिमुपेयुर्यदि रात्रिमतिरिच्येताऽहरुपेयुर्न्त्वेवाऽतीरेकोऽस्ति ॥८॥

पञ्चमाध्याये दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[अंशुग्रहः]

प्रजापतिर्वा ऽएष यदꣳशुः सोऽस्यैष ऽआत्मैवाऽऽत्मा ह्ययं प्रजापतिस्तदस्यैतमात्मानं कुर्वन्ति यत्रैतं गृह्णन्ति तस्मिन्नेतान्प्राणान्दधाति यथा-यथैते प्राणा ग्रहा व्याख्यायन्ते स ह सर्वतनूरेव यजमानोऽमुष्मिँल्लोके सम्भवति ॥ १ ॥ तदारम्भणवत् । यत्रैतं गृह्णन्त्यथैतदनारम्भणमिव यत्रैतं न गृह्णन्ति तस्माद्वा ऽअꣳशुं गृह्णाति ॥ २ ॥ तं वाऽऔदुम्बरेण पात्रेण गृह्णाति । प्रजापतिर्वा ऽएष प्राजापत्यऽउदुम्बरस्तस्मादौदुम्बरेण पात्रेण गृह्णाति ॥ ३ ॥ तं वै चतुःस्रक्तिना पात्रेण गृह्णाति । त्रयो वा ऽइमे लोकास्तदिमानेव लोकाँस्तिसृभिराप्नोति प्रजापतिर्वा ऽअतीमाँल्लोकाँश्चतुर्थस्तत्प्रजापतिमेव चतुर्थ्याप्नोति तस्माच्चतुःस्रक्तिना पात्रेण गृह्णाति ॥ ४ ॥ स वै तूष्णीमेव ग्रावाणमादत्ते । तूष्णीमꣳशून्निवपति तूष्णीमप ऽउपसृजति तूष्णीमुद्यत्य सकृदभिषुणोति तूष्णीमेनमनवानञ्जुहोति तदेनं प्रजापतिं करोति ॥ ५ ॥ अथाऽस्याꣳ हिरण्यं बद्धं भवति । तदुपजिघ्रति स यदेवाऽत्र क्षणुते वा वि वा लिशतेऽमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतमायुरात्मन्धत्ते ॥ ६ ॥ तदु होवाच राम ऽऔपतस्विनिः । काममेव प्राण्यात्काममुदन्यायद्वै तूष्णीं जुहोति तद्वेवैनं प्रजापतिं करोतीति ॥ ७ ॥ अथाऽस्याꣳ हिरण्यं बद्धं भवति । तदुपजिघ्रति स यदेवाऽत्र क्षणुते वा वि वा लिशतेऽमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतमायुरात्मन्धत्ते ॥ ८ ॥ तदु होवाच बुडिल ऽआश्व-

तराश्विः । उप्रस्यैव गृह्णीयान्नाऽभिषुणुयादभिषुण्वन्ति वाऽअन्याभ्यो देवताभ्यस्तदन्यथा ततः करोति यथो चाऽन्याभ्यो देवताभ्योऽथ यदुग्रच्छति तदेवाऽस्याऽभिषुतं भवतीति ॥ ९ ॥ तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । अभ्येव पुणुयान्न सोम ऽइन्द्रमसुतो ममाद नाऽब्रह्माणो मघवानः सुतास ऽइत्यृषिणाऽभ्यनूक्तं न वा ऽअन्यस्यै कस्यै चन देवतायै सकृदभिषुणोति तदन्यथा ततः करोति यथो चाऽन्याभ्यो , देवताभ्यस्तस्मादभ्येव पुणुयादिति ॥ १० ॥ तस्य द्वादश प्रथमगर्भाः । पष्ठौह्यो दक्षिणा द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरंशुस्तदेनं प्रजापतिं करोति ॥ ११ ॥*
तासां द्वादश गर्भाः । ताश्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्याऽर्द्धमासाः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरंशुस्तदेनं प्रजापतिं करोति ॥ १२ ॥ तदु ह कौकूस्तः । चतुर्विंशतिमेवैताः प्रथमगर्भाः पष्ठौहीर्दक्षिणा ददावृषभं पञ्चविंशः हिरण्यमेतदु ह स ददौ ॥ १३ ॥ स वा ऽएप न सर्वस्येव ग्रहीतव्यः । आत्मा ह्यस्यैप यो न्वेव ज्ञातस्तस्य ग्रहीतव्यो यो वाऽस्य प्रियः स्याद्यो वाऽनूचानोऽनूक्तेनैनं प्राऽऽप्नुयात् ॥ १४ ॥ सहस्रे ग्रहीतव्यः । सर्वं वै सहस्रः सर्वमेष सर्ववेदसे ग्रहीतव्यः सर्वं वै सर्ववेदसः सर्वमेष विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्यः सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठः सर्वमेष वाजपेये राज-

* अत्र शतम् २८०० ॥

सूये ग्रहीतव्यः सर्वः हि तत्सत्रे ग्रहीतव्यः सर्वं वै सत्रः सर्वमेष एतानि ग्रहणानि ॥ १५ ॥ (A)

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[अतिग्राह्यग्रहग्रहणम्]

एतं वा एते गच्छन्ति। षड्भिर्मासैर्य एष तपति ये संवत्सरमासते तदुच्च्युत एव सामतो यथैतस्य रूपं क्रियत उच्च्युत ऋक्तोऽथैतदेव यजुष्टः पुरश्चरणतो यदेतं गृह्णन्त्येतेनो एवैनं गच्छन्ति ॥ १ ॥ अथाऽतो * गृह्णात्येव। उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः। दृशे विश्वाय सूर्य्यम्। उपयामगृहीतोऽसि सूर्य्याय त्वा भ्राजायैष ते योनिः सूर्य्याय त्वा भ्राजायेति ॥ २ ॥ (B)

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[पश्वयनस्तोमायने]

अथाऽतः पश्वयनस्यैव। पश्वेकादशिन्यैवेयात्स आग्नेयं प्रथमं पशुमालभतेऽथ वारुणमथ पुनराग्नेयमेवमेवैतया पश्वेकादशिन्येयात् ॥ १ ॥ अथो अप्यैन्द्राग्नमेवाऽहरहः पशुमालभेत। अग्निर्वै सर्वा देवता अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तत्सर्वाश्चैवैतद्देवता

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५. ८. १।

* का० श्रौ० सू० १३. ३ १४।

(१) शु० सं० अ० ८ कं० ४१।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५. ७. ३।

नाऽपराध्नोति यो च यज्ञस्य देवता तां नाऽपराध्नोति ॥ २ ॥ अथाऽत स्तोमायनस्यैव । आग्नेयमग्निष्टोम ऽआलभेत तद्धि सलोम यदाग्नेयमग्निष्टोम ऽआलभेतं यद्युक्थ्यः स्यादैन्द्राग्नं द्वितीयमालभेतैन्द्राग्नानि ह्युक्थानि यदि षोडशी स्यादैन्द्रं तृतीयमालभेतेन्द्रो हि षोडशी यद्यतिरात्रः स्यात्सारस्वतं चतुर्थमालभेत वाग्वै सरस्वती योषा वै वाग्योषा रात्रिस्तद्यथायथं यज्ञक्रतून्व्यावर्त्तयत्येतानि त्रीण्ययनानि तेषां यतमत्कामयेत तेनेयाद्वा ऽउपालम्भ्यौ पशू सौर्य्यं द्वितीयं पशुमालभते वैपुवतेऽहन्प्राजापत्यं महाव्रते ॥ ३ ॥ (C)

षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[महाव्रतीयः]

अथाऽतो महाव्रतीयस्यैव । प्रजापतेर्ह वै प्रजाः ससृजानस्य पर्वाणि विसस्रंसुः स विस्रस्तैः पर्वभिर्न शशाक संहातुं ततो देवा ऽअर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्त ऽएतं महाव्रतीयं ददृशुस्तमस्मा ऽअग्रँस्तेनाऽस्य पर्वाणि समदधुः ॥ १ ॥ स संहितैः पर्वभिः । इदमन्नाद्यमभ्युत्तस्थौ यदिदं प्रजापतेरन्नाद्यं यद्वै मनुष्याणामशनं तद्देवानां व्रतं महद्वा ऽइदं व्रतमभूद्येनाऽयं समहास्तेति तस्मान्महाव्रतीयो नाम ॥ २ ॥ एवं वा ऽएते भवन्ति । ये संवत्सरमासते यथैव तत्प्रजापतिः प्रजाः ससृजान-

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५ ५. २ ।

ऽआसीत्स यथैव तत्प्रजापतिः संवत्सरेऽन्नाद्यमभ्युदतिष्ठदेवमेवैत ऽएतत्संवत्सरेऽन्नाद्यमभ्युत्तिष्ठन्ति येषामेवं विदुषामेतं ग्रहं गृह्णन्ति ॥ ३ ॥ तं वा ऽइन्द्रायैव * विमृधे गृह्णीयात् । सर्वा वै तेषां मृधो हता भवन्ति सर्वं जितं ये संवत्सरमासते तस्माद्विमृधे 'वि न ऽइन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । यो ऽअस्माँ२ ऽअभिदासत्यधरं गमया तमः । उपयाम गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृध ऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा विमृध' ऽइति ॥ ४ ॥ अथो विश्वकर्म्मणे । विश्वं वै तेषां कर्म्म कृतः सर्वं जितं भवति ये संवत्सरमासते तस्माद्विश्वकर्म्मणे 'वाचस्पतिं विश्वकर्म्माणमूतये मनोजुवं वाजे ऽअद्या हुवेम । स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशम्भूरवसे साधुकर्म्मा । उपयाम गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्म्मण ऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्म्मण' ऽइति ॥ ५ ॥ यद्यु ऽऐन्द्रीं वैश्वकर्म्मणीं विद्यात् । तथैव गृह्णीयात् 'विश्वकर्म्मन्हविषा वर्द्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोरवध्यम् । तस्मै विशः समनमन्त पूर्वीरयमुग्रो वि हव्यो यथासत् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्म्मण ऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्म्मण' ऽइति ॥ ६ ॥ (D)

षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

* का० श्रौ० सू० ११. २. २१।

(१) शु० यं० सं० ८ क० ४४। (२) शु० यं० सं० ८ क० ४५। (३) शु० यं० सं० ८ क० ४६।

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते— का० श० ५. ७. ४।

[ग्रहस्तुतिः]

एष वै ग्रहः । य एष तपति येनेमाः सर्वाः प्रजा गृहीतास्तस्मादाहुर्ग्रहान्गृहीम इति चरन्ति ग्रहगृहीताः सन्त इति ॥ १ ॥ वागेव ग्रहः । वाचा हीदꣳ सर्वं गृहीतं किमु तद्यद्वाग्ग्रहः ॥ २ ॥ नामैव ग्रहः । नाम्ना हीदꣳ सर्वं गृहीतं किमु तद्यन्नाम ग्रहो बहूनां वै नामानि विद्माऽथ नस्तेन ते न गृहीता भवन्ति ॥ ३ ॥ अन्नमेव ग्रहः । अन्नेन हीदꣳ सर्वं गृहीतं तस्माद्यावन्तो नोऽशनमश्नन्ति ते नः सर्वे गृहीता भवन्त्यथैव स्थितिः ॥ ४ ॥ स य एष सोमग्रहः । अन्नं वा एष स यस्यै देवताया एतं ग्रहं गृह्णाति साऽस्मै देवतैतेन ग्रहेण गृहीता तं कामꣳ समर्द्धयति यत्कामम्या गृह्णाति स उद्यन्तं वाऽऽदित्यमुपतिष्ठतेऽस्तं य्यन्तं वा गृहोऽस्यमुमनयाऽऽर्त्या गृहाणाऽसावदोमा प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समर्द्धीति वा न हैवाऽस्मै स कामः समृद्ध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठते ॥ ५ ॥ (E)

षष्ठाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[सौमिकं महत्त्वम्]

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्बिभयाञ्चक्रुस्ते होचुः को नो दक्षिणत आसिष्यतेऽथाऽभयेऽनाष्ट्र उत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति ॥ १ ॥

(E) एतद्ब्राह्मणगतविषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५. ७. १ ।

ते होचुः । य ऽएव नो वीर्य्यवत्तमः स दक्षिणत ऽआस्तामथाऽभयेऽनाष्ट्र ऽउत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम ऽइति ॥ २ ॥ ते होचुः । इन्द्रो वै नो वीर्य्यवत्तम ऽइन्द्रो दक्षिणतऽआस्तामथाऽभयेऽनाष्ट्र ऽउत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम ऽइति ॥३॥ ते हेन्द्रमूचुः । त्वं वै नो वीर्य्यवत्तमोऽसि त्वं दक्षिणतऽआस्वाऽथाऽभयेऽनाष्ट्र ऽउत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम ऽइति ॥ ४ ॥ स होवाच । किं मे ततः स्यादिति ब्राह्मणाच्छछंस्या ते ब्रह्मसाम त ऽइति तस्माद्ब्राह्मणाच्छंसिनं प्रव्वृणीत ऽइन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणादितीन्द्रस्य ह्येषा स ऽइन्द्रो दक्षिणत ऽआस्ताऽथाऽभयेऽनाष्ट्र ऽउत्तरतो यज्ञमुपाऽऽचरँस्तस्माद्य ऽएव वीर्य्यवत्तमः स्यात्स दक्षिणत ऽआसीताऽथाऽभयेऽनाष्ट्र ऽउत्तरतो यज्ञमुपचरेयुर्य्यो वै ब्राह्मणानामनूचानतमः स ऽएषां वीर्यवत्तमोऽथ यदिदं कश्च ऽएव कश्च ब्रह्मा भवति कश्चित्तूष्णीमास्त ऽइति तस्माद्य ऽएव वीर्य्यवत्तमः स्यात्स दक्षिणत ऽआसीताऽथाऽभयेऽनाष्ट्र ऽउत्तरतो यज्ञमुपचरेयुस्तस्माद्ब्राह्मणा दक्षिणत ऽआसतेऽथाऽभयेऽनाष्ट्र ऽउत्तरतो यज्ञमुपचरन्ति ॥ ५ ॥ स यत्राऽऽह । ब्रह्मन्स्तोष्यामः प्रशास्तरिति तद् ब्रह्मा * जप'त्येतं ते देव सवितर्य्यज्ञं प्राहुर्वृहस्पतये ब्रह्मणे । तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामव । एतत्त सवितुः प्रसव' ऽइति सोऽसावेव बन्धुरेतेन न्वेव भूयिष्ठा ऽइयोपचरन्ति ॥ ६ ॥ अनेन त्वेवोपचरेत् । 'देव सवितरेतद् बृहस्पते प्रेति' तत्स-

* आ० श्रौ० सू० ५. २. ११।
(१) शु० सं० अ० ९ ८ ९१।

वितारं प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविता बृहस्पते प्रेति बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा तद्य एव देवानां ब्रह्मा तस्मा ऽएवैतत्प्राऽऽह तस्मादाह बृहस्पते प्रेति ॥ ७ ॥ अथ मैत्रावरुणो जपति । 'प्रसूतं देवेन सवित्रा जुष्टं मित्रावरुणाभ्यामि'ति तत्सवितारं प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविता जुष्टं मित्रावरुणाभ्यामिति मित्रावरुणौ वै मैत्रावरुणस्य देवते तद्ये ऽएव मैत्रावरुणस्य देवते ताभ्यामेवैतत्प्राऽऽह तस्मादाह जुष्टं मित्रावरुणाभ्यामिति ॥ ८ ॥ (F)

पञ्चाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

[ब्रह्मत्व सदो-हविर्धान विधिशेषः]

त्रयी वै विद्या । ऋचो यजूꣳषि सामानीयमेवर्चोऽस्याꣳ ह्यर्चति योऽर्चति स वागेवर्चो वाचा ह्यर्चति योऽर्चति सोऽन्तरिक्षमेव यजूꣳषि द्यौः सामानि सैषा त्रयी विद्या सौम्येऽध्वरे प्रयुज्यते ॥ १ ॥ इममेव लोकमृचा जयति । अन्तरिक्षं यजुषा दिवमेव साम्ना तस्माद्यस्यैका विद्याऽनूक्ता स्यादृत्त्वेवाऽपीतरयोर्निर्मितं विवक्षेतेममेव लोकमृचा जयत्यन्तरिक्षं यजुषा दिवमेव साम्ना ॥ २ ॥ तद्वा ऽएतत् । सहस्रं वाचः प्रजातं द्वे ऽइन्द्रस्तृतीये तृतीयं विष्णुर्ऋचश्च सामानि चेन्द्रो यजूꣳषि विष्णुस्तस्मात्सदस्यृक्सामाभ्यां कुर्वन्त्यैन्द्रꣳ हि सदः ॥ ३ ॥ [ग्रर्धप्रपाठकः ६३॥] अथैतं विष्णुं यजुम् । एतैर्यजुर्भिः पुर-

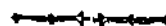
(F) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अयमाऽप्युरभ्य वे यथा— का॰ श्रौ॰ ५ ७. ६ ।

ऽइवैव् विभ्रति तस्मात्पुरश्चरणं नाम ॥४॥ वागेवर्चश्च साम्नानि च । मन ऽएव यजूᳬषि सा यत्रेयं वागासीत्सर्वं मेव तत्राऽक्रियत सर्वं प्राऽज्ञायताऽथ यत्र मन ऽआसीन्नैव तत्र किञ्चनाऽक्रियत न प्राऽज्ञायत नो हि मनसा ध्यायतः कश्चनाऽऽजानाति ॥५॥ ते देवा वाचमब्रुवन् । प्राची प्रेहीदं प्रज्ञपयेति सा होवाच किं मे ततः स्यादिति यत्किञ्चाऽवषट्कृतᳬ स्वाहाकारेण यज्ञे हूयते तत्त ऽइति तस्माद्य-त्किञ्चाऽवषट्कृतᳬ स्वाहाकारेण यज्ञे हूयते तद्वाचः सा प्राची प्रैत्सैतत्प्राज्ञपयदितीदं कुरुतेतीदं कुरुतेति ॥ ६ ॥ तस्मादु कुर्वन्त्येवर्चा हविर्द्धाने । प्रातरनुवाकमन्वाह सामिधेनीरन्वाह प्राणोऽभिष्टौत्येवᳬ हि सयुजावभवताम् ॥ ७ ॥ तस्मादु कुर्वन्त्येव सदसि । यजुष्पौदुम्बरीमुच्छ्रयन्ति सदः सम्मिन्वन्ति धिष्ण्यानुपकिरन्त्येवᳬ हि सयुजावभवताम् ॥ ८ ॥ तद्वा-ऽएतत्सदः परिश्रयन्ति । एतस्मै मिथुनाय तिर ऽइवेदं मिथुनं चर्य्याता ऽइति व्यृद्धं वा ऽएतन्मिथुनं यदन्यः पश्यति तस्माद्यद्यपि जायापती मिथुनं चरन्तौ पश्यन्ति व्येव द्रवत ऽआग ऽएव कुर्वाते तस्माद्वारेण सदः प्रेक्षमाणं ब्रूयान्मा प्रेक्षथा ऽइति यथा ह मिथुनं चर्य्य-माणं पश्येदेवं तत्कामं द्वारेण देवकृतᳬ हि द्वारम् ॥ ९ ॥ एवमेवैतद्धविर्द्धानं परिश्रयन्ति । एतस्मै मिथुनाय तिर ऽइवेदं मिथुनं चर्य्याता ऽइति व्यृद्धं वा ऽएतन्मिथुनं यदन्यः पश्यति तस्माद्यद्यपि जायापती मिथुनं चरन्तौ पश्यन्ति व्येव द्रवत ऽआग ऽएव कुर्वाते तस्माद्वारेण हविर्द्धानं

प्रेक्षमाणं ब्रूयान्मा प्रेक्षथा ऽइति यथा ह मिथुनं चर्य्यमाणं पश्येदेवं तत्कामं द्वारेण देवकृतः हि द्वारम् ॥ १० ॥ तद्वा ऽएतद् । वृषा साम योषामृचः सदस्यध्येति तस्मा-न्मिथुनादिन्द्रो जातस्तेजसो वै तत्तेजो जातं यदृचश्च साम्नश्चेन्द्र ऽइन्द्र ऽइति ह्येतमाचक्षते य ऽएष तपति ॥ ११ ॥ अथैतद् वृषा सोमः । योषा ऽअपो हविर्द्धाने-ऽध्येति तस्मान्मिथुनाच्चन्द्रमा जातोऽन्नाद्वै तदन्नं जातं यदद्भ्यश्च सोमाच्च चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह्येतस्याऽन्नं य-ऽएष तपति तद्यजमानं चैवैतज्जनयत्यन्नाद्यं चाऽस्मै जनय-त्यृचश्च साम्नश्च यजमानं जनयत्यद्भ्यश्च सोमाच्चा-ऽस्माऽन्नाद्यम् ॥ १२ ॥ यजुषा ह वै देवाः । अग्रे यज्ञं तेनिरेऽथर्चाऽथ साम्ना तदिदमप्येतर्हि यजुषैवाऽग्रे यज्ञं तन्वतेऽथर्चाऽथ साम्ना यजो ह वै नामैतद्यद्यजुरिति ॥ १३ ॥ यत्र वै देवाः । इमा विद्याः कामान्दुदुहे तद्ध यजुर्वि-द्यैव भूयिष्ठान्कामान्दुदुहे सा निर्धीततमेवाऽऽस सा नेतरे विद्ये प्रत्त्यास नाऽन्तरिक्षलोक ऽइतरौ लोकौ प्रत्यास ॥ १४ ॥ ते देवा ऽअकामयन्त । कथं न्वियं विद्येतरे विद्ये प्रतिस्यात्कथमन्तरिक्षलोक ऽइतरौ लोकौ प्रतिस्यादिति ॥ १५ ॥ ते होचुः । उपाꣳश्वेव यजुर्भिश्चराम तत ऽएषा विद्येतरे विद्ये प्रतिभवि-ष्यति ततोऽन्तरिक्षलोक ऽइतरौ लोकौ प्रति भवि-ष्यतीति ॥ १६ ॥ तैरुपाꣳश्वचरन् । आप्याययन्नेवैनानि तत्तत ऽएषा विद्येतरे विद्ये प्रत्यासीत्ततोऽन्तरिक्षलोक-

ऽद्भुत्तरौ लोकौ प्रत्यासीत्तस्माद्यजूꣳषि निरुक्तानि सन्त्यनिरुक्तानि तस्मादयमन्तरिक्षलोको निरुक्तः स-न्ननिरुक्तः ॥ १७ ॥ स य ऽउपाꣳशु यजुर्भिश्चरति । आप्यायत्येवैनानि स तान्येनमापीनान्याऽऽप्याययन्त्यथ य ऽउच्चैश्चरति रूक्षयत्येवैनानि स तान्येनः रूक्षाणि रूक्षयन्ति ॥ १८ ॥ वागेवर्चश्च सामानि च । मन ऽएव यजूꣳषि स य ऽऋचा च साम्ना च चरन्ति वाक्ते भव-न्त्यथ ये यजुषा चरन्ति मनस्ते भवन्ति तस्मान्नाऽनभि-प्रेषितमध्वर्युणा किञ्चन क्रियते यद्वैवाऽध्वर्युराहाऽनुब्रूहि यजेत्यथैव ते कुर्वन्ति य ऽऋचा कुर्वन्ति यद्वेवाऽध्वर्युराह सोमः पवत ऽउपावर्त्तध्वमित्यथैव ते कुर्वन्ति ये साम्ना कुर्वन्ति नो ह्यनभिगतं मनसा वाग्वदति ॥ १९ ॥ तद्वा ऽएत-न्मनोऽध्वर्युः । पुर ऽइवैव चरति तस्मात्पुरश्चरणं नाम पुर ऽइव ह वै श्रिया यशसा भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥२०॥ तद्वा ऽएतदेव पुरश्चरणम् । य ऽएष तपति स ऽएतस्यैवा-ऽऽवृता चरेद् ग्रहं गृहीत्वैतस्यैवाऽऽवृतमन्वावर्त्तेत प्रतिगीर्य्यै-तस्यैवाऽऽवृतमन्वावर्त्तेत ग्रहः हुत्वैतस्यैवाऽऽवृतमन्वावर्त्तेत स हैष भर्त्ता स यो हैवं विद्वानेतस्याऽऽवृता शक्नोति चरितुः शक्नोति हैव भार्य्याम्भर्त्तुम् ॥ २१ ॥ (G)

षष्ठाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

(G) एतद्ब्राह्मणगतविषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का॰ शा॰ ५. ८. ४ ।

[सत्रायणम्]

या वै दीक्षा सा निषत्। तत्सत्रं तस्मादेना नाऽऽसत-ऽइत्याहुरथ यत्ततो यज्ञं तन्वते तद्यन्ति तन्नयति यो नेता भवति स तस्मादेनाश्यन्तीत्याहुः ॥ १ ॥ या ह दीक्षा सा निषत्। तत्सत्रं तदयनं तत्सत्रायणमथ यत्ततो यज्ञस्योदृचं गत्वोत्तिष्ठन्ति तदुत्थानं तस्मादेनानुदस्थुरित्याहुरिति नु पुरस्ताद्वदनम् ॥ २ ॥ अथ दीक्षिष्यमाणाः समवस्यन्ति। ते यद्यग्निं चेष्यमाणा भवन्त्यरणिष्वेवाऽग्नीन्त्समारोह्योपसमायन्ति यत्र प्राजापत्येन पशुना यक्ष्यमाणा भवन्ति मथित्वोपसमाधायोद्धृत्याऽऽहवनीयं ह्यजन्त-ऽएतेन प्राजापत्येन पशुना ॥ ३ ॥ तस्य शिरो निधति। तेषां ह्यदि तदहर्दीक्षा न समैत्यरणिष्वेवाऽग्नीन्त्समारोह्य यथायथं विपरेत्य जुह्वति ॥ ४ ॥ अथ यदहरेषां दीक्षा समैति। अरणिष्वेवाऽग्नीन्त्समारोह्योपसमायन्ति यत्र दीक्षिष्यमाणा भवन्ति गृहपतिरेव प्रथमो मन्थते मुख्यं प्रति शालाया ऽअथेतरेषामर्द्धा दक्षिणत ऽउपविशन्त्यर्द्धा-ऽउत्तरतो मथित्वोपसमाधायैकैकमेवोल्मुकमादायोपसमायन्ति गृहपतेर्गार्हपत्यं गृहपतेरेव गार्हपत्यादुद्धृत्याऽऽहवनीयं दीक्षन्ते तेषाᳬ समान ऽआहवनीयो भवति नाना गार्हपत्या दीक्षोपसत्सु ॥ ५ ॥ अथ यदहरेषां क्रयो भवति। तदहर्गार्हपत्यां चितिमुपदधात्यथेतरेभ्य-ऽउपवसथे धिष्ण्याश्वैसर्जिनानां काले प्राच्यः पत्न्य-ऽउपसमायन्ति प्रजहत्येतानपरानग्नीन्हुत ऽएव वैस-

र्ज्जिने ॥ ६ ॥ राजानं प्रणयति । उद्यत ऽएवैष ऽआग्नीध्री-
योऽग्निर्भवत्यथैत ऽएकैकमेवोल्मुकमादाय यथाधिष्ण्यं
विपरायन्ति तैरेव तेषामुल्मुकैः प्रघ्नन्तीति ह स्माऽऽह
याज्ञवल्क्यो ये तथा कुर्वन्तीत्येतन्न्वेकमयनम् ॥ ७ ॥ अथेदं
द्वितीयम् । अरणिष्वेवाऽग्नीन्त्समारोह्योपसमायन्ति यत्र
प्राजापत्येन पशुना यक्ष्यमाणा भवन्ति मथित्वोपसमाधा-
योद्धृत्याऽऽहवनीयं स्युजन्त ऽएतेन प्राजापत्येन पशुना
॥ ८ ॥ तस्य शिरो निदधति । तेषां स्यदि तदहर्द्दीक्षा न
समैत्यरणिष्वेवाऽग्नीन्त्समारोह्य यथायथं विपरेत्य जुह्वति
॥ ९ ॥ अथ यदहरेषां दीक्षा समैति । अरणिष्वेवाऽग्नीन्त्स-
मारोह्योप समायन्ति यत्र दीक्षिष्यमाणा भवन्ति गृहपतिरेव
प्रथमो मन्थतेऽथेतरे पर्य्युपविश्य मन्थन्ते ते जातं-
जातमेवाऽनुप्रहरन्ति गृहपतेर्गार्हपत्ये गृहपतेरेव गार्हपत्या-
दुद्धृत्याऽऽहवनीयं दीक्षन्ते तेषाᳪ समान ऽआहवनीयो
भवति समानो गार्हपत्यो दीक्षोपसत्सु ॥ १० ॥ अथ यद-
हरेषां क्रयो भवति । तदहर्गार्हपत्यां चितिमुपदधात्यथेतरे-
ष्व्य ऽउपवसथे धिष्ण्यान्वैसर्ज्जिनानां काले प्राच्यः पत्त्य-
ऽउपसमायन्ति प्रजहत्येतमपरमग्निᳪ हुत ऽएव वैसर्ज्जिने
॥ ११ ॥ राजानं प्रणयति । उद्यत ऽएवैष ऽआग्नीध्रीयो-
ऽग्निर्भवत्यथैत ऽएकैकमेवोल्मुकमादाय यथाधिष्ण्यं विपरा-
यन्ति समृदसु हैव ते कुर्वन्ति समर्द्धेनाभिनिन्दत्यशुका ह
भवन्त्यपि ह तमर्द्धः समभिन्दति यस्मिन्नर्द्धे यजन्ते ये
तथा कुर्वन्त्येतद् द्वितीयमयनम् ॥ १२ ॥ अथेदं तृतीयम् ।

गृहपतेरेवाऽरण्योः संवदन्ते य ऽइतोऽग्निर्जनिष्यते स नः सह यदनेन यज्ञेन जेष्यामोऽनेन पशुबन्धेन तन्नः सह सह नः साधुकृत्या य ऽएव पापं करवत्तस्यैव तदित्येवमुक्त्वा गृहपतिरेव प्रथमः समारोहयतेऽथेतरेभ्यः समारोहयति स्वयं वैव समारोहयन्ते त ऽआयन्ति यत्र प्राजापत्येन पशुना यक्ष्यमाणा भवन्ति मथित्वोपसमाधायोद्धृत्याऽऽहवनीयं व्यजन्त ऽएतेन प्राजापत्येन पशुना ॥ १३ ॥ तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि तदहर्दीक्षा न समैत्यरणिष्वेवाऽग्नीन्त्समारोह्य यथायथं विपरेत्य जुह्वति ॥ १४ ॥ अथ यदहरेषां दीक्षा समैति । गृहपतेरेवाऽरण्योः संवदन्ते य ऽइतोऽग्निर्जनिष्यते स नः सह यदनेन यज्ञेन जेष्यामोऽनेन सत्रेण तन्नः सह सह नः साधुकृत्या य- ऽएव पापं करवत्तस्यैव तदित्येवमुक्त्वा गृहपतिरेव प्रथमः समारोहयतेऽथेतरेभ्यः समारोहयति स्वयं वैव समारोहयन्ते त ऽआयन्ति यत्र दीक्षिष्यमाणा भवन्ति मथित्वोपसमाधायोद्धृत्याऽऽहवनीयं दीक्षन्ते तेषाᳪं समान ऽआहवनीयो भवति समानो गार्हपत्यो दीक्षोपसत्सु ॥ १५ ॥ अथ यदहरेषां क्रयो भवति । तदहर्गार्हपत्यां चितिमुपदधात्यथेतरेभ्य ऽउपवसथे धिष्ण्याग्नैसर्जिनानां काले प्राञ्च्यः पत्न्य ऽउपसमायन्ति प्रजहत्येतमपरमग्निᳪं हुत- ऽएव वैसर्जिने ॥ १६ ॥ राजानं प्रणयति । उद्यत ऽएवैष- ऽआग्नीध्रीयोऽग्निर्भवत्यथैन ऽएकैकमेवोल्मुकमादाय यथाधिष्ण्यं विपरायन्ति तत्तत्कृतं नाऽकृतं यन्नाना धिष्ण्या

भवन्ति वरीयानाकाशोऽसत्परिचरणायेत्यथ यन्नाना पुरोडाशा भूयो हविरुच्छिष्टमसत्समाप्त्या ऽइति ॥ १७ ॥ अथ येन सत्रेण देवाः । क्षिप्र ऽएव पाप्मानमपाऽघ्नतेमां जितिमजयन्यैषामियं जितिस्तदुत ऽउद्यत ऽएकगृहपतिका वै देवा ऽएकपुरोडाशा ऽएकधिष्ण्याः क्षिप्र ऽएव पाप्मानमपाऽघ्नत क्षिप्रे प्राऽजायन्त तथो ऽएवैत ऽएकगृहपतिका ऽएकपुरोडाशा ऽएकधिष्ण्याः क्षिप्र ऽएव पाप्मानपघ्नते क्षिप्रे प्रजायन्ते ॥ १८ ॥ अथाऽदः पूर्वस्मिन्नुदीचीनवंशा शाला भवति । तन्मानुषं समान ऽआहवनीयो भवति नाना गार्हपत्यास्तद्विकृष्टं गृहपतेरेव गार्हपत्ये जाघन्या पत्नीः संयाजयन्त्याग्र्येनेतरे प्रतियजन्त ऽआसते तद्विकृष्टम् ॥ १९ ॥ अथाऽत्र प्राचीनवंशा शाला भवति । तद्देवत्रा समान ऽआहवनीयो भवति समानो गार्हपत्यः समान ऽआग्नीध्रीयस्तदेतत्सत्रं समृद्धं यथैकाहः समृद्ध ऽएव तस्य न ह्वलाऽस्ति तस्यैवैत्र समान्याग्ध्यदन्यधिष्ण्येभ्यः ॥ २० ॥

पष्ठाध्याये अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

[सत्रधर्माः]

देवा ह वै सत्रमासत । श्रियं गच्छेम यशः स्यामाऽन्नादाः स्यामेति तेभ्य ऽएतदन्नाद्यमभिजितमपाऽचिक्रमिषत्पशवो वा ऽअन्नं पशवो हैवेभ्यस्तदुपाचिक्रमिषन्न्य-हे न ऽइमे श्रान्ता न हित्थंस्युः कथमिव स्विन्नः सक्ष्यन्त-

ऽइति ॥ १ ॥ त ऽएते गार्हपत्ये द्वे ऽआहुती ऽअजुहवुः । गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तदेनाञ्गृहेष्वेव इयच्छँस्तथैभ्य ऽएतदन्नाद्यमभिजितं नाऽपाऽक्रामत् ॥ २ ॥ तथो ऽएवेमे सत्रमासते । ये सत्रमासते श्रियं गच्छेम यशः स्यामाऽन्नादाः स्यामेति तेभ्य ऽएतदन्नाद्यमभिजितमपचिक्रमिषति पशवो वा ऽअन्नं पशवो हैवैभ्यस्तदुपचिक्रमिषन्ति यद्वै न ऽइमे श्रान्ता न हिंस्युः कथमिव स्विन्नः सक्ष्यन्त ऽइति ॥ ३ ॥ त ऽएते गार्हपत्ये द्वेऽआहुती जुह्वति । गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तदेनाञ्गृहेष्वेव नियच्छन्ति तथैभ्य ऽएतदन्नाद्यमभिजितं नाऽपक्रामति ॥ ४ ॥ तथो ऽएवैतस्मात् । ऽएतदन्नाद्यमुपाऽऽहृतमपचिक्रमिषति यद्वै माऽयं न हिंस्यात्कथमिव स्विन्मा सक्ष्यत ऽइति ॥ ५ ॥ तस्य परस्तादेवाऽग्नेऽल्पश ऽइव प्राऽश्नाति । तदेनदुपनिमदति तद्वेद न वै तथा भूयथाऽमहःसि न वै मा हिंसीदिति तदेनमुपाऽवश्रयते स ह प्रिय ऽएवाऽन्नस्याऽन्नादो भवति य ऽएवं विद्वानेतस्य व्रतः शक्नोति चरितुम् ॥ ६ ॥ तद्वा ऽएतत् । * दशमेऽहन्त्सत्रोत्थानं क्रियते तेषामेकैक ऽएव वाचँयम-ऽआस्ते वाचमाप्याययँस्तयाऽपीनयाऽयातयाम्न्योत्तरमहस्तन्वतेऽथेतरे विसृज्यन्ते समिद्धारा वा स्वाध्यायं वा तत्राऽप्यश्नन्ति ॥ ७ ॥ तेऽपराह्ण ऽउपसमेत्य । अप ऽउपस्पृश्य पत्नीशालः सम्प्रपद्यन्ते तेषु समन्वारब्धेष्वेते-

---

* "दशमेऽपराह्णेऽप उपस्पृश्य शालामवेतानम्" (का० श्रौ० सू० १२. ४. ७) ।

ऽआहुती * जुहोती'ह रतिरिह रमद्ध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहे'ति पशूनेवैतदाह पशूनेवैतदात्मन्नियच्छन्ते ॥ ८ ॥ अथ द्वितीयां जुहोति । 'उपसृजन्धरुणं मात्र' ऽइत्यग्निमेवैतत्पृथिव्या ऽउपसृजन्नाह 'धरुणो मातरं धयन्नित्य'ग्निमेवैतत्पृथिवीं धयन्तमाह 'रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहे'ति पशवो वै रायस्पोषः पशूनेवैतदात्मन्नियच्छन्ते ॥ ९ ॥ ते प्राञ्च ऽउपनिष्क्रामन्ति । ते पश्चात्प्राञ्चो हविर्द्धाने सम्प्रपद्यन्ते पुरस्ताद्वै प्रत्यञ्चस्तथंस्यमानाऽअथैवह सत्रोत्थाने ॥ १० ॥ त ऽउत्तरस्य † हविर्द्धानस्य । जघन्यायां कूवर्य्याथं सामाऽभिगायन्ति 'सत्रस्य ऽऋद्धि'रि'ति राद्धिमेवैतदभ्युत्तिष्ठन्त्युत्तरवेदेर्वोत्तरायाथं श्रोणावितरं तु कृततरम् ॥ ११ ॥ यदुत्तरस्य हविर्द्धानस्य । जघन्यायां कूवर्य्या'मगन्म ज्योतिरमृता ऽअभूमे'ति ज्योतिर्वा ऽएते भवन्त्यमृता भवन्ति ये सत्रमासते 'दिवं पृथिव्या ऽअध्यारुहामे'ति दिवं वा ऽएते पृथिव्याऽअध्यारोहन्ति ये सत्रमासतेऽविदाम देवानि'ति विन्दन्ति हि देवा'न्त्स्वर्ज्योतिरि'ति त्रिर्निधनमुपाऽयन्ति स्वर्ह्येते ज्योतिर्ह्येते भवन्ति तद्यदेवैतस्य साम्नो रूपं तदेवैते

* का० श्रौ० सू० १२. ४. ८,९ ।

(१) शु० सं० अ० ८ क० ५१ । (२) शु० सं० अ० ८ क० ५१ । (३) शु० सं० अ० ८ क० ५१ । (४) शु० सं० अ० ८ क० ५१ ।

† का० श्रौ० सू० १२ ४ १० ।

(५) शु० सं० अ० ८ क० ५२ । (६) शु० सं० अ० ८ क० ५२ । (७) शु० सं० अ० ८ क० ५२ । (८) शु० सं० अ० ८ क० ५२ । (९) शु० सं० अ० ८ क० ५२ ।

भवन्ति ये सत्रमासते ॥ १२ ॥ ते दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य । अधोऽधोऽक्षꣳ सर्प्पन्ति स यथाऽहिस्त्वचो निर्म्मुच्येतैवꣳ सर्वस्मात्पाप्मनो निर्म्मुच्यन्तेऽतिच्छन्दसा सर्प्पन्त्येषा वै सर्वाणि च्छन्दाꣳसि यदतिच्छन्दास्तथैनान्पाप्मा नाऽन्वत्येति तस्मादतिच्छन्दसा सर्प्पन्ति ॥ १३ ॥ ते * सर्प्पन्ति । 'युवं तमिन्द्रा पर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तं तमिद्धतं वज्रेण तं तमिद्धतम् । दूरे चत्ताऽय च्छन्त्सद्गहनं यदिनक्षत् । अस्माकꣳ शत्रून्परि शूर विश्वतोऽदर्म्मा दर्षीष्ट विश्वत' इति ॥ १४ ॥ ते प्राञ्चऽउपनिष्क्रामन्ति । ते पुरस्तात्प्रत्यञ्चः सदः † सम्प्रपद्यन्ते पश्चाद्वै प्राञ्चस्तꣳस्यमाना ऽअथैवꣳ सत्रोत्थाने ॥ १५ ॥ ते यथा धिष्ण्यमेवोपविशन्ति । देवेभ्यो ह वै वाचो रसोऽभिजितोऽपचिक्रमिषां चकार स ऽइमामेव पराङ्त्यसिसृप्सदियं वै वाकस्या ऽएष रसो यदोषधयो यद्वनस्पतयस्तमेतेन साम्नाऽऽप्नुवन्त्स ऽएनानाप्तोऽभ्यावर्त्तत तस्मादस्यामूर्द्ध्वा ऽओषधयो जायन्त ऽऊर्द्ध्वा वनस्पतयस्तथोऽएवैतेभ्य ऽएतद्वाचो रसोऽभिजितोऽपचिक्रमिषति स ऽइमामेव पराङतिसिसृप्सतीयं वै वाकस्या ऽएष रसो यदोषधयो यद्वनस्पतयस्तमेतेन साम्नाऽऽप्नुवन्ति स ऽएनानाप्तोऽभ्यावर्त्तते तस्मादस्यामूर्द्ध्वा ऽओषधयो जायन्त ऽऊर्द्ध्वा वनस्पतयः ॥ १६ ॥ सर्प्पराज्ञ्या ऽऋक्षु स्तुवते ।

* का० श्रौ० सू० १२. ४. १२ ।

(१) शु० सं० अ० ८ क० ५३ ।

† का० श्रौ० सू० १२. ४. १३ ।

इयं वै पृथिवी सर्प्पराज्ञी तदनयैवैतत्सर्वमाप्नुवन्ति स्वयम्प्रस्तुतमनुपगीतं यथा नाऽन्य ऽउपशृणुयादिति ह रेचयेद्यदन्यः प्रस्तुयादतिरेचयेद्यदन्य ऽउपगायेदतिरेचयेद्यदन्य ऽउपशृणुयात्तस्मात्स्वयम्प्रस्तुतमनुपगीतम् ॥ १७ ॥ चतुर्होतॄन्होता * व्याचष्टे । एतदेवैतत्स्तुतमनुशंसति यदि होता न विद्याद् गृहपतिर्व्याचक्षीत होतुस्त्वेव व्याख्यानम् ॥१८॥ अथाऽध्वर्योः प्रतिगरः। 'अरात्सुरिमे यजमाना भद्रमेभ्यो यजमानेभ्योऽभूदि'ति कल्याणमेवैतन्मानुष्यै वाचो वदति ॥१९॥ अथ वाकोवाक्ये † ब्रह्मोद्यं वदन्ति। सर्वं वै तेषामाप्तं भवति सर्वं जितं ये सत्रमासतेऽचारिषुर्यजुर्भिस्तद्यान्याप्यँस्तदवारुत्सताऽशंसिषुर्ऋग्भिस्तद्या ऽआपँस्तदवारुत्सताऽस्तोषत सामभिस्तद्यान्याप्यँस्तदवारुत्सताथैषामेतदेवाऽनाप्तमनवरुद्धं भवति यद्वाकोवाक्यं ब्राह्मणं तदेवैतेनाऽऽप्नुवन्ति तदवरुन्धते ॥ २० ॥ ‡ औदुम्बरीमुपसंसृप्य वाचं यच्छन्ति। विदुहन्ति वा ऽएते यज्ञं निर्धयन्ति ये वाचा यज्ञं तन्वते वाग्घि यज्ञस्तामेषां पुरैकैकऽएव वाचंयम ऽआस्ते वाचमाप्याययँस्तयाऽऽपीनयाऽयातयाम्न्योत्तरमहस्तन्वतेऽथाऽत्र सर्वैव वागाप्ता भवत्युपवृक्ता ताः सर्व ऽएव वाचंयमा वाचमाप्याययन्ति तयाऽऽपीनयाऽयातयाम्न्याऽतिरात्रं तन्वते ॥ २१ ॥ औदुम्बरीमन्वारभ्याऽऽसते। अन्नं वा ऽऊर्गुदुम्बर ऽऊर्जैवैतद्वाचमाप्याय-

* "चतुर्होतॄन्व्याख्यातं होता" (का० श्रौ० सू० १२. ४ १६)।
(१) का० श्रौ० सू० १२. ४. १८।
† का० श्रौ० सू० १२. ४. १९,२०।
‡ का० श्रौ० सू० १२. ४. २२।

यन्ति ॥ २२ ॥ * तेऽस्तमिते प्राञ्च उपनिष्क्रामन्ति । ते जघनेनाऽऽहवनीयमासतेऽग्रेण हविर्धाने तान्वाचंयमानेव वाचंयमः † प्रतिप्रस्थाता वसतीवरीभिरभिपरिहरति ते यत्कामा आसीरँस्तेन वाचं विसृजेरन्कामैर्ह स्म वै पुरर्षयः सत्रमासतेऽसौ नः कामः स नः समृध्यतामिति यद्यु अनेककामाः स्युर्लोककामा वा प्रजाकामा वा पशुकामा वा ॥ २३ ॥ अनेनैव वाचं ‡ विसृजेरन् । 'भूर्भुवः स्वरि'ति तत्सत्येनैवैतद्वाचः समर्द्धयन्ति तया समृद्धयाऽऽशिष आशासते 'सुप्रजाः प्रजाभिः स्यामे'ति तत्प्रजामाशासते 'सुवीरा वीरैरि'ति तद्वीरानाशासते 'सुपोषाः पोषैरि'ति तत्पुष्टिमाशासते ॥ २४ ॥ अथ गृहपतिः सुब्रह्मण्यामाह्वयति । यं वा गृहपतिर्ब्रूयात्पृथगु हैवैके सुब्रह्मण्यामाह्वयन्ति ‡‡ गृहपतिस्त्वेव सुब्रह्मण्यामाह्वयेद्यं वा गृहपतिर्ब्रूयात्तस्मिन्त्समुपहवमिष्ट्वा समिधोऽभ्यादधति ॥ २५ ॥ (1)

षष्ठाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥ कण्डिकासंख्या ॥१२६॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ग्रहनामकं चतुर्थं काण्डं § समाप्तम् ॥ ४ ॥

* का० श्रौ० सू० १२. ४. २३ ।

† का० श्रौ० सू० १२. ४. २४ ।

‡ का० श्रौ० सू० १२. ४. २५,२६ ।

(१) शु० सं० अ० ८ क० ५१ । (२) शु० सं० अ० ८ क० ५१ । (३) शु० सं० अ० ८ क० ५२ । (४) शु० सं० अ० ८ क० ५३ ।

‡‡ का० श्रौ० सू० १२. ४. २७–२९ । (1) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ५. ८. ३ । § अस्मिन् काण्डे कण्डिकासंख्या ॥५४८॥

अथ सवनाम पञ्चमं काण्डम्

अस्मिन् काण्डे प्रतिपाद्यौ विषयौ—
वाजपेयो राजसूयश्च

[अथ वाजपेयविधिप्रस्तावः]

(तत्र इन्द्रवृत्तान्ताख्यानम्, सावित्रहोमविध्यादिकञ्च)

॥ ॐ ॥ देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा ऽअतिमानेनैव कस्मिन्नु वयं जुहुयामेति स्वेष्वेवाऽऽस्येषु जुह्वतश्चेरुस्तेऽतिमानेनैव पराबभूवुस्तस्मान्नाऽतिमन्येत पराभवस्य हैतन्मुखं यदतिमानः ॥ १ ॥ अथ देवाः । अन्न्योऽन्न्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुस्तेभ्यः प्प्रजापतिरात्मानं प्रददौ यज्ञो हैषामास यज्ञो हि देवानामन्नम् ॥ २ ॥ ते होचुः । कस्य न ऽइदं भविष्यतीति ते मम ममेत्येव न सम्पादयाञ्चक्रुस्ते हाऽसम्पाद्योचुराजिमेवाऽस्मिन्नजामहै स यो न ऽउज्जेष्यति तस्य न ऽइदं भविष्यतीति तथेति तस्मिन्नाऽऽजिमाजन्त ॥ ३ ॥ स बृहस्प्पतिः । सवितारमेव प्प्रसवायोपाऽधावत्सविता वै देवानां प्प्रसवितेदं मे प्प्रसुव त्वत्प्रसूत ऽइदमुज्जयानीति तदस्मै सविता प्प्रसविता प्प्राऽसुवत्तत्सवितृप्प्रसूत ऽउदजयत्स ऽइदः सर्वमभवत्स ऽइदः सर्वमुदजयत्प्रजापतिः ह्युदजयत्सर्वमु ह्येवेदं प्रजापतिस्तेने * द्वैतामेवोर्द्ध्वां दिश-

* 'ह्वताम्' इति 'ख' पुस्तके ।

सुदक्रामत्तस्मात्यश्च वेद यश्च नैषोर्द्ध्वा बृहस्पतेर्दिगित्येवाऽऽहुः ॥ ४ ॥ तद्ध्येह स्म पुरा वाजपेयेन यजन्ते । एताᳪं ह स्मैवोर्द्ध्वां दिशमुत्क्रामन्ति तत ऽऔपाविनैव जानश्रुतेयेन प्प्रत्यवरूढं ततोऽर्वाचीनं प्रत्यवरोहन्ति ॥ ५ ॥ तेनेन्द्रोऽयजत । स ऽइदᳪं सर्वमभवत् स ऽइदᳪं सर्वमुदजयत्प्रजापतिᳪं ह्युदजयत्सर्वमु ह्येवेदं प्रजापतिस्तेनेन्द्रैतामेवोर्द्ध्वां दिशमुदक्रामत् ॥६॥ * तद्ध्येह स्म पुरा वाजपेयेन यजन्ते । एताᳪं ह स्मैवोर्द्ध्वां दिशमुत्क्रामन्ति तत ऽऔपाविनैव जानश्रुतेयेन प्प्रत्यवरूढं ततोऽर्वाचीनं प्रत्यवरोहन्ति ॥७॥ स यो † वाजपेयेन यजते । स ऽइदᳪं सर्वं भवति स ऽइदᳪं सर्वमुज्जयति प्प्रजापतिᳪं ह्युज्जयति सर्वमु ह्येवेदं प्रजापतिः ॥८॥ तदाहुः । न वाजपेयेन यजेत सर्वं वा ऽएष ऽइदमुज्जयति यो वाजपेयेन यजते प्प्रजापतिᳪं ह्युज्जयति सर्वमु ह्येवेदं प्रजापतिः स ऽइह न किञ्चन परिशिनष्टि तस्येश्वरः प्प्रजा पापीयसी भवितोरिति ॥ ९ ॥ तदु वै यजेतैव । य ऽएवमेतं यज्ञं यजुष्टं विदुर्ऋक्तो यजुष्टः सामतो ये प्प्रजज्ञयस्त ऽएनं याजयेयुरेषा ह त्वेवैतस्य यज्ञस्य समृद्धिर्यदेनं विद्वाᳪंसो याजयन्ति तस्माद् यजेतैव ॥ १० ॥ स वा ऽएष ब्राह्मणस्यैव यज्ञः । यदेनेन‡ बृहस्पतिरयजत

---

* अत्र शतम् २१०० ॥

† "वाजपेयः शरद्येवैश्यस्य" का० श्रौ० सू० १४. १.१; शां० श्रौ० सू० (१५. १. १) इत्येवम्।

‡ वाजपेययागात्पूर्वमनन्तरं च अव्यवहितशुक्लपक्षयोर्बृहस्पतिसवनामकं अग्निष्टोमसंस्थं ऐकाहिकं यागं कुर्यात्। तत्राऽऽश्विनस्यामायां वाजपेयस्य मुख्यानुष्ठानपक्षे भाद्रपद्यां बृहस्पतिसवस्य सुत्या, आश्विनशुक्लदशम्यां वाजपेयस्य दीक्षा, कार्तिक्यां बृहस्पतिसवः। कार्तिकामायां वाजपेयमुख्याकरणकल्पे तु आश्विनपूर्णिमायां बृहस्पतिसवः, कार्तिकशुक्लदशम्यां वाजपेयदीक्षा

ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणोऽथो राजन्यस्य यदेनेनेन्द्रोऽयजत क्षत्रꣳ हीन्द्रः क्षत्रꣳ राजन्यः ॥ ११ ॥ राज्ञ एव राजसूयम् । राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति न वै ब्राह्मणो राज्यायाऽलमवरं वै राजसूयं परं वाजपेयम् ॥ १२ ॥ राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति । सम्राड्वाजपेयेनाऽवरꣳ हि राज्यं परꣳ साम्राज्यं कामयेत वै राजा सम्राड् भवितुमवरꣳ हि राज्यं परꣳ साम्राज्यं न सम्राट् कामयेत राजा भवितुमवरꣳ हि राज्यं परꣳ साम्राज्यम् ॥ १३ ॥ स यो वाजपेयेनेष्ट्वा सम्राड् भवति । स इदꣳ सर्वꣳ संवृङ्क्ते स कर्म्मणः कर्म्मणः पुरस्तादेताꣳ सावित्रीमाहुतिं * जुहोति 'देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाये'ति ॥ १४ ॥ तद्यथैवाऽदो बृहस्पतिः । सवितारं प्रसवायोपाऽधावत्सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुव त्वत्प्रसूत इदमुज्जयानीति तदस्मै सविता प्रसविता प्राऽसुवत्तत्सवितृप्रसूत उदजयदेवमेवैष एतत्सवितारमेव प्रसवायोपधावति सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुव त्वत्प्रसूत इदमुज्जयानीति तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति तत्सवितृप्रसूत उज्जयति ॥ १५ ॥ तस्मादाह । 'देव[1] सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय । दिव्यो

मार्गशीर्ष्यां बृहस्पतिसव । तदसम्भवे वाजपेयानुष्ठानारम्भसम्बन्धिनि शुक्लपक्ष एव बृहस्पतिसव । वाजपेयादनन्तरमप्यसम्भवे तदनन्तरमेव प्रतिपदारम्भे पञ्चम्यां सप्तम्यां वा बृहस्पतिसव । बृहस्पतिसवोऽग्निष्टोमवद्भवति । विशेषस्त्वयमेव— अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु देवसूहविषां निर्वाप इति ।

* का० श्रौ० सू० १४ । ११ ।

(१) शु० सं० अ० ९ क० १ । (२) शु० सं० अ० ९ क० १ ।

गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाजं नः स्वदतु स्वाहे'ति प्रजापतिर्वै वाचस्पतिरन्नं वाजः प्रजापतिर्न्न-ऽइदमद्याऽन्नꣳ स्वदत्त्वित्येवैतदाह स ऽएतामेवाऽऽहुतिं जुहोत्या श्वःसुत्याया ऽएतद्ध्यस्यैतत्कर्म्माऽऽरब्धं भवति प्रसन्न ऽएतं यज्ञं भवति ॥ १६ ॥ (A)

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[अंशुग्रहग्रहणादि]

अꣳशुं गृह्णाति । सर्वत्त्वायैव तस्माद्वा ऽअꣳशुं गृह्णात्यथैतान्प्रज्ञातानेवाऽग्निष्टोमिकान्ग्रहान्गृह्णात्याग्रयणात् ॥१॥ अथ पृष्ठ्यान्गृह्णाति । तद्यद्देवैतैर्देवा ऽउदजयँस्तद्देवैष ऽएतैरुज्जयति ॥ २ ॥ अथ षोडशिनं गृह्णाति । तद्यद्देवैतेनेन्द्र-ऽउदजयत्तद्देवैष ऽएतेनोज्जयति ॥ ३ ॥ अथैतान्पञ्च * वाजपेयग्रहान्गृह्णाति । 'ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनःसदमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्म्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम्मि'ति सादयत्त्येषां वै लोकानामयमेव ध्रुव-ऽइयं पृथिवी ममैवैतेन लोकमुज्जयति ॥ ४ ॥ 'अप्सुषदं त्वा । घृतसदं व्योमसदमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्म्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम्मि'ति सादयत्त्येषां

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा- काठ० १३ १४, मै० सं० १ ११ १, तै० सं० १. ७ ७, तै० ब्रा० २ ३ २–८ ।

* का० श्रौ० सू० १४ २ ११ ।

(१) शु० यं० अ० ९ क० २ । (२) शु० सं० अ० ९ क० २ ।

वै लोकानामयमेव व्योमेदमन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकमेवैतेनो-ज्जयति ॥५॥ 'पृथिविसदं त्वाऽन्तरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम्'इति सादयत्येष वै देवसन्नाकसदेष ऽएव देवलोको देवलोकमेवैतेनोज्जयति ॥६॥ 'अपाꣳ रसमुद्वयसꣳ । सूर्ये सन्तꣳ समाहितमपाꣳ रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तममुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम्'इति सादयत्येष वा-ऽअपाꣳ रसो योऽयं पवते स ऽएष सूर्ये समाहितꣳ सूर्यात्पवत ऽएतमेवैतेन रसमुज्जयति ॥७॥ 'ग्रहा ऽऊर्जाहुतयꣳ । व्यन्तो विप्राय मतिम् । तेषां विशिप्रियाणां वोऽहमिषमूर्जꣳ समग्रभमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम्'इति सादयत्यूर्ग्वै रसो रसमेवैतेनोज्जयति ॥ ८ ॥ तान्वा ऽएतान् । पञ्च वाजपेयग्रहान्गृह्णाति प्रजापतिं वा ऽएष ऽउज्जयति यो वाजपेयेन यजते संवत्सरो वै प्रजापतिꣳ पञ्च वा ऽऋतवꣳ संवत्सरस्य तत्प्रजापतिमुज्जयति तस्मात्पञ्च वाजपेयग्रहान्गृह्णाति ॥ ९ ॥ अथ सप्तदश सोमग्रहान्गृह्णाति । सप्तदश सुराग्रहान्प्रजापतेर्वा ऽएते ऽअन्धसी यत्सोमश्च सुरा च ततꣳ सत्यं श्रीर्ज्योतिꣳ सोमोऽनृतं पाप्मा तमꣳ सुरैते-ऽएवैतदुभे ऽअन्धसी ऽउज्जयति सर्वं वा ऽएव-

(१) शु० य० सं० ९।२। (२) शु० य० सं० ९।३। (३) शु० य० सं० ९।४।

ऽइदमुज्जयति यो वाजपेयेन यजते प्प्रजापतिᳩ ह्युज्जयति सर्व्वमु ह्येवेदं प्रजापतिः ॥ १० ॥ स यत्सप्तदश । सोमग्रहान्गृह्णाति सप्तदशो वै प्प्रजापतिः प्प्रजापतिर्य्यज्ञः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतैवाऽस्य तत्सत्यᳩ श्रियं ज्योतिरुज्जयति ॥ ११ ॥ अथ यत्सप्तदश । सुराग्रहान्गृह्णाति सप्तदशो वै प्प्रजापतिः प्प्रजापतिर्य्यज्ञः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतैवाऽस्यै तदनृतं पाप्प्मानं तम ऽउज्जयति ॥ १२ ॥ त ऽउभये चतुस्त्रिᳫशद् ग्रहाः सम्पद्यन्ते । त्रयस्त्रिᳫशद्वै देवाः प्प्रजापतिश्चतुस्त्रिᳫशस्तत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ १३ ॥ अथ यत्र राजानं क्रीणाति । *तद्दक्षिणतः प्प्रतिवेशतः केशवात्पुरुषात्सीसेन परिस्रुतं क्रीणाति न वा ऽएष स्त्री न पुमान्यत्केशवः पुरुषो यदाह पुमाँस्तेन न स्त्री यदु केशवस्तेनो न पुमान्नैतदयो न हिरण्यं यत्सीसं नैष सोमो न सुरा यत्परिस्रुत्तस्मात्केशवात् पुरुषात्सीसेन परिस्रुतं क्रीणाति ॥ १४ ॥ अथ पूर्वेद्युः । द्वौ खरौ कुर्वन्ति पुरोऽक्षमेवाऽन्यं पश्चादक्षमन्यं नेत्सोमग्रहाँश्च सुराग्रहाँश्च सह सादयामेति तस्मात्पूर्वेद्युर्द्वौ खरौ कुर्वन्ति पुरोऽक्षमेवाऽन्यं पश्चादक्षमन्यम् ॥ १५ ॥ अथ यत्र पूर्व्वया द्वारा । वसतीवरीः प्प्रपादयन्ति तदपरया द्वारा नेष्टा परिस्रुतं प्रपादयति दक्षिणतः पात्राण्यभ्युवहरन्ति पुरोऽक्षमेव प्प्रत्य-

* "सोमात् क्रीयमाणात् सहितं दक्षिणतः सीसेन परिस्रुतः क्रयणं केशवात्" (का० श्रौ० सू० १४. १. १४) ।

इडासीनोऽध्वर्युः सोमग्रहान्गृह्णाति पश्चादक्षं प्राङ्डा-
सीनो नेष्टा सुराग्रहान्त्सोमग्रहमेवाऽध्वर्युर्गृह्णाति सुरा-
ग्रहं नेष्टा सोमग्रहमेवाऽध्वर्युर्गृह्णाति * सुराग्रहं नेष्टैव-
मेवैनाऽव्यत्यासं गृहीतः ॥ १६ ॥ न प्रत्यञ्चमक्षमध्वर्युः ।
सोमग्रहमतिहरति न प्राञ्चमक्षं नेष्टा सुराग्रहं ने-
ज्ज्योतिश्च तमश्च सꣳसृजावेति ॥ १७ ॥ उपर्युपर्येवा-
ऽक्षमध्वर्युः । सोमग्रहं धारयत्यधोऽधोऽक्षं नेष्टा † सुरा-
ग्रहꣳ 'सम्पृचौ स्थꣳ सम्मा भद्रेण पृङ्क्तमि'ति नेत्पापमिति
ब्रवावेति तौ पुनर्विहरतो 'विपृचौ स्थो वि मा पाप्मना
पृङ्क्तमि'ति तद्यथेषीकां मुञ्जाद्विवृहेदेवमेनꣳ सर्वस्मात्पा-
प्मनो विवृहस्तस्मिन्न तावच्च नैनो भवति यावत्तृणस्याऽग्रं
तौ सादयतः ॥ १८ ॥ अथाऽध्वर्युः । हिरण्यपात्रेण मधु-
ग्रहं गृह्णाति तं मध्ये सोमग्रहाणाꣳ सादयत्यथोक्थ्यं
गृह्णात्यथ ध्रुवमथैतान्त्सोमग्रहानुत्तमे स्तोत्र ऽऋत्विजां
चमसेषु व्यवनीय जुह्वति तान्भक्षयन्त्यथ माध्यन्दिने

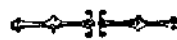
* सुरानिर्माणप्रकारश्चेत्थम्—प्रथम शष्पाणि पिनष्टि, ततस्तोक्मानि, तत लाजनग्नहुादीनि । एतानि पृथक् पृथक् पिष्ट्वा पृथक् पृथक् पात्रेषु न सन्धापयेत्, ततो ब्राह्मिसामास्ताग्नमनां बहुत्युदके पात्र प्रक्षिप्य तक्षिणाग्नौ पृथक् पृथक् श्रपयति । ततौ तावुद्वास्य तत्र आचाम निषिञ्चति । तत शष्पादिचूर्णत्रयस्य तृतीय तृतीयमंशमादाय तस्य तस्य तृतीयांशस्यार्धमर्धं द्वयोराचमयो प्रक्षिपेत् । 'तयो'चूर्णत्रयप्रक्षेपं'परिस्रुद्‌भवत' । तत शष्पादिचूर्णत्रयस्य एवं भागमादाय अर्धमर्धमोदनयो प्रक्षिप्य तत्त्रयमादिचूर्णमवशिष्ट सर्वमादाय तस्यार्धमर्धमोदनद्वये प्रक्षिपेत् । तत एकस्मिन् पृहति पात्रे ओदन प्रक्षिप्य मासरनामकावाचानौ तस्मा कुम्भ्यां प्रक्षिपेत् । ततो नैर्ऋत्ये दक्षिणायां गर्तं कृत्वा तत्र कुम्भी निधाय गर्तं मृदा प्रपूर्य दिनत्रय निरोधेत् (का० श्रौ० सू०) इत्येवं सम्पन्निति ।

† का० श्रौ० सू० १४ २ ७,८, ।

(१) तु० मा० अ० १ क० ४ । (२) तु० मा० अ० १ क० ४ ।

सवने मधुग्रहस्य च सुराग्रहाणां चोद्यते तस्या-ऽतः ॥ १९ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ (B)

[पशोस्तन्त्रता]

आग्नेयमग्निष्टोम ऽआलभते । अग्निर्वाऽग्निष्टोमोऽग्नि-ष्टोममेवैतेनोज्जयत्यैन्द्राग्नमुक्थेभ्य ऽआलभत ऽऐन्द्राग्नानि वा ऽउक्थान्युक्थान्येवैतेनोज्जयत्यैन्द्रः षोडशिन ऽआलभत-ऽइन्द्रो वै षोडशी षोडशिनमेवैतेनोज्जयति ॥ १ ॥ सारस्वतः सप्तदशाय स्तोत्रायाऽऽलभते । तदेतदनतिरात्रे सति रात्रे रूपं क्रियते प्रजापतिं वा ऽएष ऽउज्जयति यो वाजपेयेन यजते संवत्सरो वै प्रजापतिस्तदेतेन सारस्वतेन रात्रिमुज्जयति तस्मादेतदनतिरात्रे सति रात्रे रूपं क्रियते ॥ २ ॥ अथ मरुद्भ्य ऽउज्जेषेभ्यः । वशां पृश्निमालभेत ऽइयं वै वशा पृश्निर्यदिदमस्यां मूलि चाऽमूलं चाऽन्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृश्निरन्नं वा ऽएष उज्जयति यो वाजपेयेन यजतेऽ-न्नपेयः ह वै नामैतद्यद्वाजपेयं विशो वै मरुतोऽन्नं वै विश-ऽउज्जेषेभ्य ऽइत्युज्जित्या ऽएव दुर्वेदे ऽउज्जेषवत्यौ याज्यानुवाक्ये यद्युज्जेषवत्यौ न विन्देदपि ये ऽएव के च मारुत्यौ स्यातां दुर्वेदो ऽएव वशा पृश्निर्यदि वशां पृश्निं न विन्देदपि यैव का च वशा स्यात् ॥ ३ ॥ तस्या ऽआवृत् ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— काठ० १४. ३, मै० सं० १ ११. ४ ।

यत्र होता माहेन्द्रग्रहमनुशꣳसति तदस्यै वपया प्रचरेयुरेष वा ऽइन्द्रस्य निष्केवल्यो ग्रहो यन्माहेन्द्रोऽप्यस्यैतन्निष्केवल्यमेव स्तोत्रं निष्केवल्यꣳ शस्त्रमिन्द्रो वै यजमानस्तत्स्वक्षत ऽएवैतद्यजमाने वीर्यं दधाति तस्मादस्या ऽअत्र वपया प्रचरेयुः ॥ ४ ॥ द्वेधाऽवदानानि श्रपयन्ति । ततोऽर्द्धानां जुह्वामुपस्तीर्य्य द्विर्द्विरवद्यति सकृदभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदानान्यथोपभृति सकृत्सकृदवद्यति द्विरभिघारयति न प्रत्यनक्त्यवदानानि तद्यदर्द्धानां द्विर्द्विरवद्यति तथैषा कृत्स्ना भवत्यथ यदेतैः प्रचरति तेन दैवीं विशमुज्जयत्यथाऽर्द्धानि मानुष्यै विश ऽउपहरति तेनो मानुषीं विशमुज्जयति ॥ ५ ॥ तदु तथा न कुर्य्यात् । ह्वलति वा ऽएष यो यज्ञपथादेत्येति वा ऽएष यज्ञपथाद्य ऽएवं करोति तस्माद्यथैवेतरेषां पशूनां वपाभिः प्रचरन्ति तदेवैतस्यै वपया प्रचरेयुरेकधाऽवदानानि श्रपयन्ति न मानुष्यै विश ऽउपहरन्ति ॥ ६ ॥ अथ सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते । ते वै सर्वे तूपरा भवन्ति सर्वे श्यामाः सर्वे मुष्कराः प्रजापतिं वा ऽएष उज्जयति यो वाजपेयेन यजतेऽन्नं वै प्रजापतिः पशुर्वा ऽअन्नं तत्प्रजापतिमुज्जयति सोमो वै प्रजापतिः पशुर्वै प्रत्यक्षꣳ सोमस्तत्प्रत्यक्षं प्रजापतिमुज्जयति सप्तदश भवन्ति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ ७ ॥ ते वै सर्वे तूपरा भवन्ति । पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्ठꣳ सोऽयं तूपरोऽविषाणस्तूपरो वा ऽअविषाणः प्रजापतिः प्राजापत्या ऽएते तस्मात्सर्वे तूपरा

भवन्ति ॥ ८ ॥ सर्वे श्यामाः । द्वे वै श्यामस्य रूपे शुक्लं चैव लोम कृष्णं च द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं प्रजननं प्रजापतिः प्राजापत्या ऽएते तस्मात्सर्वे श्यामा भवन्ति ॥ ९ ॥ सर्वे मुष्कराः । प्रजननं वै मुष्करः प्रजननं प्रजापतिः प्राजापत्या ऽएते तस्मात्सर्वे मुष्करा भवन्ति दुर्वेदा ऽएवंह समृद्धाः पशवो यद्येवंह समृद्धान्न विन्देदपि कतिपया ऽएवैवंह समृद्धाः स्युः सर्वेमु ह्येवेदं प्रजापतिः ॥ १० ॥ तद्धैके । वाच ऽउत्तममालभन्ते यदि वै प्रजापतेः परमस्ति वागेव तदेतद्वाचमुज्जयाम ऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात्सर्वं वा ऽइदं प्रजापतिर्यदिमे लोका यदिदं किञ्च सा यदेवैषु लोकेषु वाग्वदति तद्वाचमुज्जयति तस्मादु तन्नाऽऽद्रियेत ॥ ११ ॥ तेषामाव्रृत् । यत्र मैत्रावरुणो वाम-देव्यमनुशंसति तदेषां वपाभिः प्रचरेयुः प्रजननं वै वामदेव्यं प्रजननं प्रजापतिः प्रजापत्या ऽएते तस्मादेषा-मत्र वपाभिः प्रचरेयुः ॥१२॥ अथेष्ट्वा ऽअनुयाजा भवन्ति । अव्यूढे स्रुचावथैषाꣳ हविर्भिः प्रचरन्ति सोऽन्तोऽन्तो वै प्रजापतिस्तदन्तत ऽएवैतत्प्रजापतिमुज्जयत्यथ यत्पुरा प्रचरेद्यथा यमद्धानमेष्यन्त्स्यात्तं गत्वा स क ततः स्यादेवं तत्तस्मादेषामत्र हविर्भिः प्रचरन्ति ॥ १३ ॥ तदु तथा न कुर्यात् । ह्वलति वा ऽएष यो यज्ञपथादेत्येति वा ऽएष यज्ञपथाऽद्य ऽएवं करोति तस्माद्यत्रैवेतरेषां पशूनां वपाभिः प्रचरन्ति तदेवैतेषां वपाभिः प्रचरेयुर्यत्रैवेतरेषां पशूनाꣳ हविर्भिः प्रचरन्ति तदेवैतेषाꣳ हविषा प्रचरेयुरेकाऽनु-

वाक्या भवत्येका याज्यैकदेवत्या हि प्रजापतय ऽइत्युपांशु-
शूक्त्वा छागानाᳫं हविषोऽनुब्रूहीति प्रजापतय ऽइत्येवोपांशु
शूक्त्वा छागानाᳫं हविः प्रस्थितं प्रेष्येति वषट्कृते
जुहोति ॥ १४ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[अथ माध्यन्दिनसवनम्]

(तत्र यजमानाभिषेकः, आजिधावनञ्च)

तं वै माध्यन्दिने सवनेऽभिषिञ्चति । माध्यन्दिने सवन-
ऽआजिं धावन्त्येष वै प्रजापतिर्य्य ऽएष यज्ञस्तायते यस्मा-
दिमाः प्रजाः प्रजाता ऽएतम्वेवाऽप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते
तस्मद्धात ऽएवैतत्प्रजापतिमुज्जयति ॥१॥ अगृहीते माहेन्द्रे ।
एष वा ऽइन्द्रस्य निष्केवल्यो ग्रहो यन्माहेन्द्रोऽप्यस्यैतन्नि-
ष्केवल्यमेव स्तोत्रं निष्केवल्यᳫं शस्त्रमिन्द्रो वै यजमानस्त-
देनᳫं स्व ऽएवाऽऽयतनेऽभिषिञ्चति तस्मादगृहीते माहेन्द्रे
॥२॥ *अथ रथमुपाऽवहरति । 'इन्द्रस्य वज्रोऽसी'ति वज्रो
वै रथ ऽइन्द्रो वै यजमानस्तस्मादाहेन्द्रस्य वज्रोऽसीति
'वाजसा' ऽइति वाजसा हि रथ'स्तेनयाऽयं वाजः सेदि'त्यन्नं
वै वाजस्तयाऽयमन्नमुज्जयत्वित्येवैतदाह ॥ ३ ॥ तं
† धूर्गृहीतमन्तर्वेद्यभ्यववर्त्तयति । 'वाजस्य नु प्रसवे मातरं

* का० श्रौ० सू० १४. ३. १।

(१) शु० सं० अ० ९ क० ५। (२) शु० सं० अ० ९ क० ५। (३) शु० सं० अ० ९ क० ५।

† का० श्रौ० सू० १४. ३. २।

(४) शु० सं० अ० ९ क० ५।

महीमिं'त्यन्नं वै वाजोऽन्नस्य नु प्रसवे मातरं महीमित्ये-वैतदाहा'ऽदितिं नाम वचसा करामह' ऽइतीयं वै पृथिव्य-दितिस्तस्मादाहाऽदितिं नाम वचसा करामह ऽइति 'यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेशे'त्यस्याᳬ हीदᳬ सर्वं भुवनमाविष्टं 'तस्यां नो देवः सविता धर्म्म साऽविपदि'ति तस्यां नो देवः सविता यजमानᳬ सुवतामित्येवैतदाह ॥ ४ ॥ अथाऽश्वानद्भिरभ्युक्षति । स्नपनायाऽभ्यवनीयमाना-न्त्स्नपिताश्वोदानीतानद्भ्यो ह वा ऽअग्रेऽश्वः सम्बभूव सो-ऽद्भ्यः सम्भवन्नसर्वः समभवदसर्वो हि वै समभवत्तस्मान्न सर्वैः पद्भिः प्रतितिष्ठत्येकैकमेव पादमुदच्य तिष्ठति तद्यदेवाऽस्याऽत्राऽप्स्वहीयत तेनैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मादश्वानद्भिरभ्युक्षति स्नपनायाऽभ्यवनीयमा-नान्त्स्नपितान्वोदानीतान् ॥ ५ ॥ सोऽभ्युक्षति *। 'अप्स्व-न्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवत वाजिन' ऽइत्यनेनाऽपि 'देवीरापो यो व ऽऊर्म्मिः प्रतूर्त्तिः ककु-न्मान्वाजसास्तेनाऽयं वाजᳬ सेदि'त्यन्नं वै वाजस्तेना-ऽयमन्नमुज्जयत्वित्येवैतदाह ॥ ६ ॥ अथ रथं युनक्ति । स दक्षिणायुग्यमेवाऽग्रे युनक्ति सव्यायुग्यं वा ऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवत्रा ॥ ७ ॥ स † युनक्ति । 'वातो वा मनो वे'ति

(१) शु० सं० अ० ९ क० ५। (२) शु० सं० अ० ९ क० ५। (३) शु० सं० अ० ९ क० ५।

* का० श्रौ० सू० १४. ३, ४।

(४) शु० सं० अ० ९ क० ६। (५) शु० सं० अ० ९ क० ७।

† का० श्रौ० सू० १४. ३. ६।

(६) शु० सं० अ० ९ क० ७।

न वै वातात्किंचनाऽऽशीयोऽस्ति न मनसः किंचनाऽऽशीयोऽस्ति तस्मादाह वा वातो मनो वेति 'गन्धर्वाः सप्तविंशतिस्ते ऽअग्रेऽश्वमयुञ्जन्नि'ति गन्धर्वा ह वा ऽअग्रेऽश्वं युयुजुस्तद्येऽग्रेऽश्वमयुञ्जँस्ते त्वा युञ्जन्त्वित्येवैतदाह 'ते ऽअस्मिञ्जवमादधुरि'ति तद्येऽस्मिञ्जवमादधुस्ते त्वयि जवमादधत्वित्येवैतदाह ॥८॥ अथ* सव्यायुग्यं युनक्ति। 'वातरंहा भव वाजिन्युज्यमान' ऽइति वातजवो भव वाजिन्युज्यमान ऽइत्येवैतदा'हेन्द्रस्येव दक्षिणः श्रियैधी'ति यथेन्द्रस्य दक्षिणः श्रियैवं यजमानस्य श्रियैधीत्येवैतदाह 'युञ्जन्तु त्वा मरुतो विश्ववेदस' ऽइति युञ्जन्तु त्वा देवा ऽइत्येवैतदाहा 'ऽऽते त्वष्टा पत्सु जवं दधात्वि'ति नाऽत्र तिरोहितमिवाऽस्त्यथ दक्षिणाप्रष्टिं युनक्ति सव्याप्रष्टिं वा ऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवत्रा ॥९॥ स† युनक्ति। 'जवो यस्ते वाजिन्निहितो गुहा यः श्येने परीत्तो ऽअचरच्च वात' ऽइति जवो यस्ते वाजिन्नप्यन्यत्राऽपनिहितस्तेन न ऽइमं यज्ञं प्रजापतिमुज्जयेत्येवैतदाह 'तेन नो वाजिन्बलवान् बलेन वाजजिच्च भव समने च पारयिष्णुरि'त्यन्नं वै वाजोऽन्नजिच्च न ऽएध्यस्मिँश्च नो यज्ञे देव समन ऽइमं यज्ञं प्रजापतिमुज्जयेत्येवैतदाह ॥ १० ॥ तेवा ऽएतऽ एव त्रयो

(१) शु० सं० अ० ९ क० ६। (२) शु० सं० अ० ९ क० ७।
* का० श्रौ० सू० १४.३.७।
(३) शु० सं० अ० ९ क० ८। (४) शु० सं० अ० ९ क० ८। (५-६) शु० सं० अ० ९ क० ८।
† का० श्रौ० सू० १४.३.८।
(७) शु० सं० अ० ९ क० ९। (८) शु० सं० अ० ९ क० ९।

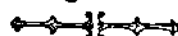
युक्ता भवन्ति । त्रिवृद्धि देवानां तद्धि देवत्राऽधिष्प्रष्टियुगऽएव चतुर्थोऽन्वेति मानुषो हि स तं यत्र दास्यन्भवति तच्चतुर्थमुपयुज्य ददाति तस्मादपीतरस्मिन्न्यज्ञ ऽएत ऽएव त्रयो युक्ता भवन्ति त्रिवृद्धि देवानां तद्धि देवत्राऽधिष्प्रष्टियुग ऽएव चतुर्थोऽन्वेति मानुषो हि स तं यत्र दास्यन्भवति तच्चतुर्थमुपयुज्य ददाति ॥ ११ ॥ [अर्धप्रपाठकः ५८] अथ बार्हस्पत्यं चरुं नैवारꣳ सप्तदशशरावं निर्वपति । अन्नं वा ऽएष ऽउज्जयति यो वाजपेयेन यजतेऽन्नपेयꣳ ह वै नामैतद्यद्वाजपेयं तद्यदेवैतदन्नमुदजैषीत्तदेवाऽस्मा ऽएतत्करोति ॥ १२ ॥ अथ यद्बार्हस्पत्यो भवति । बृहस्पतिर्ह्येतमग्र ऽउदजयत्तस्माद्बार्हस्पत्यो भवति ॥ १३ ॥ अथ यन्नैवारो भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिरेते वै ब्रह्मणा पच्यन्ते यन्नीवारास्तस्मान्नैवारो भवति सप्तदशशरावो भवति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ १४ ॥ * तमश्वानवघ्रापयति । 'वाजिन' ऽइति वाजिनो ह्यश्वास्तस्मादाह वाजिन ऽइति 'वाजजित' ऽइत्यन्नं वै वाजोऽन्नजित ऽइत्येवैतदाह 'वाजꣳ सरिष्यन्त' ऽइत्याजिꣳ हि सरिष्यन्तो भवन्ति 'बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रते'ति बृहस्पतेर्ह्येष भागो भवति तस्मादाह बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रतेति तद्यदश्वानव

* का० श्रौ० सू० १४ ३. १० ।

(१) शु० स० अ० ९ क० ९ । (२) शु० म० अ० ९ क० ९ । (३) शु० म० अ० ९ क० ९ । (४) शु० स० अ० ९ क० ९ ।

ग्घापयतीममुज्जयानीति तस्माद्वा ऽअश्वानवग्घापयति ॥ १५ ॥ (D)

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[आजिधावनप्रशंसा, ब्रह्मणो रथचक्रे गानम्, दुन्दुभ्युपावहरणञ्च]

तद्यदाजिं धावन्ति। इममेवैतेन लोकमुज्जयत्यथ यद् ब्रह्मा रथचक्रे साम गायति नाभिदघ्न ऽउद्धितेऽन्तरिक्षलोकमेवैतेनोज्जयत्यथ यद्यूपꣳ रोहति देवलोकमेवैतेनोज्जयति तस्माद्वा ऽएतत्त्रयं क्रियते ॥ १ ॥ स ब्रह्मा *रथचक्रमधिरोहति। नाभिदघ्न ऽउद्धितं 'देवस्याऽहꣳ सवितुꣳ सवे सत्यसवसो बृहस्पतेरुत्तमन्नाकꣳ रुहेयमि'ति यदि ब्राह्मणो यजते ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणꣳ ॥ २ ॥ अथ यदि राजन्यो यजते। 'देवस्याऽहꣳ सवितुꣳ सवे सत्यसवस ऽइन्द्रस्योत्तमन्नाकꣳ रुहेयमि'ति क्षत्रꣳ हीन्द्रꣳ क्षत्रꣳ राजन्यꣳ ॥ ३ ॥ त्रिꣳ † सामाऽभिगायति। त्रिरभिगीयाऽवरोहति 'देवस्याऽहꣳ सवितुꣳ सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकमरुहमि'ति यदि ब्राह्मणो यजते ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणꣳ ॥ ४ ॥ अथ यदि राजन्यो यजते। 'देवस्याऽहꣳ सवितुꣳ सवे सत्यप्रसवसऽइन्द्रस्योत्तमन्नाकमरुहमि'ति क्षत्रꣳ हीन्द्रꣳ क्षत्रꣳ

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— काठ० १३, ४, मै० सं० १ ११. १; तै० सं० १. ७. ७।

* का० श्रौ० सू० १४. ३ १०।

(१) शु० सं० अ० ९ क० १०। (२) शु० सं० अ० ९ क० १०।

† का० श्रौ० सू० १४. ४. १२।

(३) शु० सं० अ० ९ क० १०। (४) शु० सं० अ० ९ क० १०।

राजन्यः ॥ ५ ॥ अथसप्तदश दुन्दुभीननु वेद्यन्तः सम्मिन्वन्ति । प्रतीच ऽआग्नीध्रात्प्रजापतिं वा ऽएष ऽउज्जयति यो वाजपेयेन यजते वाग्वै प्रजापतिरेषा वै परमा वाग्या सप्तदशानां दुन्दुभीनां परमामेवैतद्वाचं परमं प्रजापतिमुज्जयति सप्तदश भवन्ति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ ६ ॥ अथैतेषां * दुन्दुभीनाम् । एकं यजुषाऽऽहन्ति तत्सर्वे यजुषाऽऽहता भवन्ति ॥ ७ ॥ सऽआहन्ति । 'बृहस्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं वदत बृहस्पतिं वाजं जापयते'ति यदि ब्राह्मणो यजते ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ ८ ॥ अथ यदि राजन्यो यजते । 'इन्द्र वाजं जयेन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयते'ति क्षत्रः हीन्द्रः क्षत्रः राजन्यः ॥ ९ ॥ अथैतेष्वाजिसृत्सु रथेषु । पुनरास्तेष्वेतेषां दुन्दुभीनामेकं यजुषोपाऽवहरति तत्सर्वे यजुषोपाऽवहृता भवन्ति ॥ १० ॥ स † ऽउपाऽवहरति । 'एषा वः सा सत्या संवागभूद्यया बृहस्पतिं वाजमजीजपताऽजीजपत बृहस्पतिं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वमि'ति यदि ब्राह्मणो यजते ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ ११ ॥ अथ यदि राजन्यो यजते । 'एषा वः सा सत्या संवागभूद्ययेन्द्रं वाजमजीजपताऽजीजपतेन्द्रं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वमि'ति क्षत्रः हीन्द्रः क्षत्रः

---

* का० श्रौ० सू० १४ ३ १४, १५ ।

(१) शु० स० अ० ९ क० ११ । (२) शु० स० अ० ९ क० ११ ।

† का० श्रौ० सू० १४ ४, ९, १० ।

(३) शु० स० अ० ९ क० १२ । (४) शु० स० अ० ९ क० १२ ।

राजन्यः ॥१२॥ अथ वेद्यन्तात् । राजन्य ऽउदङ् सप्तदश प्रव्याधान्प्रविध्यति यावान्वा ऽएकः प्रव्याधस्तावाँस्तिर्यङ् प्रजापतिरथ यावत्सप्तदशप्रव्याधास्तावानन्वङ् प्रजापतिः ॥१३॥ तद्यद्राजन्यः प्रविध्यति । एष वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां यद्राजन्यस्तस्मादेकः सन्बहूनामीष्टे यद्वेव चतुरक्षरः प्रजापतिश्चतुरक्षरो राजन्यस्तस्माद्राजन्यः प्रविध्यति · सप्तदशप्रव्याधान्प्रविध्यति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ १४ ॥ अथ यं यजुषा * युनक्ति । ते यजमान ऽआतिष्ठति 'देवस्याऽहꣳ सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेषमि'ति ॥ १५ ॥ तद्यथैवाऽदो बृहस्पतिः । सवितारं प्रसवायोपाऽधावत्सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुव त्वत्प्रसूतऽइदमुज्जयानीति तदस्मै सविता प्रसविता प्राऽसुवत्तत्सवितृप्रसूत ऽउदजयदेवमेवैष ऽएतत्सवितारमेव प्रसवायोपधावति सविता वै देवानां प्रसवितेदं · मे प्रसुव त्वत्प्रसूत ऽइदमुज्जयानीति तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति तत्सवितृप्रसूत ऽउज्जयति ॥१६॥ अथ यद्वाजयाँः। अन्तेवासी वा ब्रह्मचारी वैतद्यजुरधीयात्सोऽश्वास्थाय † वाचयति 'वाजिन' ऽइति वाजिनो ह्यश्वास्तस्माद् वाजिन ऽइति 'वाजजित' ऽइत्यन्नं वै वाजोऽन्नजित ऽइत्येवैतदाहा'ऽध्वन

* का० श्रौ० सू० १४. ३ १८।
(१) शु० सं० अ० ९ क० १३।
† का० श्रौ० सू० १४. ३. २२।
(२) शु० सं० अ० ९ क० १३। (३) शु० सं० अ० ९ क० १३। (४) शु० सं० अ० ९ क० १३।

स्कभ्नुवन्त' ऽइत्ययद्धनो हि स्कभ्नुवन्तो धावन्ति 'योजना मिमाना' ऽइति योजनशो हि मिमाना ऽअद्धानं धावन्ति 'काष्ठां गच्छतेति' यथैनानन्तरा नाष्ट्रा रक्षाᳫंसि न हिᳫंस्युरेवमेतदाह धावन्त्याजिमाघ्नन्ति दुन्दुभीनभि साम गायति ॥ १७ ॥ अथैताभ्यां जगतीभ्याम् । जुहोति वाऽनु वा मन्त्रयते यदि जुहोति यद्यनुमन्त्रयते समान ऽएव बन्धुः ॥ १८ ॥ स † जुहोति । 'एषे स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो ऽअपिकक्ष ऽआसनि । क्रतुं दधिक्रा ऽअनु सᳫंसनिष्यदत्पथामङ्काᳫंस्यन्वापनीफणत्स्वाहा' ॥ १९ ॥ 'उत स्म । अस्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णं न वेरनुवाति प्रगर्द्धिनः । श्येनस्येव ध्रजतो ऽअङ्कसं परि दधिक्राव्णः सहोर्ज्जा तरित्रतः स्वाहे'ति ॥ २० ॥ अथोत्तरेण त्रिचेन जुहोति । वाऽनु वा मन्त्रयते द्वयं तद्यस्माज्जुहोति वाऽनु वा मन्त्रयते यदि जुहोति यद्यनुमन्त्रयते समान ऽएव बन्धुरेतानेवैतदश्वान्धावत ऽउपवाजयत्येतेषु वीर्यं दधाति तिस्रो वा ऽइमाः पृथिव्य ऽइयमेवैका द्वे ऽअस्याः परे ता ऽएवैतदुज्जयति ॥२१॥ ‡ सोऽनुमन्त्रयते । 'शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः । ऽजम्भयन्तोऽहिं वृकᳫं रक्षाᳫंसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः

---

(१) शु० य० अ० ९ क० १३। (२) शु० य० अ० ९ क० १३।

† का० श्रौ० सू० १४ ४ ३,४।

(३) शु० य० अ० ९ क० १४। (४) शु० य० अ० ९ क० १५।

‡ का० श्रौ० सू० १४ ४ ५।

(५) शु० य० अ० ९ क० १६।

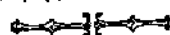
॥ २२ ॥ 'तेनो ऽअर्वन्तः । हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः । सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवो महो ये धनꣳ समिथेषु जभ्रिरे ॥ २३ ॥ 'वाजे वाजेऽवत । वाजिनो नो धनेषु विप्रा ऽअमृता ऽऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैरि'ति ॥ २४ ॥ अथ बार्हस्पत्येन चरुणा प्रत्युपतिष्ठते । तमुपस्पृशत्यन्नं वा ऽएष ऽउज्जयति यो वाजपेयेन यजतेऽन्नपेयꣳ ह वै नामैतद्यद्वाजपेयं तद्यदेवैतदन्नमुदजैषीत्तेनैवैतदेतां गतिं गत्वा सꣳस्पृशते तदात्मन्कुरुते ॥ २५ ॥ * स ऽउप स्पृशति । 'आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादि'त्यन्नं वै वाज-ऽआ माऽन्नस्य प्रसवो जगम्यादित्येवैतदाहे'मे द्यावापृथिवी विश्वरूपे' ऽइति द्यावापृथिवी हि प्रजापति'रा मा गन्तां पितरामातरा चे'ति मातेव च हि पितेव च प्रजापतिरा 'मा सोमो ऽअमृतत्वेन गम्या'दिति सोमो हि प्रजापतिः ॥ २६ ॥ तमश्वानवघ्रापयति । 'वाजिन' ऽइति वाजिनो ह्यश्वास्तस्मादाह वाजिन ऽइति 'वाजजित ऽइत्यन्नं वै वाजोऽन्नजित ऽइत्येवैतदाह 'वाजꣳ सस्वाꣳस' ऽइति 'संरिष्यन्त' ऽइति वा ऽअथ ऽआह सरिष्यन्त ऽइव हि तर्हि भवन्त्यथाऽत्र सस्वाꣳस ऽइति सस्वाꣳस ऽइव

(१) शु० सं० अ० ९ क० १५। (२) शु० सं० अ० ९ क० १८।
* का० श्रौ० सू० १४ ४ ११,१२।
(३) शु० सं० अ० ९ क० १९। (४) शु० सं० अ० ९ क० १९। (५) शु० सं० अ० ९ क० १९। (६) शु० सं० अ० ९ क० १९। (७) शु० सं० अ० ९ क० १९।
(८) शु० सं० अ० ९ क० १९। (९,१०) शु० सं० अ० ९ क० १९।

ह्यत्र भवन्ति तस्मादाह सत्त्वाऽ स ऽइति 'बृहस्पते-र्भागमवजिघ्रते'ति बृहस्पतेर्ह्येष भागो भवति तस्मादाह बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रतेति 'निमृजाना' ऽइति तद्यजमाने वीर्यं दधाति तद्यदश्वानवघ्रापयतीममुज्जयानीति वा ऽअग्रेऽवघ्रापयत्यथाऽत्रेममुदजैषमिति तस्माद्वा ऽअश्वानवघ्रापयति ॥ २७ ॥ अथैतेषा*माजिसृताऽ रथानाम्। एकस्मिन्वैश्यो वा राजन्यो वोपास्थितो भवति स वेदेरुत्तरायाऽ श्रोणा ऽउपविशत्यथाऽध्वर्युश्च यजमानश्च पूर्वया द्वारा मधुग्रहमादाय निष्क्रामतस्तं वैश्यस्य वा राजन्यस्य वा पाणावाधत्तोऽथ नेष्टाऽपरया द्वारा सुराग्रहानादाय निष्क्रामति स जघनेन शालां पर्य्येत्यैकं वैश्यस्य वा राजन्यस्य वा पाणावादधदाहाऽनेन त ऽइमं निष्क्रीणामीति सत्यं वै श्रीर्ज्योतिः सोमोऽनृतं पाप्मा तमः सुरा सत्यमेवैतच्छ्रियं ज्योतिर्यजमाने दधात्यनृतेन पाप्मना तमसा वैश्यं विध्यति तैः स यं भोगं कामयते तं कुरुतेऽथैतः सहिरण्यपात्रमेव मधुग्रहं ब्रह्मणे ददाति तं ब्रह्मणे ददद-मृतमायुरात्मन्धत्तेऽमृतऽ ह्यायुर्हिरण्यं तेन स यं भोगं कामयते तं कुरुते ॥ २८ ॥ (E)

प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(१) शु० स० अ० ९ क० १९। (२) शु० स० अ० ९ क० १९।

* 'ग' पुस्तके 'आजिश्रिताम्' इति पाठो लभ्यते।

(E) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— काठ० १२ १४, १४. १, मै० स० १ ११, १-३, तै० स० १ ७ ७,८।

[यूपारोहणम्]

अथ स्रुवं चाऽऽज्यविलापनीं चाऽऽदाय । आहवनीयमभ्यैति स एता द्वादशाऽऽसीर्जुहोति वा वाचयति वा यदि जुहोति यदि वाचयति समान ऽएव बन्धुः ॥ १ ॥ स * चहोति । 'आपये स्वाहा स्वापये स्वाहा पिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहाऽहर्पतये स्वाहाऽन्हे मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय वैनंशिनाय स्वाहा विनंशिनऽआन्त्यायनाय स्वाहाऽन्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाऽधिपतये स्वाहे'त्येता द्वादशाऽऽसीर्जुहोति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तद्यैवाऽस्याऽऽसिर्या सम्पत्तामेवैतदुज्जयति तामात्मन्कुरुते ॥ २ ॥ अथ षट् क्लृप्तीर्जुहोति । वा वाचयति वा यदि जुहोति यदि वाचयति समान ऽएव बन्धुः ॥ ३ ॥ स † वाचयति । 'आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पताꣳ श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पतामि'त्येताः षट् क्लृप्तीर्वाचयति षड्वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तद्यैवाऽस्य क्लृप्तिर्या सम्पत्तामेवैतदुज्जयति तामात्मन्कुरुते ॥ ४ ॥ अष्टाश्रिर्यूपो भवति । अष्टाक्ष-

* का० श्रौ० सू० १४ ५ १।
(१) शु० स० अ० ९ क० २०।
† का० श्रौ० सू० १४ ५ २०।
(२) शु० स० अ० ९ क० २१

वै गायत्री गायत्रमसेश्छन्दो देवलोकमेवैतेनोज्जयति सप्तदशभिर्वासोभिर्यूपो वेष्टितो वा विग्रथितो वा भवति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ ५ ॥ गौधूमं चषालं भवति । पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्ठं सोऽयमत्रगेते वै पुरुषस्यौषधीनां नेदिष्ठतमां यद्गोधूमास्तेषां न त्वगस्ति मनुष्यलोकमेवैतेनोज्जयति ॥ ६ ॥ गर्त्तस्वाद्यूपोऽतीक्ष्णाग्रो भवति । पितृदेवत्यो वै गर्त्तः पितृलोकमेवैतेनोज्जयति सप्तदशारत्निर्भवति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत् प्रजापतिमुज्जयति ॥ ७ ॥ अथ नेष्टा पत्नीमुदानेष्यन् । कौशं वासः परिधापयति कौशं वा * चण्डातकमन्तरं दीक्षितवसनाज्जघनार्द्धो वा ऽएष यज्ञस्य यत्पत्नी तामेतत्प्राचीं यज्ञं प्रसादयिष्यन्भवत्यस्ति वै पत्न्या ऽअमेध्यं यदवाचीनं नाभेर्मेध्या वै दर्भास्तद्यदेवाऽस्या ऽअमेध्यं तदेवाऽस्या ऽएतद्दर्भैर्मेध्यं कृत्वाऽथैनां प्राचीं यज्ञं प्रसादयति तस्मान्नेष्टा पत्नीमुदानेष्यन्कौशं वासः परिधापयति कौशं वा चण्डातकमन्तरं दीक्षितवसनात् ॥ ८ ॥ अथ † निश्रयणीं निश्रयति । स दक्षिणत ऽउदङ् रोहेदुत्तरतो वा दक्षिणा दक्षिणतस्त्वेवोदङ् रोहेत्तथा ह्युदग्भवति ॥ ९ ॥ स रोक्ष्यन् ‡ जायामामन्त्रयते । जाय ऽएहि स्वो रोहावेति रोहावेत्याह जाया तद्यज्जायामामन्त्रयतेऽर्द्धो ह वा ऽएष-

* "जघनमात्रप्रच्छादकं वासश्चण्डातकशब्देनोच्यते" (का० श्रौ० सू० वृ० १४ ५ ३)।
† 'दारुनिर्मिता सोपानपङ्क्तिर्निश्रयणी' "निश्रेणिस्त्वधिरोहिणी" इत्यमर ।
‡ का० श्रौ० सू० १४ ५ ६ ।

ऽआत्मनो यज्जाया तस्माद्यावज्जायां न विन्दते नैव तावत्प्रजायतेऽसर्वो हि तावद्भवत्यथ यदैव जायां विन्दतेऽथ प्प्रजायते तर्हि हि सर्वो भवति सर्वं ऽएतां गतिं गच्छानीति तस्माज्जायामामन्त्रयते ॥ १० ॥ स * रोहति । 'प्रजापतेः प्प्रजा ऽअभूमे'ति प्प्रजापतेर्ह्येष प्प्रजा भवति यो वाजपेयेन यजते ॥ ११ ॥ अथ गोधूमानुपस्पृशति । 'स्वर्देवा ऽअगन्मे'ति स्वर्ह्येष गच्छति यो वाजपेयेन यजते ॥ १२ ॥ तद्यद्गोधूमानुपस्पृशति । अन्नं वै गोधूमा ऽअन्नं वा ऽएष ऽउज्जयति यो वाजपेयेन यजतेऽन्नपेयꣳ ह वै नामैतद्यद्वाजपेयं तद्यदेवैतदन्नमुदजैषीत्तेनैवैतदेतां गतिं गत्वा सꣳस्पृशते तदात्मन्कुरुते तस्माद्गोधूमानुपस्पृशति ॥ १३ ॥ अथ शीर्ष्णा † यूपमत्युज्जिहीते । 'अमृता ऽअभूमे'ति देवलोकमेवैतेनोज्जयति ॥ १४ ॥ ‡ अथ दिशोऽनुवीक्ष्यमाणो जपति । 'अस्मे वो ऽअस्त्विन्द्रियमस्मे नृम्णमुत क्रतुरस्मे वर्चाꣳसि सन्तु व' ऽइति सर्वं वा ऽएष ऽइदमुज्जयति यो वाजपेयेन यजते प्प्रजापतिꣳ ह्युज्जयति सर्वमु ह्येवेदं प्रजापतिः सोऽस्य सर्वस्य यश ऽइन्द्रियं वीर्यꣳ संवृज्य तदात्मन्धत्ते तदात्मन्कुरुते तस्माद्दिशोऽनुवीक्ष्यमाणो जपति ॥ १५ ॥ अथैनमूषपुटैरनूदस्यन्ति ‡‡ ।

* का० श्रौ० सू० १४. ५ ७ ।

(१) शु० सं० अ० ९ क० २१ । (२) शु० सं० अ० ९ क० २१ ।

† का० श्रौ० सू० १४. ५. १०, ११ ।

‡ अत्र शतम् ३००० ।

(३) शु० सं० अ० ९ क० २१ । (४) शु० सं० अ० ९ क० २२ ।

‡‡ का० श्रौ० सू० १४. ५ १२ ।

पशवो वा ऽऊपा ऽअन्नं वै पशवोऽन्नं वा ऽएष ऽउज्जयति यो वाजपेयेन यजतेऽन्नपेयꣳ ह वै नामैतद्यद्वाजपेयं तद्य-द्वैवैतदन्नमुदजैषीत्तेनैवैतदेतां गतिं गत्वा सꣳस्पृशते तदा-त्मन्कुरुते तस्मादेनमूपपुटैरनूदस्यन्ति ॥ १६ ॥ आश्वत्थेषु पलाशेषूपनद्धा भवन्ति। स यदेवाऽदोऽश्वत्थे तिष्ठत ऽइन्द्रो मरुत ऽउपाऽऽमन्त्रयत तस्मादाश्वत्थेषु पलाशेषूपनद्धा भवन्ति विशोऽनूदस्यन्ति विशो वै मरुतोऽन्नं विशतस्त-स्माद्विशोऽनूदस्यन्ति सप्तदश भवन्ति सप्तदशो वै प्रजा-पतिस्तद् प्रजापतिमुज्जयति ॥१७॥ अथेमामुपा ऽवेक्षमाणो * जपति। 'नमो मात्रे पृथिव्यै नमो मात्रे पृथिव्या' ऽइति बृहस्पतेर्ह वा ऽअभिषिषिचानात्पृथिवी बिभयाञ्च-कार महद्वा ऽअयमभूयोऽभ्यषेचि यद्वै माऽयं नाऽव-दृणीयादिति बृहस्पतिर्ह पृथिव्यै बिभयाञ्चकार यद्वै मेयं नाऽवधून्वीतेति तदनयैवैतन्मित्रधेयमकुरुत न हि माता पुत्रꣳ हिनस्ति न पुत्रो मातरम् ॥ १८ ॥ बृहस्पतिसवो वा ऽएष यद्वाजपेयम्। पृथिव्यु हैतस्माद्बिभेति महद्वा-ऽअयमभूयोऽभ्यषेचि यद्वै माऽयं नाऽवदृणीयादित्येष ऽउ हाऽस्यै बिभेति यद्वै मेयं नाऽवधून्वीतेति तदनयैवैतन्मित्र-धेयं कुरुते न हि माता पुत्रꣳ हिनस्ति न पुत्रो मातरम् ॥ १९ ॥ अथ हिरण्यमभ्यवरोहति। अमृतमायुर्हिरण्यं तदमृत ऽआयुषि प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥ † अथाऽजर्षभस्या-

* का० श्रौ० सू० १४ ५, १४।
(१) शु० सं० अ० ९ क० २२।
† का० श्रौ० सू० १४.५. १७।

ऽजिनमुपस्तृणाति । तदुपरिष्टाद्रुक्मं निदधाति तमभ्यवरोहतीमां वैव ॥ २१ ॥ अथाऽस्मा ऽआसन्दीमाहरन्ति । उपरिसद्यं वा ऽएष जयति यो जयत्यन्तरिक्षसद्यं तदेनमुपर्य्यासीनमधस्तादिमाः प्रजा ऽउपासते तस्मादस्माऽआसन्दीमाहरन्ति ॥ २२ ॥ औदुम्बरी भवति । अन्नं वाऽऊर्गुदुम्बर ऽऊर्ज्जोऽन्नाद्यस्याऽवरुद्ध्यै तस्मादौदुम्बरी भवति तामग्रेण हविर्द्धाने जघनेनाऽऽहवनीयं निदधाति ॥ २३ ॥ अथाऽजर्षभस्याऽजिनमास्तृणाति । प्रजापतिर्वाऽएष यदजर्षभ ऽएता वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां यदजास्तस्मादेतास्त्रिः संवत्सरस्य विजायमाना द्वौ त्रीनिति जनयन्ति तत्प्रजापतिमेवैतत्करोति तस्मादजर्षभस्याऽजिनमास्तृणाति ॥ २४ ॥ स ऽआस्तृणाति । 'इयं[१] ते राडि'ति राज्यमेवाऽस्मिन्नेतद्दधात्यथैनमासा*दयति 'यन्ताऽसि[२] यमन' ऽइति यन्तारमेवैनमेतद्यमनमासां प्रजानां करोति 'ध्रुवोऽसि[३] धरुण' ऽइति ध्रुवमेवैनमेतद्धरुणमस्मिँल्लोके करोति 'कृष्यै[४] त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वे'ति साधवे त्वेत्येवैतदाह ॥ २५ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ (A)

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११७ ॥

(१) शु० सं० अ० ९ क० २२।

* का० श्रौ० सू० १४. ५. १८।

(२) शु० सं० अ० ९ क० २२। (३) शु० सं० अ० ९ क० २२। (४) शु० सं० अ० ९ क० २२।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— काठ० १४. १, मै० सं० १. ११. ३, तै० सं० १. ७. ८।

[नैवारचरुप्रचारः, उज्जितिहोमः, स्विष्टकृद्यागश्च]

बार्हस्पत्येन चरुणा प्रचरति । तस्याऽनिष्ट ऽएव स्विष्टकृद्भवत्यथाऽस्मा ऽअन्नꣳ सम्भरत्यन्नं वा ऽएष-ऽउज्जयति यो वाजपेयेन यजतेऽन्नपेयꣳ ह वै नामैतद्यद्वाजपेयं तद्यदेवैतदन्नमुदजैषीत्तदेवाऽस्मा ऽएतत्सम्भरति ॥१॥ औदुम्बरे पात्रे । अन्नं वा ऽऊर्गुदुम्बर ऽऊर्जोऽन्नाद्यस्याऽवरुद्ध्यै तस्मादौदुम्बरे पात्रे सोऽप ऽएव प्रथमाः सम्भरत्यथ पयोऽथ यथोपस्मारमन्नानि ॥ २ ॥ तद्धैके । सप्तदशान्नानि सम्भरन्ति सप्तदशः प्रजापतिरिति वदन्तस्तदु तथा न कुर्य्यात्प्रजापतेर्वेव सर्वमन्नमनवरुद्धं क-ऽउ तस्मै मनुष्यो यः सर्वमन्नमव*रुन्धति तस्मादु सर्वमेवाऽन्नं यथोपस्मारꣳ सम्भरन्नेकमन्नं न सम्भरेत् ॥ ३ ॥ स यन्न सम्भरति । तस्योद्ब्रुवीत तस्य नाऽश्नीयाद्याव-ज्जीवं तथा नाऽन्तमेति तथा ज्योग्जीवति स ऽएतस्य सर्वस्याऽन्नाद्यस्य सम्भृतस्य स्रुवेणोपघातं वाजप्रसवीयानि जुहोति तद्याभ्य ऽएवैतद्देवताभ्यो जुहोति ता ऽअस्मै प्रसुवन्ति ताभिः प्रसूत ऽउज्जयति तस्माद्वाजप्रसवीयानि जुहोति ॥ ४ ॥ स † जुहोति । 'वाजस्येमं[1] प्रसवः सुषुवेऽग्रे सोमꣳ राजानमोषधीष्वप्सु । ता ऽअस्मभ्यं मधुमती-र्भवन्तु वयꣳ राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः स्वाहा' ॥ ५ ॥ 'वाजस्येमाम्[2] । प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि

* 'अवरुन्धीत' इति पाठो 'ग' पुस्तके ।

† का० श्रौसू० अ० १४ ५ २३ ।

(१) शु० स० अ० ९ क० २३ । (२) शु० य० अ० ९ क० २४ ।

सम्म्राट्। अदित्सन्तं दापयति प्प्रजानन्त्स नो रयिꣳ सर्व्ववीरं नियच्छतु स्वाहा' ॥ ६ ॥ 'वाजस्य नु। प्प्रसवऽआवभूवेमा च विश्वा भुवनानि सर्व्वतः। सनेमि राजा परियाति विद्वान्प्रजां पुष्टिं वर्द्धयमानो ऽअस्मे स्वाहा' ॥ ७ ॥ सोमꣳ राजानम्। अवसेऽग्निमन्वारभामहे। आदित्यान्विष्णुꣳ सूर्य्यं ब्रह्माणं च बृहस्प्पतिꣳ स्वाहा' ॥ ८ ॥ अर्य्यमणं बृहस्प्पतिम्। इन्द्रं दानाय चोदय। वाचं विष्णुꣳ सरस्वतीꣳ सवितारं च वाजिनꣳ स्वाहा' ॥ ९ ॥ 'अग्ने ऽअच्छा। वदेह नः प्प्रति नः सुमना भव। प्र नो यच्छ सहस्रजित्त्वꣳ हि धनदा ऽअसि स्वाहा' ॥ १० ॥ प्र नः। 'यच्छत्वर्य्यमा प्प्र पूषा प्प्र बृहस्प्पतिः। प्र वाग्देवी ददातु नः स्वाहे'ति ॥ ११ ॥ अथैनं परिशिष्टेनाऽभिषिञ्चति। अन्नाद्येनैवैनमेतदभिषिञ्चत्यन्नाद्यमेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति तस्मादेनं * परिशिष्टेनाऽभिषिञ्चति ॥ १२ ॥ सोऽभिषिञ्चति। 'देवस्य त्वा सवितुः प्प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामि'ति देवहस्तैरेवैनमेतदभिषिञ्चति 'सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्य्यन्त्रिये दधामी'ति वाग्वै सरस्वती तदेनं वाच ऽएव यन्तुर्य्यन्त्रिये दधाति ॥ १३ ॥ तद्ध हैक ऽआहुः। 'विश्वेषां त्वा देवानां यन्तु-

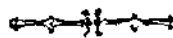
(१) शु० सं० अ० ९ क० २५। (२) शु० सं० अ० ९ क० २६। (३) शु० सं० अ० ९ क० २७। (४) शु० सं० अ० ९ क० २८।
* का० श्रौ० सू० १४ ५ २४,२५।
(५) शु० सं० अ० ९ क० २९। (६) शु० सं० अ० ९ क० २९। (७) का० श्रौ० सू० १४ ५ २५।

ऽर्य्यन्त्रिये दधामी'ति सर्वं वै विश्वे देवास्तदेनः सर्वस्यैव यन्तुर्य्यन्त्रिये दधाति तदु तथा न ब्रूयात्सरस्वत्यै त्वा वाचो यन्तुर्य्यन्त्रिये दधामीत्येव ब्रूयाद्वाग्वै सरस्वती तदेनं वाच ऽएव यन्तुर्य्यन्त्रिये दधाति 'बृहस्पतेष्ट्वा साम्राज्येनाऽभिषिञ्चाम्म्यसावि'ति नाम गृह्णाति तद् बृहस्पतेरेवैनमेतत्सायुज्यꣳ सलोकतां गमयति ॥ १४ ॥ अथाऽऽह । सम्म्राडयमसौ सम्म्राडयमसाविति निवेदितमेवैनमेतत्सन्तं देवेभ्यो निवेदयत्ययं महावीर्य्यो योऽभ्यषेचीत्ययं ऽयुष्माकैकोऽभूत्तं गोपायतेत्येवैतदाह त्रिष्कृत्व ऽआह त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ १५ ॥ अथोज्जितीः । जुहोति वा वाचयति वा यदि जुहोति यदि वाचयति समान ऽएव बन्धुः ॥ १६ ॥ स * वाचयति । 'अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्तमुज्जेषं प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण सप्तदशꣳ स्तोममुदजयत्तमुज्जेषमि'ति तद्यदेवैताभिरेता देवता ऽउदजयँस्तदेवैष ऽएताभिरुज्जयति सप्तदश भवन्ति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ १७ ॥ अथाऽऽहाऽग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । तद्यदन्तरेणाऽऽहुती ऽएतत्कर्म्म क्रियत ऽएष वै प्रजापतिर्य्य ऽएष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता ऽएतम्वेवाऽप्येतर्ह्यनुप्रजायन्ते तद्मध्यत ऽएवैतत्प्रजापतिमुज्जयति तस्मादन्तरेणाऽऽहुती ऽएतत्कर्म्म क्रियत ऽआश्राव्याऽऽहाऽग्निꣳ स्विष्टकृतं

(१) शु० सं० अ० ९ क० ३० ।
* का० श्रौ० सू० १४ ५ २८ ।
(२) शु० सं० अ० ९ क० ३१-३४ ।

स्यजेति वषट्कृते जुहोति ॥१८॥ अथेडामादधाति । उपहूतायामिडायामप ऽउपस्पृश्य * माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति तछ स्तोत्राय प्रमीवति स ऽउपाऽवरोहति सोऽन्तेस्तोत्रस्य भवत्यन्ते शस्त्रस्य ॥ १९ ॥ तद्धैके । एतत्कृत्वाऽथैतत्कुर्वन्ति तदु तथा न कुर्य्यादात्मा वै स्तोत्रं प्रजा शस्त्रमेतस्माद्ध स यजमानं प्रणाशयति स जिह्म ऽएति स ह्वलति तस्मादेतदेव कृत्वाऽथैतत्कुर्य्यात् ॥ २० ॥ अथेडामादधाति । उपहूतायामिडायामप ऽउपस्पृश्य माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति तछ स्तोत्राय प्रमीवति स ऽउपाऽवरोहति सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शस्त्रस्य ॥ २१ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[अथ राजसूयविधिः]

(तत्र पवित्रेष्टिः, अनुमतीष्टिः, चातुर्मास्यविधिश्च)

पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वं वै पूर्णछ सर्वं परिगृह्य सूयाऽइति तस्यां वरं ददाति सर्वं वै वरछ सर्वं परिगृह्य सूयाऽइति स यदि कामयेत जुहुयादेतां यद्यु कामयेताऽपि नाऽद्रियेत ॥ १ ॥ अथ † श्वो भूते । अनुमत्यै हविरष्टा-

* का० श्रौ० सू० १४. ५. २१-२२ ।

(१) एतद्वाक्यस्य विपरीता अन्यशाखास्वनुगम्यन्ते यथा— काठ० १४ १. २; मै० सं० १ ११. ४, तै० ब्रा० १. ७. १० ।

† का० श्रौ० सू० १५ १. ६,७ ।

कपालं पुरोडाशं निर्वपति स ये जघनेन शम्म्यां पिष्यमाणानामवशीयन्ते पिष्टानि वा तण्डुला वा तान्स्त्रुवे सार्द्धः संवपत्यन्वाहार्य्यपचनादुल्मुकमाददते तेन दक्षिणा यन्ति स यत्र स्वकृतं वेरिणं विन्दति श्वभ्रप्रदरं वा ॥२॥ तदग्निः समाधाय * जुहोति। 'एष ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहे'तीयं वै निर्ऋतिः सा यं पाप्मना गृह्णाति तं निर्ऋत्या गृह्णाति तद्यदेवाऽस्या ऽअत्र नैर्ऋतः रूपं तदेवैतच्छमयति तथो हैनः सूयमानं निर्ऋतिर्न गृह्णात्यथ यत्स्वकृते † वेरिणे जुहोति श्वभ्रप्रदरे वैतदु ह्यस्यै निर्ऋतिगृहीतम् ॥ ३ ॥ अथाऽप्रतीक्षं पुनरायन्ति। अथाऽनुमत्या ऽअष्टाकपालेन पुरोडाशेन प्रचरतीयं वा ऽअनुमतिः स यस्तत्कर्म्म शक्नोति कर्त्तुं यच्चिकीर्षतीयः हाऽस्मै तदनु मन्यते तदिमामेवैतत्प्रीणात्यनयाऽनुमत्याऽनुमतः सूया ऽइति ॥ ४ ॥ अथ यदष्टाकपालो भवति। अष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्री वा ऽइयं पृथिव्यथ यत्समानस्य हविष ऽउभयत्र जुहोत्येषा ह्येवैतदुभयं तस्य वासो दक्षिणा यद्वै सवासाऽअरण्यं नोदाशः सते निधाय वै तद्वासोऽतिमुच्यते तथो हैनः सूयमानमासङ्गो न विन्दति ॥ ५ ॥ अथ श्वो भूते। आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तेन यथेष्ट्यैवं यजते तद्यदेवाऽदः प्रजातमाग्नावैष्णवं दीक्षणीयः हवि-

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १५. १. ८।

(१) शु॰ सं॰ अ॰ ९ क॰ ३५।

† का॰ श्रौ॰ सू॰ ९ १५।

स्तद्देवैतदग्निं सर्वा देवता ऽअग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वत्यग्निं यज्ञस्याऽवराद्ध्यो विष्णुः परार्द्ध्यस्तत्सर्वाश्चैवैत-देवताः परिगृह्य सर्वं च यज्ञं परिगृह्य सूया ऽइति तस्मा-दाग्नावैष्णव ऽएकादशकपालः पुरोडाशो भवति तस्य हिरण्यं दक्षिणाऽऽग्नेयो वा ऽएष यज्ञो भवत्यग्ने रेतो हिरण्यं यो वै विष्णुः स यज्ञोऽग्निरु वै यज्ञ ऽएव तदु तदाग्नेयमेव तस्माद्धिरण्यं दक्षिणा ॥ ६ ॥ अथ श्वो भूते । अग्नीषो-मीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तेन यथेष्ट्यैवं य्यजत ऽएतेन वा ऽइन्द्रो व्वृत्रमहन्नेतेनो ऽएव व्व्यजयत यास्येयं विजितिस्तां तथो ऽएवैष ऽएतेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्व्यं हन्ति तथो ऽएव विजयते विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे सूया ऽइति तस्मादग्नीषोमीय ऽएकादशकपालः पुरोडाशो भवति तस्योत्सृष्टो गौर्दक्षिणोत्सृज्जं वा ऽअमुं चन्द्रमसं घ्नन्ति पौर्णमासेनाऽऽह घ्नन्त्यामावास्येनोत्सृजन्ति तस्मादुत्सृष्टो गौर्दक्षिणा ॥ ७ ॥ अथ श्वो भूते । ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तेन यथेष्ट्यैवं य्यजते यत्र वा ऽइन्द्रो व्वृत्रमहँस्तदस्य भीतस्येन्द्रियं वीर्य्यमपचक्राम स ऽएतेन हविषेन्द्रियं वीर्य्यं पुनरात्मन्नधत्त तथो ऽएवैष-ऽएतेन हविषेन्द्रियं वीर्य्यमात्मन्धत्ते तेजो वा ऽअग्निरिन्द्रियं वीर्य्यमिन्द्र ऽउभे वीर्य्ये परिगृह्य सूया ऽइति तस्मादै-न्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति तस्यऽर्षभोऽनड्वान्द-क्षिणा स हि वहेनाऽऽग्नेय ऽआण्डाभ्यामैन्द्रस्तस्मादृषभो-ऽनड्वान्दक्षिणा ॥ ८ ॥ अथाऽऽग्रयणेष्ट्या यजते । सर्वाण्वा-

ऽएष यज्ञक्रतूनवरुन्धे सर्वा ऽइष्टीरपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वा ऽएषेष्टिर्यदाग्रयणेष्टिरनया मेऽपीष्टमसदनयाऽपि सूया ऽइति तस्मादाग्रयणेष्ट्या यजत ऽओषधीर्वा ऽएष सूयमानोऽभिसूयते तदोषधीरेवैतदनमीवा ऽअकिल्बिषाः कुरुतेऽनमीवा ऽअकिल्बिषाऽओषधीरभि सूया ऽइति तस्य गौर्दक्षिणा ॥ ९ ॥ अथ * चातुर्म्मास्यैर्य्यजते । सर्वाश्वा ऽएष यज्ञक्रतूनवरुन्धे सर्वाऽइष्टीरपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वाऽएष यज्ञक्रतुर्य्यच्चातुर्म्मास्यान्येभिर्म्मेऽपीष्टमसदेभिरपि सूया ऽइति तस्माच्चातुर्म्मास्यैर्य्यजते ॥ १० ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[वैश्वदेवादि पर्वाणि, पञ्चवातीयहोमविध्यादिकश्च]

वैश्वदेवेन यजते । वैश्वदेवेन वै प्रजापतिर्भूमानं प्रजाः ससृजे भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूया ऽइति तथोऽएवैष ऽएतद्वैश्वदेवेनैव भूमानं प्रजाः सृजते भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूया ऽइति ॥ १ ॥ अथ वरुणप्रघासैर्य्यजते । वरुणप्रघासैर्वै प्रजापतिः प्रजा वरुणपाशात्प्राऽमुञ्चत्ता ऽअस्याऽनमीवा ऽअकिल्विषाः प्रजाः प्राऽजायन्ताऽनमीवा ऽअकिल्विषाः प्रजा ऽअभि सूयाऽइति तथो ऽएवैष ऽएतद्वरुणप्रघासैरेव प्रजा वरुणपाशात्प्रमुञ्चति ता ऽअस्याऽनमीवा ऽअकिल्विषाः प्रजाः

* का० श्रौ० सू० १५. १. १५,१६ ।

प्प्रजायन्तेऽनमीवा ऽअकिल्बिषाः प्प्रजा ऽअभि सृया ऽइति ॥ २ ॥ अथ साकमेधैर्य्यजते । साकमेधैर्वै देवा व्वृत्रमघ्नँ-स्तैर्वैव व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्तां तथो ऽएवैष-ऽएतैः पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं हन्ति तथो ऽएव विजयते विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे सृया ऽइति ॥ ३ ॥ अथ शुनासीर्य्येण यजते । उभौ रसौ परिगृह्य सृया ऽइत्यथ * पञ्चवातीयं स पञ्चधाऽऽहवनीयं व्व्युह्य स्रुवेणोपघातं जुहोति ॥ ४ ॥ स पूर्वार्द्धे जुहोति । 'अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पुरः सद्भ्यः स्वाहे'त्यथ दक्षिणार्द्धे जुहोति 'यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासद्भ्यः स्वाहे'त्यथ पश्चार्द्धे जुहोति 'विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सद्भ्यः स्वाहे'त्यथोत्तरार्द्धे जुहोति 'मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुन्नेत्रेभ्यो वा देवेभ्य ऽउत्तरासद्भ्यः स्वाहे'त्यथ मध्ये जुहोति 'सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य ऽउपरिसद्भ्यो दुवस्वद्भ्यः स्वाहे'ति ॥ ५ ॥ अथ सार्द्धं समुह्य जुहोति । 'ये देवा-ऽअग्निनेत्राः पुरः सदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवा यमनेत्रा दक्षिणासदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्स-दस्तेभ्यः स्वाहा ये देवा मित्रावरुणा नेत्रा वा मरुन्नेत्रा वोत्तरासदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवाः सोमनेत्रऽउपरिसदो दुवस्वन्तस्तेभ्यः स्वाहे'ति तद्यदेवं जुहोति ॥ ६ ॥ यत्र

---

* का० श्रौ० सू० १५. १ १८,१९।

(१) शु० यं० अ० ९ क० ३५। (२) शु० यं० अ० ९ क० ३५। (३) शु० यं० अ० ९ क० ३५। (४) शु० यं० अ० ९ क० ३५। (५) शु० यं० अ० ९ क० ३५। (६) शु० यं० अ० ९ क० ३५।

वै देवाः । साकमेधैर्व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्तां तद्वोचुरुरपिवन्ते वा ऽइमानि दिक्षु नाष्ट्रा रक्षार्थसि हन्तैभ्यो वज्रं प्रहरामेति वज्रो वा ऽआज्यं त ऽएतेन वज्रेणाऽऽज्येन दिक्षु नाष्ट्रा रक्षार्थस्यवाऽघ्नँस्ते व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्तां तथो ऽएवैष ऽएतेन वज्रेणाऽऽज्येन दिक्षु नाष्ट्रा रक्षार्थस्यवहन्ति तथो ऽएव विजयते विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे सूया ऽइति ॥ ७ ॥ अथ यदेता ऽअपराः पश्चाऽऽहुतीर्जुहोति । क्षण्वन्ति वा ऽएतदग्नेर्विवृहन्ति यत्पश्चधाऽऽहवनीयं व्यूहन्ति तदेवाऽस्यैतेन सन्दधाति तस्मादेता ऽअपराः पश्चाऽऽहुतीर्जुहोति ॥८॥ तस्य प्रष्टिवाहनोऽश्वरथो * दक्षिणा । त्रयोऽश्वा द्वौ सव्यष्टसारथी ते पञ्च प्राणा यो वै प्राणः स वातस्तद्यदेतस्य कर्म्मण ऽएषा दक्षिणा तस्मात्पञ्चवातीयं नाम ॥ ९ ॥ स हैतेनाऽपि † भिषज्येत् । अयं वै प्राणो योऽयं पवते यो वै प्राणः स ऽआयुः सोऽयमेक ऽइवैव पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टो दशधा विहितो दश वा ऽएता ऽआहुतीर्जुहोति तदस्मिन्दश प्राणान्कृत्स्नमेव सर्वमायुर्दधाति स यदिहाऽपि गतासुरिव भवत्या हैवैनेन हरति ॥ १० ॥ अथेन्द्रतुरीयम् । आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति वारुणो यवमयश्चरू रौद्रो गावेधुकश्चरुरनड्वद्वहलाया ऽऐन्द्रं दधि तेनेन्द्रतुरीयेण यजत ऽइन्द्राग्नी ऽउ

---

* का० श्रौ० सू० १५ १ २० ।
† का० श्रौ० सू० १५ १ २१–२८ ।

हैवैतत्समूदाते ऽउत्पिबन्ते वा ऽइमानि दिक्षु नाष्ट्रा रक्षाᳬसि हन्तैभ्यो वज्रं प्रहरावेति ॥ ११ ॥ सहाऽग्निरुवाच । त्रयो मम भागाः सन्त्वेकस्तवेति तथेति तावेतेन हविषा दिक्षु नाष्ट्रा रक्षाᳬस्यपाऽऽहतां तौ व्यजयेतां यैनयो-योरियं विजितिस्तां तथो ऽएवैष ऽएतेन हविषा दिक्षु नाष्ट्रा रक्षाᳬस्यपहन्ति तथो ऽएव विजयते विजिते-ऽभयेऽनाष्ट्रे सूया ऽइति ॥ १२ ॥ स य ऽएष ऽआग्नेयो-ऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । सोऽग्नेरेको भागोऽथ यद् वारुणो यवमयश्चरुर्भवति यो वै वरुणः सोऽग्निः सोऽग्नेर्द्वितीयो भागोऽथ यद्रौद्रो गावेधुकश्चरुर्भवति यो वै रुद्रः सोऽग्निः सोऽग्नेस्तृतीयो भागोऽथ यद् गावेधुको भवति वास्तव्यो वा ऽएष देवो वास्तव्या गवेधुकास्तस्माद् गावेधुको भवत्यथ यदनडुह्यै वहलाया ऽऐन्द्रं दधि भवति स ऽइन्द्रस्य चतुर्थो भागो यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं तस्मादि-न्द्रतुरीयं नाम तस्यैपैवाऽऽनडुही वहला दक्षिणा सा हि वहेनाऽऽग्नेय्यग्निदग्धमिव ह्यस्यै वहं भवत्यथ यत्स्त्री सती वहत्यधर्म्मेण तदस्यै वारुणः रूपमथ यद् गौस्तेन रौद्र्यथ यदस्या ऽऐन्द्रं दधि तेनैन्द्र्येषा हि वा ऽएतत्सर्वं व्यश्नुते तस्मादेषैवाऽऽनडुही वहला दक्षिणा ॥ १३ ॥ अथाऽपा-मार्गहोमं * जुहोति । अपामार्गैर्वै देवा दिक्षु नाष्ट्रा रक्षाᳬस्यपाऽमृजत तेऽव्यजयन्त ययेमेषां विजितिस्तां तथो-ऽएवैष ऽएतदपामार्गैर्वै दिक्षु नाष्ट्रा रक्षाᳬस्यपमृष्टे

* का० श्रौ० सू० १५. ३. ३,२।

तथो ऽएव विजयते विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे स्या ऽइति ॥१४॥ स पालाशे वा स्रुवे वैकङ्कते वा। अपामार्गतण्डुलानादत्तेऽन्वाहार्य्यपचनादुल्मुकमाददते तेन प्राञ्चो वोदञ्चो वा यन्ति तदग्निꣳ समाधाय जुहोति ॥ १५ ॥ * स ऽउल्मुकमादत्ते । 'अग्ने सहस्व पृतना' ऽइति युधो वै पृतनायुधꣳ सहस्वेत्येवैतदाह।'ऽभिमातीरपास्ये'ति सपत्नो वाऽअभिमातिꣳ सपत्नमपजहीत्येवैतदाह 'दुष्टरस्तरन्नरातीरि'ति दुस्तरो ह्येष रक्षोभिर्नाष्ट्राभिस्तरन्नरातीरिति सर्वꣳ ह्येष पाप्मानं तरति तस्मादाह तरन्नरातीरिति, 'वर्चो धा यज्ञवाहसी'ति साधु यजमाने दधदित्येवैतदाह ॥ १६ ॥ तदग्निꣳ समाधाय † जुहोति । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामुपाꣳशोर्वीर्य्येण जुहोमी'ति यज्ञमुखं वा ऽउपाꣳशुर्यज्ञमुखेनैवैतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳसि, हन्ति 'हतꣳ रक्षः स्वाहे'ति तन्नाष्ट्रा रक्षाꣳसि हन्ति ॥ १७ ॥ स यदि पालाशः स्रुवो ‡ भवति । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैवैतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳसि हन्ति यद्यु वैकङ्कतो वज्रो वै विकङ्कतो वज्रेणैवैतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳसि हन्ति 'रक्षसां त्वा वधाये'ति तन्नाष्ट्रा रक्षाꣳसि हन्ति ॥ १८ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १५ २ ५।

(१) शु० सं० अ० ९ क० ३७। (२) शु० सं० अ० ९ क० ३७। (३) शु० सं० अ० ९ क० ३७। (४) शु० सं० अ० ९ क० ३७।

† का० श्रौ० सू० १५. २. ६–८।

(५) शु० सं० अ० ९ क० ३८। (६) शु० सं० अ० ९ क० ३८।

‡ का० श्रौ० सू० १५ २. २।

(७) शु० सं० अ० ९ क० ३८।

स यदि प्राङ्तिष्ठन् जुहोति। प्राञ्चꣳ स्रुवमस्यति यद्युदङ्तिष्ठन् जुहोत्युदञ्चꣳ स्रुवमस्य'त्यवधिष्म रक्ष' इति तन्नाष्ट्रा रक्षाꣳसि हन्ति ॥ १९ ॥ अथाऽप्रतीक्षं पुनरायन्ति। स हैतेनाऽपि प्रतिसरं कुर्वीत स यस्यां ततो दिशि भवति तत्प्रतीत्य जुहोति प्रतीचीनफलो वा ऽअपामार्गः स यो हाऽस्मै तत्र किञ्चित्करोति तमेव तत्प्रत्यग्धूर्वति तस्य नामाऽदिशे'दवधिष्माऽमुमसौ हत' इति तन्नाष्ट्रा रक्षाꣳसि हन्ति ॥ २० ॥ (D)

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[त्रिषंयुक्तेष्टिः, द्विहविष्केष्टिश्च]

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं * पुरोडाशं निर्वपति। ऐन्द्रावैष्णवं चरुं वैष्णवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन त्रिषंयुक्तेन यजते पुरुषानेतद्देवा ऽउपाऽयँस्तथो ऽएवैष ऽएतत्पुरुषानेवोपैति ॥ १ ॥ [अर्धप्रपाठकः ५२] स यदाग्नावैष्णवः। एकादशकपालः पुरोडाशो भवत्यग्निर्वै दाता वैष्णवाः पुरुषास्तदस्मा ऽअग्निर्दाता पुरुषान्ददाति ॥ २ ॥ अथ यदैन्द्रावैष्णवः। चरुर्भवतीन्द्रो वै यजमानो वैष्णवाः पुरुषाः स यानेवास्मा ऽअग्निर्दाता पुरुषान्ददाति तैरेवैतत्सꣳस्पृशते

(१) शु० सं० अ० अ० १ क० ३८। (२) शु० सं० अ० १ क० ३८।

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— काठ० १५. २; मै० सं० ११. ६. ३; तै० सं० १. ८. ७।

* का० श्रौ० सू० १५. २. ११–१२।

तानात्मन्कुरुते ॥ ३ ॥ अथ यद्वैष्णवः । त्रिकपालो वा
पुरोडाशो भवति चरुर्वा यानेवाऽस्मा ऽअग्निर्दाता पुरुषान्द-
दाति तेष्वेवैतदन्ततः प्रतितिष्ठति यद्वै पुरुषवान्कर्म्म
चिकीर्षति शक्नोति वै तत्कर्त्तुं तत्पुरुषानेवैतदुपैति
पुरुषवान्त्सूया ऽइति तस्य वामनो गौर्दक्षिणा स हि वैष्णवो
यद्वामनः ॥ ४ ॥ अथाऽपरेण त्रिषंयुक्तेन यजते । स-
ऽआग्नापौष्णमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपत्यैन्द्रापौष्णं
चरुं पौष्णं चरुं तेन त्रिषंयुक्तेन यजते पशूनेव तद्देवा-
ऽउपायँस्तथो ऽएवैष ऽएतत्पशूनेवोपैति ॥ ५ ॥ स * यदा-
ग्नापौष्णः । एकादशकपालः पुरोडाशो भवत्यग्निर्वै दाता
पौष्णाः पशवस्तदस्मा ऽअग्निरेव दाता पशून्ददाति ॥६॥
अथ यदैन्द्रापौष्णः । चरुर्भवतीन्द्रो वै यजमानः पौष्णाः
पशवः स यानेवाऽस्मा ऽअग्निर्दाता पशून्ददाति तैरेवैत-
त्सᳬस्पृशते तानात्मन्कुरुते ॥ ७ ॥ अथ यत्पौष्णः । चरु-
र्भवति यानेवाऽस्मा ऽअग्निर्दाता पशून्ददाति तेष्वेवैतदन्ततः
प्रतितिष्ठति यद्वै पशुमान्कर्म्म चिकीर्षति शक्नोति वै
तत्कर्त्तुं तत्पशूनेवैतदुपैति पशुमान्त्सूया ऽइति तस्य † श्यामो
गौर्दक्षिणा स हि पौष्णो यच्छ्यामो द्वे वै श्यामस्य रूपे
शुक्लं चैव लोम कृष्णं च द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं वै पूषा
पशवो हि पूषा पशवो हि प्रजननं मिथुनमेवैतत्प्रजननं
क्रियते तस्माच्छ्यामो गौर्दक्षिणा ॥ ८ ॥ अथाऽपरेण

* का० श्रौ० सू० १५. २. १२ ।
† का० श्रौ० सू० १५. २. १४ ।

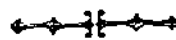
त्रिषंयुक्तेन यजते । सोऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपत्यैन्द्रासौम्यं चरुꣳ सौम्यं चरुं तेन त्रिषंयुक्तेन यजते वर्च्च ऽएव तद्देवा ऽउपायँस्तथो ऽएवैष ऽएतद्वर्च्च-ऽएवोपैति ॥ ९ ॥ स यदग्नीषोमीयः । एकादशकपालः पुरोडाशो भवत्यग्निर्वै दाता वर्च्चः सोमस्तदस्मा ऽअग्निरेव दाता वर्च्चो ददाति ॥ १० ॥ अथ यदैन्द्रासौम्यः । चरु-र्भवतीन्द्रो वै यजमानो वर्च्चः सोमः स यदेवाऽस्मा-ऽअग्निर्दाता वर्च्चो ददाति तेनैवैतत्सꣳस्पृशते तदात्मन्कुरुते ॥ ११ ॥ अथ यत्सौम्यः । चरुर्भवति यदेवाऽस्मा-ऽअग्निर्दाता वर्च्चो ददाति तस्मिन्नेवैतदन्ततः प्रतितिष्ठति यद्वै वर्च्चस्वी कर्म्म चिकीर्षति शक्नोति वै तत्कर्त्तुं तद्वर्च्च-ऽएवैतदुपैति वर्च्चस्वी सूया ऽइति नो ह्यवर्च्चसो ऽभ्याप्त्या चनाऽर्थोऽस्ति तस्य * बभ्रुर्गौर्दक्षिणा स हि सौम्यो यद्बभ्रुः ॥ १२ ॥ अथ श्वो भूते । वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति वारुणं यवमयं चरुं ताभ्यामनूची नाऽहं वेष्टिभ्यां यजते समानबर्हिभ्यां वा ॥ १३ ॥ स यद्वै-श्वानरो भवति । संवत्सरो वै वैश्वानरः संवत्सरः प्रजा-पतिः प्रजापतिरेव तद्भूमानं प्रजाः ससृजे भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूया ऽइति तथो ऽएवैष ऽएतद्भूमानं प्रजाः सृजते भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूया ऽइति ॥ १४ ॥ अथ यद् द्वाद-शकपालो भवति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो वैश्वानरस्तस्माद् द्वादशकपालो भवति ॥ १५ ॥ अथ

* का० श्रौ० सू० १५ २. १५ ।

यद्वारुणो यवमयश्चरुर्भवति । तत्सर्वस्मादेवैतद् वरुण-पाशात्सर्वस्माद् वरुण्यात्प्रजाः प्रमुञ्चति ता ऽअस्याऽनमीवा ऽअकिल्विषाः प्रजाः प्रजायन्तेऽनमीवा ऽअकिल्विषाः प्रजा ऽअभिसूया ऽइति ॥ १६ ॥ * ऋषभो वैश्वानरस्य दक्षिणा । संवत्सरो वै वैश्वानरः संवत्सरः प्रजापतिर्ऋषभो वै पशूनां प्रजापतिस्तस्मादृषभो वैश्वानरस्य दक्षिणा कृष्णं वासो वारुणस्य तद्धि वारुणं यत्कृष्णं यदि कृष्णं न विन्देदपि यदेव किंच वासः स्याद् ग्रन्थिभिर्हि वासो वारुणं वरुण्यो हि ग्रन्थिः ॥ १७ ॥ (E)

द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[रत्नहविरिष्टिः]

अरण्योरग्नी † समारोह्य । सेनान्यो गृहान्परेत्याऽग्नयेऽनीकवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपत्यग्निर्वै देवतानामनीकः सेनाया वै सेनानीरनीकं तस्मादग्नयेऽनीकवतऽएतद्वा ऽअस्यैकः रत्नं यत्सेनानीस्तस्मा ऽएवैतेन सूयते तꣳ स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य हिरण्यं दक्षिणाऽऽग्नेयो वा ऽएष यज्ञो भवत्यग्ने रेतो हिरण्यं तस्माद्धिरण्यं दक्षिणा ॥१॥ अथ श्वो ‡ भूते । पुरोहितस्य गृहान्परेत्य बार्ह-

* का० श्रौ० सू० १५. २. २०,२१ ।

(E) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— काठ० १५. २; मै० सं० ११. ६. ३; तै० सं० १. ८. ७ ।

† का० श्रौ० सू० १५. ३. १–३ ।

‡ का० श्रौ० सू० १५. ४; तै० सं० १. ८. ९. १ ।

स्पत्यं चरुं निर्वपति बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित ऽएष वा ऽए-
तस्य पुरोहितो भवति तस्माद्बार्हस्पत्यो भवत्येतद्वा ऽअस्यै-
कꣳ रत्नं यत्पुरोहितस्तस्मा ऽएवैतेन सूयते तꣳ स्वमनप-
क्रमिणं कुरुते तस्य शितिपृष्ठो गौर्दक्षिणैषा वा ऽऊर्द्ध्वा बृह-
स्पतेर्दिक्तदेष ऽउपरिष्टादर्य्यम्णः पन्थास्तस्माच्छितिपृष्ठो
बार्हस्पत्यस्य दक्षिणा ॥२॥ अथ * श्वो भूते । सूयमानस्य
गृह ऽऐन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति क्षत्रं वा ऽइन्द्रः
क्षत्रꣳ सूयमानस्तस्मादैन्द्रो भवति तस्यर्षभो दक्षिणा स
ह्यैन्द्रो यदृषभः ॥ ३ ॥ अथ श्वो † भूते । महिष्यै गृहान्प-
रेत्य । आदित्यं चरुं निर्वपतीयं वै पृथिव्यदितिः सेयं
देवानां पत्न्येषा वा ऽएतस्य पत्नी भवति तस्मादादित्यो
भवत्येतद्वा ऽअस्यैकꣳ रत्नं यन्महिषी तस्या ऽएवैतेन सूयते
ताꣳ स्वामनपक्रमिणीं कुरुते तस्यै धेनुर्दक्षिणा धेनुरिव वा-
ऽइयं मनुष्येभ्यः सर्वान् कामान्दुहे माता धेनुर्मातेव वा-
ऽइयं मनुष्यान्बिभर्त्ति तस्माद्धेनुर्दक्षिणा ॥४॥ अथ श्वो
‡ भूते । सूतस्य गृहान् परेत्य वारुणं यवमयं चरुं निर्वपति
सवो वै सूतः सवो वै देवानां वरुणस्तस्माद्वारुणो भवत्ये-
तद्वा ऽअस्यैकꣳ रत्नं यत्सूतस्तस्मा ऽएवैतेन सूयते तꣳ
स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्याऽश्वो दक्षिणा स हि वारुणो
यदश्वः ॥ ५ ॥ अथ श्वो भूते । ग्रामण्यो §गृहान्परेत्य

* का० श्रौ० सू० १५. ३. ५, तै० सं० १८. ९. २ ।
† का० श्रौ० सू० १५. ३. ६ ।
‡ का० श्रौ० सू० १५. ३. ७ ।
§ का० श्रौ० सू० १५. ३. ८ ।

मारुतꣳ सप्तकपालं पुरोडाशं निर्वपति विशो वै मरुतो वैश्यो वै ग्रामणीस्तस्मान्मारुतो भवत्येतद्वा ऽअस्यैकꣳ रत्नं यद्ग्रामणीस्तस्मा ऽएवैतेन सूयते तꣳ स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य पृषन्गौर्दक्षिणा भूमा वा ऽएतद्रूपाणां यत्पृषतो गौर्विशो वै मरुतो भूमो वै विट् तस्मात्पृषन् गौर्दक्षिणा ॥ ६ ॥ अथ श्वो भूते । क्षत्तुर्गृहान्परेत्य * सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं वा पुरोडाशं निर्वपति सविता वै देवानां प्रसविता प्रसविता वै क्षत्ता तस्मात्सावित्रो भवत्येतद्वा ऽअस्यैकꣳ रत्नं यत्क्षत्ता तस्मा ऽएवैतेन सूयते तꣳ स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य श्येतोऽनड्वान्दक्षिणैष वै सविता य ऽएष तपत्येति वा ऽएष ऽएत्यनड्वान्युक्तस्तद्यच्छ्येतो भवति श्येत ऽइव ह्येष ऽउद्यँश्चाऽस्तं च यन्भवति तस्माच्छ्येतोऽनड्वान्दक्षिणा ॥ ७ ॥ अथ † श्वो भूते । संग्रहीतुर्गृहान्परेत्याऽऽश्विनं द्विकपालं पुरोडाशं निर्वपति सयोनी वा ऽअश्विनौ सयोनी सव्यष्टृसारथी समानꣳ हि रथमधितिष्ठतस्तस्मादाश्विनो भवत्येतद्वा ऽअस्यैकꣳ रत्नं यत्संग्रहीता तस्मा ऽएवैतेन सूयते तꣳ स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य यमौ गावौ दक्षिणा तौ हि सयोनी यद्यमौ यदि यमौ न विन्देदप्यनूचीनगर्भावेव गावौ दक्षिणा स्यातां ता ऽउ ह्यपि समानयोनी ॥ ८ ॥ अथ श्वो भूते । ‡ भाग-

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १५. ३. ९ ।
† का॰ श्रौ॰ सू॰ १५. ३. १० ।
‡ का॰ श्रौ॰ सू॰ १५. ३. ११ ।

दुघस्य गृहान्परेत्य पौष्णं चरुं निर्वपति पूषा वै देवानां भागदुघ ऽएष वा ऽएतस्य भागदुघो भवति तस्मात्पौष्णो भवत्येतद्वा ऽअस्यैकꣳ रत्नं यद्भागदुघस्तस्मा ऽएवैतेन सूयते तꣳ स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य श्यामो गौर्दक्षिणा तस्याऽसावेव बन्धुर्योऽसौ त्रिषंयुक्तेषु ॥ ९ ॥ अथ श्वो भूते । * अक्षावापस्य च गृहेभ्यो गोविकर्त्तस्य च गवेधुकाꣳ सम्भृत्य सूयमानस्य गृहे रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपति ते वा ऽएते द्वे सती रत्ने ऽएकं करोति सम्पदꣳ कामाय तद्यदेतेन यजते यां वा ऽइमाꣳ सभायां घ्नन्ति रुद्रो हैतामभिमन्यतेऽग्निर्वै रुद्रोऽधि देवनं वा ऽअग्निस्तस्यैतेऽङ्गारा यदक्षास्तमेवैतेन प्रीणाति तस्य ह वा ऽएषाऽनुमता गृहेषु हन्यते यो वा राजसूयेन यजते यो वै तदेवं वेदैतद्वा ऽअस्यैकꣳ रत्नं यदक्षावापश्च गोविकर्त्तश्च ताभ्यामेवैतेन सूयते तौ स्वावनपक्रमिणौ कुरुते तस्य द्विरूपो गौर्दक्षिणा शितिबाहुर्वा शितिवालो वाऽसिर्नखरो वालदाम्नाऽक्षावपनं प्रबद्धमेतद्धि तयोर्भवति ॥ १० ॥ अथ श्वो भूते । † पालागलस्य गृहान् परेत्य चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽध्वन ऽआज्यं जुहोति 'जुषाणोऽध्वाऽऽज्यस्य वेतु स्वाहे'ति प्रहेयो वै पालागलोऽध्वानं वै प्रहित ऽएति तस्मादध्वन ऽआज्यं जुहोत्येतद्वा ऽअस्यैकꣳ रत्नं यत्पालागलस्तस्मा ऽएवैतेन सूयते तꣳ स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य

* का० श्रौ० सू० १५ ३ ११।
† का० श्रौ० सू० १५. ३. १३।

दक्षिणा प्युक्षणवेष्टितं धनुश्चर्म्ममया बाणवन्तो लोहित-ऽउष्णीष ऽएतदु हि तस्य भवति ॥ ११ ॥ तानि वा ऽए-तानि । एकादश रत्नानि सम्पादयत्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टु-व्वीर्य्यं त्रिष्टुव्वीर्य्यमेवैतद्रत्नान्यभि सम्पादयति तद्यद्र-त्निनाथं हविर्भिर्यजत ऽएतेषां वै राजा भवति तेभ्य-ऽएवैतेन सूयते तान्त्स्वाननपक्रमिणः कुरुते ॥ १२ ॥ अथ श्वो भूते । * परिवृत्त्यै गृहान्परेत्य नैर्ऋतं चरुं निर्वपति या वा ऽअपुत्रा पत्नी सा परिवृत्ती स कृष्णानां व्रीहीणां नखैर्निर्भिद्य तण्डुलान्नैर्ऋतं चरुᳪं श्रपयति स जुहो'त्येष ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहे'ति या वा ऽअपुत्रा पत्नी सा निर्ऋतिगृहीता तद्यदेवाऽस्या ऽअत्र नैर्ऋतᳪं रूपं तदेवैतच्छ-मयति तथो हैनᳪं सूयमानं निर्ऋतिर्न्न गृह्णाति तस्य दक्षिणा कृष्णा † गौः परिमूर्णी पर्य्यारिणी सा ह्यपि निर्ऋतिगृहीता तामाह मामेऽद्येशायां वात्सीदिति तत्पा-प्मानमपाऽऽदत्ते ॥ १३ ॥

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[सौमारौद्रयागः]

उपरिष्टाद्रत्नानाथं सौमारौद्रेण यजते । स ‡ श्वेतायै श्वेतवत्सायै पयसि शृतो भवति तद्यदुपरिष्टाद्रत्नानाथं सौ-मारौद्रेण यजते ॥१॥ स्वर्भानुर्ह वा ऽआसुरः । सूर्यं तमसा

* का० श्रौ० सू० १५ ३ १४ ।
(१) गु० सा० भा० ९ क० २५ ।
† का० श्रौ० सू० १५ ३ २० ।
‡ का० श्रौ० सू० १५ ३ २२ ।

विव्व्याध स तमसा विद्धो न व्व्यरोचत तस्य सोमारुद्रावे-
वैतत्तमोऽपाहताथं स एषोऽपहतपाप्मा तपति तथो ऽएवैष-
ऽएतत्तमः प्प्रविशत्येतं वा तमः प्प्रविशति यदयज्ञियान्य-
ज्ञेन प्प्रसजत्ययज्ञियान्वा ऽएतद्यज्ञेन प्प्रसजति शूद्राँस्त्व-
द्याँस्त्वत्तस्य सोमारुद्रावेवैतत्तमोऽपहतः सोऽपहतपाप्मैव
दीक्षते तद्यच्छ्वेतायै श्वेतवत्सायै पयसि शृतो भवति कृष्णं
वै तमस्तत्तमोऽपहन्ति तस्यैषैव श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणा
॥ २ ॥ स हैतेनाऽपि * यजेत । योऽलं य्यशसे सन्न यशो
भवति यो वा ऽअनूचानः सोऽलं य्यशसे सन्न यशो भवति
यो न यशो भवति स तमसा वै स तत्प्रावृतो भवति
तस्य सोमारुद्रावेवैतत्तमोऽपहतः सोऽपहतपाप्मा ज्ज्योतिरेव
श्रिया यशसा भवति ॥ ३ ॥ अथ † मैत्राबार्हस्पत्त्यं चरुं
निर्व्वपति । ह्वलति वा ऽएष यो यज्ञपथादेत्येति वा ऽएष
यज्ञपथाद्यदयज्ञियान्यज्ञेन प्प्रसजत्ययज्ञियान्वा ऽएतद्य-
ज्ञेन प्प्रसजति शूद्राँस्त्वद्याँस्त्वन्मित्राबृहस्प्पती वै यज्ञपथो
ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म हि यज्ञो ब्रह्म हि बृहस्प्पतिर्ब्रह्म हि
यज्ञस्तत्पुनर्य्यज्ञपथमपि पद्यते सोऽपि पथ्यैव यज्ञपथं दीक्षते
तस्मान्मैत्राबार्हस्प्पत्त्यं चरुं निर्व्वपति ॥ ४ ॥ तस्याऽऽवृत् ।
या स्वयम्प्रशीर्णाऽऽश्वत्थी शाखा प्प्राची वोदीची वा भवति
तस्यै मैत्रं पात्रं करोति वरुण्ण्या वा ऽएषा या परशुव्वृक्णाऽथै-
षा मैत्री या स्वयम्प्रशीर्णा तस्मात्स्वयम्प्रशीर्णायै शाखायै

* का० श्रौ० सू० १५ ३. २४।
† का० श्रौ० सू० १५ ३. २६,२७।

मैत्रं पात्रं करोति ॥ ५ ॥ अथाऽऽतुच्य * दधि । विनाट-
ऽआसिच्य रथं स्युक्त्वाऽऽवह्न्य दोदीयितवा ऽआह तद्यत्स्व-
यमुदितं नवनीतं तदाज्यं भवति वरुण्यं वा ऽएतद्यन्मथि-
तमथैतन्मैत्रं स्यत्स्वयमुदितं तस्मात्स्वयमुदितमाज्यं भवति
॥ ६ ॥ द्वेधा तण्डुलान्कुर्वन्ति । स येऽणीयाꣳसः परिभि-
न्नास्ते बार्हस्पत्या ऽअथ ये स्थवीयाꣳसोऽपरिभिन्नास्ते
मैत्रा न वै मित्रः कञ्चन हिनस्ति न मित्रं कश्चन हिनस्ति
नैनं कुशो न कण्टको विभिनत्ति नाऽस्य व्रणश्चनाऽस्ति
सर्वस्य ह्येव मित्रो मित्रम् ॥ ७ ॥ अथ बार्हस्पत्यं चरुमधि-
श्रयति । तं मैत्रेण पात्रेणाऽपि दधाति तदाज्यमानयति
तत्तण्डुलानावपति स ऽएष ऽऊष्मणैव श्रप्यते वरुण्यो
वा ऽएष योऽग्निना शृतोऽथैष मैत्रो य ऽऊष्मणा शृतस्तस्मा-
दूष्मणा शृतो भवति तयोरुभयोरवद्यन्नाह मित्राबृहस्पति-
भ्यामनुब्रूहीत्याश्राव्याऽऽह मित्राबृहस्पती यजेति वषट्-
कृते जुहोति ॥ ८ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[अथ अभिषेचनीयाख्यः सोमयागः]

(तत्र देवसूहविषामनुष्ठानम्)

स वै दीक्षते । स ऽउपवसथेऽग्नीषोमीयं पशुमाल-
भते तस्य वपया प्रचर्याऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरो-

* "विनाटाद्दध्यपपूंढानवनीतं स्वयं जातमाज्यमासिच्य पात्रे तस्मिन्नुभयविधांस्तण्डुला-
न्मित्रायाऽऽवपति" (का० श्रौ० सू० १५. ३. २८)

डाशं निर्वपति तदनु देवस्वाᳪं हवीᳪंष्यपि निरूप्यन्ते ॥१॥* सवित्रे † सत्यप्रसवाय । द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं वा पुरोडाशं निर्वपति प्लाशुकानां व्रीहीणाᳪं सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूतः सूया ऽइत्यथ यत्प्लाशुकानां व्रीहीणां क्षिप्रे मा प्रसुवानिति ॥२॥ अथाऽग्नये ‡ गृहपतये । अष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपत्याशूनाᳪं व्रीहीणां गार्हपतं यावतो-यावत ऽईष्टे तदेनमग्निरेव गृहपतिर्गार्हपतमभि परिणयत्यथ यदाशूनां क्षिप्रे मा परिणयानिति ॥३॥ अथ सोमाय वनस्पतये । श्यामाकं ‡‡ चरुं निर्वपति तदेनᳪं सोम ऽएव वनस्पतिरोषधिभ्यः सुवत्यथ यच्छ्यामाको भवत्येते वै सोमस्यौषधीनां प्रत्यक्षतमां यच्छ्यामाकास्तस्माच्छ्यामाको भवति ॥४॥ अथ बृहस्पतये § वाचे । नैवारं चरुं निर्वपति तदेनं बृहस्पतिरेव वाचे सुवत्यथ यन्नैवारो भवति ब्रह्म वै बृहस्पतिरेते वै ब्रह्मणा पच्यन्ते यन्नीवारास्तस्मान्नैवारो भवति ॥५॥ अथेन्द्राय ज्येष्ठाय । हायनानां § चरुं निर्वपति तदेनमिन्द्र ऽएव ज्येष्ठो ज्यैष्ठ्यमभि परिणयत्यथ यद्धायनानां भवत्यतिष्ठा वा ऽएता ऽओषधयो यद्धायना ऽअतिष्ठो वा ऽइन्द्रस्तस्माद्धायनानां भवति ॥६॥ अथ ¶ रुद्राय पशु-

* अत्र शतम् ३३०० ।

† "आशुकाना सत्यप्रसवाय" (का० श्रौ० सू० १५. ४. ५) ।

‡ "अंशूनाममग्नये गृहपतये" (का० श्रौ० सू० १५. ४. ६)

‡‡ "श्यामाकः सोमाय वनस्पतये" (का० श्रौ० सू० १५. ४. ८) ।

§ "नैवारो बृहस्पतये वाचे" (का० श्रौ० सू० १५. ४. ९)

§ "हायनानामिन्द्राय ज्येष्ठाय" (का० श्रौ० सू० १५. ४. १०)

¶ "रुद्राय पशुपतये, नाम्बो मित्राय सत्याय, वरुणाय धर्मपतये" (का० श्रौ० सू० १५. ४. ११-१३) ।

पतये । रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपति तदेनꣳ रुद्र ऽएव पशुपतिः पशुभ्यः सुवत्यथ यद्गावेधुको भवति वास्तव्यो वा ऽएष देवो वास्तव्या गवेधुकास्तस्माद्गावेधुको भवति ॥७॥ अथ मित्राय सत्याय । नाम्बानां चरुं निर्वपति तदेनं मित्र ऽएव सत्यो ब्रह्मणे सुवत्यथ यन्नाम्बानां भवति वरुण्या वा ऽएता ऽओषधयो याः कृष्टे जायन्तेऽथैते मैत्रा यन्नाम्बास्तस्मा- न्नाम्बानां भवति ॥ ८ ॥ अथ वरुणाय धर्म्मपतये । वारुणं यवमयं चरुं निर्वपति तदेनं वरुण ऽएव धर्मपतिर्द्धर्म्मस्य पतिं करोति परमता वै सा यो धर्म्मस्य पतिरसद्यो हि परमतां गच्छति तꣳ हि धर्म्म ऽउपयन्ति तस्माद्वरुणाय धर्म्मपतये ॥ ९ ॥ अथाऽग्नीषोमीयेन पुरोडाशेन प्प्रचरति । तस्याऽनिष्ट ऽएव स्विष्टकृद्भवत्यथैतैर्हविर्भिः प्प्रचरति यदैतैर्हविर्भिः प्प्रचरति ॥ १० ॥ अथैनं दक्षिणे बाहाव- भिपद्य * जपति । 'सविता त्वा सवानाꣳ सुवतामग्निर्गृह- पतीनाꣳ सोमो वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वाच ऽइन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्म्मपती- नाम्' ॥ ११ ॥ 'इमं देवाः । असपत्नꣳ सुवद्ध्वमि'तीमं देवा ऽअभ्रातृव्यꣳ सुवद्ध्वमित्येवैतदाह 'महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याये'ति नाऽत्र तिरोहितमिवाऽस्ति 'महते जान- राज्याये'ति' महते जनानाꣳ राज्यायेत्येवैतदा'हेन्द्रस्येन्द्रि- याये'ति वीर्य्यायेत्येवैतदाह यदा'हेन्द्रस्येन्द्रियाये'तीममुष्य

* का० श्रौ० सू० १५ ४ १४ ।

(१) शु० सं० अ० ९ क० ३९ । (२) शु० सं० अ० ९ क० ४० । (३) शु० सं० अ० ९ क० ४० । (४) शु० सं० अ० ९ क० ४० । (५) शु० सं० अ० ९ क० ४० ।

पुत्रममुष्यै पुत्रमि॑ति तद्यदेवाऽस्य जन्म तत ऽएवैतदाहा ऽस्यै विश॑ ऽइति यस्यै विशो राजा भव॑त्येष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाᳪं राजे॑ति तदस्मा ऽइदᳪं सर्वं माद्यं करोति ब्राह्मणमेवाऽपोद्धरति तस्माद् ब्राह्मणोऽनाद्यᳪं सोमराजा हि भवति ॥ १२ ॥ एता ह वै देवताᳪं सवस्येशते । तस्माद्देवस्वो नाम तदेनमेता ऽएव देवताᳪं सुवते ताभिᳪं सूतᳪं श्वᳪं सूयते ॥ १३ ॥ ता वै द्विनाम्न्यो भवन्ति । द्वन्द्वं वै वीर्य्यं वीर्य्यवत्यᳪं सुवान्ता ऽइति तस्माद् द्विनाम्न्यो भवन्ति ॥ १४ ॥ अथाऽऽहाऽग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । तद्यदन्तरेणाऽऽहुती ऽएतत्कर्म्म क्रियत ऽएष वै प्रजापतिर्य्य ऽएष यज्ञस्तायते यस्मादिमाᳪं प्रजाᳪं प्रजाता ऽएतम्वेवाऽप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते तदेनं मध्यत ऽएवैतस्य प्रजापतेर्द्दधाति मध्यतᳪं सुवति तस्मादन्तरेणाऽऽहुती ऽएतत्कर्म्म क्रियत ऽआश्राव्याऽऽहाऽग्नये स्विष्टकृते प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति ॥ १५ ॥ (D)

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥२॥

काण्डिका संख्या १०४ ॥

[यजमानाभिषेकार्थं सप्तदशानामपां ग्रहणम्]

स वा ऽअपᳪं सम्भरति । तद्यदपᳪं सम्भरति वीर्य्यं वा ऽआपो वीर्य्यमेवैतद्रसमपाᳪं सम्भरति ॥ १ ॥ औदुम्बरे

(१) उ० ग० अ० ९ क० ४० । (२) शु० स० अ० ९ क० ४० ।

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— काठ० १५ १, मै० सं० ११ ६ ६, तै० सं० १ ८ ६ ।

पात्रे । अन्नं वा ऽऊर्ग्गुदुम्बर ऽऊर्जोऽन्नाद्यस्याऽवरुद्ध्यै तस्मा-दौदुम्बरे पात्रे ॥ २ ॥ स सारस्वतीरेव प्प्रथमा † गृह्णाति । 'अपो देवा मधुमतीरगृभ्णन्नि'त्यपो देवा रसवतीरगृह्णन्नि-त्त्येवैतदा'होर्ज्जस्वती राजस्वश्चितानाऽ' ऽइति रसवतीरित्त्ये-वैतदाह यदाहोर्ज्जस्वतीरिति राजस्वश्चितानाऽ ऽइति याः प्प्र-ज्ञाता राजस्व ऽइत्त्येवैतदाह'याभिर्म्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन्नि' त्त्येताभिर्हि 'मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन्याभिरिन्द्रमनयन्नत्त्यरा-ती'रित्त्येताभिर्हीन्द्रं नाष्ट्रा रक्षांऽस्यत्त्यनयँस्ताभिरभिषिञ्चति वाग्वै सरस्वती वाचैवैनमेतदभिषिञ्चत्त्येता वा ऽएका-ऽआपस्ता ऽएवैतत्सम्भरति ॥३॥ अथाऽद्ध्वर्य्युः । * चतुर्ग्गृही-तमाज्यं गृहीत्त्वाऽपोऽभ्यवैति तद्या ऽऊर्म्मी व्व्युदैतः पशौ वा पुरुषे वाऽभ्यवेते तौ गृह्णाति ॥४॥ स यः प्प्राङुदैति । तं गृह्णाति 'व्वृष्ण ऽऊर्म्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा व्वृष्ण ऽऊर्म्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देही'ति ॥ ५ ॥ अथ यः प्प्रत्त्यङ्ङुदैति । तं गृह्णाति 'व्वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा व्वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्र-ममुष्मै देही'ति ताभिरभिषिञ्चति व्वीर्य्यं वा ऽएतदपा-मुदैति पशौ वा पुरुषे वाऽभ्यवेते व्वीर्य्येणैवैनमेतदभिषिञ्च-त्त्येता वा ऽएका ऽआपस्ता ऽएवैतत्सम्भरति ॥ ६ ॥ अथ

---

* का० श्रौ० सू० १५ ४ ३६ ।

(१) शु० य० अ० १० क० १ । (२) शु० य० अ० १० क० १ । (३) शु० य० अ० १० क० १ । (४) शु० य० अ० १० क० २ ।

† का० श्रौ० सू० १५ ४ ३७ ।

(५) शु० य० अ० १० क० २ । (६) शु० य० अ० १० क० ३ ।

स्यन्दमाना गृह्णाति । 'अर्त्थेत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहाऽर्त्थेत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्ते'ति ताभिरभिषिञ्चति वीर्य्येण वा ऽएताः स्यन्दन्ते तस्मादेनाः स्यन्दमाना न किंचन प्रतिधारयते वीर्य्येणैवैनमेतदभिषिञ्चत्येता वा ऽएका ऽआपस्ता ऽएवैतत्सम्भरति ॥७॥ अथ याः स्यन्दमानानां प्रतीपꣳ स्यन्दन्ते । ता गृह्णा'त्योजस्वती स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहौजस्वती स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्ते'ति ताभिरभिषिञ्चति वीर्य्येण वा ऽएताः स्यन्दमानानां प्रतीपꣳ स्यन्दन्ते वीर्य्येणैवैनमेतदभिषिञ्चत्येता वा ऽएका ऽआपस्ता ऽएवैतत्सम्भरति ॥ ८ ॥ अथाऽपयतीर्गृह्णाति । 'आपः परिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहाऽऽपः परिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्ते'ति ताभिरभिषिञ्चत्येतस्यै वा ऽएषाऽपच्छिद्यैवैव पुनरभ्येत्यपि ह वा ऽअस्याऽन्यराष्ट्रीयो राष्ट्रे भवत्युप्यन्यराष्ट्रीयमवहरते तथाऽस्मिन्भूमानं दधाति भूम्नैवैनमेतदाभिषिञ्चत्येता वा ऽएका ऽआपस्ता ऽएवैतत्सम्भरति ॥ ९ ॥ अथ नदीपतिं गृह्णाति । 'अपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहाऽपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देही'ति ताभिरभिषिञ्चत्यपां वा ऽएष पतिर्य्यन्नदीपतिर्विशामेवैनमेतत्पतिं करोत्येता वा ऽएका ऽआपस्ता ऽएवैतत्सम्भरति ॥ १० ॥ अथ निवेष्यं गृह्णाति । 'अपां गर्भोऽसि राष्ट्र-

(१) शु० स० अ० १० क० ३ । (२) शु० स० अ० १० क० ३ । (३) शु० स० अ० १० क० ३ । (४) शु० स० अ० १० क० ३ । (५) शु० स० अ० १० क० ३ ।

दा राष्ट्रं मे देहि स्वाहाऽपां गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रम-मुष्मै देही'ति ताभिरभिषिञ्चति गर्भं वा ऽएतदाप ऽउप-निवेष्टन्ते विशामेवैनमेतद् गर्भं करोत्येता वा ऽएका-ऽआपस्ता ऽएवैतत्सम्भरति ॥ ११ ॥ अथ यः स्यन्दमा-नानाᳫं स्थावरो ह्रदो * भवति । प्रत्यातापे ता गृह्णाति 'सूर्यत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्ते'ति ताभिरभिषिञ्चति वर्चसैवै-नमेतदभिषिञ्चति सूर्यत्वचसमेवैनमेतत्करोति वरुण्या वा-ऽएता ऽआपो भवन्ति याः स्यन्दमानानां न स्यन्दन्ते वरुणसवो वा ऽएष यद्राजसूयं तस्मादेताभिरभिषिञ्चत्येता वा ऽएका ऽआपस्ता ऽएवैतत्सम्भरति ॥ १२ ॥ अथ या-ऽआतपति वर्षन्ति । ता गृह्णाति 'सूर्यवर्चसे स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्ते'ति ताभिरभिषिञ्चति वर्चसैवैनमेतदभिषिञ्चति सूर्य-वर्चसमेवैनमेतत्करोति मेध्या वा ऽएता ऽआपो भवन्ति या-ऽआतपति वर्षन्त्यप्राप्ता ह्रीमां भवन्त्यथैना गृह्णाति मेध्यमेवैन-मेतत्करोत्येता वा ऽएका ऽआपस्ता ऽएवैतत्सम्भरति ॥१३॥ अथ वैशन्तीर्गृह्णाति । 'मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्ते'ति ताभिरभि-षिञ्चति विशमेवाऽस्मा ऽएतत्स्थावरामनपक्रमिणीं करो-त्येता वा ऽएका ऽआपस्ता ऽएवैतत्सम्भरति ॥ १४ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १५. ४ ३३ ।

(१) शु० सं० अ० १० क० ४ । (२) शु० सं० अ० १० क० ४ । (३) शु० सं० अ० १० क० ४ ।

अथ कूप्या गृह्णाति । 'व्रजक्षित स्स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा व्रजक्षित स्स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्ते'ति ताभिरभिषिञ्चति तद्या ऽइमां परेणाऽऽपस्ता ऽएवैतत्सम्भरत्यपामु चैव सर्वत्वाय तस्मादेताभिरभिषिञ्चत्येता वा ऽएकाऽऽआपस्ता ऽएवैतत्सम्भरति ॥१५॥ [काण्डस्यार्धम् ॥२३६॥] अथ प्रुष्वा गृह्णाति । 'वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्ते'ति ताभिरभिषिञ्चत्यन्नाद्येनैवैनमेतदभिषिञ्चत्यन्नाद्यमेवाऽस्मिन्नेतद्दधातीदं वा ऽअसावादित्य ऽउद्यन्नेव यथाऽयमग्निर्निर्दहेदेवमोषधीरन्नाद्यं निर्दहति तदेताऽआपोऽभ्यवयत्यः शमयन्ति न ह वा ऽइहाऽन्नाद्यं परिशिष्येत यदेता ऽआपो नाऽभ्यवेयुरन्नाद्येनैवैनमेतदभिषिञ्चत्येता वा ऽएका ऽआपस्ता ऽएवैतत्सम्भरति ॥ १६ ॥ अथ मधु गृह्णाति । 'शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्ते'ति ताभिरभिषिञ्चत्यपां चैवैनमेतदोषधीनां च रसेनाऽभिषिञ्चत्येता वा ऽएका ऽआपस्ता ऽएवैतत्सम्भरति ॥ १७ ॥ अथ गोर्विजायमानाया ऽउल्ब्या गृह्णाति 'शक्वरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शक्वरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्ते'ति ताभिरभिषिञ्चति पशुभिरेवैनमेतदभिषिञ्चत्येता वा ऽएकाऽऽआपस्ता ऽएवैतत्सम्भरति ॥ १८ ॥ अथ पयो गृह्णाति । 'जनभृत स्स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा जनभृत स्स्थ

(१) शु० सं० अ० १० क० ४ । (२) शु० सं० अ० १० क० ४ । (३) शु० सं० अ० १० क० ४ । (४) शु० सं० अ० १० क० ४ । (५) शु० सं० अ० १० क० ४ ।

राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्ते'ति ताभिरभिषिञ्चति पशुभिरेवैनमेतदभिषिञ्चत्येता वा ऽएका ऽआपस्ता ऽएवैतत्सम्भरति ॥१९॥ अथ घृतं * गृह्णाति । 'विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्ते'ति ताभिरभिषिञ्चति पशूनामेवैनमेतद्रसेनाऽभिषिञ्चत्येता वा-ऽएका ऽआपस्ता ऽएवैतत्सम्भरति ॥ २० ॥ अथ † मरीचीः । अञ्जलिना सङ्गृह्याऽपिसृजत्यापः 'स्वराज स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्ते'त्येता वा ऽआपः स्वराजो यन्मरीचयस्ता यत्स्यन्दन्त ऽइवाऽन्योऽन्यस्या ऽएवैतच्छ्रिया-ऽअतिष्ठमाना ऽउत्तराधरा ऽइव भवन्त्यो यन्ति स्वाराज्यमेवाऽस्मिन्नेतद्दधात्येता वा ऽएका ऽआपस्ता ऽएवैतत्सम्भरति ॥ २१ ॥ ता वा ऽएताः । सप्तदशापः सम्भरति सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तस्मात्सप्तदशापः सम्भरति ॥ २२ ॥ षोडश ता ऽआपो या ऽअभिजुहोति । षोडशाहुतीर्जुहोति ता द्वात्रिंशद् द्वयीषु न जुहोति सारस्वतीषु च मरीचिषु च ताश्चतुस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशस्तदेनं प्रजापतिं करोति ॥ २३ ॥ अथ यद्धुत्वा-हुत्वा गृह्णाति । वज्रो वा ऽआज्यं वज्रेणैवैतदाज्येन स्पृत्वा-स्पृत्वा स्वीकृत्य गृह्णाति ॥ २४ ॥ अथ यत्सारस्वतीषु न जुहोति । वाग्वै सरस्वती वज्र-

---

* शा० श्रौ० सू० १५. ४. ३५ ।
(१) शु० सं० अ० १० कं० ४ ।
† का० श्रौ० सू० १५. ४. २८ ।
(२) शु० सं० अ० १० कं० ४ ।

ऽआज्यं नेद्वज्रेणाऽऽज्येन वाचः हिनसानीति तस्मात्सा- रस्वतीषु न जुहोति ॥ २५ ॥ अथ यन्मरीचिषु न जुहोति । नेदनद्धैवैतामाहुतिं जुहवानीति तस्मान्मरीचिषु न जुहोति ॥ २६ ॥ ताः सार्द्धमौदुम्बरे * पात्रे समवन- यति । 'मधुमतीर्म्मधुमतीभिः पृच्च्यन्तामि'ति रसवती रसवतीभिः पृच्च्यन्तामित्येवैतदाह 'महि क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वाना' ऽइति तत्परोऽक्षं क्षत्रं स्यजमानायाऽऽशिषमा- शास्ते यदाह महि क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वाना ऽइति ॥२७॥ ता ऽअग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यः † सादयति । 'अना- धृष्टाः सीदत सहौजस' ऽइत्यनाधृष्टाः सीदत रक्षोभि- रित्येवैतदाह सहौजस ऽइति सवीर्य्या ऽइत्येवैतदाह 'महि क्षत्रं क्षत्रियाय दधतीरि'ति तत्प्रत्यक्षं क्षत्रं स्यजमानाया- ऽऽशिषमाशास्ते यदाह महि क्षत्रं क्षत्रियाय दधती- रिति ॥ २८ ॥ (D)

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[अथ यजमानाभिषेकधर्माः]

(तत्र पार्थहोम , ताप्यदिपरिधानम् , आविन्मन्त्रवाचन च)

तं वै माध्यन्दिने सवनेऽभिषिञ्चति । एष वै प्रजा- पतिर्य्य ऽएष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता-

---

* का० श्रौ० सू० १५ ४ ३९ ।

(१) शु० स० अ० १० क० ४ । (२) शु० स० अ० १० क० ४ ।

† का० श्रौ० सू० १५ ४ ४० ।

(३) शु० स० अ० १० क० ४ । (४) शु० स० अ० १० क० ४ ।

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— काठ० १५ ६ मै० सं० २२ ६ ७,८, तै० सं० १ ८ ११,१२ ।

ऽएतम्वेवाऽप्येतद्धेनु प्प्रजायन्ते तदेनं मध्यत ऽएवैतस्य प्प्रजापतेर्द्दधाति मध्यतः सुवति ॥ १ ॥ अगृहीते माहेन्द्रे । एष वा ऽइन्द्रस्य निष्केवल्यो ग्रहो यन्माहेन्द्रोऽप्यस्यै-तन्निष्केवल्यमेव स्तोत्रं निष्केवल्यं शस्त्रमिन्द्रो वै यजमान-स्तदेनथ्ठ स्व ऽएवाऽऽयतनेऽभिषिञ्चति तस्मादगृहीते माहेन्द्रे ॥ २ ॥ अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यः । शार्द्दूल * चर्म्मोपस्तृणाति 'सोमस्य त्विषिरसी'ति यत्र वै सोम-ऽइन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्द्दूलः समभवत्तेन सोमस्य त्विषिस्तस्मादाह सोमस्य त्विषिरसीति 'तवेवं मे त्विषि-र्ब्भूयादिति शार्द्दूलत्विषिमेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति तस्मादाह तवेव मे त्विषिर्ब्भूयादिति ॥ ३ ॥ अथ † पार्थानि जुहोति । ‡ पृथी ह वै वैन्यो मनुष्याणां प्रथमो§ऽभिषिषिचे सोऽकामयत सर्वमन्नाद्यमवरुन्धीयेति तस्मा ऽएतान्यजुहवुः स ऽइदः सर्वमन्नाद्यमवरुरुधेऽपि ह स्मास्मा ऽआरण्यान्पशूनभि ह्वयन्त्यसावेहि राजा त्वा पश्यत ऽइति तथेदः सर्वमन्नाद्य-मवरुरुधे सर्वः ह वा ऽअन्नाद्यमवरुन्धे यस्यैवं विदुष-ऽएतानि हूयन्ते ॥ ४ ॥ तानि वै द्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य तस्माद् द्वादश भवन्ति ॥ ५ ॥ षट् पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । षडुपरिष्टात्तदेनं मध्यत-

* का० श्रौ० सू० १५ ५ १ ।

(१) शु० सं० अ० १० कं० ५ । (२) शु० सं० अ० १० कं० ५ ।

† का० श्रौ० सू० १५. ५. ३ ।

‡ 'पृथुर्ह वै' इति 'च' पुस्तके ।

§ 'अभिषिषिचे' इति पाठ 'ख' पुस्तके दृश्यते ।

ऽएवैतस्य प्रजापतेर्दधाति मध्यतः सुवति ॥ ६ ॥ स यानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । बृहस्पतिस्तेषामुत्तमो भवत्यथ यान्युपरिष्टादभिषेकस्य जुहोतीन्द्रस्तेषां प्रथमो भवति ब्रह्म वै बृहस्पतिरिन्द्रियं वीर्य्यमिन्द्र ऽएताभ्यामेवैनमेतद्वीर्य्याभ्यामुभयतः परिवृꣳहति ॥ ७ ॥ स जुहोति । यानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहो'त्यग्नये[१] स्वाहे'ति तेजो वाऽअग्निस्तेजसैवैनमेतदभिषिञ्चति 'सोमाय[२] स्वाहे'ति क्षत्रं वै सोमः क्षत्रेणैवैनमेतदभिषिञ्चति 'सवित्रे[३] स्वाहे'ति सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत ऽएवैनमेतदभिषिञ्चति 'सरस्वत्यै[४] स्वाहे'ति वाग्वै सरस्वती वाचैवैनमेतदभिषिञ्चति 'पूष्णे[५] स्वाहे'ति पशवो वै पूषा पशुभिरेवैनमेतदभिषिञ्चति 'बृहस्पतये[६] स्वाहे'ति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमेतदभिषिञ्चत्येतानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति तान्येतान्यग्निनामानीत्याचक्षते ॥ ८ ॥ अथ जुहोति । यान्युपरिष्टादभिषेकस्य 'जुहोतीन्द्राय[७] स्वाहे'ति वीर्य्यं वाऽइन्द्रो वीर्य्येणैवैनमेतदभिषिञ्चति 'घोषाय[८] स्वाहे'ति वीर्य्यं वै घोषो वीर्य्येणैवैनमेतदभिषिञ्चति 'श्लोकाय[९] स्वाहे'ति वीर्य्यं वै श्लोको वीर्य्येणैवैनमेतदभिषिञ्च'त्यꣳशाय[१०] स्वाहे'ति वीर्य्यं वा ऽअꣳशो वीर्य्येणैवैनमेतदभिषिञ्चति 'भगाय[११] स्वाहे'ति वीर्य्यं वै भगो वीर्य्येणैवैनमेतदभिषिञ्च'त्यर्यम्णे[१२]

(१) शु० सं० अ० १० क० ५। (२) शु० सं० अ० १० क० ५। (३) शु० सं० अ० १० क० ५। (४) शु० सं० अ० १० क० ५। (५) शु० सं० अ० १० क० ५। (६) शु० सं० अ० १० क० ५। (७) शु० सं० अ० १० क० ५। (८) शु० सं० अ० ९ क० २४। (९) शु० सं० अ० १० क० ५। (१०) शु० सं० अ० १० क० ५। (११) शु० सं० अ० १० क० ५। (१२) शु० सं० अ० १० क० ५।

स्वाहेति तदेनमस्य सर्वस्याऽर्य्यमणं करोत्येतान्युपरिष्टाद्‌-भिषेकस्य जुहोति तान्येतान्यादित्यनामानीत्याचक्षते ॥ ९ ॥ अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यम् । अभिषेचनीयानि पात्राणि भवन्ति यत्रैता ऽआपोऽभिषेचनीया भवन्ति ॥१०॥ पालाशं भवति । तेन ब्राह्मणोऽभिषिञ्चति ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ ११ ॥ औदुम्बरं * भवति । तेन स्वोऽभिषिञ्चत्यन्नं वा ऽऊर्गुदुम्बर ऽऊर्ग्वै स्वं यावद्वै पुरुषस्य स्वं भवति नैव तावदशनायति तेनोर्क्स्वं तस्मादौ-दुम्बरेण स्वोऽभिषिञ्चति ॥ १२ ॥ नैयग्रोधपादं भवति । तेन मित्र्यो राजन्योऽभिषिञ्चति पद्भिर्वै न्यग्रोधः प्रतिष्ठितो मित्रेण वै राजन्यः प्रतिष्ठितस्तस्मान्नैयग्रोध-पादेन मित्र्यो राजन्योऽभिषिञ्चति ॥ १३ ॥ आश्वत्थं भवति । तेन वैश्योऽभिषिञ्चति यदेवाऽदोऽश्वत्थे तिष्ठत-ऽइन्द्रो मरुत ऽउपाऽऽमन्त्रयत तस्मादाश्वत्थेन वैश्योऽभि-षिञ्चत्येतान्यभिषेचनीयानि पात्राणि भवन्ति ॥ १४ ॥ अथ † पवित्रे करोति । 'पवित्रे' स्थो वैष्णव्या'विति सोऽसावेव बन्धुस्तयोर्हिरण्यं प्रवयति ताभ्यामेता-ऽअभिषेचनीया ऽअप ऽउत्पुनाति तद्यद्धिरण्यं प्रवय-त्यमृतमायुर्हिरण्यं तदा स्वमृतमायुर्दधाति तस्माद्धि-रण्यं प्रवयति ॥ १५ ॥ स ‡ ऽउत्पुनाति । 'सवि-

* का० श्रौ० सू० १५. ४. ३४ ।
† का० श्रौ० सू० १५ ५. ४ ।
(१) शु० सं० अ० १० क० ६ ।
‡ का० श्रौ० सू० १५. ५. ५ ।
(२) शु० सं० अ० १० क० ६ ।

तुवं᳘ प्प्रसव ऽउत्पुनाम्म्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिरि'ति सोऽसावेव बन्धु'रनिभृष्टमसि वाचो बन्धुस्तपोजा' ऽइत्यनाधृष्टा स्थ रक्षोभिरित्येवैतदाह यदाहाऽनिभृष्टमसीति वाचो बन्धुरिति यावद्वै प्प्राणेष्वापो भवन्ति तावद्वाचा वदति तस्मादाह वाचो बन्धुरिति ॥ १६ ॥ तपोजा ऽइति । अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिरग्नेर्वा ऽएता जायन्ते तस्मादाह तपोजा ऽइति ॥ १७ ॥ 'सोमस्य दात्रमसी'ति । यदा वा ऽएनमेताभिरभिषुण्वन्त्यथाऽऽहुतिर्भवति तस्मादाह सोमस्य दात्रमसीति 'स्वाहा राजस्व' ऽइति तदेनाः᳘ स्वाहाकारेण वोत्पुनाति ॥ १८ ॥ ता ऽएतेषु पात्रेषु * व्यानयति । 'सधमादो द्युम्निनीराप ऽएता' ऽइत्यनतिमानिन्य ऽइत्येवैतदाह यदाह सधमाद ऽइति द्युम्निनीराप ऽएता ऽइति वीर्य्यवत्यऽइत्येवैतदाहा'ऽनाधृष्टा ऽअपस्यो वसाना' ऽइत्यनाधृष्टा स्थ रक्षोभिरित्येवैतदाह यदाहाऽनाधृष्टा ऽअपस्यो वसानाऽइति 'पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्थमि'ति विशो वै पस्त्या विक्षु चक्रे वरुणः प्प्रतिष्ठामित्येवैतदाहा'ऽपाᳫं᳘ शिशुर्म्मातृतमास्वन्तरि'त्यपां वा ऽएष शिशुर्भवति यो राजसूयेन यजते तस्मादाहाऽपाᳫं᳘ शिशुर्म्मातृतमास्वन्तरिति ॥१९॥

---

(१) शु० स० अ० १० क० ६। (२) शु० स० अ० १० क० ६। (३) शु० स० अ० १० क० ६।

* का० श्रौ० सू० १५ ५ ६।

(४) शु० स० अ० १० क० ७। (५) शु० स० १० क० ७। (६) शु० स० अ० १० क० ७। (७) शु० स० अ० १० क० ७।

अथैनं वासांसि * परिधापयति । तार्प्यमिति वासो भवति तस्मिन्त्सर्वाणि यज्ञरूपाणि निष्यूतानि भवन्ति तदेनं परिधापयति 'क्षत्रस्योल्बमसी'ति तद्यदेव क्षत्रस्योल्बं तत ऽएवैनमेतज्जनयति ॥ २० ॥ अथैनं पाण्ड्वं † परिधापयति । 'क्षत्रस्य जराय्वसीति' तद्यदेव क्षत्रस्य जरायु तत ऽएवैनमेतज्जनयति ॥२१॥ अथाऽधीवासं ‡ प्रतिमुञ्चति । 'क्षत्रस्य योनिरसी'ति तदैव क्षत्रस्य योनिस्तस्या ऽएवैनमेतज्जनयति ॥ २२ ॥ अथोष्णीषं संहृत्य । पुरस्तादवगूहति 'क्षत्रस्य नाभिरसी'ति तदैव क्षत्रस्य नाभिस्तामेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति ॥ २३ ॥ तद्धैके । समन्तं परिवेष्टयन्ति नाभिर्वा ऽअस्यैषा समन्तं वा ऽइयं नाभिः पर्येतीति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात्पुरस्तादेवाऽवगूहेत्पुरस्ताद्धीयं नाभिस्तद्यदेनं वासांसि परिधापयति जनयत्येवैनमेतज्जातमभिषिञ्चानीति तस्मादेनं वासांसि परिधापयति ॥२४॥ तद्धैके । निदधत्येतानि वासांस्यथैनं पुनर्दीक्षितवसनं परिधापयन्ति तदु तथा न कुर्यादङ्गानि वा ऽअस्य जनूर्वासांस्यङ्गैर्हैनं सजन्वा तन्वा व्यर्द्धयन्ति वरुण्यं दीक्षितवसनं स ऽएतेषामेवैकं वाससां परिदधीत तदेनमङ्गैर्जन्वा तन्वा समर्द्धयति वरुण्यं दीक्षितवसनं तदेनं

* "तार्प्यं परिधापयति, क्षौमम्, त्रिपाणं वा घृतोक्षमेके, यज्ञरूपस्यूतम्" (का० श्रौ० सू० १५ ५ ७-११)।

(१) शु० रा० अ० १० क० ८।

† "पाण्ड्वं च निवस्ते" का० श्रौ० सू० १५ ५ १२।

‡ का० श्रौ० सू० १५ ५. १३,१४।

(२) शु० य० अ० १० क० ८। (३) शु० य० अ० १० क० ८। (४) शु० य० अ० १० क० ८।

वरुण्याद्दीक्षितवसनात्प्रमुञ्चति ॥ २५ ॥ स यत्राऽवभृथमभ्यवैति । तदेतदभ्यवहरन्ति तत्सलोम क्रियते स ऽएतेषामेवैकं वाससां परिधायोदैति तानि वशायै वा वपायाᳫं हुतायां दद्यादुदवसानीयायां वेष्टौ ॥ २६ ॥ अथ * धनुरधितनोति । 'इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसी'ति वार्त्रघ्नं वै धनुरिन्द्रो वै यजमानो द्वयेन वा ऽएष ऽइन्द्रो भवति यच्च क्षत्रियो यदु च यजमानस्तस्मादाहेन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसीति ॥ २७ ॥ अथ † बाहू विमार्ष्टि । 'मित्रस्याऽसि वरुणस्याऽसी'ति बाहोर्वै धनुर्बाहुभ्यां वै राजन्यो मैत्रावरुणस्तस्मादाह मित्रस्याऽसि वरुणस्याऽसीति तदस्मै प्रयच्छति 'त्वयाऽयं वृत्रं वधेदि'ति त्वयाऽयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं वधेदित्येवैतदाह ॥ २८ ॥ अथाऽस्मै तिस्र ऽइषूः प्रयच्छति । स यया प्रथमया समर्प्पयेन पराभिनत्ति सैका सेयं पृथिवी सैषा दृबा नामाऽथ यया विद्धः शयित्वा जीवति वा म्रियते वा सा द्वितीया तदिदमन्तरिक्षᳫं सैषा रुजा नामाऽथ ययाऽपैव राध्नोति सा तृतीया साऽसौ द्यौः सैषा क्षुमा नामैता हि वै तिस्र ऽइषवस्तस्मादस्मै तिस्र ऽइषूः प्रयच्छति ॥ २९ ॥ ‡ ताः प्रयच्छति । 'पातैनं प्राञ्चं पातैनं प्रत्यञ्चं पातैनं तिर्यञ्चं दिग्भ्यः पाते'ति

* का० श्रौ० सू० १५ ५ १७ ।

(१) शु० सं० अ० १० क० ८ ।

† का० श्रौ० सू० १५. ५. १८, १९ ।

(२) शु० सं० अ० १० क० ८ । (३) शु० सं० अ० १० ८ ।

‡ का० श्रौ० सू० १५. ५. २० ।

(४) शु० सं० अ० १० क० ८ ।

तदस्मै सर्वा ऽएव दिशोऽशरव्याः करोति तद्यदस्मै धनुः प्रयच्छति वीर्य्यं वा ऽएतद्राजन्यस्य यद्धनुर्वीर्य्यवन्तमभिषिञ्चानीति तस्माद्वा ऽअस्मा ऽआयुधं प्रयच्छति ॥३०॥ अथैनमाविदो * वाचयति। 'आविर्म्मर्य्या' ऽइत्यनिरुक्तं प्रजापतिर्वा ऽअनिरुक्तस्तदेनं प्रजापतय ऽआवेदयति सोऽस्मै सवमनुमन्यते तेनाऽनुमतः सूयते ॥ ३१ ॥ 'आवित्तो ऽअग्निर्गृहपतिरि'ति। ब्रह्म वा ऽअग्निस्तदेनं ब्रह्मण ऽआवेदयति तदस्मै सवमनुमन्यते तेनाऽनुमतः सूयते ॥ ३२ ॥ [अर्धप्रपाठकः ॥६०॥] 'आवित्त ऽइन्द्रो वृद्धश्रवा' ऽइति। क्षत्रं वाऽइन्द्रस्तदेनं क्षत्रायाऽऽवेदयति तदस्मै सवमनुमन्यते तेनाऽनुमतः सूयते ॥३३॥ 'आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रतावि'ति। प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ तदेनं प्राणोदानाभ्यामावेदयति तावस्मै सवमनुमन्येते ताभ्यामनुमतः सूयते ॥ ३४ ॥ 'आवित्तः पूषा विश्ववेदा' ऽइति। पशवो वै पूषा तदेनं पशुभ्य ऽआवेदयति तेऽस्मै सवमनुमन्यन्ते तैरनुमतः सूयते ॥ ३५ ॥ 'आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवा'विति। तदेनमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामावेदयति ते ऽअस्मै सवमनुमन्येते ताभ्यामनुमतः सूयते ॥ ३६ ॥ 'आवित्तादितिरुरुशर्म्मे'ति। इयं वै पृथिव्यदितिस्तदेनमस्यै पृथिव्या ऽआवेदयति साऽस्मै सव-

---

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १५ ५ २१।

(१) शु॰ सं॰ अ॰ १० क॰ ९। (२) शु॰ सं॰ अ॰ १० क॰ ९। (३) शु॰ सं॰ अ॰ १० क॰ ९। (४) शु॰ सं॰ अ॰ १० क॰ ९। (५) शु॰ सं॰ अ॰ १० क॰ ९। (६) शु॰ सं॰ अ॰ १० क॰ ९। (७) शु॰ सं॰ अ॰ १० क॰ ९।

मनुमन्यते तयाऽनुमतः सूयते तद्याऽभ्य ऽएवैनमेतद्देवताऽभ्य ऽआवेदयति ता ऽअस्मै सवमनुमन्यन्ते ताभिरनुमतः सूयते ॥ ३७ ॥ (E)

तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[लम्बकेशपुरुषमुखे लोहशलाकाप्रक्षेपः, सीसनिरसनम्, रुक्मनिधानं च]

केशवस्य पुरुषस्य । * लोहायसमास्य ऽआविध्य'त्यवेष्टा दन्दशूका' ऽइति सर्वाश्चा ऽएष मृत्यूनतिमुच्यते सर्वान्वधान्यो राजसूयेन यजते तस्य जरैव मृत्युर्भवति तद्यो मृत्युर्यो वधस्तमेवैतदतिनयति यद्दन्दशूकान् ॥ १ ॥ अथ यत्केशवस्य पुरुषस्य । न वा ऽएष स्त्री न पुमान्यत्केशवः पुरुषो यदह पुमाँस्तेन स्त्री यदु केशवस्तेनो न पुमान्नैतदयो न हिरण्यं यल्लोहायसं नैते क्रिमयो नाऽक्रिमयो यद्दन्दशूका ऽअथ यल्लोहायसं भवति लोहिता ऽइव हि दन्दशूकास्तस्मात्केशवस्य पुरुषस्य ॥ २ ॥ अथैनं † दिशः समारोहयति । 'प्राचीमारोह गायत्री त्वाऽवतु रथन्तरꣳ साम त्रिवृत्स्तोमो वसन्त ऽऋतुर्ब्रह्म द्रविणम्' ॥ ३ ॥

(E) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ७ ३. ४, काठ० १५. ७, ८, मै० सं० ११ ६. १०, १०, तै० सं० १ ८. १३ ।

* का० श्रौ० सू० १५ ५ ३२ ।

(१) शु० सं० अ० १० कं० १० ।

† का० श्रौ० सू० १५. ५. ३३ ।

(२) शु० सं० अ० १० कं० १० ।

'दक्षिणामारोह । त्रिष्टुप्त्वाऽवतु बृहत्साम पञ्चदश स्तोमो ग्रीष्म ऽऋतुः क्षत्रं द्रविणम्' ॥ ४ ॥ 'प्रतीचीमारोह । जगती त्वाऽवतु वैरूपꣳ साम सप्तदशस्तोमो वर्षा ऽऋतुर्विड्द्रविणम्' ॥ ५ ॥ 'उदीचीमारोह । अनुष्टुप्त्वाऽवतु वैराजꣳ सामैकविꣳशस्तोमः शरदृतुः फलं द्रविणम्' ॥ ६ ॥ 'ऊर्ध्वामारोह । पङ्क्तिस्त्वाऽवतु शाक्वररैवते सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ स्तोमौ हेमन्तशिशिरावृतू वर्चो द्रविणमि'ति ॥ ७ ॥ तद्यदेनं दिशः समारोहयति । ऋतूनामेवैनमेतद्रूपमृतूनेवैतत्संवत्सरꣳ समारोहयति स ऽऋतून्संवत्सरꣳ समारुह्य सर्वमेवेदमुपर्युपरि * भवत्यर्वागेवाऽस्मादिदꣳ सर्वं भवति॥ ८ ॥ शार्दूलचर्म्मणो जघनार्द्धे । सीसं निहितं भवति † तत्पदा प्रत्यस्यति 'प्रत्यस्तं नमुचेः शिर' ऽइति नमुचिर्ह वै नामाऽसुर ऽआस तमिन्द्रो निविव्याध तस्य पदा शिरोऽभितष्ठौ स यदभिष्ठित ऽउदबाधत स उच्छ्वङ्कस्तस्य पदा शिरः प्रचिच्छेद ततो रक्षः समभवत्तद्ध स्मैनमनुभाषते क्व गमिष्यसि क्व मे मोक्ष्यस ऽइति ॥ ९ ॥ तत्सीसेनाऽपजघान । तस्मात्सीसं मृदु सत्तजवꣳ हि सर्वेण हि वीर्य्येणाऽपजघान तस्माद्धिरण्यरूपꣳ सन्न कियच्चनाऽर्हति सतजवꣳ हि सर्वेण हि वीर्य्येणाऽपजघान तद्वै स तन्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यपजघान तथो-

(१) शु० स० अ० १० क० ११ । (२) शु० स० अ० १० क० १२ । (३) शु० स० अ० १० क० १३ । (४) शु० सं० अ० १० क० १४ ।

* 'अर्वागेव' इति पाठ 'ग च' पुस्तकयो ।

† का० श्रौ० सू० १५ ५ १४ ।

(५) शु० स० अ० १० क० १४ ।

ऽएवैष ऽएतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यतोऽपहन्ति ॥ १० ॥ अथैनꣳ * शार्दूलचर्म्माऽऽरोहयति । 'सोमस्य त्विषिरसी'ति यत्र वै सोम ऽइन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्दूलः समभवत्तेन सोमस्य त्विषिस्तस्मादाह सोमस्य त्विषिरसीति 'तवेव मे त्विषिर्भूयादि'ति शार्दूलत्विषिमेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति तस्मादाह तवेव मे त्विषिर्भूयादिति ॥ ११ ॥ अथ † रुक्ममधस्तादुपाऽस्यति । 'मृत्योः पाही'त्यमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतऽआयुषि प्रतितिष्ठति ॥ १२ ॥ अथ रुक्मꣳ शतवितृण्णो वा भवति । नववितृण्णो वा स यदि शतवितृण्णꣳ शतायुर्वाऽअयं पुरुषꣳ शततेजाꣳ शतवीर्य्यस्तस्माच्छतवितृण्णो यद्यु नववितृण्णो नवेमे पुरुषे प्राणास्तस्मान्नववितृण्णꣳ ॥ १३ ॥ तमुपरिष्टाच्छीर्ष्णो ‡ निदधाति । 'ओजोऽसि सहोऽस्यमृतमसी'त्यमृतमायुर्हिरण्यं तदस्मिन्नमृतमायुर्दधाति तद्यद्रुक्मा ऽउभयतो भवतोऽमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतेनैवैनमेतदायुषोभयतꣳ परिवृꣳहति तस्माद्रुक्मा ऽउभयतो भवतꣳ ॥ १४ ॥ अथ § बाहू ऽउद्गृह्णाति । 'हिरण्यरूपा ऽउषसो विरोक ऽउभाविन्द्रा ऽउदिथꣳ सूर्यश्च । आ रोहतं वरुण

* का० श्रौ० सू० १५. ५. २५ ।
(१) उ० ग० अ० १० क० १५ । (२) उ० प० अ० १० क० १५ ।
† का० श्रौ० सू० १५. ५. २६ ।
(३) उ० ग० अ० १० क० १५ ।
‡ का० श्रौ० सू० १५. ५. २७ ।
(४) उ० ग० अ० १० क० ५१ ।
§ का० श्रौ० सू० १५. ३. ११ ।
(५) उ० सं० अ० १० क० १६ ।

मित्र गर्त्तं ततश्चक्षाथामुदितिं दितिं चे'ति बाहू वै मित्रावरुणौ पुरुषो गर्त्तस्तस्मादाहाऽऽरोहतं वरुण मित्र गर्त्तमिति ततश्चक्षाथामदितिं दितिं चेति ततः पश्यतथ्वं स्वं चारणं चेत्त्येवैतदाह ॥ १५ ॥ नैतेनोद्गृह्णीयात् । 'मित्रोऽसि वरुणोऽसी'त्येवोद्गृह्णीयाद्बाहू वै मित्रावरुणौ बाहुभ्यां वै राजन्यो मैत्रावरुणस्तस्मान्मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्येवोद्गृह्णीयात् ॥ १६ ॥ तद्यदेनमूर्द्ध्वबाहुमभिषिञ्चति । वीर्य्यं वा ऽएतद्राजन्यस्य यद्बाहू वीर्य्यं वा ऽएतदपाथ्रं रसः सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति नेन्म ऽइदं वीर्य्यं वीर्य्यमपाथ्रं रसः सम्भृतो बाहू विलिनादिति तस्मादेनमूर्द्ध्वबाहुमभिषिञ्चति ॥ १७ ॥ (A)

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[अथाऽभिषेकः]

तं वै प्राञ्चं * तिष्ठन्तमभिषिञ्चति । पुरस्ताद् ब्राह्मणोऽभिषिञ्चत्यद्ध्वर्युर्वा यो वाऽस्य पुरोहितो भवति पश्चादितरे ॥ १ ॥ 'सोमस्य त्वा द्युम्नेनाऽभिषिञ्चामी'ति । वीर्य्येणैतदा'हाऽग्नेर्भ्राजसे'ति वीर्य्येणैवैतदाह 'सूर्य्यस्य वर्चसे'ति वीर्य्येणैवैतदाहे'न्द्रस्येन्द्रियेणे'ति वीर्य्येणैवैतदाह

(१) शु० सं० अ० १० क० १६ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श्रौ० १५ ६ ११, कात्या० १५. ७, ८, मै० सं० ११ ६ ७, तै० सं० १ ८ १२, १३ ।

* का० श्रौ० सू० १५ ५ ३०–३३ ।

(२) शु० सं० अ० १० क० १७ । (३) शु० सं० अ० १० क० १७ । (४) शु० सं० अ० १० क० १७ । (५) शु० सं० अ० १० क० १७ ।

'क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधी'ति राज्ञामधिराज ऽएधीत्येवैतदा'हा-ऽतिदिद्यून्पाही'तीषवो वै दिद्यव ऽइषुवधमेवैनमेतद्तिनयति तस्मादाहाऽतिदिद्यून्पाहीति ॥ २ ॥ इमं देवाः । असपत्नꣳ सुवद्ध्वमि'तीमं देवा ऽआभ्रातृव्यꣳ सुवद्ध्वमित्येवैतदाह 'महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याये'ति नाऽत्रातिरोहितमिवाऽस्ति महते जानराज्याये'ति महते जनानाꣳ राज्यायेत्येवैतदा'हेन्द्रस्येन्द्रियाये'ति वीर्य्यायेत्येवैतदाह यदाहेन्द्रस्येन्द्रियाये'तीममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमि'ति तद्यद्देवाऽस्य जन्म तत ऽएवैतदा'हाऽस्यै विश' ऽइति यस्यै विशो राजा भवत्ये'ष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाꣳ राजे'ति तदस्मा-ऽइदꣳ सर्वमाद्यं करोति ब्राह्मणमेवाऽपोद्धरति तस्माद् ब्राह्मणोऽनाद्यꣳ सोमराजा हि भवति ॥३॥ * अथैतमभिषेकम् । कृष्णविषाणयाऽनुविमृष्टे वीर्य्यं वा ऽएतदपाꣳ रसꣳ सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चतीदं मे वीर्य्यꣳ सर्वमात्मानमुपस्पृशादिति तस्माद्वा ऽअनुविमृष्टे ॥ ४ ॥ † सोऽनुविमृष्टे । 'प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठादि'ति यथाऽयं पर्वतोऽतिष्ठावा यथऽर्षभꣳ पशूनतिष्ठानेवं वा ऽएष ऽइदꣳ सर्वमतितिष्ठत्यर्वागेनाऽस्मादिदꣳ सर्वं भवति यो राजसूयेन यजते

(१) शु० य० अ० १० क० १७ । (२) शु० य० अ० १० क० १७ । (३) शु० य० अ० ९ क० ४० । (४) शु० य० अ० १० क० १८ । (५) शु० य० अ० १० क० १८ । (६) शु० य० अ० १० क० १८ । (७) शु० य० अ० १० क० १८ । (८) शु० य० अ० १० क० १८ । (९) शु० य० अ० १० क० १९ ।

* अत्र रूपम् १२०० ।

† का० श्रौ० सू० १५, ६, ५ ।

तस्मादाह 'प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्ति स्वसिचऽइयानाः । ता ऽआवव्रृत्रन्नधरागुदक्ता ऽअहिं बुध्न्यमनु रीयमाणा' ऽइति ॥ ५ ॥ अथैनमन्तरेव शार्दूलचर्म्मणि * विष्णुक्रमाङ्क्रमयति । 'विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तमसी'तीमे वै लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तं तदिमानेव लोकान्त्समारुह्य सर्वमेवेदमुपर्य्युपरि भवत्यर्वागेवाऽस्मादिदꣳ सर्वं भवति ॥ ६ ॥ अथ ब्राह्मणस्य पात्रे । सꣳस्रवान्त्समवनयति तद् ब्राह्मणः राजानमनुयशः करोति तस्माद् ब्राह्मणो राजानमनुयशः ॥ ७ ॥ तद्योऽस्य पुत्रः प्रियतमो भवति । तस्मा ऽएतत्पात्रं प्रयच्छतीदं मेऽयं वीर्य्यं पुत्रोऽनुसन्तनव'दिति ॥ ८ ॥ अथ प्रतिपरेत्य † गार्हपत्यमन्वारब्धे जुहोति । 'प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि ता वभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो ऽअस्त्वयममुष्य पिते'ति तद्यः पुत्रस्तं पितरं करोति यः पिता तं पुत्रं तदेनयोर्वीर्य्यं व्यतिषजत्य'सावस्य पिते'ति तद्यः पिता तं पितरं करोति यः पुत्रस्तं पुत्रं तदेनयोर्वीर्य्यं व्यतिषज्य पुनरेव यथायथं करोति 'वयꣳ स्याम पतयो रयीणाꣳ स्वाहे'त्याशी-

(१) शु० सं० अ० १० क० १९।
* का० श्रौ० सू० १५ ६ ९।
(२) शु० सं० अ० १० क० १९। (३) का० श्रौ० सू० १५ ६ १०।
† का० श्रौ० सू० १५ ६. ११।
(४) शु० सं० अ० १० क० २०। (५) शु० सं० अ० १० क० २०। (६) शु० सं० अ० १० क० २०।

रेवैवैतस्य कर्म्मण ऽआशिषमेवैतदाशास्ते ॥ ९ ॥ अथ य ऽएष सꣳस्रवोऽतिरिक्तो भवति । तमाग्नीध्रीये * जुहोत्यतिरिक्तो वा ऽएष सꣳस्रवो भवत्यतिरिक्त ऽआग्नीध्रीयो गार्हपत्ये हवीꣳषि श्रपयन्त्याहवनीये जुह्वत्यथैषोऽतिरिक्तस्तदतिरिक्त ऽएवैतदतिरिक्तं दधात्युत्तरार्द्धे जुहोत्येषा ह्येतस्य देवस्य दिक्तस्मादुत्तरार्द्धे जुहोति स जुहोति 'रुद्र यत्ते क्रिवि परं नाम तस्मिन्हुतमस्यमेष्टमसि स्वाहे'ति ॥ १० ॥ (B)

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

[रथोपावहरणम्]

तद्योऽस्य स्त्रो भवति । तस्य शतं वा परः शता वा गा ऽउत्तरेणाऽऽहवनीयꣳ सꣳ स्थापयति तद्यदेवं करोति ॥ १ ॥ वरुणाद्ध वा ऽअभिषिषिचानात् । इन्द्रियं वीर्य्यमपचक्राम शश्वद्य ऽएषोऽपाꣳ रसः सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति, सोऽस्येन्द्रियं वीर्य्यं निर्जघान तत्पशुष्वन्ववविन्दत्तस्मात्पशवो यशो यदेष्वन्ववविन्दत्तत्पशुष्वनुवित्त्येन्द्रियं वीर्य्यं पुनरात्मन्नधत्त तथो ऽएवैष ऽएतन्नाऽऽहैवाऽस्मात्ऽन्निरिन्द्रियं वीर्य्यमपक्रामति वरुणसवो वा ऽएष यद्राजसूयमिति वरुणोऽकरोदिति स्वेवैष ऽएतत्करोति ॥२॥ अथ रथमुपाऽवहरति । यद्वै राजन्यात्पराग्भवति रथेन

* का० श्रौ० सू० १५ ६. १२।

(१) शु० य० अ० १० म० २०।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था श्रियाः अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा — का० सं० ७. १. १, काठ० १५. ७ मै० सं० ११, ६. ५, १२, तै० सं० १. ८. १४, १२।

वै तदनुयुङ्क्ते तस्माद्रथमुपाऽवहरति ॥ ३ ॥ * स-ऽउपाऽवहरति । '(१)इन्द्रस्य वज्रोऽसी'ति वज्रो वै रथ ऽइन्द्रो वै यजमानो द्वयेन वा ऽएष ऽइन्द्रो भवति यच्च क्षत्रियो यदु च यजमानस्तस्मादाहेन्द्रस्य वज्रोऽसीति ॥ ४ ॥ तमन्तर्वेद्यभ्यववर्त्य युनक्ति । '(२)मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मीति बाहू वै मित्रावरुणौ बाहुभ्यां वै राजन्यो मैत्रावरुणस्तस्मादाह मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मीति ॥ ५ ॥ तं चतुर्युजं युनक्ति । स जघनेन सदोऽग्रेण शालां येनैव दक्षिणा यन्ति तेन प्रतिपद्यते तं जघनेन चात्वालमग्रेणाऽऽग्नीध्रमुदच्छति ॥ ६ ॥ † तमातिष्ठति । '(३)अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वे'त्यनार्त्यै त्वेत्येवैतदाह यदाहाऽव्यथायै त्वेति स्वधायै त्वेति रसाय त्वेत्येवैतदा'हाऽरिष्टो ऽअर्जुन' ऽइत्यर्जुनो ह वै नामेन्द्रो यदस्य गुह्यं नाम द्वयेन वा ऽएष ऽइन्द्रो भवति यच्च क्षत्रियो यदु च यजमानस्तस्मादाहाऽरिष्टो ऽअर्जुन-ऽइति ॥ ७ ॥ अथ दक्षिणायुग्यमुपार्पति । '(४)मरुतां प्रसवेन जये'ति विशो वै मरुतो विशा वै तत्क्षत्रियो जयति यज्जिगीषति तस्मादाह मरुतां प्रसवेन जयेति ॥ ८ ॥ अथ मध्ये गवामुदच्छति । '(५)आपाम मनसे'ति मनसा वा ऽइदꣳ सर्वमाप्तं तन्मनसैवैतत्सर्वमाप्नोति तस्मादाहाऽऽपाम मन

* का० श्रौ० सू० १४. ३. १, १५, ६. १५ ।

(१) शु० सं० अ० १० क० २१ । (२) शु० सं० अ० १० क० २१ ।

† का० श्रौ० सू० १५. ६. १७-२० ।

(३) शु० सं० अ० १० क० २१ । (४) शु० सं० अ० १० क० २१ । (५) शु० सं० अ० १० क० २१ । (६) शु० सं० अ० १० क० २१ ।

सेति ॥ ९ ॥ अथ धनुरार्त्न्या गामुपस्पृशति । 'समिन्द्रियेणे'तीन्द्रियं वै वीर्य्यं गाव ऽइन्द्रियमेवैतद्वीर्य्यमात्मन्धत्तेऽथाऽऽह जिनामीमाः कुर्वे ऽइमा ऽइति ॥ १० ॥ तद्यस्त्वस्य गोपूयच्छति । यद्वै पुरुषात्पराग्भवति यशो वा किञ्चिद्वा स्वं हैवाऽस्य तत्प्रतमामिवाऽभ्युपक्रामति तत्स्वादेवैतदिन्द्रियं वीर्य्यं पुनरात्मन्धत्ते , तस्मात्स्वस्य गोपूयच्छति ॥ ११ ॥ तस्मै तावन्मात्रीर्वा भूयसीर्वा प्रतिददाति । न वा ऽएष क्रूरकर्म्मणे भवति यद्यजमानः क्रूरमिव वा ऽएतत्करोति यदाह * जिनामीमाः कुर्वे ऽइमा ऽइति तथो हाऽस्यैतदक्रूरं कृतं भवति तस्मात्तावन्मात्रीर्वा भूयसीर्वा प्रतिददाति ॥ १२ ॥ अथ दक्षिणानायच्छति । सोऽग्रेण यूपं † दक्षिणेन वेदिं स्येनैव दक्षिणा यन्ति तेन प्रतिपद्यते तं जघनेन सदोऽग्रेण शालामुद्यच्छति ॥ १३ ॥ 'मा त ऽइन्द्र ते वयम् । तुराषाडयुक्तासो ऽअब्रह्मता विदसाम । तिष्ठा रथमधियं वज्रहस्ता रश्मीन्देव यमसे स्वश्वानित्युद्यच्छत्येवैतयाऽभीशवो वै रश्मयस्तस्मादाहा रश्मीन्देव यमसे स्वश्वानित्यथ रथविमोचनीयानि जुहोति प्रीतो रथो विमुच्च्याता ऽइति तस्माद्रथविमोचनीयानि जुहोति ॥ १४ ॥ ‡ स जुहोति । 'अग्नये गृहपतये स्वाहे'ति स

(१) शु० सं० अ० १० क० २१।

* का० श्रौ० सू० ५ ६. २२।

† का० श्रौ० सू० ५. ६. २२।

(२) शु० सं० अ० १० क० २१।

‡ "अग्नये गृहपतय इति चत्वारि रथविमोचनीयानि जुहोति प्रतिमन्त्रम्" (का० श्रौ० सू० १५. ६. २१)।

(३) शु० सं० अ० १० क० २३।

यदेवाऽऽग्नेयꣳ रथस्य तदेवैतेन प्रीणाति ब्रह्म वा ऽआग्नेया रथस्य ब्रह्मनेवैतेन प्रीणाति श्रीर्वै गार्हपतं यावतो—यावत-ऽईष्टे तच्छ्रियमेवाऽस्यैतद्गार्हपतꣳ राज्यमभिविमुच्यते॥१५॥ 'सोमाय वनस्पतये स्वाहे'ति। द्वयानि वै वानस्पत्यानि चक्राणि रथ्यानि चानसानि च तेभ्यो न्वेवैतदुभयेभ्यो-ऽरिष्टिं कुरुते सोमो वै वनस्पतिꣳ स यदेव वानस्पत्यꣳ रथस्य तदेवैतेन प्रीणाति दारूणि वै वानस्पत्यानि रथस्य दारूण्येवैतेन प्रीणाति क्षत्रं वै सोमꣳ क्षत्रमेवाऽस्यै तद्रा-ज्यमभिविमुच्यते ॥ १६ ॥ 'मरुतामोजसे स्वाहे'ति। स यदेव मारुतꣳ रथस्य तदेवैतेन प्रीणाति चत्वारोऽश्वा रथꣳ पञ्चमो द्वौ सव्यष्ट्टसारथी ते सप्त-सप्त-सप्त वै मारुतो गणꣳ सर्वमेवैतेन रथं प्रीणाति विशो वै मरुतो विशमेवा-ऽस्यैतद्राज्यमभिविमुच्यते ॥१७॥ 'इन्द्रस्येन्द्रियाय स्वाहे'ति। स यदेवैन्द्रꣳ रथस्य तदेवैतेन प्रीणाति सव्यष्टा वा-ऽऐन्द्रो रथस्य सव्यष्टारमेवैतेन प्रीणातीन्द्रियं वै वीर्य-मिन्द्र ऽइन्द्रियमेवाऽस्यैतद्वीर्यꣳ राज्यमभिविमुच्यते ॥ १८ ॥ अथ * वाराह्या ऽउपानहा ऽउपमुच्यते। अग्नौ ह वै देवा घृतकुम्भं प्रवेशयाञ्चक्रुस्ततो वराहꣳ सम्बभूव तस्माद्वराहो मेदुरो घृताद्धि सम्भृतस्तस्माद्वराहे गावꣳ सञ्जानते स्वमेवैतद्रसमभि सञ्जानते तत्पशूनामेवैतद्रसे प्रतितिष्ठति तस्माद्वाराह्या ऽउपानहा ऽउपमुञ्चते ॥१९॥

(१) शु॰ सं॰ अ॰ १० कं॰ २३। (२) शु॰ सं॰ अ॰ १० कं॰ २३। (३) शु॰ सं॰ अ॰ १० कं॰ २३।

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १५ ६ २४।

अथेमां प्रत्यवेक्षमाणो * जपति । 'पृथिवि मातर्म्मा मा हिꣳसीर्म्मो ऽअहन्त्वामि'ति वरुणाद्ध वा ऽअभिषिषिचानात्पृथिवी बिभयाञ्चकार महद्वा ऽअयमभूद्योऽभ्यषेचि यद्वै माऽयं नाऽवदृणीयादिति वरुण ऽउ ह पृथिव्यै बिभयाञ्चकार यद्वै मेऽयं नाऽवधून्वीतेति तदनयैवैतन्मित्रधेयमकुरुत न हि माता पुत्रꣳ हिनस्ति न पुत्रो मातरम् ॥२०॥ वरुणसवो वा ऽएष यद्राजसूयम् । पृथिव्यु हैतस्माद्बिभेति महद्वा ऽअयमभूद्योऽभ्यषेचि यद्वै' माऽयं नाऽवदृणीयादित्येष ऽउ हाऽस्यै बिभेति यद्वै मेऽयं नाऽवधून्वीतेति तदनयैवैतन्मित्रधेयं कुरुते न हि माता पुत्रꣳ हिनस्ति न पुत्रो मातरं तस्मादेवं जपति ॥ २१ ॥ † सोऽवतिष्ठति । 'हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऽऋतजा ऽअद्रिजा ऽऋतं बृहदि'त्येतामतिच्छन्दसं जपत्येषा वै सर्वाणि छन्दाꣳसि यदतिच्छन्दास्तथैनं पाप्मा नाऽन्ववतिष्ठति ॥ २२ ॥ तं न सङ्ग्रहीताऽन्ववतिष्ठेत् । नेत्तं लोकमन्ववतिष्ठाद्यꣳ सुपुवाणोऽन्ववाऽस्थादिति तꣳ सरथमेव रथवाहन ऽआदधति ततोऽस्याऽडप-प्ववते तथा तँल्लोकं नाऽन्ववतिष्ठति यꣳ सुपुवाणोऽन्ववाऽस्थात् ॥ २३ ॥ उत्तरेणाऽऽहवनीयं पूर्वाग्निरुद्धृतो

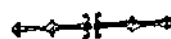
* का० श्रौ० सू० १५. ६. २५।
(१) शु० यं० अ० १० क० २३।
† का० श्रौ० सू० १५. ६. २६ ।
(२) शु० यं० अ० १० क० २४।

भवति । स रथवाहनस्य दक्षिणमन्वनुप्यन्दहू शतमानौ प्र-
वृत्तावावध्नाति ॥२४॥ औदुम्बरीᳫं * शाखामुपगूहति । तयोर-
न्यतरमुपस्पृश(१)'तीयदस्योऽऽयुरस्याऽऽयुर्म्मयि धेहि युङ्ङसि
वर्चोऽसि वर्चो मयि धेही'ति तदायुर्वर्चं ऽआत्मन्धत्ते ॥२५॥
अथौदुम्बरीᳫं † शाखामुपस्पृशति । (२)'ऊर्गस्यूर्ज्जं मयि
धेही'ति तदूर्जमात्मन्धत्ते तस्यैतस्य कर्म्मण ऽएतावेव
शतमानौ प्रवृत्तौ दक्षिणा तौ ब्रह्मणे ददाति ब्रह्मा हि यज्ञं
दक्षिणतोऽभिगोपायति तस्मात्तौ ब्रह्मणे ददाति ॥ २६ ॥
अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यम् । मैत्रावरुणी पयस्या निहिता
भवति तामस्य वाहू ऽअभ्युपाऽवहर(३)'तीन्द्रस्य वां वीर्य्य-
कृतो वाहू ऽअभ्युपाऽवहरामी'ति पशूनां वा ऽएष रसो
यत्पयस्या तत्पशूनामेवाऽस्यैतद्रसं वाहू ऽअभ्युपाऽव-
हरति तद्यन्मैत्रावरुणी भवति मित्रावरुणा ऽउ हि वाहू
तस्मान्मैत्रावरुणी भवति ॥ २७ ॥ (C)

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ११९ ॥

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १५. ६. ३१ ।

(१) शु॰ सं॰ अ॰ १० क॰ २५ ।

† का॰ श्रौ॰ सू॰ १५. ६. ३१,३२ ।

(२) शु॰ सं॰ अ॰ १० क॰ २५ । (३) शु॰ सं॰ अ॰ १० क॰ २५ ।

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का॰ श॰ ७. ३. ३; काठ॰ १५. ७, ८, मै॰ सं॰ ११. ६. १२,१२; तै॰ सं॰ १. ८. १२,१३; तै॰ ब्रा॰ १. ७. ९ ।

[पयस्याप्रचारः]

मैत्रावरुण्या * पयस्यया प्रचरति । तस्या ऽअनिष्टऽएव स्विष्टकृद् भवत्यथाऽस्मा ऽआसन्दीमाहरन्त्युपरिसद्यं वा ऽएष जयति यो जयत्यन्तरिक्षसद्यं तदेनमुपर्य्यासीनमधस्तादिमाः प्रजा ऽउपाऽऽसते तस्मादस्मा ऽआसन्दीमाहरन्ति सैषा खादिरी वितृण्णा भवति येयं † वर्द्धव्यूता भरतानाम् ॥ १ ॥ तामग्रेण । मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं ‡ निदधाति 'स्योनाऽसि सुषदाऽसी'ति शिवामेवैतच्छग्मां करोति ॥ २ ॥ अथाऽधीवासमास्तृणाति । 'क्षत्रस्य योनिरसी'ति तयैव क्षत्रस्य योनिस्तामेवैतत्करोति ॥ ३ ॥ अथैनमासादयति । 'स्योनामासीद सुषदामासीदे'ति शिवाꣳ शग्मामासीदेत्येवैतदाह 'क्षत्रस्य योनिमासीदे'ति तयैव क्षत्रस्य योनिस्तस्यामेवैनमेतद्दधाति ॥ ४ ॥ अथाऽन्तराꣳसेऽभिमृश्य ‡‡ जपति । 'निषसाद धृतव्रत' ऽइति धृतव्रतो वै राजा न वा ऽएष सर्वस्मा ऽइव वदनाय न सर्वस्मा ऽइव कर्म्मणे यदेव साधु वदेद्यत्साधु कुर्य्यात्तस्मै वा ऽएष च श्रोत्रियश्चैतौ ह वै द्वौ मनुष्येषु धृतव्रतौ तस्मादाह निषसाद धृतव्रत ऽइति 'वरुणः पस्त्यास्वे'ति विशो वै पस्त्या

* "उत्तरवेदिं हृत्वा पयस्यया प्रचरति प्राक् स्विष्टकृत" (का० श्रौ० सू० १५ ६ ३५)।
† चर्म्म वर्द्धरज्जव , नाभिव्यूता गवहे यथ ।
‡ का० श्रौ० सू० १५ ७ १ ३।
(१) शु० य० अ० १० क० २६। (२) शु० य० अ० ११, १० क० २६। (३) शु० य० अ० १० क० २६। (४) शु० य० अ० १० क० २६।
‡‡ का० श्रौ० सू० १५ ७ ४।
(५) शु० य० अ० १० क० २७, काण्व० स० ७ ३ ४। (६) शु० य० अ० १० क० २७, काण्व० स० ७ ३ ४।

विश्वेत्येवैतदाह 'साम्राज्याय सुक्रतुरि'ति राज्यायेत्ये-
वैतदाह यदाह साम्राज्याय सुक्रतुरिति ॥ ५ ॥ अथाऽस्मै *
पञ्चाऽक्षान्पाणावावपति । अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः
कल्पन्तामि'त्येष वा ऽअयानभिभूर्यत्कलिरेष हि सर्वानया-
नभिभवति तस्मादाहाऽभिभूरसीत्येतास्ते पञ्च दिशः
कल्पन्तामिति पञ्च वै दिशस्तदस्मै सर्वा ऽएव दिशः
कल्पयति ॥ ६ ॥ अथैनं पृष्ठतस्तूष्णीमेव दण्डैर्घ्नन्ति ।
तं दण्डैर्घ्नन्तो दण्डवधमतिनयन्ति तस्माद्राजा दण्ड्यो
यदेनं दण्डवधमतिनयन्ति ॥ ७ ॥ अथ † वरं वृणीते ।
यद्वै ह वै कश्च सुप्रवाणो वरं वृणीते सोऽस्मै सर्वः
समृध्यते तस्माद्वरं वृणीते ॥ ८ ॥ स 'ब्रह्मन्नि'त्येव प्रथ-
ममामन्त्रयते । ब्रह्म प्रथममभिव्याहराणि ब्रह्मप्रसूतां
वाचं वदानीति तस्माद् ब्रह्मन्नित्येव प्रथममामन्त्रयते 'त्वं
ब्रह्माऽसी'तीतरः प्रत्याह 'सविताऽसि सत्यप्रसव' ऽइति
वीर्य्यमेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति सवितारमेव सत्यप्रसवं करोति
॥ ९ ॥ ब्रह्मन्नित्येव द्वितीयमामन्त्रयते । त्वं ब्रह्माऽसीती-
तरः प्रत्याह 'वरुणोऽसि सत्यौजा' ऽइति वीर्य्यमेवाऽस्मि-
न्नेतद्दधाति वरुणमेव सत्यौजसं करोति ॥ १० ॥ ब्रह्मन्नि-

---

(१) शु० सं० अ० १० क० २७, कपि० सं० ७, ३ ४।
* का० श्रौ० सू० १५. ६. ५।
(२) शु० सं० अ० १० क० २८।
† का० श्रौ० सू० १५. ७. ७,८।
(३) शु० सं० अ० १० क० २८। (४) शु० सं० अ० १० क० २८। (५) शु० सं० अ० १० क० २८।

त्येव तृतीयमामन्त्रयते। त्वं ब्रह्माऽसीतीतरः प्रत्या'हेन्द्रोऽसि विशौजा' ऽइति वीर्य्यमेवाऽस्मिन्नेतद्दधातीन्द्रमेव विशौजसं करोति ॥ ११ ॥ ब्रह्मन्नित्येव चतुर्थमामन्त्रयते। त्वं ब्रह्माऽसीतीतरः प्रत्याह 'रुद्रोऽसि सुशेव' ऽइति तद्वीर्य्याण्येवाऽस्मिन्नेतत्पूर्वाणि दधात्यथैनमेतच्छमयत्येव तस्मादेष सर्वस्येशानो मृडयति यदेनꣳ शमयति ॥ १२ ॥ ब्रह्मन्नित्येव पञ्चममामन्त्रयते। त्वं ब्रह्माऽसीतीतरोऽनिरुक्तं प्रत्याह परिमितं वै निरुक्तं तत्परिमितमेवाऽस्मिन्नेतत्पूर्वं वीर्य्यं दधात्यथाऽत्राऽनिरुक्तं प्रत्याहाऽपरिमितं वा ऽअनिरुक्तं तदपरिमितमेवाऽस्मिन्नेतत्सर्वं वीर्य्यं दधाति तस्मादत्राऽनिरुक्तं प्रत्याह ॥१३॥ अथ * सुमङ्गलनामानꣳ ह्वयति। 'बहुकार श्रेयस्कर भूयस्करे'ति य ऽएवन्नामा भवति कल्याणमेवैतन्मानुष्यै वाचो वदति ॥ १४ ॥ अथाऽस्मै ब्राह्मण † स्फ्यं प्रयच्छति। अद्ध्वर्य्युर्वा यो वाऽस्य पुरोहितो भवती'न्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मे रध्ये'ति वज्रो वै स्फ्यः स ऽएतेन वज्रेण ब्राह्मणो राजानमात्मनोऽबलीयाꣳसं कुरुते यो वै राजा ब्राह्मणादबलीयानमित्रेभ्यो वै स बलीयान्भवति तदमित्रेभ्य ऽएवैनमेतद् बलीयाꣳसं करोति ॥ १५ ॥ तꣳ राजा ‡ राजभ्रात्रे प्रयच्छति। 'इन्द्रस्य वज्रोऽसि

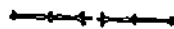
(१) शु० स० अ० १० क० २८। (२) शु० म० अ० १० क० २८।
* का० श्रौ० सू० १५ ७ १०।
(३) शु० स० अ० १० क० २८।
† का० श्रौ० सू० १५ ७ ११।
(४) शु० म० अ० १० क० २८।
‡ का० श्रौ० सू० १५ ७ ११।

तेन मे रध्ये'ति तेन राजा राजभ्रातरमात्मनोऽवलीयाꣳसं कुरुते ॥ १६ ॥ तꣳ राजभ्राता सूताय वा स्थपतये वा प्रयच्छति । 'इन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मे रध्येति' तेन राजभ्राता सूतं वा स्थपतिं वाऽऽत्मनोऽवलीयाꣳसं कुरुते ॥ १८ ॥ तꣳ सूतो वा स्थपतिर्वा ग्रामण्ये प्रयच्छति । 'इन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मे रध्येति' तेन सूतो वा स्थपतिर्वा ग्रामण्यमात्मनोऽवलीयाꣳसं कुरुते ॥ १८ ॥ तं ग्रामणीꣳ सजाताय प्रयच्छति । 'इन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मे रध्ये'ति तेन ग्रामणीꣳ सजातमात्मनोऽवलीयाꣳसं कुरुते तद्यदेवꣳ सम्प्रयुच्छन्ते नेत्पापवस्यसमसद्यथापूर्वम-सदिति तस्मादेवꣳ सम्प्रयच्छन्ते ॥ १९ ॥ अथ * सजातश्च प्रतिप्रस्थाता च । एतेन स्फ्येन पूर्वाग्नौ शुक्रस्य पुरोरुचाऽधिदेवनं कुरुतोऽत्ता वै शुक्रोऽत्तारमेवैतत्कुरुतꣳ ॥ २० ॥ अथ मन्थिनꣳ पुरोरुचा विमितं विमिनुतꣳ । आद्यो वै मन्थी तदत्तारमेवैतत्कृत्वाऽथाऽस्मा ऽएतदाद्यं जनयतस्तस्मान्मन्थिनꣳ पुरोरुचा विमितं विमिनुतः ॥२१॥ अथाऽक्षानꣳ । † चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽधिदेवने हिरण्यं निधाय जुहो'त्यग्निꣳ पृथुर्धर्म्मणस्पतिर्जुषाणो ऽअग्निꣳ पृथुर्धर्म्मणस्पतिराज्यस्य वेतु स्वाहे'ति ॥ २२ ॥ अथाऽक्षान्निवपति । 'स्वाहाकृताꣳ सूर्य्यस्य रश्मिभिर्य्यतध्वꣳ सजातानां मध्यमेष्ठ्याये'त्येष वा ऽअग्निꣳ पृथुर्य्यदधिदेवनं

* का० श्रौ० सू० १५. ७. १३।
† का० श्रौ० सू० १५. ७. १५, १६।
(१) शु० यं० अ० १० क० २९। (२) शु० यं० अ० १० क० २९।

तस्यैतेऽङ्गारा यदक्षास्तमेवैतेन प्रीणाति तस्य ह वा ऽएपाऽनुमता गृहेषु हन्यते यो वा राजसूयेन यजते यो वैतदेवं वेदैतेष्वक्षेष्वाह गां * दीव्यद्ध्वमिति पूर्वाग्निवाहौ † दक्षिणा ॥ २३ ॥ अथाहाऽग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । तद्यदन्तरेणाऽऽहुतीऽ ऽएतत्कर्म्म क्रियत ऽएप वै प्रजापतिर्य ऽएप यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता ऽएतम्वेवाऽप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते तदेनं मध्यत ऽएवैतस्य प्रजापतेर्दधाति मध्यतः सुवति तस्मादन्तरेणाऽऽहुती ऽएतत्कर्म्म क्रियतऽआश्राव्याऽऽहाऽग्निꣳ स्विष्टकृतं यजेति वपट्कृते जुहोति ॥ २४ ॥ अथेडामादधाति । उपहूतायामिडायामपऽउपस्पृश्य माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति तꣳ स्तोत्राय प्रमीवति स ऽउपाऽवरोहति सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शस्त्रस्य ॥ २५ ॥ (D)

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[संसृपाहविः, दशपेयः, उपसद्यागश्च]

वरुणाद्ध वा ऽअभिपिषिचानाद्भर्गोऽपचक्राम । वीर्यं वै भर्ग ऽएप विष्णुर्यज्ञः सोऽस्मादपचक्राम शश्वद्ध ऽएपोऽपाꣳ रसꣳ सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति सोऽस्य

* का० श्रौ० सू० १५ ७, १७।

† 'पूर्वाग्निवाह्यो इति 'क' पुस्तके दृश्यते।

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ७ ३ ४ काठ० १५ ८ मै० स० २१ ६ १२, तै० स० १ ८ १५।

भर्गं निर्जघान ॥ १ ॥ * तमेताभिर्देवताभिरनु समसर्प्पत् । 'सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा त्वष्ट्रा रूपैः पूष्णा पशुभिरिन्द्रेणाऽस्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणेनौजसाऽग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णुनैव 'दशम्या देवतया'ऽन्वविन्दत् ॥ २॥ तद्यदेनमेताभिर्देवताभिरनु समसर्प्पत् । तस्मात्संसृपो नामाऽथ यद्दशमेऽहन्प्रसुतो भवति तस्माद्दशपेयोऽथो यद्दश-दशैकैकं चमसमनुप्रसृप्ता भवन्ति तस्माद्वेव दशपेयः ॥ ३ ॥ तदाहुः । दश † पितामहान्त्सोमपान्त्संख्याय प्रसर्प्पेत्तथो हाऽस्य सोमपीथमश्नुते दशपेयो हीति तद्वै ज्या द्वौ त्रीनित्येव पितामहान्त्सोमपान्विन्दन्ति तस्मादेता एव देवताः संख्याय प्रसर्प्पेत् ॥ ४ ॥ एताभिर्वै देवताभिर्वरुण एतस्य सोमपीथमाश्नुत । तथो एवैष एताभिरेव देवताभिरेतस्य सोमपीथमश्नुते तस्मादेता एव देवताः संख्याय प्रसर्प्पेदथ यद्वैपोदवसानीयेष्टिः सन्तिष्ठत एतस्याऽभिषेचनीयस्य ॥ ५ ॥ अथैतानि हवींषि ‡ निर्वपति । सावित्रं ‡‡ द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं

---

* का० श्रौ० सू० १५. ८, १७ ।

(१) शु० सं० अ० १० क० ३० । (२) शु० सं० अ० १० क० १० ।

† "पितामहदशगणं सोमपानं संख्याय सर्पणम्" (का० श्रौ० सू० १५. ८. १६) ।

‡ अभिषेचनीयशालात आरभ्य दशपेययजनम्प्रति गच्छेत् । प्रतीष्टि-म्नोरं च गच्छति । तत्र प्रथमं हविरभिषेचनीयशालाया उत्तरत समीप एवाऽग्नीन् स्थापयित्वा कर्तव्यम् । पुनस्तस्मात् स्थानात् उत्तरदेशेऽग्नीन् स्थापयित्वा द्वितीयम्, तस्योत्तरतस्तथैव तृतीयप्रभृति-दशमहवि:पर्यन्तं कुर्यादुत्सृप्योत्सृप्य । अनेन प्रकारेण कुर्वन् दशपेयशालामध्ये दशमं हविः कुर्यात् । तथा च "देवयजनान्तरमेकैकेनोत्सर्पति, शालायामन्त्यम्" (का० श्रौ० सू० १५ ८. २,३) ।

‡‡ "सावित्र सारस्वत-त्वाष्ट्र-पौष्णेन्द्र-बार्हस्पत्य-वारुणाऽऽग्नेय-सौम्य-वैष्णवानि यथोक्तम्" (का० श्रौ० सू० १५. ८. ४) ।

वा पुरोडाशꣳ सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्प्रसूत-ऽएव तद्वरुणोऽनुसमसर्प्पत्तथो ऽएवैष ऽएतत्सवितृप्प्रसूत-ऽएवाऽनु सꣳसर्प्पति तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ६ ॥ अथ सारस्वतं चरुं निर्वपति । वाग्वै सरस्वती वाचैव तद्व-रुणोऽनुसम सर्प्पत्तथो ऽएवैष ऽएतद्वाचैवाऽनु सꣳसर्प्पति तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छसि ॥ ७ ॥ अथ त्वाष्ट्रं दशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । त्वष्टा वै रूपाणामीष्टे त्वष्ट्रैव तद्रूपै र्वरुणोऽनु समसर्प्पत्तथो ऽएवैष ऽएतत्त्वष्ट्रैव रूपैरनुसꣳ-सर्प्पति तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ८ ॥ अथ पौष्णं चरुं निर्वपति । पशवो वै पूषा पशुभिरेव तद्वरुणोऽनुसम-सर्प्पत्तथो ऽएवैष ऽएतत्पशुभिरेवाऽनु सꣳसर्प्पति तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ९ ॥ अथैन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । इन्द्रियं वै वीर्य्यमिन्द्र ऽइन्द्रियेणैव तद्वीर्य्येण वरुणोऽनु समसर्प्पत्तथो एवैष ऽएतदिन्द्रियेणैव वीर्य्येणाऽनु सꣳसर्प्पति तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥१०॥ अथ वार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति । ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव तद्वरुणोऽनु सम-र्प्पत्तथो ऽएवैष ऽएतद् ब्रह्मणैवाऽनु सꣳसर्प्पति तत्रैकं पुण्ड-रीकं प्रयच्छति ॥ ११ ॥ अथ वारुणं यवमयं चरुं निर्वपति । स येनैवौजसेमाः प्रजा वरुणोऽगृह्णात्तेनैव तदोजसा वरुणो-ऽनु समसर्प्पत्तेनो ऽएवैष तदोजसाऽनु सꣳसर्प्पति तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ १२ ॥ उपसदो दशम्यो देवताः । तत्र पञ्च * पुण्डरीकाण्युप प्रयच्छति तां द्वादशपुण्डरीका-

* का० श्रौ० सू० १५ । ८ । ५ ।

ᳯंस्रजं * प्रतिमुञ्चते सा दीक्षा तया दीक्षया दीक्षते ॥१३॥ अथ यद् द्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य सर्वं वै संवत्सरᳲ सर्वेणैवैनमेतद्दीक्षयति यानि पुण्डरीकाणि तानि दिवो रूपं तानि नक्षत्राणाᳯं रूपं य्ये बुधकास्तेऽन्तरिक्षस्य रूपं य्यानि बिसानि तान्यस्यै तदेनमेषु लोकेष्वधि दीक्षयति ॥ १४ ॥ अथ राजानं क्रीत्वा । द्वेधोपनह्य परिवहन्ति ततोऽर्द्धमासन्द्यामासाद्य प्प्रचरत्यथ य ऽएषोऽर्द्धो ब्रह्मणो गृहे निहितो भवति तमासन्द्यामासाद्याऽऽतिथ्येन प्प्रचरति यदातिथ्येन प्प्रचरत्यथोपसद्भिᳲ प्प्रचरति यदोपसद्भिᳲ प्प्रचरति ॥ १५ ॥ अथैतानि हवीᳯंषि निर्वपति । आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशᳲ सौम्म्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन यथेष्ट्यैवं य्यजते ॥ १६ ॥ तद् तथा न कुर्य्यात् । ह्वलति वा ऽएष यो यज्ञपथादेत्येति वा ऽएष यज्ञपथाद्य ऽउपसत्पथादेति तस्मादुपसत्पथादेव नेयात् ॥ १७ ॥ स यदग्निं य्यजति । अग्निनैवैतत्तेजसाऽनु सᳲसर्प्पत्यथ यत्सोमं य्यजति सोमेनैवैतद्ब्रह्मणाऽनु सᳲसर्प्पत्यथ यद्विष्णुं य्यजति यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ १८ ॥ स ऽएष सप्तदशोऽग्निष्टोमो भवति । सप्तदशो वै प्प्रजापतिᳲ प्प्रजापतिर्य्यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥१९॥ तस्य द्वादश प्प्रथमगर्भाᳲ पष्ठौह्यो दक्षिणा । द्वादश वै मासाᳲ संवत्सरस्य संवत्सरᳲ

* का० श्रौ० सू० १५. ८. ८ ।

स्स्तोमान्यच्छन्दाᳬंसि तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति सᳬंस्रवं बार्हस्पत्ये चरावुवनयति तद्यत्सᳬंस्रवान्बार्हस्पत्ये चरावुवनयति सर्वत ऽएवाऽस्मिन्नेतदन्नाद्यं दधाति तस्मादु दिशो दिश ऽएव राज्ञेऽन्नाद्यमभिह्रियते ॥ ६ ॥ अथ यद्बार्हस्पत्येन चरुणा प्रचरति । यद्देवैनमूर्द्ध्वा दिशः समारोहयति यद्दतून्यत्स्तोमान्यच्छन्दाᳬंसि तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति ॥ ७ ॥ स य ऽएष ऽआग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । तस्य * हिरण्यं दक्षिणाऽऽग्नेयो वा ऽएष यज्ञो भवत्यग्ने रेतो हिरण्यं तस्माद्धिरण्यं दक्षिणा तदग्नीधे ददात्यग्निर्वा ऽएष निदानेन यदाग्नीध्रस्तस्मात्तदग्नीधे ददाति ॥ ८ ॥ अथ य ऽएष ऽऐन्द्र ऽएकादशकपालः पुरोडाशो भवति । † तस्यर्षभो दक्षिणा स हैन्द्रो यदृषभो यद्यु सौम्यश्चरुर्भवति तस्य बभ्रुर्गौर्दक्षिणा स हि सौम्यो यद्बभ्रुस्तं ब्रह्मणे ददाति ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतोऽभिगोपायति तस्मात्तं ब्रह्मणे ददाति ॥ ९ ॥ अथ य ऽएष वैश्वदेवश्चरुर्भवति । तस्य पृषन्गौर्दक्षिणा भूमा वा ऽएतद्रूपाणां यत्पृषतो गोर्विशो वै विश्वे देवा भूमा वै विट् तस्मात्पृषन्गौर्दक्षिणा तᳬं होत्रे ददाति होता हि भूमा तस्मात्तᳬं होत्रे ददाति ॥ १० ॥ अथ यैषा मैत्रावरुणी पयस्या भवति । तस्यै वशा दक्षिणा सा हि मैत्रावरुणी यद्वशा यदि वशां न विन्देदपि यैव का

* का० श्रौ० सू० १५ १ ५ ।

† का० श्रौ० सू० १५ १. ६ ।

चाऽप्प्रवीता स्यात्सर्वा ह्येव वशाऽप्प्रवीता तामध्वर्युभ्यां ददाति प्प्राणोदानौ वा ऽअध्वर्यू प्प्राणोदानौ मित्रावरुणौ तस्मात्तामध्वर्युभ्यां ददाति ॥ ११ ॥ अथ य ऽएष वार्हस्पत्यश्चरुर्भवति । तस्य शितिपृष्ठो गौर्दक्षिणैषा वाऽऊर्द्ध्वा बृहस्पतेर्दिक्तदेष ऽउपरिष्टादर्य्यम्णः पन्थास्तस्माच्छितिपृष्ठो वार्हस्पत्यस्य दक्षिणा तं ब्रह्मणे ददाति बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मैष वा ऽएतस्य ब्रह्मा भवति तस्म्मात्तं ब्रह्मणे ददाति स हैतेनाऽपि विष्टाव्राज्ज्यन्नाद्यकामो * यजेत तदस्मिन्त्सर्वतोऽन्नाद्यं दधाति स ह्यऽन्नादऽएव भवति ॥ १२ ॥(A)

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[प्रयुग्घविः]

स वै † प्प्रयुजाᳪ हविर्भिर्य्यजते । तद्यत्प्रयुजाᳪ हविर्भिर्य्यजत ऽऋतून्वा ऽएतत्सुपुवाणो युङ्क्ते तऽएनमृतवो युक्ता वहन्त्यृतून्वा प्प्रयुक्काननुचरति तस्म्मात्प्रयुजाᳪ हविर्भिर्य्यजते ॥ १ ॥ तानि वै द्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य तस्म्माद् द्वादश भवन्ति मासि-मासि यजेतेत्याहुः को वेद मनुष्यस्य तस्म्मान्न मासि-

* का० श्रौ० सू० १५ ९ ६ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अत्र (का० श० ७ ४. २) द्रष्टव्या ।

† वैशाख्या पञ्चविंशत्यनन्तर तस्मिन्नेवाऽहनि प्रथम हवि , ज्येष्ठ्या द्वितीय हवि , आषाढ्या तृतीयमित्येव मासान्तरता । द्वादशोत्तराणि प्रयुग्घवींषि मासान्तराणि" (का० श्रौ० सू० १५ ९. ७) इति ।

तैताꣳ श्रियं जिह्मां विनाशयेद्व्युदुह्यात्तस्म्मात्केशान्न वपते ॥ १ ॥ संवत्सरं न वपते । संवत्सरसम्मिता वै व्रतचर्य्या तस्मात्संवत्सरं न वपते स ऽएष व्रतविसर्ज्जनीयोपयोगो नाम स्तोमो भवति * केशवपनीयः ॥ २ ॥ तस्यैकविꣳशं प्रातःसवनꣳ । सप्तदशं माध्यन्दिनꣳसवनं पञ्चदशं तृतीयसवनꣳ सहोक्थैः सह षोडशिना सह रात्र्या ॥ ३ ॥ त्रिवृद्राथन्तरः सन्धिर्भवति । एष ऽएवैकविꣳशो य ऽएष तपति स ऽएतस्म्मादेकविꣳशादपयुङ्क्ते स सप्तदशमभि प्प्रत्यवैति सप्तदशात्पञ्चदशं पञ्चदशादस्यामेव त्रिवृति प्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥ तस्य रथन्तरं पृष्ठं भवति । इयं वै रथन्तरमस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्यतिरात्रो भवति प्प्रतिष्ठा वा ऽअतिरात्रस्तस्मादतिरात्रो भवति ॥ ५ ॥ स वै न्न्येव वर्त्तयते । केशान्न वपते वीर्यं वा ऽएतदपाꣳ रसः सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति तस्याऽभिषिक्तस्य केशाऽप्रथमाꣳप्राप्नोति स यत्केशान्वपेतैताꣳ श्रियं जिह्मां विनाशयेद्व्युदुह्यादथ यन्निवर्त्तयते तदात्मन्न्येवैताꣳ श्रियं नियुनक्ति तस्मान्न्येव वर्त्तयते केशान्न वपते तस्यैषैव व्रतचर्य्या भवति यावज्जीवं नाऽस्यां प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥ आसन्द्या ऽउपनहा ऽउपमुञ्चते । उपानद्भ्यामधि यदस्य यानं भवति रथो वा किञ्चिद्वा सर्व्वं वा ऽएष ऽइदमुपर्य्युपरि भवत्यर्वागेवाऽस्मादिदꣳ सर्व्वं भवति यो राज-

* का. श्रौ. सू. १५ ९. २१।

सूयेन यजते तस्मादुस्यैषवं व्रतचर्या भवति यावज्जीवं नाऽस्यां प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥ (C)

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[अथ चरकसौत्रामणीप्रयोगः]

(तत्र त्रिशिरोवधः, सुरानिर्माणम्, पितृणामुत्थानादिकञ्च)

श्येत ऽआश्विनो भवति । * श्येताविव ह्यश्विनाव-विर्म्मल्हा † सारस्वती भवत्यृषभमिन्द्राय सुत्राम्ण ऽआलभते दुर्वेदा ऽएवंह समृद्धाः पशवो यथेवंह समृद्धान्न विन्देदुप्प्यजानेयाऽऽलभेरँस्ते हि शुभ्रपतरा भवन्ति स यद्यजानालभेरँल्लोहित ‡ ऽआश्विनो भवति तद्यदेतया यजते ॥ १ ॥ त्वष्टुर्ह वै पुत्रः । त्रिशीर्षा षडक्ष ऽआस तस्य त्रीण्येव मुखान्यासुस्तद्यदेवंह रूप ऽआस तस्माद्विश्वरूपो नाम ॥ २ ॥ तस्य सोमपानमेवैकं मुखमास । सुरापाणमेकमन्यस्मा ऽअशनायैकं तमिन्द्रो दिद्वेष तस्य तानि शीर्षाणि प्रचिच्छेद ॥ ३ ॥ स यत्सोमपानमास । ततः कपिञ्जलः समभवत्तस्मात्स बभ्रुक ऽइव बभ्रुरिव हि सोमो राजा ॥ ४ ॥ अथ यत्सुरापाणमास । ततः कलविङ्कः समभवत्तस्मात्सोऽभिमाद्यत्क ऽइव वदत्यभि-

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा — श० ब्रा० ७. ५. ३, काठ० १५. ८, ९; मै० सं० ११. ६. १३, तै० स० १. ८. १६ ।

* "उत्तरे शुक्ले सौत्रामण्यां" का० श्रौ० सू० १५. ९. २२; "सन्तिष्ठते राजसूय तेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत" आप० श्रौ० सू० १८. २२. २०, २१ ।

† का० श्रौ० सू० १५. १०. ४-७ ।

‡ का० श्रौ० सू० १५. १०. ५ ।

माद्यन्निव हि सुरां पीत्वा वदति ॥ ५ ॥ अथ यदस्यस्मा- ऽअशनायाऽऽस । ततस्तित्तिरिः समभवत्तस्मात्स विश्व- रूपतम ऽइव सन्त्येव घृतस्तोका ऽइव त्वन्मधुस्तोका- ऽइव त्वत्पर्णेष्वाश्चुतिता ऽएवंरूपमिव हि स तेनाऽश- नमावयत् ॥ ६ ॥ स त्वष्टा चुक्रोध । कुविन्मे पुत्रमवधी- दिति सोऽपेन्द्रमेव सोममाजह्रे स यथाऽयः सोमः प्रसुत ऽएवमपेन्द्र ऽएवाऽऽस ॥ ७ ॥ इन्द्रो ह वा ऽईक्षा- ञ्चक्रे । इदं वै मा सोमादन्तर्यन्तीति स यथा बलीयान- बलीयस ऽएवमनुपहूत ऽएव यो द्रोणकलशे शुक्र ऽआस तं भक्षयाञ्चकार स हैनं जिहिंस सोऽस्य विष्वङ्ङेव प्राणेभ्यो दुद्राव मुखाद्धैवाऽस्य न दुद्राव तस्मात्प्राय- श्चित्तिरास स यद्धाऽपि मुखादुद्रोष्यन्न हैव प्रायश्चित्तिर- भविष्यत् ॥ ८ ॥ चत्वारो वै वर्णाः । ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यः शूद्रो न हैतेषामेकश्चन भवति यः सोमं वमति स यद्धैतेषामेकश्चित्स्यात्स्याद्धैव प्रायश्चित्तिः ॥ ९ ॥ स यन्नस्तोऽद्रवत् । ततः सिंहः समभवदथ यत्कर्णा- भ्यामद्रवत्ततो वृकः समभवदथ यदवाचः प्राणादु- द्रवत्ततः शार्दूलज्येष्ठाः श्वापदाः समभवन्नथ यदुत्तरा- त्प्राणाऽदुद्रवत्सा परिस्रुदथ त्रिर्निरष्ठीवत्ततः कुवलं कर्कन्धु बदरमिति समभवत्स सर्वेणैव व्यार्ध्यत सर्वं हि सोमः ॥ १० ॥ स सोमातिपूतो मद्गुरिव चचार । तमेतयाऽऽ- श्विनानभिषज्यतां ताः सर्वेणैव समर्द्धयताꣳ सर्वं हि सोमः स वसीयानेवेष्ट्वाऽभवत् ॥ ११ ॥ ते देवा ऽअब्रुवन् ।

सुत्रा तं व्रतेनमत्राऽऽसतामिति तस्मात्सौत्रामणी नाम ॥ १२ ॥ स हैतयाऽपि सोमातिपूतं भिषज्येत् । सर्वेण वा ऽएष व्यृध्यते यः सोमोऽतिपवते सर्वᳲ हि सोमस्ततः सर्वेणैव समर्द्धयति सर्वᳲ हि सोमः स वसीयानेवेष्ट्वा भवति तस्माद् हैतयाऽपि सोमातिपूतं भिषज्येत् ॥ १३ ॥ तद्यदेतया राजसूययाजी यजते । सर्वान्वा ऽएष यज्ञक्रतूनवरुन्धे सर्वा ऽइष्टीरपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वा ऽएषेष्टिर्यत्सौत्रामण्यनया मेऽपीष्टमसदनयाऽपि सूया ऽइति तस्माद्वा ऽएतया राजसूययाजी यजते ॥ १४ ॥ अथ यदाश्विनो भवति । अश्विनौ वा ऽएनमभिषज्यतां तथो ऽएवैनमेष ऽएतदश्विभ्यामेव भिषज्यति तस्मादाश्विनो भवति ॥ १५ ॥ अथ यत्सारस्वतो भवति । वाग्वै सरस्वती वाचा वा ऽएनमश्विनावभिषज्यतां तथोऽएवैनमेष ऽएतद्वाचैव भिषज्यति तस्मात्सारस्वतो भवति ॥१६॥ अथ यदैन्द्रो भवति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता तयैवैनमेतद्भिषज्यति तस्मादैन्द्रो भवति ॥१७॥ एतेषु पशुषु । * सिᳲहलोमानि वृकलोमानि शार्दूललोमानीत्यावपत्येतद्वै ततः समभवद्यदेनः सोमोऽत्यपवत तेनैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मादेतान्यावपति ॥ १८ ॥ तदु तथा न कुर्यात् । उल्कया ह स नखिन्या पशूननु पुवति य ऽएतानि पशुष्वावपति तस्माद् परिस्रुत्येवाऽऽवपेत्तथा होल्कया नखिन्या पशून्नाऽनु पुवति

* का० श्रौ० सू० १५. ९. २५ ।

तथो ऽएवैनꣳ समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्माद् परिस्रुत्येवाऽऽवपेत ॥ १९ ॥ अथ पूर्वेद्युः * परिस्रुतः सन्दधा'त्यश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्वे'ति सा यदा परिस्रुद्भवत्यथैनया प्रचरति ॥ २० ॥ द्वावग्नी † ऽउद्धरन्ति । उत्तरवेदावेवोत्तरमुद्धते दक्षिणं नेत्सोमाहुतीश्च सुराहुतीश्च सह जुहवामेति तस्माद् द्वावग्नी ऽउद्धरन्त्युत्तरवेदावेवोत्तरमुद्धते दक्षिणमथ यदा वपाभिः प्रचरत्यथैतया परिस्रुता प्रचरति ॥ २१ ॥ तां दर्भैः ‡ पावयति । पूतासदिति' 'वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ् सोमो ऽअतिस्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखे'ति तत्कुवलसक्तून्कर्कन्धुसक्तून्बदरसक्तूनित्यावपत्येतद्वै ततः समभवद्यत्रिन्निरष्ठीवत्तेनैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मादेतानावपति ॥ २२ ॥ अथ ग्रहान्गृह्णाति । एकं वा त्रीन्वैकस्त्वेव ग्रहीतव्य ऽएका हि पुरोरुग्भवत्येकाऽनुवाक्यैका याज्या तस्मादेक ऽएव ग्रहीतव्यः ॥ २३ ॥ स ‡‡ गृह्णाति । 'कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय । इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमऽउक्तिं यजन्ति । उपयामगृहीतोस्यश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै

---

* का० श्रौ० सू० १५ ९ २४।

(१) शु० स० अ० १० क० ३१।

† का० श्रौ० सू० १५ १० ७।

‡ का० श्रौ० सू० १५ १० ९।

(२) शु० स० अ० १० क० ३१।

‡‡ का० श्रौ० सू० १५ १० १०,११।

(३) शु० स० अ० १० क० ३२।

त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्ण' इति यद्यु त्रीन्गृह्णीयादेतयैव गृह्णीयादुपयामैस्तु तर्हि नाना गृह्णीयादथाऽऽहाऽश्विभ्याꣳ सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णेऽनुब्रूहीति ॥ २४ ॥ सोऽन्वाह । 'युवꣳ सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा । विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्म्मस्वावतमि'त्याश्राव्याऽऽहाऽश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रꣳ सुत्रामाणं यजेति ॥ २५ ॥ स यजति । 'पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावथुः काव्यैर्दꣳसनाभिः । यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णगि'ति द्विर्होता वषट्करोति द्विरध्वर्युर्जुहोत्याहरति भक्षं यद्यु त्रीन्गृह्णीयादेतस्यै वाऽनुहोममितरौ हूयेते ॥ २६ ॥ अथ कुम्भः । 'शतवितृण्णो वा भवति नववितृण्णो वा स यदि शतवितृण्णः शताऽऽयुर्वा अयं पुरुषः शततेजाः शतवीर्य्यस्तस्माच्छतवितृण्णो यद्यु नववितृण्णो नवेमे पुरुषे प्प्राणास्तस्मान्नववितृण्णः ॥ २७ ॥ तꣳ * शिक्योद्युतम् । उपर्युपर्य्याहवनीयं धारयन्ति स या परिशिष्टा परिस्रुद्भवति तामासिञ्चति तां विक्षरन्तीमुपतिष्ठते पितृणाꣳ सोमवतां तिसृभिर्ऋग्भिः पितृणां बर्हिषदां तिसृभिर्ऋग्भिः पितृणामग्निष्वात्तानां तिसृभिर्ऋग्भिस्तद्यदेवमुपतिष्ठते यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत स यत्पितॄनगच्छन्नया वै पितरस्तेनैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मादेवमुपतिष्ठते ॥ २८ ॥ अथैतानि † हवीꣳषि निर्व-

(१) शु० स० अ० १० म० ३३। (२) शु० स० अ० १० क० ३४।

* का० श्रौ० सू० १५. १०. १६।

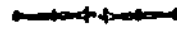
† का० श्रौ० सू० १५ १० १७।

पति । सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं वा पुरोडाशं वारुणं यवमयं चरुमैन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशम् ॥ २९ ॥ स यत्सावित्रो भवति । सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत ऽएवैतद्भिषज्यति तस्मात्सावित्रो भवति ॥ ३० ॥ अथ यद्वारुणो भवति । वरुणो वा ऽआर्प्पयिता तद्य ऽएवाऽऽर्प्पयिता तेनैवैतद्भिषज्यति तस्माद्वारुणो भवति ॥ ३१ ॥ अथ यदैन्द्रो भवति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता तयैवैतद्भिषज्यति तस्मा-दैन्द्रो भवति ॥ ३२ ॥ स यदि हैतयाऽपि सोमातिपूतं भिषज्येत् । इष्ट्वा ऽअनुयाजा भवन्त्यव्यूढे स्रुचावथैतैर्ह-विर्भिः प्रचरति पश्चाद्वै सोमोऽतिपवते पश्चादेवैनमेतेन मेधेनाऽपि दधात्याश्विनमु तर्हि द्विकपालं पुरोडाशं निर्व-पेदथ यदा वपाभिः प्रचरत्यथैतेनाऽश्विनेन द्विकपालेन पुरोडाशेन प्रचरति ॥ ३३ ॥ तदु तथा न कुर्य्यात् । ह्वलति वा ऽएष यो यज्ञपथादेत्येति वा ऽएष यज्ञपथाद्य ऽएवं करोति तस्माद्यत्रैवैतेषां पशूनां वपाभिः प्रचरन्ति तदेवैतैर्हविर्भिः प्रचरेयुर्नो तर्ह्याश्विनं द्विकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ॥ ३४ ॥ तस्य नपुꣳसको * गौर्दक्षिणा । न वा ऽएष स्त्री न पुमान्यन्नपुꣳसको गौर्यदह पुमाँस्तेन न स्त्री यदु स्त्री तेनो न पुमाँस्तस्मान्नपुꣳसको गौर्दक्षिणा-ऽश्वा वा रथवाही सा हि न स्त्री न पुमान्यदश्वा रथवाही

* का० श्रौ० सू० १५. १०. १८ ।

यदुहरथं बृहति तेन न स्त्री यदु स्त्री तेनो न पुमाँस्तस्मा-
दश्वा रथवाही दक्षिणा ॥ ३५ ॥ (D)

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[त्रैधातवीष्टिः]

ऐन्द्रावैष्णवं * द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । तद्य-
देतया † यजते वृत्रे ह वा ऽइदमग्रे सर्वमास यदृचो
यद्यजूंऽषि यत्सामानि तस्मा ऽइन्द्रो वज्रं प्राऽजिहीर्षत् ॥ १ ॥ स ह विष्णुमुवाच । वृत्राय वै वज्रं प्रहरिष्याम्यनु मा तिष्ठस्वेति तथेति ह विष्णुरुवाचाऽनु त्वा स्थास्ये प्रहरेति तस्मा ऽइन्द्रो वज्रमुद्ययाम स ऽउद्यताद्वज्राद्वृत्रो विभयाञ्चकार ॥ २ ॥ स होवाच । अस्ति वा-ऽइदं वीर्यं तन्नु ते प्रयच्छानि मा नु मे प्रहार्षीरिति तस्मै यजूंऽषि प्राऽयच्छत्तस्मै द्वितीयमुद्ययाम ॥३॥ स होवाच । अस्ति वा ऽइदं वीर्यं तन्नु ते प्रयच्छानि मा नु मे प्रहार्षीरिति तस्मा ऽऋचः प्राऽयच्छत्तस्मै तृतीयमुद्ययाम ॥४॥ स होवाच । अस्ति वा ऽइदं वीर्यं तन्नु ते प्रयच्छानि मा नु मे प्रहार्षीरिति तस्मै सामानि प्राऽयच्छत्तस्मादप्येतर्ह्येवमेवैतैर्वेदैर्यज्ञं तन्वते यजुर्भिरेवाऽग्रेऽथऽर्ग्भिरथ सामभिरेव

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ७ ५ १ काठ० १५ ८, ९, मै० स० ११ ६ १३ तै० स० ८ १६, १७ ।

* "द्वादशकपाल पुरोडाशो भवति ते त्रयश्चतुष्कपाला" इत्यादि—(तै० स० २ ४ ११ १२) ।

† आग्रायिकेय (तै० सं० १, ४, १२) अनुवाकेऽपि श्रुत ।

ह्यस्मा ऽएतद्यज्ञ्योऽयच्छत् ॥५॥ तस्य यो योनिराशय ऽआस । तमनुपरामृश्य सँल्लुप्प्याऽच्छिनत्तस्यैषेष्टिरभवत्तद्यदेतस्मिन्नाशये त्रिधातुरिवैषा विद्याऽऽशेत तस्मात्त्रैधातवी नाम ॥६॥ अथ यदैन्द्रा*वैष्णवः हविर्भवति। इन्द्रो हि वृत्त्रमुदयच्छद्विष्णुरन्वतिष्ठत् ॥७॥ अथ यद् द्वादशकपालो भवति। द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरसम्मितैषेष्टिस्तस्माद् द्वादशकपालो भवति ॥ ८ ॥ तमुभयेषां व्रीहियवाणां गृह्णाति। व्रीहिमयमेवाऽग्रे पिण्डमधिश्रयति तद्यजुषाꣳ रूपमथ यवमयं तदृचाꣳ रूपमथ व्रीहिमयं तत्साम्नाꣳ रूपं तदेतत्त्रय्यै विद्यायै रूपं क्रियते सैषा राजसूययाजिनऽउदवसानीयेष्टिर्भवति ॥ ९ ॥ सर्वान्वा ऽएष यज्ञक्रतूनवरुन्धे। सर्वा ऽइष्टीरपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते तस्य यातयामेव यज्ञो भवति सोऽस्मात्पराङिव भवत्येतावान्वै सर्वो यज्ञो यावानेष त्रयो वेदस्तस्यैतद्रूपं क्रियत ऽएष योनिराशयस्तदेतेन त्रयेण वेदेन पुनर्यज्ञमारभते तथाऽस्याऽयातयामा यज्ञो भवति तथो ऽअस्मान्न पराङ् भवति ॥ १० ॥ सर्वान्वा ऽएष यज्ञक्रतूनवरुन्धे। सर्वा ऽइष्टीरपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वा ऽएषेष्टिर्यत्त्रैधातव्यनया मेऽपीष्टमसदनयाऽपि सूया ऽइति तस्माद्वाऽएषा राजसूययाजिन ऽउदवसानीयेष्टिर्भवति ॥ ११ ॥ अथो यः सहस्रं वा भूयो वा दद्यात्। तस्य ह्याऽप्युदवसानीया स्याद्रिरिचान ऽइव वा ऽएष भवति यः सहस्रं वा

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १५. ७. ३०, ३१।

भूयो वा दुदात्येतद्वै सहुस्रं वाचः प्प्रजातं युदेषु त्रयो ब्वेदस्तुत्सहुस्रेण रिरिचानं पुनुराप्प्याययति तुस्मादु ह तस्याऽप्प्युदवसानीया स्यात् ॥ १२ ॥ अथो ये दीर्घसत्र- मासीरन् । संवत्सरं व्वा भूयो वा तेषाᳪ ह्याऽप्प्युदवसानीया स्यात्सुर्वं वै तेषामासं भवति सुर्वं जितं स्ये दीर्घसत्रमासते संवत्सरं वा भूयो वा सुर्वमेषा तुस्मादु ह तेषामुप्प्युदव- सानीया स्यात् ॥ १३ ॥ अथो हैनयाऽप्प्यभिचरेत् । एतया वै भद्रसेनमाजातशत्रवमारुणिरभि चचार क्षिप्रं किलाऽऽ- स्तृणुतेति ह स्माऽऽह याज्ञवल्क्योऽपि ह वा ऽएनयेन्द्रो व्वृत्रस्याऽऽस्थानमच्छिनदुपि ह व्वा ऽएनयास्थानं छिनत्ति य ऽएनयाऽभिचरति तुस्मादु हैनयाऽप्प्यभिचरेत् ॥ १४ ॥ अथो हैनयाऽपि भिषज्येत् । यं त्र्वेवैकयर्चा भिषज्ये- दुकेन यजुषैकेन साम्म्ना तं न्त्वेवाऽगदं कुर्य्यात्किमु यं त्रयेण व्वेदेन तुस्मादु हैनयाऽपि भिषज्येत् ॥ १५ ॥ तस्यै त्रीणि शतमानानि हिरण्ययानि दक्षिणा । तानि ब्रह्मणे ददाति न वै ब्रह्मा प्प्रचरति न स्तुतेन शᳪसत्यथ स यशो न वै हिरण्येन किञ्चन कुर्वन्त्यथ तद्यशस्तस्मात्त्रीणि शतमानानि ब्रह्मणे ददाति ॥ १६ ॥ तिस्रो † धेनूर्होत्रे । भूमा वै तिस्रो धेनवो भूमा होता तुस्मात्तिस्रो धेनूर्होत्रे ॥ १७ ॥ त्रीणि व्वासाᳪस्यद्ध्वर्य्यवे । तनुते व्वा ऽअद्ध्वर्यु- र्य्यज्ञं तन्वते व्वासाᳪसि तुस्मात्त्रीणि व्वासाᳪस्यद्ध्वर्य्यवे

† का० श्रौ० सू० १५. ७. ३०, ३१ ।

* गामग्नीधे ॥ १८ ॥ ता वा ऽएताः । द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति द्वादश वा वै त्रयोदश वा संवत्सरस्य मासाः संवत्सरसम्मितैषेष्टिस्तस्माद् द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति ॥ १९ ॥(E)

पञ्चमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्या ॥१३१॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

सवनाम † पञ्चमं काण्डं समाप्तम् ॥ ५ ॥

* का० श्रौ० सू० १५ १० २४ ।

(E) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— वा० श० ७ ५ ३ ।

† अस्मिन् काण्डे कण्डिका सख्या ४७१ ।

अथोखासम्भरणं नाम षष्ठं काण्डम्

अस्मिन् काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः—उखास-
म्भरणम्, विष्णुक्रम-वात्सप्रोपस्थाने,
वनीवाहनं च।

[अथ हिरण्यगर्भकर्तृकसृष्टिवर्णनम्]

(तत्र विराडुत्पत्तिः, पृथिव्याद्युत्पत्तिवर्णनं च)

॥ ॐ ॥ * असद्वा ऽइदमग्र ऽआसीत्। तदाहुः किं † तदसदासीदित्यृषयो वाऽव तेऽग्रेऽसदासीत्तदाहुः के त ऽऋषय ऽइति प्राणा वा ऽऋषयस्ते यत्पुराऽस्मात्सर्व्व-स्मादिदमिच्छन्तः श्रमेण तपसाऽरिषँस्तस्मादृषयः॥ १॥ स योऽयं मध्ये प्राणः। एष ऽएवेन्द्रस्तानेष प्राणान्मध्यत-ऽइन्द्रियेणैन्ध यदैन्ध तस्मादिन्ध ऽइन्धो ह वै तमिन्द्र-ऽइत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्त ऽइद्धाः सप्त नाना पुरुषानसृजन्त॥२॥ तेऽब्रुवन्। न वा ऽइत्थः सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितुमिमान्त्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवामेति त ऽएतान्त्सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्यदूर्द्ध्वं नाभेस्तौ द्वौ समौब्जन्यदवाङ्नाभेस्तौ द्वौ पक्षः पुरुषः पक्षः पुरुषः प्रतिष्ठैक ऽआसीत्॥ ३॥ अथ यैतेषाँ सप्तानां पुरुषाणां श्रीः। यो रस ऽआसीत्तमूर्द्ध्वः समुदौहँस्तदस्य

* "नैवेह किञ्चनाऽग्र आसीत्" इत्यादि-बृ० उप० ब्रा० १०, ६. ५, छान्दोग्यब्राह्मणे तु "सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादि (८ २ १-४)।

† ऋ० सं० १०. १२९. १-१७।

शिरोऽभवद्यच्छ्रियः समुदौहँस्तस्माच्छिरस्तस्मिन्नेतस्मिन्प्राणा ऽअश्रयन्त तस्माद्वेवैतच्छिरोऽथ यत्प्राणा ऽअश्रयन्त तस्मादु प्राणाः श्रियोऽथ यत्सर्वस्मिन्नश्रयन्त तस्मादु शरीरम् ॥ ४ ॥ स ऽएव पुरुषः प्रजापतिरभवत्। स यः सः पुरुषः प्रजापतिरभवदयमेव स योऽयमग्निश्चीयते ॥ ५ ॥ स वै सप्त पुरुषो भवति। सप्त पुरुषो ह्ययं पुरुषो यच्चत्वार ऽआत्मा त्रयः पक्षपुच्छानि चत्वारो हि तस्य पुरुषस्याऽऽत्मा त्रयः पक्षपुच्छान्यथ यदेकेन पुरुषेणाऽऽत्मानं वर्द्धयति तेन वीर्य्येणाऽयमात्मा पक्षपुच्छान्युद्यच्छति ॥ ६ ॥ अथ यश्चितेऽग्निर्निधीयते। ये वै ते पाछं सप्तानां पुरुषाणाछं श्रीर्य्यो रसस्तमेतदूर्द्ध्वछं समुदूहन्ति तदस्यैतच्छिरस्तस्मिन्नेतस्मिन्त्सर्वे देवाः श्रिता ऽअत्र हि सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति तस्माद्वेवैतच्छिरः ॥ ७ ॥ सोऽयं पुरुषः प्रजापतिरकामयत। भूयान्त्स्यां प्रजायेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत स श्रान्तस्तपानो ब्रह्मैव प्रथममसृजत त्रयीमेव विद्याछं सैवाऽस्मै प्रतिष्ठाऽभवत्तस्मादाहुर्ब्रह्माऽस्य सर्वस्य प्रतिष्ठेति तस्मादनूच्य प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठा ह्येषा यद् ब्रह्म तस्यां प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठितोऽतप्यत ॥ ८ ॥ सोऽपोऽसृजत। वाच ऽएव लोकाद्वागेवाऽस्य सोऽसृज्यत सेदछं सर्वमाप्नोद्यदिदं किञ्च यदाप्नोत्तस्मादापो यदवृणोत्तस्माद्वाः * ॥ ९ ॥ सोऽकामयत।

* सा वाक् सर्वव्यापकत्वात् 'आप' उच्यन्ते, जगदावरणाच्चासौ वा शब्दवाच्यत्वम्। वृणोतेरप्पो 'वा' शब्द इति (सा० भा० ६. १. १ ९)।

आभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजायेयेति सोऽनया त्रय्या विद्यया सहाऽपः प्राऽविशत्तत ऽआण्डꣳ समवर्त्तत तदभ्यमृशद्स्त्वित्यस्तु भूयोऽस्त्वित्येव तदब्रवीत्ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यत त्रय्येव विद्या तस्मादाहुर्ब्रह्मास्य सर्वस्य प्रथमजमित्यपि हि तस्मात्पुरुषाद् ब्रह्मैव पूर्वमसृज्यत तदस्य तन्मुखमेवाऽसृज्यत तस्मादनूचानमाहुरग्निकल्प ऽइति मुखꣳ ह्येतदग्नेर्यद् ब्रह्म ॥ १० ॥ अथ यो गर्भोऽन्तराऽऽसीत्। सोऽग्निरसृज्यत स यदस्य सर्वस्याऽग्रमसृज्यत तस्मादग्रिरग्रिर्ह* वै तमग्निरित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा ऽअथ यदश्रु सङ्क्षरितमासीत्सोऽश्रुरभवदश्रुर्ह वै तमश्व ऽइत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा ऽअथ यदरसदिव स रासभोऽभवदथ यः कपाले रसो लिप्त ऽआसीत्सोऽजोऽभवदथ यत्कपालमासीत्सा पृथिव्यभवत् ॥ ११ ॥ सोऽकामयत। आभ्योऽद्भ्योऽधीमां प्रजनयेयमिति ताꣳ संक्लिश्याऽप्सु प्राऽविध्यत्तस्यै यः पराङ् रसोऽत्यक्षरत्स कूर्म्मोऽभवदथ यदूर्ध्वमुदौक्ष्यतेदं तद्यदिदमूर्ध्वमद्भ्योऽधि जायते सेयꣳ सर्वाऽप ऽएवाऽनुव्यैत्तदिदमेकमेव रूपꣳ समदृश्यताऽप ऽएव ॥ १२ ॥ सोऽकामयत। भूय ऽएव स्यात्प्रजायेतेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत स श्रान्तस्तेपानः फेनमसृजत सोऽवेदन्यद्वाऽएतद्रूपं भूयो वै भवति श्राम्याण्येवेति स श्रान्तस्तेपानो मृदꣳ शुष्काऽपमूषसिकतꣳ शर्करामश्मानमयो हिरण्य-

* 'तस्मादग्निरग्निर्ह वै' इति पाठ 'क' पुस्तके दृश्यते।

मोषधिवनस्पत्यसृजत तेनेमां पृथिवीं प्राऽच्छादयत् ॥ १३ ॥ ता वा ऽएता नव सृष्टयः । इयमसृज्यत तस्मादाहुस्त्रिवृदग्निरितीयछ्ह्यग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते ॥ १४ ॥ अभूद्वा ऽइयं प्रतिष्ठेति । तद्भूमिरभवत्तामप्रथयत्सा पृथिव्यभवत्सेयछ सर्वा कृत्स्ना मन्यमाना गायद्यदगायत्तस्मादियं गायत्र्यथो ऽआहुरग्निरेवाऽस्यै पृष्ठे सर्वः कृत्स्नो मन्यमानोऽगायद्यदगायत्तस्मादग्निर्गायत्र ऽइति तस्मादु हैतद्यः सर्वः कृत्स्नो मन्यते गायति वैव गीते वा रमते ॥ १५ ॥ (A)

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[वाय्वन्तरिक्षादिसृष्टिः]

सोऽकामयत प्रजापतिः । भूय ऽएव स्यात्प्रजायेतेति सोऽग्निना पृथिवीं मिथुनछ समभवत्तत ऽआण्डछ समवर्त्तत तदभ्यमृशत्पुष्यत्विति, पुष्यतु भूयोऽस्त्वित्येव तदब्रवीत् ॥ १ ॥ स यो गर्भोऽन्तराऽऽसीत् । स वायुरसृज्यताऽथ यदश्रु सङ्क्षरितमासीत्तानि वयाछ्ंस्यभवन्नथ यः कपाले रसो लिप्त ऽआसीत्ता मरीचयोऽभवन्नथ यत्कपालमासीत्तदन्तरिक्षमभवत् ॥ २ ॥ सोऽकामयत । भूय ऽएव स्यात्प्रजायेतेति स वायुनाऽन्तरिक्षं मिथुनछ समभवत्तत ऽआण्डछ समवर्त्तत तदभ्यमृशद्यशो विभृहीति ततोऽसावा-

(A) एतद्ब्राह्मणस्य विषया अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ८. १. १ ।

द्विर्योऽसृज्यतैष वै यशोऽथ यदश्रु सङ्क्षरितमासीत्सोऽश्मा पृश्निरभवदश्रुर्ह वै तमश्मेत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा ऽअथ यः कपाले रसो लिप्त ऽआसीत्ते रश्मयोऽभवन्नथ यत्कपालमासीत्सा द्यौरभवत् ॥ ३ ॥ सोऽकामयत । भूय ऽएव स्यात्प्रजायेतेति स ऽआदित्येन दिवं मिथुनꣳ समभवत्तत ऽआण्डꣳ समवर्त्तत तदभ्यमृशद्रेतो बिभृहीति ततश्चन्द्रमा ऽअसृज्यतैष वै रेतोऽथ यदश्रु सङ्क्षरितमासीत्तानि नक्षत्राण्यभवन्नथ यः कपाले रसो लिप्त ऽआसीत्ता ऽअवान्तरदिशोऽभवन्नथ यत्कपालमासीत्ता दिशोऽभवन् ॥४॥ स ऽइमाँल्लोकान्त्सृष्ट्वाऽकामयत। ताः प्रजाः सृजेय या म ऽएषु लोकेषु स्युरिति ॥ ५ ॥ स मनसा वाचं मिथुनꣳ समभवत् । सोऽष्टौ द्रप्साञ्गर्भ्यभवत्तेऽष्टौ वसवोऽसृज्यन्त तानस्यामुपाऽऽदधात् ॥ ६ ॥ स मनसैव । वाचं मिथुनꣳ समभवत्स ऽएकादश द्रप्साञ्गर्भ्यभवत्त ऽएकादश रुद्रा ऽअसृज्यन्त तानन्तरिक्ष ऽउपाऽऽदधात् ॥७॥ स मनसैव। वाचं मिथुनꣳ समभवत्स द्वादश द्रप्साञ्गर्भ्यभवत्ते द्वादशाऽऽदित्या ऽअसृज्यन्त तान्दिव्युपाऽऽदधात् ॥ ८ ॥ स मनसैव । वाचं मिथुनꣳ समभवत्स गर्भ्यभवत्स विश्वान्देवानसृजत तान्दिक्षूपाऽऽदधात् ॥ ९ ॥ अथो ऽआहुः । अग्निमेव सृष्टं वसवोऽन्वसृज्यन्त तानस्यामुपाऽऽदधाद्वायुꣳ रुद्रास्तानन्तरिक्ष ऽआदित्यमादित्यास्तान्दिवि विश्वे देवाश्चन्द्रमसं तान्दिक्षूपाऽऽदधादिति ॥ १० ॥ अथो ऽआहुः । प्रजापतिरेवेमाँल्लोकान्त्सृष्ट्वा पृथिव्यां

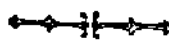
च्चिनोति ॥ २८ ॥ तदाहुः । कस्मादस्या ऽअग्निश्चीयत ऽइति यत्र वै सा देवता व्यस्रंसत तदिमामेव रसेनाऽनु व्यक्षरत्तं यत्र देवाः समस्कुर्वँस्तदेनमस्याऽएवाऽधि समभरन्त्सैषैकैवेष्टकेयमेवेयꣳ ह्यग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते सेयं चतुः स्रक्तिर्दिशो ह्यस्यै स्रक्तयस्तस्माच्चतुःस्रक्तय ऽइष्टका भवन्तीमाꣳ ह्यनु सर्वाऽइष्टकाः ॥ २९ ॥ तदाहुः । यदेवमेकेष्टकोऽथ कथं * पञ्चेष्टक ऽइतीयं न्वेव प्रथमा मृन्मयीष्टका तद्यत्किंचाऽत्र मृन्मयमुपदधात्येकैव सेष्टकाऽथ यत्पशुशीर्षाण्युपदधाति सा पशिष्टकाऽथ यद्रुक्मपुरुषा ऽउपदधाति यद्धिरण्यशकलैः प्रोक्षति सा हिरण्येष्टकाऽथ यत्स्रुचाऽउपदधाति यदुलूखलमुसले याः समिध ऽआदधाति सा वानस्पत्येष्टकाऽथ यत्पुष्करपर्णमुपदधाति यत्कूर्मं यद्दधि मधु घृतं यत्किंचाऽन्नाऽन्नमुपदधाति सैवाऽन्नं पञ्चमीष्टकैवमु पञ्चेष्टकः ॥ ३० ॥ तदाहुः । कतरत ऽइष्टकायाः शिरऽइति यत ऽउपस्पृश्य यजुर्वदतीत्यु हैक ऽआहुः स स्वयमातृण्णाया ऽएवाऽर्द्धादुपस्पृश्य यजुर्वदेत्तथो हाऽस्यैताः सर्वाः स्वयमातृण्णामभ्यावृत्ता भवन्तीति न तथा कुर्य्यादङ्गानि वा ऽअस्यैतानि परूꣳषि यदिष्टका यथा वा ऽअङ्गेऽङ्गे पर्वन्पर्वञ्छिरः कुर्य्यात्तादृक्तद्यो वाऽव चितेऽग्निर्निधीयते तदेवैतासाꣳ सर्वासाꣳ शिरः ॥ ३१ ॥ तदाहुः । कति पशवोऽग्ना ऽउपधीयन्त ऽइति पञ्चेति न्वेव ब्रूयात्पञ्च

---

* तै० सं० ४. ७. ५, ६ ।

ह्येतान्पशूननुपदुधाति ॥ ३२ ॥ अथो ऽएक ऽइति ब्रूयात् । अविरितीयं वा ऽअविरियꣳ हीमाꣳ सर्वाꣳ प्रजा ऽअवतीयमु वा ऽअग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते तस्मादेक ऽइति ब्रूयात् ॥ ३३ ॥ अथो द्वाविति ब्रूयात् । अवी ऽइतीयं चाऽसौ चेमे हीमाꣳ सर्वाꣳ प्रजा ऽअवतो यन्मृदियं तद्यदापोऽसौ तन्मृच्चाऽऽपश्चेष्टका भवन्ति तस्माद्वाविति ब्रूयात् ॥ ३३ ॥ अथो गौरिति ब्रूयात् । इमे वै लोका गौर्यद्धि किंच गच्छतीमाँस्तल्लोकान्गच्छतीम ऽउ लोका ऽएषोऽग्निश्चितस्तस्माद्गौरिति ब्रूयात् ॥ ३४ ॥ तदाहुः । कस्मै कामायाऽग्निश्चीयत ऽइति सुपर्णो मा भूत्वा दिवं वहादित्यु हैक ऽआहुर्न तथा विद्यादेतद्वै रूपं कृत्वा प्राणाꣳ प्रजापतिरभवन्नेतद्रूपं कृत्वा प्रजापतिर्देवानसृजतै तद्रूपं कृत्वा देवा ऽअमृता ऽअभवँस्तद्यदेवैतेन प्राणा ऽअभवन्यत्प्रजापतिर्यद्देवास्तदेवैतेन भवति ॥ ३५ ॥ (B)

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[अपादीनामष्टरूपत्वादि]

प्रजापतिर्वा ऽइदमग्र ऽआसीत् । एक ऽएव सो ऽकामयत स्यां प्रजायेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्माच्छ्रान्तात्तेपानादापोऽसृज्यन्त तस्मात्पुरुषात्तप्तादापो जायन्ते ॥ १ ॥ आपोऽब्रुवन् । क वयं भवामेति तप्यध्वमित्यब्रवीत्ता ऽअतप्यन्त ताꣳ फेनमसृजन्त तस्मादपां

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ८. १. २ ।

तप्तानां फेनो जायते ॥ २॥ फेनोऽब्रवीत् । काऽहं भवानीति तप्यस्वेत्यब्रवीत्सोऽतप्यत स मृदमसृजतैतद्वै फेनस्तप्यते यदप्स्वावेष्टमानः प्लवते स यदोपहन्यते मृदेव भवति ॥३॥ मृदब्रवीत् । काऽहं भवानीति तप्यस्वेत्यब्रवीत्साऽतप्यत सा सिकता ऽअसृजतैतद्वै मृत्तप्यते यदेनां विकृषन्ति तस्माद्यद्यपि सुमार्त्स्नं विकृषन्ति सैकतमिवैव भवत्येतावन्नु तद्यत्क्वाऽहं भवानि काऽहं भवानीति ॥४॥ [अर्धप्रपाठकः ॥५४॥] सिकताभ्यः शर्करामसृजत । तस्मात्सिकताः शर्करैवाऽन्ततो भवति शर्कराया ऽअश्मानं तस्माच्छर्कराऽश्मैवाऽन्ततो भवत्यश्मनोऽयस्तस्मादश्मनोऽयो धमन्त्ययसो हिरण्यं तस्मादयो बहुध्मातः हिरण्यसङ्काशमिवैव भवति ॥ ५ ॥ तद्यदसृज्यताऽक्षरत् । तद्यदक्षरत्तस्मादक्षरं यदष्टौ कृत्वोऽक्षरत्सैवाऽष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् ॥ ६ ॥ अभूद्वा ऽइयं प्रतिष्ठेति । तद्भूमिरभवत्तामप्रथयत्सा पृथिव्यभवत्तस्यामस्यां प्रतिष्ठायां भूतानि च भूतानां च पतिः संवत्सरायाऽदीक्षन्त भूतानां पतिर्गृहपतिरासीदुषाः पत्नी ॥७॥ तद्यानि तानि भूतानि । ऋतवस्तेऽथ यः स भूतानां पतिः संवत्सरः सोऽथ या सोषाः पत्न्यौषसी तानीमानि भूतानि च भूतानां च पतिः संवत्सर ऽउषसि रेतोऽसिञ्चन्त्स संवत्सरे कुमारोऽजायत सोऽरोदीत् ॥ ८ ॥ तं प्रजापतिरब्रवीत् । कुमार ! किं रोदिषि यच्छ्रमात्तपसोऽधिजातोऽसीति सोऽब्रवीदनपहतपाप्मा वा ऽअस्म्यहितनामा नाम मे धेहीति तस्मात्पुत्रस्य जातस्य नामकुर्यात्पाप्मा

नमेवाऽस्य तदुपहन्त्यपि द्वितीयमपि तृतीयमभिपूर्वमेवाऽस्य तत्पाप्मानमपहन्ति ॥ ९ ॥ तमब्रवीद्रुद्रोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाऽकरोदग्निस्तद्रूपमभवदग्निर्वै रुद्रो यदरोदीत्तस्माद्रुद्रः सोऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १० ॥ तमब्रवीत्सर्वोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाऽकरोदापस्तद्रूपमभवन्नापो वै सर्वोऽद्भ्यो हीदꣳ सर्वं जायते सोऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ ११ ॥ तमब्रवीत्पशुपतिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाऽकरोदोषधयस्तद्रूपमभवन्नोषधयो वै पशुपतिस्तस्माद्यदा पशव ऽओषधीर्लभन्तेऽथ पतीयन्ति सोऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १२ ॥ तमब्रवीदुग्रोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाऽकरोद्वायुस्तद्रूपमभवद्वायुर्वा ऽउग्रस्तस्माद्यदा बलवद्वात्युग्रो वातीत्याहुः सोऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १३ ॥ तमब्रवीदशनिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाऽकरोद्विद्युत्तद्रूपमभवद्विद्युद्वा ऽअशनिस्तस्माद्यं विद्युद्धन्त्यशनिरवधीदित्याहुः सोऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १४ ॥ तमब्रवीद्भवोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाऽकरोत्पर्जन्यस्तद्रूपमभवत्पर्जन्यो वै भवः पर्जन्याद्धीदꣳ सर्वं भवति सोऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १५ ॥ तमब्रवीन्महान्देवोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाऽकरोच्चन्द्रमास्तद्रूपमभवत्प्रजापतिर्वै चन्द्रमाः प्रजापतिर्वै महान्देवः सोऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १६ ॥ तमब्रवीदीशानोऽसीति ।

तद्यदस्य तन्नामाऽकरोदादित्यस्तद्रूपमभवदादित्यो वा ऽईशान ऽआदित्यो ह्यस्य सर्वस्येष्टे सोऽब्रवीदेतावान्वा ऽअस्मि मामेतः परो नाम धा ऽइति ॥ १७ ॥ तान्येतान्यष्टाविग्निरूपाणि । कुमारो नवमः सैवाऽग्नेस्त्रिवृत्ता ॥ १८ ॥ यद्वेवाऽष्टावग्निरूपाणि । अष्टाक्षरा गायत्री तस्मादाहुर्गायत्रोऽग्निरिति सोऽयं कुमारो रूपाण्यनु प्राऽऽविशन्न वा ऽअग्निं कुमारमिव पश्यन्त्येतान्येवाऽस्य रूपाणि पश्यन्त्येतानि हि रूपाण्यनु प्राऽऽविशत् ॥ १९ ॥ तमेतं संवत्सरऽएव चिनुयात् । संवत्सरे*ऽनुब्रूयाद् द्वयोरित्यु हैक ऽआहुः संवत्सरे वै तद्रेतोऽसिञ्चन्त संवत्सरे कुमारोऽजायत तस्माद् द्वयोरेव चिनुयाद् द्वयोरनुब्रूयादिति संवत्सरे त्वेव चिनुयात्संवत्सरेऽनुब्रूयाद्यद्वाऽवरेतः सिक्तं तदेव जायते तत्ततो विक्रियमाणमेव वर्द्धमानः शेते तस्मात्संवत्सरऽएव चिनुयात्संवत्सरेऽनुब्रूयात्तस्य चितस्य नाम करोति पाप्मानमेवाऽस्य तदुपहन्ति चित्रनामानं करोति चित्रोऽसीति सर्वाणि हि चित्राण्यग्निः ॥ २० ॥ (C)

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

* ऐ० आ० ५. ३. ३ ४ ।

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ८. १. ३ ।

[अथ पुरुषाश्वादिपञ्चपश्वालम्भनविधिः]

(तत्र चतुर्विंशतिसामिधेन्यादि', इष्टकोपधानादिकं च)

प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायत् । स यो ऽयं कुमारो रूपाण्यनु प्रविष्ट ऽआसीत्तमन्वैच्छत्सो ऽग्निरवेदनु वै मा पिता प्रजापतिरिच्छति हन्त तद्रूपमसानि यन्म ऽएष न वेदेति ॥ १ ॥ स ऽएतान्पञ्च पशूनपश्यत् । * पुरुषमश्वं गामविमजं यदपश्यत्तस्मादेते पशवः ॥ २ ॥ स ऽएतान्पञ्च पशून्प्राऽऽविशत् । स ऽएते पञ्च पशवोऽभवत्तमु वै प्रजापतिरन्वेवैच्छत् ॥ ३ ॥ स ऽएतान्पञ्च पशूनपश्यत् । यदपश्यत्तस्मादेते पशवस्तेष्वेतमपश्यत्तस्माद्वेवैते पशवः ॥ ४ ॥ स ऽऐक्षत । इमे वा ऽअग्निरिमानेवाऽऽत्मानमभिसंस्करवै यथा वा ऽअग्निः समिद्धो दीप्यत ऽएवमेषां चक्षुर्दीप्यते यथाऽग्नेर्धूम ऽउद्यत ऽएवमेषामूष्मोद्यते यथाऽग्निरभ्याहितं दहत्येवं बप्सति यथाऽग्नेर्भस्म सीदत्येवमेषां पुरीषः सीदतीमे वा ऽअग्निरिमानेवाऽऽत्मानमभिसंस्करवा ऽइति तान्नाना देवताभ्य ऽआलिप्सत वैश्वकर्मणं पुरुषं वारुणमश्वमैन्द्रमृषभं त्वाष्ट्रमविमाग्नेयमजः ॥ ५ ॥ स ऽऐक्षत । नाना वा ऽइदं देवताभ्य ऽआलिप्से ऽग्नेर्वहः रूपाणि कामये हन्तैनानग्निभ्यः कामायाऽऽलभा ऽइति तानग्निभ्यः कामायाऽऽलभत तद्यदग्निभ्य ऽइति बहूनि ह्यग्निरूपाण्यभ्यध्यायद्थ यत्कामायेति कामेन ह्यालभत तानाप्रीतान्पर्यग्निकृतानु-

* का० श्रौ० सू० १६ । १ । ५ ।

दीचो नीत्वा समज्ञपयत्॥६॥ स ऽऐक्षत। या वै *श्रीरभ्युधासिषमिमास्ताः शीर्षसु हन्त शीर्षाण्येवोपदधा ऽइति स शीर्षाण्येवोत्कृत्योपाऽऽधत्ताऽथेतराणि कुसिन्धान्यप्सु प्राऽऽप्लावयदजेन यज्ञः समस्थापयन्नेऽमे यज्ञो विक्रुष्टोऽसदित्यात्मा वै यज्ञो नेऽन्मेऽयमात्मा विक्रुष्टोऽसदित्येतेन पशुनेष्ट्वा तत्प्रजापतिरपश्यद्यथैतस्याऽग्नेरन्तं न पर्यैत् ॥ ७ ॥ सऽऐक्षत। यमिममात्मानमप्सु प्राऽपिप्लवं तमन्विच्छानीति तमन्वैच्छत्तद्यदेषामप्सु प्रविद्धानां प्रत्यतिष्ठत्ता ऽअपः समभरदथ यदस्यां तां मृदं तदुभयः सम्भृत्य मृदं चाऽपश्चेष्टकामकरोत्तस्मादेतदुभयमिष्टका भवति मृच्चाऽऽपश्च ॥ ८ ॥ स ऽऐक्षत। यदि वा ऽइदमित्थमेव सदात्मानमभिसंस्करिष्ये मर्त्यः कुणपोऽनपहतपाप्मा भविष्यामि हन्तैनदग्निना पचानीति तदग्निनाऽपचत्तदेनदमृतमकरोदेतद्वै हविरमृतं भवति यदग्निना पचन्ति तस्मादग्निनेष्टकाः पचन्त्यमृता ऽएवैनास्तत्कुर्वन्ति ॥ ९ ॥ तद्यदिष्ट्वा पशुनाऽऽपश्यत्। तस्मादिष्टकास्तस्मादिष्ट्वैव पशुनेष्टकाः कुर्य्यादनिष्टका ह ता भवन्ति याः पुरा पशोः कुर्वन्त्यथो ह तदन्यदेव ॥ १० ॥ तद्यास्ताः श्रियः। एतानि तानि पशुशीर्षाण्यथ यानि तानि कुसिन्धान्येतास्ताः पञ्च चितयस्तद्यत्पशुशीर्षाण्युपधाय चितीश्चिनोत्येतैरेव तच्छीर्षभिरेतानि कुसिन्धानि सन्दधाति ॥११॥ तऽएते सर्वे पशवो यदग्निः। तस्मादग्नौ पशवो रमन्ते पशु-

---

* 'श्रीरभ्युध्यासिषम्' इति पाठः 'क' पुस्तके।

भिरेव तत्पशवो रमन्ते तस्मादायस्य पशवो भवन्ति तस्मिन्नग्निराधीयतेऽग्निर्ह्येष यत्पशवस्ततो वै प्रजापतिरग्निरभवत् ॥ १२ ॥ तद्धैक आहुः । अत्रैवैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेत यद्वाऽएतैरत्र सर्वैः प्रजापतिरयक्ष्यत तद्देवाऽग्नेरन्तं पर्यैष्यत्तद्यदेतैरत्र सर्वैर्यजेत तद्देवाऽग्नेरन्तं परीयादिति न तथा कुर्याद्देवानां तदितादियादथो पथस्तदियादथो किं ततः सम्भरेदेतानि वा ऽएतत्कुसिन्धान्येताश्चितीः सम्भरति तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ १३ ॥ यद्वेवैतान्पशूनालभते । आयतनमेवैतदग्नये करोति न ह्यनायतने कश्चन रमतेऽन्नं वाऽआयतनं तदेतत्पुरस्तान्निदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरुपाऽऽवर्त्तते ॥ १४ ॥ पुरुषोऽश्वो गौरविरजो भवन्ति । एतावन्तो वै सर्वे पशवोऽन्नं पशवस्तद्यावदन्नं तदेतत्पुरस्तान्निदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरुपाऽऽवर्त्तते ॥ १५ ॥ पञ्च भवन्ति । पञ्च ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चितयस्तेभ्य ऽएतत्पञ्चाऽऽयतनानि निदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरुपाऽऽवर्त्तते ॥१६॥ तद्यदग्निभ्यऽइति वहवो ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चितयोऽथ यत्कामायेति यथा तं काममाप्नुयाद्यजमानो यत्काम ऽएतत्कर्म्म कुरुते ॥ १७ ॥ पुरुषं प्रथममालभते । पुरुषो हि प्रथमः पशूनामथाऽश्वं पुरुषꣳ ह्यन्वश्वोऽथ गामश्वꣳ ह्यनु गौरथाऽविं गाꣳ ह्यन्वविरथाऽजमविꣳ ह्यन्वजस्तदेनाञ्यथापूर्वं यथाश्रेष्ठमालभते ॥ १८ ॥ तेषां विषमा रशनाः स्युः । पुरुषस्य वर्षिष्ठाऽथ ह्रसीयस्यथ ह्रसीयसी तद्यथारूपं पशूनाꣳ रशनाः करोत्यपापवस्यसाय सर्वास्त्वेव समाः स्युः सर्वाः सदृङ्ग्यः

सर्वे ह्येते समाः सर्वे सदृशा ऽअग्नयो ह्युच्यन्तेऽग्नयो ह्युच्यन्ते तेन समास्तेन सदृशाः ॥ १९ ॥ तदाहुः । कथमस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सर्वः पशुष्वारब्धो भवतीति पुरोडाशकपालेषु ह्येवाऽऽप्यत ऽइयं प्रथमा मृन्मयीष्टकाऽथ यत्पशुमालभेत तेन पश्विष्टकाऽऽप्यतेऽथ यद्रुक्मामभितो * हिरण्यशकलौ भवतस्तेन हिरण्येष्टकाऽऽप्यतेऽथ यदिध्मो यूपः परिधयस्तेन वानस्पत्येष्टकाऽऽप्यतेऽथ यदाज्यं प्रोक्षण्यः पुरोडाशस्तेनाऽन्नं पञ्चमीष्टकाऽऽप्यत ऽएवमु हाऽस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सर्वः पशुष्वारब्धो भवति ॥ २० ॥ तेषां चतुर्विंशतिः सामिधेन्यः । चतुर्विंशत्यर्द्धमासो वै संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्धे ॥ २१ ॥ यद्वेव चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्धे ॥ २२ ॥ यद्वेव चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशो वै पुरुषो दश हस्त्या ऽअङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गानि पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्धे ॥ २३ ॥ उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चाऽन्वाह । प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुप्प्राणमेवाऽस्य गायत्रीभिः समिन्ध ऽआत्मानं त्रिष्टुब्भिर्मध्ये त्रिष्टुभो भवन्त्यभितो गायत्र्यो मध्ये ह्ययमात्माऽभित प्राणाः भूयसीः पुरस्ताद्गायत्रीरन्वाह कनीयसीरु-

---

* "शलाकासुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय कृत्स्नां चयामवदाय हिरण्यशकलमुपरिष्टात्कृत्वाऽभिघारयति" (आप० श्रौ० सू० १६. १७) ।

परिष्टाद्भूयाꣳसो हीमे पुरस्तात्प्राणाः कनीयाꣳस ऽउप-
रिष्टात् ॥ २४ ॥ * सोऽन्वाह । 'समास्त्वाग्न ऽऋतवो
वर्द्धयन्त्वि'ति प्रजापतिं विस्रस्तं यत्राऽग्निः समदधात्त-
मब्रवीद्या मत्सम्मिताः सामिधेन्यस्ताभिर्म्मा समिन्त्स्वेति
॥ २५ ॥ स ऽएता ऽअपश्यत् । समास्त्वाऽग्न ऽऋतवो
वर्द्धयन्त्वि'ति समाश्च त्वाऽग्न ऽऋतवश्च वर्द्धयन्त्वित्येत-
'त्संवत्सरा ऽऋषयो यानि सत्ये'ति संवत्सराश्च त्वर्षयश्च
सत्यानि च वर्द्धयन्त्वित्येत'त्सं दिव्येन दीदिहि रोचनेने'-
त्यसौ वा ऽआदित्यो दिव्यः रोचनं तेन सन्दीदिहीत्येत-
'द्विश्वा ऽआभाहि प्रदिशश्चतस्र' ऽइति सर्वा ऽआभाहि
प्रदिशश्चतस्र ऽइत्येतत् ॥ २६ ॥ ता ऽएता ऽएकव्या-
ख्यानाः । एतमेवाऽभि यथेऽऽतमेव संस्कुर्य्यादेतः सन्द-
ध्यादेतं जनयेत्ता ऽआग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्ते-
नाऽऽग्नेय्यो यत्प्रजापतिः समैन्ध तेन प्राजापत्याः ॥२७॥
द्वादशा † ऽऽप्रियः । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-
र्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदाप्रीणाति
॥ २८ ॥ यद्वेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगतीयं वै जग-
त्यस्याः हीदः सर्वं जगदियमु वा ऽअग्निरस्यै हि सर्वो-
ऽग्निश्चीयते यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदा-

* समिध्यमान समिद्वत्यन्तरेण "समास्त्वाग्न" इति नव दधाति" (का० श्रौ० सू० १६ १. ११)।

(१) शु० य० सं० १७ क० १। (२) शु० यं० अ० २७ क० १। (३) शु० य० अ० २७ क० १। (४) शु० यं० अ० २७ क० १।

† अथात आप्रियः । आप्रियः कस्मात् ? आप्नोतेः, प्रीणातेर्वा । 'आप्रीभिराप्रीणाति' इति च ब्राह्मणम् (निरु० ८ १. ४.)।

प्रीणाति ॥ २९ ॥ यद्वेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगती जगती सर्वाणि च्छन्दाᳪंसि सर्वाणि च्छन्दाᳪंसि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदाप्रीणाति ॥३०॥ ता * ऽएता 'ऽऊर्द्ध्वा ऽअस्य समिधो भवन्ती'ति । प्रजापतिं विस्रस्तं यत्राऽग्निः समदधात्तमब्रवीद्या मत्सम्मिता ऽआप्रियस्ताभिर्माऽऽप्रीणीहीति ॥ ३१ ॥ स ऽएता ऽअपश्यत् । 'ऊर्द्ध्वा ऽअस्य समिधो भवन्ती'त्यूर्द्ध्वा ह्येतस्य समिद्धस्य समिधो भवन्त्यूर्द्ध्वा शुक्रा शोचीᳪंष्यग्नेरि'त्यूर्द्ध्वानि ह्येतस्य शुक्राणि शोचीᳪंष्यर्चीᳪंषि भवन्ति 'द्युमत्तमे'ति वीर्यवत्तमेत्येतत् 'सुप्रतीकस्ये'ति सर्वतो वाऽग्निः सुप्रतीकः 'सूनोरि'ति यदेनं जनयति तेनाऽस्यैष सूनुः ॥ ३२ ॥ ता ऽएता ऽएकव्याख्यानाः । एतमेवाऽभि यथैनमेव संस्कुर्य्यादेतः सन्दध्यादेतं जनयेत्ता ऽआग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाऽऽग्नेय्यो यत्प्रजापतिमाप्रीणात्तेन प्राजापत्याः ॥३३॥ ता विषमा विषमपदाः । विषमाक्षरा विषमाणि हि च्छन्दाᳪंस्यथो यान्यस्याऽध्यात्ममङ्गानि विषमाणि तान्यस्यैताभिराप्रीणाति ॥ ३४ ॥ वैश्वानरः पशुपुरोडाशः । वैश्वानरो वै सर्वेऽग्नयः सर्वेषामग्नीनामुपाऽऽसत्यै ॥ ३५ ॥ यद्वेव वैश्वानरः । ऋतवो ह्येते यदेताश्चितयोऽग्नयो वा ऽऋतव ऽऋतवः संवत्सरः संवत्सरो

---

* "आप्रियो द्वादशोर्ध्वा अस्येति" (का० श्रौ० सू० १६. ३. १२) ।

(१) शु० सं० अ० २७ क० ११ । (२) शु० सं० अ० २७ क० ११ । (३) शु० सं० अ० २७ क० ११ । (४) शु० सं० अ० २७ क० ११ । (५) शु० सं० अ० २७ क० ११ ।

वैश्वानरो यदग्नय ऽइति स्यादुति तद्देवयेद् द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानर ऽआग्नेय्यो याज्यानुवाक्या ऽअग्निरूपाणामुपाऽऽप्त्यै कामवत्यः कामाना-मुपाऽऽप्त्यै ॥३६॥ तद्धैके। इत्येवैतानि पशुशीर्षाणि विद्वोपद-धत्युभयेनैते पशव ऽइति ते ह ते मर्त्याः कुणपाः सम्भव-न्त्यनाप्रीतानि हि तानि तद्ध तथाऽऽपादेः सौश्रोमते यस्योप-दधुः स ह क्षिप्र ऽएव ततो ममार ॥ ३७ ॥ हिरण्मयान्यु हैके कुर्वन्ति। अमृतेष्टका ऽइति वदन्तस्ता ह ता ऽअनृतेष्टका न हि तानि पशुशीर्षाणि ॥ ३८ ॥ मृन्मयान्यु हैके * कुर्वन्ति । उत्सन्ना वा ऽएते पशवो यद्वै किञ्चोत्सन्नमियं तस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तद्यत्रैते पशवो गतास्तत ऽएनानधि सम्भराम ऽइति न तथा कुर्य्याद्यो वा ऽएतेषामावृतं च ब्राह्मणं च न विद्यात्तस्यैत ऽउत्सन्नाः स्युः स ऽएता-नेव पञ्च पशूनालभेत यावदस्य वशः स्यात्ताञ्छैताञ्छजापतिः प्रथम ऽआलेभे श्यापर्णः सायकायनोऽन्तमोऽथ ह स्मै-तानित्राऽन्तरेणाऽऽलभन्तेऽथैतर्हीमौ द्वावेवाऽऽलभ्येते प्राजा-पत्यश्च वायव्यश्च तयोरुतो ब्राह्मणमुच्यते ॥ ३९ ॥ (A)

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११० ॥

* का० श्रौ० सू० १६. १. ३१-४१।

(A) एतद्ब्राह्मणस्य विषया अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते यथा—का० स० ८. २. १; कठ० सं० १८, १९, १७; कपि० २९. ४. ४; मै० सं० ११. १२. ५, ६; तै० सं० ४. १. ७, ८।

[अथ प्राजापत्यादिपश्वनुष्ठानसम्प्रदायः]

(तत्र प्राजापत्यपशुः, वायव्यपशुः, पश्वालम्भकालः, उखासम्भरणविधिश्च)

प्राजापत्यं चरका ऽआलभन्ते । प्रजापतिरग्निं चित्वाऽग्निरभवत्तद्यदेतमालभते तदेवाऽग्नेरन्तं पर्य्येतीति ॥ १ ॥ श्यामो * भवति । द्वयानि वै श्यामस्य लोमानि शुक्लानि च कृष्णानि च द्वन्द्वं मिथुनं प्रजननं तदस्य प्राजापत्यꣳ रूपं तूपरो भवति तूपरो हि प्रजापतिः ॥ २॥ तस्यैकविꣳशतिः सामिधेन्यः । द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय ऽइमे लोका ऽअसावादित्य ऽएकविꣳश ऽएष प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्धे ॥ ३ ॥ यद्वेवैकविꣳशतिः । एकविꣳशो वै पुरुषो दश हस्त्या ऽअङ्गुलयो दश पाद्या ऽआत्मैकविꣳशः पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्धे ॥ ४ ॥ उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चाऽन्वाह । तासामुक्तो बन्धुरुक्तम्वेवाऽन्वृचꣳ † हिरण्यगर्भवत्याघारमाघारयति प्रजापतिर्वै ‡ हिरण्यगर्भः प्रजापतिरग्निर्द्वादशाऽऽप्रियस्तासामुक्तो बन्धुरुक्तम्वेवाऽन्वृचं प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो य ऽएव पशोर्बन्धुः स पुरोडाशस्य द्वादशकपालो द्वादशमासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः कद्वत्यो याज्यानुवाक्याः को हि प्रजापतिः ॥ ५ ॥ अथैतं वायवे नियुत्वते । शुक्लं तूपरमालभते प्रजापतिः

* का० श्रौ० सू० १६. १. ३३ ।

† का० श्रौ० सू० १६ १ ३५, ३७ ।

‡ तै० सं० १ ७ ६,६ ।

प्रजाः सृष्ट्वाऽनुव्यैक्षत तस्याऽत्यानन्देन रेतः परापतत्सोऽजः शुक्लस्तूपरो लप्सुद्यभवद्रसो वै रेतो या वाऽनु वै रसस्तावानात्मा तद्यदेतमालभते तदेवाऽग्नेरन्तं पर्य्येति शुक्लो भवति शुक्लः हि रेतस्तूपरो भवति तूपरः हि रेतो वायवे भवति प्राणो वै वायुर्न्नियुत्वते भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति ॥ ६ ॥ यद्वेवैतं वायवे नियुत्वते। शुक्लं तूपरमालभते प्रजापतिं विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वंस्स योऽस्मात्प्राणो मध्यत उदक्रामत्तमस्मिन्नेतेन पशुनाऽऽदधुस्तथैवाऽस्मिन्नयमेतद्दधाति वायवे भवति प्राणो वै वायुर्न्नियुत्वते भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति शुक्लो भवति शुक्लो हि वायुस्तूपरो भवति तूपरो हि वायुः ॥ ७ ॥ तस्य सप्तदश सामिधेन्यः। सप्तदशो वै संवत्सरो द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्धे ॥ ८ ॥ यद्वेव सप्तदश। सप्तदशो वै पुरुषो दश प्राणाश्चत्वार्य्यङ्गान्यात्मा पञ्चदशो ग्रीवाः षोडश्यः शिरः सप्तदशं पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समिन्धे ॥ ९ ॥ उभयीर्ग्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चाऽन्वाह। तासामुक्तो बन्धुरुक्तम्वेवाऽन्वृचं द्वादशाऽऽप्रियस्तासामुक्तो बन्धुरुक्तम्वेवाऽन्वृचं *प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽन्वो स काम उपाऽऽसऽइति ह स्माऽऽह माहित्थिरथ चरकाः प्राजापत्ये पशा-

* का० श्रौ० सू० १६. १. ३९।

वाहुरिति ॥ १०॥ यद्वेव वायव्यः पशुर्भवति। प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽर्द्धꣳ ह प्रजापतेर्वायुरर्द्धं प्रजापतिस्तद्यदुभौ वायव्यौ स्यातामुभौ वा प्राजापत्यावर्द्धꣳ हैवाऽस्य कृतꣳ स्यान्नार्द्धमथ यद्वायव्यः पशुर्भवति प्राजापत्यः पशुपुरोडाशस्तेन हैवैतꣳ सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिꣳ संस्करोति ॥ ११ ॥ यद्वेव वायव्यः पशुर्भवति। प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः प्रजापतिं विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्त्स यो ऽस्मात्प्राणो मध्यत ऽउदक्रामत्तमस्मिन्नेतेन पशुनाऽऽदधुरथाऽस्यैतेन पुरोडाशेनाऽऽत्मानꣳ समस्कुर्वन्त्स यत्प्राजापत्यो भवति प्रजापतिर्ह्यात्मा द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः कद्वत्यौ याज्यानुवाक्ये को हि प्रजापतिः ॥१२॥ तद्यद्वपां* पुरस्ताज्जुहोति। य ऽएवाऽयं पुरस्तात्प्राणस्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथ यदेतेन मध्यतश्चरन्ति मध्यतो ह्ययमात्माऽथ यद्धविषोपरिष्टाच्चरन्ति य ऽएवाऽयमुपरिष्टात्प्राणस्तमस्मिन्नेतद्दधाति शुक्रवत्यो याज्यानुवाक्याः स्युः शुक्ररूपाणामुपाऽऽप्त्यै नियुत्वत्यो यदेव नियुत्वद्रूपं तस्योपाऽऽप्त्यै ॥ १३ ॥ तदु वा ऽआहुः। वपाया ऽएव शुक्रवत्यौ स्यातामेतावद्धि पशोः शुक्रं यद्वपा शुक्रवत्यौ नियुत्वत्यौ हविषो यदेव नियुत्वद्रूपं तस्योपाऽऽप्त्या ऽइति ॥ १४ ॥ यद्वेवैतं पशुमालभते। एतस्मिन्ह पशौ सर्वेषां पशूनाꣳ रूपं यत्तूपरो लप्सुदी तत्पुरुषस्य रूपं तूपरो हि लप्सुदी पुरुषो यत्तूपरः केसरवाँस्तदश्वस्य रूपं तूपरो हि केसरवा-

* कद्वत्यो याज्यानुवाक्याः प्राजापत्यस्य (का० श्रौ० सू० १६. १. ४०-४३)।

नश्वो यदष्टाशफस्तद्गोरूपमष्टाशफो हि गौरथ यदस्याऽवे-
रिव शफास्तदवे रूपं स्यदजस्तदजस्य तद्यदेतमालभते तेन
हैवाऽस्यैते सर्वे पशव ऽआलब्धा भवन्त्यतो यतमदस्य
कर्म्मोपकल्पेतै ते वा पञ्चपशव ऽएष वा प्राजापत्य ऽएष वा
नियुत्वतीयः ॥ १५ ॥ तं * पौर्णमास्यामालभेत । अमावा-
स्यायामालभेतेत्यु हैक ऽआहुरसौ वै चन्द्रः प्रजापतिः
स ऽएताꣳ रात्रिमिह वसति तद्यथोपतिष्ठन्तमालभेतैवं
तदिति ॥ १६ ॥ तद्वै पौर्णमास्यामेव । असौ वै चन्द्रः
पशुस्तं देवाः पौर्णमास्यामालभन्ते यत्रैनं देवा ऽआलभन्ते
तदेनमालभा ऽइति तस्मात्पौर्णमास्यां यद्वेव पौर्णमास्यां
पौर्णमासी ह वाऽत्र प्रथमा व्युवास तस्माद्वेव पौर्णमा-
स्याम् ॥ १७ ॥ तद्वै फाल्गुन्यामेव । एषा ह संवत्सरस्य
प्रथमा रात्रिर्यत्फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्वा
मुखत ऽएव तत्संवत्सरमारभते ॥ १८ ॥ स वा ऽइष्ट्वैव
पौर्णमासेन । अथ पशुमालभते पौर्णमासेन वा ऽइन्द्रो वृत्रं
पाप्मानꣳ हत्वाऽपहतपाप्मैतत्कर्म्माऽऽरभत तथैवैतद्यज-
मानः पौर्णमासेनैव वृत्रं पाप्मानꣳ हत्वाऽपहतपाप्मैतत्क-
र्म्माऽऽरभते ॥ १९ ॥ तद्वा † ऽउपांशु भवति । एतद्वैतैः
प्रजापतिः पशुभिः कर्म्मैयेष तद्धाऽत्राऽनद्धेवेवासाऽनिरुक्त-
मिव तस्मादुपांशुः ॥ २० ॥ यद्वेवोपांशु । प्राजापत्यं
वा ऽएतत्कर्म्म प्रजापतिर्ह्येतेन कर्म्मणाऽऽरभतेऽनिरुक्तो

* का० श्रौ० सू० १६. १. ५–७।
† का० श्रौ० सू० १६. १ २५, २६।

वै प्रजापतिः ॥ २१ ॥ यद्वेवोपाꣳशु । रेतो वा ऽअत्र यज्ञ ऽउपाꣳशु वै रेतः सिच्यते वपा पशुपुरोडाशो हविरेतावान्हि पशुः ॥२२॥ अष्टकायामुखाꣳ* सम्भरति। प्राजापत्यमेतदहर्यदष्टका प्राजापत्यमेतत्कर्म्म यदुखा प्राजापत्य ऽएव तदहन्प्राजापत्यं कर्म्म करोति ॥ २३ ॥ यद्वेवाऽष्टकायाम् । पर्वैतत्संवत्सरस्य यदष्टका पर्वैतदग्नेर्यदुखा पर्वण्पर्वेव तत्पर्व करोति ॥ २४ ॥ यद्वेवाऽष्टकायाम् । अष्टका वा ऽउखा निधिर्द्वा ऽउर्द्धी तिरश्ची † रास्ना तच्चतुश्चतस्र ऽऊर्द्ध्वास्तदष्टावष्टकायामेव तदष्टकां करोति ॥ २५ ॥ ‡ अमावास्यायां दीक्षते । अमावास्यायै वा ऽअधि यज्ञस्तायते यतो यज्ञस्तायते ततो यज्ञं जनयानीति॥ २६ ॥ यद्वेवाऽमावास्यायाꣳ । रेतो वा ऽएतद्भूतमात्मानः सिञ्चत्युखायां योनौ यद्दीक्षते तस्मा ऽएतं पुरस्ताल्लोकं करोति यद्दीक्षितो भवति तं कृतं लोकमभिजायते तस्मादाहुः कृतं लोकपुरुषोऽभि जायत ऽइति ॥ २७ ॥ स यत्कनीयः संवत्सराद्दीक्षितः स्यात् । अलोका ऽइष्टकाऽउपदध्यादिष्टका लोकानतिरिच्येरन्नथ यद्भूयसो लोकान्कुर्वन्निष्टका नाऽनूपदध्याल्लोका ऽइष्टका ऽअतिरिच्येरन्नथ यदमावास्यायां दीक्षित्वाऽमावास्यायां क्रीणाति तद्यावन्तमेव लोकं करोति तावतीरिष्टका ऽउपदधात्यथाऽस्याऽऽपूर्यमाणपक्षे सर्वोऽग्निश्चीयते ॥ २८ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १६. २. १ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. ३१ ।

‡ अत्र शतम् ३५००, का० श्रौ० सू० १६. ४. २७ ।

तदाहुः । यावत्य ऽएतस्याऽग्नेरिष्टकास्तावन्ति क्येऽहोरात्राणि सम्पद्यन्तेऽथ यान्यूर्द्धानि क्वयादुहानि कथमस्यते लोका ऽअनूपहिता भवन्तीति यद्वा ऽअमावास्यायां दीक्षित्वाऽमावास्यायां क्रीणाति तद्यावन्तमेव लोकं करोति तावतीरिष्टका ऽउपदधात्यथ यान्यूर्द्धानि क्वयादुहानि तस्मिन्नवकाशेऽद्धर्य्युरग्निं चिनोति क्वो हि चिनुयान्न च सोऽवकाशः स्याद्यावन्ति वै संवत्सरस्याऽहोरात्राणि तावत्य ऽएतस्याऽग्नेरिष्टका ऽउप च त्रयोदशो मासस्त्रयोदशो वा ऽएष मासो यान्यूर्द्धानि क्वयादुहानि तद्या ऽअमूस्त्रयोदशस्य मास ऽइष्टकास्ताभिरस्य ते लोका ऽअनूपहिता भवन्ति तत्समा लोकाश्चेष्टकाश्च भवन्ति ॥ २९ ॥

एतद्ध वै येव प्रथमा पौर्णमासी । तस्यां पशुमालभते या प्रथमाऽष्टका तस्यामुखाᳬं सम्भरति या प्रथमाऽमावास्या तस्यां दीक्षत ऽएतद्वै यान्येव संवत्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते तानि च तदाप्नोत्यथाऽतः सम्पदेव ॥ ३० ॥

तदाहुः । कथमस्यैतत्कर्म्म संवत्सरमग्निमाप्नोति कथᳬं संवत्सरेणाऽग्निना सम्पद्यत ऽइत्येतेषां वै पञ्चानां पशूनां चतुर्विᳬंशतिः सामिधेन्यो द्वादशाऽऽप्रियस्तत्षट्त्रिᳬंशदेकादशाऽनुयाजा * ऽएकादशोपयजस्तदष्टा पञ्चाशत् ॥ ३१ ॥

ततो याऽष्टाचत्वारिᳬंशत् । साऽष्टाचत्वारिᳬंशदक्षरा जगतीयं वै जगत्यस्याᳬं हीदᳬं सर्वं जगदियमु वा ऽअग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्

* आप० श्रौ० सू० ७. २७. ११ ।

भवति ॥ ३२ ॥ यद्वेवाऽष्टाचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा वै जगती जगती सर्वाणि च्छन्दांसि सर्वाणिच्छन्दांसि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ३३ ॥ अथ यानि दश । सा दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा ऽअग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ३४ ॥ वपा पशुपुरोडाशः । तत्षष्टिः षष्टिर्म्मासस्याऽहोरात्राणि तन्मासमाप्नोति मास ऽआप्तऽऋतुमाप्नोरृतुः संवत्सरं तत्संवत्सरमग्निमाप्नोति ये च संवत्सरे कामा ऽअथ यदुतोऽन्यद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तत्तत् ॥ ३५ ॥ अथैतस्य प्राजापत्यस्य । एकविंशतिः सामिधेन्यो द्वादशाऽऽप्रियस्तत्त्रयस्त्रिंशदेकादशाऽनुयाजाऽएकादशोपयज तत्पञ्च पञ्चाशद्वपा पशुपुरोडाशो हविस्तदष्टापञ्चाशत्स योऽष्टापञ्चाशति कामोऽत्रैव तमाप्नोति द्वावाघारौ तत्षष्टिः स यः षष्ट्यां कामोऽत्रैव तमाप्नोत्यथ यदुतोन्यद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तत्तत् ॥ ३६ ॥ अथैतस्य नियुत्वतीयस्य । सप्तदश सामिधेन्यो द्वादशाऽऽप्रियस्तदेकां न त्रिंशदेकादशानुयाजा ऽएकादशोपयजस्तदेकपञ्चाशद्वपा पशुपुरोडाशो हविस्तच्चतुष्पञ्चाशद् द्वावाघारौ द्वौ स्विष्टकृतौ तदष्टापञ्चाशत्स योऽष्टापञ्चाशति कामोऽत्रैव तमाप्नोति वनस्पतिश्च वसाहोमश्च तत्षष्टिः स यः षष्ट्यां कामोऽत्रैव तमाप्नोत्यथ यदुतोऽन्यद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तत्तदेवमु हाऽस्यैतत्कर्म्म संवत्सरमग्निमाप्नो-

स्यैवद संवत्सरेणाऽग्निना सम्पद्यते ॥ ३७ ॥ तदाहुः । नैतस्य पशोः समिष्टयजूंषि जुहुयान्न हृदयशूलेनाऽवभृथमभ्यवेयादारम्भो वा ऽएषोऽग्नेः पशुर्व्यवसर्गो देवतानाꣳ समिष्टयजूꣳषि सꣳस्थाऽवभृथो नेदारम्भे देवता व्यवसृजानि नेद्यज्ञꣳ सꣳस्थापयानीति स वै समेव स्थापयेदेतेन पशुनेष्ट्वा तत्प्रजापतिरपश्यद्यथैतस्याऽग्नेरन्तं न पर्यैत्तस्मात्सꣳस्थापयेद्यद्वेव सꣳस्थापयति प्राण ऽएष पशुस्तस्य यदन्तरियात्प्राणस्य तदन्तरियाद्यदु वै प्राणस्याऽन्तरियात्तत ऽएव म्रियेत तस्मात्समेव स्थापयेदथाऽतो व्रतानामेव ॥ ३८ ॥ तदाहुः । नैतेन पशुनेष्ट्वोपरि शयीत* न माꣳसमश्नीयान्न मिथुनमुपेयात्पूर्वदीक्षा वा ऽएष पशुरनवक्लृप्तं वै तद्यद्दीक्षित ऽउपरि शयीत यन्माꣳसमश्नीयाद्यन्मिथुनमुपेयादिति नेत्वेवैषा † दीक्षा नेव हि मेखलाऽस्ति न कृष्णाजिनमिष्टकां वा ऽएतां कुरुते तस्मादु काममेवोपरि शयीतैतदु सर्वमन्नं यदेते पशवस्तदस्याऽत्राऽऽसमारब्धं भवति तद्यानि कानि चाऽमधुनोऽशनानि तेषामस्य सर्वेषां कामाशनं यदि लभेत मिथुनं तु नोपेयात्पुरा मैत्रावरुण्यै पयस्यायै तस्योपरि बन्धुः ॥ ३९ ॥ तदाहुः । दद्यादेतस्मिन्यज्ञे दक्षिणां नेन्मेऽयं यज्ञोऽदक्षिणोऽसद् ब्रह्मण ऽआदिष्टदक्षिणां दद्याद् ब्रह्मा वै सर्वो यज्ञस्तदस्य सर्वो यज्ञो भिषज्यितो भवतीति न

* "मैथुनं वर्जयेदापयस्यायाः, मांसोपर्यासने चेच्छन्" (का० श्रौ० सू० ६.१ ८,९) ।

† 'मेखलया दीक्षयति' 'कृष्णाजिनेन दीक्षयति' इति दीक्षाविधानादनयोरभावादिय दीक्षा न भवतीति (तै० सं० ६. १. ३. १४) स्पष्टम् ।

तथा कुर्याद्विष्टकां वा ऽएतां कुरुते तद्यथेष्टकामिष्टकायां दध्यात्तादृक्तदमुष्मिन्नेवं दध्याद्यदस्योपकल्पेत ॥४०॥ (B)

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[चितीनामृषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्तिप्रकारः]

एतद्वै देवा ऽअब्रुवन् । चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाऽव तदब्रुवँस्तेषां चेतयमानानां प्रजापतिरिमां प्रथमाᳪ स्वयमातृण्णां चितिमपश्यत्तस्मात्तां प्रजापतिनोपदधाति ॥ १ ॥ तमग्निरब्रवीत् । उपाऽहमायानीति केनेति पशुभिरिति तथेति पश्विष्टकया ह तदुवाचैषा वाऽव पश्विष्टका यद्दूर्वेष्टका तस्मात्प्रथमायै स्वयमातृण्णाया ऽअनन्तर्हिता दूर्वेष्टकोपधीयते तस्मादस्या ऽअनन्तर्हिता ऽओषधयोऽनन्तर्हिताः पशवोऽनन्तर्हितोऽग्निरनन्तर्हितो ह्येष ऽएतयोपैत् ॥ २ ॥ तेऽब्रुवन् । चेतयध्वमेवेति चितिमिच्छतेति वाऽव तदब्रुवन्नित ऽऊर्ध्वमिच्छतेति तेषां चेतयमानानामिन्द्राग्नी च विश्वकर्म्मा चाऽन्तरिक्षं द्वितीयाᳪ स्वयमातृण्णां चितिमपश्यँस्तस्मात्तामिन्द्राग्निभ्यां च विश्वकर्म्मणा चोपदधाति ॥ ३ ॥ तान्वायुरब्रवीत् । उपाऽहमायानीति केनेति दिग्भिरिति तथेति दिश्याभिर्ह तदुवाच तस्माद् द्वितीयायै स्वयमातृण्णाया ऽअनन्तर्हिता दिश्या ऽउपधीयन्ते तस्मादन्तरिक्षादनन्तर्हिता दिशोऽनन्तर्हितो

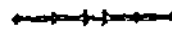
(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ८. २. २ ।

वायुरनन्तर्हितो ह्येष ऽएताभिरुपैत् ॥ ४ ॥ तेऽब्रुवन् । चेतयध्वमेवेति चितिमिच्छतेति वाऽव तदब्रुवन्नित ऽऊर्द्ध्वमिच्छतेति तेषां चेतयमानानां परमेष्ठी दिवं तृतीयाᳪं स्वयमातृण्णां चितिमपश्यत्तस्मात्तां परमेष्ठिनोपदधाति ॥ ५ ॥ तमसावादित्योऽब्रवीत् । उपाऽहमायानीति केनेति लोकम्पृणयेति तथेत्येष वाऽव लोकम्पृणाऽऽत्मना हैव तदुवाच तस्मात्तृतीया स्वयमातृण्णानन्तर्हितालोकम्पृणाया ऽउपधीयते तस्मादसावादित्योऽनन्तर्हितो दिवोऽनन्तर्हितो ह्येष ऽएतयोपैत् ॥ ६ ॥ तदेता वाऽव षड् देवताः । इदᳪं सर्वमभवन्न्यदिदं किञ्च ते देवाश्चर्षयश्चाऽब्रुवन्निमा वाऽव षड् देवता ऽइदᳪं सर्वमभूवन्नुप तज्जानीत यथा वयमिहाऽप्प्यसामेति तेऽब्रुवँश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाऽव तदब्रुवँस्तदिच्छत यथा वयमिहाऽप्प्यसामेति तेषां चेतयमानानां देवा द्वितीयां चितिमपश्यन्नृषयश्चतुर्थीम् ॥ ७ ॥ तेऽब्रुवन् । उप वयमायामेति केनेति यदेषु लोकेषूपेति तथेति तद्यदूर्द्ध्वं पृथिव्या ऽअर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेन देवा ऽउपाऽयँस्तदेषा द्वितीया चितिरथ यदूर्द्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तेनर्षय ऽउपायँस्तदेषा चतुर्थी चितिः ॥ ८ ॥ ते यदब्रुवन् । चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाऽव तदब्रुवन्यच्चेतयमाना ऽअपश्यँस्तस्माच्चितयः ॥ ९ ॥ प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् । प्रजापतिरेव तस्याऽआर्षेयं देवा द्वितीयां चितिमपश्यन्देवा ऽएव तस्याऽआर्षेयमिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यँस्त-

ऽएव तस्या ऽआर्षेयमृपश्चतुर्थीं चितिमपश्यन्नृपय ऽएव तस्या ऽआर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत्परमेष्ठ्येव तस्या ऽआर्षेयꣳ स यो हैतदेवं चितीनामार्षेयं वेदाऽऽर्षेयवत्यो हाऽस्य बन्धुमत्यश्चितयो भवन्ति ॥ १० ॥ (C)

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[सावित्रहोमः]

एतद्वै देवा ऽअब्रुवन् । चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाऽव तदब्रुवँस्तेषां चेतयमानानाꣳ सवितैतानि सावित्राण्यपश्यद्यत्सविताऽपश्यत्तस्मात्सावित्राणि स ऽएता मष्टाग्रहीतामाहुतिमजुहोत्ताꣳ हुत्वेमामष्टधाविहितामषाढामपश्यत्पुरैव सृष्टाꣳ सतीम् ॥१॥ ते यदब्रुवन् । चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाऽव तदब्रुवन्यच्चेतयमाना ऽअपश्यँस्तस्माच्चितिराहुतिर्वै यज्ञो यदिष्ट्वाऽपश्यत्तस्मादिष्टका ॥२॥ [अर्धप्रपाठकः ५२ ॥] तां वा ऽएताम् । एकाꣳ * सतीमष्टाग्रहीतामष्टाभिरुर्यजुर्भिर्जुहोति तस्मादियमेका सत्यष्टधा विहिता ॥ ३ ॥ तामूर्द्ध्वामुद्गृह्णन् जुहोति । इमाꣳ तदूर्द्ध्वाꣳ रूपैरुद्गृह्णाति तस्मादियमूर्द्ध्वा रूपैः ॥४॥ ताꣳ सन्ततां जुहोति । एतद्वै देवा ऽअविभयुर्यद्वैन ऽइह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ८ ७. ३ ।

* "पञ्चाष्टमाभिर्ऋग्भिरेकामाहुतिं जुहोति" (आप० श्रौ० सू० १६ १ ४) ।

नाऽन्ववेयुरिति त ऽएतᳪं सन्ततहोममपश्यन् रक्षसां नाष्ट्राणामनन्ववायनाय तस्मात्सन्ततां जुहोति ॥५॥ यद्वे-वैतामाहुतिं जुहोति। सवितैषोऽग्निस्तमेतयाऽऽहुत्या पुर-स्तात्प्रीणाति तमिष्ट्वा प्रीत्वाऽथैनᳪं सम्भरति तद्यदेतया सवितारं प्रीणाति तस्मात्सावित्राणि तस्माद्वा ऽएता-माहुतिं जुहोति ॥ ६ ॥ यद्वेवैतामाहुतिं जुहोति। सवि-तैषोऽग्निस्तमेतयाऽऽहुत्या पुरस्ताद्रेतो भूतᳪं सिञ्चति यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग्जायते तद्यदेतया सवितारᳪं रेतो भूतᳪं सिञ्चति तस्मात्सावित्राणि तस्माद्वा ऽएतामाहुतिं जुहोति ॥ ७ ॥ स्रुवश्चाऽत्र स्रुक्च प्रयुज्येते। वाग्वै स्रुक्प्राणः स्रुवो वाचा च वै प्राणेन चैतदग्रे देवाः कर्म्माऽन्वैच्छँस्तस्मात्स्रुवश्च स्रुक्च ॥ ८ ॥ यद्वेव स्रुवश्च स्रुक्च। यो वै स प्रजापतिरासीदेष स स्रुवः प्राणो वै स्रुवः प्राणः प्रजापतिरथ या सा वागासीदेषा सा स्रुग्योषा वै वाग्योषा स्रुगथ यास्ता ऽआप-ऽआयन्वाचो लोकादेतास्ता यामेतामाहुतिं जुहोति ॥ ९ ॥ ताᳪं सन्ततां जुहोति। सन्तता हि ता ऽआप ऽआयन्नथ यः स प्रजापतिस्त्रय्या विद्यया सहाऽपः प्राऽऽविशदेष स यैरेतद्यजुर्भिर्जुहोति ॥ १० ॥ तद्यानि त्रीणि प्रथमानि। इमे ते लोका ऽअथ यच्चतुर्थं यजुस्त्रयी सा विद्या जगती सा भवति जगती सर्वाणि च्छन्दाᳪंसि सर्वाणि च्छन्दाᳪंसि त्रयी विद्याऽथ यानि चत्वार्युत्तमानि दिश-स्तानीमे च वै लोका दिशश्च प्रजापतिरथैषा त्रयी

विया ॥ ११ ॥ स * जुहोति । 'युञ्जानः प्रथमं मन' ऽइति प्रजापतिर्वै युञ्जानः स मन ऽएतस्मै कर्म्मणे-ऽयुङ्क्त तद्यन्मन ऽएतस्मै कर्म्मणेऽयुङ्क्त तस्मात्प्रजा-पतिर्युञ्जानः ॥ १२ ॥ 'तत्त्वाय सविता धिय' ऽइति । मनो वै सविता प्राणा धियो'ऽग्नेर्ज्योतिर्निचाय्ये'त्यग्नेर्ज्योति-र्दृष्ट्वेत्येत'त्पृथिव्या ऽअध्याभरादि'ति पृथिव्यै ह्येन-दध्याभरति ॥ १३ ॥ 'युक्तेन मनसा वयमि'ति । मन-ऽएवैतदेतस्मै कर्म्मणे युङ्क्ते न ह्ययुक्तेन मनसा किञ्चन सम्प्रति शक्नोति कर्त्तुं 'देवस्य सवितुः सव' ऽइति देवेन सवित्रा प्रसूता ऽइत्येत'त्स्वर्ग्याय शक्त्येति' यथैतेन कर्म्मणा स्वर्गं लोकमियादेवमेतदाह शक्त्येति शक्त्या हि स्वर्गं लोकमेति ॥ १४ ॥ 'युक्त्वाय सविता देवानि'ति । मनो वै सविता प्राणा देवाः 'स्वर्यतो धिया दिवमि'ति स्वर्गंह ह्येनां लोकं यतो धियैतस्मै कर्म्मणे युयुजे 'बृहज्ज्योतिः

---

* चयनं चिकीर्षन् फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि पौर्णमासेष्टिं सम्पाद्य पुरुषाश्वगोऽव्यजानालभ्याजेन यागं विधाय पुरुषादि पञ्चपशूनां शिरांसि घृतेनाऽभ्यज्य प्रथमचितावुपधानार्थं क्वचित् संस्थाप्य तेषां कबन्धान्यजशेषं च मृद्युक्ते तडागादिजले प्रक्षिपेत् । उखानिर्माणार्थं इष्टकानिर्माणार्थं च मृदं जलं तत एवाऽऽदेयम् । ततः फाल्गुनकृष्णाष्टम्यामुखानिर्माणम् । तदर्थमाहवनीयदक्षिणाग्नी उद्धृत्याऽऽहवनीयात्प्राक् कृते चतुष्कोणे गर्त्ते ततस्तडागान्मृत्पिण्डमानीय भूसमं स्थापयेत् । पिण्डा-हवनीयान्तराले सच्छिद्रां वल्मीकमृदं निदध्यात् । आहवनीयाद्दक्षिणप्रान्तेऽश्वगर्दभाजा प्राङ्मुखा. प्रागपराः मुञ्जरसनाबद्धा स्थाप्याः । आहवनीयोत्तरे वैणव्युभयतस्तीक्ष्णा कल्माषी हिरण्मयी चाऽभ्रिः स्थाप्या । ततः 'अष्टागृहीतं जुहोति सन्ततमुद्गृह्णन् युञ्जान इति' (म० मा० का० श्रौ० सू० १६. २. ७) ।

(१) शु० सं० अ० ११ क० १ । (२) शु० सं० अ० ११ क० १ । (३) शु० सं० अ० ११ क० १ । (४) शु० सं० अ० ११ क० १ । (५) शु० सं० अ० ११ क० २ । (६) शु० सं० अ० ११ क० २ । (७) शु० सं० अ० ११ क० २ । (८) शु० सं० अ० ११ क० ३ । (९) शु० सं० अ० ११ क० ३ । (१०) शु० सं० अ० ११ क० ३ ।

करिष्यत' ऽइत्यसौ वा ऽआदित्यो बृहज्ज्योतिरेष ऽउ-
ऽएषोऽग्निरेतम्वेते संस्करिष्यन्तो भवन्ति 'सविता प्प्रसुवाति
तानि'ति सवितृप्रसूता ऽएतत्कर्म्म करवन्नित्येतत् ॥ १५ ॥
'युञ्जते मन ऽउत युञ्जते धिय' ऽइति । मनश्चैवैतत्प्राणां-
श्चैतस्मै कर्म्मणे युङ्क्ते 'विप्प्रा विप्रस्ये'ति प्रजापतिर्वै
विप्प्रो देवा विप्प्रा 'बृहतो विपश्चित' ऽइति प्प्रजापतिर्वै
बृहन्विपश्चि'द्वि होत्रा दध' ऽइति यद्वा ऽएष चीयते
तदेष होत्रा विधत्ते चिते ह्येतस्मिन् होत्रा ऽअधिविधीयन्ते
'वयुनाविदि'त्येष हीदं वयुनमविन्द'देक ऽइदि'त्येको ह्येष-
ऽइदꣳ सर्वं वयुनमविन्द'न्महो देवस्य सवितुः परिष्टुति-
रि'ति महती देवस्य सवितुः परिष्टुतिरित्येतत् ॥ १६ ॥
'युजे वां ब्रह्म पूर्व्व्यं नमोभिरि'ति । प्राणो वै ब्रह्म पूर्व्व्य-
मन्नं नमस्तत्तदेवैवाऽऽहुतिरन्नमेतयैव तदाहुत्यै तेनाऽन्नेन
प्प्राणानेतस्मै कर्म्मणे युङ्क्ते 'विश्लोक ऽएतु पथ्येव
सूरेरि'ति यथोभयेषु देवमनुष्येषु कीर्तिश्लोको यजमानस्य
स्यादेवमेतदाह 'शृण्वन्तु विश्वे ऽअमृतस्य पुत्रा' ऽइति
प्प्रजापतिर्वा ऽअमृतस्तस्य विश्वे देवाः पुत्रा 'ऽआये धामानि
दिव्व्यानि तस्थुरि'तीमे वै लोका दिव्व्यानि धामानि
तद्य ऽएषु लोकेषु देवास्तानेतदाह ॥ १७ ॥ 'यस्य प्प्रयाण-

(१) शु० सं० अ० ११ क० ३। (२) शु० सं० अ० ११ क० ४। (३) शु० सं०
अ० ११ क० ४। (४) शु० सं० अ० ११ क० ४। (५) शु० सं० अ० ११ क० ४।
(६) शु० स० अ०. ११ क० ४। (७) शु० सं० अ० ११ क० ४। (८) शु० स०
अ० ११ क० ४। (९) शु० सं० अ० ११ क० ५। (१०) शु० सं० अ० ११ क० ५।
(११) शु० सं० अ० ११ क० ५। (१२) शु० सं० अ० ११ क० ५। (१३) शु०
सं० अ० ११ क० ६।

मुश्वन्न्य ऽइध्युरि'ति । प्रजापतिर्वा ऽएतदग्रे कर्म्माऽकरोत्त-त्तो देवा ऽअकुर्व'न्देवा देवस्य महिमानमोजसे'ति यज्ञो वै महिमा देवा देवस्य यज्ञं श्रीर्य्यमोजसेत्येत'द्यः पार्थिवानि विममे स ऽएतश' ऽइति यद्वै किञ्चाऽस्यां तत्पार्थिवं तदेष सर्वं विमिमीते रश्मिभिर्ह्यनदभ्यवतनोति 'रजाᳬसि देवः सविता महित्वने'तीमे वै लोका रजाᳬस्यसावादित्यो देवः सविता तानेष महिम्ना विमिमीते ॥ १८ ॥ 'देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाये'ति । असौ वा ऽआदित्यो देवः सविता यज्ञो भगस्तमेतदाह प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगायेति 'दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनात्वि'त्यसौ वा ऽआदित्यो दिव्यो गन्धर्वोऽन्नं केतोऽन्नपूरन्नं नः पुनात्वित्येत'द्वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदत्वि'ति वाग्वा ऽइदं कर्म्म प्राणो वाचस्पतिः प्राणो न-ऽइदं कर्म्म स्वदत्वित्येतत् ॥ १९ ॥ 'इमं नो देव सवित-र्य्यज्ञं प्रणये'ति । असौ वा ऽआदित्यो देवः सविता यद्वु वा ऽएष यज्ञियं कर्म्म प्रणयति तदुनार्त्तᳬ स्वस्त्युदृचमश्नुते 'देवाव्यमि'ति यो देवानवादित्येत'त्सखिविदᳬ सत्राजितं धनजितᳬ स्वर्जितमि'ति य ऽएतत्सर्वं विन्दादित्येतदृचे'त्यृचा स्तोमᳬ समर्द्धय गायत्रेण रथन्तरं बृहद्गायत्र-वर्त्तनी'ति सामानि 'स्वाहे'ति यजूᳬषि सैषा त्रयी विद्या

(१) शु० सं० अ० ११ क० ६ । (२) शु० सं० अ० ११ क० ६ । (३) शु० सं० अ० ११ क० ६ । (४) शु० सं० अ० ११ क० ७ । (५) शु० सं० अ० ११ क० ७ । (६) शु० सं० अ० ११ क० ७ । (७) शु० सं० अ० ११ क० ८ । (८) शु० सं० अ० ११ क० ८ । (९) शु० सं० अ० ११ क० ८ । (१०) शु० सं० अ० ११ क० ८ । (११) शु० सं० अ० ११ क० ८ ।

प्रथमं जायते यथैवाऽदोऽमुत्राऽजायतैवमथ यः सोऽग्नि-रसृज्यतैष स योऽत ऽऊर्द्धमग्निश्चीयते ॥ २० ॥ तान्येतान्यष्टौ सावित्राणि । अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भूतो भूतः सिञ्चति तानि नव भवन्ति स्वाहाकारो नवमो नव दिशो दिशोऽग्निर्नव प्राणाः प्राणा ऽअग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भूतो भूतः सिञ्चति तानि दश भवन्त्याहुतिर्दशमी दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा ऽअग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ २१ ॥ एतस्यामाहुत्याध्ं हुतायाम् । अग्निर्देवेभ्य ऽउदक्रामत्ते देवा ऽअब्रुवन्पशुर्वाऽअग्निः पशुभिरिममन्विच्छाम स स्वाय रूपायाऽविर्भविष्यतीति तं पशुभिरन्वैच्छन्त्स स्वाय रूपायाऽविरभवत्तस्माद्ध हैतत्पशुः स्वाय रूपायाऽविर्भवति गौर्वा गवेऽश्वो वाऽश्वाय पुरुषो वा पुरुषाय ॥ २२ ॥ तेऽब्रुवन् । यद्यह सर्वैरन्वेषिष्यामो यातयामा ऽअनुपजीवनीया भविष्यन्ति यद्यु ऽअसर्वैरसर्वमनुवेत्स्याम ऽइति त ऽएतमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन्नासभं गोश्चाऽवेश्च तद्यदेतमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यँस्तस्मादेष ऽएकः सन्द्विरेताः ॥ २३ ॥ अनद्धा पुरुषं पुरुषात् । एष ह वा ऽअनद्धापुरुषो यो न देवानवति न पितॄन्न मनुष्यास्तँसर्वैरह पशुभिरन्वैच्छन्नो यातयामा ऽअनुपजीवनीया ऽअभवन् ॥ २४ ॥ त्रिभिरन्विच्छति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

मात्रा तावतैवैनमेतदुश्चिच्छति ते पञ्च सम्पदा भवन्ति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ २५ ॥ ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति । अग्निर्देवेभ्यऽउदक्रामत्स मुञ्जं प्राऽऽविशत्तस्मात्स सुषिरस्तस्माद्वेवाऽन्तरतो धूमरक्तऽइव सैषा योनिरग्नेर्यन्मुञ्जोऽग्निरिमे पशवो न वै योनिर्गर्ब्भं हिनस्त्यहिꣳसायै योनेर्वै जायमानो जायते योनेर्ज्जायमानो जायाता ऽइति ॥ २६ ॥ त्रिवृतो भवन्ति । त्रिवृद्ध्यग्निरश्वाभिधानीकृता भवन्ति सर्वतो वा ऽअश्वाभिधानी मुखं परिशेते सर्वतो योनिर्गर्ब्भं परिशेते योनिरूपमेतत्क्रियते ॥ २७ ॥ ते प्राञ्चस्तिष्ठन्ति । अश्वः * प्रथमोऽथ रासभोऽथाऽजऽएवꣳ ह्येतेऽनुपूर्वं य्यद्वै तदश्रु समक्षरितमासीदेष सोऽश्वोऽथ यत्तद्रसदिवैष रासभोऽथ यः स कपाले रसो लिप्तऽआसीदेष सोऽजोऽथ यत्तत्कपालमासीदेषा सा मृदामेतदाहरिष्यन्तो भवन्त्येतेभ्यो वा ऽएष रूपेभ्योऽग्नेऽसृज्यत तेभ्य ऽएवैनमेतज्जनयति ॥ २८ ॥ ते दक्षिणतस्तिष्ठन्ति । एतद्वै देवा ऽअबिभयुर्य्यद्वै नो यज्ञं दक्षिणतो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति त ऽएतं वज्रमपश्यन्नमुमेवाऽऽदित्यमसौ वा ऽआदित्य ऽएषोऽश्वस्त ऽएतेन वज्रेण दक्षिणतो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा ऽअपहत्याऽभयेऽनाष्ट्रऽएतं य्यज्ञमतन्वत तथैवैतद्यजमान ऽएतेन वज्रेण

* का० श्रौ० सू० १६ २ ४ ।

दक्षिणतो रक्षाᳬसि नाष्ट्रा ऽअपहत्याऽभयेऽनाष्ट्र ऽएतं यज्ञं तनुते ॥२९॥ दक्षिणत ऽआहवनीयो भवति। *उत्तरत ऽएषाऽभ्रिरुपशेते वृषा वा ऽआहवनीयो योषाऽभ्रिर्दक्षिणतो वै वृषा योषामुपशेतेऽरत्निमात्रेऽरत्निमात्राद्धि वृषा योषामुपशेते ॥ ३० ॥ सा वैणवी स्यात्। अग्निर्देवेभ्य ऽउदक्रामत्स वेणुं प्राऽऽविशत्तस्मात्स सुषिरᳪ स ऽएतानि वर्म्माण्यभितोऽकुरुत पर्वाण्यननुप्रज्ञानाय यत्र-यत्र निर्ददाह तानि कल्माषाण्यभवन् ॥ ३१ ॥ सा कल्माषी स्यात्। सा ह्याग्नेयी यदि कल्माषीं न विन्देदप्यकल्माषी स्यात्सुषिरा तु स्यात्सैवाऽऽग्नेयी सैषा योनिरग्नेर्य्यद्वेणुरग्निरियं सृत्र वै योनिर्गर्भᳪ हिनस्त्यहिᳪसायै योनेर्वै जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाता ऽइति ॥ ३२ ॥ प्रादेशमात्री स्यात्। प्रादेशमात्रᳪ हीदमभि वाग्वदत्यरत्निमात्री त्वेव भवति बाहुर्वा ऽअरत्निर्बाहुर्वै वै वीर्य्यं क्रियते वीर्य्यसम्मितैव तद्भवति ॥ ३३ ॥ अन्यतᳪ †क्ष्णुत्स्यात्। अन्यतरतो हीद वाचᳪ क्ष्णुतमुभयतᳪ क्ष्णुत्त्वेव भवत्युभयतो हीदं वाचᳪ क्ष्णुतं यदेनया दैवं च वदति मानुषं चाऽथो यत्सत्यं चाऽनृतं च तस्मादुभयतᳪक्ष्णुत् ॥ ३४ ॥ यद्वेवोभयतᳪक्ष्णुत्। अतो वा ऽअन्भ्रेर्वीर्य्यं यतोऽस्यै क्ष्णुतमुभयत ऽएवाऽस्यामेतद्वीर्य्यं दधाति ॥ ३५ ॥ यद्वेवोभयतᳪक्ष्णुत्। एतद्वा ऽएनं देवा ऽअनु-

* का० श्रौ० सू० १६. २. ५।

† "उभयत क्ष्णुरन्यतरः क्ष्णु वा" (आप० श्रौ० सू० १६ १ ७)।

विश्वेभ्यो लोकेभ्योऽखनँस्तथैवैनमयमेतदनुविश्वेभ्यो लोकेभ्यः खनति ॥ ३६ ॥ स यदिति खनति । तदेनमस्माँल्लोकात्खनत्यथ यदूर्ध्वोच्चरति तदमुष्माल्लोकादथ यदन्तरेण सञ्चरति तदन्तरिक्षलोकात्सर्वेभ्य ऽएवैनमेतदेभ्यो लोकेभ्यः खनति ॥ ३७ ॥ * तामादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदि'ति सवितृप्रसूत ऽएवैनामेतदेताभिर्देवताभिरादत्ते गायत्रेण च्छन्दसाऽथोऽअस्यां गायत्रं छन्दो दधाति 'पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभरे'ति पशवो वै पुरीषं पृथिव्या ऽउपस्थादग्निं पशव्यमग्निवदाभरेत्येत'त्त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदि'ति तदेनां त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽऽदत्तेऽथोऽस्यां त्रैष्टुभं छन्दो दधाति ॥ ३८ ॥ 'अभ्रिरसी'ति । अभ्रिर्ह्येषा तदेनः सत्येनाऽऽदत्ते 'नार्यसी'ति' वज्रो वा ऽअभ्रिर्योषा नारी न वै योषा कञ्चन हिनस्ति शमयत्येवैनामेतदहिंसायै 'त्वया वयमग्निः शकेम खनितुः सधस्थ ऽए'तीदं वै सधस्थं त्वया वयमग्निः शकेम खनितुमस्मिन्त्सधस्थऽइत्येत'ज्जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदि'ति तदेनां जागतेन छन्दसाऽऽदत्तेऽथो ऽअस्यां जागतं छन्दो दधाति ॥ ३९ ॥ त्रिभिरादत्ते । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतै-

---

* का० श्रौ० सू० १६. २. ८ क०।

(१) शु० सं० अ० ११ क० ९। (२) शु० सं० अ० ११ क० ९। (३) शु० सं० अ० ११ क० ९। (४) शु० सं० अ० ११ क० १०। (५) शु० सं० अ० ११ क० १०। (६) शु० सं० अ० ११ क० १०। (७) शु० सं० अ० ११ क० १०।

वैनामतदादत्ते त्रिभिरादायाऽथैनां * चतुर्थेनाऽभिमन्त्रयत-ऽएतद्वा ऽएनां देवास्त्रिभिरादायाऽथाऽस्यां चतुर्थेन वीर्यं-मदधुस्तथैवैनामयमेतत्त्रिभिरादायाऽथाऽस्यां चतुर्थेन वीर्यं दधाति ॥ ४० ॥ 'हस्त ऽआधाय सवितेति'। हस्ते ह्यस्याऽऽहिता भवति 'विभ्रदभ्रिमि'ति विभर्त्ति ह्येनाथं 'हिरण्ययीमि'ति हिरण्मयी ह्येषा या छन्दोम'स्यग्नेर्ज्योतिर्निचाय्ये'-त्यग्नेर्ज्योतिर्दृष्ट्वेत्येत'त्पृथिव्या ऽअध्याभरदि'ति पृथिव्यै ह्येनदध्याभर'त्यानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदि'ति तदेना-मानुष्टुभेन च्छन्दसाऽऽदत्तेऽथो ऽअस्यामानुष्टुभं छन्दो दधाति तान्येतान्येव छन्दाथंस्येषाऽभ्रिरारम्भायैवेयं वैणवी क्रियते ॥ ४१ ॥ ताथं हैके † हिरण्मयीं कुर्वन्ति । हिरण्ययीति वा ऽअभ्युक्तेति न तथा कुर्याद्वा ऽएषा छन्दाथंसि तेनैषा हिरण्ययममृतः हिरण्ययममृतानि च्छन्दाथंसि ॥ ४२ ॥ तां चतुर्भिरादत्ते । चतुरक्षरा वै सर्वा वाग् वागित्येकमक्षरमक्षरमिति त्र्यक्षरं तद्यचद्वागित्येकमक्षरं यैवैषाऽनुष्टुबुत्तमा सा साऽथ यदक्षरमिति त्र्यक्षरमेतानि तानि पूर्वाणि यजूथंषि सर्वयैवैतद्वाचाऽग्निं खनति सर्वया वाचा सम्भरति तस्माच्चतुर्भिः ॥ ४३ ॥ यद्वेव चतुर्भिः । चतस्रो वै दिशश्चतसृषु तद्दिक्षु वाचं दधाति तस्माच्चत-

* का० श्रौ० सू० १२ २ ८ ख।

(१) शु० स० अ० ११ क० ११। (२) शु० स० अ० ११ क० ११। (३) शु० स० अ० ११ क० ११। (४) शु० स० अ० ११ क० ११। (५) शु० स० अ० ११ क० ११। (६) शु० स० अ० ११ क० ११।

† का० श्रौ० सू० १६ २. ६।

सूपु दिक्षु वाग्वदति छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चाऽऽदत्ते तदष्टौ चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवाऽन्तरदिशः सर्वासु तद्दिक्षु वाचं दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु वाग्वदति ॥ ४४ ॥ (A)

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[अश्वादि-पश्चपशूनामभिमन्त्रणादि]

हस्त ऽएषाऽभ्रिर्भवत्यथ पशूनभिमन्त्रयते । एतद्वा-ऽएषु देवा ऽअन्वेषिष्यन्तः पुरस्ताद्वीर्य्यमदधुस्तथैवैष्वय-मेतदन्वेषिष्यन्पुरस्ताद्वीर्य्यं दधाति ॥ १ ॥ † सोऽश्वमभि-मन्त्रयते । 'प्रतूर्त्तं[1] वाजिन्नाद्रवे'ति यद्वै क्षिप्रं तत्तूर्त्तमथ यत्क्षिप्रात्क्षेपीयस्तत्प्रतूर्त्तं 'वरिष्ठामनु[2] संवतमि'तीयं वै वरिष्ठा संवदिमामनु संवतमित्येत'द्दिवि ते जन्म[3] परम-मन्तरिक्षे तव नाभिः पृथिव्यामधि योनिरिदि'ति तदेन-मेता देवताः करोत्यग्निं वायुमादित्यं तदस्मै वीर्य्यं दधाति ॥ २ ॥ अथ रासभम् । 'युञ्जाथा[4]ᳪं रासभं युवमि'त्यद्धर्य्यु-चैतद्यजमानं चाहा'ऽस्मिन्यामे वृषण्वसू' ऽइत्यस्मिन्-न्कर्म्मणि वृषण्वसू ऽइत्येत'दग्निं[5] भरन्तमस्मयुमि'त्यग्निं भरन्तमस्मत्प्रेषितमित्येतत्तद्रासभे वीर्य्यं दधाति ॥ ३ ॥ अथाऽजम् । 'योगे-योगे[6] तवस्तरं वाजे-वाजे हवामह'

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ८ १. १, कठ० १५ ११ १६, १, मै० स० ११ ७ १, तै० स० ४ १ १ ।

† का० श्रौ० सू० १६. २ ५ ।

(१) शु० स० अ० ११ क० १२ । (२) शु० स० अ० ११ क० १२ । (३) शु० स० अ० ११ क० १२ । (४) शु० स० अ० ११ क० १३ । (५) शु० स० अ० ११ क० १३ । (६) शु० स० अ० ११ क० १३ । (७) शु० स० अ० ११ क० १४ ।

ऽइत्यन्नं वै वाजः कर्म्मणि-कर्म्मणि तवस्तरमन्नेऽन्ने हवामह ऽइत्येत'त्सखाय ऽइन्द्रमूतय ऽइतीन्द्रियवन्तमूतयऽइत्येतत्तदजे वीर्य्यं दधाति ॥ ४ ॥ त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैष्वेतद्वीर्य्यं दधाति ॥ ५ ॥ अथैनान्प्राच ऽउत्क्रमयति । तदेनमेतैः पशुभिरन्विच्छति नोपस्पृशत्यग्निरेष यत्पशवो नेन्नमाऽयमग्निर्हिनसदिति ॥ ६ ॥ सो*ऽश्वमुत्क्रमयति । 'प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्तीरि'ति पाप्मा वा ऽअशस्तिस्त्वरमाण ऽएह्यवक्रामन् पाप्मानमित्येत'द्रुद्रस्य गाणपत्यं मयोभूरेही'ति रौद्रा वै पशवो या ते देवता तस्यै गाणपत्यं मयोभूरेहीत्येतत्तदेनमश्वेनाऽन्विच्छति ॥ ७ ॥ अथ रासभम् । उर्वन्तरिक्षं वीहि स्वस्तिगव्यूतिरभयानि कृण्वन्नि'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः 'पूष्णा सयुजा सहे'तीयं वै पूषाऽनया सयुजा सहेत्येतत्तदेनः रासभेनाऽन्विच्छति ॥ ८ ॥ अथाऽजम् । 'पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभरे'ति पृथिव्या ऽउपस्थादग्निं पशव्यमग्निवदाभरेत्येतत्तदेनमजेनाऽन्विच्छति ॥ ९ ॥ त्रिभिरन्विच्छति । त्रिवृदग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्विच्छति त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत्पद् षड्तवः संव-

(१) शु० सं० अ० ११ क० १४।
* का० श्रौ० सू० १६. २. १०।
(२) शु० सं० अ० ११ क० १५। (३) शु० सं० अ० ११ क० १५। (४) शु०
सं० अ० ११ क० १५। (५) शु० सं० अ० ११ क० १५। (६) शु० सं० अ० ११
क० १६।

त्सरः संवत्सरोऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥१०॥ (B)

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥
कण्डिकासंख्या ॥ १०४ ॥

[पिण्डम्प्रति ब्रह्मादीनामभिगमनादि]

प्रदीप्ता ऽएतेऽग्नयो भवन्ति । अथ मृदमुच्छयन्तीमे वै लोका ऽएतेऽग्नयस्ते यदा प्प्रदीप्ता ऽअथैत ऽइमे लोकाः पुरो वा ऽएतदेभ्यो लोकेभ्योऽग्रे देवाः कर्म्माऽन्वैच्छँ स्तद्यदेतानग्नीनतीत्य मृदमाहरति तदेनं पुरैभ्यो लोकेभ्योऽन्विच्छति ॥ १ ॥ प्राञ्चो यन्ति । प्राची हि दिगग्नेः स्वायामेवैनमेतद्दिश्यन्विच्छति स्वायां दिशि विन्दति ॥ २ ॥ ते * प्प्रयन्ति । 'अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदुच्छेम' ऽइत्यग्निं पशव्यमग्निवदुच्छेम ऽइत्येतत् ॥ ३ ॥ † अथाऽनड्वापुरुपमीक्षते । 'अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरिष्याम' ऽइत्यग्निं पशव्यमग्निवद्भरिष्याम ऽइत्येतत्तदेनमनड्वापुरुपेणाऽन्विच्छति ॥ ४ ॥ अथ ‡ वल्मीकवपा सुपिरा

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ८. ३. २; कठ० सं० १८. १६, १-३; मै० सं० ११. ७. २; तै० सं० ४. १. २ ।

* का० श्रौ० सू० १६. २. ११ ।

(१) शु० सं० अ० ११ क० १५ ।

† का० श्रौ० सू० १६. २. १२ ।

(२) शु० सं० अ० ११ क० १६ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. २. १४ ।

तस्माद्ध हैतदश्वः पशूनां भगितमोऽस्माद्धास्थानादि'ति यत्रैतत्तिष्ठसीत्येतद् 'द्रविणोदा' इति द्रविणᳪ ह्येभ्यो ददाति 'वाजिन्नि'ति वाजी ह्येष 'वयᳪ स्याम सुमतौ पृथिव्या अग्निं खनन्त उपस्थे अस्या' इति वयमस्यै पृथिव्यै सुमतौ स्यामाऽग्निमस्या उपस्थे खनन्त इत्येतत् ॥ १३ ॥ अथैनमुत्क्रान्तमभिमन्त्रयते * । एतद्वा एनं देवाः प्रोचिवाᳪसं यथा ददिवाᳪसं वन्देतैवमुपाऽस्तुवन्नुपाऽमहयँस्तथैवैनमयमेतदुपस्तौत्युपमहय'त्युदक्रमीदि'-त्युद्ध्यक्रमीद् 'द्रविणोदा' इति द्रविणᳪ ह्येभ्यो ददाति 'वाज्यर्वे'ति वाजी च ह्येषोऽर्वा चा'ऽकः सुलोकः सुकृतं पृथिव्यामि'त्यकरः सुलोकः सुकृतं पृथिव्यामित्येत- 'त्ततः खनेम सुप्रतीकमग्निमि'ति तत एनं खनेमेत्येतत्सुप्रतीकमिति सर्वतो वा अग्निः सुप्रतीकः 'स्वो रुहाणा अधि नाकमुत्तममि'ति स्वर्गो वै लोको नाकः स्वर्गं लोकः रोहन्तोऽधि नाकमुत्तममित्येतत्तं दक्षिणतोपसङ्क्रमयति यत्रेतरौ पशू भवतस्ते दक्षिणतः प्राञ्चस्तिष्ठन्ति स य एवाऽमुत्र दक्षिणत स्थानस्य बन्धुः सोऽत्र ॥१४॥ अथोपविश्य मृदमभिजुहोति। एतद्वै देवा अबिभयुश्चे-

(१) शु० स० अ० ११ क० २१। (२) शु० स० अ० ११ क० २१। (३) शु० ग० अ० ११ क० २१। (४) शु० स० अ० ११ क० २१। (५) शु० स० अ० ११ क० २१।

* का० श्रौ० सू० १६. २. २०।

(६) शु० स० अ० ११ क० २२। (७) शु० स० अ० ११ क० २२। (८) शु० ग० अ० ११ क० २२। (९) [illegible] ११ क० २२। (१०) शु० स० अ० ११ क० २२।

तयद्ध्वमिति चितिमिच्छतेति वाऽव तदब्रुवँस्ते चेतयमाना-ऽएतामाहुतिमपश्यँस्तामजुहवुस्तार्ठ हुत्वेमाँल्लोकानुखामपश्यन् ॥ १५ ॥ तेऽब्रुवन् । चेतयद्ध्वमेवेति चितिमिच्छतेति वाऽव तदब्रुवँस्ते चेतयमाना ऽएतां द्वितीयामाहुतिमपश्यँस्तामजुहवुस्तार्ठ हुत्वा विश्वज्योतिषोऽपश्यन्नेता देवता ऽअग्निं वायुमादित्यमेता ह्येव देवता विश्वज्ज्योतिस्तथैवैतद्यजमान ऽएते ऽआहुती हुत्वेमाँश्च लोकानुखां पश्यत्येताश्च देवता विश्वज्योतिषो व्युतिषक्ताभ्यां जुहोतीमाँश्च तल्लोकानेताश्च देवता व्युतिषजति ॥ १६ ॥ यद्वेवैते ऽआहुती जुहोति । मृदं च तदपश्च प्रीणाति ते ऽइष्ट्वा प्रीत्वाऽथैने सम्भरति व्युतिषक्ताभ्यां जुहोति मृदं च तदपश्च व्युतिषजति ॥ १७ ॥ आज्येन * जुहोति । वज्रो वा ऽआज्यं वज्रमेवाऽस्मा ऽएतदभिगोप्तारं करोत्यथो रेतो वा ऽआज्यर्ठ रेत ऽएवैतत्सिञ्चति स्रुवेण वृषा वै स्रुवो वृषो वै रेतः सिञ्चति स्वाहाकारेण वृषा वै स्वाहाकारो वृषा वै रेतः सिञ्चति ॥ १८ ॥ 'आ त्वा जिघर्म्मि मनसा घृतेने'ति । आत्वा जुहोमि मनसा च 'घृतेन' चेत्येत'त्प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वे'ति प्रत्यङ् ह्येष सर्वाणि भुवनानि क्षियति 'पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमि'ति पृथुर्वा ऽएष तिर्य्यङ्वयसो बृहन्धूमेन 'व्यचिष्ठमन्नै रभसं दृशानमि'त्यवकाशवन्तमन्नैरन्नादं दीप्यमानमित्येतत् ॥१९॥

* का० श्रौ० सू० १६. २. २२ क।

(१) शु० सं० अ० ११ क० २३। (२) शु० सं० अ० ११ क० २३। (३) शु० सं० अ० ११ क० २३। (४) शु० सं० अ० ११ क० २३। (५) शु० सं० अ० ११ क० २३।

व्ययद्धे निहिता भवति। तामन्वीक्षत ऽइयं वै वल्मीक-वपेयमु वा ऽइमे लोका ऽएतद्वा ऽएनं देवा ऽएषु लोकेषु विग्राहमैच्छँस्तथैवैनमयमेतदेषु लोकेषु विग्राहमिच्छति ॥ ५ ॥ 'अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदि'ति । तदेनमुषःस्वैच्छ'न्वहानि प्रथमो जातवेदा' ऽइति तदेनमहःस्वैच्छन्नु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीनि'ति तदेनꣳ सूर्यस्य रश्मिष्वैच्छ'न्नु द्यावापृथिवी ऽआततन्थे'ति तदेनं द्यावापृथिव्योरैच्छँस्तमविन्दँस्तथैवैनमयमेतद्विन्दति तं व्ययदा परापश्यत्यथ तामवाऽस्यत्यागच्छन्ति मृदम् ॥६॥ * अथाऽश्वमभिमन्त्रयते। एतद्वै देवा ऽअब्रुवन्पाप्मानमस्याऽपहनामेति श्रमो वै पाप्मा श्रममस्य पाप्मानमपहनामेति तस्य श्रमं पाप्मानमपाघ्नँस्तथैवाऽस्याऽयमेतच्छ्रमं पाप्मानमपहन्ति ॥ ७ ॥ 'आगत्य वाज्यध्वानमि'ति । आगतो ह्यस्याऽध्वा भवति 'सर्वा मृधो विधूनुत' ऽइति पाप्मा वै मृधः सर्वान्पाप्मनो विधूनुत ऽइत्येतत्तस्माद्ध हैतदश्वः † स्यत्वा 'विधूनुतेऽग्निꣳ सधस्थे महति चक्षुषा निचिकीष' ऽइतीदं वै महत्सधस्थमग्निमस्मिन्महति सधस्थे चक्षुषा दिदृक्षत ऽइत्येतत् ॥ ८ ॥ अथैनमाक्रमयति । एतद्वा ऽएष ऽएतं देवेभ्योऽनुविद्य प्राऽब्रवीद्यथाऽयमिहेवे-

(१) शु० य० अ० ११ क० १७। (२) शु० य० अ० ११ क० १७। (३) शु० य० अ० ११ क० १७। (४) शु० य० अ० ११ क० १७।

* का० श्रौ० सू० १६ २ १६।

† 'स्यत्वा' इति पाठ 'ग घ' पुस्तकयोः।

(५) शु० य० अ० ११ क० १८। (६) शु० य० अ० ११ क० १८। (७) शु० य० अ० ११ क० १८।

स्येवम् ॥ ९ ॥ यद्वेवाऽऽक्रमयति । एतद्वै देवा ऽअबिभयु-र्यद्वै न ऽइममिह रक्षाᳪसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा-ऽएतं वज्रमुपरिष्टादभिगोप्तारमकुर्वन्नमुमेवाऽऽदित्यमसौ वा ऽआदित्य ऽएषोऽश्वस्तथैवाऽऽस्माऽअयमेतं वज्रमुपरि-ष्टादभिगोप्तारं करोति ॥ १० ॥ * 'आक्रम्य वाजिन् । पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वमि'ति चक्षुर्वै रुगाक्रम्य त्वं वाजिन्पृथिवीमग्निमिच्छ चक्षुषेत्येत'द्भूम्या वृत्वाय नो ब्रूहि यतः खेनम तं वयमि'ति भूमेस्तत्स्पाशयित्वाय नो ब्रूहि यत ऽएनं खनेमेत्येतत् ॥ ११ ॥ अथैनमुन्मृशति [†] । एतद्वा ऽएनं देवाः प्रोचिवाᳪसं वीर्येण समार्द्धयँस्तथैवैनम-यमेतत्प्रोचिवाᳪसं वीर्येण समर्द्धयति 'द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्माऽन्तरिक्षᳪ समुद्रो योनिरि'तीत्थमसीत्थमसी-त्येवैतदाह 'विख्याय चक्षुषा त्वमभितिष्ठ पृतन्यत' ऽइति विख्याय चक्षुषा त्वमभितिष्ठ सर्वान्पाप्मन ऽइत्येतन्नो-परस्पृशति वज्रो वा ऽअश्वो नेन्माऽयं वज्रो हिनसदिति ॥ १२ ॥ अथैनमुत्क्रमयति [‡] । एतद्वै देवा ऽअब्रुवन्क्रमि-ममभ्युत्क्रमिष्याम ऽइति महत्सौभगमिति तं महत्सौ-भगमभ्युदक्रमयँस्तथैवैनमयमेतन्महत्सौभगमभ्युत्क्रमय-'त्युत्क्रामं महते सौभगाये'त्युत्काम महते, सौभगमित्येत-

* का० श्रौ० सू० १६. २. १७।

(१) शु० सं० अ० ११ कं० १९।(२) शु० सं० अ० ११ कं० १९।

† का० श्रौ० सू० १६ २ १८।

(३) शु० सं० अ० ११ कं० २०।(४) शु० सं० अ० ११ कं० २०।

‡ का० श्रौ० सू० १६ २. २९।

(५) शु० सं० अ० ११ कं० २१।

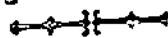
'आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्मी'ति । आ सर्वतः प्रत्यञ्चं जुहोमीत्येतद्'रक्षसा मनसा तज्जुषेते'त्यहीडमानेन मनसा तज्जोपयेतेत्येत'न्मर्य्यश्री स्पृहयद्वर्णो ऽअग्निरि'ति मर्य्यश्रीर्हि स्पृहयद्वर्णोऽग्नि'र्नाऽभिमृशे तन्वा जर्भुराण' ऽइति न ह्येषोऽभिमृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥ द्वाभ्यामभिजुहोति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भूतो भूतः सिञ्चत्याग्नेयीभ्यामग्निमेवैतद्भूतो भूतः सिञ्चति ते यदाग्नेय्यौ तेनाऽग्निरथ यत्त्रिष्टुभौ तेनेन्द्र ऽऐन्द्राग्नोऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भूतो भूतः सिञ्चतीन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भूतो भूतः सिञ्चति ॥ २१ ॥ * अश्वस्य [1] पदे जुहोति । अग्निरेष यदश्वस्तथो हाऽस्यैते ऽअग्निमत्येवाऽऽहुती हुते भवतः ॥ २२ ॥ अथैनं परिलिखति । मात्रामेवाऽस्मा ऽएतत्करोति यथैतावानसीत्येवम् ॥ २३ ॥ यद्वेवैनं परिलिखति । एतद्वै देवा ऽअबिभयुर्य्यद्वै न ऽइममिह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा ऽएतां पुरं पर्य्यश्रयंस्तथैवाऽस्मा ऽअयमेतां पुरं परिश्रयत्यभ्रया वज्रो वा ऽअभ्रिर्वज्रमेवाऽस्मा ऽएतदभिगोप्तारं करोति सर्वतः परिलिखति सर्वत ऽएवाऽस्मा ऽएतं

(१) शु० यं० अ० ११ क० २४। (२) शु० यं० अ० ११ क० २४।
(३) शु० यं० अ० ११ क० २४। (४) शु० यं० अ० ११ क० २४।
* अत्र शतम् १६००।
[1] का० श्रौ० सू० १६. २. २२. २३।

व्रुज्रमभिगोप्तारं करोति त्रिष्कृत्वः * परिलिखति त्रिवृतमेवाऽस्मा ऽएतं व्रुज्रमभिगोप्तारं करोति ॥ २४ ॥ 'परिवाजपतिः कविः । परि त्वाऽग्ने पुरं वयं, त्वमग्ने द्युभिरित्यग्निमेवाऽस्मा ऽएतदुपस्तुत्य वर्म्म करोति परिवतीभिः परीव हि पुर ऽआग्नेयीभिरग्निपुरामेवाऽस्मा ऽएतत्करोति सा हैषाऽग्निपुरा दीप्यमाना तिष्ठति तिसृभिस्त्रिपुरमेवाऽस्मा ऽएतत्करोति तस्माद्ध हैतत्पुरां परमः रूपं यत्त्रिपुरः स वै वर्षीयसा-वर्षीयसा च्छन्दसा परां-परां लेखां वरीयसीं करोति तस्मात्पुरां परां-परा वरीयसी लेखा भवन्ति लेखा हि पुरः ॥ २५ ॥ अथैनमस्यां खनति । एतद्वै देवा ऽअविभयुर्यद्वै न ऽइममिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्न्युरिति तस्मा ऽइमामेवाऽऽत्मानम कुर्वन्गुप्त्या ऽआत्माऽऽत्मानं गोप्स्यतीति सा समंविला स्यात्तदस्येयमात्मा भवति यद्वेव समम्बिला योनिर्वा ऽइयः रेत ऽइदं यद्वै रेतसो योनिमतिरिच्यतेऽमुया तद्भवत्यथ यन्न्यूनं व्यृद्धं तदेतद्वै रेतसः समृद्धं यत्समम्बिलं चतुःस्रक्तिरेष कूपो भवति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य ऽएवैनमेतद्दिग्भ्यः खनति ॥ २६ ॥ (c)

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

* या० श्रौ० सू० १६. २. २३ ।

(१) शु० सं० अ० ११ क० २५-२७ ।

(c) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० शा० ८. ३ २, कठ० सं० १९. १. ३, कपि० सं० ३०. १, मै० सं० ११. ७. ७, तै० सं० ४. १. २ ।

[मृत्खननम्, कृष्णाजिनास्तरणम्, पुष्करपर्णनिधानादिकं च]

अथैनमतः * खनत्येव । एतद्वा ऽएनं देवा ऽअनुविद्याऽखनँस्तथैवैनमयमेतदनुविद्य खनति 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत्खनामी'ति सवितृप्रसूत ऽएवैनमेतदेताभिर्देवताभिः पृथिव्या ऽउपस्थादग्निं पशव्यमग्निवत्खनति ॥ १ ॥ 'ज्योतिष्मन्तं त्वाऽग्ने सुप्रतीकमि'ति । ज्योतिष्माश्वा ऽअयमग्निः सुप्रतीको'ऽजस्रेण भानुना दीद्यतमि'त्यजस्रेणाऽर्चिषा दीप्यमानमित्येत'च्छिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत्खनाम' ऽइति शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तं पृथिव्या ऽउपस्थादग्निं पशव्यमग्निवत्खनाम ऽइत्येतत् ॥ २ ॥ द्वाभ्यां खनति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्खनत्यथो द्वयं ह्येवैतद्रूपं मृच्चाऽऽपश्च ॥३॥ स वै खनामि खनाम ऽइति खनति । खनामीति वा ऽएतं प्रजापतिरखनत्खनाम ऽइति देवास्तस्मात्खनामि खनाम ऽइति ॥ ४ ॥ स वा ऽअभ्या खनन् । वाचा खनामि खनामऽइत्याह वाग्वा ऽअभ्रिरारम्भायैवेयं वैणवी क्रियते वाचा वा ऽएतमभ्र्या देवा ऽअखनँस्तथैवैनमयमेतद्वाचैवाऽभ्र्या

* का० श्रौ० सू० १६. २. २४।

(१) शु० सं० अ० ११ क० २८। (२) शु० सं० अ० ११ क० २८। (३) शु० सं० अ० ११ क० २८। (४) शु० सं० अ० ११ क० २८। (५) शु० सं० अ० ११ क० २८।

खनति ॥ ५ ॥ अथैनं कृष्णाजिने सम्भरति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं स्यज्ञ ऽएवैनमेतत्सम्भरति लोमतश्छन्दाᳬंसि वै लोमानि च्छन्दः स्वेवैनमेतत्सम्भरति तत्तूष्णीमुपस्तृणाति यज्ञो वै कृष्णाजिनं प्रजापतिर्वै यज्ञोऽनिरुक्तो वै प्प्रजापति रुत्तरतस्तस्योपरि वन्धुः प्प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥ ६ ॥ अथैनं * पुष्करपर्णे सम्भरति । योनिर्वै पुष्करपर्णं स्योनौ तद्रेतः सिञ्चति यद्वै योनौ रेतः सिच्यते तत्प्रजनिष्णु भवति तन्मन्त्रेणोपस्तृणाति वाग्वै मन्त्रो वाक् पुष्करपर्णम् ॥ ७ ॥ 'अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेरि'(१)ति । अपाᳬं ह्येतत्पृष्ठं स्योनिर्ह्येतदग्नेः 'समुद्रमभितः पिन्वमानमि'(२)ति समुद्रो ह्येतदभितः पिन्वते 'वर्द्धमानो महाँ२॥ ऽआ च पुष्कर' ऽइति वर्द्धमानो महीयस्व पुष्कर ऽइत्येत'(३)द्दिवो मात्रया वरिम्णा प्प्रथस्वे'त्यनुविमाष्टर्यसौ वा ऽआदित्य ऽएषोऽग्निर्न्नो हैतमन्यो दिवो वरिमा यन्तुमर्हति द्यौर्भूत्वैनं स्यच्छेत्येवैतदाह ॥ ८ ॥ तदुत्तरं कृष्णाजिनादुपस्तृणाति । यज्ञो वै कृष्णाजिनमियं वै कृष्णाजिनमियमु वै यज्ञोऽस्याᳬं हि यज्ञस्तायते द्यौष्पुष्करपर्णमापो वै द्यौरापः पुष्करपर्णमुत्तरो वा ऽअसावस्यै ॥९॥ [अर्धप्रपाठकः ॥५७॥] अथैने ऽअभिमृशति † । संज्ञामेवाऽऽभ्यामेतत्करोति 'शर्म्म च

---

* का० श्रौ० सू० १६. २. २५,२६।

(१) शु० सं० अ० ११ क० २९। (२) शु० सं० अ० ११ क० २९। (३) शु० सं० अ० ११ क० २९।

† का० श्रौ० सू० १६. २. २७।

(४) शु० सं० अ० ११ क० ३०।

स्थो वुर्म्म च स्थ' ऽइति शर्म्म च ह्यस्यैते वुर्म्म 'चाऽच्छिद्रे वहुले ऽउभे' ऽइत्युच्छिद्रे ह्येते वहुले ऽउभे 'व्व्यचस्वती संवसाथामि'त्यवकाशवती संवसाथामित्येत'द्भृतमग्निं पुरीष्यमि'ति विभृतमग्निं पशव्व्यमित्येतत् ॥१०॥ 'संवसाथाꣳ स्वर्व्विदा । समीची ऽउरसात्मने'ति संवसाथामेनꣳ स्वर्व्विदा समीची ऽउरसा चाऽऽत्मना चेत्येत'दग्निमन्तर्ब्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमजस्रमिदि'त्यसौ वा ऽआदित्य ऽएषोऽग्निꣳ स ऽएष ज्योतिष्मानजस्रस्तमेते ऽअन्तरा विभृतस्तस्मादाह ज्योतिष्मन्तमजस्रमिदिति ॥ ११ ॥ द्वाभ्यामभिमृशति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवाऽऽभ्यामेतत्संज्ञां करोत्यथो . द्वयꣳ ह्येवैतद्रूपं कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च ॥ १२ ॥ (A)

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[मृत्पिण्डाभिमर्शनादि]

अथ मृत्पिण्डमभिमृशति * । 'पुरीष्योऽसी'ति पशव्व्योऽसीत्येत 'द्विश्वभरा' ऽइत्येष हीदꣳ सर्वं विभर्त्त्य'थर्वा त्वा प्प्रथमो निरमन्थदग्न' ऽइति प्प्राणो वा ऽअथर्वा प्प्राणो

(१) शु० सं० अ० ११ क० ३०। (२) शु० सं० अ० ११ क० ३०। (३) शु० सं० अ० ११ क० ३०। (४) शु० सं० अ० ११ क० ३१। (५) शु० सं० अ० ११ क० ३१।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ८. ३. १; कठ० सं० १६. २. १; कपि० सं० २०. १; मै० सं० १. ७. २, ३; तै० सं० ४. १. २-४।

* का० श्रौ० सू० १६. २. २८।

(६) शु० सं० अ० ११ क० ३२। (७) शु० सं० अ० ११ क० ३२। (८) शु० सं० अ० ११ क० ३२।

वा ऽएतमग्ने निरमन्थत्तद्यो ऽसावग्नेऽग्निरसृज्यत सोऽसीति तदाह तमेवैनमेतत्करोति ॥ १ ॥ अथैनं परिगृह्णाति । अभ्र्या च दक्षिणतो हस्तेन च हस्तेनैवोत्तरत 'स्त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थते'त्यापो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वा प्राणो वा ऽएतमग्रेऽद्भ्यो निरमन्थ'न्मूर्ध्नो विश्वस्य वाघत' ऽइत्यस्य सर्वस्य मूर्ध्न ऽइत्येतत् ॥ २ ॥ 'तमु त्वा दध्यङ् ऋषिः पुत्र ऽईधे ऽअथर्वण' ऽइति वाग्वै दध्यङ्ङाथर्वणः स ऽएनं तत ऽऐन्ध 'वृत्रहणं पुरं दरामि'ति पाप्मा वै वृत्रः पाप्महनं पुरन्दरमित्येतत् ॥ ३ ॥ 'तमु त्वा पाथ्यो वृषा । समीधे दस्युहन्तममि'ति मनो वै पाथ्यो वृषा स ऽएनं तत ऽऐन्ध 'धनञ्जयꣳ रणे रण' ऽइति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ४ ॥ गायत्रीभिः । प्राणो गायत्री प्राणमेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति तिसृभिस्त्रयो वै प्राणाः प्राण ऽउदानो व्यानस्तानेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति तासां नव पदानि नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ तानेवाऽस्मिन्नेतद्दधाति ॥ ५ ॥ अथैते त्रिष्टुभा ऽउत्तरे भवतः । आत्मा वै त्रिष्टुवाऽऽत्मानमेवाऽस्यैताभ्याꣳ संस्करोति 'सीद होतः स्व ऽउ लोके चिकित्वा'न्नित्यग्निर्वै होता तस्यैष स्वो लोको यत्कृष्णाजिनं चिकित्वानिति विद्वानित्येत'त्सादया यज्ञꣳ सुकृतस्य योनावि'ति कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनि'र्देवावीर्दे-

(१) शु० सं० अ० ११ क० ३२। (२) शु० सं० अ० ११ क० ३२। (३) शु० सं० अ० ११ क० ३३। (४) शु० सं० अ० ११ क० ३३। (५) शु० सं० अ० ११ क० ३४। (६) शु० सं० अ० ११ क० ३४। (७) शु० सं० अ० ११ क० ३५। (८) शु० सं० अ० ११ क० ३५। (९) शु० सं० अ० ११ क० ३५।

वान्हविषा यजासी'ति देवᳲ सन्देवानवन्न्हविषा यजासी'ति * देवᳲ सन्देवानवन्न्हविषा यजासीत्येत'दुग्ने बृहद्यजमाने वयोधा' ऽइति यजमानायाऽऽशिषमाशास्ते ॥ ६ ॥ 'नि होता होतृषदने विदान' ऽइति । अग्निर्वै होता कृष्णाजिनᳲ होतृषदनं विदान ऽइति विद्वानित्येत'त्त्वेषो दीदिवाँ २॥ ऽअसदत्सुदक्ष' ऽइति त्वेषो दीप्यमानोऽसदत्सुदक्षऽइत्येत'तदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठ' ऽइत्यदब्धव्रत प्रमतिर्ह्येष वसिष्ठᳲ 'सहस्रम्भरᳲ शुचिजिह्वो ऽअग्निरि'ति सर्वं वै सहस्रᳲ सर्वम्भरᳲ शुचिजिह्वोऽग्निरित्येतद् द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां त्रिष्टुब्भ्यां तस्योक्तो बन्धुᳲ ॥ ७॥ अथैषा बृहत्युत्तमा भवति । बृहतीं वा ऽएष सञ्चितोऽभिसम्पद्यते याद्दग्वै योनौ रेतᳲ सिच्यते तादृग्जायते तद्यदेतामत्र बृहतीं करोति तस्मादेष सञ्चितो बृहतीमभि सम्पद्यते ॥ ८ ॥ 'सᳲ सीदस्व महाँ२॥ ऽअसी'ति । इदमेवैतद्रेतᳲ सिक्तᳲ सᳲ सादयति तस्माद्योनौ रेतᳲ सिक्तᳲ सᳲ सीदति 'शोचस्व देववीतम' ऽइति दीप्यस्व देववीतम ऽइत्येत'द्विर्धूममग्ने ऽअरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतमि'ति यदा वा ऽएष समिध्यतेऽथैष धूममरुषं विसृजते दर्शतमिति दृशत ऽइव ह्येषᳲ ॥ ९ ॥ ताᳲ षट् सम्पद्यन्ते । षड्ऋतवᳲ संवत्सरᳲ संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा

* 'देव सन्देवानवन्हविषा यजासि' एष ग्रन्थ 'क' पुस्तके नाऽस्ति ।

(१) शु० सं० अ० ११ क० ३५। (२) शु० सं० अ० ११ क० ३६। (३) शु० सं० अ० ११ क० ३६। (४) शु० सं० अ० ११ क० ३६। (५) शु० सं० अ० ११ क० ३६। (६) शु० सं० अ० ११ क० ३७। (७) शु० सं० अ० ११ क० ३७। (८) शु० सं० अ० ११ क० ३७।

तावत्तद् भवति यद्वेव संवत्सरमभि सम्पद्यते तद् बृहतीमभिसम्पद्यते बृहती हि संवत्सरो द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशाऽष्टका द्वादशाऽमावास्यास्तत्षट्त्रिᳪशत्षट्त्रिᳪशदक्षरा बृहती तं दक्षिणत ऽउदञ्चमाहरति दक्षिणतो वा ऽउदग्योनौ रेतᳪ सिच्यत ऽएषो ऽअस्यैतर्हि योनिरविच्छेदमाहरति रेतसोऽविच्छेदाय ॥ १० ॥ (B)

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[उदकनिनयनादि]

अथ तत्राऽप* ऽउपनिनयति । यद्वा ऽअस्यै क्षतं व्यद्विलिष्टमद्भिर्वै तत्सन्धीयतेऽद्भिरेवाऽस्या ऽएतत्क्षतं विलिष्टᳪ सन्तनोति सन्दधाति ॥ १ ॥ 'अपो देवीरुप सृज । मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्य' ऽइति रसो वै मधु रसवतीरयक्ष्मत्वाय प्रजाभ्य ऽइत्येत'त्तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयᳪ सुपिप्पला' ऽइत्यपां वा ऽआस्थानादुज्जिहत ऽओषधयᳪ सुपिप्पलाᳪ ॥ २ ॥ अथैनां वायुना † सन्दधाति । यद्वाऽस्यै क्षतं व्यद्विलिष्टं वायुना वै तत्सन्धीयते वायुनैवाऽस्याऽएतत्क्षतं विलिष्टᳪ सन्तनोति सन्दधाति ॥३॥ [काण्डस्यार्धम् ॥२६५॥]

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ८, ४, २ । कठ० सं० १६. ३, कपि० सं० ३०. १; मै० सं० ११ ७. ४, तै० सं० ४, १. ३ ।

* का० श्रौ० सू० १६. ३. १ ।

(१) शु० सं० अ० ११ क० ३८ ।

(२) शु० सं० अ० ११ क० ३८ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. २ ।

'सं ते वायुर्म्मातरिश्वा दधात्वि'ति । अयं वै वायुर्म्मातरिश्वा योऽयं पवत 'ऽउत्तानाया हृदयं य्यद्विकस्तमि'त्युत्तानाया ह्यस्या ऽएतद्धृदयं विकस्तं 'य्यो देवानां चरसि प्प्राणथेने'त्येष हि सर्वेषां देवानां चरति प्प्राणथेन 'कस्मै देव वषडस्तु तुभ्य-मि'ति प्प्रजापतिर्वै कस्तस्मा ऽएवैतदिमां वषट्करोति नो हैतावत्यन्याहुतिरस्ति यथैषा ॥ ४ ॥ अथैनां दिग्भिः सन्दधाति । यद्वा ऽअस्यै क्षतं य्यद्विलिष्टं दिग्भिर्वै तत्सं-धीयते दिग्भिरेवाऽस्या ऽएतत्क्षतं विलिष्टꣳ सन्तनोति स-ऽइमां चेमां च दिशौ सन्दधाति तस्मादेते दिशौ सꣳहिते-ऽअथेमां चेमां च तस्माद्वेवैते सꣳहित ऽइत्यग्रेऽथेति ऽअथेत्यथेति तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्राऽनयाऽनया वै भेषजं क्रियतेऽनयैवैनामेतद्भिषज्यति ॥ ५ ॥ अथ कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च समुद्गृह्णाति । योनिर्वै पुष्करपर्णं योन्या तद्रेतः सिक्तꣳ समुद्गृह्णाति तस्माद्योन्या रेतः सिक्तꣳ * समुद्गृह्यते 'सुजातो ज्योतिषा सह शर्म्म वरूथमासद-स्व'रिति सुजातो ह्येष ज्योतिषा सह शर्म्म चैतद्वरूथं च स्वश्चाऽऽसीदति ॥६॥ अथैनमुपनह्यति । योनौ तद्रेतो युनक्ति तस्माद्योनौ रेतो युक्तं न निष्पद्यते योक्त्रेण योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्ति मौञ्जेन त्रिवृता तस्योक्तो बन्धुः ॥७॥ तदु-र्ध्यस्यति । 'वासो ऽअग्ने विश्वरूपꣳ संव्ययस्व विभाव-

(१) शु० सं० अ० ११ क० ३९ । (२) शु० सं० अ० ११ क० ३९ । (३) शु० सं० अ० ११ क० ३९ । (४) शु० सं० अ० ११ क० ३९ ।
* का० श्रौ० सू० १६ ३ ४ ।
(५) शु० सं० अ० ११ क० ४० । (६) शु० सं० अ० ११ क० ४० ।

सवि॒॑ति वरुण्या वै य॒ज्ञे र॒ज्जुर्वरुण्य॒मे॒वैनदे॒तत्कृत्वा य॒था वा॒सः परिधाप॒येदे॒वं परिधापयति ॥ ८ ॥ अ॒थैनमादा॒यो॒त्ति॒ष्ठति । असौ॒ वा॒ ऽआदि॒त्य॒ ऽए॒षो॒ऽग्निरमुं त॒दादि॒त्यमुत्था॒पय'॒त्युद्वु॒ तिष्ठ स्वध्व॒रे॒'त्यध्व॒रो वै य॒ज्ञ ऽउ॒दु तिष्ठ सुय॒ज्ञिये॒त्येत॒'दुवो॒ नो दे॒व्या धि॒ये॒'ति या ते दै॒वी धीस्त॒या नो॒ऽवे॒त्येत॒द्'दृ॒शे॒ च॒ भासा॒ बृह॒ता सुशुक्वनि॒रि॒'ति दर्शनाय च॒ भासा॒ बृह॒ता सुशुक्वनि॒रि॒त्येत॒दाग्ने 'याहि सुशस्ति॒भि॒'रि॒ति ये वो॒ढारस्ते॒ सुशस्त॒य ऽआऽग्ने याहि वो॒ढृभि॒रि॒त्येत॒त् ॥ ९ ॥ अ॒थैनमित॒ ऽऊर्ध्वं * प्रा॒ञ्चं प्र॒गृह्णाति । असौ॒ वा॒ऽआदि॒त्य ऽए॒षो॒ऽग्निरमुं त॒दादि॒त्यमित॒ ऽऊर्ध्वं प्रा॒ञ्चं द॒धाति त॒स्माद॒सा॒वादि॒त्य ऽइत॒ ऽऊर्ध्वः प्राङ् धीयत॒'ऽऊर्ध्व ऽऊ षु॒ ण ऽऊ॒तये॒ तिष्ठा देवो न॒ सवि॒ते॒'ति य॒थैव य॒जुस्त॒था ब॒न्धु॒'रू॒र्ध्वो वा॒जस्य स॒निते॒'त्यू॒र्ध्वो वा॒ ऽए॒ष ति॒ष्ठन्वाजमन्नं सनोति 'य॒द॒ञ्जि॒भि॒र्वा॒घ॒द्भि॒र्वि॒ह्वया॒मह' ऽइ॒ति र॒श्मयो वा॒ ऽए॒तस्या॒ऽञ्जयो वा॒घतस्ता॒नेत॒दाह परो॒बाहु॒ प्र॒गृह्णाति परो॒बाहु॒ ह्ये॒ष ऽइ॒तो॒ऽथैनमुपा॒ऽवहरति त॒मुपा॒ऽवहृत्योपरि॒नाभि॒ धारयति त॒स्योपरि॒ ब॒न्धुः ॥१०॥ (C)

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

(१) शु० सं० अ० ११ क० ४१। (२) शु० सं० अ० ११ क० ४१। (३) शु० सं० अ० ११ ४१। (४) शु० सं० अ० ११ क० ४१।

* का० श्रौ० सू० १६. २ ७।

(५) शु० सं० अ० ११ क० ४२। (६) शु० सं० अ० ११ क० ४२। (७) शु० सं० अ० ११ क० ४२।

(c) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ८ ४ २, काठ० सं० १६. ३, कपि० सं० ३०. ३, मै० सं० ११ ७. ४, तै० सं० ४. १ ४।

[अश्वादिपञ्चपशूनामभिमन्त्रणादि]

हस्त ऽएष भवत्यथ पशूनभिमन्त्रयते । एतद्वा ऽएषु देवाः सम्भरिष्यन्तः पुरस्ताद्वीर्य्यमदधुस्तथैवैष्वयमेतत्सम्भरिष्यन्पुरस्ताद्वीर्य्यं दधाति ॥ १ ॥ सोऽश्वमभिमन्त्रयते । * 'स जातो गर्ब्भो ऽअसि रोदस्योरि'तीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी तयोरेष जातो गर्ब्भोऽ'ग्ने चारुर्विभृत ऽओषधीष्वि'ति सर्वासु ह्येष चारुर्विभृत ऽओषधिषु 'चित्रः शिशुः परितमाꣳस्यक्तूनि'ति चित्रो वा ऽएष शिशुः परेण तमाꣳस्यक्तूनतिरोचते 'प्र मातृभ्यो ऽअधि कनिक्रदद्गा' ऽइत्योषधयो वा ऽएतस्य मातरस्ताभ्य ऽएष कनिक्रदद्प्रैति तदश्वे वीर्य्यं दधाति ॥ २ ॥ अथ रासभः । 'स्थिरो भव वीड्वङ्ग ऽआशुर्भव वाज्यर्वन्नि'ति स्थिरश्च भव वीड्वङ्गश्चाऽऽशुश्च भव वाजी चाऽर्वन्नित्येत'त्पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहण' ऽइति पृथुर्भव सुशीमस्त्वमग्नेः पशव्यवाहन ऽइत्येतत्तद्रासभे वीर्य्यं दधाति ॥ ३ ॥ अथाऽजः । 'शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिर' ऽइत्यङ्गिरा वा ऽअग्निराग्नेयोऽजः शमयत्येवैनमेतद्दहिꣳसायै 'मा द्यावापृथिवी ऽअभिशोचीर्म्माऽन्तरिक्षं मा वनस्पतीनि'त्येतत्सर्वं मा हिꣳसीरित्येतत्तदजे वीर्य्यं दधाति ॥४॥

---

* का० श्रौ० सू० १६. ३. ८ ।

(१) शु० सं० अ० ११ क० ४३ । (२) शु० सं० अ० ११ क० ४३ । (३) शु०
सं० अ० ११ क० ४३ । (४) शु० सं० अ० ११ क० ४३ । (५) शु० सं० अ० ११
क० ४४ । (६) शु० सं० अ० ११ क० ४४ । (७) शु० सं० अ० ११ क० ४५ ।
(८) शु० सं० अ० ११ क० ४६ ।

त्रिभिरभिमन्त्रयते। त्रिवृदग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्वीर्य्यं दधाति ॥ ५ ॥ अथैनमेतेषां पशूनामुपरिष्टात् प्रगृह्णाति। तदेनमेतैः पशुभिः सम्भरति नोपस्पृशति वज्रो वै पशवो रेत ऽइदं नेदिदः रेतो वज्रेण हिनसानीत्यथो ऽअग्निरयं पशव ऽइमे नेदयमग्निरिमान्पशून्हिनसदिति ॥ ६ ॥ तमश्वस्योपरिष्टात्प्रगृह्णाति *। 'प्रैतु वाजी कनिक्रददि'ति प्रैतु वाजी कनिक्रदमान ऽइत्येत'न्नानदद्रासभः पत्वे'ति तदश्वस्य यजुषि रासभं निराह तद्रासभे शुचं दधाति 'भरन्नग्निं पुरीष्यं मा पाद्यायुषः पुरे'ति भरन्नग्निं पशव्यं मो ऽअस्मात् कर्म्मणः पुरा पादीत्येतत्तदेनमश्वेन सम्भरति ॥ ७ ॥ अथ रासभस्य। 'वृषाऽग्निं वृषणं भरन्नि'ति वृषा वा ऽअग्निर्वृषा रासभः स वृषा वृषाणं भरत्यपां 'गर्भः समुद्रियमि'त्यपाः ह्येष गर्भः समुद्रियस्तदेनः रासभेन सम्भरति ॥ ८ ॥ अथाऽपाऽऽदत्ते। 'अग्न ऽआ याहि वीतय' ऽइत्युवितव ऽइत्येतत्तदेनं ब्रह्मणा यजुषैतस्माच्छौद्राद्वर्णादपाऽऽदत्ते ॥ ९ ॥ अथाऽजस्य। 'ऋतः सत्यमृतः सत्यमि'त्ययं वा ऽअग्निर्ऋतमसावादित्यः सत्यं यदि वाऽसावृतमयः सत्यमुभयम्वेतदयमग्निस्तस्मादाहर्त्तः सत्यमृतः सत्यमिति तदेनमजेन

* वा० श्रौ० सू० १६ ३ ९, १०।

(१) शु० स० अ० ११ क० ४६। (२) शु० स० अ० ११ क० ४६। (३) शु० सं० अ० ११ क० ४६। (४) शु० स० अ० ११ क० ४६। (५) शु० स० अ० ११ क० ४६। (६) शु० स० अ० ११ क० ४६। (७) शु० स० अ० ११ क० ४७।

सम्भरति ॥ १० ॥ त्रिभिः सम्भरति त्रिवृदग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत्सम्भरति त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत्पद् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥ अथैतान्पशूनावर्त्तयन्ति । तेषामजः प्रथम-ऽएत्यथ रासभोऽथाऽश्वोऽथैतो यतामश्वः प्रथमऽएत्यथ रासभोऽथाऽजः क्षत्रं वा ऽअन्वश्वो वैश्यं च शूद्रं चाऽनु रासभो ब्राह्मणमजः ॥ १२ ॥ तद्यदितो यताम् । अश्वः प्रथम ऽएति तस्मात्क्षत्रियं प्रथमं यन्तमितरे त्रयो वर्णाः पश्चादनुयन्त्यथ यदमुत आयतामजः प्रथम ऽएति तस्माद् ब्राह्मणं प्रथमं यन्तमितरे त्रयो वर्णाः पश्चादनुयन्त्यथ यन्नैवेतो यतां नाऽमुतो रासभः प्रथम-ऽएति तस्मान्न कदा चन ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च वैश्यं च शूद्रं च पश्चादन्वितस्तस्मादेवं यन्त्यपापवस्यसाया-ऽथो ब्रह्मणा चैवैतत्क्षत्रेण चैतौ वर्णावभितः परिगृहीते-ऽनपक्रमिणौ कुरुते ॥ १३ ॥ अथाऽनद्धा*पुरुषमीक्षते । 'अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भराम' ऽइत्यग्निं पशव्यमग्निवद्भराम ऽइत्येतत्तदेनमनद्धापुरुषेण सम्भरति ॥ १४ ॥ तमजस्योपरिष्टात्प्रगृह्णन्नेति । आग्नेयो वा ऽअजः स्वेनै-वैनमेतदात्मना स्वया देवतया सम्भरत्यथो ब्रह्म वा-ऽअजो ब्रह्मणैवैनमेतत्सम्भरति ॥ १५ ॥ अथैनमुपाऽवहरति †। 'ओषधयः प्रति मोदध्वमग्निमेतं शिवमायन्त-

* का० श्रौ० सू० १६ ३ १२ ।
(१) उ० स० अ० ११ क० ४७ ।
† का० श्रौ० सू० १६ ३ १३ ।
(२) शु० य० सं० ११ क० ४७ ।

मभ्युन्न युष्मा' इइत्येतद्वैतस्मादायत ऽओषधयो विभ्यति यद्वै नोऽयं न हिंस्यादिति ताभ्य ऽएवैनमेतच्छमयति प्रत्येनं मोदद्ध्वः शिवो वोऽभ्यैति न वो हिंसिष्यतीति 'व्यस्यन्विश्वा ऽअनिरा ऽअमीवा निषीदन्नो ऽअप दुर्म्मतिं जही'ति व्यस्यन्विश्वा ऽअनिराश्चाऽमीवाश्च निषीदन्नोऽप सर्वं पाप्मानं जहीत्येतत् ॥ १६ ॥ 'ओषधयः प्रतिगृभ्णीत । पुष्पवतीः सुपिप्पला' इत्येतद्वैतासाᳬं समृद्धः रूपं यत्पुष्पवत्यः सुपिप्पलाः समृद्धा ऽएनं प्रतिगृह्णीतेत्येत'दयं वो गर्भ्भ ऽऋत्वियः प्रत्नᳬं सधस्थमासदि'त्ययं वो गर्भ्भ ऽऋतव्यः सनातनः सधस्थमासददित्येतत् ॥ १७ ॥ द्वाभ्यामुपाऽवहरति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुपाऽवहरति तं दक्षिणत ऽउदञ्चमुपाऽवहरति तस्योक्तो बन्धुरुद्धतमवोक्षितं भवति यत्रैनुपाऽवहरत्युद्धते वा ऽअवोक्षितेऽग्निमादधति सिकता ऽउपकीर्ण्णा भवन्ति तासामुपरि बन्धुः ॥ १८ ॥ परिश्रितं भवति । एतद्वै देवा ऽअबिभयुर्य्यद्वै न ऽइममिह रक्षाᳬंसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा ऽएतां पुरं पर्य्यश्रयँस्तथैवाऽस्मा ऽयमेतां पुरं परिश्रयत्यथो योनिर्वा ऽइयᳬ रेत ऽइदं तिर ऽइव वै योनौ रेतः सिच्यते योनिरूपमेतत्क्रियते तस्मादपि स्वया जायया तिर ऽइवैव चिचरिषति ॥ १९ ॥ अथैनं

(१) शु० सं० अ० ११ क० ४७। (२) शु० सं० अ० ११ क० ४८। (३) शु० सं० अ० ११ क० ४८।

* विष्यति तद्यद्देवाऽस्याऽन्नोपनद्धस्य सतः शुच्यति तामेवा-ऽस्मादेतच्छुचं वहिर्द्धा दधात्यथो ऽएतस्या ऽएवैनमेत-द्योनेः प्रजनयति ॥ २० ॥ 'वि पाजसा पृथुना शोशु-चान' ऽइति । वि पाजसा पृथुना दीप्यमान ऽइत्येतद्द 'बाधस्व द्विषो रक्षसो ऽअमीवा' ऽइति बाधस्व सर्वा-न्पाप्मान ऽइत्येत'त्सुशर्म्मणो बृहतः शर्म्मणि स्यामग्ने-रहꣳ सुहवस्य प्रणीता'विंत्याशिषमाशास्ते ॥ २१ ॥ अथा-ऽजलोमान्याच्छिद्य । उदीचः प्राचः पशून्प्रसृजत्येषा होभयेषां देवमनुष्याणां दिग्यदुदीची प्राच्येतस्यां तद्दिशि पशून्दधाति तस्मादुभये देवमनुष्याः पशूनुपजी-वन्ति ॥ २२ ॥ (D)

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[मृत्पिण्डे पलाशपर्णकषितोदकसेचनम्, अजलोमाधिश्रणादिकं च]

पर्णकषायनिष्पक्वा ऽएता ऽआपो भवन्ति । स्थेम्ने न्वेव यद्वेव पर्णकषायेण सोमो वै पर्णश्चन्द्रमा ऽउ वै सोम ऽएतदु वा ऽएकमग्निरूपमेतस्यै वाऽग्निरूपस्योपाऽऽप्त्यै

* का० श्रौ० सू० १६ । ३ । १४ ।

(१) शु० य० सं० ११ क० ४९ । (२) शु० य० सं० ११ क० ४९ ।
(३) शु० य० सं० ११ क० ४९ ।

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० शा० ८. ४. १, ४, क० १६ ४, कपि० सं० १० ३; मै० सं० ११ ७ ४,५, तै० सं० ४ १. ४ ।

॥ १ ॥ ता ऽउप * सृजति । 'आपो हि ष्ठा मयोभुव'
ऽइति यां वै देवतामृगभ्यनूक्ता यां यजुः सैव देवता
सर्क्सो देवता तद्यजुस्ता हैता ऽआप ऽएवैष त्रिचस्तद्या-
ऽअमूराप ऽएकꣳ रूपꣳ समदृश्यन्त ता ऽएतास्तदेवैतद्रूपं
करोति ॥ २ ॥ अथ फेनं जनयित्वाऽन्ववदधाति । यदेव
तत्फेनो द्वितीयꣳ रूपमसृज्यत तदेवैतद्रूपं करोत्यथ यामेव
तत्र मृदꣳ संयौति सैव मृद्यत्तृतीयꣳ रूपमसृज्यतैतेभ्यो
वा ऽएष रूपेभ्योऽग्रेऽसृज्यत तेभ्य ऽएवैनमेतज्जनयति
॥ ३ ॥ † अथाऽजलोमैः सꣳ सृजति । स्थेम्ने न्वेव
यद्वेवाऽजलोमैरेतद्वा ऽएनं देवाः पशुभ्योऽधि समभरꣳस्त-
थैवैनमयमेतत्पशुभ्योऽधि सम्भरति तद्यदजलोमैरेवाऽजेहि
सर्वेषां पशूनाꣳ रूपमथ यल्लोम लोम हि रूपम् ॥ ४ ॥
'मित्रः सꣳ सृज्य । पृथिवीं भूमिं च ज्योतिषा सहे'ति
प्राणो वै मित्रः प्राणो वा ऽएतदग्रे कर्म्माऽकरो'त्सुजातं
जातवेदसमयक्ष्माय त्वा सꣳ सृजामि प्रजाभ्य ऽइति
यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ५ ॥ अथैतत्त्रतयं पिष्टं भवति ।
शर्कराऽश्मायोरसस्तेन ‡ सꣳ सृजति स्थेम्ने न्वेव यद्वेव
तेनैतावती वा ऽइयमग्रेऽसृज्यत तद्यावतीयमग्रेऽसृज्यत
तावतीमेवैनामेतत्करोति ॥ ६ ॥ 'रुद्राः सꣳ सृज्य । पृथिवीं

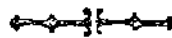
* का० श्रौ० सू० १६. ३ १५ ।
(१) शु० सं० अ० ११ क० ५०–५२ ।
† का० श्रौ० सू० १६. ३. १७ ।
(२) शु० सं० अ० ११ क० ५३ । (३) शु० स० अ० ११ क० ५३ ।
‡ का० श्रौ० सू० १६ ३ १८ ।

बृहज्ज्योतिः समीधिर' इत्यसौ वा आदित्य एषोऽग्नि-रेतद्वै त'द्रुद्राः सः सृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे। तेषां भानुरजस्र इच्छुक्रो देवेषु रोचत' इत्येष वा एषां भानुरजस्रः शुक्रो देवेषु रोचते ॥ ७ ॥ द्वाभ्यासं सः सृजति। द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्सः सृजति ॥ ८ ॥ अथ * प्रयौति। सः सृष्टां वसुभी रुद्रैरि'ति सः सृष्टा ह्येषा वसुभिश्च रुद्रैश्च भवति यज्ञिमित्रेण तद्वसुभिर्यद्रुद्रैस्तत्तद्रुद्रै'र्धीरैः कर्मण्यां मृदमि'ति धीरा हि ते कर्मण्यो इयं मृ'द्ध-स्ताभ्यां मृद्वीं कृत्वा सिनीवाली कृणोतु तामि'ति वाग्वै सिनीवाली सैनाः हस्ताभ्यां मृद्वीं कृत्वा करोत्वित्येतत् ॥ ९ ॥ 'सिनीवाली सुकपर्द्दा सुकुरीरा स्वौपशे'ति। योषा वै सिनीवाल्येतद्वै योषायै समृद्धः रूपं यत्सुकपर्द्दा सुकुरीरा स्वौपशा समर्द्धयत्येवैनामेत'त्सा तुभ्यमदिते मह्योखां दधातु हस्तयोरि'तीयं वा अदितिर्महस्यै तदाह ॥ १० ॥ 'उखां कृणोतु। शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्द्धये'ति शक्त्या च हि करोति बाहुभ्यां च धिया च माता पुत्रं यथोपस्थे साऽग्निं बिभर्तु गर्भ्भ आ'इति यथा माता पुत्र-मुपस्थे बिभृयादेवमग्निं गर्भ्भे बिभर्त्वित्येतत् ॥ ११ ॥

(१) शु० यं० अ० ११ क० ५४।
* का० श्रौ० सू० १६ ३. १६।
(२) शु० यं० अ० ११ क० ५५। (३) शु० यं० अ० ११ क० ५५। (४) शु० यं० अ० ११ क० ५५। (५) शु० यं० अ० ११ क० ५६। (६) शु० यं० अ० ११ क० ५६। (७) शु० यं० अ० ११ क० ५७। (८) शु० यं० अ० ११ क० ५७।

त्रिभिः प्रयौति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्प्रयौति द्वाभ्याथं सह सृजति तत्पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति त्रिभिरप ऽउपसृजति तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्यमात्रा तावत्तद्भवत्यथो ऽअष्टाक्षरा वाऽयमग्रेऽसृज्यत तथावतीयमग्रेऽसृज्यत तावतीमेवैनामेतत्करोति ॥ १२ ॥ (A)

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[उखाया अधस्तान्मृत्पिण्डदानविष्यादि]

अथ * मृत्पिण्डमपाऽऽदत्ते । यावन्तं निधयेऽलं मन्यते 'मखस्य शिरोऽसीति' यज्ञो वै मखस्तस्यैतच्छिर ऽआहवनीयो वै यज्ञस्य शिर ऽआहवनीयमु वा ऽएतं चेष्यन्भवति तस्मादाह मखस्य शिरोऽसीति ॥ १ ॥ यद्वेवाऽऽह मखस्य शिरोऽसीति । जायत ऽएष ऽएतद्यच्चीयते शीर्षतो वै मुखतो जायमानो जायते शीर्षतो मुखतो जायमानो जायाता ऽइति ॥ २ ॥ तं † प्रथयति । 'वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदित्ययद्वै हैप लोको निधिस्तमेतद्वसवो गायत्रेण च्छ-

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ८ ५ १, काठ० सं० १६. ४, कपि० सं० ३० ४; मै० सं० १२. ७. ५. तै० सं० ४. १. ४ ।

* का० श्रौ० सू० १६. ३ २२ ।

(१) शु० सं० अ० ११ क० ५७ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. २५ ।

(२) शु० सं० अ० ११ क० ५८ ।

न्दसाऽकुर्वँस्तथैवैनमयमेतद्गायत्रेण च्छन्दसा करोत्यङ्गिरस्व-दिति प्प्राणो वा ऽअङ्गिरा 'ध्रुवाऽसी'ति स्थिराऽसीत्येतद्थो प्प्रतिष्ठिताऽसीति 'पृथिव्यसी'ति पृथिवी ह्येष निधि'र्द्धारया मयि प्प्रजाᳪ रायस्पोष गौपत्यᳪ सुवीर्य्यᳪ सजाताद्यजमानये'त्येतद्वै वसव ऽइमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिषमाशासत तथैवैतद्यजमान ऽइमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिषमाशास्ते तां प्रादेशमात्रीं कृत्वाऽथाऽस्यै सर्वतस्तीरमुन्नयति ॥३॥ अथ पूर्वमुद्धिमादधाति। 'रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदि'त्यन्तरिक्षᳪ ह्येष ऽउद्धिस्तमेतद्रुद्रास्त्रैष्टुभेन च्छन्दसा कुर्वँस्तथैवैनमयमेत'त्त्रैष्टुभेन च्छन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदि'ति प्प्राणो वा ऽअङ्गिरा 'ध्रुवाऽसी'ति स्थिराऽसीत्येतद्थो प्प्रतिष्ठिताऽसीत्यन्तरिक्षमसीत्यन्तरिक्षᳪ ह्येष ऽउद्धि'र्द्धारया मयि प्प्रजाᳪ रायस्पोषं गौपत्यᳪ सुवीर्य्यᳪ सजातान्यजमानाये'त्येतद्वै रुद्रा ऽअन्तरिक्षं कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिषमाशासत तथैवैतद्यजमानोऽन्तरिक्षं कृत्वा तस्मिन्नेतामाशिषमाशास्ते ताᳪ संलिप्य सᳪश्लक्ष्णय ॥ ४ ॥ * अथोत्तरमुद्धिमादधाति । 'आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदि'ति द्यौर्ह्येष ऽउद्धिस्तमेतदादित्या जागतेन च्छन्दसाऽकुर्वँस्तथैवैनमयमेतज्जाग-

---

(१) शु० य० अ० ११ क० ५८। (२) शु० य० अ० ११ क० ५८। (४) शु० य० अ० ११ क० ५८। (३) शु० य० अ० ११ क० ५८। (६) शु० य० अ० ११ क० ५८। (५) शु० य० अ० ११ (७) शु० य० अ० ११ क० ५८।

* का० श्रौ० सू० १६. ३. २७।

(८) शु० य० अ० ११ क० ५८।

तेन च्छन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा ऽअङ्गिरा 'ध्रुवाऽसी'ति स्थिराऽसीऽत्येतदथो प्रतिष्ठिताऽसीति 'द्यौरसी'ति द्यौर्ह्येष ऽउद्धि'र्द्धारया मयि प्रजाᳫं रायस्पोषं गौपत्यᳬं सुवीर्यᳬं सजातान्यजमानाये'त्येतद्वा ऽआदित्या दिवं कृत्वा तस्यामेतामाशिषमाशासत तथैवैतद्यजमानो दिवं कृत्वा तस्यामेतामाशिषमाशास्ते ॥ ५ ॥ अथैतेन चतुर्थेन यजुषा * करोति । 'विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदि'ति दिशो हैतद्यजुरेतद्वै विश्वेदेवा वैश्वानरा ऽएषु लोकेषूखायामेतेन चतुर्थेन यजुषा दिशोऽदधुस्तथैवैतद्यजमान ऽएषु लोकेषूखायामेतेन चतुर्थेन यजुषा दिशो दधात्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा ऽअङ्गिरा 'ध्रुवाऽसी'ति स्थिराऽसीत्येतदथो प्रतिष्ठिताऽसीति 'दिशोऽसी'ति दिशो ह्येतद्यजु'र्द्धारया मयि प्रजाᳫं रायस्पोषं गौपत्यᳬं सुवीर्यᳬं सजातान्यजमानाये'त्येतद्वै विश्वे देवा वैश्वानरा दिशः कृत्वा तास्वेतामाशिषमाशासत तथैवैतद्यजमानो दिशः कृत्वा तास्वेतामाशिषमाशास्ते ॥६॥ तेनैतेनाऽन्तरतश्च बाह्यतश्च करोति । तस्मादेषां लोकानामन्तरतश्च बाह्यतश्च दिशोऽपरिमितमेतेन करोत्यपरिमिता हि दिशः ॥ ७ ॥ तां प्रादेशमात्री·

---

(१) शु० सं० अ० ११ क० ५८ । (२) शु० स० अ० ११ क० ५८ । (३) शु० सं० अ० ११ क० ५८ ।

* का० श्रौ० सु० १६. १. २८ ।

(४) शु० सं० अ० ११ क० ५८ । (५) शु० स० अ० ११ क० ५८ । (६) शु० स० अ० ११ क० ५८ । (७) शु० सं० अ० ११ क० ५८ ।

मेवोर्द्ध्वां करोति। प्रादेशमात्रीं तिरश्चीं प्रादेशमात्रो गैऽभौवे विष्णुर्य्योनिरेषा गर्भसम्मितां तद्योनिं करोति ॥८॥ सा यदि वर्षीयसी प्रादेशात्स्यात्। एतेन यजुषा ह्रसीयसीं कुर्य्याद्यदि ह्रसीयस्येतेन वर्षीयसीम् ॥ ९ ॥ स यद्येकः पशुः स्यात्। एकप्रादेशां कुर्य्यादथ यदि पञ्च पशवः स्युः पञ्चप्रादेशां कुर्य्यादिषुमात्रीं वा बीर्य्यं वा ऽइषुर्वीर्य्यसम्मितैव तद्भवति पञ्चप्रादेशा ह स्म त्वेव पुरेयं भवति ॥१०॥ अथ तिरश्चीᳬ रास्नां पर्य्यस्यति। दिशो हैव सैतद्वै देवा ऽइमाँल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भिरदृᳬहन्दिग्भिः पर्य्यतन्वँस्तथैवैतद्यजमान ऽइमाँ- ल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भिर्दृᳬहति दिग्भिः परितनोति ॥११॥ तामुत्तरे * वितृतीये पर्य्यस्यति। अत्र हैषां लोकाना- मन्ताः समायन्ति तदेवैनाँस्तद् दृᳬहति ॥ १२ ॥ 'अदित्यै रास्नाऽसी'ति। वरुण्या वै यज्ञे रज्जुरवरुण्यामेवैनामेत- द्रास्नां कृत्वा पर्य्यस्यति ॥ १३ ॥ अथ चतस्र ऽऊर्द्ध्वाः करोति। † तूष्णीमेव दिशो हैव ता ऽएतद्वै देवा ऽइमाँ- ल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भिः सर्वतो दृᳬहँस्तथैवैतद्यजमान- ऽइमाँल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भिः सर्वतो दृᳬहति ॥ १४ ॥ ता ऽएता ऽएतस्यै भवन्ति। एतद्वा ऽएता ऽएतामस्त- भ्नुवँस्तथैवैनामेतास्तभ्नुवन्ति तद्यदत ऽऊर्द्ध्वं तदेतया तिरश्च्या दृढमथ यदतोऽर्वाक्तदेताभिः ॥ १५ ॥ तासा-

* का० श्रौ० सू० १६. ३. २९।
(१) शु० सं० अ० ११ कं० ५९।
† का० श्रौ० सू० १६. ३. ३०।

मग्रेषु * स्तनानुन्नयन्ति । एतद्वै देवा ऽइमाँल्लोकानुखां कृत्स्नैस्तनैः सर्वान्कामानदुहत तथैवैतद्यजमान ऽइमाँ-ल्लोकानुखां कृत्स्नैस्तनैः सर्वान्कामान्दुहे ॥ १६ ॥ सैषा गौरेव । इमे वै लोका ऽउखेमे लोका गौस्तस्या ऽएतदूधो यैषा तिरश्ची रास्ना सा वितृतीये भवति वितृतीये हि गोरूधः ॥ १७ ॥ तस्यै स्तनानुन्नयति । ऊधसस्त-स्स्तनानुन्नयति सा चतुस्तना भवति चतुस्तना हि गौः ॥ १८ ॥ ताᳪं हैके † द्विस्तनां कुर्वन्ति । अथो-ऽअष्टस्तनां न तथा कुर्याद्ये वै गोः कनीयस्तनाः पशवो ये भूयस्तना ऽअनुपजीवनीयतरा वा ऽअस्यैतेऽनुपजीवनी-यतराᳪं हैनां ते कुर्वतेऽथो ह ते न गां कुर्वते शुनीं वाऽविं वा वडवां वा तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ १९ ॥ अथाऽस्यै ‡ बिलमभिपद्यते । 'अदितिष्टे बिलं गृभ्णात्वि'ति वाग्वा ऽअदितिरेतद्वा ऽएनां देवाः कृत्वा वाचाऽदित्या निरष्ठापयँस्तथैवैनामयमेतत्कृत्वा वाचाऽदित्या निष्ठापयति ॥ २० ॥ तां ‡‡ परिगृह्य निदधाति । 'कृत्वाय सा महीमुखामि'ति कृत्वाऽयसा महतीमुखामि'त्येत'न्मृन्मयीं य्योनिमग्नय' ऽइति मृन्मयी ह्येषा योनिरग्नेः 'पुत्रेभ्यः प्राऽयच्छददितिः श्रपयानि'ति तद्वाऽएनामदितिः कृत्वा

* "स्तनानिवाऽग्रेपून्नयति" (का० श्रौ० सू० १६. ४. १)।

† का० श्रौ० सू० १६. ३ २।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३ ३।

(१) शु० सं० अ० ११ क० ५५।

‡‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. ४।

(२) शु० सं० अ० ११ क० ५५। (३) शु० सं० अ० ११ क० ५५। (४) शु० सं० अ० ११ क० ५६।

देवेभ्यः पुत्रेभ्यः श्रपणाय प्राऽयच्छत्तथैवैनामयमेत-त्कृत्वा देवेभ्यः श्रपणाय प्रयच्छति ॥ २१ ॥ ता हैके * तिस्रः कुर्वन्ति । त्रयो वा ऽइमे लोका ऽइमे लोका ऽउखा ऽइति वदन्तोऽथो ऽअन्योऽन्यस्यै प्रायश्चित्त्यै यदीतरा भेत्स्यतेऽथेतरस्यां भरिष्यामो यदीतराऽथेतरस्या-मिति न तथा कुर्य्याद्यो वा ऽएष निधिः प्रथमोऽयः स लोको यः पूर्वं ऽउद्धिरन्तरिक्षं तद्य ऽउत्तरो द्यौः साऽथ यदेतच्चतुर्थं यजुर्दिशो हैव तदेतावद्वा ऽइदꣳ सर्वं यावदिमे च लोका दिशश्च स यदत्रोपाऽऽहरेदति तद्रेचयेद्यदु वै यज्ञेऽतिरिक्तं क्रियते यजमानस्य तद्द्विषन्तं भ्रातृ-व्यमभ्यतिरिच्यते यदु भिन्नायै प्रायश्चित्तिरुत्तरस्मिँ-स्तदन्वाख्याने ॥ २२ ॥ (B)

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११४ ॥

[अषाढेष्टकादिनिर्माणम्, अश्वशकृद्भिर्धूपनश्च]

तस्या ऽएतस्या ऽअषाढां पूर्वां करोति । इयं वा-ऽअषाढेऽयमु वा ऽएषां लोकानां प्रथमाऽसृज्यत तामे-

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ५ ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श०, ८ ५ १, २, कठ० सं० १६ ५ ६, मै० सं० ११. ७ ६, तै० सं० ४. १. ५ ।

तस्या ऽएव मृदः करोत्येषाऽ ह्येव लोकानामियं महिषी करोति महिषी हीयं तवैव प्रथमा वित्ता सा महिषी ॥ १ ॥

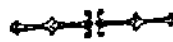
पादमात्री भवति । प्रतिष्ठा वै पाद ऽइयमु वै प्रतिष्ठा त्र्यालिखिता भवति त्रिवृद्धीयम् ॥२॥ अथोखां करोति । इमाँ-स्तल्लोकान्करोत्यथ विश्वज्योतिषः करोत्येता देवता ऽअग्निं वायुमादित्यमेता ह्येव देवता विश्वज्योतिस्ता ऽएतस्या-ऽएव मृदः करोत्येभ्यस्तल्लोकेभ्य ऽएतान्देवान्निर्मिमीते यजमानः करोति त्र्यालिखिता भवन्ति त्रिवृतो ह्येते देवा-ऽइत्यधिदेवतम् ॥ ३ ॥ अथाऽध्यात्मम् । आत्मैवोखा वागपाढा तां पूर्वां करोति पुरस्ताद्धीयमात्मनो वाऽक्का-मेतस्या ऽएव मृदः करोत्यात्मनो ह्येवेयं वाङ्महिषीं करोति महिषी हि वाक्त्र्यालिखिता भवति त्रेधाविहिता हि वागृचो यजूꣳषि सामान्यथो यदिदं त्रयं वाचो रूपमुपाꣳशु व्यन्तरामुच्चैः ॥ ४ ॥ अथोखां करोति । आत्मानं तत्करोत्यथ विश्वज्योतिषः करोति प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैत-त्करोति ता ऽएतस्या ऽएव मृदः करोत्यात्मनस्तत्प्रजां निर्मिमीते यजमानः करोति यजमानस्तदात्मनः प्रजां करोत्यनन्तर्हिताः करोत्यनन्तर्हितां तदात्मनः प्रजां करोत्युत्तरां तदात्मनः प्रजां करोति त्र्यालिखिता भवन्ति त्रिवृद्धिः प्रजातिः पिता माता पुत्रोऽथो गर्भ ऽउल्वं जरायु ॥ ५ ॥ ता ऽएता यजुष्कृतायै करोति । अयजुष्कृ-ताया ऽइतराऽनिरुक्ता ऽएता भवन्त्यनिरुक्ता ऽइतराः परि-

मिता ऽएता भवन्त्यपरिमिता ऽइतरः ॥ ६ ॥ प्रजापति-र्ष्वेषोऽग्निः । उभयम्वेतत्प्रजापतिर्निरुक्तश्चाऽनिरुक्तश्चाप-रिमितश्चाऽपरिमितश्च तद्या यजुष्कृतायै करोति यदे-वाऽस्य निरुक्तं परिमितꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोत्यथ या ऽअयजुष्कृतायै यदेवाऽस्याऽनिरुक्तमपरिमितꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वा ऽएतꣳ सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिꣳ संस्करोति य ऽएवं विद्वानेतदेवं करोत्यथोप-शयायै पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्यः ॥ ७ ॥ अथैनां * धूपयति । स्थेम्ने ऽन्वेवाऽथो कर्म्मणः प्रकृततायै यद्वेव धूपयति शिर ऽएतद्यज्ञस्य यदुखा प्राणो धूमः शीर्षꣳस्तत्प्राणं दधाति ॥ ८ ॥ † अश्वशकैर्धूपयति । प्राजा-पत्यो वा ऽअश्वः प्रजापतिरग्निर्नो वा ऽआत्माऽऽत्मानꣳ हिनस्त्यहिꣳसायै तद्वै शकेव तद्धि जग्धं यातयाम तथो ह नैवाऽश्वꣳ हिनस्ति नेतरान्पशून् ॥ ९ ॥ [1]वसवस्त्वा धूपयन्तु । गायत्रेण च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद्रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टु-भेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदादित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद्विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टु-भेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्वदिन्द्रस्त्वा धूपयतु वरुणस्त्वा धूपयतु विष्णुस्त्वा धूपयत्वि'त्येताभिरेवैनामेतद्देवताभिर्धूपयति ॥१०॥ सप्ताऽश्वशकानि भवन्ति । सप्त यजूꣳषि सप्ततय्य ऽएता

(१) शु० सं० अ० ११ कं० ६० ।
* का० श्रौ० सू० १६. ४. ८ ।
† अत्र शतम् ३७०० ।

देवताः सप्त शीर्षन्प्राणा यद्वा ऽअपि बहु कृत्वः सप्त सप्त सप्तैव तच्छीर्षण्णयेव तत्सप्त प्राणान्दधाति ॥ ११ ॥ (c)

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[अथोखादिस्थापनार्थमवटखननम्]

(तत्र उखादीना स्थापनम्, पचनम्, उपावहरणादिकञ्च)

अथैनमस्यां * खनति । एतद्वै देवा ऽअबिभयुर्यद्वै न-ऽइममिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा ऽइमामेवा-ऽऽत्मानमकुर्वन्गुप्त्या ऽआत्माऽऽत्मानं गोप्स्यतीति ॥ १ ॥ तं वा ऽअदित्या खनति । इयं वा ऽअदितिरियं वा-ऽआत्माऽऽत्मानः हिनस्त्यहिꣳसायै यदन्यया देव तया खनेद्धिꣳस्याद्धैनम् ॥ २ ॥ 'अदितिष्ट्वा देवी विश्वदेव्यावती । पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वत्खनत्ववटे' त्यवटो ह्येष देवत्राऽत्र सा वैणव्युद्भिरुत्सीदति चतुः-स्रक्तिरेष कूपो भवति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य-ऽएवैनमेतद्दिग्भ्यः खनत्यथ पचनमवधायाऽषाढामवदधाति तूष्णीमेव ताꣳ हि पूर्वां करोति ॥ ३ ॥ अथोखामवधाति । 'देवानां त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सध-स्थे ऽअङ्गिरस्वद्दधतूख' ऽइति देवानाꣳ हैतामग्रे पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्व-

(c) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ८. ५ ३, कठ० स० १६. ६, मै० स० ११ ७ ६, तै० स० ४. १. ५ ।

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ९ ।

(१) शु० स० अ० ११ क० ६१ । (२) शु० स० अ० ११ क० ६१ ।

दधुस्ताभिरेवैनामेतद्दधाति ता ह ता ऽओषधय ऽएवौ-
षधयो वै देवानां पत्न्य ऽओषधिभिर्हीदꣳ सर्वꣳ हितमो-
षधिभिरेवैनामेतद्दधात्यथ विश्वज्योतिषोऽवदधाति तूष्णी-
मेवाऽथ पचनमवधायाऽभीन्धे ॥४॥ * धिषणास्त्वा देवीः ।
विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वदभीन्ध-
तामुख ऽइति धिषणा हैतामग्रे देवीर्विश्वदेव्यावतीः
पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वदभीधिरे ताभिरेवैनामेतदभीन्धे
सा ह सा वागेव वाग्वै धिषणा वाचा हीदꣳ सर्वमिद्धं
वाचैवैनामेतदभीन्धेऽथैतानि त्रीणि यजूꣳष्यपीक्षमाण ऽएव
जपति ॥ ५ ॥ 'वरूत्रीष्ट्वा देवीः । विश्वदेव्यावतीः
पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वच्छ्रपयन्तूख' ऽइति वरूत्री-
र्हैतामग्रे देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गि-
रस्वच्छ्रपयाञ्चक्रुस्ताभिरेवैनामेतच्छ्रपयति तानि ह तान्य-
होरात्राण्येवाहोरात्राणि वै वरूत्रयोऽहोरात्रैर्हीदꣳ सर्वं
शृतमहोरात्रैरेवैनामेतच्छ्रपयति ॥ ६ ॥ 'ग्नास्त्वा देवीः ।
विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वत्पच-
न्तूख' ऽइति ग्ना हैतामग्रे देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधस्थेऽङ्गिरस्वत्पेचुस्ताभिरेवैनामेतत्पचति तानि ह
तानि च्छन्दाꣳस्येव च्छन्दाꣳसि वै ग्नाश्छन्दोभिर्हि स्वर्गं
लोकं गच्छन्ति छन्दोभिरेवैनामेतत्पचति ॥ ७ ॥ 'जनय-

* का० श्रौ० सू० १६ ४ १२-१४ ।
(१) शु० स० अ० ११ क० ६१ । (२) शु० स० अ० ११ क० ६१ । (३) शु० स० अ० ११ क० ६१ ।
(४) शु० स० अ० ११ क० ६१ ।

स्त्वाऽच्छिन्नपत्रा देवीः । विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वत्पचन्तूख' ऽइति जनयो हैतामग्रेऽच्छिन्नपत्रा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वत्पेचुस्ताभिरेवैनामेतत्पचति तानि ह तानि नक्षत्राण्येव नक्षत्राणि वै जनयो ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यन्ति तेषामेतानि ज्योतीᳫंषि नक्षत्रैरेवैनामेतत्पचति ॥ ८ ॥ स वै खनत्येकेन । * अवदधात्येकेनाऽभीन्ध ऽएकेन श्रपयत्येकेन द्वाभ्यां पचति तस्माद् द्विः संवत्सरस्याऽन्नं पच्यते तानि षट् सम्पद्यन्ते षडृतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ९ ॥ † अथ [1]'मित्रस्य चर्षणीधृत' ऽइति । मैत्रेण यजुषोपस्थाचरति यावत्क्रियचोपस्थाचरति न वै मित्रः कं चन हिनस्ति न मित्रं कश्चन हिनस्ति तथो हैष ऽएतां न हिनस्ति नो ऽएतमेषा तां द्विवैचोपवपेद्विचोद्वपेदुहुल्याग्नेयम् ॥ १० ॥ ताᳫं ‡ सावित्रेण [2]यजुषोद्वपति । सविता वै प्रसविता सवितृप्रसूत ऽएवैनामेतदुद्वपति [3]'देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुबाहुरुत शक्त्ये'ति सर्वमु ह्येतत्सविता ॥ ११ ॥ अथैनां पर्य्यावर्त्तयति । 'अव्यथमाना पृथिव्यामाशा दिश-

* का० श्रौ० सू० १६. ४. १० ।
† का० श्रौ० सू० १६. ४ १५।
(१) शु० सं० अ० ११ क० ६२ ।
‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. १८–२० ।
(२) शु० सं० अ० ११ क० ६३ । (३) शु० सं० अ० ११ क० ६३ ।

ऽआपृणे'त्यव्व्यथमाना त्वं पृथिव्व्यामाशा दिशो रसेना-
ऽऽपूरयेत्येतत् ॥ १२ ॥ * अथैनामुद्यच्छति । 'उत्थाय
बृहती भवे'त्युत्थाय हीमे लोका बृहन्त 'ऽउदु तिष्ठ ध्रुवा
त्वमि'त्युदु तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेत्येतत् ॥ १३ ॥ तां
परिगृह्य निदधाति । 'मित्रैतां त ऽउखां परिददाम्म्यभि-
त्त्या ऽएषा मा भेदी'त्ययं वै वायुर्म्मित्रो योऽयं पवते तस्मा-
ऽएवैनामेतत्परिददाति गुप्त्यै ते हेमे लोका मित्रगुप्तास्त-
स्मादेषां लोकानां न किञ्चन मीयते ॥ १४ ॥ अथै-
नामाच्छृणत्ति । स्थेम्ने न्वेवाऽथो कर्म्मणः प्प्रकृततायै
यद्वेवाऽऽच्छृणत्ति शिर ऽएतद्यज्ञस्य यदुखा प्प्राणः पयः
शीर्षंस्तत्प्राणं दधात्यथो योषा वा ऽउखा योषायां तत्पयो
दधाति तस्माद्योषायां पयः ॥ १५ ॥ अजायै † पयसा-
ऽऽच्छृणत्ति । प्रजापतेर्वै शोकादजा समभवन्प्रजापतिर-
ग्निर्नो वा ऽआत्माऽऽत्मानः हिनस्त्यहिंसायै यद्वेवाऽजाया-
ऽअजा ह सर्वा ऽओषधीरत्ति सर्वासामेवैनामेतदोषधीनाः
रसेनाऽऽच्छृणत्ति ॥ १६ ॥ 'वसवस्त्वाऽऽच्छृन्दन्तु । गायत्रेण
च्छन्दसाऽङ्गिरस्वद्रुद्रास्त्वाऽऽच्छृन्दन्तु त्रैष्टुभेन च्छन्दसाऽङ्गि-
रस्वदादित्यास्त्वाऽऽच्छृन्दन्तु जागतेन च्छन्दसाऽङ्गिरस्व-
द्विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा ऽआच्छृन्दन्त्वाऽनुष्टुभेन च्छन्द-
साऽङ्गिरस्वदित्येताभिरेवैनामेतद्देवताभिराच्छृणत्ति स वै

* का० श्रौ० सू० १६, ४, २१-२२।

(१) शु० सं० अ० ११ क० ६४। (२) शु० सं० अ० ११ क० ६४। (३) शु० सं० अ० ११ क० ६४।

† का० श्रौ० सू० १६ ४. २३।

(४) शु० सं० अ० ११ क० ६५।

याभिरेव देवताभिः करोति ताभिर्द्धूपयति ताभिराच्छृणत्ति यो वाऽअ कर्म्म करोति स ऽएव तस्योपचारं वेद तस्माद्याभिरेव देवताभिः करोति ताभिर्द्धूपयति ताभिराच्छृणत्ति ॥ १७ ॥ (D)

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[दीक्षणीयाहविः, औद्ग्रभणहोमः, मुञ्जतृणावस्तरणादिकञ्च]

भूयाᳬसि हवीᳬषि भवन्ति । अग्निचित्यायां यदु चाऽनग्निचित्यायामतीनि ह कर्म्माणि सन्ति यान्यन्यत्कर्म्माऽति तान्यतीनि तेषामग्निचित्या राजसूयो वाजपेयोऽश्वमेधस्तद्यत्तान्यन्यान्यानि कर्म्माण्यति तस्मात्तान्यतीतानि ॥ १ ॥ आग्नावैष्णव ऽएकादशकपालः । तदद्ध्वरस्य दीक्षणीयं वैश्वानरो द्वादशकपाल ऽआदित्यश्च चरुस्ते ऽअग्नेः ॥ २ ॥ स यदाग्नावैष्णवमेव निर्वपेत् । नेतरे हविषी ऽअद्ध्वरस्यैव दीक्षणीयं कृतᳬ स्यान्नाऽग्नेरथ यदितरे ऽएव हविषी निर्वपेन्नाऽऽग्नावैष्णवमग्नेरेव दीक्षणीयं कृतᳬ स्यान्नाऽद्ध्वरस्य ॥ ३ ॥ उभयानि निर्वपति । अद्ध्वरस्य चाऽग्नेश्चोभयᳬ ह्येतत्कर्म्माऽद्ध्वरकर्म्म चाऽग्निकर्म्म चाऽद्ध्वरस्य पूर्वमथाऽग्नेरुपायि ह्येत-

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ८. ५. २; कठ० सं० १६. ५; ६, मै० सं० ११. ७. ६, तै० सं० ५. १-५ ।

प्प्रयुङ्क्ते ॥ १८ ॥ 'प्रजापतये मनवे स्वाहे'ति । प्रजापतिर्वै मनुः स हीदꣳ सर्वममनुत प्प्रजापतिर्व्वा ऽएतदग्ग्रे कर्म्मा-ऽकरोत्तमेवैतदेतस्म्मै कर्म्मणे प्प्रयुङ्क्ते ॥ १९ ॥ 'अग्नये वैश्वानराय स्वाहे'ति । संवत्सरो वा ऽअग्निर्वैश्वानरः संवत्सरो वा ऽएतदग्ग्रे कर्म्माऽकरोत्तमेवैतदेतस्म्मै कर्म्मणे प्प्रयुङ्क्ते ॥ २० ॥ अथ सावित्रीं जुहोति । सविता वा-ऽएतदग्ग्रे कर्म्माऽकरोत्तमेवैतदेतस्म्मै कर्म्मणे प्प्रयुङ्क्ते 'विश्वो देवस्य नेतुर्म्मर्तो व्वुरीत सख्यम् । विश्वो राय-ऽइषुध्यति द्युम्म्नं व्वृणीत पुष्यसे स्वाहे'ति यो देवस्य सवितुः सख्यं व्वृणीते स द्युम्म्नं च पुष्टिं च व्वृणीत ऽएष वा ऽअस्य सख्यं व्वृणीते य ऽएतत्कर्म्म करोति ॥ २१ ॥ तान्यु हैक ऽउखायामेवैतान्यौद्ग्रभणानि जुह्वति कामेभ्यो वा ऽएतानि हूयन्त ऽआत्मो ऽएष यजमानस्य यदुखाऽऽत्म-न्न्यजमानस्य सर्वान्कामान्प्रतिष्ठापयाम ऽइति न तथा कुर्य्यादेतस्य वै यज्ञस्य सꣳस्थितस्यैतासामाहुतीनां योरस-स्तदेतदर्च्चिर्य्यद्दीप्यते तद्यत्सꣳस्थिते यज्ञे हुतेष्वौद्ग्रभणेषूखां प्रवृणक्ति तदेनामेष यज्ञ ऽआरोहति तं स्यज्ञं बिभर्त्ति तस्म्मा-त्सꣳस्थित ऽएव यज्ञे हुतेष्वौद्ग्रभणेषूखां प्रवृञ्ज्यात् ॥२२॥ [अर्धप्रपाठकः ५०॥] मुञ्जकुलायेनाऽवस्तीर्णा भवति। आदी-प्याऽदितिन्न्वेव यद्वेव मुञ्जकुलायेन योनिरेषाऽग्नेर्य्यन्मुञ्जो न वै योनिर्ग्गर्भꣳ हिनस्त्यहिꣳसायै योनेर्वै जायमानो

(१) शु० सं० अ० ११ क० ६६। (२) शु० सं० अ० ११ क० ६६। (३) शु० सं० अ० ११ क० ६७।

जायते योनेर्जायमानो जायाता ऽइति ॥ २३ ॥ शणकुलायमन्तरं * भवति। आदीप्याऽदितिन्न्वेव यद्वेव शणकुलायं प्रजापतिर्य्यस्यै योनेरसृज्यत तस्या † ऽउमा ऽउल्वमासञ्छणा जरायु तस्मात्ते पूतयो जरायु हि ते न वै जरायु गर्ब्भᳪ हिनस्त्यहिᳪसायै जरायुणो वै जायमानो जायते जरायुणो जायमानो जायाता ऽइति ॥ २४ ॥

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[उखाया आहवनीयेऽधिश्रयणम्, प्रवृञ्जनम्, समिदाधानञ्च]

तां तिष्ठन्प्रवृणक्ति। इमे वै लोका ऽउखा तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका ऽअथो तिष्ठन्वै वीर्य्यवत्तमᳪ ॥ १ ॥ उदङ् प्राङ् तिष्ठन्। उदङ् प्राङ् तिष्ठन्प्रजापतिᳪ प्रजा ऽअसृजत ॥ २ ॥ यद्वेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन्। एषा ह्येतयोरेषां देवमनुष्याणां दिग्यदुदीची प्राची ॥ ३ ॥ यद्वेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन्। एतस्याᳪ ह दिशि स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं तस्मादुदङ् प्राङ् तिष्ठन्नाहुतीर्जुहोत्युदङ् प्राङ् तिष्ठन्दक्षिणा नयति द्वारैव तत्स्वर्गस्य लोकस्य वित्तं प्रपादयति ॥ ४ ॥ 'मा सु[१] भित्था मा सु रिष' ऽइति। यथैव यजुस्तथा वन्धु'रम्ब[२] धृष्णु वीरयस्व स्वि'ति योषा वा ऽउखाऽम्बेति वै योषाया ऽआमन्त्रणᳪ स्विव वीरयस्वा'ऽग्निश्चेदं[३] करि-

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३१।

† "क्षौमवस्त्रोपादानभूतास्तृणविशेषा उमाः" 'अतसी स्यादुमा क्षुमा' इत्यमरः २. ९. ३०।

(१) शु० सं० अ० ११ क० ६८। (२) शु० सं० अ० ११ क० ६८। (३) शु० सं० अ० ११ क० ६८।

ण्यथ' ऽइत्यग्निश्च ह्येतत्करिष्यन्तौ भवतः ॥ ५ ॥ दृंह-
स्व देवि पृथिवि स्वस्तय' ऽइति । यथैव यजुस्तथा
बन्धु'रासुरी माया स्वधया कृताऽसी'ति प्राणो वा ऽअसु-
स्तस्यैषा माया स्वधया कृता 'जुष्टं देवेभ्य ऽइदमस्तु
हव्यमि'ति या ऽएवैतस्मिन्नग्नावाहुतीर्होष्यन्भवति ता-
ऽएतदाहाऽथो ऽएवैव 'हव्यमरिष्टा त्वमुदिहि यज्ञे-
ऽअस्मिन्नि'ति यथैवाऽरिष्टानार्तैतस्मिन्यज्ञ ऽउदियादेव-
मेतदाह ॥ ६ ॥ द्वाभ्यां प्रवृणक्ति । द्विपाद्यजमानो
यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनामेत-
त्प्रवृणक्ति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गायत्र्यात्मा
त्रिष्टुबेतावान्वै पशुर्यावान्प्राणश्चाऽऽत्मा च तद्यावान्प-
शुस्तावतैवैनामेतत्प्रवृणक्त्यथो ऽअग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुबै-
न्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनामेतत्प्रवृण-
क्तीन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावतैवैनामेतत्प्रवृणक्ति तयोः सप्तपदानि सप्तचितिको-
ऽग्निः सप्तर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावत्तद्भवति ॥७॥ तां न्युब्जामग्निः सन्तपति । अथैनाम-
ग्निरारोहति योषा वा ऽउखा वृषाऽग्निस्तस्माद्यदा वृषा
योषाꣳ सन्तपत्यथाऽस्याꣳ रेतो दधाति ॥ ८ ॥ तद्धैके ।
यदि चिरमग्निरारोहत्यङ्गारानेवावपन्त्युभयेनैषोऽग्निरिति न
तथा कुर्य्यादस्थन्वान्वा पशुर्जायतेऽथ तं नाऽग्र ऽएवाऽ-

(१) शु० य० अ० ११ क० ६१। (२) शु० य० अ० ११ क० ६१। (३) शु०
य० अ० ११ क० ६१। (४) शु० य० अ० ११ क० ६१।

ऽस्थन्वन्तमिव न्यृपन्ति रेत ऽइवैव दधति रेत ऽउ ऽएतद्‌नस्थिकं ऽयदर्च्चिस्तस्मादेनामर्च्चिरेवाऽऽरोहेत् ॥ ९ ॥ तां ऽयदार्च्चिरारोहति । अथाऽस्मिन्त्समिधमादधाति रेतो वाऽएनामेतदापद्यत ऽएषोऽग्निस्तस्मिन्नेताथं रेतसि सम्भूतिं दधाति ॥ १० ॥ सा कार्म्मुकी स्यात् । देवाश्चाऽसुराश्चोभये प्राजापत्या ऽअस्पर्द्धन्त ते देवा ऽअग्निमनीकं कृत्वाऽसुरानभ्यायँस्तस्याऽर्च्चिषः प्रगृहीतस्याऽसुरा ऽअग्रं प्राऽऽवृश्चँस्तदस्यां प्रत्यतिष्ठत्स क्रमुकोऽभवत्तस्मात्स स्वादू रसो हि तस्मादु लोहितोऽर्च्चिर्हि स ऽएषोऽग्निरेव यत्क्रमुको ऽग्निमेवाऽस्मिन्नेतत्सम्भूतिं दधाति ॥ ११ ॥ प्रादेशमात्री भवति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरात्मसम्मितामेवाऽस्मिन्नेतत्सम्भूतिं दधाति ॥ १२ ॥ घृते न्युत्ता भवति । अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत तस्यै घृतमुल्वमासीत्तस्मात्तत्प्रत्युद्दीप्यत ऽआत्मा ह्यस्यैष तस्मात्तस्य न भस्म भवत्यात्मैव तदात्मानमप्येति न वा ऽउल्वं गर्भं हिनस्त्यतिथंसाया ऽउल्वाद्धै जायमानो जायत ऽउल्वाज्जायमानो जायाता ऽइति ॥ १३ ॥ * तामादधाति । 'द्रन्नः सर्प्पिरासुतिरि'ति द्रावन्नः सर्प्पिरशन ऽइत्येत'त्प्रत्नो होता वरेण्य' ऽइति सनातनो होता वरेण्य ऽइत्येत'त्सहसस्पुत्रो ऽअद्भुत' ऽइति बलं वै सहो बलस्य पुत्रोऽद्भुत ऽइत्येतत्त्रिष्टुन्नादधाति स्वाहाकारेण

* का० श्रौ० सू० १६. ४ ३५ ।
(१) शु० सं० अ० ११ क० ७० । (२) शु० सं० अ० ११ क० ७० । (३) शु० सं० अ० ११ क० ७० ।

तस्योपरि बन्धुः ॥ १४ ॥ तद्वा ऽआत्मैवोखा । योनिर्म्मुञ्जाः शणा जरायूल्वं घृतं गर्ब्भः समित् ॥१५॥ बाह्योखा भवति । अन्तरे मुञ्जा बाह्यो ह्यात्माऽन्तरा योनिर्बाह्ये मुञ्जा भवन्त्यन्तरे शणा बाह्या हि योनिरन्तरं जरायु बाह्ये शणा भवन्त्यन्तरं घृतं बाह्यः हि जराय्वन्तरमुल्वं बाह्यं घृतं भवत्यन्तरा समिद्बाह्यः ह्युल्वमन्तरो गर्ब्भ ऽएतेब्भ्यो वै जायमानो जायते तेब्भ्य ऽएवैनमेतज्जनयति ॥ १६ ॥ (B)

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[समिधां वैकङ्कतत्वविध्यादि]

अथ वैकङ्कतीमादधाति । प्रजापतिर्य्यां प्प्रथमामाहुतिमजुहोत्स हुत्वा यत्र न्न्यमृष्ट ततो विकङ्कतः समभवत्सैषा* प्प्रथमाहुतिर्य्यद्विकङ्कतस्तामस्मिन्नेतज्जुहोति तयैनमेतत्प्रीणाति 'पुरस्यां ऽअधि संवतोऽवराँ२॥ ऽअब्भ्यातर । यत्राऽहमस्मि ताँ२॥ ऽअवे'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ १ ॥ अथौदुम्बरीमादधाति । देवाश्चाऽसुराश्चोभये प्प्राजापत्या ऽअस्प्पर्द्धन्त ते ह सर्व्वे ऽएव वनस्पतयोऽसुरानब्भ्युपेयुरुदुम्बरो हैव देवान्न जहौ ते देवा ऽअसुरान् जित्वा तेषां वनस्प्पतीनवृञ्जत ॥ २ ॥ ते होचुः । हन्त येषु वनस्प्पतिषूर्ग्यो रसऽउदुम्बरे तं दधाम ते यद्यपक्रामेयुर्य्यातयामा ऽअपक्रामे-

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ८. ६. २, कठ० सं० १९. ७, कपि० ३० ७, मै० सं० २२. ७. ७, तै० सं० ५. १. ९ ।

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३६ ।

(१) शु० य० अ० ११ क० ७१ ।

युर्य्यथा धेनुर्दुग्धा यथाऽनड्वानूहिवानिति तयेषु वनस्पति- पृग्र्यो रस ऽआसीदुदुम्बरे * तमदधुस्तयैतदूर्ज्जा सर्वान्व- नस्पतीन्प्रति पच्यते तस्मात्स सर्वदाऽऽर्द्रः सर्वदा क्षीरी तदेतत्सर्वमन्नं य्यदुदुम्बरः सर्वे वनस्पतयः सर्वेणैवैनमेतद- न्नेन प्प्रीणाति सर्वैर्वनस्प्पतिभिः समिन्धे ॥ ३ ॥ 'परमस्याः परावत' ऽइति । या परमा परावदित्येतद्रोहिदश्वेव ऽइहा- गही'ति रोहितो ह्यऽग्नेरश्वः 'पुरीष्यः पुरुप्प्रिय' ऽइति पशव्यो बहुप्प्रिय ऽइत्येतदग्ने त्वं तरा मृध' ऽइत्यग्ने त्वं तर सर्वान्पाप्मन ऽइत्येतत् ॥ ४ ॥ अथाऽपरशुवृक्णमादधाति । जायत ऽएष ऽएतद्यच्चीयते स ऽएष सर्वस्स्मा ऽअन्नाय जायत- ऽएतद्वेकमन्नं † यदपरशुवृक्णं तेनैनमेतत्प्रीणाति 'यदग्ने कानि कानि चिदा ते दारूणि दध्मसि । सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्ये'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुस्तद्यत्कि- ञ्चाऽपरशुवृक्णं तदस्स्मा ऽएतत्स्वदयति तदस्स्मा ऽअन्नं कृत्वाऽपिदधाति ॥ ५ ॥ अथाऽधः शयमादधाति ‡ । जायत ऽएष ऽएतद्यच्चीयते स ऽएष सर्वस्स्मा ऽअन्नाय जायत ऽएतद्वेकमन्नं य्यदधः शयं तेनैनमेतत्प्रीणाति 'यद- त्युपजिह्विका यद्वम्म्रो ऽअतिसर्प्पती'त्युपजिह्विका वा हि त-

---

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ३७ ।

(१) शु० स० अ० ११ क० ७२ । (२) शु० स० अ० ११ क० ७२ । (३) शु०

स० अ० ११ क० ७२ । (४) शु० स० अ० ११ क० ७२ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ४. ३८ ।

(५) शु० स० अ० ११ क० ७३ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ३९ ।

(६) शु० स० अ० ११ क० ७४ ।

दुत्ति वम्म्रो वाऽतिसर्प्पति 'सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्ये'ति यथैव यजुस्तथा वन्धुस्तद्यत्किञ्चाऽधः शयं तदस्म्मा ऽएतत्स्वदुयति तदस्म्मा ऽअन्नं कृत्वाऽपिदधाति ॥ ६ ॥ अथैता ऽउत्तराः * पालाश्यो भवन्ति । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैवैनमेतत्समिन्धे यद्वेव पालाश्यः सोमो वै पलाश ऽएषो ह परमाहुतिर्य्यत्सोमाहुतिस्तामस्मिन्नेतज्जुहोति तयैनमेतत्प्रीणाति ॥ ७ ॥ 'अहरहरप्प्रयावं भरन्त' ऽइति । अहरहरप्रमत्ता ऽआहुरन्त ऽइत्येतद्'श्वायेव तिष्ठते घासमस्म्मा' ऽइति यथाऽश्वाय तिष्ठते घासमित्येत'द्रायस्प्पोषेण समिषा मदन्त' ऽइति रय्या च पोषेण च समिषा मदन्त इत्येत'दुग्ने मा ते प्प्रतिवेशा रिषामे'ति यथैवाऽस्य प्प्रतिवेशो न रिष्येदेवमेतदाह ॥ ८ ॥ 'नाभा पृथिव्व्याः समिधाने ऽअग्नावि'ति । एषा ह नाभिः पृथिव्व्यै यत्रैष ऽएतत्समिध्यते 'रायस्प्पोषाय वृहते हवामह' ऽइति रय्यै च पोषाय च वृहते हवामह ऽइत्येत'दिरम्मदमि'तीरया ह्येष मत्तो 'वृहदुक्थमि'ति वृहदुक्थो ह्येष 'यजत्रमि'ति यज्ञियमित्येत'ज्जेतारमग्निं पृतनासु सासहिमि'ति जेता ह्यग्निः पृतना ऽउ सासहिः ॥ ९ ॥ 'याः

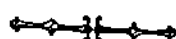
(१) शु० सं० अ० ११ क० ७४।
* का० श्रौ० सू० १६.४ ४०।
(२) शु० सं० अ० ११ क० ७५। (३) शु० सं० अ० ११ क० ७५। (४) शु० सं० अ० ११ क० ७५। (५) शु० सं० अ० ११ क० ७५। (६) शु० सं० अ० ११ क० ७६। (७) शु० सं० अ० ११ क० ७६। (८) शु० सं० अ० ११ क० ७६। (९) शु० सं० अ० ११ क० ७६। (१०) शु० सं० अ० ११ क० ७६। (११) शु० सं० अ० ११ क० ७६।

सेना ऽअभीत्वरीः । दुछञ्क्ष्नाभ्यां मलिम्लुश्ये जनेषु मलि-
म्लवो यो ऽअस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः ।
निन्दाद्यो ऽअस्मान्धिप्साच्च सर्वं तं मस्मसा कुर्वि'ति
॥ १० ॥ एतद्वै देवाः । यश्चैनानद्वेड् यं चाऽद्विषुस्तमस्मा-
ऽअन्नं कृत्वाऽप्यदधुस्तेनैनमप्रीणन्नन्नमहैतस्याऽभवदुदहदु
देवानां पाप्मानं तथैवैतद्यजमानो यश्चैनं द्वेष्टि यं च द्वेष्टि
तमस्मा ऽअन्नं कृत्वाऽपिदधाति तेनैनं प्रीणात्यन्नमहैतस्य
भवति दुहत्यु यजमानस्य पाप्मानम् ॥ ११ ॥ ता ऽएता-
ऽएकादशाऽऽदधाति । अक्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा सर्वं
वै तद्यदेकादशाऽसर्वं तद्यदक्षत्रियो वा पुरोहितो वा ॥१२॥
द्वादश * क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा। सर्वं वै तद्यद् द्वादश
सर्वं तद्यत्क्षत्रियो वा पुरोहितो वा ॥ १३ ॥ स पुरोहिस्या-
ऽऽदधाति । 'संशितं मे ब्रह्म संशितं वीर्यं बलम् ।
संशितं क्षत्रं जिष्णु यस्याऽहमस्मि पुरोहित' ऽइति
तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं च सछश्यति ॥ १४ ॥ अथ क्षत्रि-
यस्य । 'उदेषां बाहू ऽअतिरमुद्वर्चो ऽअथो बलम् । क्षिणोमि
ब्रह्मणा मित्राऽनुन्नयामि स्वाँ२॥ ऽअहमि'ति यथैव क्षिणुया-
दमित्राऽनुन्नयेत्स्वानेवमेतदाहोभे त्वेवैते ऽआदध्यादयं वा
ऽअग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं चेममेवैतदग्निमेताभ्यामुभाभ्याछ
समिन्धे ब्रह्मणा क्षत्रेण च ॥ १५ ॥ तास्त्रयोदश सम्प-
द्यन्ते । त्रयोदश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावान-

(१) शु० स० अ० ११ क० ७७-७९ ।
* का० श्रौ० सू० १६. ४ ४१,४२ ।
(२) शु० स० अ० ११ क० ८१ । (३) शु० स० अ० ११ क० ८२ ।

ग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्प्रीणाति ॥ १६ ॥
प्रादेशमात्र्यो भवन्ति । प्रादेशमात्रो वै गर्ब्भो विष्णुरन्नमे-
तदात्मसम्मितेनैवैनमेतदन्नेन प्प्रीणाति यदु वा ऽआत्म-
सम्मितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्क-
नीयो न तदवति तिष्ठन्नादधाति तस्योपरि बन्धुः स्वाहा-
कारेण रेतो वा ऽइदᳪ सिक्तमयमग्निस्तस्मिन्नन्यत्काष्ठा-
न्न्यस्वाहाकृतान्यभ्यादध्याद्धिᳪस्याद्धैनं ता यत्समिध-
स्तेन नाऽऽहुतयो यदु स्वाहाकारेण तेनाऽन्नमन्नᳪ हि
स्वाहाकारस्तथो हैनं न हिनस्ति ॥ १७ ॥ (C)

षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[भस्मोद्वपनम्, व्रतपरिग्रहः, उखाभेदे प्रायश्चित्तादिकं च]

अथ विष्णुक्रमान्क्रान्त्वा । वात्सप्रेणोपस्थायाऽस्तमित-
ऽआदित्ये भस्मैव प्रथममुद्वपत्येतद्वा ऽएनमेतेनाऽन्नेन
प्प्रीणात्येताभिᳪ समिद्भिस्तस्याऽन्नस्य जग्धस्यैष पाप्मा
सीदति भस्म तेनैनमेतद्व्यावर्त्तयति तस्मिन्नपहतपाप्मन्न्वाचं
विसृजते वाचं विसृज्य समिधमादधाति रात्र्या ऽएवैन-
मेतदन्नेन प्प्रीणाति रात्रीᳪ रात्रीमप्रयावं भरन्त ऽइति
तस्योक्तो बन्धू रात्र्या ऽएवैतामरिष्टिᳪ स्वस्तिमाशास्ते
तद्यत्किञ्चाऽतो रात्र्योपसमादधात्याहुतिकृतᳪ हैवाऽस्मै

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श्रौ० ८. ६. २,३; काठ० सं० १९. ७; कपि० ३०. ७, मै० सं० ११. ७. ७; तै० सं० ५. २. ९ ।

तदुपसमादधाति ॥१॥ अथ प्रातरुदित ऽआदित्ये । भस्मैव प्रथममुद्वपत्येतद्वा ऽएनमेतेनाऽन्नेन प्रीणात्येतया समिधा यच्च रात्र्योपसमादधाति तस्याऽन्नस्य जग्धस्यैष पाप्मा सीदति भस्म तेनैनमेतद्व्यावर्त्तयति तस्मिन्नपहतपाप्मन्न्वाचं विसृजते वाचं विसृज्य † समिधमादधात्यह्न ऽएवैनमेतदेन्नेन प्रीणा'त्यहरहरप्रयावं भरन्त' ऽइति तस्योक्तो बन्धुरह्न ऽएवैतामरिष्टिं स्वस्तिमाशास्ते तद्यत्किञ्चाऽतोऽह्नोपसमादधात्याहुतिकृतः हैवाऽस्मै तदुपसमादधाति ॥२॥ अहोरात्रे वा ऽअभिवर्त्तमाने संवत्सरमाप्नुतः संवत्सर ऽइदः सर्वमाह्नायैवैतामरिष्टिं स्वस्तिमाशास्ते ॥ ३ ॥ अथ यदाऽस्मै व्रतं प्रयच्छन्ति । अथ व्रते * न्यज्य समिधमादधाति न व्रते न्यञ्ज्यादित्यु हैक ऽआहुराहुतिं तज्जुहुयादनवक्लृप्तं वै तद्यदीक्षित ऽआहुतिं जुहुयादिति ॥ ४ ॥ स वै न्यज्यादेव । दैवो वा ऽअस्यैष ऽआत्मा मानुषोऽयः स यन्न न्यञ्ज्यान्न हैतं दैवमात्मानं प्रीणीयादथ यन्न्यनक्ति तथो हैतं दैवमात्मानं प्रीणाति सा यत्समित्तेन नाऽऽहुतिर्यदु व्रते न्यक्ता तेनाऽन्नमन्नः हि व्रतः ॥ ५ ॥ स वै समिधमाधायाऽथ व्रतयति दैवो वाऽअस्यैष ऽआत्मा मानुषोऽयं देवा ऽउ वा ऽअग्रेऽथ मनुष्यास्तस्मात्समिधमाधायाऽथ व्रतयति ॥ ६ ॥ 'अन्नपते-

---

† का० श्रौ० सू० १६. ४. ४० ।

(१) शु० सं० अ० ११ क० ८३ ।

* का० श्रौ० सू० १६. ६. ८ ।

ऽन्नस्य नो देही'ति । अशनपतेऽशनस्य नो देहीत्येतद्'न-मीवस्य शुष्मिण' ऽइत्यनशनायस्य शुष्मिण ऽइत्येत'त्प्र-प्रदातारं तारिष' ऽइति यजमानो वै दाता प्रयजमानं तारिष ऽइत्येत'दूर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पद' ऽइत्याशि-षमाशास्ते यद्‌ भिन्नायै प्रायश्चित्तिमाहोत्तरस्मिँस्तदन्वा-ख्यान ऽइति ॥ ७ ॥ यद्युपोखा * भिद्येत । याभिन्ना न वा स्थाल्युरुविली स्यात्तस्यामेनं पर्य्यावपेद्वार्च्छेति वा ऽएषोखा या भिद्यतेऽनार्त्ता वा ऽइयं देवताऽनार्त्तायामिममनार्त्तं बिभ-राणीति तन्नोखायै कपालं पुरस्तात्प्रास्यति तथो हैष-ऽएतस्यै स्वायै योनेर्न्न च्च्यवते ॥ ८ ॥ अथ मृदमा-हृत्य । उखां चोपशयां च † पिष्ट्वा सꣳसृज्योखां करोत्येतयै-वाऽऽवृताऽनुपहरन्न्यजुस्तूष्णीमेव पक्त्वा पर्य्यावपति कर्म्मणि-रेव तत्र प्रायश्चित्तिः पुनस्तत्कपालमुखायामुपसमस्योखां ‡ चोपशयां च पिष्ट्वा सꣳसृज्य निदधाति प्रायश्चित्तिभ्यः ॥ ९ ॥ अथ यद्येप ऽउख्योऽग्निरनुगच्छेत् । गार्हपत्यं वाव स गच्छति गार्हपत्याद्धि स ऽआहृतो भवति गार्हपत्याद्वैवैनं प्राञ्चमुद्धृत्योपसमाधायोखां § प्रवृञ्ज्यादेतयैवाऽऽवृताऽनु-पहरन्न्यजुस्तूष्णीमेव तां यदाग्निरारोहति ॥ १० ॥ अथ

---

(१) शु० य० वा० ११ क० ८३ । (२) शु० य० वा० ११ क० ८३ । (३) शु० स० अ० ११ क० ८३ । (४) शु० स० अ० ११ क० ८३ ।

* का० श्रौ० सू० १६ ७, ८ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ७ ९ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ७ ११ ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ७ ६ ।

* प्रायश्चित्ती करोति। सर्वेभ्यो वा ऽएष ऽएतं कामेभ्य ऽआधत्ते तद्यद्वाऽस्याऽत्र कामानां व्यवच्छिद्यते-ऽग्नावनुगते तदेवैतत्सन्तनोति सन्दधात्युभे प्रायश्चित्ती करोत्यङ्कुरप्प्रायश्चित्तिं चाऽग्निप्प्रायश्चित्तिं चाऽङ्कुरस्य पूर्वा-मथाऽग्नेस्तस्योक्तो बन्धुः॥ ११ ॥ स समिधाज्यस्योपहत्य। आसीन ऽआहुतिं जुहोति † 'विश्वकर्म्मणे स्वाहे'त्यथोपो-त्थाय ‡ समिधमादधाति 'पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैरि'त्येतास्त्वा देवताः पुनः समिन्धतामित्येतद् 'घृतेन त्वं तन्वं वर्द्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामा' ऽइति घृतेनाऽऽह त्वं तन्वं वर्द्ध-यस्व येभ्य ऽउ त्वां कामेभ्यो यजमान ऽआधत्त तेऽस्य सर्वे सत्याः सन्त्वित्येतत् ॥ १२ ॥ अथ यदि ‡‡ गार्हपत्यो-ऽनुगच्छेत्। अरणी वाऽव स गच्छत्यरणिभ्याꣳ हि स-ऽआहृतो भवत्यरणिभ्यामेवैनं मथित्वोपसमाधाय प्राय-श्चित्ती करोति ॥ १३ ॥ अथ यदि § प्रसुत ऽआहवनी-योऽनुगच्छेत्। गार्हपत्यं वाऽव स गच्छति गार्हपत्याद्धि स ऽआहृतो भवति गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चः साङ्काशिनेन हृत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति यस्तस्मिन्काले ऽङ्कुरः स्यात्तामङ्कुरप्प्रायश्चित्तिं कुर्य्यात्समान्यग्निप्प्रायश्चित्तिः

* का० श्रौ० सू० १६ ७. २५,२६।
† का० श्रौ० सू० १६. ७. ७।
‡ का० श्रौ० सू० १६. ७ २।
(१) शु० सं० अ० १२ क० ४४। (२) शु० सं० अ० १२ क० ४४।
‡‡ का० श्रौ० सू० १६ ७ ३।
§ का० श्रौ० सू० १६. ७ ४।

॥ १४ ॥ अथ * यद्याग्नीध्रीयोऽनु गच्छेत् । गार्हपत्यं वाऽव स गच्छति गार्हपत्याद्धि स ऽआहृतो भवति गार्हपत्याद्वैनं प्राञ्चमुत्तरेण सदो हृत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोत्यथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत्तस्योक्तो बन्धुः ॥१५॥ (D)

पष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥
कण्डिकासंख्या १००॥

[रुक्मप्रतिमोकविध्यादि, उखाया आसन्द्यां निधानम्, उख्याग्नेः परिग्रहश्च]

रुक्मं † प्रतिमुच्य विभर्त्ति । सत्यं ह हैतद्यद्रुक्मः सत्यं वा ऽएतं यन्तुमर्हति सत्येनैतं देवा ऽअबिभरुः सत्येनैवैनमेतद्बिभर्त्ति ॥१॥ तद्यत्तत्सत्यम् । असौ स ऽआदित्यः स हिरण्मयो भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेषोऽमृतं हिरण्यममृतमेष परिमण्डलो भवति परिमण्डलो ह्येष ऽएकविंशति निर्बाध ऽएकविंशो ह्येष बहिष्टान्निर्बाधं बिभर्त्ति रश्मयो वा ऽएतस्य निर्बाधा बाह्यत ऽउ वा ऽएतस्य रश्मयः ॥ २ ॥ यद्वेव रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । असौ वा ऽआदित्य ऽएष रुक्मो नो हैतमग्निं मनुष्यो

* का० श्रौ० सू० १६ ७ ५ ।

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ८. ६ ४ कपि० ग० २५. १, तै० ग० ४. २. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ५ १ ।

मनुष्यरूपेण यन्तुमर्हत्येतेनैव रूपेणैतद्रूपं बिभर्त्ति ॥ ३ ॥ यद्वेव रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्ति । रेतो वा ऽइदꣳ सिक्तमयमग्निस्तेजो वीर्य्यꣳ रुक्मोऽस्मिꣳस्तद्रेतसि तेजो वीर्य्यं दधाति ॥ ४ ॥ यद्वेव रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्ति । एतद्वै देवा ऽअबिभयुर्य्यद्वै न ऽइममिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा ऽएतमन्तिकाद्गोप्तारमकुर्वन्नमुमेवाऽऽदित्यमसौ वा ऽआदित्य ऽएष रुक्मस्तथैवाऽस्मा ऽअयमेतमन्तिकाद्गोप्तारं करोति ॥ ५ ॥ कृष्णाजिने निष्यूतो भवति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञो वा ऽएतं यन्तुमर्हति यज्ञेनैतं देवा ऽअबिभरुर्य्यज्ञेनैवैतमेतद्बिभर्त्ति लोमतश्छन्दाꣳसि वै लोमानि च्छन्दाꣳसि वा ऽएतं यन्तुमर्हन्ति छन्दोभिरेतं देवा ऽअबिभरुश्छन्दोभिरेवैनमेतद्बिभर्त्ति ॥ ६ ॥ अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि निष्यूतो भवति । ऋक्सामयोर्हैते रूपे ऽऋक्सामे वा ऽएतं यन्तुमर्हत ऽऋक्सामाभ्यामेतं देवा ऽअबिभरुर्ऋक्सामाभ्यामेवैनमेतद्बिभर्त्ति शाणो रुक्मपाशस्त्रिवृत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥ * तमुपरिनाभि बिभर्त्ति । असौ वा ऽआदित्य ऽएष रुक्म ऽउपरि नाभ्यु वा ऽएषः ॥ ८ ॥ यद्वेवोपरिनाभि । अवाग्वै नाभे रेतः प्रजातिस्तेजो वीर्य्यꣳ रुक्मो नेन्मे रेतः प्रजातिं तेजो वीर्य्यꣳ रुक्मः प्रदहादिति ॥ ९ ॥ यद्वेवोपरिनाभि । एतद्वै पशोर्म्मेध्यतरं यदुपरिनाभि पुरीषसꣳहिततरं यदवाङ्नाभेस्तद्यदेव पशोर्म्मेध्यतरं तेनैनमेतद्बिभर्त्ति ॥ १० ॥

---

* अत्र शतम् २९०० ।

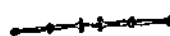
युद्वेवोपरिनाभि। यद्वै प्राणस्याऽमृतमूर्द्ध्वं तन्नाभेरूर्द्ध्वᳪ प्राणे-रुच्चरत्यथ यन्मर्त्यं पराक्तन्नाभिमत्येति तद्यदेव प्राणस्या-ऽमृतं तदेनमेतदभिसम्पादयति तेनेनमेतद्बिभर्त्ति ॥ ११ ॥ अथैनमासन्द्या * विभर्त्ति। इयं वा ऽआसन्द्यस्याᳪ हीदᳪ सर्वमासन्नमियं वा ऽएतं स्युन्तुमर्हत्यनयैतं देवा ऽअबि-भरुरनयैवैनमेतद्बिभर्त्ति ॥ १२ ॥ औदुम्बरी भवति। ऊर्ग्वै रस ऽउदुम्बर ऽऊर्जैवैनमेतद्रसेन विभर्त्यथो सर्वं ऽएते वनस्पतयो यदुदुम्बरᳪ सर्वे वा ऽएतं वनस्पतयो यन्तुम-र्हन्ति सर्वैरेतं वनस्पतिभिर्देवा ऽअबिभरुᳪ सर्वैरेवैनमेतद्वन-स्पतिभिर्बिभर्त्ति ॥ १३ ॥ प्रादेशमात्र्यूर्द्ध्वा भवति। प्रादेश-मात्रो वै गर्भो विष्णुर्योनिरेषा गर्भसम्मितां तद्योनिं करोत्यरत्निमात्री तिरश्ची बाहुर्वा ऽअरत्निर्बाहु नो वै वीर्यं क्रियते वीर्यसम्मितैव तद्भवति वीर्यं वा ऽएतं स्युन्तुमर्हति वीर्येणैतं देवा ऽअबिभरुर्वीर्येणैवैनमेतद्बिभर्त्ति ॥१४॥ चतुᳪ स्त्रक्तयᳪ पादा भवन्ति। चतुᳪ स्त्रक्तीन्यनूच्यानि चतस्रो वै दिशो दिशो वा ऽएतं स्युन्तुमर्हन्ति दिग्भिरेतं देवा-ऽअबिभरुर्दिग्भिरेवैनमेतद्बिभर्त्ति मौञ्जीभी रज्जुभिर्व्युता भवति त्रिवृद्भिस्तस्योक्तो बन्धुर्मृदा दिग्धा तस्यो ऽएवो-क्तोऽथो ऽअनतिदाहाय ॥१५॥ अथैनᳪ शिक्येन विभर्त्ति। इमे वै लोका ऽएषोऽग्निर्दिशᳪ शिक्यं दिग्भिर्हीमे लोकाᳪ शक्नुवन्ति स्थातुं ऽयुच्छक्नुवन्ति तस्माच्छिक्यं दिग्भिरे-वैनमेतद्बिभर्त्ति षड्डुद्यामं भवति षड्ढि दिशो मौञ्जं

* का० श्रौ० सू० १६ ५ २।

त्रिवृत्तस्योक्तो वन्धुर्म्मृदा दिग्धं तस्यो ऽएवोक्तोऽथो ऽअन-
तिदाहाय ॥ १६ ॥ तस्याऽप ऽएव प्प्रतिष्ठा । अप्सु हीमे
लोकाः प्प्रतिष्ठिता ऽआदित्य ऽआसञ्जनमादित्ये हीमे लोका
दिग्भिरासक्ताः स यो हैतदेवं वेदैतेनैव रूपेणैतद्रूपं विभर्त्ति
॥ १७ ॥ यद्वेवैनः शिक्येन विभर्त्ति । संवत्सर ऽएषो-
ऽग्निर्ऋतवः शिक्यमृतुभिर्हि संवत्सरः शक्नोति स्थातुं
स्यच्छक्नोति तस्माच्छिक्यमृतुभिरेवैनमेतद्बिभर्त्ति षडुद्यामं
भवति षड्वृतवः ॥ १८ ॥ तस्याऽहोरात्रे ऽएव प्प्रतिष्ठा ।
अहोरात्रयोर्ह्ययः संवत्सरः प्प्रतिष्ठितश्चन्द्रमा ऽआसञ्जनं
चन्द्रमसि ह्ययः संवत्सर ऽऋतुभिरासक्तः स यो हैतदेवं
वेदैतेनैव रूपेणैतद्रूपं विभर्त्ति तस्य ह वा ऽएष संवत्सर-
भृतो भवति य ऽएवं वेद संवत्सरोपासितो हैव तस्य भवति
य ऽएवं न वेदेत्यधिदेवतम् ॥ १९ ॥

❀ शतपथस्यार्धम् ❀

कण्डिकाः ३८१२ ॥

ऽएतस्याऽऽयुः श्रियो ऽएष रोचते'ऽग्निरमृतो ऽअभवद्वयोभि- रि'तिसर्वैर्वा ऽएष वयोभिरमृतोऽभव'द्यदेनं द्यौरजनयद्वि'ति द्यौर्वा ऽएतमजनय'त्सुरेता' ऽइति सुरेता ह्येषा यस्या ऽएष रेतः ॥ २ ॥ अथैनमिण्ड्वाभ्यां * परिगृह्णाति । नक्तोषासा समनसा विरूपे ऽइत्यहोरात्रे वै 'नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकः समीची' ऽइति यद्वै किञ्चा- ऽहोरात्रयोस्तेनैतमेव समीची धापयेते 'द्यावा क्षामा रुक्मो- ऽअन्तर्विभाती'ति हरन्नेतद्यजुर्जपतीमे वै द्यावापृथिवी द्यावा क्षामा ते ऽएष यदन्तरा विभाति तस्मादेतद्धरन्यजु- र्जपति 'देवा ऽअग्निं धारयन्द्रविणोदा' ऽइति परिगृह्य निदधाति प्राणा वै देवा द्रविणोदास्त ऽएतमग्र ऽएवमधार- यँस्तैरेवैनमेतद्धारयति ॥ ३ ॥ अथ † शिक्यपाशं प्रतिमु- ञ्चते । 'विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविरि'त्यसौ वा- ऽआदित्यः कविर्विश्वा रूपा शिक्यं 'प्रासावद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे' ऽइत्युद्यन्वा ऽएष द्विपदे चतुष्पदे च भद्रं प्रसौति 'वि नाकमख्यत्सविता वरेण्य' ऽइति स्वर्गो वै लोको नाकस्तमेष ऽउद्यन्नेवाऽनुविपश्यत्य'त्यनु प्रयाणमुषसो विराजती'त्युषा वा ऽअग्रे व्युच्छति तस्या ऽएष व्युष्टिं

(१) शु० स० अ० ११ क० १। (२) शु० स० अ० १२ क० १। (३) शु० स० अ० १२ क० १।

* का० श्रौ० सू० १६ ५ ३-५।

(४) शु० स० अ० १२ क० २। (५) शु० स० अ० १२ क० २। (६) शु० स० अ० १२ क० २।

† का० श्रौ० सू० १६ ५ ६।

(७) शु० स० अ० १२ क० ३। (८) शु० स० अ० १२ क० ३। (९) शु० स अ० १२ क० ३। (१०) शु० स० अ० १२ क० ३।

विराजन्ननूदेति ॥ ४ ॥ अथैनमतो * विकृत्या विकरोति । इदमेवैतद्रेतः सिक्तं विकरोति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तं विक्रियते ॥ ५ ॥ 'सुपर्णोऽसि गरुत्मानि'ति । वीर्य्यं वै सुपर्णो गरुत्मान् वीर्य्यमेवैनमेतदभि संस्करोति 'त्रिवृत्ते शिर' इति त्रिवृतमस्य स्तोमꣳ शिरः करोति 'गायत्रं चक्षुरि'ति गायत्रं चक्षुः करोति 'बृहद्रथन्तरे पक्षावि'ति बृहद्रथन्तरे पक्षौ करोति 'स्तोम आत्मे'ति स्तोममात्मानं करोति पञ्चविꣳशं 'छन्दाꣳस्यङ्गानी'ति च्छन्दाꣳसि वा एतस्याऽङ्गानि 'यजूꣳषि नामे'ति यदेनमग्निरित्याचक्षते तदस्य यजूꣳषि नाम 'साम ते तनूर्वामदेव्य'मित्यात्मा वै तनूरात्मा ते तनूर्वामदेव्यमित्येत'द्यज्ञायज्ञियं पुच्छमि'ति यज्ञायज्ञियं पुच्छं करोति 'धिष्ण्याः शफा' इति धिष्ण्यैर्वा एषोऽस्मिँल्लोके प्रतिष्ठितः 'सुपर्णोऽसि गरुत्मान्दिवं गच्छ स्वः पते'ति तदेनꣳ सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वाऽऽह देवान्गच्छ स्वर्गं लोकं पतेति ॥ ६ ॥ तं वा एतम् । अत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति यादृग्वै योनौ रेतो विक्रियते तादृग्जायते तद्यदेतमत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति तस्मादेषोऽमुत्र पक्षपुच्छवान् जायते ॥ ७ ॥ तꣳ हैके । एतया † विकृत्याऽभिमन्त्र्याऽग्न्यां

---

* का० श्रौ० सू० १६. ५. ७।

(१) शु० सं० अ० १२ क० ४। (२) शु० सं० अ० १२ क० ४। (३) शु० सं० अ० १२ क० ४। (४) शु० सं० अ० १२ क० ४। (५) शु० सं० अ० १२ क० ४। (६) शु० सं० अ० १२ क० ४। (७) शु० सं० अ० १२ क० ४। (८) शु० सं० अ० १२ क० ४। (९) शु० सं० अ० १२ क० ४। (१०) शु० सं० अ० १२ क० ४। (११) शु० सं० अ० १२ क० ४।

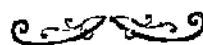
† का० श्रौ० सू० १६. ५. ९।

अथाऽध्यात्मम् । आत्मैवाऽग्निः प्राणाः शिक्यं प्राणैर्ह्ययमात्मा शक्नोति स्थातुं ऽयच्छक्नोति तस्माच्छिक्यं प्राणैरेवैनमेतद्बिभर्त्ति षड्व्यामं भवति षड्ढि प्राणाः ॥ २० ॥ तस्य मन ऽएव प्रतिष्ठा । मनसि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठितोऽन्नमासञ्जनमन्ने ह्ययमात्मा प्राणैरासक्तः स यो हैतदेवं वेदैतेनैव रूपेणैतद्रूपं बिभर्त्ति ॥ २१ ॥ अथैनमुखया बिभर्त्ति । इमे वै लोका ऽउखेमे वा ऽएतं लोका यन्तुमर्हन्त्येभिरेतं लोकैर्देवा ऽअबिभरुरेभिरेवैनमेतल्लोकैर्बिभर्त्ति ॥ २२ ॥ सा यदुखा नाम । एतद्वै देवा ऽएतेन कर्म्मणैतयाऽऽवृतेमांल्लोकानुदखनन्यदुदखनँस्तस्मादुत्खोत्खा ह वै तामुखेत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षमा हि देवाः ॥ २३ ॥ तद्वा ऽउखेति द्वे ऽअक्षरे । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्बिभर्त्ति सो ऽएव कुम्भी सा स्थाली तत्षट् षड्ऋतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ २४ ॥ अथैनमिण्ड्वाभ्यां *परिगृह्णाति । असौ वा ऽआदित्य ऽएषोऽग्निरहोरात्रे ऽइण्ड्वे ऽअमुं तदादित्यमहोरात्राभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेषोऽहोरात्राभ्यां परिगृहीतः ॥ २५ ॥ यद्वेवैनमिण्ड्वाभ्यां † परिगृह्णाति । असौ वा ऽआदित्य ऽएषोऽग्निरिमा ऽउ लोकाविण्ड्वे ऽअमुं तदादित्यमाभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेष ऽआभ्यां लोकाभ्यां

* "तसोत्थाधारणसाधनभूतः परिमण्डल' पदार्थविशेष 'इण्ड्व' इत्युच्यते" ।
† का० श्रौ० सू० १६. ५ ३ ।

परिगृहीतः परिमण्डले भवतः परिमण्डलौ हीमौ लोकौ मौञ्जे त्रिवृती तस्योक्तो बन्धुर्म्मृदा दिग्धे तस्यो ऽएवोक्तो-ऽथो ऽअनतिदाहाय ॥ २६ ॥ अथाऽतः सम्पदेव । आसन्दी चोखा च शिक्यं च रुक्मपाशश्चाऽग्निश्च रुक्मश्च तत्पट् षड्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवतीण्डे तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ २७ ॥ अथ सर्वसम्पत् । चत्वारः पादाश्चत्वार्य्यनूच्यानि * शिक्यं च रुक्मपाशश्च यदु किञ्च रज्ज्व्यः शिक्यं तदनूखाऽग्नी रुक्मस्तत्त्रयोदश त्रयोदश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ २८ ॥ (A)

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[रुक्मप्रतिमुञ्चनादि]

तं तिष्ठन्प्रतिमुञ्चते । असौ वा ऽआदित्य ऽएष रुक्मस्तिष्ठतीव वा ऽअसावाऽऽदित्योऽथो तिष्ठन्वै वीर्य्यवत्तर ऽउदङ् प्राङ् तिष्ठँस्तस्योक्तो बन्धुः ॥१॥ 'दृशानो रुक्मऽउर्व्या व्यद्यौदि'ति । दृश्यमानो ह्येष रुक्म ऽउर्व्या विद्योतते 'दुर्म्मर्षमायुः श्रिये रुचान' ऽइति दुर्म्मरं ब्रा-

* "मौञ्ज त्रिवृद्रज्ज्व्य भवति" (का० श्रौ० सू० १७ २ ६)।
(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अ यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श्रा० ८ ७ १ ।
(१) शु० सं० अ० ११ क० १ । (२) शु० सं० अ० ११ क० १ ।

चितिं चिन्वन्ति * द्रोणचितं वा रथचक्रचितं वा कङ्कचितं वा प्र ऽउगचितं वोभयतः प्र ऽउगं वा समुह्यपुरीषं वा न तथा कुर्य्याद्यथा पक्षपुच्छवन्तं गर्भं परिवृश्चेत्तादृक्तत्तस्मादेनः सुपर्णचितमेव चिनुयात् ॥ ८ ॥ तमेतया विकृत्या । इत ऽऊर्द्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णात्यसौ वा ऽआदित्य ऽएषोऽग्निरमुं तदादित्यमित ऽऊर्द्ध्वं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य ऽइत ऽऊर्द्ध्वः प्राङ् धीयते परोबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु ह्येष ऽइतोऽथैनमुपाऽवहरति तमुपाऽवहृत्योपरिनाभि धारयति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥ अथ † विष्णुक्रमान्क्रमते । एतद्वै देवा विष्णुर्भूत्वेमाँल्लोकानक्रमन्त यद्विष्णुर्भूत्वाऽक्रमन्त तस्माद्विष्णुक्रमास्तथैवैतद्यजमानो विष्णुर्भूत्वेमाँल्लोकान्क्रमते ॥ १० ॥ स यः स विष्णुर्यज्ञः सः । स यः स यज्ञोऽयमेव स योऽयमग्निरुखायामेतमेव तद्देवा ऽआत्मानं कृत्वेमाँल्लोकानक्रमन्त तथैवैतद्यजमान ऽएतमेवाऽऽत्मानं कृत्वेमाँल्लोकान्क्रमते ॥ ११ ॥ उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतद्वै तत्प्रजापतिर्विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन्प्रजा ऽअसृजत तथैवैतद्यजमानो विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन्प्रजाः सृजते ॥ १२ ॥ 'विष्णोः क्रमोऽसी'[1]ति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते 'सपत्नहे'[2]ति सपत्नान्ह्यत्र हन्ति

* द्रोणश्चतुरस्रस्तदाकारा चितिर्द्रोणचित्, रथचक्र वृत्तम् तदाकारा वृत्ता चिती रथचक्रचित्, कङ्को पक्षी तदाकारा चिति कङ्कचित्, प्रउग शकटाङ्गम् तस्याग्रभागस्थमस्ति तदाकारा चिति प्रउगचित्, उभयतस्त्र्यस्राकारा मध्यस्थूला चिति उभयत प्रउगचित्, अन्यत आनीय समूह्य समूहीकृत पुरीकृत पुरीषो मृत्तिका तदिव चिति समुह्यपुरीषचिदित्युच्यते (शु० सू० ४. १) इति।

† का० श्रौ० सू० १६. ५ ११-१३।

(१) शु० सं० अ० १२ क० ५।, (२) शु० सं० अ० १२ क० ५।

'गायत्रं छन्द ऽआरोहे'ति गायत्रं छन्द ऽआरोहति 'पृथिवी-मनु विक्रमस्वे'ति पृथिवीमनु विक्रमते प्प्रहरति पादं क्रमत-ऽऊर्द्ध्वमग्निमुद्गृह्णात्यूर्द्ध्वो हि रोहति ॥ १३ ॥ 'विष्णोः क्रमोऽसी'ति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते'ऽभिमातिहे'त्यभि-मातीर्ह्यत्र हन्ति 'त्रैष्टुभं छन्द ऽआरोहे'ति त्रैष्टुभं छन्द-ऽआरोह'त्यन्तरिक्षमनु विक्रमस्वे'त्यन्तरिक्षमनु विक्रमते प्प्रहरति पादं क्रमत ऽऊर्द्ध्वमग्निमुद्गृह्णात्यूर्द्ध्वो हि रोहति ॥ १४ ॥ 'विष्णोः क्रमोऽसी'ति । विष्णुर्हि भूत्वा क्रम-ते'ऽरातीयतो हन्ते'त्यरातीयतो ह्यत्र हन्ति 'जागतं छन्द ऽआरोहे'ति जागतं छन्द ऽआरोहति 'दिवमनु विक्रम-स्वे'ति दिवमनु विक्रमते प्प्रहरति पादं क्रमत ऽऊर्द्ध्वमग्नि-मुद्गृह्णात्यूर्द्ध्वो हि रोहति ॥ १५ ॥ 'विष्णोः क्रमोऽसी'ति। विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते 'शत्रूयतो हन्ते'ति शत्रूयतो ह्यत्र ह'न्त्यानुष्टुभं छन्द ऽआरोहे'त्यानुष्टुभं छन्द ऽआरोहति 'दिशोऽनु विक्रमस्वे'ति सर्वा दिशोऽनु वीक्षते न प्प्रहरति पादं नेदिमाँल्लोकानतिप्प्रणश्यानीत्यूर्द्ध्वमेवाऽग्निमुद्गृह्णाति स्थ्ठ ह्यारोहति ॥ १६ ॥ (B)

सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

(१) शु० स० अ० १२ क० ५। (२) शु० स० अ० १२ क० ५। (३) शु० स० अ० १२ क० ५। (४) शु० स० अ० १२ क० ५। (५) शु० स० अ० १२ क० ५। (६) शु० स० अ० १२ क० ५। (७) शु० स० अ० १२ क० ५। (८) शु० स० अ० १२ क० ५। (९) शु० स० अ० १२ क० ५। (१०) शु० स० अ० १२ क० ५। (११) शु० स० अ० १२ क० ५। (१२) शु० स० अ० १२ क० ५। (१३) शु० स० अ० १२ क० ५। (१४) शु० स० अ० १२ क० ५।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० सं० ८, ७ २, कठ० १६ ८, मै० सं० ११ ८, तै० सं० ४ १ १०।

[विष्णुक्रमः]

अथैनमिति * प्रगृह्णाति । एतद्वै देवा ऽअकामयन्त पर्ज्जन्यो रूपꣳ स्यामेति त ऽएतेनाऽऽत्मना पर्ज्जन्यो रूपमभवꣳस्तथैवैतद्यजमान ऽएतेनाऽऽत्मना पर्ज्जन्यो रूपं भवति ॥ १ ॥ 'अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौरि'ति । क्रन्दतीव हि पर्ज्जन्यस्तनय'न्क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन्नि'ति क्षमा वै पर्ज्जन्यो रेरिह्यमाणो वीरुधः समनक्ति 'सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो ऽअख्य'दिति सद्यो वा ऽएष जज्ञान ऽइदꣳ सर्वं विख्यापयत्या रोदसी भानुना भात्यन्तरि'तीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते ऽएष भानुना भाति परोबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु हि पर्ज्जन्यः ॥ २ ॥ अथैन'मुपाऽवहरति । एतद्वै योऽस्मिँल्लोके रसो यदुपजीवनं तेनैतत्सहोर्ध्व ऽइमाँल्लोकान्रोहत्यग्निर्वा ऽअस्मिँल्लोके रसोऽग्निरुपजीवनं तद्यत्तावदेव स्यान्न हाऽस्मिँल्लोके रसो नोपजीवनꣳ स्यादथ यत्प्रत्यवरोहत्यस्मिन्नेवैतल्लोके रसमुपजीवनं दधाति ॥ ३ ॥ यद्वेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा ऽएतदिमाँल्लोकानित ऽऊर्द्ध्वो रोहति ‡ स स पराङिव रोह ऽइयमु वै प्रतिष्ठा तद्यत्तावदेव स्यात्प्रहाऽस्माल्लोकाद्यजमानश्च्यवेताऽथ यत्प्रत्यवरोहतीमामेवैतत्प्रतिष्ठामभिप्रत्यैतस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतिति-

* का० श्रौ० सू० १६ ५ १४।

(१) शु० सं० अ० १२ क० ६। (२) शु० सं० अ० १२ क० ६। (३) शु० सं० अ० १२ क० ६। (४) शु० सं० अ० १२ क० ६।

† का० श्रौ० सू० १६ ५ १५।

‡ 'स पराङिव' इति पाठ 'ज' पुस्तके।

ष्ठति ॥ ४ ॥ यदेव प्रत्यवरोहति। एतद्वा ऽएतदिमाँल्लो-
कानित ऽऊर्द्ध्वो जयति स स पराङिव जयो यो वै पराङेव
जयत्यन्ये वै तस्य जितमन्ववस्यन्त्यथ य ऽउभयथा
जयति तस्य तत्र कामचरणं भवति तद्यत्प्रत्यवरोहती-
मानेवैतल्लोकानितश्चोर्द्ध्वानमुतश्चार्वाचो जयति ॥ ५ ॥
'अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्। अभि मा निवर्त्तस्वाऽग्ने ऽअङ्गिरः पुन-
रूर्ज्जा सह रय्येत्ये'तेन मा सर्वेणाऽभि निवर्त्तस्वेत्येतच्चतु-
ष्कृत्वः प्रत्यवरोहति चतुर्हि कृत्व ऽऊर्द्ध्वो रोहति तद्या-
वत्कृत्व ऽऊर्द्ध्वो रोहति तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहति तमुपाऽव-
हृत्योपरिनाभि धारयति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥ अथैन *
मभिमन्त्रयते। आयुर्वा ऽअग्निरायुरेवैतदात्मन्धत्त 'ऽआ त्वा-
हार्षमि'त्याह्वेनः हर'न्त्यन्तरभू'रित्यायुरेवैतदात्मन्धत्ते
'ध्रुवस्तिष्ठाऽविचाचलिरि'त्यायुरेवैतद् ध्रुवमन्तरात्मन्धत्ते
'विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्त्वि'त्यन्नं वै विशोऽन्नं त्वा सर्वं
वाञ्छत्वित्येत'न्मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशदि'ति श्रीर्वै राष्ट्रं मा
त्वच्छ्रीरभिभ्रशदित्येतत् ॥७॥ [अर्धप्रपाठकः ५१॥] अथ †
शिक्यपाशञ्च रुक्मपाशं चोन्मुञ्चते। वारुणो वै पाशो वरुण-
पाशादेव तत्प्रमुच्यते वारुण्यर्चा स्वेनैव तदात्मना स्वया

(१) शु० सं० अ० १२ क० ७-१०।

* का० श्रौ० सू० १५. ५. १६।

(२) शु० सं० अ० १२ क० ११। (३) शु० सं० अ० १२ क० ११। (४) शु० सं० अ० १२ क० ११। (५) शु० सं० अ० १२ क० ११। (६) शु० सं० अ० १२ क० ११।

† का० श्रौ० सू० १५. ५ १७

देवतया वरुणपाशात्प्रमुच्यत ‘ऽउदुत्तमं वरुणपाशमस्मदवाधमं वि मध्यमꣳ श्रथाये’ति यथैव यजुस्तथा बन्धु‘रथा वयमादित्य व्रते तवाऽनागसो ऽअदितये स्यामे’तीयं वाऽअदितिरनागसस्तुभ्यं चाऽस्यै च स्यामेत्येतत् ॥८॥ अथनैमिति * प्रगृह्णाति । एतद्वा ऽएनमदो विकर्षयेत ऽउर्द्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति तं तत ऽइति प्रगृह्णाति तद्यत्तावदेवाऽभविष्यदत्र हैवैष व्यरꣳस्यताऽथ यदेनमिति प्रगृह्णाति तस्मादेष ऽइतीत्वाऽथेति पुनरेति ॥ ९ ॥ ‘अग्ने बृहन्नुषसामूर्द्ध्वो ऽअस्थादि’ति । अग्ने ह्येष बृहन्नुषसामूर्द्ध्वस्तिष्ठति ‘निर्जगन्वान्तमसो ज्योतिषाऽगादि’ति निर्जगन्वाऽएष रात्र्यै तमसोऽह्ना ज्योतिषै‘त्यग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग’ ऽइत्यग्निर्वा ऽएष भानुना रुशता स्वङ्ग ‘ऽआ जातो विश्वा सद्मान्यप्राः’ ऽइतीमे वै लोका विश्वा सद्मानि तानेष जातऽआपूरयति परोबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु ह्येष ऽइतोऽथैनमुपाऽवहरतीमामेवैतत्प्रतिष्ठामभिप्रत्यैत्यस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति जगत्या जगती हेमाँल्लोकानमुतोऽर्वाचो व्यश्नुते ॥ १० ॥ † ‘हꣳसः शुचिषदि’ति । असौ वा ऽआदित्यो हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसदिति वायुर्वै ‘वसुरन्तरिक्ष-

(१) शु० सं० अ० १२ क० १२ । (२) शु० सं० अ० १२ क० १२ ।
* का० श्रौ० सू० १६ ५. १७ म ।
(३) शु० सं० अ० १२ क० १३ । (४) शु० सं० अ० १२ क० १२ । (५) शु० सं० अ० १२ क० १३ । (६) शु० सं० अ० १२ क० १३ ।
† का० श्रौ० सू० १६. ५ १८, १९ ।
(७) शु० सं० अ० १२ क० १४ । (८) शु० सं० अ० १२ क० १४ ।

सद्धोता वेदिषदि'त्यग्निर्वै होता वेदिषदतिथिरिति सर्वेषां वा ऽएष भूतानां'मतिथिर्दुरोणसदि'ति विषमसदित्येत- 'न्नृषदि'ति प्राणो वै नृषन्मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तमेतदाह 'वरसदि'ति सर्वेषु ह्येष वरेषु सन्नऽ- 'ऋतसदि'ति सत्यसदित्येत'द्व्योमसदि'ति सर्वेषु ह्येष व्योमसु सन्नो'ऽब्जा गोजा' ऽइत्यब्जाश्च ह्येष गोजाश्च- 'र्त्तजा' ऽइति सत्यजा ऽइत्येत'दद्रिजा' ऽइत्यद्रिजा ह्येष 'मृतेमि'ति सत्यमित्येत'द्बृहदि'ति निदधाति बृहद्ध्येष तद्यदेष तदेनमेतत्कृत्वा निदधाति ॥ ११ ॥ द्वाभ्यामक्षरा- भ्याम् । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतन्निदधाति ॥ १२ ॥ अथैनमुपतिष्ठते । एतद्वा ऽएनमेतल्लघूयतीव यदेनेन सहेति चेति चेमाँल्लोका- न्क्रमते तस्मा ऽएवैतन्निह्नुतेऽहिंसायै ॥ १३ ॥ यद्वेवोपतिष्ठते *। एतद्वै देवा ऽअबिभयुर्यद्वै नोऽयमिमाँ- ल्लोकाननन्तिकान्न हिꣳस्यादिति तदेभ्य ऽएवैनमेतल्लोकेभ्यो- ऽशमयँस्तथैवैनमयमेतदेभ्यो लोकेभ्यः शमयति ॥ १४ ॥ 'सीद त्वं मातुः । अस्या ऽउपस्थेऽन्तरग्ने रुचा त्वꣳ शिवो भूत्वा मह्यमग्ने ऽअथो सीद शिवस्त्वमि'ति

(१) शु० स० अ० १२ क० १४। (२) शु० स० अ० १२ क० १४। (३) शु० स० अ० १२ क० १४। (४) शु० स० अ० १२ क० १४। (५) शु० स० अ० १२ क० १४। (६) शु० स० अ० १२ क० १४। (७) शु० स० अ० १२ क० १४। (८) शु० स० अ० १२ क० १४। (९) शु० स० अ० १२ क० १४। (१०) शु० स० अ० १२ क० १४।

* का० श्रौ० सू० १५ ५ २१, २२।

(११) शु० स० अ० १२ क० १५-१७।

शिवꣳ-शिव ऽइति शमयत्येवैनमेतदहिꣳसायै तथो हैष ऽइमाँल्लोकाञ्छान्तो न हिनस्ति ॥ १५ ॥ त्रिभिरुपतिष्ठते । त्रय ऽइमे लोका ऽअथो त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवाऽस्मा ऽएतन्निह्नुतेऽथो तावतैवैनमेतदेभ्यो लोकेभ्यꣳ शमयति ॥ १६ ॥ (C)

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[वात्सप्रोपस्थानम्]

अथ * वात्सप्रेणोपतिष्ठते । एतद्वै प्रजापतिर्विष्णुक्रमैꣳ प्रजाꣳ सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणाऽऽयुष्यमकरोत्तथैवैतद्यजमानो विष्णुक्रमैꣳ प्रजाꣳ सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणाऽऽयुष्यं करोति ॥ १ ॥ स हैष दाक्षायणहस्तꣳ । यद्वात्सप्रं तस्माद्यं जातं कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत्तदस्मै जातायाऽऽयुष्यं करोति तथो ह स सर्वमायुरेत्यथ यं कामयेत वीर्य्यवान्स्यादिति विकृत्यैनं पुरस्तादभिमन्त्रयेत तथो ह स वीर्य्यवान्भवति ॥ २ ॥ 'दिवस्परि प्रथमं जज्ञे ऽअग्निरि'ति । प्राणो वै दिवꣳ प्राणाद्वा ऽएष प्रथममजायता'ऽस्मद्द्वितीयं परि जातवेदा' ऽइति यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनय'त्तृतीयमप्स्वि'ति यदेनमद-

(C) एतद्ब्राह्मणगतया विधया अ यत्राऽप्युपस्थानं क्रियते यथा—का० श्रौ० ८ ७ २ १, कठ० १९ ८ कपि० ३१ १, मै० सं० ३ ३ ८, तै० सं० ४ १ १०।

* का० श्रौ० सू० १५. ५ ११।

(१) शु० य० अ० १२ क० १८। (२) शु० य० अ० १२ क० १८। (३) शु० य० अ० १२ क० १८।

स्तृतीयमद्भ्योऽजनय'न्नृमणा ऽअजस्रमि'ति प्रजापतिर्वै नृमणा ऽअग्निरजस्र 'ऽइन्धान ऽएनं जरते स्वाधीरि'ति यो वा ऽएनमिन्धे स ऽएनं जनयते स्वाधीः ॥ ३ ॥ 'विद्मा ते ऽअग्ने त्रेधा त्रयाणी'ति । अग्निर्वायुरादित्य-ऽएतानि ह्यऽस्य तानि त्रेधा त्रयाणि 'विद्मा ते धाम विभृता पुरुत्रे'ति यदिदं बहुधा विहियते 'विद्मा ते नाम परमं गुहा यदि'ति यविष्ठ ऽइति वा ऽअस्य तन्नाम परमं गुहा 'विद्मा तमुत्सं यत ऽआ जगन्थे'त्यापो वा ऽउत्सो-ऽद्भ्यो वा ऽएष प्रथममाजगाम ॥ ४ ॥ 'समुद्रे त्वा नृमणा ऽअप्स्वन्तरि'ति प्रजापतिर्वै नृमणा ऽअप्सु त्वा प्रजापतिरित्येत'न्नृचक्षा ऽईधे दिवो ऽअग्न ऽऊधन्नि'ति प्रजापतिर्वै नृचक्षा ऽआपो दिव ऽऊध'स्तृतीये त्वा रजसि तस्थिवाᳬसमि'ति द्यौर्वै तृतीयः रजो'ऽपामुपस्थे महिषा ऽअवर्द्धन्नि'ति प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा-ऽअवर्द्धन्नित्येतत् ॥ ५ ॥ ता ऽएता ऽएकव्याख्यानाः । एतमेवाऽभि ता ऽआग्नेय्यस्त्रिष्टुभस्ता यदाग्नेय्यस्तेना-ऽग्निरथ यत्त्रिष्टुभो यदेकादश तेनेन्द्र ऽऐन्द्राग्नोऽग्निर्या-वानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुपतिष्ठत ऽइन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा

(१) शु० सं० अ० १२ क० १८। (२) शु० सं० अ० १२ क० १८। (३) शु० सं० अ० १२ क० १९। (४) शु० सं० अ० १२ क० १९। (५) शु० सं० अ० १२ क० १९। (६) शु० सं० अ० १२ क० १९। (७) शु० सं० अ० १२ क० २०। (८) शु० सं० अ० १२ क० २०। (९) शु० सं० अ० १२ क० २०। (१०) शु० सं० अ० १२ क० २०।

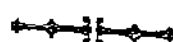
तावत्तैवैनमेतदुपतिष्ठते ॥ ६ ॥ यद्वेव विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः । विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरिमं लोकमसृजत वात्सप्रेणाऽग्निं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरन्तरिक्षमसृजत वात्सप्रेण वायुं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्दिवमसृजत वात्सप्रेणाऽऽदित्यं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्दिशोऽसृजत वात्सप्रेण चन्द्रमसं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्भूतमसृजत वात्सप्रेण भविष्यद्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्वित्तमसृजत वात्सप्रेणाऽऽशां विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरहरसृजत वात्सप्रेण रात्रिं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिः पूर्वपक्षानसृजत वात्सप्रेणाऽपरपक्षान्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरर्द्धमासानसृजत वात्सप्रेण मासान्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्ऋतूनसृजत वात्सप्रेण संवत्सरं तद्यद्विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतऽएतदेव तेन सर्वꣳ सृजते ॥ ७ ॥ यद्वेव विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः । विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिः स्वर्गं लोकमभिप्राऽयात्सऽएतदवसानमपश्यद्वात्सप्रं तेनाऽवास्यदुप्रदाहाय यद्वि युक्तं न विमुच्यते प्र तद्दह्यते तथैवैतद्यजमानो विष्णुक्रमैरेव स्वर्गं लोकमभिप्रयाति वात्सप्रेणाऽवस्यति ॥ ८ ॥ स वै विष्णुक्रमानाक्रान्त्वा । अथ तदानीमेव वात्सप्रेणोपतिष्ठते यथा प्रयायाऽथ तदानीमेव विमुञ्चेत्ताद्दक्तद्देवानां वै विधामनु मनुष्यास्तस्मादु हेदमुत मानुषो ग्रामः प्रयायाऽथ तदानीमेवाऽवस्यति ॥ ९ ॥ तद्वा ऽअहोरात्रेऽएव विष्णुक्रमा भवन्ति । अहोरात्रे वात्सप्रमहोरात्रेऽएव तद्यात्यहोरात्रे क्षेम्यो भवति तस्मादु हेदमुत मानुषो ग्रामोऽहोरात्रे या त्वाऽहोरात्रे क्षेम्यो

भवति ॥ १० ॥ स वा ऽअर्द्धमेव संवत्सरस्य विष्णुक्रमान्क्रमते । अर्द्धं वात्सप्रेणोपतिष्ठते मद्ध्ये ह संवत्सरस्य स्वर्गो लोकः स यत्कनीयोऽर्द्धात्क्रमेत न हैतथं स्वर्गं लोकमभिप्राप्नुयादथ यद् भूयोऽर्द्धात्पराङ् हैतथं स्वर्गं लोकमतिप्रणश्येदथ यदर्द्धं क्रमतेऽर्द्धमुपतिष्ठते तत्तसम्प्रति स्वर्गं लोकमाप्त्वा विमुञ्चते ॥ ११ ॥ ताभ्यां वै विपर्य्यासमेति । यथा महान्तमध्वानं विमोकः समश्नुवीत तादृक्तस्य वै पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चोभे विष्णुक्रमवात्सप्रे समस्यत्यहर्वै विष्णुक्रमा रात्रिर्वात्सप्रमेतद्वा ऽइदः सर्वं प्रजापतिः प्रजनयिष्यँश्च प्रजनयित्वा चाऽहोरात्राभ्यामुभयतः पर्य्यगृह्णात्तथैवैतद्यजमान ऽइदः सर्वं प्रजनयिष्यँश्च प्रजनयित्वा चाऽहोरात्राभ्यामुभयतः परिगृह्णाति ॥ १२ ॥ तदाहुः । यदहर्विष्णुक्रमा रात्रिर्वात्सप्रमथोभेऽएवाऽहन्भवतो न रात्र्यां कथमस्याऽपि रात्र्यां कृते भवत ऽइत्येतद्वा ऽएने ऽअदो दीक्षमाणः पुरस्तादपराह्णे ऽउभे समस्यति रात्रिर्हैतद्यदपराह्णोऽथैने ऽएतत्सन्निवपस्यन्नुपरिष्टात्पूर्वाह्णे ऽउभे समस्यत्यहर्हैतद्यत्पूर्वाह्णे ऽएवमु हाऽस्योभेऽएवाऽहन्कृते भवत ऽउभे रात्र्याथं ॥ १३ ॥ स यदहः सन्निवपस्यन्स्यात् । तदहः * प्रातरुदित ऽआदित्ये भस्मेव प्रथममुद्वपति भस्मोदुप्य वाचं विसृजते वाचं विसृज्य समिधमादधाति समिधमाधाय भस्माऽपोऽभ्यवहरति यथैव तस्याऽभ्यवहरणं तथाऽपाऽऽदाय भस्मनः प्रत्येत्यो-

* का० श्रौ० सू० १६. ६ १।

खायामोऽप्युपतिष्ठतेऽथ प्रायश्चित्ती करोति ॥ १४ ॥ स * यदि विष्णुक्रमीयमहः स्यात् । विष्णुक्रमानाक्रान्त्वा वात्सप्रेणोपतिष्ठेताऽथ यदि वात्सप्रीयं वात्सप्रेणोपस्थाय विष्णुक्रमानाक्रान्त्वा वात्सप्रमन्ततः कुर्यान्न विष्णुक्रमानन्ततः कुर्याद्यथा प्रयाय न विमुञ्चेत्तादृक्तदथ यद्वात्सप्रमन्ततः करोति प्रतिष्ठा वै वात्सप्रं यथा प्रतिष्ठाप्यैदवसाययेत्तादृक्तत्तस्मादु वात्सप्रमेवाऽन्ततः कुर्यात् ॥ १५ ॥ (D)

सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[अथ वनीवाहनम्]

(तत्र गार्हपत्यचयनीयाग्निप्रणयनम्, उख्याग्नेः स्थापनादिविधिश्च)

वनीवाहेताग्निं बिभृयादित्याहुः । देवाश्चाऽसुराश्चोभये प्राजापत्या ऽअस्पर्द्धन्त ते देवाश्चक्रमचरञ्छालमसुरा ऽआसँस्ते देवाश्चक्रेण चरन्त ऽएतत्कर्म्माऽपश्यँश्चक्रेण हि वै देवाश्चरन्त ऽएतत्कर्म्माऽपश्यँस्तस्मादुनस ऽएव पौरोडाशेषु यजूँष्यनसोऽग्नौ ॥ १ ॥ स यो † वनीवाहते । देवान्कर्म्मणैति देवैः हाऽस्य कर्म्म कृतं भवत्यथ यो

---

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १६ ६ ५ ।

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का॰ श॰ ८, ७ ४, मा॰ १२ १, मै॰ स॰ ११ ७, १, तै॰ स॰ ४ २, २ ।

† "आगनः कृत्वेत्यारभ्य वासेऽवहरत्येतदन्तं कर्म वनीवाहनमित्युच्यते" (का॰ श्रौ॰ सू॰ १६ ६ १५-२२)।

न वनीवाह्यतेऽसुरान्कर्म्मणैत्यसुर्यं ह्यस्य कर्म्म कृतं भवति ॥ २ ॥ तद्धैक आहुः । स्वयं वा एष वनीवाहितो विष्णुक्रमैर्वा एष प्रयाति वात्सप्रेणावस्यतीति न तथा विद्याद्दैवं वा अस्य तत्प्रयाणं यद्विष्णुक्रमा दैवमवसानं यद्वात्सप्रमथास्यैतद् मानुषं प्रयाणं यदिदं प्रयाति मानुषमवसानं यदवस्यति ॥ ३ ॥ प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयम्वेतत्प्रजापतिर्यच्च देवा यच्च मनुष्यास्तद्यद्विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतो यद्देवाऽस्य दैवं रूपं तदस्य तेन संस्करोत्यथ यद्वनीवाह्यते यद्देवाऽस्य मानुषं रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वा एतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति य एवं विद्वान्वनीवाह्यते तस्माद् * वनीवाह्येतैव ॥ ४ ॥

स यदहः प्रयास्यन्स्यात् । तदहरुत्तरतोऽग्नेः † प्रागनस उपस्थाप्याथास्मिन्समिधमादधात्येतद्वा एनं देवा एष्यन्तं पुरस्तादन्नेनाप्रीणंस्तथैवैनमयमेतदेष्यन्तं पुरस्तादन्नेन प्रीणात्येतया समिधा ॥ ५ ॥ 'समिधाग्निं दुवस्यते'ति । समिधाग्निं नमस्यतेत्येतद् 'घृतैर्बोधयतातिथिमास्मिन्हव्या जुहोतने'ति घृतैर्ह बोधयतातिथिमो अस्मिन्हव्यानि जुहुतेत्येतद्धुतवत्येत्यायैवैनमेतद्बोधयति ॥ ६ ॥ अथैनमुद्यच्छति ‡ । 'उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिरि'ति विश्वे वा एत-

* 'वनीवाह्यैतैव' इति पाठः 'ख' पुस्तके ।

† का० श्रौ० सू० १६. ६. १५ ।

(१) शु० सं० अ० १ क० ३० । (२) शु० सं० अ० १ क० ३० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ६. १६ ।

(३) शु० सं० अ० १२ क० ३१ ।

मग्रे देवाश्चित्तिभिरुदभरन्नेतद्ध्येषां तदा चित्तमासीत्तथैवै-
नमयमेतच्चितिभिरुद्धरत्येतद्ध्यस्य तदा चित्तं भवति 'स नो
भव शिवस्त्वꣳ सुप्रतीको विभावसुरि'ति यथैव यजुस्तथा
बन्धुस्तं दक्षिणत ऽउदश्चमादधाति तस्योक्तो बन्धुꣳ
स्थाल्यां गार्हपत्यꣳ समुप्याऽपरमादधाति स यदि काम-
येतोपाधिरोहेत्पाश्श्वतो वा व्रजेत् ॥ ७ ॥ अथाऽनड्वाहौ*
युनक्ति। दक्षिणमग्रेऽथ सव्यमेवं देवत्रेतरथा मानुषे स
यां काञ्च दिशं ग्यास्यन्त्स्यात्प्राङेत्वाऽग्रे प्रयायात्प्राची हि
दिगग्नेꣳ स्वामेव तद्दिशमनु प्रयाति ॥ ८ ॥ 'प्रेदग्ने ज्योति[2]-
ष्मान्याहि। शिवेभिरर्चिभिष्ट्वमि'ति प्रेदग्ने त्वं ज्योतिष्मा-
न्याहि शिवेभिरर्चिभिर्दीप्यमानैरित्येतद् 'बृहद्भि[3]र्भानु-
भिर्भासन्मा हिꣳसीस्तन्वा प्रजा' ऽइति बृहद्भिरर्चि-
भिर्दीप्यमानैर्म्मा हिꣳसीरात्मना प्रजा ऽइत्येतत् ॥ ९ ॥
स यदाक्ष † ऽउत्सर्ज्जेत्। अथैतद्यजुर्जपेदसुर्य्या वा ऽएषा
वाग्याऽक्षस्य तामेतच्छमयति तामेतद्देवत्रा करोति ॥ १० ॥
यद्वेवैतद्यजुर्जपति। यस्मिन्वै कस्मिꣳश्चाऽऽहितेऽक्ष ऽउत्स-
र्जति तस्यैव सा वाग्भवति तद्यदग्नावाहितेऽक्ष ऽउत्सर्ज-
त्यग्नेरेव सा वाग्भवत्यग्निमेव तद्देवा ऽउपाऽस्तुवन्नुपाऽमहयꣳ-
स्तथैवैनमयमेतदुपस्तौत्युपमहय'त्यक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौ-

(१) शु० मं० अ० १२ क० ११।
* का० श्रौ० सू० १६ ६ १८।
(२) शु० सं० अ० १२ क० १२। (३) शु० सं० अ० १२ क० ३२।
† का० श्रौ० सू० १६. ६. २०।
(४) शु० सं० अ० १२ क० ३३।

रि॑'ति त॒स्योक्तो ब॒न्धुः ॥११॥ स य॒दि पु॒रा * ब॒सत्यै॑ वि॒मुञ्चेत । अ॒नस्ये॒वाऽग्निः स्याद॒थ य॒दा व॒सत्यै॑ वि॒मुञ्चेत प्रा॒गग्न ऽउप-स्था॒प्योत्तरत॒ ऽउद्ध॒स्यावोक्षति य॒त्रैनमु॒पाऽवह॒रति त॒ं द॒क्षिण-त ऽउ॒द॒ञ्चमु॒पाऽवह॒रति त॒स्योक्तो ब॒न्धुः ॥१२॥ अ॒थाऽस्मिन्त्स-मि॒धमा॒दधाति । एत॒द्वा ऽए॒नं दे॒वा ऽई॒यि॒वा॒ᳪसमु॒परि॒ष्टाद॒-न्नेनाऽप्रीणन्ने॒तया समि॒धा त॒थै॒वैनम॒यमेत॒दीयिवा॒ᳪसमु॒परि-ष्टाद॒न्नेन प्रीणात्ये॒तया सम॒िधा ॥१३॥ 'प्र॒ प्रा॒यम॒ग्निर्भर-त॒स्य शृण्वे' ऽइ॒ति । प्र॒जाप॒ति॒र्वै भरतः स॒ हीदᳪ स॒र्वं बि॒भर्त्ति 'वि॒यत्सूर्यो॑ न रो॒चते बृह॒द्भा' ऽइ॒ति वि॒यत्सूर्य ऽइ॒व रो॒चते बृह॒द्भा ऽइ॒त्येत॒'द॒भि॒यः पू॒रुं पृ॒तनासु त॒स्थावि॒'ति पू॒रुर्ह ना॒माऽसुररक्ष॒समास त॒मग्निः पृ॒तनास्व॒भि॒तष्ठौ 'दी॒दा॒यै दै॒व्यो ऽअ॒तिथिः शि॒वो न' ऽइ॒ति दी॒प्यमानो दे॒वो-ऽति॒थिः शि॒वो न ऽइ॒त्येत॒त्स्थित॒वत्या व॒सत्यै॑ ह्येनं त॒त्स्था-पयति ॥ १४ ॥ अ॒थाऽतः स॒म्प॒देव॒ । समि॒धं प्रथमे॒नाऽऽद-धात्युच्च॒त्ये॒केन प्र॒यात्ये॒के॒नाऽक्षमे॒के॒नाऽनुमन्त्रयते समि-धमेव॒ पञ्चमे॒नाऽऽदधाति त॒त्पञ्च प॒ञ्चचितिकोऽग्निः प॒ञ्च-र्त॒वः सं॒वत्स॒रः सं॒वत्स॒रोऽग्नि॒र्या॒वान॒ग्नि॒र्या॒वत्यस्य मा॒त्रा ता॒वत्त॒द् भवति ॥ १५ ॥ (A)

अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

---

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १६. ६ २१ ।

(१) शु॰ सं॰ अ॰ १२ क॰ ३४ । (२) शु॰ सं॰ अ॰ १२ क॰ ३४ । (३) शु॰ सं॰ अ॰ १२ क॰ ३४ । (४) शु॰ सं॰ अ॰ १२ क॰ ३४ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का॰ श॰ ६. ८. १; कठ॰ सं॰ १६. १०; मै॰ सं॰ ११. ५. १०; तै॰ सं॰ ४. २. ३ ।

[भस्मापोऽभ्यवहरणम्, उपस्थानम्, द्विविधप्रायश्चित्तविधिश्च]

अथाऽतोभस्मन ऽएवाऽभ्यवहरणस्य । देवा वा-ऽएतदग्रे भस्मोदवपँस्तेऽब्रुवन्न्यदि वा ऽइदमित्थमेव सदात्मानमभि संस्करिष्यामहे मर्त्याः कुणपा ऽअनपहत-पाप्मानो भविष्यामो यद्यु परावप्स्यामो यदत्राऽऽग्नेयं वहिर्द्धा तदग्नेः करिष्याम ऽउप तज्जानीत यथेदं करवामेति तेऽब्रुवँश्चेतयद्ध्वमिति चितिमिच्छतेति वाऽव तदब्रुवँस्तदि-च्छत यथेदं करवामेति ॥ १ ॥ ते चेतयमानाः । एतद-पश्यन्नप ऽएवैनदभ्यवहरामापो वा ऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तद्यत्राऽस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तदेनत्प्रतिष्ठाप्य यदत्राऽऽग्नेयं तदद्भ्योऽधि जनयिष्याम ऽइति * तदपोऽभ्यवाऽहरँस्त-थैवैनदयमेतदपोऽभ्यवहरति ॥ २ ॥ 'आपो देवीः । प्रतिगृभ्णीत भस्मैतत्स्योने कृणुद्ध्वꣳ सुरभा ऽउ लोक' ऽइति जग्धं वा ऽएतद्यातयाम भवति तदेतदाह स्वभिष्ठ-ऽएनल्लोके कुरुद्ध्वमिति 'तस्मै नमन्तां जनय' ऽइत्यापो वै जनयोऽद्भ्यो हीदꣳ सर्वं जायते 'सुपत्नीरि'त्यग्निना वा ऽआपः सुपत्न्यो 'मातेव पुत्रं विभृताप्स्वेनदि'ति यथा माता पुत्रमुपस्थे विभृयादेवमेनद्बिभृतेत्येतत् ॥ ३ ॥ 'अप्स्वग्ने सधिष्टवे'ति । अप्स्वग्ने योनिष्टवेत्येत'त्सौषधी-

* का० श्रौ० सू० १६. ६. २६ ।

(१) शु० सं० अ० १२ क० ३५। (२) शु० सं० अ० १२ क० ३५। (३)
शु० सं० अ० १२ क० ३५। (४) शु० सं० अ० १२ क० ३५। (५) शु० सं० अ०
१२ क० ३६।

रेनुरुध्यस' ऽइत्योषधीर्ह्यपोऽनुरुध्यते 'गर्भे सञ्जायसे[2] पुन-
रि'ति गर्भे ह्येष सञ्जायते पुन'र्गर्भो ऽअस्योषधीनां[3]
गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्याऽग्ने गर्भो-
ऽअपामसी'ति तदेनमस्य सर्वस्य गर्भं करोति ॥ ४ ॥
* त्रिभिरभ्यवहरति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैनदेतदभ्यवहरत्येकेनाऽग्रेऽथ द्वाभ्यां द्वाभ्यां वा-
ऽग्रेऽथैकेन द्विस्तु कृत्वोऽभ्यवहरति तद्ये द्विपादाः पश-
वस्तैरेवैनदेतदभ्यवहरति ॥ ५ ॥ अथाऽपाऽऽदत्ते । † तद्य-
दुन्नाऽग्नेयं तदेतदद्भ्योऽधि जनयत्यनयाऽनया वै भेषजं
क्रियतेऽनयैवैनमेतत्सम्भरति 'प्रसद्य भस्मना[4] योनिमपश्च
पृथिवीमग्न' ऽइति प्रसन्नो ह्येष भस्मना योनिमपश्च
पृथिवीं च भवति 'संसृज्य[5] मातृभिष्ट्वं ज्योतिष्मान्पुनरा-
सद' इति सङ्गत्य मातृभिष्ट्वं ज्योतिष्मान् पुनरासद-
ऽइत्येत'त्पुनरासद्य[6] सदनं पुनरूर्जा सह रय्ये'त्येतेन
मा सर्वेणाऽभिनिवर्त्तस्वेत्येतत् ॥ ६ ॥ चतुर्भिर-
पाऽऽदत्ते । तद्ये चतुष्पादाः पशवस्तैरेवैनमेतत्सम्भरत्यथो-
ऽअन्नं वै पशवोऽन्नेनैवैनमेतत्सम्भरति त्रिभिरभ्यवहरति
तत्सप्त सप्तचितिकोऽग्निः सप्तर्त्तवः सम्वत्सरः संवत्सरोऽग्नि-
र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥७॥ अपाऽऽदाय

(१) शु० सं० अ० १२ क० ३६। (२) शु० सं० अ० १२ क० ३६। (३) शु० सं० अ० १२ क० ३७।
* का० श्रौ० सू० १६. ६. २७,२८।
† का० श्रौ० सू० १६. ६. २९।
(४) शु० सं० अ० १२ क० ३८। (५) शु० सं० अ० १२ क० ३८। (६) शु० सं० अ० १२ क० ३९–४१।

भ्रस्मनः प्प्रत्येत्य । *उखायामोप्प्योपतिष्ठत ऽएतद्वा ऽएत-द्यथायथं करोति यदग्निमपोऽब्भ्यवहरति तस्म्मा ऽएवैत-न्निह्नुतेऽहिꣳसाया ऽआग्नेयीब्भ्यामग्नय ऽएवैतन्निह्नुते बुद्ध्वतीब्भ्यां यथैवाऽस्यैतदग्निर्व्वचो निबोधेत् ॥ ८ ॥ 'बोधा मे ऽअस्य व्वचसो यविष्ठ्ये'ति । बोध मेऽस्य व्वचसो यवि-ष्ठेत्येत'न्मꣳहिष्ठस्य प्प्रभृतस्य स्वधाव' ऽइति भूयिष्ठस्य प्प्रभृतस्य स्वधाव ऽइत्येत'त्पीयति त्त्वो ऽअनु त्त्वो गृणा-ती'ति पीयत्त्येकोऽन्न्वेको गृणाति 'व्वन्दारुष्टे तन्न्वं व्वन्दे-ऽअग्न' ऽइति व्वन्दिता तेऽहं तन्न्वं व्वन्देऽग्न ऽइत्येत'त्त्सं बोधि सूरिर्म्मघवा व्वसुपते व्वसुदावन् । युयोद्ध्यस्मद् द्वेषाꣳसी'ति यथैवाऽस्म्माद् द्वेषाꣳसि युयादेवमेतदाह द्वाब्भ्यामुप-तिष्ठते गायत्र्या च त्रिष्टुभा च तस्योक्तो व्वन्धुः ॥ ९ ॥ तानि नव भवन्ति । नव दिशो दिशोऽग्निर्न्नव प्प्राणाः प्प्राणा-ऽअग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १० ॥ अथ प्प्रायश्चित्ती करोति । सर्वेब्भ्यो व्वा ऽएष ऽएतं कामेब्भ्य ऽआधत्ते तद्यद्वेवाऽस्याऽत्र कामानां व्व्यवच्छि-द्यतेऽग्नावपोऽब्भ्यवह्रियमाणे तद्वेवैतत्सन्तनोति सन्दधात्युभे प्प्रायश्चित्ती करोति ये ऽएवाऽग्नावनुगते तस्योक्तो व्वन्धुः ॥ ११ ॥ तानि दश भवन्ति । दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्द्दश

* का० श्रौ० सू० १६ ६.२०।

(१) शु० य० अ० १२ क० ४२। (२) शु० य० अ० १२ क० ४२। (३) शु० य० अ० १२ क० ४२। (४) शु० य० अ० १२ क० ४२। (५) शु० य० अ० १२ क० ४३।

दिशो दिशोऽग्निर्दिश प्राणाः प्राणा ऽअग्निरूर्ग्वावानग्निरूर्ग्वत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १२ ॥ (B)

अष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे पञ्चमः प्रपाठकः ॥५॥ कण्डिकासंख्या ५३०॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

उखासम्भरणं नाम षष्ठं * काण्डं समाप्तम् ॥ ६ ॥

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का॰ श॰ ८. ८. १; काठ॰ सं॰ १६. १०, कपि॰ २५. १०, मै॰ सं॰ ११. ७.१; तै॰ सं॰ ४. २. ३।

* अस्मिन्काण्डे कण्डिका संख्या ५३०।